

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

突厥语大词典

تېكىست

（ئىككىنچى كىتاب）

维吾尔文全译本

（下）

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 978-7-228-16991-7

9 787228 169917 >

定价：330.00 元（上下册）

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

突厥语大词典

تېكست

(بىرىنچى كىتاب)

维吾尔文全译本
(下)

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

جلد ۲

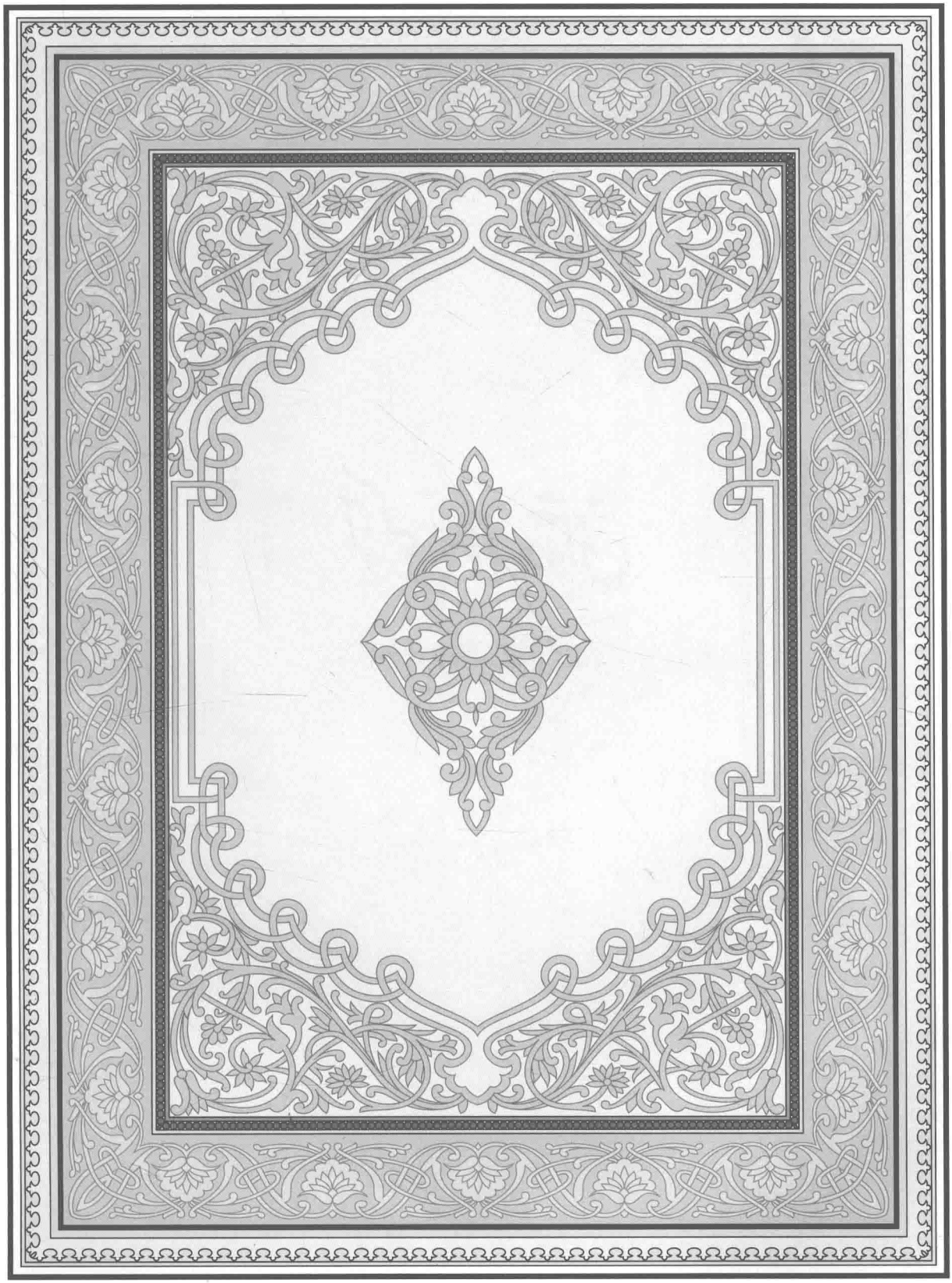
تيكست

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

ئىككىنچى توم

تَبْدِ tapdï تېۋىندى، خىزمەت قىلدى. قُلْ تَنْكْرِ كا تَبْدِ *kul təŋrigə tapdï* — بەندە تەڭرىگە تېۋىندى.// اُلْ حانْقا تَبْدِ *ol hanqa tapdï* — ئۇ خانغا خىزمەت قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَبْدِ tapdï تاپتى. اُلْ نانْكْنِ تَبْدِ *ol nəŋni tapdï* — ئۇ يىتكەن نەرسىنى تاپتى (تَبارْ – تَبْماقْ *tapar – tapmaq*).// II 1

تَبْدِ təpdi تەپتى. اُلْ قُلِنْ تَبْدِ *ol qulïn təpdi* — ئۇ قۇلنى تەپتى (تَبارْ – تَبْماكْ *təpər– təpmək*).

جَبْدِ qapdï ئۆزدى؛ ئۇزدى؛ چاپتى؛ چاپلىدى، سۈيدى. اَرْ سُوْدا جَبْدِ *ər suvda qapdï* — ئادەم سۇدا ئۆزدى. اُلْ اَتْنِ جِبِقْ بِرْلا جَبْدِ *ol atni qïbïq birlə qapdï* — ئۇ ئاتنى چېۋىق بىلەن (ئاستا) ئۇردى. جُمَقْ تَتْ بُيْنِنْ جَبْدِ *qomaq tat boynïn qapdï* — مۇسۇلمان تات (كاپىر)نىڭ بوينىنى چاپتى. ئۇيغۇرچە. اَرْ اَڤِنْ جَبْدِ *ər əvin qapdï* — ئادەم ئۆيىنى (لاي بىلەن) چاپلىدى (جَبارْ – جَبْماقْ *qapar – qapmaq*).

سَبْدِ sapdï ساپتى، ئۆتكۈزدى. يِيجِي يِكْنا سَبْدِ *yiqi yiŋnə sapdï* — تىكىمچى يىڭنىگە يىپ ساپتى.

سَبْدِ sapdï سەپلىدى، ئۇلىدى. اُلْ قُشْ قَنَتِنْ سَبْدِ *ol qux qanatïn sapdï* — ئۇ قۇش قانىتىنى سەپلىدى. ھەرقانداق كەمتۈك نەرسىنى ئۆز جىنسى بىلەن ئۇلاشقا ياكى سەپلەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبارْ – سَبْماقْ *sapar – sapmaq*).// II 2

قَبْدِي kạpdï تۇتتى؛ تارتىۋالدى، بۇلىدى، داردى. اَرْ تُونْ قَبْدِي *ər ton kạpdï* — ئادەم تون تارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْلانغْ يِلْ قَبْدِي *oqlanïoq yəl kạpdï* — بالىغا يەل (شامال) داردى (قَبارْ – قَبْماقْ *kạpar – kạpmak*). تون ۋە تونغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شامال ئۇچۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُبْدِي kọpdï قوپتى. اَرْ يُقارُو قُبْدِي *ər yokạru kọpdï* — ئادەم ئۆرە قوپتى. تُپِي قُبْدِي *tüpi kọpdï* — بوران قوپتى (چىقتى). قُشْ قُبْدِي *kụx kọpdï* — قۇش قوپتى (كۆتۈرۈلدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبارْ — قُبْماقْ *kọpar – kọpmak*).

بِجْدِي pïqdï پىچتى، كەستى. اَرْ اَتْ بِجْدِي *ər ət pïqdï* — ئادەم گۆش كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجارْ – بِجْماقْ *pïqar – pïqmak*).

سَجْتِمْ saqtïm ساچتىم ~ چاچتىم. مَنْ يِبارْ سَجْتِمْ *mən yïpar saqtïm* — مەن ئىپار چاچتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ – سَجْماقْ *saqar – saqmak*). اُلْ اَڤْكا سُوڤْ سَجْدِي *ol əvgə suv saqdï* II 3 — ئۇ ئۆيگە سۇ چاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ – سَجْماقْ *saqar – saqmak*).

سِجْدِي sïqdï چىچتى. اَرْ سِجْدِي *ər sïqdï* — ئادەم چىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِجارْ – سِجْماقْ *sïqar – sïqmak*).

قَجْدِي kạqdï قاچتى. اَرْ قَجْدِي *ər kạqdï* — ئادەم قاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجارْ — قَجْماقْ *kạqar – kạqmak*).

قُجْدِي kụqdï قۇچتى، قۇچاقلىدى. اُلْ مَنِي قُجْدِي *ol məni kụqdï* — ئۇ مېنى قۇچاقلىدى (قُجارْ — قُجْماقْ *kụqar – kụqmak*). 265

كَجْتِي kəqti كەچتى، ئۆتتى. اَيْ كُونْ كَجْتِي *ay kün kəqti* — ئاي، كۈن كەچتى (ئۆتتى). اَرْ سُوُڤْ كَجْتِي *ər suv kəqti* — ئادەم سۇ كەچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ كَجْتِي *ər kəqti* — ئادەم (ئالەمدىن) ئۆتتى، يەنى ئۆلدى (كَجارْ – كَجْماكْ *kəqər – kəqmək*).

كُجْتِي kөqti كۆچتى. سُو كُجْتِي *sü kөqti* — قوشۇن كۆچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجارْ – كُجْماكْ *kөqər – kөqmək*). II 4

سۆزنىڭ ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشىنى نەزەردە تۇتقاندا، قاتتىق ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلدىكى ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – *d*» ھەرپىنى «ت – *t*» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش توغرىراق بولىدۇ. قاتتىق «ب – *b*»، قاتتىق

«ج – q»، «ق – k» ۋە قاتتىق «ك – k» ھەرپلىرى قاتتىق ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا ھەرپلەر بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلدا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «د – d»نى ساقلاپ قېلىش مۇۋاپىقراق، شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا كُجالِمْ tünlə bilə kөqəlim [كېچە بىلەن كۆچەيلى،

يَمَرْ سُقِنْ كَجالِمْ yamar suvïn kəqəlim يامار سۇينى كېچەيلى،

تَرْنكُوكْ سُقِنْ اِجالِمْ tərŋük suvïn iqəlim بۇلاق سۇينى ئىچەيلى،

يُقْغا يَغِي اُقْلْسُونْ yuvoqa yaoqï uvulsun ئاجىز يېغا يانجىلسۇن.] // II 5

كېچە بىلەن كۆچەيلى، يامار (بۇ بىر ژادى) سۇينى كېچەيلى، بۇلدۇقلاپ چىققان بۇلاق سۇينى ئىچەيلى، ئاجىز يېغا (دۇشمەن) بىتچىت بولسۇن.

بَرْدِي bardï باردى. اُلْ اَقْكا بَرْدِي ol əvgə bardï — ئۇ ئۆيگە باردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِيرْ – بَرْماقْ barïr – barmak).

بُرْدِي bürdi بۇردى ~ پۇردى. اُلْ يَنْجُقْ اَغْزِي بُرْدِي ol yanquk aoqzï bürdï — ئۇ يانچۇقنىڭ ئاغزىنى پۇردى. ئىشتاننىڭ لېپىزى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى پۇرۇشكىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بُرارْ – بُرْماكْ bürər - bürmək).

بُرْدِي burdï بۇردى ~ پۇردى: پۇرقىردى. يِپارْ بُرْدِي yïpar burdï — ئىپار پۇردى، پۇراپ كەتتى. ھەرقانداق خۇش پۇراق نەرسىنىڭ پۇرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سُوقْ بُرْدِي suv burdï — سۇ پۇرقىردى، يەنى سۇنىڭ ھورى پۇرقىراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرارْ – بُرْماقْ burar - burmak).

تُرْدِي turdï تۇردى، قويتى، ئۆرلىدى. اَرْ يُقارُو تُرْدِي ər yokaru turdï — ئادەم ئۆرە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُمانْ تُرْدِي tuman turdï — تۇمان ئۆرلىدى // II 6 (تُرُرْ – تُرْماقْ turur - turmak).

تُرُرْ turur بۇ كەلگۈسى زامان پېئىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدۇ ۋە «دۇر»، «تۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.// 266 مەسىلەن: «اُلْ تاشْ تُرُرْ ol tax turur — ئۇ تاشتۇر»؛ « اُلْ قُشْ تُرُرْ ol kux turur — ئۇ قۇشتۇر» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز جۈملىدە باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئەرەبچىدىكى ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى بولمايدىغان «يَنْبَغِي — ياراشۇر» دېگەن سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

تۈرْدِي türdi تۇردى، تۇرتەكلىدى. اُلْ بِتِكْ تُـرْدِي *ol bitik türdi* — ئۇ كىتابنى تۇردى (تۇرتەكلىدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرارْ – تُرْماكْ *türar - türmak*).

سَرْدِي sərdi چىدىدى. اُلْ سَـرْدِي *ol sərdi* — ئۇ (بىر ئىشقا) چىدىدى، چىداشلىق بەردى (سَرارْ – سَرْماكْ *sərar – sərmak*).

سُـرْدِي sürdi سۈردى، قوغلىدى. اُلْ اَتْ سُرْدِي *ol at sürdi* — ئۇ ئات قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اِتِغْ سُـرْدِي *ər ittiq sürdi* — ئادەم ئىتنى قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرارْ – سُـرْماكْ *sürar – sürmak*).[7 II] بەگ بىرەر ئادەمنى شەھەردىن سۈرگۈن قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُـرْدِي k¸urdï توپلىدى؛ قۇردى. خـانْ سُوسِـنْ قُـرْدِي *han süsin k¸urdï* — خان ئەسكەرلىرىنى توپلىدى. خانْ جُواجْ قُـرْدِي *han quwaq k¸urdï* — خان چېدىر (بارگاھ) قۇردى، تىكتى (قُرارْ — قُرْماقْ *k¸urar- k¸urmak*).[①]

قِرْدِي k¸ïrdï قىردى. اَرْ يِيرِكْ قِرْدِي *ər yərig k¸ïrdï* — ئادەم يەرنى قىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرارْ – قِرْماقْ *k¸ïrar - k¸ïrmak*).

قُرْدِي k¸urdï قۇردى. اَرْ يا قُـرْدِي *ər ya k¸urdï* — ئادەم يا قۇردى (قُـرارْ – قُرْمـاقْ *k¸urar – k¸urmak*).

كَرْدِي kərdi كەردى، سوزدى: كېرەلىدى، توستى. اَرْ يِبْ كَـرْدِي *ər yïp kərdi* — ئادەم يىپ ـ تانا كەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.[8 II] بَكْ يُولْ كَرْدِي *bəg yol kərdi* — بەگ يول توستى، يەنى بەگ دۈشمەندىن خەۋپسىرەپ، ناتونۇش ئادەملەرنى ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن كۆزىتىش ئورۇنلىرىغا ئادەملەرنى قويدى.

كَرْدِي kərdi ئۇردى، قاۋىدى. اِتْ كَرْدِي *it kərdi* — ئىت ئۇردى. قارلۇقچە (كَـرارْ – كَرْماكْ *kərar - kərmak*).

كُرْدِي kordi كۆردى، قارىدى. اُلْ مَـنِ كُـرْدِي *ol məni kordi* — ئۇ مېنى كۆردى (كُرارْ – كُرْماكْ *korar - kormak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى بۇ يەردە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزدىن كېيىن ئايرىم- ئايرىم سۆز قىلىپ بېرىلگەن. يازما نۇسخا 361 ـ بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىدە بولسا، ھەر ئىككى مەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر پېئىل سۈپىتىدە ئىزاھلانغان. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

يُوزْكا كُرْما اَرْذَمْ تلا *yüzgə kørmə ərżəm tilə*

يۈزنگه قارىما، ئەردەمسىنى تىلە.

يەنى رەڭگىرويىغا، چىرايىغا قارىما، ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا قارا.

كِرْدِي kirdi كىردى. اُلْ اَقكا كِـرْدِي *ol əvgə kirdi* ـــ ئۇ ئۆيگه كىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرُرْ – كِرْماكْ *kirür - kirmək*).

بَزْدِي bəzdi بەزگەك تۈتتى، تىترىدى: بەزدى. اَرْ تُمْلغْدنْ بَزْدِي *ər tumlioqdïn bəzdi* ـــ ئادەم سوغۇقتىن (بەزگەكتەك) تىترىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَـزارْ – بَزْمـاكْ *bəzar - bəzmək*).[267] II 9

بُزْدِي buzdï بۇزدى. اُلْ اَقْ بُزْدِي *ol əv buzdï* ـــ ئۇ ئۆي بۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزارْ - بُزْماقْ *buzar - buzmak*).

تَزْدِي təzdi تەزدى. كَيِكْ تَزْدِي *kəyik təzdi* ـــ كېيىك تەزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَزارْ – تَزْماكْ *təzar - təzmək*).

تُزْدِي tüzdi تۇزىدى، تۇزلىدى. بَكْ ايلِنْ تُزْدِي *bəg əlin tüzdi* ـــ بەگ ئىلىنى تۇزىدى. اُلْ يِـيرِكْ تُـزْدِي *ol yərig tüzdi* ـــ ئۇ يەرنى تۇزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزارْ – تُزْماكْ *tüzar - tüzmək*).

تِزْدِي tizdi تىزدى. اُلْ يِنْجُو تِزْدِي *ol yinqü tizdi* ـــ ئۇ ئۇنچە تىزدى. بىرەر كىشى سۆز تىزسا (شېئىر يازسا)مۇ «اُلْ سُوزْ تِزْدِي *ol səz tizdi*» دېيىلىدۇ (تِزارْ – تِزْمـاكْ *tizar - tizmək*).

جِزْدِي qizdï بەل قويدى، جۆن بولدى. يَغرْلِغْ اَتْ جِزْدِي *yaoïrlïoq at qïzdï* ـــ يېغىر ئات (مىنىش ۋاقتىدا دۇمبىسىنى ئايىاپ) بەل قويدى. ھەرقانداق يېغىر ئۇلاغ// يۈك ئارتىلىدىغان چاغدا شۇنداق قىلىدۇ (جِزارْ ـــ جِزْماقْ *qïzar – qïzmak*). بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز – z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. II 10

جُزْدِي qøzdi سوزدى. اُراغُتْ يِبْ جُـزْدِي *uraoqut yïp qøzdi* ـــ خوتۇن يىپ سوزدى. ئارغامچا ۋە قوي ئۇچىيىگە ئوخشاش سوزغىلى بولىدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزمۇ ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز – z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (جُزارْ – جُزْماكْ *qøzar – qøzmək*).

سُزْدِي süzdi سۈزدى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ سُوغْ سُزْدِي ol suv süzdi —— ئۇ سۇ سۈزۈلدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (süzər - süzmək سُزارْ – سُزْماكْ).

سِزْدِي sïzdï سىزدى، ئېرىدى. ياغْ سِزْدِي yaoq sïzdï —— ياغ ئېرىدى. كُونْ سُزْدِي kün sïzdï[1] —— كۈننىڭ ئۇچى سۈزۈلۈپ چىقتى. سُكَلْ سِزْدِي sökəl sïzdï —— ئاغرىق (كىشى) سىزدى (ئورۇقلاپ ئاجىزلىدى). باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (سِزارْ – سِزْماقْ sïzar - sïzmak). II 11

قَزْدِي k,azdï قازدى. اَرْ اَرِقْ قَزْدِي ər arïk, kazdï —— ئادەم ئېرىق قازدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَتْ قَزْدِي at kazdï —— ئات يەر تاتىلىدى، يەنى ئات توسۇنلۇق قىلىپ، ئالدىنقى ئاياغلىرى بىلەن يەرنى قېزىۋەتتى (قَزارْ – قَزْماقْ kazar - kazmak).

كَزْدِي kəzdi كەزدى. اُلْ يِرِكْ كَزْدِي ol yərig kəzdi —— ئۇ يەر يۇزىنى كەزدى، كېزىپ چىقتى (كَزارْ– كَزْماكْ kəzar - kəzmək).

بَسْدِي basdï باستى. اَنِ بُرْتْ بَسْدِي anï burt basdï —— ئۇنى قارا باستى. بَكْ اِيْل بَسْدِي bəg əl basdï —— بەگ ئەلنى باستى،[268]يەنى خۇددى قارا باسقاندەك بېسىۋالدى. بَكْنِ يَغِي بَسْدِي bəgni yaoqï basdï —— بەگنى يېغا (دۇشمەن) كېچىلەپ باستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ قِيزِغْ بَسْدِي ər kïziq basdï —— ئادەم قىزنى باستى. اِتْ كَيِكْنِ بَسْدِي ït kəyikni basdï —— ئىت كېيىكنى باستى، بېسىۋالدى (بَسارْ – بَسْماقْ basar - basmak). II 12

بُسْدِي bosdi بوسدى: راسا ئورىدى. اُرْ قِلِنْ بُسْدِي ər kulïn bosdi —— ئادەم قولىنى تازا ئوردى (بُسارْ – بُسْماكْ bosar – bosmək).

بُسْدِي pusdï پىستىرما قىلدى، مۆكتى. بَكْ يَغِي قا بُسْدِي bəg yaoïka pusdï —— بەگ دۇشمەنگە پىستىرما قىلدى، يەنى بەگ دۇشمەننى پايلاش ئۈچۈن مۆكتى (بُسارْ – بُسْماقْ pusar - pusmak).

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «سُزْدِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، «سِزْدى» دېگەن پېئىل ئىچىدە بېرىلگەنلىكتىن، بىز «sïzdï» دەپ ئالدۇق.

قُسْـــــدِي k,usdï قۇستى: ئۆڭدى، بۇزۇلـدى. اَرْ قُسْـــــدِي ər kusdï — ئادەم قۇستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُسارْ – قُسْماقْ kusar - kusamak). بُذُغْ قُسْدِي bożuoq kusdï — بوياق قۇستى، بۇزۇلدى.

قِسْدِي k,ïsdï قىستى. قَبُغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْـــدِي[1] kapuoq ərig ażakïn kïsdï — قوۋۇق (ئىشىك) ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر نەرسىنى قىسىشىغىمۇ//13 II شۇنداق دېيىلىدۇ (قِسارْ – قِسْماقْ kïsar – kismak). اُلْ اَنِكْ تُونْلُقِنْ قِسْـــدِي ol anïŋ tonlukïn kïsdï — ئۇ ئۇنىڭ تونلۇقىدىن (چاپانلىقىدىن) قىسۋالدى، ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئۆلچىمىدىن قىسقارتۋېتىلسىمۇ، يەنى تۇتۇپ قېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَسْـــدِي kəsdi كەستى. اُلْ يِغـــاجْ كَسْـــدِي ol yïoqaq kəsdi — ئۇ ياغاچ كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَســـارْ – كَسْـــماكْ kəsər - kəsmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُيْغُرْ يِغاجْ اُزُونْ كَسْ تَمُرْ قِسْقا كَسْ

uyoqur yïoqaq uzun kəs təmür kïska kəs

ھەي ئۇيغۇر، ياغاچ كەسسەڭ ئۇزۇن كەس، تۆمۈر كەسسەڭ قىسقا كەس.

چۈنكى تۆمۈرنى ئۇزارتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر جارچىسى بارىكى، ئۇ ھەركۈنى شۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەرنى (خەلقتە) ئۆگىتىدۇ.

كُسْدِي küsdi كەچتى، يۇز ئۆرۈدى. اُلْ اَنْدِنْ كُسْـــدِي ol andïn küsdi — ئۇ ئۇنىڭدىن كەچتى (كُسارْ – كُسْماكْ küsər - küsmək). ئوغۇزچە.

بُشْدُمْ puxdum ئىچىم پۇشتى، زېرىكتىم. مَنْ بُو اِيشدِنْ بُشْـــدُمْ mən bu ïxdïn puxdum — مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم (بُشْمازْمَنْ – بُشْـــماقْ puxmak – puxmazmən).//14 II

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «قَبُغْ اَنِكْ اَذا قِـــنْ قِسْدِي» شەكلىدە يېزىلىپ، ئەرەبچە «قوۋۇق ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى» دەپ ئىزاھلانغان. بىز ئەرەبچە ئىزاھنى ئاساس قىلىپ، «قَبُغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْدِي» شەكلىدە ئالدۇق.

بُشْمَسارْ بُوزْ قُشْ تُتارْ اِيقْمَسارْ اُرُونْكْ قُشْ تُتارْ

puxmasar boz qux tutar əvməsər ürüŋ qux tutar

ئىچى پۇشمىسا بوز قۇش تۇتار، ئالدىرمىسا ئاق قۇش تۇتار.

ئادەم زېرىكمىسە (دىققەت بولمىسا)، ئاق لاچىنىنى ئوۋلىيالايدۇ: ئالدىراقسانلىق قىلمىسا، لاچىنلارنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى ئوۋلىيالايدۇ.// 269 بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بِشْدِي pïxdï پىشتى، پىشىلدۇردى. اَشِجْ بِشْدِي *əxiq pïxdï* — قازان تەييار بولدى، يەنى شورپا پىشتى. يِيمِشْ بِشْدِي *yəmix pïxdï* — يېمىش (مېۋە) پىشتى. اَرْ قِمِزْ بِشْدِي *ər kïmïz pïxdï* — ئادەم قىمىز پىشىلدۇردى (بِشْمازْ — بِشْماقْ *pïxmaz – pïxmaq*).

تَشْدِي taxdï تاشتى. اَشِجْ تَشْدِي *əxiq taxdï* — قازان تاشتى. سُوقْ تَشْدِي *suv taxdï* — سۇ تاشتى. سۇ دەريادىن ياكى قاچىدىن تاشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَشارْ – تَشْماقْ *taxar - taxmaq*)

تُشْدِي tuxdï دۇچ كەلدى، ئۇدۇل كەلدى، ئۇچراشتى. اُلْ// 15 II مَنكا تُشْدِي *ol maŋa tuxdï* — ئۇ ماڭا ئۇدۇل كەلدى، ئۇچراشتى (تُشارْ – تُشْماقْ *tuxar - tuxmaq*).

تُشْدِي tüxdi تۇشتى ~ چۇشتى. اَرْ اَتّىنْ تُشْدِي *ər attïn tüxdi* — ئادەم ئاتتىن چۇشتى. اَرْ تامْدِنْ تُشْدِي *ər tamdïn tüxdi* — ئادەم تامدىن (يىقىلىپ) چۇشتى. ئاتتىن يىقىلىپ چۇشۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر جايدىن يىقىلىپ چۇشۇشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُشارْ – تُشْماكْ *tuxər - tüxmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْرا اَلِبْ اَكْرَلِمْ	*təgrə alïp əgrəlim*	[چۆرىدەپ ئېلىپ قورشايلى،
اَتّىنْ تُشُبْ يُكْرالِمْ	*attïn tüxüp yügrəlim*	ئاتتىن چۇشۇپ يۈگۈرەيلى،// 16 II
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ	*arslanlayu køkrəlim*	ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
كُوجِي اَنِنْ كَقِلْسُونْ	*küqi anïn kəvilsün*	شۇنىڭ بىلەن كۈچى ئاجىزلاشسۇن.]

دۇشمەننى چۆرىدەپ قورشايلى، ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە يۈگۈرەيلى، شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن زەئىپلەشسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيقَكْ سِنكاكْ سُوتْكا تُشُورْ *əvək siŋək sütkə tüxür*

ئالدىراقسان چۈن سۈتكە چۈشەر.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَشْدِي səxdi شەشتى ~ يەشتى. اَرْ اَتّنْ كِشَنْ سَشْدِي *ər attïn kixən səxdi* — ئادەم ئاتتىن كىشەننى يەشتى، يەنى ئادەم ئاتنىڭ كىشىنىنى ئېلىۋەتتى. بىرەر نەرسىنىڭ بېغىنى يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَشَارْ - سَشْماكْ *səxər - səxmək*).

قُشْدِي kˌoxdï قوشتى. اُلْ قُويْقا اَجْكُو قُشْدِي *ol ḳoyḳa əqkü koxdï* — ئۇ قويغا ئۆچكە قوشتى، يەنى ئۇ ئۆچكىنى قويغا قوشتى. شۇنىڭدەك، بىر نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە قوشۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ يِرْ قُشْدِي *ol yïr ḳoxdï* — ئۇ قوشاق قوشتى، ناخشا ئېيتتى، ئىردىدى (قُشارْ - قُشْماقْ *ḳoxar - ḳoxmaḳ*).

بُغْدِي booqdï بوغدى. اُلْ اَرْنِ بُغْدِي *ol ərni booqdï* — «ئۇ» ئادەمنى بوغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغارْ - بُغْماقْ *booqar - booqmaḳ*).

تُغْدِي tuoqdï تۇغدى، تۇغۇلدى. كُونْ تُغْدِي *kün tuoqdï* — كۈن تۇغدى، كۈن چىقتى. اُغُلْ تُغْدِي *oqul tuoqdï* — ئوغۇل تۇغۇلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

مُوشْ اُغْلِي مُياوُ تُغارْ *mux oqlï muyawu tuoqar*

مۇشۇك بالىسى مىياڭلاپ تۇغۇلار.

يەنى مۇشۇك بالىسى ئانىسىدەك مىياڭلايدۇ. بۇ ماقال خۇلق - مىجەزى ئاتىسىنى دوربغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (تُغارْ - تُغْماقْ *tuoqar - tuoqmaḳ*).

تِغْدِي tïoqdï قايرىدى، ئەگدى. اُقْ بَشَقِنْ تاشْ تِغْدِي *ok baxakïn tax tïoqdï* — ئوقنىڭ باشقىنى تاش قايرىدى، يەنى تاش ئوقنىڭ باشقىنى قايرىپ ئۆتمەس قىلىپ قويدى (تِغارْ - تِغْماقْ *tïoqar - tïoqmaḳ*).

جِغْدِي qïoqdï چىگدى ~ چەگدى. اُلْ تُرْكاكْ جِغْـدِي qïoqdï ol türgək — ئۇ تۇرگەك چەگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِغارْ – جِغْماقْ qïoqar - qïoqmak).

سَغْدِي saoqdï ساغدى. اَرْ قُوىْ سَغْدِي ər koy saoqdï II 18 //— ئادەم قوي ساغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغارْ – سَغْماقْ saoqar - saoqmak).

سَـــغْدِي ① sooqdï سوغۇرت ئالدى: قۇرۇت ئالدى. اُلْ قُـــوىْ دَنْ قُـــرُتْ سَـــغْدِي ol koydan kurut sooqdï — ئۇ قوي (سۈتى)دىن قۇرۇت ئالدى (سُغارْ – سُغْماقْ sooqar - sooqmak). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سُغُرْدِي sooqurdï — سوغۇرت ئالدى»دۇر.

سِغْدِي sïoqdï سىغدى، پاتتى: ياقتى. بُو سُوزْ كُنكُلْكا سِغْدِي bu səz kөŋülgə sïoqdï — بۇ سۆز كۆڭۈلگە سىغدى، ياقتى. اُونْ قاپْقا سِغْدِي un kapka sïoqdï — ئۇن قاپقا سىغدى. باشقا ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سِغارْ – سِغْماقْ sïoqar - sïoqmak).

تَقْدِي təvdi تارتتى، ئۆتكۈزدى. اُلْ اَتِكْ سِشْقا تَقْدِي ol ətig sïxka təvdi — ئۇ گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقارْ – تَقْماكْ təvar - təvmək) II 19 //.

سَـــقْدِي səvdi سۆيدى. اُلْ مَـــنِ سَـــقْدِي ol məni səvdi — ئۇ مېنى سۆيدى (سَقارْ – سَقْمَاكْ səvar - səvmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَيْغانْ يُكُرْكَنِّ تِلْكُو سَقْماسْ

tayoqan yügrügin② tilkü səvməs

تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى تۈلكە سۆيمەس، چۈنكى، تايغان تۈلكە ئالمدۇ.

بۇ ماقال ئۆزىنىڭ ئىلىم ۋە پەزىلىتى بىلەن تەڭتۇشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۈستۈن تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ھەسەت ۋە ئۆچمەنلىككە ئۇچرىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

---

① بۇ پېئىل بۇ يەردە فەتھە بىلەن «سَغْدى» قىلىپ يېزىلىپ قالغان، بىز مەسىلەن ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، «sooqdï » دەپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُكُـرْكَنّ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ ماقالنىڭ يازما نۇسخا 521- بەتتە «يُكُرْكِنْ» شەكلىدە يېزىلغانلىغىغا ئاساسەن، «yügrügin» دەپ ئالدۇق.

قُقْدِي k‚ovdï قوغلىدى. اِتْ كَيِكْنِ قُقْدِي *it kəyikni kovdï* — ئىت كېيىكنى قوغلىدى. بىركىم بىر نەرسىنى قوغلىسا ياكى ئارقىسىدىن ئىزدەپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.271 (قُقْارْ – قُقْماقْ *kovar - kovmak*).

كَقْدِي kəvdi چاينىدى. اَرْ سُوزُكْ كَقْدِي *ər sözügə kəvdi* — ئادەم سۆزنى چاينىدى (تىلىنى چاياپ سۆزلىدى). بۇ سۆز «تَنْجُونِ كَقْدِي *tanqunï kəvdi* — لوقمىنى چاينىدى»، يەنى «لوقمىنى يۇتماي چاياۋەردى»دېگەن مەنىدىن ئېلىنغان.20 II (كَقارْ – كَقْماكْ *kəvər - kəvmək*).

بَقْدِي bak‚dï باقتى، قاردى. اُلْ مَنكا بَقْدِي *ol maŋa bakdï* — ئۇ ماڭا باقتى (بَقارْ – بَقْماقْ *bakar – bakmak*).

بُقْدِي buk‚dï پۈكتى، يىغدى. اُلْ اَذاقِنْ بُقْدِي *ol ażakïn bukdï* — ئۇ ئايىغىنى پۈكتى، سوزغان پۈتىنى يىغدى (بُقارْ – بُقْماقْ *bukar - bukmak*).

تِقْدِي tïk‚dï تىقتى. اُلْ قابْقا اُونْ تِقْدِي *ol kapka un tïkdï* — ئۇ قاپقا ئۇن تىقتى. ھەرقانداق نەرسىنى بىرەر قاچىنىڭ ئىچىگە چىڭداپ تىقىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. دانىلىرى غۇزمەكلىشىپ، تىقىلىپ تۇرغان ئۇزۇم «تِقْما اُزُمْ *tïkma üzüm*» دېيىلىدۇ.

تَقْدِي tak‚dï تاقتى ~ تاقىدى، ئۆتكۈزدى. اَرْ بُرُنْدُقْ بُتْلُوقا تَقْدِي *ər burunduk butluka takdï* — ئادەم بۇيلىغا بۇرۇندۇق تاقىدى، يەنى چۈلۈككە چۈلۈر باغلىدى. ئوغۇزچە. شۇنىڭدەك ھەرقانداق تانا بىرەر نەرسىگە باغلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَقارْ – تَقْماقْ *takar - takmak*).

جَقْدِي qak‚dï چاقتى. اُلْ سُوزُكْ اَنِكْ قُلاقّا جَقْدِي *ol sözüg anïŋ kulakka qakdï* — ئۇ سۆزنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا چاقتى، يەتكۈزدى (گەپ توشۇدى). ئوغۇزچە.21 II اُلْ اِكّي كِشِي اَرا جَقْدِي *ol ikki kixi ara qakdï* — ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلدى. اُلْ جَقْماقْ جَقْدِي *ol qakmak qakdï* — ئۇ چاقماق

چاقتی (جَقارْ — جَقْماقْ qakmak - qakar). بۇ سۆز ھەم ئىسىم، ھەم مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.

جُقْدِي qok,dï قوندى؛ ئېتىلدى. قُشْ جُقْدِي kux qokdï — قۇش قوندى، (پەسكە) ئېتىلدى (جُقارْ – جُقْماقْ qokmak - qokar). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ارَنْ قَمُغْ ارْتَدِي نانْكْ لَرْ اُذُو ərən kamuoq artadï nəŋlər użu
تَقارْ كُرُبْ اُسنْ لَيُو اَسْ كا جُقارْ tavar kərüp uslayu① əskə qokar

[نەرسە قوغلىشىپ، ھەممە ئادەم بۇزۇلدى،
تاۋار كۆرسە، تاپقۇشتەك تاپقا ئېتىلۇر.]

مال - دۇنياغا بولغان تەمەگەرلىك سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلدى، ئۇلار مالنى كۆرسە، خۇددى تاپقا قونىدىغان ئۇس (تاپقۇش) تەك ئېتىلىدۇ.// 272 22 II

جِقْتِي qïk,ti چىقتى. اَرْ اَقْدِنْ جِقْتِي ər əvdin qïkti — ئادەم ئۆيدىن چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوجْ اَلْدِينْ كِرْسا تُرُو تُنْكُلُكْ تَنْ جِقارْ
küq əldin kirsə tərü tünlüktən qïkar
زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە،
ئىنسان ۋە قائىدە - يوسۇن تۆكۈلۈكتىن چىقار.

(جِقارْ – جِقْماقْ qïkmak – qïkar).

سُقْدُمْ suk,dum سوقدۇم، كىرگۈزدۇم. مَنْ اَنِي اَقْكا سُقْدُمْ mən anï əvgə sukdum — مەن ئۇنى ئۆيگە كىرگۈزدۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ساپىنى پالتىنىڭ چۈلدىسىغا چىڭقاپ كىرگۈزگەندەك، بىرەر نەرسىنى باشقا نەرسىگە كىرگۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

① بۇ سۆز بۇ يەردە «اُسنْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، بىز بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە «قۇماي، ھۇماي» مەنىسىدە ئىزاھلانغانلىقىنى ئاساس قىلىپ، «اُسْ us» دەپ ئالدۇق.

سُقْدِي sok¸di سوقتى، يانجىدى. اَرْ تُوزْ سُقْدِي *ər tuz sok¸di* — ئادەم تۇز سوقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُقْدِي sok¸di چوقۇدى. قُشْ مَنْكْ سُقْدِي *kux mən sok¸di* — قۇش دان چوقۇدى.

سُقْدِي sok¸di چاقتى. اَنِي يِلانْ سُقْدِي *anï yïlan sok¸di* — ئۇنى يىلان چاقتى. ئوغۇزچە (سُقارْ – سُقْماقْ *sok¸ar - sok¸mak¸*).

سِقْدِي sïk¸di سىقتى. اُلْ اُزُمْ سِقْدِي *ol üzüm sïk¸di* 23 II// — ئۇ ئۈزۈم سىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِقْدِي – سِقْماقْ *sïk¸mak¸* - *sïk¸ar*[1]).

بُكْدِي bokdi بۆكتى ~ مۆكتى، يوشۇرۇندى. اُلْ مَنِ كُرُبْ بُكْدِي *ol məni kərüp bokdi* — ئۇ مېنى كۆرۈپ مۆكتى، يەنى مېنى كۆرۈپ مۆكمەن دەپ يەرگە چاپلىشىۋالدى.

بُكْدِي bokdi تويدى ~ بۆكتى. اُلْ اَشْدَنْ بُكْدِي *ol axdïn bokdi* — ئۇ ئاشتىن تويدى، يەنى سەسكەنگۈدەك تويدى. اُلْ تَقارْقا بُكْدِي *ol tavarqa bokti* — ئۇ تاۋارغا تويدى، ئۇنىڭ كۆزى مالغا تويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكارْ – بُكْماكْ *bokar - bokmak*).

بُكْدِي bogdi بۆگدى، توستى، يىغدى. اُلْ سُقُغْ بُكْدِي *ol suvuq bogdi* — ئۇ سۇنى بۆگدى، يەنى تۇغان بىلەن توستى. شۇنىڭدەك بَكْ سُوسِنْ بُكْدِي *bag süsin bogdi* — بەگ ئەسكىرىنى يىغدى دېيىلدۇ (بُكارْ 24 II// بُكْماكْ *bogar – bogmak*). شۇنى بىلگىنكى، ئادەتتە، ئەسكەرنىڭ جىقلىقى كۆپىنچە سۇغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اَقْتِ *suv akti* — سۇ ئاقتى»، «سُو اَقْتِ *sü akti* — قوشۇن ئاقتى، يەنى ماڭدى».

تُكْدِي tokdi تۆكتى. اُغْلانْ سُوف تُكْدِي *oqlan suv tokdi* — بالا سۇ تۆكتى (تُكارْ – تُكْماكْ *tokar - tokmak*)[2]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلانْ سُوقْ تُكارْ اُلُغْ يانِ سِنُورْ

oqlan suv tokar uluq yanï sïnur

بالا سۇ تۆكەر، چوڭنىڭ يانپىشى سۇنار.

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئۇچۇن يازما نۇسخىدا ئۆتكەن زامان شەكلى «سِقْدى» يېزىلىپ قالغان. بىز كەلگۈسى زامان شەكلىنى بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

یەنی بالا سۇ تۆكىدۇ، چوڭلار تېيىلىپ كېتىپ// 273 يانىپىشى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىچىكلەرنىڭ يامان ئىش قىلىپ قويۇشى بىلەن چوڭلارنىڭ زىيان تارتىپ قېلىشىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَكْدِي təgdi تەگدى، يەتتى. اُلْ اَڤْكا تَكْدِي *ol əvgə təgdi* — ئۇ ئۆيگە يەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكْيِر - تَكْماكْ *təgir - təgmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ايڤَكْ اَڤْكا تَكْماسْ *əvək əvgə təgməs*

ئالدىرىغان ئۆيگە يېتەلمەس.

چۈنكى، ئۇ ئالدىراپ چاپتۇرغانلىقتىن// 25 II ئۆلىغى ھېرىپ كاردىن چىقىدۇ - دە، ئۆلاغسىز قېلىپ ئارماندا قالىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ئىشلاردا ئالدىراقسان بولماي، تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْغَلْرْ اُڤْنِ اَزاقْ *atoqalïr okni azak,*
تَكْمَدِي بُو ساڤْ اُشاقْ *təgmədi bu sav uxak,*

[ئازما ئوق ئاتماقچى بولدى،
ئۇ ئۇششاق سۆزلەر (ماڭا) تەگمىدى.]

بىر ئويناق خوتۇن ماڭا ئېزىتقۇ ئوقىنى ئېتىۋىدى، ئۇ پىتنە سۆزلەر ماڭا تەگمىدى.

تُكْدِي tügdi تۈگدى. اَرْ تُكُونْ تُكْدِي *ər tügün tügdi* — ئادەم تۈگۈن تۈگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكَارْ - تُكْماكْ *tügər - tügmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلِنْ تُكْمِشْنِ تِيشِنْ يَزْماسْ *tïlïn tügmixni tïxïn yazmas*

تىل بىلەن تۈگۈلگەن چىش بىلەن يېشىلمەس.

يەنى تىل بىلەن تۈككەن تۈگۈچنى چىش بىلەن يەشكىلى بولماس.
بۇ ماقال ۋەدىگە ۋاپا قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تِكْدِي tikdi تىكتى؛ چاقتى. اَرْ تُونْ تِكْدِي *ər ton tikdi* — 26 II// ئادەم تون تىكتى. اَتِغْ يِلانْ تِكْدِي *atïoq yïlan tikdi* — ئاتنى يىلان چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چايان چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِغَاجْ تِكْدِي *ər yïoqaq tikdi* — ئادەم دەرەخ تىكتى. ھەرقانداق نەرسىنى تىكىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكَارْ - تِكْمَاكْ *tikər - tikmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِكْماكِنْجا اُنْماسْ تِلامَكِنْجا بُلْماسْ

tikməginqə ünməs tiləməginqə bulmas

تىكمىگۈچە ئۇنمەس، تىلىمىگۈچە تېپىلماس.

يەنى دەرەخ تىكىلمىگۈچە ئۇنمەيدۇ، مۇراد - مەقسەت ئىزدەنمىگۈچە قولغا كەلمەيدۇ. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَكْدِي qəkdi چەكتى، چېكىت قويدى. اُلْ بِتِكْ جَكْدِي *ol bitik qəkdi* — ئۇ پۈتۈككە (خەتكە) چېكىت قويدى. اُلْ اَتِنْ جَكْدِي *ol atïn qəkdi* — ئۇ ئېتىنى چەكتى،// 274 يەنى ئېتىدىن قان ئالدى (جَكَارْ - جَكْماكْ *qəkər - qəkmək*).

جُكْدِي qəkdi چۆكتى. اُلْ بَكْكَا جُكْدِي *ol bəgkə qəkdi* — ئۇ بەگكە تىز چۆكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 27 II تَمُرْ تَقْى جُكْدِي *təvə qəkdi* — تۆگە چۆكتى. تَمُرْ سُقْدا جُكْدِي *təmür suvda qəkdi* — تۆمۈر سۇدا چۆكتى، يەنى تۆمۈر سۇنىڭ تېگىگە چۆكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُكَارْ — جُكْماكْ *qəkər - qəkmək*).

جَكْدِي qəgdi چەگدى ~ چىگدى. اُلْ تَرْكاكْ باغِنْ جَكْدِي *baqïn qəgdi* — *ol türgək* ① ئۇ تۇرگەك بېغىنى چىگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكَارْ - جَكْماكْ *qəgər - qəgmək*).

سُكْتِي səkti سۆكتى، چۈڭدى. اُلْ يَماغْ سُكْتِي *ol yamaoq səkti* — ئۇ ياماق سۆكتى، يەنى كىيىمدىن ياماقنى سۆكتى. اُلْ اَفِنْ سُكْتِي *ol əvin səkti* — ئۇ ئۆيىنى چۈڭدى.

---

① «تۇرگەك، بوغچا» مەنىسىدىكى بۇ سۆز بۇ يەردە فەتھە بىلەن «تَرْكاكْ» قىلىپ يېزىلغان، لېكىن يازما نۇسخا 171- ۋە 410 - بەتلەردە «تُرْكاكْ» دەپ يېزىلغان. شۇڭا، بىز «*türgək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

سُـكْتِي sokti چۆكتى. اُلْ بَكْكـا سُـكْتِ sokti ol bəgkə — ئۇ بەگكە تېز چۆكتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «سُكا اُلْتُرْ sokə oltur — چۆكۈنۈپ ئولتۇر، يەنى تىزلان»// 28 II
دېگەن سۆزمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سُكارْ – سُكْماكْ sokmək - sokər).

سِكْتِي sikti سىكتى. اَرْ اُراغُـتْنِ سِـكْتِ sikti ər uraoqutnï — ئەر خوتۇننى سىكتى
(سِكارْ – سِكْماكْ sikmək - sikər).

بُلْـدِي buldï تاپتى. اُلْ يَرْمـاقْ بُلْـدِ buldï ol yarmaq — ئۇ يارماق (پۇل) تاپتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلُورْ – بُلْماقْ bulmaq - bulur).

بِلْدِي bildi بىلدى، ئۆگەندى. اُلْ بِلِكْ بِلْدِ bildi ol bilik — ئۇ بىلىم بىلدى، يەنى
ئۇ ئەقىل، ئىلىم - بىلىم ۋە ھېكمەت ئۆگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِلِيـرْ –
بِلْماكْ bilmək - bilir). ئارغۇلار «بِلِيرْ» سۆزىنى «بِلُـورْ bilür » شەكلىدە، يەنى
«ل - l » ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئېيتىدۇ، بۇ باشقىلارنىڭ تەلەپپۇزىغا ئۇيغۇن
كەلمەيدۇ.

تَلْدِي təldi تەشتى. اَرْ تـامْ تَلْـدِ tam təldi ər — ئادەم تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ
شۇنداق.

تَلْدِي təldi قوشتى، قاتتى. اُلْ اُغْلاقِغْ سَغْلِقّا تَلْدِ saqlïqqa təldi// 29 II ol oqlaqïoq — ئۇ
ئوغلاقنى (ئېمىتىش ئۇچۇن) ساغلىققا قوشتى. ئۆچكىنىڭ سۈتى تارتىلىپ قالسا
ياكى ئۆچكە ئۆلۈپ ئوغلاق يېتىم قالسا، ياكى قوزا ئۆلۈپ كەتسە، شۇنداق
قىلىنىدۇ (تَلِيرْ – تَلْماكْ təlir - təlmək).

تُلْدِي tuldï ئۇردى. اَرْ تُبِقْنِ اَذْرِ بِلا تُلْدِ topïqnï aźrï bilə tuldï ər — ئادەم توپنى
ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئۇردى. بۇ تۇركىلەرگە خاس بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئويۇن
قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئۆزى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا، توپنى ئارا (ئاچا
تاياق) بىلەن ئۇرىدۇ. كىم توپنى قاتتىق ئۇرالسا،// 275 شۇ كىشى ئويۇننى باشلىغۇچى
بولىدۇ. توقماق ئويۇنىدىكى ئۇرۇشمۇ «تُلْدِ tuldï» دېيىلىدۇ (تُـلارْ – تُلْمـاقْ
tular - tulmaq).

تِلْدِي tildi تىلدى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْدِ yarïndaq tildi ər — ئادەم قېيىش تىلدى. بىرەر
نەرسىنى ئۇزۇنىسىغا تىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِـلارْ – تِلْمـاكْ
tilər - tilmək).

جَلْدِي qaldï چالدى، يىقتتى: ئاڭلاتتى، ئىشىتتۈردى. اُلْ اَنِي جَلْـدِي *ol anï qaldï* — ئۇ ئۇنى چالدى، چېلىشىپ يىقتتى. اُلْ سُـوزُكْ مَـنِكْ قُلاقّـا جَلْـدِي *ol søzüg mənin̡ qulaqqa qaldï* — ئۇ سۆزنى مېنىڭ قۇلىقىمغا// ئىشىتتۈردى. 30 II

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

جَقْسا تُتْنُورْ جَلْسا بِلْنُورْ *qaqsa tutnur qalsa bilnür*

چاقماق چېقىلسا ئوت تۇتىشار، سۆز ئاڭلىتىلسا مەقسەت بىلىنۈر.

جَلْدِي qaldï ئۇردى. تُونُغْ تاشْ اُزا جَلْدِي *tonuq tax üzə qaldï* — تونىنى تاش ئۈستىدە ئۇردى، يەنى كىر كىيىمنى تاش ئۈستىدە ئۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِتِمْ تُوتُبْ قُذِي جَلْدِي	*itïm tutup qożï qaldï*
اَنِكْ تُوسِنْ قِرا يُلْدِي	*anïn̡ tüsin qïra yuldï*
بَشِنْ اَلِبْ قُذِي سَلْدِي	*baxïn alïp qożï saldï*
بُغُزْ اَلِبْ تُكَلْ بُغْدِي	*boquz ilip tügəl boqdï*

[ئىتنىم تۇتۇپ تۆۋەن چالدى،
ئۇنىڭ تۈكلىرىنى راسا يۇلدى.
بېشىدىن ئېلىپ تۆۋەنگە قايرىدى،
بوغۇزىدىن چىشلەپ تازا بوغدى.]

مېنىڭ ئېتىم (بۆرىنى) تۇتۇپ، يەرگە باستى،// تۈكلىرىنى يۇلدى، بېشىنى 31 II
ئارقىغا قايرىپ، بوغۇزىدىن ئېلىپ راسا بوغدى (جَـلارْ - جَلْمـاقْ *qalar - qalmaq*).

سَلْدِي saldï سالدى: پۇلاڭلاتتى: ئەۋەتتى، چىقاردى: ئېلىپ كەتتى. اُلْ مَنكا تُونِنْ سَـلْدِي *ol manə tonïn saldï* — ئۇ ماڭا تونىنى پۇلاڭلاتتى، يەنى چاپىنى بىلەن ئىشارەت قىلدى. اُلْ مَنكا كِشِي دا اَلْتُنْ سَـلْدِي *ol manə kixidə altun saldï* — ئۇ ماڭا (بىر) كىشىدىن ئالتۇن سالدى (ئەۋەتتى). سُـوقْ يِغـاجِغْ سَـلْدِي *suv yïqaqïq saldï* — سۇ ياغاچ (لار)نى ئېلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(سَلارْ – سَلْماقْ salar - salmak). بىرەر كىشىنىڭ يىراقتا تۇرۇپ، قوللىرى بىلەن ئىشارەت قىلىشى، يەنى قوللىرىنى پۇلاڭلىتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَلْدِي k¸aldï قالدى. اَرْ كِيذِنْ قَلْدِي ar k¸əžin k¸aldï — ئادەم كېيىن قالدى. اُلْ اُيُونْ دا قَلْدِي ol oyunda k¸aldï — ئۇ ئويۇندا (يەنى ئۇتۇشۇشتا) قېلىپ قالدى (ئۇتتۇرۇپ قويدى). قالغان ۋە تاشلانغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيلْ قَلْدِي تُرُو قَلْماسْ əl k¸aldï tørü k¸almas

ئەل قالار، ئادەت قالماس.

يەنى ئەل - يۇرت قالىدۇ، قائىدە - يوسۇن قالمايدۇ.

بۇ ماقال كىشىلەرنى قائىدە - يوسۇن[II 32]بويىچە ئىش قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ[276]//(قَلِيرْ – قَلْماقْ kalïr - k¸almak).

قُلْدِي k¸oldï تىلىدى، سورىدى. اُلْ مَنْدِنْ نانْكْ قُلْدِي ol məndin nəŋ k¸oldï — ئۇ مەندىن (بىر) نەرسە تىلىدى (قُلُورْ — قُلْماقْ k¸olur - k¸olmak).

قِلْدِي k¸ïldï قىلدى. اَرْ ايشْ قِلْدِي ar ix k¸ïldï — ئادەم ئىش قىلدى. اَرْ قِيزِغْ قِلْدِي ar k¸ïziq k¸ïldï — ئادەم قىزنى قىلدى. بۇ سۆز مۇشۇنداق ئىشلىتىلگەندە ئەر كىشىنىڭ خوتۇن بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلىشىدىن كىنايە بولغاچقا، ئوغۇزلار بۇ سۆزدىن قېچىپ، «قِلْدِي k¸ïldï»نىڭ ئورنىغا «اِيتّي ətti» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: ئادەم ناماز ئوقۇدى دېيىشكە توغرا كەلگەندە، ئوغۇزلار «اَرْ يُكُنْجْ اِيتّي ar yükünq ətti» دەيدۇ. تۈركىلەر بولسا، «قِلْدِي» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ (قِلُورْ – قِلْماقْ k¸ïlur - k¸ïlmak).

كَلْدِي kəldi كەلدى. اَرْ اَڤْكا كَلْدِي ar əvgə kəldi — ئادەم ئۆيگە كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَلِيرْ - كَلْماكْ kəlir - kəlmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ قَرْغا[II 33]// بِرْلا قِشْ كَلْماسْ bir k¸arƣa birlə k¸ïx kəlməs

بىر قاغا بىلەن قىش كەلمەس.

بۇ ماقال ھەمراھلىرى ئۇلگۈرۈپ كېلىپ يارەم بەرگۈچە، ئۆز ئىشلىرىدا تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُلْدِي küldi كۈلدى. اَرْ كُلْدِي *ər küldi* — ئادەم كۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلارْ – كُلْماكْ *külər - külmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشِي اَتْما اَنكَرْ اُرْتَرْ كُلا *kəlsə*① *kixi atma aŋar ərtər külə*

بَقّلْ اَنكَرْ اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا *bakķil aŋar əžgülükün aoqzïn külə*

[(ساڭا بىر) كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى)غا ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.]

بىر كىشى ساڭا كۈلۈمسىرەپ كەلسە، سەنمۇ ئۇنىڭغا تەبەسسۇم بىلەن قارا، يەنى «ياخشىلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىل» دېمەكچى. II 34

تَمْدِي tamdï تامدى. سُوقْ تَمْدِي *suv tamdï* — سۇ تامدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمارْ – تَمّاقْ *tamar - tammaķ*).

جُمْدِي qomdï چۆمدى، چۆمۈلدى. اُغْلانْ سُقْدا جُمْدِي *oŋlan suvda qomdï* — بالا سۇدا چۆمۈلدى (جُمارْ – جُمّاقْ *qomar - qommaķ*).

جُمْدِي qɵmdi چۆمدى، شۇڭغۇدى. اُرْدَكْ سُقْقا جُمْدِي *ɵrdək suvķa qɵmdï* — ئۆردەك سۇغا چۆمدى (شۇڭغۇدى) (جُمارْ – جُمّاكْ *qɵmər - qɵmmək*). بۇ سۆز بىلەن يۇقىرىدىكى سۆزنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن، ئالدىنقىسىنىڭ «ق – *ķ*» بىلەن يېزىلىدۇ.

قَمْدِي k̦amdï دۇمبالىدى، ئۇردى، ساۋىدى. اُلْ اَنِي قَمْدِي *ol anï k̦amdï* — ئۇ ئۇنى (ھالىدىن كېتىپ ئۆلگۈچە) ئۇردى (قَمارْ – قَمّاقْ *k̦amar - k̦ammaķ*).

قُمْدِي k̦umdï قىمىلدىدى، دولقۇنلىدى. سُوقْ قُمْدِي *suv k̦umdï* — سۇ دولقۇنلىدى 277// (قُمارْ – قُمّاقْ *k̦umar - k̦ummaķ*).

① بۇ مىسرادىكى «كُلْسا» سۆزى يازما نۇسخا 77- بەتتىكى مۇشۇ شېئىردا «كَلْسا *kəlsa*» شەكلىدە كەلگەن. شۇڭا ترانسكرىپسىيىسىنى «*kəlsa*» ئالدۇق.

كُمْدِي kømdi كۆمدى. اُلْ اُلْكْـنِ كُمْدِي *ol ølügni kømdi* — ئۇ ئۆلۈكنى كۆمدى. II 35 // باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُمارْ - كُمّاكْ *kømər - kømmak*). كُوزْمـانْ كُمْـدِي *køzmən kømdi* — كۆمەچ كۆمدى.

بَنْدِي bandï باغلاندى. قُوىْ بَنْدِي *koy bandï* — قوي باغلاندى. ھەرقانداق نەرسىنى باغ بىلەن باغلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ(بانِرْ - بَنْماقْ *banïr - banmak*). بۇنىڭدا «ل - *l*» ھەرپى «ن - *n*» غا ئالماشقان.

تُنْدِي tundï تۇتۇلدى؛ ئېتىلدى، توسۇلدى. كُوكْ تُـنْدِي *køk tundï* — ھاۋا تۇتۇلدى، ئاسمان بۇلۇتلاندى. قَـبُغْ تُـنْدِي *kapuoq tundï* — قوۋۇق ئېتىلدى. داۋان قار بىلەن قاپلانسا (توسۇلسا)، «اَرْتْ تُنْدِي *art tundï*» دېيىلىدۇ (تُنُورْ - تُنْماقْ *tunur - tunmak*). ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بۇنداق كەلگۈسى زامان پېئىلىنى فەتھە بىلەن «تُنارْ *tunar*» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ.

تِـنْدِي tïndï تىندى، توختىدى. يَغْمُـرْ تِـنْدِي *yaoqmur tïndï* — يامغۇر توختىدى. اَرْ اُلُـغْ تِـنْدِي *ər uluoq tïndi* — ئادەم ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. اَرُقْ تِـنْدِي *aruk tïndï* — ھارغان تىندى، يەنى ھارغان ئادەم ئارام ئالدى// II 36 (تِنارْ - تِنْماقْ *tïnar - tïnmak*). ئوغۇزلار بىرەر كىشىنى سۆزلەشتىن توختاتماقچى بولسا، «تِنْما *tïnma* - توختىما» دەپ تەتۇرىنى ئېيتىدۇ. باشقا تۇركىلەر «توختا» ياكى «جىم بول» دېگەن مەنىدىكى «تِنْ *tïn*» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «تِنْما *tïnma*» دېگىنىدىن «توختىما» دېگەن مەنە چىقىدۇ. دېمەك، ئوغۇزلار بۇ يەردە خاتا قىلغان.

سَنْدِي sandï سانالدى. اُلْ اَرْ خـيل[1] بِـلا سَـنْدِي *ol ər həyl bilə sandï* — ئۇ ئادەم ئاتلىقلاردىن سانالدى. بىر كىمنى باشقا نەرسىلەر قاتارىدا ساناشقا (كۆرۈشكە)

---

[1] بۇ جۈملە ئەرەبچە ئىزاھتىن قارىغاندا، مەلۇم كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن «ئات» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئەرەبچە «خيل» سۆزى خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي تۇركچە 2- توم 28- بەتتە «اتلغ *atlïoq* — ئاتلىق» بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن.

توغرا كەلسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سائُرْ – سَنْماقْ sanur - sanmaq). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بارِغْ اُتْرُو تُتْسا يُوقّا سَنْماسْ *barïoq utru tutsa yokķa sanmas*

بارنى ئوتتۇرىغا قويسا، يوققا سانالماس.

يەنى بار نەرسە مېھمانغا ئېلىپ كېلىنسە، مېھمان قىلمىدۇق دەپ ھېسابلانماس.[37] II //

سُنْدِي sundï سۇندى، ئۈزاتتى، تۇتتى. اُلْ مَنكا اَتْماكْ سُنْدِي *ol maŋa ətmək sundï* — ئۇ ماڭا نان سۇندى (سۇنۇپ بەردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُنارْ – سُنْماقْ sunar - sunmaq).

سِنْدِي sïndï سىندى ~ سۇندى. يِغاجْ سِنْدِي *yïoqaq sïndï* — ياغاچ سۇندى. سُو سِنْدِي *sü sïndï* — ئەسكەر (قوشۇن) سۇندى، يەنى يېڭىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنُورْ – سِنْماقْ sïnur – sïnmak). «سِنارْ *sïnar*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.[278] //

قُنْدِي kundï بۇلۇڭدى، تارتۇالدى. اُغْرِي تَقارْ قُنْدِي *oqrï tavar kundï* — ئوغرى مالنى بۇلۇڭدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِچِكْ بُلُبْ ياغِنِ يِرْكُو اَماسْ *kiqik bulup yaoqïnï yərgü əməs*

اَذْكَرْمَذِبْ قُذْسا اَنِ ايلْنِ قُنارْ *əžgərməžip kożsa anï əlni kunar*

[دۇشمەننى كىچىك كۆرۈپ سەل چاغلىماسلىق كېرەك،

ئۇنى كۆزگە ئىلماي قويسا، ئەلنى تارتۇالىدۇ.] II[38] //

دۇشمەن ھەرقانچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنى مەنسىتمەسلىك لايىق ئەمەس، ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ ئۇنى كۆزگە ئىلماي قويساڭ، ئۇ ئەلنى سەندىن تارتۇالىدۇ (قُنارْ – قُنْماقْ kunar - kunmak).

كُنْدِي kondi كۆندى، تۇزەلدى، ئىقرار بولدى، ماقۇل بولدى، ئۆگەندى. يِغاجْ كُنْدِي *yïoqaq kondi* — ياغاچ كۆندى، تۇزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْرِي كُنْدِي

oqrï kəndi —— ئوغرى ئىقرار بولدى. بىرەر نەرسىدىن تېنىۋالغان ئادەمنىڭ ئۇنى ئىقرار قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يُولْقا كُنْدِي *ər yolqa kəndi* —— ئادەم يولغا چۈشتى، يەنى توغرا يولنى تېپىۋالدى.

كُنْدِي kəndi كۆيدى. اُتُنْكْ كُنْدِي *otuŋ kəndi* —— ئوتۇن كۆيدى. بۇ ئارغۇچە سۆز بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدىدە ئېيتىلغىنىدەك، ئارغۇلار «ى – يا» ھەرپىنى «ن – n» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ.

كُنْدِي kəndi كۆندى، ئۆگەندى. تُسُونْ اَتْ كُنْدِي *tosun at kəndi* —— توسۇن ئات كۆندى. ھەرقانداق ئىش تۇزلىپ (توغرا) يولغا چۈشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُنارْ – كُنْماكْ *kənar - kənmək*).

مَنْدِي mandï تاقىدى، ئاستى: مانىدى، مىلىدى. اَرْ تُلُمْ مَنْدِي *ər tolum mandï* —— ئادەم جەڭ قوراللىرىنى تاقىدى.// 39 II اَرْ اَتْماكْ سِرْكاكا مَنْدِي *ər ətmək sirkəgə mandï* —— ئادەم ناننى سىركىگە مانىدى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە بۇلاش ياكى مىلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (مَنارْ – مَنْماقْ *manar – manmaq*).

مُنْدِي mundï ئالجىدى. قَرِي اَرْ مُنْدِي *qarï ər mundï* —— قېرى ئادەم ئالجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُنْماقْ *munar - munmaq*).

مُنْدِي mündi مۈندى. اَرْ اَتْ مُنْدِي *ər at mündi* —— ئادەم ئات مۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُنْماكْ *münər - münmək*).

قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۇلارنىڭ تەتبىقلىنىشى

تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن شۇلارنى ئېيتماقچىمەن:

پېئىللارنىڭ ياسىلىشىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن بۇيرۇق شەكلى ئاساس بولىدۇ.//279 يۇقىرىدا «پېئىللار ياسىلىش جەھەتتە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئەتراپىدا دەۋر قىلىدۇ» دېگەنىدىم، چۈنكى سۆزنىڭ باش ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە فەتھىلىك بولسا،// 40 II كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئۇنىڭ باش

هەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممىلىك بولسا، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئەگەر كەسرىلىك بولسا، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardī — باردى» پېئىلىنى ئالساق، بۇ سۆزنىڭ باش هەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە فەتهلىك كەلگەن، شۇڭا كەلگۈسى زامانى «بَرِرْ barïr — بارار (باردۇ)» شەكلىدە، مەستىرىمۇ «بَرْمَاقْ barmaḳ — بارماق» شەكلىدە فەتهلىك بولىدۇ. يەنى «ب – b» هەرپى فەتهلىك كېلىدۇ. باش هەرپى زەممىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُرْدِي turdī — تۇردى» شەكلىدە زەممىلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «تُرُرْ turur — تۇرار (تۇردۇ)»، مەستىرى «تُرْمَاقْ turmaḳ — تۇرماق» شەكلىدىمۇ زەممىلىك بولىدۇ. يەنى «ت – t» هەرپى زەممىلىك كېلىدۇ. باش هەرپى كەسرىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، «يِنْجُو تِزْدِي yinqü tizdi — ئۇنچە تىزدى» دېگەن ئىبارىدىكى «تِزْدى tizdi» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تِزَارْ tizər — تىزار (تىزىدۇ)»، مەستىرى «تِزْمَاكْ tizmaḳ — تىزماق» شەكلىدە، يەنى «ت – t» هەرپى كەسرىلىك بولىدۇ.// II 41

بۇ تىلنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەب تىلىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىمايدۇ. ئەرەب تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكىللىرى بىر- بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇپ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «قَعَدَ» شەكلىدە «ق – ḳ» هەرپى فەتهلىك بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يَقْعُدُ» شەكلىدە «ق — ḳ» ساكىنلىق، مەستىرى «قُعُودًا» شەكلىدە «ق — ḳ» زەممىلىك كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامانىدا «مَطَرَ» شەكلىدە «م – m» هەرپى فەتهلىك كەلگەن پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانىدا «يَمْطُرُ» شەكلىدە، «م – m» ساكىنلىق، مەستىرىدە «مُطُورًا» شەكلىدە «م – m» هەرپى زەممىلىك بولىدۇ. دېمەك «م – m» هەرپى ئۆتكەن زامانىدا فەتهلىك، مەستەردە زەممىلىك، كەلگۈسى زامانىدا ساكىنلىقتۇر. هەرپ ئارتتۇرۇلغان (ياسالما) پېئىل بابلىرىغا كەلسەك، ئۆتكەن زامان شەكلى «اَكْرَمَ» بولغان پېئىلدا «ا – ئەلىف» فەتهلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يُكْرِمُ» شەكلىدە «ى – يا» زەممىلىك، مەستىرى «اِكْرامًا» شەكلىدە «ا – ئەلىف» كەسرىلىك كېلىدۇ. «اِسْتَغْفَرَ، يَسْتَغْفِرُ، اِسْتِغْفارًا» شەكىللىرىمۇ شۇ جۈملىدىندۇر،// 280 يەنى «ا — ئەلىف» ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن.

II 42 دېمەك، ئەرەب تىلىدا هەممە پېئىللارنىڭ ئۆتكەن// زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. تۈركىي تىللاردا مۇنداق ئەمەس، هەممە پېئىللار

بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، يەنى ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر خىل قائىدە بويىچە كېلىدۇ.

ئىككىنچى قائىدە: پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدىلا مۇزائەف بولىدۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇزائەف بولمايدۇ.

ئۈچىنچى قائىدە: پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەر ئوغۇز، قىپچاق، يەمەك، ياغما، ئارغۇ ۋە سۇۋارلاردىن پەچەنەكلەرگىچە بولغان كۆچمەنلەر تىلىدا ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardï — باردى» دېگەن پېئىلدىن ئۆتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د – d» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا بىر «ج – q» قوشۇلۇپ، «بَرْدَجِي bardaqï — بارغۇچى، باردىغان» دېگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدِي turdï — تۇردى (قويۇتى)» دېگەن پېئىلدىن ئۆتكەن زامان بەلگىسى «د – d» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا بىر «ج – q» قوشۇلۇپ، «تُرْدَجِي turdaqï — تۇرغۇچى، تۇردىغان» دېگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە بابلاردىكى پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە كەلسەك، 43 II بىز يۇقىرىدا پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەر كۆپچىلىك تۈركىي تىللاردا، جۈملىدىن چىگىل ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. گەپنىڭ قىسقىسى، تۇرلۇك مەقسەتلەر ئۈچۈن پېئىللارغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

شۇنى بىلگىنكى، پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامانى ھەممە پېئىللاردا «دى dï/di» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، زادى باشقىچە بولمايدۇ. پەقەت قاتتىق ھەرپلەر ھېسابلىنىدىغان «ب – p»، «ت – t»، «ج – q»، «ك – k»لەر بىلەن قوشۇلغاندىلا ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغانلىقتىن، بۇ «د – d» ھەرپى «ت – t» غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَبْتِي təpti — تەپتى»، 281 «تُتِّي tutti — تۇتتى»، «قَجْتِي qaqti — قاچتى»، «تَقَى جُكْتِي təvə qøkti — تۆگە چۆكتى» دېگەن سۆزلەردىكىگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك، «ق – q» ھەرپىمۇ مۇشۇ خىلدا قاتتىق «ك – k» ھەرپىگە ئوخشاش بەزىدە قاتتىق ھەرپلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا بَقْتِي ol maŋa bakti — ئۇ ماڭا باقتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ مىساللاردا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھەرپلەرنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ مىساللاردىكى «د – d» ھەرپى يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك «ت – t» غا ئايلىنىپ

كەتكەن. بۇ ئەسلىدە «د – d»دۇر، لېكىن مۇشۇ ھەرپلەرنىڭ يېنىدا كەلگەندە، «ت – t» بىلەن تەلەپپۇز قىلغان چىرايلىقراق. بۇ قائىدە ھەرقايسى بۆلۈمدىكى تۈپ پېئىللار ۋە ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە ئومۇمىيدۇر.

پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامانى ھەممە بۆلۈمدىكى پېئىللاردا «ر – r» قوشۇلۇش بىلەنلا ياسىلىدۇ. ئەگەر ئەسلىي سۆز «ر – r» بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئۇنىڭغا يەنە بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچىسى پېئىل يىلتىزىدىكى «ر – r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان ئۇچۇن قوشۇلغان «ر – r» بولىدۇ. بۇ تىلدىكى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ر – r» ھەرپى ئەرەب تىلىدىكى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ا – ئەلىف، ت – t، ن – n، ى – ي» ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ. سۆزنىڭ ئەسلىدە «ر – r» بولمىسا، كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ.

بۇ قائىدىنى ئۆتكەن زامان پېئىلى ۋە بۇيرۇق پېئىلىغا تەتبىق قىلساق مۇنداق بولىدۇ: پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «د – d»نىڭ ئالدىدا بىر «ر – r» بولسا، بۇ «ر – r» ساقلىنىدۇ. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئۆتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د – d» بىلەن «ى – يا» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر – r» ساكىن ھالەتتە ساقلىنىدۇ. بۇ «ر – r» سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى (ئەسلىدىكى) «ر – r»دۇر. بۇ ئەھۋالدا كەلگۈسى زامان ئۇچۇن پېئىلغا ئۇنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ر – r» دىن باشقا يەنە بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. ئەگەر ئۆتكەن زامان ۋە بۇيرۇق پېئىللىرىنىڭ ئاخىرىدا «ر – r» ھەرپى بولمىسا،// كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: ئۆتكەن زاماندا «بَرْدِي bardi —— باردى» بولسا،// بۇيرۇقتا «بَرْ bar —— بار» دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇيرۇقتا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «دى di //di» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر – r» ساقلانغان. بۇ سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r» دۇر. كەلگۈسى زاماندا «اُلْ بَرِيْر ol barïr —— ئۇ بارىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا بۇيرۇق شەكلىگە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن يەنە بىر «ر – r» قوشۇلغان. بۇ يەردىكى «ر – r» نىڭ بىرى پېئىلنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r»، يەنە بىرى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ر – r» دۇر. شۇنىڭدەك، ئۆتكەن زاماندا «اُلْ تُرْدِي ol turdï —— ئۇ تۇردى (ئۇ قوپتى)» دېيىلسە، بۇيرۇقتا «تُرْ tur —— تۇر (قوپ)» دېيىلىدۇ. كەلگۈسى زاماندا «اُلْ يُقارُو تُرُرْ ol yokaru turur —— ئۇ ئۆرە تۇرىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدە ئىككى «ر – r» بار، بۇنىڭ بىرى سۆزنىڭ ئەسلى (يىلتىزى) دىكى «ر – r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان بەلگىسى بولغان «ر – r» دۇر. ئوغۇزلار يېنىكلىتىش ئۇچۇن كۆپلىگەن

پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىدە «ر – r» نىڭ بىرىنچى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇپ، پېئىلنى بۇيرۇق شەكلىدىكىدەك بىرلا «ر – r» بىلەن سۆزلەيدۇ. بۇ چىرايلىق ئەمەس ھەم قائىدىگە خىلاپ.// II 46

«ر – r» بىلەن ئاياغلاشمىغان پېئىللارنى ئالايلى: ئۆتكەن زامان شەكلى «كَلْدِي *kəldi* — كەلدى» بولغان پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كَلْ *kəl* — كەل» بولىدۇ. كەلگۈسى زامانى «كَلِيرْ *kəlir* — كېلەر، كېلىدۇ» بولىدۇ. «كُلْدِي اَرْ *küldi ər* — ئادەم كۈلدى» دېگەن ئىبارىدىكى «كُلْدِي *küldi* — كۈلدى» پېئىللىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «كُلَرْ *külər* — كۈلەر، كۈلىدۇ» بولىدۇ. بۇ مىسالىلاردا پېئىلنىڭ يىلتىزىدا «ر – r» يوق، كەلگۈسى زامانى ئۇچۇن بىر «ر – r» قوشۇلغان.

يىلتىزىدا «ر – r» ھەرپى بولمىغان مۇنداق پېئىللاردا ئوغۇزلارمۇ تۈركلەرگە ئوخشاش «ر – r» نى چۈشۈرۈپ قويمايدۇ.

بۇ قائىدە ئۇچ، تۆت ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار ئۈچۇن ئومۇمىيدۇر.

ئەمدى شۇنى بىلگىنكى، تۈركىي تىلدىكى پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەب تىلدىكى پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشايدۇ. ئۆتكەن زامان پېئىلى فَعْلَىٰ *fa'la* شەكلىدە، كەلگۈسى زامان پېئىلى فَعِلْ *fəil* شەكلىدە، مەستەر فَعْلانْ *fə'lan* — شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي *bardi* — باردى» دېگەن ئۆتكەن زامان شەكلى ئەرەبچىدىكى «عَقْرىٰ»// II 47 ۋە «حَلْقىٰ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.// 283 «بَرِيْر *barir* — بارار، باردۇ» دېگەن كەلگۈسى زامان شەكلى ئەرەبچىدىكى «نَمِرْ، رَجِلْ، بَكِرْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ. «بَرْماقْ *barmak* — بارماق» دېگەن مەستەر شەكلى ئەرەبچىدىكى «قَرْقارْ» ۋە «خَلْخالْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.

بۇ تىلدا مەيلى تۈپ پېئىللار بولسۇن، مەيلى ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئىللار بولسۇن، ھەممىسىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇشۇنداق بولىدۇ.

ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن بىر پېئىلنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن ئۇچ ھەرپلىكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي *bardi* » دېيىلگىنىدەك «بارْدِي *bardi*» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدِي *turdi*» دېيىلگىنىدەك «تُورْدى *turdi*» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھال پەقەت ئۆتكەن زامان شەكلىدىلا بولۇشى

مۇمكىن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇمكىن ئەمەس. بۇ خۇددى تۈپ ئىسىملارغا يىلتىزدا بولمىغان «مەد» ھەرپلىرى ۋە «لىن» ھەرپلىرىنى قوشقىلى بولغانغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «يِغَجْ ① yïoɣaq —— ياغاچ» نى «يِغاجْ // yïoɣaq» 48 II دېسىمۇ بولىدۇ، «تَنُقْ tanuk —— گۈڭگۇاھ»نى «تَنُوقْ tanuk» دېسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئىسىم ۋە پېئىللاردا سۆزنىڭ قىسقا، ئىخچام ئېيتىلىشى توغرا ۋە پاساھەت ھېسابلىنىدۇ.

مەستەر: پۇتۇن پېئىللارنىڭ مەستىرى بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، تەركىبىدە «ق — q» ياكى «غ — ɣ» ھەرپلىرى كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «ماقْ – maq» قوشۇلىدۇ؛ تەركىبىدە «ك — k» كەلگەن ياكى ھەر ئۈچ ھەرىكىسى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «ماك – mək» قوشۇلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ يا قُرْدِ ol ya qurdï —— ئۇ يا قۇردى» دېگەن جۈملىدىكى «قُرْدِ qurdï» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «قُرارْ – قُرْماقْ qurar - qurmaq» بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە «ق – q» بولغاچقا، مەستەرمۇ «ماقْ – maq» قوشۇلۇپ ياسالغان.

تەركىبىدە «غ – ɣ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ سُوتْ سَغْدِ ol süt saoɣdï —— ئۇ سۈت ساغدى» دېگەن جۈملىدىكى «سَغْدِ saoɣdï —— ساغدى» پېئىلىنىڭ تەركىبىدە «غ – ɣ» بولغاچقا، ئۇنىڭ مەستىرىمۇ «ماقْ – maq» بىلەن ياسالغان // 49 II «سَغارْ – سَغْماقْ saoɣar – saoɣmaq» بولىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەرگە مىسال: // 284

«اَرْ بَرْدِ ər bardï —— ئادەم باردى» دېگەن جۈملىدىكى «بَرْدِ – bardï» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «بَرِرْ – بَرْماقْ barïr - barmaq» بولىدۇ. «تُرْدِ turdï – تۇردى» پېئىلىدىمۇ شۇنداق، بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تُرُرْ – تُرْماقْ turur - turmaq» بولىدۇ. دېمەك، سۆز قاتتىق ئېيتىلۇندى، مەستىرى «ق – q» بىلەن كەلدى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يِغاجْ yïoɣaq» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بېرىلۇاتقان قائىدىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن «يِغَجْ yïoɣaq» شەكلىدە ئالدۇق.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «كَلْدِي kəldi – كەلدى» پېئىللىنىڭ تەركىبىدە «ك – k» بولغاچقا، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «كَلِرْ – كَلْماكْ kəlir - kəlmək» بولىدۇ. يۇمشاق «گ – g» لىك سۆزلەرمۇ قاتتىق «ك – k» لىك سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِي اُكْدِي ol məni ögdi — ئۇ مېنى ماختىدى» دېگەن جۈملىدىكى «اُكْدِي ögdi» پېئىللىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «اُكارْ – اُكْماكْ ögər - ögmək» بولىدۇ، يەنى سۆزنىڭ يىلتىزىدا يۇمشاق «گ – g» بولسىمۇ، مەستىرى قاتتىق «ك – k» بىلەن كېلىدۇ.// II 50

يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «اَرْ تَلِمْ سَرْدِي ər təlim sərdi — ئادەم كۆپ چىدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «سَرْدِي sərdi» پېئىلى يۇمشاق ئېيتىلغاچقا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «سَرَرْ – سَرْماكْ sərər - sərmək» بولۇپ، مەستىرى «ك – k» بىلەن كەلدى.

دېمەك، قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەستىربە «ق – q» كەلگەندەك، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەستىربە «ك – k» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ اَنِ سَرْدِي bəg anï sərdi بەگ ئۇنى كايىدى، دۆشكەلىدى» (سَرَرْ – سَرْماكْ sərər - sərmək). «اَرْ بِتِكْ تُرْدِي ər bitik türdi — ئادەم خەت (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تۇردى، يەنى تۇرتەكلىدى» (تُرُرْ – تُرْماكْ türür - türmək). «اُلْ يَرْماقْ تِرْدِي ol yarmaq tərdi — ئۇ يارماق (پۇل) تەردى، يىغدى» (تِرَرْ – تِرْماكْ tərər - tərmək). شۇنىڭدەك «اَتْ سُرْدِي at sürdi — ئات ھەيدىدى» (سُرَرْ – سُرْماكْ sürər - sürmək). مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بۇ مىساللاردا مەستەرلەر «ك – k» بىلەن كەلگەن.// II 51

ھەربىر بۆلۈمنىڭ تۈپ پېئىل بابلىرى ياكى ياسالما پېئىل بابلىرىغا كىرىدىغان ھەممە پېئىللار مۇشۇ قائىدىگە بويسۇنىدۇ، ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ. مەستەرلەرنىڭ «ق — q»لىق (ماق – maq) ياكى «ك – k» لىك (مەك - mək) بولۇشى پېئىللىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك قاتتىق ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشىغا باغلىق. تۈپ مەستەرلەر توغرىسىدىكى ئومۇمىي قائىدە مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.// 285

مەستەرلەرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا بىر خىلى بار. ئۇ بولسىمۇ ئىشلىگۈچى قىلمۇاتقان ئىش ـ ھەرىكەت ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن (تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ياردىمى بىلەن) باغلىنىدىغان ئىزافەتلىك مەستەر بولۇپ، بۇ مەستەر ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق: تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – ƣ» كەلگەن ياكى قاتتىق تەلەپپۇز

قىلىنمىدىغان پېئىل يىلتىزلىرىغا ئاۋۋال «ق — k»، ئاندىن «ى – ي» قوشۇلىدۇ ياكى «غ – ɑ» بىلەن «ى – ي» قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاردا، يەنى ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن باغلانغان مەستەر يۈمشاق تەلەپپۇز قىلىنغاندا، «ك – k، g» بىلەن «ى – ي» قوشۇلىدۇ.

يىلتىز — پېئىلنىڭ بۈيرۇق مەنىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان تۈپ شەكلىدۇر. مەسىلەن: « اُلْ بَرِغْ بَرْدِي ol barïɑ bardï — ئۇ (ھېچنېمىگە قارىماي) ئۇدۇل باردى »، «اَنِكْ اِيشْ قِلغِي بَلْكُولُكْ 52 II // anïŋ ïx kïlïɑï bəlgülüg — ئۇنىڭ ئىش قىلىشى بەلگىلىك (ئاشكارا)»، «سُكَلْ تِنِغِي اَرْتَقْ sokəl tïnïɑï artaq — كېسەل (ئادەم)نىڭ تىنىقى بۇزۇق». بۇ سۆز «اَرْ اُلُغْ تِنْدِي ər uluɑ tïndï — ئادەم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى» دېگەن جۈملىدىكى «تِنْدِي tïndï» سۆزىدىن ياسالغان. شۇنىڭدەك، «مَنِكْ يُرِقِمْ نَتَكْ mənïŋ yorïkïm nətəg — مېنىڭ يورۇقۇم (يۈرۈش — تۇرۇشۇم) قانداق»، «سَنِكْ يُرِقِنْكْ نَتَكْ sənïŋ yorïkïŋ nətəg — سېنىڭ يورۇقۇڭ قانداق»، «اَنِكْ يُرِقِي نَتَكْ anïŋ yorïkï nətəg — ئۇنىڭ يورۇقى قانداق» دېيىلىدۇ. بۇ پېئىللاردا تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ياردەمى بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ھاسىل قىلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى«يُرِيدِي yorïdï — يۈردى» بولۇپ، بۇ پېئىلدا «ق — k» ھەرپى يوق. «غ – ɑ» ھەرپى «ق — k» بىلەن كەلگەن مەستەرلەرگىلا قوشۇلىدۇ[1]. بۇ ئەھۋالدا «غ – ɑ» ھەرپى پېئىللارنىڭ يىلتىزىغا، يەنى ئۆتكەن 53 II // زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «دى di // dï» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بۈيرۇق شەكلىگە قوشۇلۇپ مەستەر ياسىلىدۇ. «ك – g» ھەرپى مۇشۇ مەقسەتتە تەركىبىدە «ق – k» بولمىغان (يۈمشاق) سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يَرْماقْ تِيرِكِي كُورْ anïŋ yarmaq tərigi kor — ئۇنىڭ يارماق (پۇل) تېرىشى (يىغىشى)نى قارا»، «تَازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكَا taz kəligi borkqigə — تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بۆكچىنىڭ دۆكىنى (يەنى تاز تېزىنى ياپىدىغان نەرسە سېتىۋېلىش ئۈچۈن بۆكچىنىڭ دۆكىنىغا كېلىشكە مەجبۇر)» دېگەنگە ئوخشاش.286// بۇ ماقال ئۆزىگە زۆرۈر بولغان نەرسىدىن قاچقان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى «كَلْدِي

---

[1] بۇ يەردە ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر ھەققىدە بېرىلگەن قائىدە بىلەن ئۇنىڭغا كەلتۈرۈلگەن مىسالىلار ئارىسىدا ۋە كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا بۇ ھەقتە بېرىلگەن قائىدىلەر ئارىسىدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىماسلىق بار. بۇنى كىتابخانلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە قالدۇردۇق.

kəldi —— كەلدى»دۇر. دېمەك، بۇ مەنىدىن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا سەن كۆرۈپ تۇرۇۋاتقىنىڭدەك مەستەر ياساش ئۈچۈن «ك – *g*» قوشۇلغان. بۇ خىلدىكى مەستەر مۇشۇ مەنىدە بولسا، «غ – *ŋ*» ئورنىغا «ق – *ķ*» كەلمەيدۇ. پەقەت مۇشۇ خىلدىن كېيىن «غ – *ŋ*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن بولمايدىغان يەردىلا «ق – *ķ*» كېلىدۇ ۋە بۇ «ق – *ķ*» ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – *d*» بىلەن «ى – يا» نىڭ ئارىسىغا قوشۇلىدۇ، شۇ يول بىلەن قائىدىگە ئۇيغۇن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدۇ. «ك – *k*» ھەرپى بولسا، يۇقىرىدا مەن كۆرسەتكەندەك يەرلەردە كېلىدۇ.// 54 II

بۇلارنىڭ مىساللىرى تۆۋەندىكىچە: «بَرْدِي *bardï* —— باردى» دېگەن پېئىلدىن مەستەر ياسالسا، «اَنِكْ بَرْدُقِي بَرْمادُقِي بِيرْ *anïŋ bardukï barmadukï bir* » دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇنىڭ بېرىش- بارماسلىقى ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. «تُرْدِي *turdï* —— تۇردى» پېئىلدىن مەستەر ياسالسا، «مَنِكْ تُرْدُقُمْ تُرْمادُقُمْ بِيرْ *mənïŋ turdukum turmadukum bir*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مېنىڭ تۇرۇش - تۇرماسلىقىم ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. بۇنداق يەردە «غ – *ŋ*» ھەرپى كېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، «تُرْدُقِي *turdukï*» دېيىش ئورنىغا «تُرْدُقِي *turduqï*[1]» دېگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك «مَنِكْ بَرْدُقُمْ بَرْمادُقُمْ *mənïŋ barduqum barmaduqum*»// 55 II دېگىلىمۇ بولمايدۇ، بۇنداق ئورۇنلاردا «غ – *ŋ*» ئىشلىتىلمەيدۇ.

«ك – *k*» ھەرپى ئۈچۈن مىسال: «اَنِكْ كَلْدُكِي بِيرْ *anïŋ kəldüki kəlmədüki bir* —— ئۇنىڭ كېلىش - كەلمەسلىكى ئوخشاش»، «سَنِكْ كُرْدُكُنْكْ كُرْمَدُكُنْكُ بِيرْ *sənïŋ kordükün kormədükün bir* —— سېنىڭ كۆرۈش - كۆرمەسلىكىڭ ئوخشاش».

مۇنداق مەستەرلەرنى ئىسىم ۋە پېئىل بابلىرىنىڭ ھەممىسىدە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. چۈنكى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدىلەرنى ياخشى ئۆزلەشتۇرۇۋالغان كىشى سۆزلەردىن بۇنداق مەستەرلەرنى ئاسان ياسىۋالالايدۇ. تۈپ ۋە ياسالما پېئىللاردىن سەھىھ (تەركىبىدە ھەرپى «لىن» بولمىغان)، ئىللەتلىك (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت

---

[1] بۇ سۆز «تُرْدُغي *turduqï*» بولۇشى، «بَرْدُقُمْ بَرْمادُقُمْ *barduqum barmaduqum*» دېگەن سۆزلەر «بَرْدُغُمْ بَرْمادُغُمْ *barduqum barmaduqum*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئاپتور بۇ كېيىنكى سۆزلەرنى قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەسلىككە مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن.

بولغان)، مۇزائەف (بىر ھەرپى تەكرارلانغان) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن بۇ قائىدە ئومۇمىيدۇر.[287]//

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا، بۇ بابنى «ئىككى ھەرپلىك» دېدۇق. مەسىلەن: «بَرْ bar —— بار»، «كَلْ kəl —— كەل» دېگەنگە ئوخشاش. ئەسلىي يىلتىز مۇشۇ. كۆپچىلىك تۇركىلەر تەركىبىدە «ق – q» ھەرپى بولغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئەگەر تىڭشىغۇچى شەخس بىرلىك بولسا، يىلتىزغا «غ – ƣ» بىلەن «ل – l»// (يەنى «غِلْ – ƣil») نى قوشىدۇ؛ سۆز «غ – ƣ» بىلەن ئاياغلاشسا، «ق – q» بىلەن «ل – l» (يەنى «قِلْ – qil») نى قوشىدۇ، تەركىبىدە «ك – k» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «ك – k» بىلەن «ل – l» (يەنى «كِلْ gil // kil») نى قوشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق پېئىل ئىككى ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىكتىن ئالتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْغِلْ baroƣil —— بارغىن (كەتكىن)»، «تُرْغِلْ turoƣil —— تۇرغىن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئىككى سۆز قاتتىق ئېيتىلغىنى ئۈچۈن ئاخىرىغا ئاۋاز «غ – ƣ» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردە بولسا، مۇنداق: «تاغْقَا اَغْقِلْ taoqka aoqil —— تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِلْ süt saoqil —— سۈت ساغقىن». سۆز «غ – ƣ» بىلەن ئاياغلاشقاچقا «ق – q» قوشۇلۇپ كەلگەن.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اَفْكَا كِرْكِلْ avgə kirgil —— ئۆيگە كىرگىن»، «يَرْماقْ تِرْكِلْ yarmak tərgil —— يارماق (پۇل) تەرگىن (يىغقىن)». يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەر بىلەن بۇ سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا «ك — k //g» بىلەن «ل – l» قوشۇلغان ۋە شۇنىڭ//[57 II] بىلەن بۇ سۆز ئىككى ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە ئايلانغان.

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «يُكْ كُتُرْ yük kətür —— يۈك كۆتۈر»، «تامْ اُتُرْ tam ətür —— تام تەش» دېگەن جۈملىلەردىكى «كُتُرْ kətür»، «اُتُرْ ətür» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە ئايلىنىپ، «كُتُرْكِلْ kətürgil —— كۆتۈرگىن»، «اُتُرْكِلْ ətürgil —— تەشكىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

تۆت هەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «اَتْ سُـــقْغَرْ *at suvoqar* — ئات سۇغار»، «مَنِي اُذْغُرْ *məni oždoqur* — مېنى ئويغات» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُـــقْغَرْ *suvoqar*»، «اُذْغُرْ *oždoqur*» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل تۆت هەرپلىكتىن ئالتە هەرپلىككە ئايلىنىپ «سُقْغَرْغِلْ *suvoqaroqil* — سۇغارغىن»، «اُذْغُرْغِلْ *oždoquroqil* — ئويغاتقىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

بۇ خىلدىكى بۇيرۇق شەكىللىرى پەقەت تىڭشىغۇچى بىرلىك هالىتىدە كەلگەندىلا قوللىنىلىدۇ. تىڭشىغۇچى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ (كۆپلۈكتە) بولسا، بۇ شەكىللەر قوللىنىلمايدۇ.[288]//

پېئىللارنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ شەخسكە قارىتىلغان بۇيرۇق شەكلى بىر قائىدە ئاساسىدا ياسىلىدۇ.[58]II//بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئاياللار سىيغىسى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ، مەسىلەن: بىر كىشىگە قارىتا «بَـــرْ *bar* — بار» دېيىلسە، ئىككى كىشىگە قارىتا «بَـــرِينكْلارْ اِكِـــيكُو *barïŋlar ikigü* — ئىككىڭلار بېرىڭلار»، كۆپلۈك ئۇچۇن «بَرِينكْلارْ قَمُغْ *barïŋlar ḳamuoq* — هەممىڭلار بېرىڭلار» دېيىلىدۇ.

ئەگەر تىڭشىغۇچى ياشانغانلىقى ۋە ئورنى ئۇچۇن هۆرمەتلىنىدىغان ئادەم بولسا، تۈركىلەر ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۆپلۈك شەكلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بار» دېيىش ئورنىغا«بَرِنْكْ *barïŋ*» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «بېرىڭلار»دۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرلىكتە «بَرْ *bar* — بار»، كۆپلۈكتە «بَـــرِنْكْ *barïŋ* — بېرىڭ» دەيدۇ. كۆپلۈك بەلگىسى بولغان «لارْ — *lar // lər*»نى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بىرلىكتە هۆرمەتلەش ۋە سۆيۈمچانلىق ئۇچۇن ئاۋۋال غۇننىلىك كاف «نك – *ŋ*»، ئاندىن «ز – *z*» («نكِزْ – *ŋïz*») نى قوشىدۇ. دېمەك، ئوغۇز تىلىدا بىرلىكتىمۇ كۆپلۈك ئۇستىگە كۆپلۈك قوشۇلغان بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَبْ مَنِى قُيْمَنكِزْ	*avlap məni ḳoymaŋïz*	[مېنى ئوۋلاپ، تاشلىۋەتمەڭ،
اَيِقْ اَيِبْ قَيْمَنكِزْ[59]II//	*ayïḳ ayïp ḳaymaŋïz*	ۋەدە قىلىپ يېنىۋالماڭ،
اَقَرْ كُزُمْ اُشْ تَنكِزْ	*aḳar ḳözüm ux təŋïz*	كۆزۈم خۇددى دېڭىزدەك ئاقىدۇ،
تَكْرا يُرا قُشْ اُجارْ	*təgrə yərə ḳux uqar*	چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچىدۇ.]

سۆيگىنىگە قارىتا شۇنداق دەيدۇ: مېنى ئوۋلىۋالغاندىن كېيىن تاشلىۋەتمەك، قىلغان ۋەدىگىزدە تۇرۇك، كۆز يېشىم دېگىز سۇيىدەك ئاقماقتا (ياش تۆزلۇقلۇقتا دېگىز سۇيىگە ئوخشىتىلىدۇ)، ئۇنىڭ چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچۇپ يۇرۇشىدۇ.

بۇنداق شەكىل تېگىشىغۇچىغىلا قوللىنىلىدۇ، بىرىنچى شەخس ۋە ئۇچىنچى شەخسلەردە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى، غۇنىنىلىك كاف (نك – η) پەقەت تېگىشىغۇچىغا بۇيرۇق قىلىنغاندىلا كۆرۈلىدۇ. «بَرْدِنْكْ bardïŋ — باردىڭ»، «كَلْدِنْكْ kəldiŋ — كەلدىڭ» دېيىلسە، بۇ[60 II] //بۇيرۇق ئەمەس، تېگىشىغۇچىنىڭ ئىشىدىن خەۋەر بەرگەنلىك. شۇڭا، بۇيرۇق شەكلىدە غۇنىنىلىك كاف «نك – η» نى چۈشۈرمەي «بَرِنْكْ barïŋ — بېرىڭ» دېسىمۇ، ئۇ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ.

ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د – d» بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخسلەرنىڭ ھەممىسىدە دائىم كەسرىلىك (ئاخىرىغا i //i ئۇلىنىپ) كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِمْ bardïm — باردىم، بَرْدِنْكْ bardïŋ — باردىڭ،[289] //بَرْدِ bardï — باردى» ئوخشاشلار. مۇشۇ ھاللارنىڭ ھەممىسىدە «د – d» كەسرىلىك كەلدى. «بَرْدِمْ bardïm» دېگەندىكى «م – m» ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بىرىنچى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە، «بَرْدِنْكْ bardïŋ» دېگەندىكى «نك – η» ئىككىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى، «بَرْدِ bardï» دېگەندىكى «ى – ـا» ئۈچىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى.

تۈركىلەر ئىككىنچى شەخس بىرلىككە ھۆرمەت يۈزىسىدىن «بَرْدِنكِزْ bardïŋïz — باردىڭىز» دەيدۇ. غۇنىنىلىك كاف (نك – η) بىلەن «ز – z» ئەسلىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئىدى. ئوغۇزلار بۇنى كۆپلۈك ئۈچۈن قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِنكِزْ //bardïŋïz[61 II] — باردىڭلار». بۇ نۇقتىدا ئوغۇزلارنىڭ قوللىنىشى قائىدىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن سۆزنىڭ چىرايلىق بولۇشى ۋە چوڭ بىلەن كىچىكنى پەرق ئېتىش يۈزىسىدىن ئالغاندا تۈركىلەرنىڭ يەنىلا مۇۋاپىقتۇر.

يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، بۇ مىساللارنىڭ ھەممىسىدە «د – d» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. پۈتۈن تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ھەرقايسى بۆلۈملەردىكى ھەممە پېئىللار مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

فائىل (ئىشلىگۈچى): بۇ بابتا ۋە باشقا بابلارنىڭ ھەممىسىدە فائىللار بىلدۈرىدىغان مەنە پەرقىگە قاراپ بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئىش ـ ھەرىكەتنى سادىر

قىلغۇچىنى بىلدۇرىدىغان فائىللارنى قاناداق ئىپادىلەشتە تۈركىلەر ئارا بىرلىك بولمىسىمۇ، باشقىلىرىدا، مەسىلەن: پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەردە بىرلىك بار؛ ھەممە تۈركىلەر ئۇقۇمدا ھەر خىل بولۇشىغا قارىماي، بۇلارنى بىر قېلىپتا سۆزلەيدۇ.

بىرىنچى، تۈركىلەردە پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەرنىڭ ھەر خىللىقى توغرىسىدا. مەسىلەن: «بَرْدَجِي bardaqï — بارغۇچى»، «تُرْدَجِي turdaqï — تۇرغۇچى، قوپقۇچى» دېگەن سۈپەتلەرنى ئالساق، بۇ سۈپەتلەر ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن ياسالغان، يەنى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۇرىدىغان قوشۇمچە «د – d» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا «ج – q» قوشۇلۇپ ياسالغان. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما، ئوغراق، سۇۋارلار ۋە رۇس ئېلىگە قەدەر بولغان پەچەنەكلەر تىلىدا مۇشۇنداق قوللىنىلىدۇ.// II 62 290 قائىدىسىمۇ مۇشۇنداق. چۈنكى، «بَرْدِي bardï – باردى» پېئىلىدا «د – d» ھەرپى ئۆتكەن زامانىنى بىلدۇرىدۇ. «ى – يا» ھەرپى پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلدۇرىدۇ. پېئىل ئىككىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِڭْ bardïŋ — باردىڭ» دەپ ئېيتىلىپ، «ى – يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەگەر بىرىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِمْ bardïm — باردىم» دەپ ئېيتىلىپ، «ى – يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئالامىتى بولغان «د – d» ھەرپى جايىدا قالىدۇ، يەنى ئۇچ خىل ئەھۋالنىڭ ھەممىسىدىلا چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇنىڭدىن «بَرْدَجِي bardaqï — بارغۇچى» دېيىلىشى بىلەن بۇ يەردىكى «ج – q» ۋە «ى – يا»نىڭ سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى «ى – يا» ئۆتكەن زامان پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئەمەس. شۇنداق بولغاچقا، بۇ «ى – يا» نىسبەتنى، سۈپەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْجِي ətqi — قاسساپ»، «اَتْمَكْجِي ətməkqi — ناۋاي» دېگەنلەردىكىگە ئوخشاش.

پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى ھۇنەر ـ كەسىپ قىلغۇچىلارنىڭ سۈپىتىنى ئىپادىلەشتە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا// II 63 ئوخشاشلا «ج – q» بىلەن «ى – يا» يەنى «جِي – qï //qi»نى قوشىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ tarïoq — ئاشلىق» سۆزىدىن «تَرِغْجِي tarïoqqï — دېھقان»، «اَتُكْ ətük — ئۆتۈك» سۆزىدىن «اَتُكْجِي ətükqi — ئۆتۈكچى، موزدۇز» دېگەن سۆزلەرنى ياسىغانغا ئوخشاش.

دېمەك، تۈركىلەرنىڭ «بَـرْدَجِي bardaqï» — بارغۇچى»، «تُـرْدَجِي turdaqï — تۇرغۇچى» دېگەن سۆزلىرى پېئىللاردىن ياسالمىدىغان سۆپەتلەر، ئالدىنقىلىرى ئىسىملاردىن ياسالمىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ بىر خىل قائىدىدە بولغىنى مۇڭاپىقراق.

تەركىبىدە «ق – q» ياكى «ك – k» كەلگەن، ياكى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە ياكى باشقىلاردا بۇ قائىدە ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت چىگىل، قەشقەر، بالاساغۇن، ئارغۇ، بارسخان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرىدا بۇ مەنىدىكى پېئىلدىن ياسالمىدىغان سۆزلەر پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمىدۇ. تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – ɑ» ھەرپى كەلگەن ياكى قاتتىق (توشقۇزۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» ئورنىغا «غ – ɑ»كېلىدۇ، باشقىلىرىدا يۇمشاق «ك – g» كېلىدۇ،// «ج – q» بىلەن «ى – 291 64 II يا» ئۆز پېتىچە قالىدۇ، يەنى بۇلارنىڭ تىلىدا «بَـرْ bar — بار» دېگەن بۇيرۇق// پېئىلدىن «بَـرْغُوجِي baroquqï — بارغۇچى» دېگەن سۆپەت، «تُـرْ tur — تۇر» دېگەن بۇيرۇق پېئىلدىن «تُرْغُوجِي turoquqï — تۇرغۇچى» دېگەن سۆپەت ياسالمىدۇ.

تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «يا قُرْغُوجِي ya qurquqï — يا قوغۇچى»، «تَقارْ قَبْغُوجِي tavar qapoquqï — مال بۇلغۇچى».

تەركىبىدە «غ – ɑ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اَتْ سُـــــقْغَرْغُوجِي at suvoqaroquqï — ئات سۇغارغۇچى»، «مَنِي اُذْغُورْجِي[1] məni oʒoquroquqï — مېنى ئويغاتقۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىبىدە «غ – ɑ» ھەرپى كەلگەن ئىككى ھەرپلىك سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ – ɑ» ھەرپى «ق – q»غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تاغْقا اَغْقُوجِي taoqqa aoqquqï — تاغقا چىققۇچى»، «قُـوىْ سَـغْقُوجِي qoy saoqquqï — قوي ساغقۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلار.// 65 II بۇ يەردە ئىككى بوغۇز ھەرپى («غ – ɑ»)نى يانمۇيان تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولغاچقا، يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىككىنچى «غ – ɑ»ھەرپى «ق – q» غا ئايلاندۇرۇلغان.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُذْغُورْجِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، شۇ بەتنىڭ قىرغىقىدا «اُذْغُورْغُوجِي» دەپ تۈزىتىلگەن. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «oʒoquroquqï » دەپ ئالدۇق.

«غ – ɑŋ» بىلەن ئاياغلاشقان بۇيرۇق پېئىل شەكلىدىمۇ قائىدە مۇشۇنداق، يەنى «غ – ɑŋ» ھەرپى «ق – q» غا ئايلىنىدۇ: «تاغْقا اَغْقِل taɑŋqa aɑŋqil —— تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِلْ süt saɑŋqil —— سۈت ساغقىن» دېگەنگە ئوخشاش.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىغا يۇمشاق «ك – g» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كُلْكُوجِي اَرْ külgüqi ər —— كۈلگۈچى ئادەم»، «اَفْكا كَرْكُوجِي avgə kirgüqi —— ئۆيگە كىرگۈچى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىمۇ شۇنداق. مەسىلەن: «يَرْماقْ تِيرْكُوجِي yarmaq, tərgüqi —— يارماق (پۇل) يىغقۇچى»، «اَتْ سُرْكُوجِي at sürgüqi —— ئات سۈرگۈچى، ئات ھەيدىگۈچى» دېگەندەكىگە ئوخشاش. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ خىل سۈپەتلەر چىگىل تۈركىلىرى ۋە باشقا تۈركىلەرنىڭكىگە[66 II] بەزىدە ئوخشاپ قالىدۇ، ھەتتا ئارىلىرىدا پەرق كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن: قۇدىلار (قېيىن- بويانلار) ئوتتۇرىسىدا بىرىپ - كېلىپ يۈرىدىغان ئادەمنى[292]ئوغۇزلار «يُرِيْدَجِي yorīdaqī» دېمەي، پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكىگە ئوخشاش «يُرِغْجِي yorīɑqī» دەيدۇ؛ دېھقانىنىمۇ «تَرِيدَجِي tarīdaqī» دېمەي، «تَرِغْجِي tarīɑqī» دەيدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر بۇيرۇق ئاساسىدا ياسىلىدىغانلىقى ۋە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق بولغىنى ئۈچۈن، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «جِي qī //qi» نى قوشۇش بىلەنلا كۆپايىلىنىشكە بولمايدۇ. بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا بىر ھەرىكە بېرىلىش بىلەن «بَرُجِي baruqī»، «تُرُجِي turuqī» قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى يوقالغان بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار تەركىبىدە «ق – q» كېلىدىغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غ – ɑŋ» نى، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ۋە تەركىبىدە «ك – k» كېلىدىغان سۆزلەرگە يۇمشاق «ك – g» نى قوشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق پېتى قالىدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇنداق سۈپەتلەرنىڭ مەن كۆرسەتكەن قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى.

ئاندىن قالسا، بۇ خىل سۆپەتلەردە مۇشۇ مەنە//[II 67]ئۇچۇن باشقا ھەرپلەرنى قوشقاندىن كۆرە، «غ – oɣ» ياكى «ك – g» ھەرپلىرىنىلا قوشۇش ياخشىراق، چۈنكى بۇ ئىككى ھەرپ ئىزافەتلىك مەستەرلەردىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ تُرُغِي نَتَكْ anïŋ turuoɣï nətəg — ئۇنىڭ تۇرۇشى قانداق»، «تَازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا taz kəligi borkqigə — تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بۆكچىنىڭ دۆكىنى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرُغِي turuoɣï» ۋە «كَلِكِي kəligi» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئەرەبچىدە فائىل بەزىدە مەستەر ئارقىلىق سۆپەتلىنىدۇ. مەسىلەن: «رَجُلٌ نَوْمٌ وَرَجُلٌ صَوْمٌ» ئىبارىلىرى «رَجُلٌ نَائِمٌ وَرَجُلٌ صَائِمٌ» دېگەن مەنىدىدۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «قُلْ اَرَأَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ ماؤُكُمْ غَوْرًا» دېگەن ئىبارىسىدىكى «غَوْرًا» سۆزى «غَائِرًا» مەنىسىدىدۇر. ھەممە بۆلۈملەردە، تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھەر خىل قوللىنىلىدىغان سۆپەتلەر مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.

ئىككىنچى، ئىش- ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشى ۋە تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەر توغرىسىدا. بۇنداق سۆپەتلەر ھەممە بابلاردا پۈتۈن تۈركىي قەبىلىلەر ئارا بىردەك بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدۇ. بۇ سۆپەتنى ياساشتا، تەركىبىدە «ق – k» ھەرپى بولغان ۋە قاتتىق//[II 68]ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غان – oɣan» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غ – oɣ» ئورنىدا يۇمشاق «ك – g» (يەنى «كان – gən») قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْ bar — بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلىدىن ئىشلىگۈچىدە ئىش – ھەرىكەتنىڭ تەكرار پەيدا بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «اُلْ اَرْ اُلْ اَقْكا بَرْغانْ ol ər ol əvgə baroɣan //[293]— ئۇ ئۆيگە بېرىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ اَرْ اُلْ ايْش لارْقا تُرْغانْ ol ər ol ïxlarka turoɣan — ئۇ ئىشقىلا تۇرغان ئادەم ئۇ» يەنى «ئۇ ھەمىشە چوڭ ئىشلار ئۈستىدە تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

turoɣan uluoɣ ïxlaḳa	تُرْغانْ اُلُغْ اِشْلَقا
tạrgi urup axlaḳa	تِرْكي اُرُبْ اَشْلَقا
tumluoɣ ḳadïr ḳïxlaḳa	تُمْلُغْ قَدِرْ قِشْلَقا
kożtï ərig umduru // [69 II]	قُذْتي اَرِكْ اُمْدُرُو

[ئۇلۇغ ئىشلارغىلا تۇرىدىغان،

داستىخان سېلىپ ئاش بېرىدىغان (ئادەم ئىدى).

راسا سوغۇق قىشلاردا،

كىشىلەرنى ئومۇندۇرۇپ قويدى.]

بىر ئادەم توغرىسىدىكى مەرسىيىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈستىدە چىڭ تۇرىدىغان، قاتتىق قىشلاردا داستىخان سېلىپ (كىشىلەرگە) تاماق بېرىپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى، ئەمدى كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ياخشىلىقى ۋە سېخىيلىقى بىلەن ئومۇندۇرۇپ قويۇپ، تاشلاپ كەتتى.

تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «كُلْكانْ اَرْ *külgən ər* — كۈلگەك ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «كُلْكانْ *külgən*» دېگەن سۆزىت «كُلْ *kül* — كۈل» دېگەن بۇيرۇق شەكلىگە «كان – *gən*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئىش- ھەربىر تەنى سۆزىتلەنگۈچىنىڭ يەنى ئىشلىگۈچىنىڭ تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «غ – *ɣ*» ۋە «ك – *g*» ھەرپلىرىنىڭ بۇنداق سۆزىتلەردە كېلىشى توغرا بولغىنىدەك، تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئاساسىدا ياسىلىپ، بىر قېتىم سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «بَارْغُوجي *baroɣuqï* — بارغۇچى»، «كَلْكُوجي *kəlgüqi* — كەلگۈچى» دېگەن سۆزلەردە// [70 II] كېلىشى تېخىمۇ توغرا. بۇ ئەرەبچىدىكى «فَعَّالْ *fə'al*» ياكى «مِفْعالْ *mif'al*» ۋەزنىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇلار ئىش - ھەربىر تەنىڭ كۆپ قېتىم پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «شَرّابٌ»، «طَلّاعٌ»، «مِطْعامٌ» ۋە «مِطْعانْ» شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئورۇنداشتىن بۇرۇن مەزكۇر ئىش - ھەرىكىتىنى قىلغۇسى كەلگەنلىكىنى، ئۇنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، بۇ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمايدۇ. بەلكى بۇنداق سۈپەتنى ياساشتا تەركىبىدە «ق — k» ياكى «غ — ɑ» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يىلتىزىغا «غساق — ɑsak» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ ۋە تەركىبىدە «ك — k» كەلگەن سۆزلەرنىڭ يىلتىزىغا مەزكۇر قوشۇمچىدىكى «غ — ɑ» ھەرپى ئورنىدا «ك — g»، «ق — k» ھەرپى ئورنىدا «ك — k» كېلىدۇ[1]. بۇيرۇق شەكلىدە ساكىنلىق كەلگەن ئاخىرقى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ.// 294 «بَرْ bar — بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلدىن مۇشۇ مەنىدىكى سۈپەت ياسالسا، «اُلْ اَقْكا بَرِغْساقْ اُلْ ol avgə barïɑsak, ol — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى بار»// 71 II دېيىلىدۇ. «تُرْ مُنْدا tur munda — مۇندا تۇر» دېگەن جۈملىدە كەلگەن بۇيرۇق پېئىل «تُرْ — tur» دىن مۇشۇ مەنىدىكى سۈپەت ياسالسا، «اُلْ مُنْدا تُرُغْساقْ اُلْ ol munda turuɑsak, ol — ئۇنىڭ مۇندا تۇرغۇسى بار» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك — k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ بَرُو كَلِكْساكْ اَرْدِ ol bərü kəligsək ərdi — ئۇنىڭ بېرى كەلگۈسى بار ئىدى»، «اُلْ اَقْكا كِرِكْساكْ اُلْ ol əvgə kirigsək ol — ئۇنىڭ ئۆيگە كىرگۈسى بار ئىدى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُلْ تَقارْ تِرِكْساكْ اُلْ ol tavar tərigsək ol — ئۇنىڭ مال يىغقۇسى بار» دېيىلىدۇ. بۇ قائىدىلەرنى ئېسىڭدە تۇت.

بۇ ئۇقۇم ئەگەر ئىسىملاردا ئاڭلىتىلماقچى بولغاندىمۇ، كىشى شۇنىڭ بىلەن سۈپەتلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ تَقَرْساقْ ol ər ol tavarsaq — ئۇ مالپەرەس ئادەم ئۇ»، «بُو اُراغُتْ اُلْ اَرْساكْ bu uraɑut ol ərsək — بۇ ئەرسەك (ئەر خوتۇن) خوتۇن» دېگەنگە ئوخشاشلار. لېكىن، مۇنداق ئىسىملارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىنىڭ بېشىدا «غ — ɑ» ياكى «ك — g» ھەرپى كەلمەيدۇ.

تۆتىنچى، خەۋەر قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى// 72 II ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، بۇنىڭدا

---

[1] ئاپتور بۇ سۈپەتتە سۆز يىلتىزىنىڭ ساكىن ھالەتتە قالمىغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بۇيرۇق پېئىلدىن ياسالمايدۇ» دېسە كېرەك.

ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىمۇ بولىدۇ. بۇنداق سۈپەت پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ، يەنى بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق ھالىتىدە قالىدۇ. تەركىبىدە «ق – *q*» كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ، ل، ق — غُلُقْ *oquluq*» قوشۇلىدۇ؛ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ – *oq*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – *g*»، «ق — *q*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – *k*» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْ *bar* — بار» دېگەن ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، «اُلْ بَرْغُلُقْ اَرْدى *ol baroquluq ardi* — ئۇ بارغۇلۇق ئىدى» دەيمىز، بۇ «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ مُنْدا تُرْغُلُقْ اَرْدي *ol munda turoquluq ardi* — ئۇ مۇندا تۇرغۇلۇق ئىدى» دېسەك، بۇ «ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بۇ يەردە تۇرماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. 295

ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بۇ قوشۇمچىدىكى «ل - *l*» ھەرپى ئورنىغا «س - *s*» ھەرپىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: اُلْ مُنْدا بَرِغْسَقْ اَرْدي *ol munda turuoqsak*[1] *ardi* — ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ مُنْدِنْ بَرِغْسَقْ تَكُلْ *ol mundïn barïqsak tegül* — ئۇ بۇ يەردىن كەتمەكچى ئەمەس» دېگەنىدەك. II 73

بۇنداق سۈپەتلەر ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا بەش ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا ئالتە ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا يەتتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز ئورۇنلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

بەشىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، بۇ سۈپەت بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرۈش جەھەتتىكى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن سۈپەتكە يېقىن. بۇ سۈپەت بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمايى، سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرِغْسَقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئەرەبچىسىنى ۋە ئاپتورنىڭ يۇقىرىدا «بَرْ *bar*» ۋە «تُرْ *tur*» پېئىللىرىنى مىسالغا ئېلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*turuoqsak*» دەپ ئالدۇق.

مەسىلەن: « بَرْ bar — بار » دېگەندەك. قوشۇمچىنىڭ باش ھەرپى ھەممە بابلاردىكى پېئىللاردا ساكىنلىق كېلىدۇ.// II 74

بۇ سۈپەت تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇيرۇق شەكلىدىن كېيىن «غ، ل، ى — غْلي oɣli» ۋە تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – ɣ» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – g» (يەنى «كْلي gli») نى كەلتۈرۈش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ سَنكا بَرغْلي مَنْ mən saŋa barïoɣlï mən — مەن ساڭا بارغىلىۋاتىمەن، يەنى مەن سەن تەرەپكە بېرىشنى كۆڭلۈمگە پۈكتۈم»، «اُلْ مُنْدا تُرُغْلي اُلْ ol munda turuoɣlï ol — ئۇ بۇ يەردە تۇرغىلىۋاتىدۇ، يەنى ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن» دېگەن مىساللاردىكى «بَرغْلي barïoɣlï»، «تُرُغْلي turuoɣlï» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ مَنكا كَلكْلي تُرُرْ ol maŋa kəligli turur — ئۇ ماڭا كەلگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ مَنكا تَقارْ بِرِكْلي اُلْ ol maŋa tavar bərigli ol — ئۇ ماڭا مال بەرگىلىۋاتىدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنداق سۈپەتلەر ئىزافەتلىك مەستەرلەردىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزى مەستەر بولسىمۇ، لېكىن «ل – l» بىلەن «ى – يا» (يەنى «لى li // lï») قوشۇلۇش بىلەن// II 75 سۈپەتكە ئايلىنىدۇ. چۈنكى، بىز يىلتىزنىڭ ئاخىرىدىكى ساكىنلىق كەلگەن ھەرپىنى ھەرىكەلىك قىلىپ ئۇنىڭغا «غ – ɣ» ياكى يۇمشاق «ك – g» قوشۇش بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ مەستەر شۇ تاپتا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.// 296 مەسىلەن: «اَنِكْ بَرِغي كُرْ anïŋ barïoɣi kør — ئۇنىڭ بېرىشنى قارا»، «اَنِكْ كَلكي كُورْ anïŋ kəligi kør — ئۇنىڭ كېلىشىنى قارا» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغي barïoɣi»، «كَلكي kəligi» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلار ئەسلىدە مەستەر بولسىمۇ، مەن يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمدەك، «لى li // lï» قوشۇلۇش بىلەن سۈپەتكە ئايلانغان.

ھەممە تۈرك قەبىلىلىرى مۇنداق سۈپەتلەرنى بىر خىلدا قوللىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار ئارىسىدا ئىختىلاپ يوق. مۇشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بەش تۈرلۈك سۈپەت پېئىلىنىڭ ھەممىسى مەن كۆرسەتكەن ئاشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ.

ئىش - ھەربىر تىلدىكى بىجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ھەممە بابلاردا بىر قائىدە بويىچە بولىدۇ، يەنى پېئىلنىڭ بۈيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «م - m» بىلەن «ش - x» (يەنى «مِشْ mix // mïx») قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يا قُرْ ya qur — يا قۇر» دېگەن جۈملىدىكى[76 II] «قُرْ qur — قۇر» دېگەن پېئىلدىن ئىش- ھەربىر تىلدىكى بىجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ياسالسا، «قُرْمِشْ يا qurmïx ya — قۇرۇلغان يا» بولىدۇ. «قَزْمِشْ اَرِقْ qazmïx arïq — قېزىلغان ئېرىق» سۆزىمۇ شۇنداق. ئۆتۈملۈك پېئىللاردا مۇشۇ ئىككى ھەرپ «م - m» بىلەن «ش - x» («مِشْ mix // mïx») قوشۇلىدۇ. يىلتىزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىن ھالىتىدە قالىدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىمۇ بەزىدە «مِشْ mix // mïx» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَڤْكا بَرْمِشْ avgə barmïx — ئۇ ئۆيگە بېرىپتىكەن»، «اُلْ مَنكا كَلْمِشْ ol maŋa kəlmix — ئۇ ماڭا كېلىپتىكەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىسالىلاردا «مِشْ mix // mïx» قوشۇمچىسى «بَرْدِ bardï»، «كَلْدى kəldi» پېئىللىرىدىكىدەك ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان «دى di // dï» قوشۇمچىسى ئورنىغا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان «دى di//dïl» قوشۇمچىسى سۆزلىگۈچىنىڭ ئىش- ھەربىر تىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىدىن ۋە شۇ ئىش - ھەربىر تىنىڭ ئەمەلىيەتتە بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِ bardï — باردى» دېيىلىشى[77 II] بىلەن «ئۇ باردى»، «مەنمۇ ئۇنىڭ بارغانلىقىنى جەزمەن كۆردۈم » دېگەن مەنە بىلىنىدۇ. «مِشْ mix//mïx» قوشۇمچىسى ئىش - ھەربىر تىنىڭ سۆزلىگۈچى يوق ۋاقىتتا بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ بَرْمِشْ ol barmïx — ئۇ بېرىپتۇ، مەن ئۇنىڭ بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»، «اُلْ كَلْمِشْ ol kəlmix — ئۇ كېلىپتۇ، مەن ئۇنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەنلەرگە ئوخشاش.[297]

ئۆتۈمسىز پېئىللار ۋە ئۇلاردىن باشقا بارلىق ئۆتكەن زامان پېئىل شەكىللىرى ئىزچىل سۈرەتتە مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئاياللار سىيغىسى، تەركىبىدە «ق - q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان، تەركىبىدە «ك - k، g» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەر پەرقلەنمەي بىر

خىل قائىدە بويىچە كېلىدۇ. «مِشْ mïx //mix» قوشۇمچىسى «بَرْمِشْ كِشِي barmïx kixi —— بارغان كىشى»، «كَلْمِشْ اَرْ kəlmix ər —— كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىلەردىكى پېئىللارنى سۈپەتداشقا ئايلاندۇرغان. بۇ يەردە «بَرْدِي»، «كَلْدِي» سۆزلىرىدىكىدەك «دى dï //di» قوشۇمچىسىغا ئورۇن يوق.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى (تەسرىف): ياغما، توخسى، چىگىل، ئارغۇ ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق چىنغا قەدەر جايلاشقان كۆپچىلىك تۈرك قەبىلىلىرى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىنى بىر خىلدا «دى dï//di» نى ئۇلاش بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بۇلار بىر كىم كەتكەن بولسا، «بَرْدِي bardï —— باردى» دەيدۇ. 78 II

ئوغۇزلار، قىپچاقلارنىڭ بەزىلىرى ۋە سۇۋارلار ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار «ى – يا» ئورنىغا تەركىبىدە «ق – ķ» ياكى «غ – oŋ» كەلگەن، ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ق – ķ» نى، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن، ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ك – k» نى قوشىدۇ. بۇ تىلدا بىرلىك بىلەن كۆپلۈك شەكلى بىر - بىرىدىن پەرقلەنمەي بىر خىل كېلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – ķ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «يا قُرْدُقْ ya ķurduk —— ئۇ يا قۇردى»، شۇنىڭدەك «مَنْ يا قُرْدُقْ mən ya ķurduk —— مەن يا قۇردۇم»، «بِزْ يا قُرْدُقْ biz ya ķurduk —— بىز يا قۇردۇق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىبىدە «غ – oŋ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ سُوتْ سَغْدِي ol süt saoŋduk[1] —— ئۇ سۈت ساغدى»، «اُلارْ تاغْقا اَغْدُقْ olar taoŋķa aoŋduk —— ئۇلار تاغقا چىقتى» دېگەنگە ئوخشاش. بىرىنچى شەخس كۆپلۈكىدە بولسا، «بِزْ اَغْدُقْ biz aoŋduk —— بىز چىقتۇق» دېيىلىدۇ. 79 II

قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ اَنِ اُرْدُقْ ol anï urduk —— ئۇ ئۇنى ئۇردى»، «مَنْ مُنْدا تُرْدُقْ mən munda turduk —— مەن مۇندا تۇردۇم» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «سَغْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، بۇ پېئىلنىڭ «سَغْدُقْ» بولۇشى تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىلنى «saoŋduk» دەپ ئالدۇق.

تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ كَلْدُكْ ol kəldük — ئۇ كەلدى»، «بِزْ كَلْدُكْ biz kəldük — بىز كەلدۇق»، « اُلارْ اَڤكا كِرْدُكْ olar əvgə kirdük — ئۇلار ئۆيگە كىردى» دېگەنگە ئوخشاشلار.[298]

يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «مَنْ اَنكَرْ تَڤارْ بِيرْدُكْ mən aŋar tavar bərdük — مەن ئۇنىڭغا مال بەردىم»، «مَنْ يَرْماقْ تِيرْدُكْ mən yarmaq tərdük — مەن يارماق (پۇل) تەردىم، يىغدىم » دېگەنگە ئوخشاشلار. كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، بۇ مىساللاردا كۆپلۈك بىلەن بىرلىك پەرقلەنمىگەن.

ئوغۇزلارنىڭ كۆپچىلىكى بىرىنچى شەخس[80 II]بىرلىكىدە باشقا تۈركىلەرنىڭ «بَرْدِمْ bardïm —باردىم» دېگىنىدەكى « م – m » ئورنىغا « ق – q » ياكى « ك – k » نى كەلتۈرۈپ، «بَرْدُقْ barduq — باردىم » دەيدۇ، يەنى بىرلىك بىلەن كۆپلۈكنى پەرقلەندۈرمەيدۇ. پەقەت ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخستىلا ساپ تۈركىلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ «باردى»، «كەلدى» سۆزلىرىنى «بَرْدُقْ barduq»، «كَلْدِي[1] kəldük» دېمەيدۇ.

بۇيرۇق شەكلى: بۇ پۈتۈن تۈركي تىللاردا ئوخشاش. بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادِمْ barmadïm — بارمىدىم»، «كَلْمادِمْ kəlmədim — كەلمىدىم» دېيىلىدۇ. پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى ھەممە تۈركي تىللاردا ئوخشاش.

پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادُقْ barmaduq — بارماپتۇ (بارمىغانلىقىنى ئاڭلىدىم)»، «كَلْمادُكْ kəlmədük — كەلمەپتۇ (كەلمىگەنلىكىنى ئاڭلىدىم)» دېگەندەك بولۇپ، بۇ شەكىل تۈزۈلۈش[81 II]جەھەتتىن بىز كۆرسەتكەن ئۆتكەن «بَرْمِشْ barmïx — بېرىپتۇ، لېكىن بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»، «كَلْمِشْ kəlmix — كېلىپتۇ، لېكىن كەلگەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەن بولۇشلۇق شەكلىگە ئوخشايدۇ. تەركىبىدە «ق – q» كېلىدىغان، قاتتىق ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ك – k» كېلىدىغان بولۇشسىز پېئىللارغا «ق – q» ياكى «ك – k» قوشۇلسا، ھەممە پېئىللاردا يەنە شۇ مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەگەر ئىش- ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقى

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «كَلْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئوغۇزلاردا ئۈچىنچى شەخس ئۇچۇن قوللىنىلمايدىغان شەكلىگە مىسال كەلتۈرۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «kəldük» دەپ ئالدۇق.

(بولۇشسىز پېئىل) ئېنىق ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «بَرْمادِي barmadï» — (ھەقىقەتەن) بارمىدى»، «كَلْمادِي kəlmədi» — (ھەقىقەتەن) كەلمىدى» دېيىلىدۇ.

ئوغۇزلار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ئۈچىنچى شەخسىتە كېلىدىغان «ى – يا» ۋە بىرىنچى شەخسىتە كېلىدىغان «م – m» ئورنىغا «ق – q» ۋە «ك – k» نى قوللىنىپ، «بَرْدُق barduq» — باردى»، «كَلْدُك kəldük» — كەلدى» دەيدۇ: بولۇشسىز شەكلىدىمۇ يەنە شۇ ھەرپلەرنى قوللىنىپ، «بَرْمادُق barmaduq» — بارمىدى»، «كَلْمادُك kəlmədük» — كەلمىدى» دەيدۇ[1]. بۇ ھەممە پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە بولۇپ، ھېچقايسىسى بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

مەسىتە: مەستەر كۈچەيتىش، تەكىت مەنىسىدە كەلسە، ئەرەبچىنىڭ ئەكسىچە پېئىلدىن ئاۋۋال كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ بَرْماقْ بَرْدِي ol barmaq bardï» — ئۇ كېتىشى كەتتى»، «اُلْ كَلْماكْ كَلْدِي ol kəlmək kəldi» — ئۇ كېلىشى كەلدى» دېگەندە، مەستەر پېئىلدىن ئاۋۋال كەلدى.

پېئىلنىڭ تۈرلىنىشى مۇنداق بولىدۇ: «بَرْدِي bardï» — باردى»، «بَرِيرْ barïr» — بارار، باريدۇ»، « بَرْماقْ barmaq» — بارماق». بۇيرۇقنىڭ بىرلىكى «بَرْ bar» — بار»، كۆپلۈكى «بَرِيْنْكْلارْ barïŋlar» — بېرىڭلار».

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «لارْ – lar // lər» نى قوشۇش تۈركىلەرگە خاس قائىدىدۇر. ئوغۇزلار[2] بۇنىڭ ئۈچۈن غۇنىنلىك كاف (نك - ŋ)نى قوللىنىپ، «بَرِينْكْ barïŋ» دەيدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «بېرىڭلار» دېگەن بولىدۇ. ۋەھالەنكى، تۈركىلەر بۇنى ھۆرمەت ئۈچۈن بىرلىك ئورنىدا قوللىنىدۇ.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئۈچۈن بىرلا قائىدە بولۇپ، پۈتۈن تۈركىي تىللاردا بۇيرۇق شەكلىگە[83 II] «ما mə // ma» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْما barma» — بارما»، «تُرْما turma» — تۇرما (قوپما)» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭ كۆپلۈكى «بَرْمانْكْلارْ barmaŋlar» — بارماڭلار»، «تُرْمانْكْلارْ turmaŋlar» — تۇرماڭلار (قوپماڭلار)» بولىدۇ.

[1] بۇ كىتابنىڭ 448- بېتىدە ئوغۇزلارنى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ئۈچىنچى شەخس شەكلىنى باشقا تۈركىلەرگە ئوخشاش «باردى»، «كەلدى» دەپ قوللىنىدۇ. «باردۇق»، «كەلدۇق» دېمەيدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئۈچىنچى شەخس شەكلىدىكى «ي — يا» ئورنىغا « ق — q »، « ك — k » قوللىنىلغانلىقى ھەققىدىكى مىساللار بېرىلگەن. بۇ ھەقتىكى قائىدىدە ئېنىقسىزلىق بار. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ئورۇندا «ئوغۇز» دېگەن سۆز يوق. بېسىم ئاتالاي جۇملىنىڭ ئورنىغا قاراپ بۇ سۆزنى قوشقان. بىز بۇنى توغرا تېپىپ، تەرجىمىدە «ئوغۇز» دېگەن سۆزنى قوشتۇق.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلىدە «اُلْ بَرْماسُونْ *ol barmasun* — ئۇ بارمىسۇن»، «كَلْماسُونْ *kəlməsün* — كەلمىسۇن»، ئۈچىنچى شەخس بولۇشلۇق شەكلىدە بولسا، «بَرْسُونْ *barsun* — بارسۇن»، «كَلْسُونْ *kəlsün* — كەلسۇن» دېيىلىدۇ. يەنى بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس پۈتۈن تۈركىي تىللاردا بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخسىكە «س، و، ن» يەنى «سُونْ *sun//sün*» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

بۇنىڭ بىرىنچى شەخس شەكلىدە «بَرِيرْمَنْ *barïrmən* — بارىمەن» دېيىلىدۇ.

ئوغۇزلار سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – *r*» ھەرپىنى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر – *r*» نى تاشلايدۇ – دە، «مَنْ بَرَنْ *mən baran* — مەن بارىمەن»، «مَنْ تُرَنْ *mən turan* — مەن تۇرىمەن» دەيدۇ. ئەگەر ئەسلىي سۆزدە «ر – *r*» ھەرپى بولمىسا، ئۇ سۆزگە كەلگۈسى زامان ئۈچۈن بىر «ر – *r*»نى[84 II] قوشىدۇ.[300] مەسىلەن: «مَنْ كَلَرانْ *mən kəlirən* — مەن كېلىمەن»، «مَنْ كُلَرَنْ *mən külərən* — مەن كۈلىمەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىدە (يەنى «كَلْدِي *kəldi*»، «كُلْدِي *küldi*» دېگەن سۆزلەردە) «ر – *r*» ھەرپى يوق. شۇنىڭدەك ئۇلار «مَنْ بَرِيرْمَنْ *mən barïrmən* — مەن بارىمەن» دېگەن سۆزدە پېئىلدىن كېيىنكى «م – *m*» ھەرپىنى «ا – ئەلىف» قا ئايلاندۇرىدۇ. يەنى ئۇلار «مَنْ يا قُرَرَنْ *mən ya qurarən*[①] — مەن يا قۇرىمەن» دەيدۇ، تۈركىلەر بولسا، ئىككى «ر – *r*» بىلەن «قُرَرْمَنْ *qurarmən* — قۇرىمەن» دەيدۇ، ئىككى «ر – *r*» نىڭ بىرى ئەسلى (يىلتىز)دىكى، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوشۇلغان «ر – *r*» بولۇپ، بۇ «ر - *r*» دىن كېيىن «مَنْ *mən* — مەن» سۆزىنى كەلتۈرىدۇ. ئەسلىي قائىدە مۇشۇ. ئوغۇزلارنىڭ تۈتقان يولى قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، لېكىن سۆزلەشكە ئەپلىك. بولۇشسىز شەكلىدە «اُلْ بَرْماسْ *ol barmas* — ئۇ بارمايدۇ» ۋە «مَنْ بَرْماسْ مَنْ *mən barmasmən* — مەن بارمايمەن» دېيىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىختىلاپ يوق.

كەلگۈسى زامان بولۇشسىز پېئىلنىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە «ماسْ *mas // məs*[85 II]»، ئاندىن كۆپلۈك ئۈچۈن

---

① بۇ يەردە سەل ئېنىقسىزلىق بار. ئاپتور مۇشۇ ئابزاسنىڭ بېشىدا: ئوغۇزلار سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر — *r*» نى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر — *r*» نى تاشلايدۇ – دە، «مَنْ بَرَنْ — *mən baran*»، «مَنْ تُرَنْ — *mən turan*» دەيدۇ، دېگەنىدى. ئەمما، بۇ سۆزدە كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر — *r*» تاشلانماستىن «مَنْ يا قُرَرَنْ — *mən ya qurarən*» دېيىلگەن.

«لارْ lar // lər »قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلارْ بَرْماسْ لارْ olar barmaslar — ئۇلار بارمايدۇ»، «بُولارْ بَرْماسْ لارْ bular barmaslar — بۇلار بارمايدۇ» دېگەندەك، بىرىنچى شەخس كۆپلۈكىدە «بِزْ بَرْماسْ مِزْ biz barmasmïz — بىز بارمايمىز» دېيىلىدۇ.

ئىش - ھەربىر تىنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە بولۇشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا تەركىبىدە « ق - q » كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە « غ، ا، ى» يەنى «غايْ oqay»، بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋاللاردا «ك - k» يەنى «كايْ kəy // gəy» قوشۇلىدۇ. شۇنىڭدەك تەركىبىدە « غ - oq » كەلگەن سۆزلەردە «ق — q» (يەنى قايْ kay) مۇ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يا قُرْغايْ ol ya quroqay — ئۇ يا قۇرغاي»، «اُلْ سُوتْ ساغْقايْ ol süt saoqkay — ئۇ سۈت ساغقاي»، شۇنىڭدەك «اُلْ اَڤْكا بَرْغايْ ol əvgə baroqay — ئۇ ئۆيگە بارغاي»، «اُلْ مَنكا كَلْكايْ ol maŋa kəlgəy — ئۇ ماڭا (مەن تەرەپكە) كەلگەي»، «اُلْ يَرْماقْ تِيرْكايْ ol yarmaq tərgəy — ئۇ يارماق (پۇل) تەرگەي (توپلىغاي)» دېيىلىدۇ. باشقا نەرسە توپلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// II 86

يۇقىرىقى مەنىنى بىلدۈرۈشتە، بۇ قائىدە ھەممە بابلاردىكى پېئىللارغا ئومۇمىيدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەربىر تەنى قىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ئۇنى قىلىشقا يېقىنلاشقانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، تەركىبىدە «ق — q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «غالِرْ — oqalïr»، ئاخىرىدا « غ - oq » كەلگەن سۆزلەردە «قالِرْ — qalïr»، بۇ ئىككىسىدىن باشقىلىرىدا «كالِرْ — kəlir // gəlir» قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە تىللارغا ئورتاق. مەسىلەن: «مَنْ بَرْغالِرْمَنْ man baroqalïrman — مەن يېتىپ بارغۇلۇاتىمەن»، «مَنْ تُرْغالِرْ مَنْ man turoqalïrman — مەن تۇرغۇلۇاتىمەن» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ يا قُرْغالِرْ ol ya quroqalïr — ئۇ يا قۇرغۇلۇاتىدۇ» ۋە «اُلْ تاغْقا اَغْقالِرْ

ol taoqka aoqkalïr —— ئۇ تاغقا چىققىلىۋاتىدۇ» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ اَقْكَا كِرْكَالِرْ *ol əvgə kirgəlir* —— ئۇ ئۆيگە كىرگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ يَرْمَاقْ تِيرْ كَالِرْ *ol yarmaq tərgəlir* —— ئۇ يارماق (پۇل) تەرگىلىۋاتىدۇ » دېيىلىدۇ.// II 87

بۇ پۇتۇن پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان بىر قائىدە.

ۋاقىت ـ چاغ ئىسىملىرى، ئورۇن ـ جاي ئىسىملىرى ۋە قورال ـ جابدۇق ئىسىملىرى: چىگىل، ياغما، توخسى، ئارغۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يۇقىرى چىنغا قەدەر جايلاشقان قەبىلىلەر تىلىدا تەركىبىدە «ق – *q*» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «غۇ – *oqu*»، تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» كەلگەن، ئاجىزلاشتۇرۇپ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – *oq* » ئورنىغا «ك» يەنى «كۇ – *kü // gü*» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ئوغۇز، قىپچاق، پەچەنەك، بۇلغار تىللىرىدا بۇنداق ئىسىملار بۇيرۇق پېئىلغا// 302«س، و، ى①» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

ۋاقىت ـ چاغ ئىسىملىرى ئۈچۈن مىسال: « بُو يا قُرْغُو اُغُرْ اَرْماسْ *bu ya qurоqu oоqur ərməs* —— بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس».

ئورۇن ـ جاي ئىسىملىرى ئۈچۈن مىسال: «بُو تُرْغُو يِيرْ اَرْماسْ *bu turoqu yər ərməs* —— بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس».

ئوغۇزچىدا بۇلار «بُو يا قُراسِي اُغُرْ تَكُلْ// II 88 *bu ya qurasï oоqur təgül* —— بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس»، «بُو تُراسِي يِيرْ تَكُلْ *bu turasï yər təgül* —— بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس» دېيىلىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۆزنىڭ ئاخىرىدا «غ – *oq*» ھەرپى كەلسە، بۇ مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن « قُو – *qu*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: « بُو تاغْ اَغْقُو اَرْماسْ *bu taoq aoqu ərməs* —— بۇ تاغقا چىقىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دېگەن جۈملىدە كەلگەن «اَغْقُو *aoqu*» سۆزىدىكى «قُو *qu*»غا ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «بُو تاغْ اَغاسِي

① ئوغۇز، قىپچاق تىللىرىدا ئىسىملارنى ياساش ئۈچۈن، «ا، س، ى — اَسِي *asï // əsi*» قوشۇمچىسى كېلىشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا قانداقتۇر «س، و، ى» شەكلىدە يەنى «و» ھەرپى ئارتۇق يېزىلىپ قالغان.

ئۇغۇر تەكۇل bu taoq aoqasi ooqur təgül — بۇ تاغقا چىقىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋاقىت ۋە ئورۇن ئىسىملىرى بولغان «ئۇغۇر ooqur» ۋە «يېر yər»گە ئوخشاش سۆزلەرنى قوشۇپ قوللىنىدۇ.

تەركىبىدە «ك - k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «بُو اَڤكا كىرْكُو اُوذْ اُلْ bu əvgə kirgü oż ol — بۇ ئۆيگە كىرىدىغان ۋاقىت»، «اُلْ بِزْكا كَلْكُو بُلْدِي ol bizgə kəlgü boldi — ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «اُلْ بِزْكا كَلَسِي بُلْدِي ol bizgə kələsi boldi — ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دەيدۇ.// II 89

بۇنداق پېئىللار ئىسىملارغا چېتىلىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: «سَنِكْ بَرْغُونْكْ قَجانْ sənin baroqun kaqan — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دېگەندەك. بۇنى ئوغۇزلار «سَنِكْ بَراسِنْكْ قَجانْ sənin barasïn kaqan — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دەيدۇ. شۇنىڭدەك «مَنِكْ بَرْغُومْ يَقْتِي manin baroqum yaktï — مېنىڭ بېرىشىم يېقىنلاشتى» دېيىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخسته «اَنِكْ بَرْغُوسِي anïn baroqusï — ئۇنىڭ بېرىشى» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «مَنِكْ بَراسِمْ manin barasïm — مېنىڭ بېرىشىم» دەيدۇ. ئوغۇزچىدا مۇنداق ئىسىملارنى «سِي sï // si» قوشۇمچىسى بىلەن ياساش بىر قائىدە بولۇپ، ئۇلاردا سۆز مەيلى «ق – q» بىلەن تۈزۈلگەن بولسۇن، مەيلى «ك – k» بىلەن تۈزۈلگەن ياكى باشقىچە بولسۇن، بۇ قائىدە ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت باشقىلارنىڭ//تىلىدىلا 303 «غ – oq» ياكى «ق – q» بىلەن ۋە ياكى «ك – k» بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ قائىدىسى ئوخشاش بولمايدۇ.

ھەر خىل قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: بۇلار پېئىلدىن ياسالسىمۇ ئىسىملار ئورنىدا قوللىنىلىدۇ: «يِيكُو نانكْ yəgü nən — يەيدىغان نەرسە (غىزا)»، «اُرْغُو uroqu — // II 90 (بىر نەرسىنى) ئۇرىدىغان نەرسە»، «يِغاجْ بِجُغْو yïoaq pïqoqu — ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى كېسىدىغان پالتا»، «سُرْغُو soroqu — شورىغۇچ»، بۇ سۆز «اَمِكْ سُرْدِي amik sordï — ئەمچەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شورىدى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان.

مۇنداق ئىسىملار ئوغۇزلاردىن باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «غ – ɑŋ»، «ق – ķ »، «ك – k، g» بولۇشىغا قاراپ ھەر خىل ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىقىدەك. ئوغۇزلارغا كەلسەك، قورال ـ جابدۇق ئىسىملىرى ئۇلارنىڭ تىلىدا پەيئىللارغا «سىي[1] si // sï » قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يِغاچْ بِجاسِي نانْكْ yïɣaq pïqasï nəŋ —— ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»، «يِيكاسِي نانْكْ yəgəsi nəŋ —— يەيدىغان نەرسە (غىزا)» دېگەندەك.

مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن بۇ ئۇسۇل ۋە قائىدىلەر يالغۇز مۇشۇ بابقىلا (يەنى مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرگىلا) خاس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇچ، تۆت، بەش، ئالتە ھەرپلىك سۆزلەرگىمۇ ئومۇمىيدۇر. يەنى ھەممە باب ۋە بۆلۈملەردىكى سۆزلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ، زادى//ئەكسىچە بولمايدۇ. بۇ ئۇسۇل ۋە قائىدىلەرنى مۇشۇ جايدا ياخشى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش ئۈچۈن، مەن بۇ بابتا بۇ توغرىدا جىق سۆزلىدىم، كۆپ ئىزدەندىم. بۇنىڭدىن كېيىن سۆزنى ئانچە ئۇزارتماي، مۇشۇ قائىدىلەرگە قارىشىڭلارنى ھاۋالە قىلىمەن. بۇلار تىل قائىدىلىرىنىڭ كىمىياسىدۇر[2]. بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن دەپتەرلەرنى تولدۇردۇم. بۇ قائىدىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان كىشى قالغىنىنى قىينالماي ئۆزى چىقىرىۋالالايدۇ ۋە تۈركىلەردىن ئاڭلىغاندا، چۈشىنەلمەي قالغان سۆزلەرنىمۇ ئۆزى پەملىۋالالايدۇ.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// II 92

[1] بۇ قوشۇمچە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قائىدە بويىچە «اَسِي asï // əsi» بولۇشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «كِيمَا» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىسىم ئاتالايمۇ بۇ سۆزنى «كىميا» بولۇشى كېرەك دەپ ئىزاھ بەرگەن. كىميا نەرسىلەرنىڭ راست ـ يالغىنىنى ئايرىيدىغان بىلىم، ھۈنەر.

ئۈچ هەرپلىكلەر بابلىرى/304

ئوتتۇرا هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك فَعَلْدِي شەكلىدىكى سۆزلەر بابى
fəəldi

تُبُرْدِي tüpürdi شامال چىقتى. تُبِي تُبُرْدِي *tüpi tüpürdi* — شامال چىقىپ توپا توزۇتتى. (تُبِرارْ – تُبِرْماكْ *tüpirər - tüpirmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُتُشْماكِنْجا تُزُلْماسْ تُبِرْماكِنْجا اَجِلْماسْ

*tütüxməginqə*① *tüzülməs tüpirməginqə aqilmas*

تۈتۈشمىغۇچە (ئارا) تۈزەلمەس، شامال چىقمىغۇچە (ھاۋا) ئېچىلماس.

بۇ ماقال تۈتۈشۈپ (يامانلىشىپ) قالغان ئىككى كىشىنى ئەپلەشتۈرمەكچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَبَرْدِي kapardi قاپاردى. باشْ قَبَرْدِي *bax kapardi* — يارا قاپاردى (قَبَرُرْ – قَبَرْماقْ *kaparur - kaparmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قابَرْدِي» بولسىمۇ، لېكىن/ 93 II ئىخچامراق بولغان مۇشۇ شەكلى ياخشى.

قُتُرْدِي kotturdi تۆكتى، بوشاتتى. اُلْ اُنُغْ قُتُرْدِي *ol unuq koturdi* — ئۇ ئۇننى (بىر تاغاردىن باشقا بىر تاغارغا) تۆكتى (قُتُرُرْ – قُتُرْماقْ *koturur - koturmak*).

قُبُرْدِي kopurdi قوپۇردى ~ قوپقۇزدى. اُلْ مَنِي اُرْنُمْدِنْ قُبُرْدِي *ol məni ornumdin kopurdi* — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن قوپۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئورنىدىن قوزغىتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبُرُرْ – قُبُرْماقْ *kopurur - kopurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُتُونْ قُبُرْسا اِسْلَنورْ *tütün kopursa ixlanur*②

(كىم) تۈتۈن قوپۇرسا، (ئۆزى) ئىسلىنۇر.

---

① بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بۇ قېتىمقى نەشرىنىڭ 283- بېتىدە «*tutuoq*»، 352- بېتىدە «*tutsuoq*»، 356- بېتىدە «*tutoqak*»، 606- بېتىدە «*tutukləndi*»، 938- بېتىدە «*tutukladi*» شەكلىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالەتتە «ق — *k*»، «غ — *oq*» بىلەن كەلگەن. پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا خاس قوشۇمچە بىلەن «تُتُشْماكِنْجا» شەكلىدە كەلگەن بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

② بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «ش» نىڭ ئۈچ چېكىتى ئۆچۈرۈلۈپ، قايتا ئاستىغا قويۇلۇپ « اِسْلَنورْ » شەكلىدە يېزىلغان. بۇ سۆز يازما نۇسخا 30- بەتتە «ش» بىلەن يازما نۇسخا 151- بەتتە «س» بىلەن يېزىلغان. ئەينى دەۋردە بەزى سۆزلەردە «س» بىلەن «ش» نىڭ پارالىل قوللىنىلىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تۈزىتىلگىنى بويىچە «*islanur*» دەپ ئالدۇق.

بۇ ماقال بىرەر پىتنە قوزغاتقان كىشىنىڭ ئۆزىگە ئۇنىڭ بالاسى تېگىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كُبُرْدِي kəpürdi كۆپۈكلىدى. اَشْجْ كُبُرْدِي *əxiq kəpürdi* — قازان كۆپۈكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// 94 II سُوتْ كُبُرْدِي *süt kəpürdi* — سۈت كۆپۈكلىدى. ئادەمنىڭ ئاغزى كۆپۈكلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُرُرْ – كُبُرْماكْ *kəpürür - kəpürmək*).

بُتُرْدِي pütürdi پۈتۈردى ~ پۈتتۈردى، ساقايتتى. اُتْ باشِغْ بُتُرْدِي *ot baxïq pütürdi* — دورا ئوت يارىنى ساقايتتى. اَنِكْ اُزا اَلِمِنْ بُتُرْدِي *anïŋ üzə alïmïn pütürdi* — ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئېلىمىنى (ھۆججەت بىلەن ئىسپاتلاپ) پۈتتۈرۈۋالدى، يەنى ئۇنىڭدىن ئالىدىغان قەرزىنى پۈتتۈرۈۋالدى. قەرزدىن باشقا نەرسىلەرنى پۈتتۈرۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُتُرُرْ – بُتُرْماكْ *pütürür - pütürmək*).

بَتُرْدِي paturdï پاتۇردى؛ يوشۇردى. اُلْ سُوزِينْ مَنْدِينْ بَتُرْدِي *ol sözin məndin paturdï* — ئۇ سۆزىنى (ۋە سىرىنى) مەندىن يوشۇردى. اُلْ اَنِ سُقْقا بَتُرْدِي *ol anï suvqa paturdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا پاتۇردى. ئەدرەكنى بۇلماققا پاتۇرغاندەك، بىرەر نەرسىنى سۇيۇق ياكى يۇمشاق نەرسىگە// 305 پاتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَتُرُرْ – بَتُرْماقْ *paturur – paturmaq*).

تَتُرْدُمْ taturdum تېتىتتىم. مَنْ اَنَكْرْ اَشْ تَتُرْدُمْ// 95 II *mən aŋar ax taturdum* — مەن ئۇنىڭغا ئاش تېتىتتىم (تَتُرُرْمَنْ – تَتُرْماقْ *tatururmən - taturmaq*).

تُتُرْدِي tütürdi كۈشكۈرتتى. اُلْ اَنَكْرْ اِتْ تُتُرْدِي *ol aŋar ït tütürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئىتنى كۈشكۈرتتى. بۇ سۆز بەزىدە «تُتْكُرْدِي *tütkürdi*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ سۆز ئەسلىدە «اِتْ تُتُّرْدِي *ït tüttürdi*» دېگەن شەكىلدە ئوچ «ت – *t*» بىلەن كېلەتتى. يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ت – *t*» نىڭ بىرى قىسقارتىلغان (تُتُّرُرْ – تُتُّرْماكْ *tüttürür - tüttürmək*).

تُقُرْدِي tuvurdï دىڭ قىلدى، دىڭگايتتى. اَتْ قُلاقِنْ تُقُرْدِي *at qulaqïn tuvurdï* — ئات قۇلقىنى دىڭ قىلدى. ئات بىرەر نەرسىنى تۇيسا، قۇلقىنى دىڭ قىلىدۇ (تُقِيرارْ – تُقِيرْماقْ *tuvïrar - tuvïrmaq*).

قَتَرْدِي k,atardï قايتۇردى، چېكىندۈردى. اُلْ اَتغْ قَتَـرْدِي *ol atïoɣ katardï* — ئۇ ئاتنى (كېتىۋاتقان تەرىپىدىن) قايتۇردى. يَغِـي قَتَـرْدِي *yaoɣï katardï* — دۈشمەننى قايتۇردى (چېكىندۈردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتَـرُرْ — قَتَرْمَـاقْ *(katarur - katarmak*. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 96 II

اَرْدِي اَشِنْ تَتُرْغانْ	*ərdi axïn taturoɣan*
يَقْلَقْ يَغِغْ قَتَرْغانْ	*yavlaq yaoɣïoɣ kataroɣan*
بُيْنِنْ تُتُبْ قَذِرْغانْ	*boynïn tutup kažïroɣan*
بَسْتِي اُلُمْ اَغْتَرُو	*bastï ölüm aoɣtaru*

[ئۇ ئېشىنى تېتىتقان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قايتۇرغانىدى.
بوينىنى تۇتۇپ قايرىغانىدى،
ئۇنى ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يىقىتتى).]

مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئېشىنى (باشقىلارغا) تېتىتقان، دۈشمەن قوشۇنىنى قايتۇرغان ۋە ئۆلارنىڭ بوينىنى قايرىغان ئەر ئىدى، ئۆلۈم ئۇنى بېسىپ يىقىتتى.

قَتُردِي k,aturdï قاتۇردى. اُلْ يُمْشَـاقْ نَـانْكِنِي قَتُـرْدِي *ol yumxaq nəŋni katurdï* — ئۇ يۇمشاق نەرسىنى قاتۇردى، يەنى يۇمشاق (بوش) تۆمۈرنى تاۋلاپ// 97 II چىڭىتقاندەك، يۇمشاق نەرسىنى قاتتىققا ئايلاندۇردى. تَـاشْ يِـيرْ اَنِي قَتُـرْدِي *tax yər anï katurdï* — ئۆزگە يۇرت ئۇنى چېنىقتۇردى، يەنى مۇساپىرچىلىق ئۇنى تەجرىبىلىك قىلىپ پىشۇردى (قَتُرُرْ – قَتُرْماقْ *(katarur - katarmak*.

قُتُرْدِي k,uturdï قۇتۇردى. اُغْلانْ قُتُردِي *oɣlan kuturdï* — بالا قۇتۇردى، يەنى كەپسىز ۋە بەڭباش بولۇپ كەتتى. تَرِغْ قُتُرْدِي *tarïoɣ kuturdï* — ئاشلىق لەپپىدە ئۆسۈپ كەتتى، باشقا ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق. ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسە ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، «قُتُـرْدِي *kuturdï*» دېيىلىدۇ (قُتُـرُرْ – قُتُرْمَـاقْ *(kuturur - kuturmak*.

كُتُرْدِي kətürdi كۆتۈردى . اَرْ يُـكْ كُتُـرْدِي *ər yük kətürdi* — ئادەم يۈك كـۆتۈردى. خوتۇنلارنـڭ ئېغـر ئايـاغ بولۇشـىغـمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (كُتُرُرْ – كُتُرْماكْ *kətürür - kətürmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَفَى يُكْ كُتُرْسا قَمِجْ يَما كُتُرُرْ

təvə yük kətürsə qamïq yəmə kətürür

يۈكنى كۆتۈرگەن تۆگە چۆمۈچنىمۇ كۆتۈرىدۇ.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «اِتْبَعِ الفَرَسَ لِجا مَهٰا» 306 دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.// II 98

سُجِرْدِي süqirdi چۈچۈدى، چۈچۈكلەشتى. اَجِغْ نـانْكْ سُـجِرْدِي *aqïq nəŋ süqirdi* — ئاچچىق نەرسە چۈچۈدى، يەنى چۈچۈكلىشىپ، تەم كـردى (سُـجِرارْ – سُـجِرْماكْ *süqirər - süqirmək*).

قَجُـرْدُمْ qaqurdum قـاچۇردۇم. مَـنْ اَنِ قَجُـرْدُمْ *mən anï qaqurdum* — مـەن ئۇنـى قـاچۇردۇم، يـەنى مـەن ئۇنـى يېڭىپ قـاچۇردۇم (قَجُـرُرْمَنْ – قَجُرْمـاقْ *qaqururmən - qaqurmaq*).

كَجُـرْدِي kəqürdi كـەچۈردى، ئـۆتكۈزدى. اُلْ مَـنِ سُـقْدَنْ كَجُـرْدِي *ol məni suvdan kəqürdi* — ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكۈزدى. بَكْ اَنْكْ يازُقِنْ كَجُرْدِي *bəg anïŋ yazuqïn kəqürdi* — بەگ ئۇنـڭ گـۇناھـىنى كـەچۈردى (كَجُـرُرْ – كَجُرْماكْ *kəqürür - kəqürmək*).

كُجُرْدِي kəqürdi كـۆچۈردى. اُلْ اَنِ اَقْدِنْ كُجُـرْدِي *ol anï əvdin kəqürdi* — ئۇ ئۇنـى ئۆيدىن كـۆچۈردى. اُلْ بِتِكْ كُجُـرْدِي *ol bitik kəqürdi* — ئۇ كـتـاب كـۆچۈردى. بـرەر نەرسـىنى بـر جـايدىن باشـقا جايغـا كۆچۈرۈشـكـمۇ شـۇنداق دېـيـىلىدۇ. اُلْ كُجُـتْ كُجُـرْدِي *ol kəqüt kəqürdi* — ئۇ ئات ـ ئۇلاغ كـۆچۈردى، يـەنى// II 99 ئات ـ ئۇلاغـنى بـر يـەردىن باشـقا بـر يەرگـە يـۆتكـدى (كُجُـرُرْ – كُجُرْمـاكْ *kəqürür - kəqürmək*).

تُذُرْدُمْ tożurdum تويدۇردۇم. مَنْ اَنِ تُذُرْدُمْ *mən anï tożurdum* — مـەن ئۇنـى تويـدۇردۇم. بـۇ سـۆزنىڭ ئەسـلى «تُذْغُـرْدُم *tożoqurdum*» دۇر (تُذُرُرْمَـنْ – تُذُرْمـاقْ *tożururmən – tożurmaq*).

قَذِرْدِي kˌaẓïrdï قايرىدى. اُلْ اَنْكْ بُيْنْ قَـذِرْدِي *ol anïŋ boynïn kˌaẓïrdï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنـكْ سُـوزِنْ قَـذِرْدِي *ol anïŋ sœzin kˌaẓïrdï* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى قايرىدى، يەنى رەت قىلدى (قَذِرارْ — قَذِرْماقْ *kˌaẓïrar-kˌaẓïrmakˌ*).

قُـدُرْدِي kˌudurdï قۇتىرىدى، كۆچىدى، ھەددىدىن ئاشتى. اُلْ بُـو ايشْـتا قُـدُرْدِي *ol bu ïxta kˌudurdï* — ئۇ بۇ ئىشتا قاتتىق كۆچىدى (قُـدُرُرْ - قُدُرْمـاقْ *kˌudurur - kˌudurmakˌ*).

كَذُرْدِي kəẓürdi كىيدۈردى. اُلْ مَنكا تُونْ كَذُرْدِي *ol maŋa ton kəẓürdi* — ئۇ ماڭا تون كىيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذُرُرْ - كَذُرْماكْ *kəẓürür - kəẓürməkˌ*). 100 II //

كَذِرْدِي kəẓirdi قاقلىدى، قاق قىلدى. اُلْ قُويُـغْ كَـذِرْدِي *ol kˌoyuoˌ kəẓirdi* — ئۇ قوينى سويۇپ قاقلىدى (كَذِرارْ - كَذِرْماكْ *kəẓirər - kəẓirməkˌ*).

قَرَرْدِي kˌarardï قارايدى. تُونْ قَـرَرْدِي *tün kˌarardï* — تۇن قارايدى. تُـونْ قَـرَرْدِي *ton kˌarardï* — تون قارايدى. باشقىلاردىمۇ شـۇنداق (قَـرَرُرْ — قَرَرْمـاقْ *kˌararur - kˌararmakˌ*).

قُرِرْدِي kˌurïrdï قۇرغىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. قُـرِرْدِي نـانْكْ *kˌurïrdï nəŋ* — نەرسە قۇرۇشقا باشلىدى (قُرِيرُرْ - قُرِرْماقْ *kˌurïrur - kˌurïrmakˌ*).

قِزَرْدِي kˌïzardï قىزاردى. قِزَرْدِي نانْكْ *kˌïzardï nəŋ* — نەرسە قىزاردى (قِزَرُرْ - قِزَرْماقْ *kˌïzarur - kˌïzarmakˌ*).

تَزَرْدِي tazardï تازلاشتى، قۇماقلاشتى. تَزَرْدِي نـانْكْ *tazardï nəŋ* — نەرسە تازلاشتى، قۇماقلاشتى (تَزَرُرْ - تَزَرْماقْ *tazarur – tazarmakˌ*).

تُزَرْدِي tüzərdi تۈزلەندى. يِيرْ تُزَرْدِي *yˌər tüzərdi* //—— يەر تۈزلەندى (تُـزَرُرْ - تُزَرْمـاكْ *tüzərür - tüzərməkˌ*). 307 101 II //

كُزَرْدِي küzərdi كۆزگە يۇزلەندى. اُودْ كُزَرْدِي *od küzərdi* — مەۋسۇم (ۋاقىت) كۆزگە يۇزلەندى (كُزَرُرْ - كُزَرْماكْ *küzərür - küzərməkˌ*).

بَسُـرْدِي basurdï باسۇردى ~ باستۇردى. تَنكْـرِي تـاغْ بِـرْلا يِـيرِكْ بَسُـرْدِي *təŋri taoˌ birlə yˌərig basurdï* — تەڭرى يەرنى تاغ بىلەن باسۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېغىر بىر نەرسە بىلەن باستۇرۇپ قويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسُرُرْ - بَسُرْماقْ *basurur - basurmakˌ*).

بُسَرْدِي busardï بۇسلاشتى، بۇس بولدى، تۇتۇلدى. كُوكْ بُسَرْدِي *køk busardï* — ئاسمان بۇس بولدى، يەنى تۇتەكلەشتى، ھاۋا تۇتۇلدى (بُسَرُرْ - بُسَرْماقْ *busarur – busarmaq*).

قِسُرْدِي qïsurdï قىسقارتتى. اُلْ اُزُنْ نانْكْنِي قِسُرْدِي *ol uzun nəŋni qïsurdï* — ئۇ ئۇزۇن نەرسىنى قىسقارتتى (قِسُرُرْ - قِسُرْماقْ *qïsurur - qïsurmaq*).

كُسُرْدِي køsürdi چۇشىدى، كىشەنلىدى. اُلْ اَتِغْ كُسُرْدِي *ol atïoq køsürdi* — ئۇ ئاتنى چۇشىدى (كُسُرُرْ - كُسُرْماكْ *køsürür - køsürmək*).

بُشُرْدِي puxurdï پۇشۇردى. اُلْ مَنِي بُشُرْدِي *ol məni puxurdï* — ئۇ مېنىڭ ئىچىمنى پۇشۇردى (بُشُرُرْ - بُشُرْماقْ *puxurur - puxurmaq*).

بِشُرْدِي pïxurdï پىشۇردى. اُلْ اَتْ بِشُرْدِي *ol ət pïxurdï* — ئۇ گۆش پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِشُرُرْ - بِشُرْماقْ *pïxurur – pïxurmaq*).

تَشُرْدِي taxurdï تاشۇردى. اُتْ اَشِجْ تَشُرْدِي *ot əxiq taxurdï* — ئوت قازاننى تاشۇردى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۆز ئورنىدىن تاشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَشُرُرْ - تَشُرْماقْ *taxurur - taxurmaq*).

تُشُرْدِي tuxurdï ئۇچراشتۇردى، قوۋۇشتۇردى. اُلْ مَنِي سَنكا تُشُرْدِي *ol məni saŋa tuxurdï* — ئۇ مېنى ساڭا ئۇچراشتۇردى (تُشُرُرْ - تُشُرْماقْ *tuxurur - tuxurmaq*).

تُشُرْدِي tüxürdi تۈشۈردى ~ چۈشۈردى، چۈشۈرۈپ قويدى. اُلْ اَلكْدِينْ يَرْماقْ تُشُرْدِي *ol əlikdin yarmaq tüxürdi* — ئۇ قولىدىن يارماقنى چۈشۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. مَنْ اَنِي اَتِّنْ تُشُرْدُمْ *mən anï attïn tüxürdüm* — مەن ئۇنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ قويدۇم. چۈشۈرۈۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشُرُرْ - تُشُرْماكْ *tüxürür - tüxürmək*).

سَشُرْدِي saxurdï ئايرىدى. اُلْ يِنْجُونِ جَشْ بِلا سَشُرْدِي *ol yinqüni qəx bilə saxurdï* — ئۇ ئۇنچىنى چەش بىلەن ئايرىدى (ئايرىپ تىزدى). باشقا ئېسىل تاشلارنى ئارىسىنى ئايرىپ يېپقا تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَشُرُرْ - سَشُرْماقْ *saxurur - saxurmaq*).

كُشَــرْدِي küxərdi: كُــولْ كُشَــرْدِي *kol küxərdi* — كۆل توشۇپ كەتتى، تېشىپ كەتكۈدەك تولدى (كُشارُرْ - كُشارْماكْ *küxərür - küxərmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِنْ تُبُو يَشَرْدِي	*alïn təpü yaxardï*	[تاغ تۆپىسى ياشاردى،
اُرُتْ اُتِنْ يَشُرْدِي	*urut otïn yaxurdï*	قۇرۇق ئوتنى يوشۇردى.
كُولْ نِكْ سُقِنْ كُشَرْدِي	*kəlniŋ suvïn küxərdi*	كۆل سۇيىنى تاشۇردى،
سِغِرْ بُقا مُنكَرْشُورْ // II 104	*sïqïr buka məŋrəxür*	سىيىر، بۇقا مۆرىشۇر.]

باھار تەسۋىرلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: تاغ تۆپىلىرى (چوققىلىرى) يېڭى ئۆسۈملۈك بىلەن ياپيېشىل بولۇپ كەتتى: قۇرۇق ئوتلارنى ياش ئوتلار قاپلاپ كەتتى.// 308 كۆللەرنىڭ سۇلىرى تېشىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە تولۇپ كەتتى: سىيىر (ئىنەك)، بۇقىلار سۆيۈنۈشۈپ مۆرەشمەكتە.

قاچىدىكى سۇ لېۋىگىچە تولۇپ، تېشىپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتسىمۇ، «كُشَرْدى *küxərdi*» دېيىلىدۇ.

بُغَرْدِي booqardï يۇنۇدى، بوقۇردى. اُلْ يِغــاجْ بُغَــرْدِي *ol yïoqaq booqardï* — ئۇ ياغاچ يونۇدى (بُغَرُورْ - بُغَرْماقْ *booqarur - booqarmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُغْــرادِي *booqradï*» دۇر.

تُغُرْدِي tuoqurdï تۇغدى. اُراغُتْ اُغُــلْ تُغُــرْدِي // II 105 *uraoqut ooqul tuoqurdï* — خوتۇن بالا تۇغدى. ھايۋانلار تۇغسىمۇ، ئىستىئارە قىلىپ «تُغُــرْدى *tuoqurdï*» — تۇغدى» دېيىلىدۇ (تُغُرُرْ - تُغُرْماقْ *tuoqurur - tuoqurmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتا اُغْلِي اَتَجْ تُغارْ *ata ooqlï ataq tuoqar*

ئاتا بالىسى ئاتىسىدەك تۇغۇلار.

يەنى بالا ئەقىل تاپقاندا مەجەز - خۇلقتا ئاتىسىغا تارتىدۇ.

تُغْرُدِي tooqrudï: اُلْ مَنكا تُغْرُدِي *ol maŋa tooqrudï* — ئۇ ماڭا ئۇدۇللاپ كەلدى، يەنى كېتىۋاتقان يولىنى قويۇپ، توپتوغرا مەن تەرەپكە ئوقچۇپ كەلدى. بىرەر كىشى

كېتىۋاتقان يولدىن چىقىپ، توپتوغرا باشقا نەرسە تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرُرْ - تُغْرُماقْ toɣrur - toɣrumaq). «ت - t» قاتتىق ئېيتىلىدۇ.

سَغُرْدِي saoɣurdï سۇمۇردى، ئىچىتى؛ سارقىتتى. اَرْ سُوقْ سَغُرْدِي ər suv saoɣurdï — ئادەم سۇ سۇمۇردى، ئىچتى. قُمْ سُوقْ سَغُرْدِي ḳum suv saoɣurdï — قۇم سۇنى سۇمۇردى. اُلْ قُرُتْ سَغُرْدِي ol ḳurut saoɣurdï — ئۇ قۇرۇتنىڭ سۈيىنى سارقىتتى. قارلۇقچە.

سَغُرْدِي saoɣurdï تۆكۈردى. اُلْ يُقارُو يارِنْ سَغُرْدِي ol yoḳaru yarïn saoɣurdï — ئۇ يۇقىرىغا (ئاسمانغا)//قاراپ تۆكۈردى. بارسىغانچە. باشقىلار «سُذْتِي sużtï» دەيدۇ (سَغُرُرْ - سَغُرْماقْ saoɣurur - saoɣurmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 106 II

كُوكْ كا سَغُرْسا يُوزْكا تُشُورْ — kөkgə saoɣursa yüzgə tüxür

كۆككە (ئاسمانغا) تۆكۈرسە، يۈزگە چۈشۈر.

بۇ ماقال ئۆزىدىن چوڭلارغا يامانلىق قىلسا، ئۆزىگە يانىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِغُرْدِي sïoɣurdï سىغدۇردى. اُلْ اُنغْ قابْقا سِغُرْدِي ol unuɣ ḳapḳa sïoɣurdï — ئۇ ئۇننى قاپقا سىغدۇردى. بىرەر نەرسىنى بىرنېمە ئىچىگە چىڭداپ سىغدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(سِغُرُرْ - سِغُرْماقْ sïoɣurur - sïoɣurmak). 309

قُغُرْدِي k,aoɣurdï قورۇدى. اُلْ تَرِغْ قُغُرْدِي ol tarïoɣ ḳaoɣurdï — ئۇ تېرىق (بۇغداي) قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز يۇمشاق «ف - v» بىلەن «قُفُرْدِي ḳavurdï»مۇ دېيىلىدۇ (قَغُرُرْ - قَغُرْماقْ ḳaoɣurur - ḳaoɣurmak)// 107 II①.

تَقُرْدِي təvürdi: اُلْ تَقارِغْ اَقُرْدِي تَقُرْدِي ol tavarïoɣ əvürdi təvürdi — ئۇ تاۋار (مال)نى ئۆرۈپ - چۆرۈدى، ئاستىن - ئۈستۈن قىلدى. بۇنىڭدا «اَقُرْدِي əvürdi» ئاساسىي

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى بۇ ئورۇندا «قُغُرْدِي» شەكلىدە «ق - ḳ» ھەرپى زەمىملىك يېزىلغان بولسىمۇ، مەستەر ۋە كەلگۈسى زامانىدا «ق - ḳ» ھەرپى فەتھەلىك يېزىلغان. يازما نۇسخا 376 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ «غ - ɣ» بىلەن ئېيتىلىدىغان ئۆملۈك دەرىجىسى «قَغُرْشْتِي» شەكلىدە يېزىلغان. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق» نى فەتھەلىك ئالدۇق.

سۆز بولۇپ، «تَقُـرْدِي təvürdi» ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەلگەن (تَقُـرارْ - تَقُرْمـاكْ təvürər - təvürmək).

جَقُرْدِي qəvürdi چۆرۈدى، چۆرگىلەتتى. اَرْ اُقْ جَقُـرْدِي ər ok qəvürdi — ئادەم ئوق چۆرۈدى، ئوقنى تىرنىقىنىڭ ئۈستىدە چۆرگىلەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى سول قولىنىڭ باش بارمىقىنىڭ تىرنىقى ئۈستىدە چۆرگىلىتىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ جِغْرِينِ جَقُرْدِي ol qïoqrïnï qəvürdi — ئۇ چىغرىقنى چۆرگىلەتتى (جَقُرارْ - جَقُرْماكْ qəvürər - qəvürmək).

سَقُرْدِي savurdï سورۈدى. اَرْ تَرِغْ سَقُرْدِي ər tarïoq savurdï — ئادەم (خاماندا) ئاشلىق سورۈدى. شامالدا ھەرقانداق نەرسىنى سورۈپ تازىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// 108 II (سَقُرارْ - سَقُرْماقْ savurar – savurmak).

قَقُـرْدِي k,avurdï قورۈدى، قىستى. بِـلازُكْ كُـنكْ اَلكِـنْ قَقُـرْدِي bilәzük küŋ әlikin k,avurdï — بىلەزۈك كۈڭنىكى (چۆرىنىكى) قولىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسە بىرەر نەرسىنى قورۇسا ياكى قىسسا شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقْرارْ - قَقُرْماقْ k,avrar - k,avurmak).

بُقُرْدِي buk,urdï چۈشۈردى، تۆۋەنلەتتى. اُلْ اَتْ تَكِيرِنْداً بُقُرْدِي ol at tәgirindәn buk,urdï — ئۇ ئاتنى باھاسىدىن چۈشۈردى. باشقا نەرسىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرسىمۇ، شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى ئۆز ئورنىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُقُرُرْ - بُقُرْماقْ buk,urur - buk,urmak).

بَقُـرْدِي bak,urdï باقتۇردى، قاراتتى، قاراتقۇزدى. اُلْ مَنكـا كِشـي بَقُـرْدِي ol maŋa kixi bak,urdï — ئۇ ماڭا كىشىنى باقتۇردى (بَقُـرُرْ - بَقُرْمـاقْ 109 II //.(bak,urur - bak,urmak

جِقَرْدِمْ qïk,ardïm چىقاردىم. مَـنْ اَنِ اَقْـدَنْ جِقَـرْدِمْ mən anï әvdәn qïk,ardïm — مەن ئۇنى ئۆيدىن چىقاردىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقَـارُرْ - جِقَرْمـاقْ qïk,arur - qïk,armak).

سِـقِرْدِي sïk,ïrdï ئىسقىرتتى. قُـشْ سِـقِرْدِي kux sïk,ïrdï — قۇش ئىسقىرتتى. كِشـي سِـقِرْدِي kixi sïk,ïrdï — ئادەم ئىسقىرتتى (سِـقْرارْ - سِـقِرْماقْ sïk,rar - sïk,ïrmak).

قِقِرْدِي k‚ïk‚ïrdï قىچقىردى، ۋارقىردى. ئَرْ قِقِرْدِي *ər kïkïrdï* — ئادەم ۋارقىردى، يەنى بىركىمنى ياكى باشقا نەرسىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قىچقىردى (قِقِرارْ – قِقِرْمَاقْ *kïkïrar - kïkïrmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُذْنِي قِقْرِبْ اُغُشْ تِرْدِمْ	*kożï kïkrïp ooux tərdim*
يَغِي قارُو كِرِشْ قُرْدُمْ	*yaoqï karu kirix kurdum*
تُقُشْ اِجْرا اُرُشْ بِرْدِمْ	*tokux iqrə urux bərdim*
اَرَنْ كُورُبْ بَشِي تِغْدِي	*ərən kørüp baxï tïoqdï*

[پەسكە توۋلاپ جەمەت يىغدىم،
دۇشمەنگە قارشى كىرىچ قۇردۇم.// II 110
جەڭگە كىرىپ ئۇرۇش قىلدىم،
يىگىتلىرىمنى كۆرۈپ (دۇشمەن) باشلىرىنى تىقىۋالدى.]

تاغدىن پەسكە قاراپ ۋارقىراپ، ئۇرۇق - جەمەتىمنى يىغدىم، دۇشمەنگە قارشى كىرىچ (ئوقيا) قۇردۇم، دۇشمەن بىلەن ئوق ئېتىشىپ//[310]راسا جەڭ قىلدىم، دۇشمەن مېنىڭ يىگىتلىرىمنى كۆرۈپ بېشىنى پۇركىگەن پېتى قاچتى.

تَكُرْدِي təgürdi تەگدۇردى ~ تەگكۇزدى، يەتكۇزدى. اُلْ مَنكا بَكْدِنْ سُوزْ تَكُرْدِي *ol maŋa bəgdin səz təgürdi* — ئۇ ماڭا بەگدىن سۆز يەتكۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكُرُرْ – تَكُرْماكْ *təgürür – təgürmək*).

جُكُرْدِي qəkürdi چۆكۈردى ~ چۆكتۈردى. اُلْ تَقَى جُكُرْدِي *ol təvə qəkürdi* — ئۇ تۆگە چۆكۈردى. ئادەمنى تىزلاندۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُكُرُرْ – جُكُرْماكْ *qəkürür – qəkürmək*).

كِكِرْدِي kəkirdi كېكىردى. اَرْ كِكِرْدِي *ər kəkirdi* — ئادەم كېكىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَكِرارْ – كَكِرْماكْ *kəkrar - kəkirmək*). II 111 //

كُوكَرْدِي kəkərdi كۆكەردى. كُوكَرْدِي نانْكْ *kəkərdi nəŋ* — نەرسە كۆكەردى، ئاسمان رەڭگىگە كىردى (كُوكَرُرْ – كُوكَرْماكْ *kəkərür - kəkərmək*).

كُلَرْدِي kələrdi كۆل بولدى، كۆلگە ئايلاندى. كُلَرْدِي سُوفْ *kələrdi suv* — سۇ كۆل بولدى (كُلَرُرْ – كُلَرْماكْ *kələrür - kələrmək*).

كُلَـــرْدِي külərdi: اَتْ كُلَـــرْدِي *at külərdi* — ئات يېتىۋالدى، يەنى ئات قورسىقى ئېسىلىشتىن ۋە شۇنىڭدەك سەۋەبلەردىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى (كُلَرُرْ - كُلَرْمَـــاكْ *külərür - külərmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْ اُغْلِي مُنكاذْمَاسْ اِتْ اُغْلِي كُلَرْماسْ

ər oɣlï muŋażmas ït oɣlï külərməs

ئادەم بالىسى مۇڭلىنىۋەرمەس، ئىت بالىسى يېتىۋەرمەس.

يەنى ئىت كۆچۈكى ئۆزىنى تاشلاپ يېتىۋەرمىگەندەك، ئادەم بالىسىمۇ قايغۇرۇپ يېتىۋەرمەيدۇ، بىر ئىلاج قىلىپ ئۆزىنى قۇتقۇزىدۇ.

تَمُـــرْدِي tamurdï قانىدى. اَرْ بُـــرْنِي تَمُـــرْدِي *ər burnï tamurdï* — ئادەمنىڭ بۇرنى قانىدى.

تُمُرْدِي tomurdï بەلدىدى، دۇگىلەك توغرىدى. اَرْ يِغاجْ تُمُـــرْدِي *ər yïɣaq tomurdï*// 112 II — ئادەم دەرەخنى يۇمىلاق توغرىدى (تُمُرُرْ - تُمُرْماقْ *tomurur - tomurmak*).

جُمُرْدِي qomurdï چوماردى ~ چومۇردى. اُلْ اَنِي سُقْنا جُمُرْدِي *ol anï suvqa qomurdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا چوماردى (جُمُرُرْ - جُمُرْماقْ *qomurur - qomurmak*).

جُمُرْدِي qəmürdi چۆمدۈردى، چۆكتۈردى. بۇ سۆز چوڭقۇرراق چۆمدۈرگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (جُمُرُرْ - جُمُرْماكْ *qəmürür – qəmürmək*).

سِـــمُرْدِي simürdi سۈمۈردى. اُلْ سُـــوتُكْ سِـــمُرْدِي *ol sütüg simürdi* — ئۇ سۈتنى سۈمۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُمُرُرْ — سِمُرْماكْ *simürür - simürmək*).

سُـــبُرْدِي süpürdi سۈپۈردى. اُلْ اَڤْ سُـــبُرْدِي *ol əv süpürdi* — ئۇ ئۆي سۈپۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُبُرُرْ - سُبُرْماكْ *süpürür - süpürmək*).

كَمُرْدِي kəmürdi كېمىردى. اُلْ سُـــنكُوكْ كَمُـــرْدِي *ol səŋük kəmürdi* — ئۇ سۆڭەك كېمىردى (كَمُرُرْ - كَمُرْماكْ *kəmürür – kəmürmək*).

تُنَـــرْدِي tünərdi كەچ كىردى، قاراڭغۇ چۈشتى. تُنَـــرْدِي يِـــرْ *tünərdi yər*// 113 II — يەر (يۈزى) گە قاراڭغۇ چۈشتى. ۋاقىتقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُنَـــرُرْ - تُنَرْمَـــاكْ *tünərür - tünərmək*).

تَبُزْدِي tapuzdï تاپتۇردى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَبُــزْدِي *ol maŋa søz tapuzdï* — ئۇ ماڭا سۆز 311
(تەپىشماق) تاپتۇردى (تَبُزُرْ - تَبُزْماقْ *tapuzur - tapuzmak*).

تُتُزْدُمْ tutuzdum تاپىلىدىم. مَــنْ اَنكــارْ سُــوزْ تُتُــزْدُمْ *mən aŋar søz tutuzdum* —
مەن ئۇنىڭغا سۆز تاپىلىدىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئېسىدە تۇتۇشقا ياكى رىئايە
قىلىشقا تېگىشلىك سۆز ئېيتتىم (تُتُزُرْ - تُتُزْماقْ *tutuzur - tutuzmak*).

تَمُزْدِي tamuzdï تامۇزدى ~ تېمىتتى. اُلْ سُــوقْ تَمُــزْدِي *ol suv tamuzdï* — ئۇ سۇ
تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمُزُرْ - تَمُزْماقْ *tamuzur - tamuzmak*).

كُذَزْدِي køžəzdi كۆزەتتى، كۈتتى، ساقلىدى. اُلْ مَنكا كُذَزْدِي *ol maŋa køžəzdi* — ئۇ
ماڭا (بىر نەرسىنى) ساقلىدى. اُلْ مَــنِ كُــذَزْدِي *ol məni køžəzdi* — ئۇ مېنى
كۈتتى. دېمەك، بۇ سۆز ھەم ساقلىماق، ھەم كۈتمەك مەنىسىدە//ئىشلىتىلىدۇ 114 II
(كُذازُرْ - كُذَزْمــاكْ *køžəzür - køžəzmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُــوزْ اَتّــي
køz attï» بولۇپ، بىرەر نەرسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۆزنى شۇنىڭغا
تاشلىدى (تىكتى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا بىر شېۋىدە «كُزَتّي *køzətti*»
دېيىلىدۇ.

بۇ پېئىللاردىكى «ز - z» ھەرپى قائىدىگە يېتىۋر. چۈنكى، ئۆتۈمسىز
پېئىلنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇشقا توغرا كەلسە، شۇ پېئىلنىڭ بۈيرۇق
شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ز - z» ئەمەس «ر - r» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْقَجْــتي
ər qaqtï — ئادەم قاچتى» دېگەن جۈملىدىكى «قَجْــتي *qaqtï*» ئۆتۈمسىز
پېئىل، ئۇنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى «قَجُرْدِي *qaqurdï*» بولىدۇ، «اُلْ اَني قَجُرْدِي
ol anï qaqurdï — ئۇ ئۇنى قاچۇردى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَرْ سُوقْ كَجْــدِي
ər suv kəqdi — ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۈملىدىكى «كَجْــدِي *kəqdi*»
پېئىلى ئۆتۈمسىز ئىدى، «اُلْ اَني كَجُــرْدِي *ol anï kəqürdi* — ئۇ ئۇنى
كەچۈردى» دېگەندە بۈيرۇق پېئىل ئاخىرىغا «ر - r» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن
ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغان. «سُوقْ تَمْدِي *suv tamdï* — سۇ تامدى» دېگەن 115 II//
جۈملىدىكى «تَمْدِي *tamdï*» پېئىلىمۇ ئۆتۈمسىز.

تۈركىلەرنىڭ «مَنِ كُذْتــي *məni küzti* — مېنى كۈتتى» دېگەن سۆزىگىمۇ
مۇشۇ قىياس بىلەن قاراش كېرەك. ئوغۇزلار بەزىدە «ر - r» نىڭ ئورنىغا

«ز – z»نى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ مال ئالدۇردى» دېمەكچى بولسا، «اُلْ تَفَارْ اَلْدُزْدِي ol tavar alduzdï» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَلْدِي aldï» ئىدى.

تَبِشْدِي təpixdi تېپىشتى، پۈت تېپىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدِي ol mənin birlə təpixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېپىشتى (تَبِشُورْ – تَبِشْماكْ təpixür - təpixmək).

قَبِشْدِي kˌapïxdï تالاشتى، بۇلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ قَبِشْدِي ol mənin birlə topïk kˌapïxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق تالاشتى، يەنى مېنىڭ بىلەن چۆگەن ئويۇنىدا توپۇق تالاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَبِشُورْ – قَبِشْماقْ kˌapïxur - kˌapïxmakˌ).

قُبُشْدِي kˌopuxdï قوپۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُبُشْدِي ol mənin birlə kˌopuxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوپۇشۇپ باقتى. قوپۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (قُبُشُورْ – قُبُشْماقْ kˌopuxur - kˌopuxmakˌ).[312] //116 II

كُبُشْدى köbüxdi يۆمەشتى. اُلْ مَنكا تُونْ كُبُشْدِي ol maŋa ton köbüxdi — ئۇ ماڭا تون يۆمىشىپ بەردى. يۆمەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُشُورْ – كُبُشْماكْ köbüxür - köbüxmək).

بِتِشْدِي bitixdi پۈتۈشتى، يېزىشتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ بِتِشْدِي ol maŋa bitik bitixdi — ئۇ ماڭا خەت پۈتۈشۈپ بەردى. يېزىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِتِشُورْ – بِتِشْماكْ bitixür - bitixmək).

بِتِشْتِلارْ bitixtilər پۈتۈشتى. اوُلارْ اِكّي بِتِشْتِلارْ olar ikki bitixtilər — ئۇلار ئىككىسى پۈتۈشتى، يەنى ئۇلار بىر - بىرىگە قىلغان دەۋاسىدا پۈتۈشتى (بِتِشُورْلارْ – بِتِشْماكْ bitixürlər - bitixmək).

تُتُشْدِيلارْ tutuxdïlar تۇتۇشتى. اُلارْ اِكّي تُتُشْدِيلارْ olar ikki tutuxdïlar — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى بىلەن) تۇتۇشتى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە يېپىشىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُتُشُورْ – تُتُشْماقْ tutuxur - tutuxmakˌ).

تُتُشْدِي tütüxdi تۇتۇشتى. اُلْ مَنكا كَيِكْ تُتُشْدِي ol maŋa kəyik tütüxdi// — ئۇ ماڭا كېيىك تۇتۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تۇتۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلارْ اِكّي تُتُشْدِيلارْ olar ikki tütüxdilər — 117 II

ئۇ ئىككىسى جاڭجاللىشىپ قالدى. سۆزنىڭ ئەسلى ئاۋۇالقىسى. (تُتُشُورْ- تُتُشْماكْ *tütüxür - tütüxmək*).

تِتِشْدِي titïxdï تىتىشتى. اُلْ مَنكا يُونكْ تِتِشْدِي *ol maŋa yuŋ titïxdï* — ئۇ ماڭا يۇڭ تىتىشىپ بەردى. تىتىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىككى كىشى بىر - بىرىنىڭ كىيىمىنى يىرتىشسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِتِشُورْ - تِتِشْماقْ *titïxur – titïxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُشُبْ اُرْشُرْ اُتْرا تُونْ تِتِشُورْ

səküxüp urxur otra ton titïxur

سۆكۈشۈپ (تىللىشىپ) ئۇرۇشار، ئاردا تون تىتىلار.

يەنى سۆكۈشۈشتىن ئۇرۇش چىقىپ، ئاردا چاپان يىرتىلىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى سۆكۈشۈش، تىللىشىشتىن ئۆزىنى تارتىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَتِشْدِي satïxdï سېتىشتى. اُلْ مَنكا تَقارْ سَتِشْدِي *ol maŋa tavar satïxdï* — ئۇ ماڭا مال سېتىشىپ بەردى. سېتىشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتِشُورْ - سَتِشْماقْ *satïxur – satïxmak*). 118 II //

قَتِشْدِي k,atïxdï قېتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَلْقانْقا ياغْ قَتِشْدِي *ol mənïŋ birlə talkanka yaoŋ k,atïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تالقانغا ياغ قېتىشىپ باقتى. قېتىش (قوشۇش)تا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ[1] (قَتِشُورْ - قَتِشْماقْ *k,atïxur - k,atïxmak*).

كَتِشْدِي kətixdi كېتىشتى، ئايرىلىشتى. اُلارْ بِرْ اِكِنْدِيدِينْ كَتِشْدِي *olar bir ikindidin kətixdi* — ئۇالر بىرى ئىككىنچىسىدىن ئايرىلدى، يەنى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىشتى (كَتِشُورْ - كَتِشْماكْ *kətixür - kətixmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 313 //

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى ئەسلىي تېكىستكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەرەبچە «اُلْمُبَاراة — بەسلىشىش» سۆزى بىلەن « اَعانَني — ياردەملىشىش» سۆزىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان. بىز تۆۋەپ تەرجىمە قىلدۇق.

يَرَغْ بُلُبْ يَغُشْدِي *yaraq bulup yaquxdï* [پۇرسەت تېپىپ يېغىلاشتى،

اَرْتُقْلُقِنْ سُكُشْدِي *ortaqlïqïn*[1] *sökü̈xdi* ئورتاقلىقنى بۇزۇشتى.

قُلُنْ قَبُبْ كَتِشْدِي *qulun qapup kətixdi* قۇلۇننى بۇلاپ كېتىشتى،

سُرْدا مَنِكْ قُويُمِي// 119 II *sürdi*[2] *mənin qoyumï* سۈرۈپ كەتتى قويۇمنى.]

پايدا ئالغاندىن كېيىن، بىرمۇنچە نەرسىلىرىنى يوشۇرۇۋالغان شېرىك توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ پۇرسەت تېپىپ قۇلۇنۇمنى ئوغرىلاپ كەتتى، شېرىكچىلىكنى بۇزدى، قويلىرىمنى ھەيدەپ كەتتى، مەندىن ئايرىلدى.

لِقِنْ لِكِنْ likin lïkqïn بۇلار «بىلەن» مەنىسىدىكى قوشۇمچىلار بولۇپ، «ل – *l*» ھەرپى 120 II بەزىدە//كەسرە، بەزىدە زەممە بىلەن كېلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزىدە ئەرەبچىدىكى ۋاستىچى باغلىغۇچى مەنىسىدە كېلىدىغان «ب» ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: «بِلِكِنْ اُلُغْلُقّا تَكْدِمْ *bilikligin*[3] *uluqlukka təgdim* — بىلىملىك بولۇش بىلەن ئۇلۇغلۇققا ئېرىشتىم»، «اَذْكُولُكُنْ كَلْ اِيسِزْلِكِنْ كَلْمَا *əzgülükün kəl əsizlikin kəlmə* — ياخشىلىق بىلەن كەل، يامانلىق بىلەن كەلمە».

بۇ ئىككى قوشۇمچىدا «ق – *q*» ئاساسىي ھەرپ بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلمىگەندەك، پەقەت تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىلا «ق – *q*» نىڭ ئورنىغا «ك – *k*» كېلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ قوشۇمچىلار ئۇلانغان سۆزلەردە (قوشۇمچىدىن ئىلگىرى كەلگەن بوغۇمدا) زەممە بولسا «ل – *l*» ھەرپى زەممە بىلەن، كەسرە ياكى ساكىن كەسرە بىلەن كېلىدۇ.

بِجِشْدِي pïqïxdï پىچىشتى، كېسىشتى، تىلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغَاجْ بِجِشْدِي 121 II *ol mənin birlə yïoqaq pïqïxdï* —// ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ كېسىشىپ باقتى،

---

[1] بۇ مىسرادىكى «اَرْتُقْلُقِنْ» سۆزىدىن ھېچقانداق مەنە چىقمىغانلىقتىن، بېسىم ئاتالاي ئۇنى «*ortaqlïqïn*» دەپ تۇزەتكەن. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ مەنىسىنى «شېرىكچىلىك» دەپ ئىزاھلىغان.

[2] بۇ مىسرادىكى «سُرْدا» سۆزىنىمۇ بېسىم ئاتالاي خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «سُرْدِى *sürdi*» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھلىغان، بىز بۇلارنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

[3] بۇ سۆز بۇ يەردە «بِلِكِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردە گەپ «لِقِنْ»، «لِكِنْ» قوشۇمچىسى ئۈستىدە كېتىپ بارىدۇ، يازما نۇسخىنىڭ يان ھاشىيىسىدە بۇ سۆز «بِلِكِلِكِنْ *bilikligin*» دەپ تۇزىتىلگەن. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كېسىشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِجِشُورْ - بِجِشْماقْ *pïqïxur - pïqïxmak*). ئىككى ئادەم ئايرىلىشىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُوجُشْدِي süqüxdi چۈچۈكلەشتى، چۈچۈدى، سُوجُشْدِي نانْكْ *süqüxdi nəŋ* — نەرسە چۈچۈكلەشتى (سُجِشُورْ - سُجِشْماكْ *süqixür - süqixmək*)[1].

سَجِشْدِي səqixdi چېچىشتى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ سَجِشْدِي *ol maŋa yarmak səqixdi* — ئۇ ماڭا يارماق چېچىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چېچىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِشُورْ - سَجِشْماكْ *səqixür - səqixmək*).

سُجُشْدِي suquxdï چۆچۈشتى، ئىرغىشتى، سەكرەشتى. اَتْ لارْ قَمُغْ سُجُشْدِي *atlar ḳamuoŋ suquxdï* — ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئۈركۈپ//سەكرەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجُشُورْ - سُجُشْماقْ *suquxur - suquxmak*).

قَجِشْتِي ḳ,aqïxtï قېچىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْدِنْ قَجِشْتِي *olar bir birdin ḳaqïxtï* — ئۇلار بىر - بىردىن قېچىشتى (قَجِشُورْ - قَجِشْماقْ *ḳaqïxur - ḳaqïxmak*).

قُجُشْدِي ḳ,uquxdï قۇچاقلاشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا قُجُشْدِي *ol mənïŋ birlə ḳuquxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇچاقلاشتى (قُجُشُورْ - قُجُشْماقْ *ḳuquxur - ḳuquxmak*).

كَجِشْتِي kəqixti كېچىشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا سُوغْ كَجِشْتِي *ol mənïŋ birlə suv kəqixti* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇ كېچىشىپ باقتى// (كَجِشُورْ - كَجِشْماكْ *kəqixür - kəqixmək*)[314].

كُجَشْدِي küqəxdi كۈچەشتى، تالاشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ كُجَشْدِي *olar ikki tavar küqəxdi* — ئۇ ئىككىسى بەسلىشىپ مال تالاشتى. تالىشىشتا يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُجَشُورْ - كُجَشْماكْ *küqəxür - küqəxmək*).

بُذُشْدِي büżüxdi بىيلەشتى، ئۈسسۈل ئويناشتى. اُغْلانْ بُذُشْدِي *oŋlan büżüxdi* — بالىلار سەكرەپ ئويناشتى// (بُذُشُورْ - بُذُشْماكْ *büżüxür - büżüxmək*)[123].

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ج - *q*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا، كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ زەممىلىك كېلىشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

بُذُشْدِي bużuxdï ئاجراشتى، ئاجرىدى. بُذُشْدِي نەرسە (ئىككى پۈتۈن كېرىپ ئاجراتقانەك) ئاجرىدى (بُذُشُورْ - بُذُشْماقْ *bużuxur - bużuxmaq*).

تِذِشْدِي tïżïxdï تىمىشتى، چەكلەشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ تِذِشْدِي *olar bir birig tïżïxdï* — ئۇلار بىر - بىرىنى تىمىشتى، يەنى بىرەر ئىشتىن ياندۇرۇشتى (تِذِشُورْ - تِذِشْماقْ *tïżïxur - tïżïxmaq*).

قَدِشْدِي k̨adïxdï قېيىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا تُونْ قَدِشْدِي *ol maŋa ton k̨adïxdï* — ئۇ ماڭا كىيىم قېيىشىپ بەردى (قَدِشُورْ[1] - قَدِشْماقْ *k̨adïxur - k̨adïxmak̨*).

قِدِشْدِي k̨ïdïxdï جىيەكلىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْكْ قِدِشْدِي *ol maŋa bərk k̨ïdïxdï* — ئۇ ماڭا بوّك جىيەكلىشىپ بەردى. ئايلانمىسى بار نەرسىنىڭ چوّرىسىنى تىكىپ چىقىشتا ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ// 124 II شۇنداق دېيىلىدۇ (قِدِشُرْ - قِدِشْماقْ *k̨ïdïxur - k̨ïdïxmak̨*).

قُدُشْدِي k̨oduxdï قويۇشتى، تاشلاپ قويۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا اِيْش قُدُشْدِي *olar bir birgə ïx k̨oduxdï* — ئۇلار بىر- بىرگە ئىش قويۇشتى، يەنى بىر - بىرگە ئىشىنىپ، ئىشنى قويۇپ قويۇشتى (قُدُشُورْ - قُدُشْماقْ *k̨oduxur - k̨oduxmak̨*).

كُدُشْدِي küdüxdi كۈتۈشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ كُدُشْدِي *olar bir birig küdüxdi* — ئۇلار بىر - بىرىنى كۈتۈشتى (كُدُشُورْ - كُدُشْماكْ *küdüxür - küdüxmək*).

بَرِشْدِي barïxdï بېرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَرِشْدِي *olar bir birgə barïxdï* — ئۇلار بىر - بىرىنىڭكىگە بېرىشتى (بَرِشُورْ - بَرِشْماقْ *barïxur - barïxmak̨*). بېرىشىپ تۇرغان ياكى بېرىشتا بەسلەشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُشْدِي bürüxdi بۇرۇشتى ~ پۇرۇشتى، پۇرۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْما بُرُشْدِي *ol maŋa bürmə bürüxdi* — ئۇ ماڭا پۇرمە (لېپەز) پۇرۇشۇپ بەردى. تېرە خالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى پۇرۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرُشُورْ - بُرُشْماكْ *bürüxür - bürüxmək*). 125 II //

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى (قَدِشُرْ) يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

بُرُشْدِي buruxdï پۇرلەشتى، قورۇلدى. بُرُشْدِي نانْكْ buruxdï nəŋ — نەرسە پۇرلەشتى، يەنى چىراي تۇرۇلگەنگە ئوخشاش پۇرلەشتى[315]// (بُرُشُور - بُرُشْماقْ buruxur - buruxmaq).

بَرِشْدِي bərixdi بېرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا قِيزْ بَرِشْدِي olar bir birgə qïz bərixdi — ئۇلار بىر - بىرىگە قىز بېرىشتى. ئىككى كىشى بىر - بىرىگە بىر نەرسە بېرىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَرِشُورْ - بَرِشْماكْ bərixür - bərixmək).

تُرُشْدِي turuxdï تەكْ تۇرۇشتى، قارشى تۇردى. كِچِكْ اُلُغْ بِرْلا تُرُشْدِي kiqik uluq birlə turuxdï — كىچىكلەر چوڭلار بىلەن تەڭ تۇرۇشتى، تالاش - تارتىشتا تەڭ تۇردى (تُرُشُورْ - تُرُشْماقْ turuxur - turuxmaq). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِچِكْ اُلُغْ قا تُرُشْماسْ قِرْغُوىْ سُنكْقُرْقا قَرِشْماسْ

kiqik uluqqa turuxmas qïroquy soŋqurqa qarïxmas

كىچىكلەر چوڭلارغا تەڭ تۇرالماس، قۇرغۇي شۇڭقارغا قارشى چىقالماس.

يەنى قۇرغۇي شۇڭقار بىلەن ئېلىشالمىغاندەك، كىچىكلەر ھەرقانچە غەيرەتلىك بولسىمۇ، چوڭلارغا تەڭ تۇرالمايدۇ. چۈنكى، چوڭلارنىڭ ھىيلىسى ۋە تەدبىرى كۆپ بولىدۇ.// II 126

تِرَشْدِي tirəxdi تىرەشتى، تىركەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تِرَشْدِي ol mənïŋ birlə tirəxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن تىركەشتى. ھەرقانداق نەرسىنى تىرەشتە ۋە دەرۋازىنى دەم بىلەن تىرەپ بېكىتىشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرَشُورْ - تِرَشْماكْ tirəxür - tirəxmək).

تُرُشْدِي türüxdi تۇرۇشتى، تۇرتەكلەشتى. اُلْ مَنكا بِتكْ تُرُشْدِي ol maŋa bitik türüxdi — ئۇ ماڭا كىتاب تۇرۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُشُورْ - تُرُشْماكْ türüxür - türüxmək). تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تِرِشْدِي tərixdi تېرىشتى، تېرىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا يِمِشْ تِرِشْدِي ol maŋa yəmix tərixdi — ئۇ ماڭا يېمىش (مېۋە) تېرىشىپ بەردى. ھەرقانداق

نەرسىنى تېرىش - توپلاشتا ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِشُورْ - تَرِشْماكْ tərixür - tərixmək).

تِرَشْدِي tirəxdi تىرەجىدى. يِلْقِي تُيَغْنْ تِرَشْدِي yïlqï tuyaqïn tirəxdi — ئات تۇيىقىنى تىرەپ تۇرۇۋالدى، يەنى ئات تىقىنچىلىقتىن ماڭماي تىرەجەپ تۇرۇۋالدى// II 127 (تِرَشُورْ - تِرَشْماكْ tirəxür - tirəxmək).

سَرِشْدِي sarïxdï ئوراشتى، يۆگەشتى. اُلْ مَنكا سُقْلُقْ سَرِشْدِي ol maŋa suvluq sarïxdï — ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى يۆگەش ياكى تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرِشُورْ - سَرِشْماقْ sarïxur - sarïxmaq).

سُرُشْدِي soruxdï شوربدى، ئىچىۋالدى. تُونْ تارِقْ سُرُشْدِي ton tərïq soruxdï — كىيىم تەرنى ئىچىۋالدى (سُرُشُورْ - سُرُشْماقْ soruxur - soruxmaq).

سُرِشْدِي surïxdï سۇرلەشتى، سۇرلۇك تۇسكە كىردى. اَنِكْ يُوزِي سُرِشْدِي anïŋ yüzi surïxdï — ئۇنىڭ يۈزى سۇرلەشتى (يەنى سۇرلۇك تۇسكە كىردى) (سُرِشُورْ - سُرِشْماقْ surïxur - surïxmaq).

سِرِشْدِي sïrïxdï شىرىشتى. قِيزْ اَناسِنكا// 316 كَذِزْ سِرِشْدِي qïz anasïŋa kïžiz sïrïxdï — قىز ئانىسىغا كىگىز شىرىشىپ بەردى، يەنى تۇركمەن كىگىز ئۆيلىرىنىڭ يوپۇق ۋە پەردىلىرىنى شىرىشتا ئانىسىغا ياردەملەشتى (سِرِشُورْ - سِرِشْماقْ sïrïxur - sïrïxmaq)// II 128.

سُرُشْدِي sürüxdi سۇرۇشتى، سۇركەشتى، قوغلاشتى؛ سۇرۇشتۇردى. اَذْغِرْ قِسْراقْ بِرْلا سُرُشْدِي ažoqïr qïsraq birlə sürüxdi — ئايغىر بايتال بىلەن سۇركەشتى، يەنى بايتالنى چىشلەپ ئويناشتى. ئايغىر بايتالغا چاپماقچى بولغاندا شۇنداق قىلىدۇ. اُلْ مَنكْ بِرْلا سُرُشْدِي ol mənïŋ birlə sürüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوغلاشتى. اُلْ اَنْدا اَلِمِنْ سُرُشْدِي ol anda alïmïn sürüxdi — ئۇ ئۇنىڭدىن ئېلىشىنى سۇرۇشتۇردى، قەرزىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى (سُرُشُورْ - سُرُشْماكْ sürüxür - sürüxmək).

قَرِشْتِي kˌarïxtï كىرىشتى، قېرىشتى. بُرِي تِيشِي قَرِشْتِي bəri tïxï kˌarïxtï — بۆرىنىڭ چىشى كىرىشتى. بۆرە ئايدا بىر ھەپتە ھېچنېمە يېمەي، ھاۋا

يۇتىدۇ، شۇ چاغدا ئۇنىڭ چىشى كىرىشىپ قالىدۇ. تُنْ كُنْ بِرْلا قَرِشْدِي *tün kün birlə qarïxdï* ① —— تۇن كۈن بىلەن قېرىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // II 129

يايْ قِشْ بِلا قَرِشْتِي	*yayqïx bilə qarïxtï*	[ياز قىش بىلەن قېرىشتى،
اَرْدَمْ ياسِنْ قُرِشْتِي	*ərdəm yasïn qurïxtï*	ئەردەم ياسىنى قۇرۇشتى.
جَرِكْ تُتُبْ كُرَشْتِي	*qərik tutup kürəxti*	چېرىك تۇتۇپ كۈرەشتى،
اُقْتاغَلِي اُتْرُشُورْ	*oqtaoqalï utruxur*	ئوقلاشقىلى تاس قالدى.]

ياز قىش بىلەن قېرىشتى، ئۇلار ھۇنەر ياسىنى قۇرۇپ، بىر- بىرى بىلەن سەپ تارتىپ كۈرەش قىلدى، بىر - بىرىنى ئوققا تۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.

قَرِشْتِيلارْ *qarïxtïlar* قېرىشتى، قارشىلاشتى؛ قارشى ئالدى. اِكّي بَكْلارْ قَرِشْتِيلارْ *ikki bəglər qarïxtïlar* —— ئىككى بەگ قېرىشتى، قارشىلىشىپ ئۇرۇشتى. اُلْ مَنكا // يُولْدا قَرِشْتِي *ol maŋa yolda qarïxtï* —— ئۇ ماڭا يولدا ئالدىمغا چىقتى II 130 (قَرِشُورْ – قَرِشْماقْ *qarïxur - qarïxmaq*).

قُرُشْتِي *quruxtï* قۇرۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْتِي *ol mənïŋ birlə ya quruxtï* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشۇپ باقتى. قۇرۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ *quruxur - quruxmaq*).

قُرُشْدِي *quruxdï* قۇرۇدى. اَتْماكْ قَمُغْ قُرُشْدِي *ətmək qamuoq quruxdï* —— نان پۇتۇنلەي قۇرۇدى، يەنى نانىڭ ھەممە يېرى قۇرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ *quruxur - quruxmaq*).

قُرُشْتِي *quruxtï* قورۇشتى، قوغداشتى. اُلْ مَنكا قُرُغْ قُرُشْتِي *ol maŋa quruoq quruxtï* —— ئۇ ماڭا قورۇق قوغدىشىپ بەردى (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ *quruxur - quruxmaq*)②.

---

① «قَرِشْتِي»، «قَرِشْدِي» سۆزلىرىنىڭ ئىملاسى ئەسلىي تېكىستتە مۇشۇنداق ئىككى خىل يېزىلغان.

② بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

قِرِشْدِي k,ïrïxdï قىرىشتى. ئُلْ مَنكا يِيرْ قِرِشْـــدِي *ol maŋa yər kïrïxdï* —317// ئۇ ماڭا يەر قىرىشىپ بەردى. قىرىشتا// بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِرِشُـــورْ - قِرِشْـــماقْ II 131 *kïrïxur - kïrïxmak*).

كَرِشْدِي kərixdi كېرىشتى، تارتىشتى. ئُلْ مَنكا يِبْ كَرِشْدِي *ol maŋa yïp kərixdi* — ئۇ ماڭا يىپ كېرىشىپ بەردى. كېرىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرِشُورْ - كَرِشْماكْ *kərixür - kərixmək*).

كَرِشْـــدِي kərixdi تارتىشتى، تالاشتى، تاكاللاشتى. ئُلْ اَنِـــكْ بِـــرْلا كَرِشْـــدِي *ol anïŋ birlə kərixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن (بىرەر نەرسە ئۈستىدە) تارتىشتى، تالاشتى. ئُلْ اَنِكْ بِـــرْلا كَرِشْـــدِي *ol anïŋ birlə kərixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تاكاللاشتى، يەنى گەپ تالاشتى (كَرِشُورْ - كَرِشْماكْ *kərixür - kərixmək*).

كُرُشْدِي kərüxdi كۆرۈشتى، قاراشتى. ئُلْ مَنِكْ بِرْلا كُرُشْدِي *ol mənïŋ birlə kərüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. باشقا نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىنى كۆرۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُرِشُورْ - كُرِشْماكْ *kərixür - kərixmək*).

كُرَشْدِي kürəxdi كۆرەشتى. ئُلْ مَنكا قارْ كُرَشْدِي *ol maŋa kar küraxdi*// 132 II — ئۇ ماڭا قار كۆرىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كۆرەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُرَشُورْ - كُرَشْماكْ *kürəxür - kürəxmək*).

كِرِشْدِي kirixdi كىرىشتى. ئُلْ مَنِكْ بِرْلا ايْشقا كِرِشْدِي *ol mənïŋ birlə ïxka kirixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشقا كىرىشتى، يەنى ئۇ بىر ئىشقا كىرىشىشتە مېنىڭ بىلەن بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِشُورْ - كِرِشْماكْ *kirixür - kirixmək*).

بَزَشْدِي bəzəxdi بېزەشتى. ئُلْ مَنكا بَزَكْ بَزَشْـــدِي *ol maŋa bəzək bəzəxdi* — ئۇ ماڭا بېزەك بېزىشىپ بەردى. بېزەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَزَشُـــورْ - بَزَشْماكْ *bəzəxür - bəzəxmək*).

بُزُشْدِي buzuxdï بۇزۇشتى. ئُلْ مْنكا اَڤْ بُزُشْـــدِي *ol maŋa əv buzuxdï* — ئۇ ماڭا ئۆي بۇزۇشۇپ بەردى. بۇزۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُزُشُور - بُزُشْـــماقْ *buzuxur - buzuxmak*).

تَزِشْدِي təzixdi تېزىشتى. ئالارْ اِكّــي تَزِشْــدِي *olar ikki təzixdi* — ئۇلار ئىككىسى تېزىشتى، بىر - بىرىدىن تېزىشىپ كەتتى (تَزِشُــــورْ - تَزِشْــــماكْ *təzixür - təzixmək*) II 133 //.

تُزُشْدِي[1] tüzəxdi تۈزلەشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ تُزُشْدِي *ol maŋa yər tüzəxdi* — ئۇ ماڭا يەر تۈزلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى تۈزلەشتە بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (تُزَشُورْ - تُزَشْماكْ *tüzəxür - tüzəxmək*).

تِزِشْدِي tizixdi تىزىشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا يِنْجُو تِزِشْدِي *ol məniŋ birlə yinqü tizixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۈنچە تىزىشىپ باقتى. شېئىر- قوشاق ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ، بىرەر نەرسىنى تىزىش ئىشىدا ياردەملىشىكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِزِشُورْ - تِزِشْماكْ *tizixür - tizixmək*).

قَزِشْدِي qazïxdï قېزىشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ قَزِشْــدِي *ol maŋa yər qazïxdï* — ئۇ ماڭا يەر قېزىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قېزىش ئىشىدا بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (قَزِشْورْ - قَزِشْماقْ *qazïxur - qazïxmaq*). II 134 //

كَزِشْدِي kəzixdi كېزىشتى. اُلْ مَنكا[2] يِيرْ كَزِشْدِي *ol maŋa yər kəzixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يەر يۈزىنى كېزىشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن جاھان كېزىشىپ باقتى (كَزِشُورْ — كَزِشْماكْ *kəzixür - kəzixmək*).

كُزَشْتِي kөzəxti كۆچىلاشتى. اُلْ مَنكا اُوتْ كُزَشْتِي *ol maŋa ot kөzəxti* — ئۇ ماڭا ئوت كۆچىلىشىپ بەردى. ئوت كۆچىلاشتا بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كُزَشُورْ - كُزَشْماكْ *kөzəxür - kөzəxmək*). 318 //

بَسِشْدِي basïxdï بېسىشتى. اُلْ مَنكا اُيْما بَسِشْــدِي *ol maŋa oyma basïxdï* — ئۇ ماڭا پايپاقلىق بېسىشىپ بەردى، يەنى پايپاق قىلىنىدىغان تۇركىمەن كىگىزنى

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تُزُشْدِي *tüzüxdi*» شەكلىدە يېزىلسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «تُزَشُورْ - تُزَشْماكْ *tüzəxür - tüzəxmək*» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 268 - بەتتە «تُــزارْ *tüzar*» ۋە 308- بەتتە «تُزَرْدِي - تُزَرْماكْ *tüzərdi - tüzərmək*» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە بۇ جايدىكى مەستەر شەكلىنىڭ ئىملاسىنى، شۇنىڭدەك بۇ پېئىل تومۇرلىرىنىڭ مەنسى بىر ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tüzəxdi*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «مَنكا» ئەمەس «مَنكْ بِرْلا *məniŋ birlə* مېنىڭ بىلەن» بولغان بولسا، توغرا بولاتتى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

بېسىشىپ بېردى. ھەرقانداق كۆپ-جۈپ چىققان، پوپاك نەرسىنى بېسىپ چىڭداشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ //(بَسِشُورْ – بَسِشْماقْ basïxur - basïxmak).[135 II]

بُسُشْدِي pusuxdï پىستىرما قويۇشتى. بَكْلارْ بُسُشْدِي bəglər pusuxdï — بەگلەر بىر - بىرىگە قارشى پىستىرما قويۇشتى (بُسُشُورْ – بُسُشْماقْ pusuxur - pusuxmak).

سُسُشْدِي süsüxdi ئۈسۈشتى. اِكّي قُجْنكارْ سُسُشْدِي ikki koqŋar süsüxdi — ئىككى قوچقار ئۈسۈشتى (سُسُشُرْ – سُسُشْماكْ süsüxür - süsüxmək).

كَسِشْدِي kəsixdi كېسىشتى. اُلْ مَنكا يغاجْ كَسِشْدِي ol maŋa yïoqaq kəsixdi — ئۇ ماڭا ياغاچ كېسىشىپ بەردى. كېسىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَسِشُورْ – كَسِشْماكْ kəsixür - kəsixmək).

كُسَشْدِي küsəxdi ئارزۇ قىلىشتى. اَرَنْ قَمُغْ تَقارْ كُسَشْدِي ərənqamuoq tavar küsəxdi — ھەممە ئادەم تاۋار (مال) ئارزۇ قىلىشتى. مال بىلەن پەخىرلىنىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُساشُورْ – كُسَشْماكْ küsəxür - küsəxmək).

بُغُشْدِي booquxdï بوغۇشتى. اُلارْ اِكّي بُغُشْدِي olar ikki booquxdï — ئۇلار ئىككىيلەن (بىر- بىرىنى) بوغۇشتى (بُغُشُورْ – بُغُشْماقْ booquxur – booquxmak).[136 II]

سَغِشْدِي saoqïxdï سېغىشتى. اُلارْ اِكّي سُوتْ سَغِشْدِي olar ikki süt saoqïxdï — ئۇلار ئىككىيلەن سۈت سېغىشتى، سۈت سېغىشتا بەسلەشتى. سېغىشتا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سَغِشُورْ – سَغِشْماقْ saoqïxur – saoqïxmak).

سُغُشْدِي sooquxdï سوۋۇشقا باشلىدى. اُودْ سُغُشْدِي od sooquxdï — كۈن (ۋاقىت، ھاۋا) سوۋۇشقا باشلىدى (سُغُشُورْ – سُغُشْماقْ sooquxur - sooquxmak).

تُڤِشْدِي tüvixdi: اُلْ مَنكْ بِرْلا اَتْ تُڤِشْدِي ol mənïŋ birlə ət tüvixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) زىخقا گۆش ئۆتكۈزۈشتى. زىخقا گۆش ئۆتكۈزۈشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُڤِشُورْ – تُڤِشْماكْ tüvixür - tüvixmək).

سَقَشْدِي savaxdï ساۋاشتى، ئۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي سَقَشْدِي olar ikki savaxdï — ئۇلار ئىككىيلەن ئۇرۇشتى. ئوغۇزچە (سَقَشُورْ – سَقَشْماقْ savaxur - savaxmak).

سَقِشْدى səvixdi سۆيۈشتى، ياخشى كۆرۈشتى. ئالارْ ئىككِيسَقِشْدِي // 137 II — olar ikki səvixdi ئۇلار ئىككىيلەن سۆيۈشتى، بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشتى (سَقِشُورْ - سَقِشْماكْ səvixür - səvixmək).

سُقِشْدِي suvïxdï سۇيۇلۇپ كەتتى، بوشاپ كەتتى. يُغُرْمِشْ اُونْ سُقِشْدِي yuoqurmïx un suvïxdï — // 319 يۇغۇرۇلغان خېمىر سۇيىنىڭ كۆپلۈكىدىن بوشاپ كەتتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە سۇنىڭ جىقلىقىدىن سۇيۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقِشُورْ - سُقِشْماقْ suvïxur - suvïxmak).

سُقَشْدِي suvaxdï سۇۋاشتى. اُلْ مَنكا اَقْ سُقَشْدِي ol maŋa əv suvaxdï — ئۇ ماڭا ئۆي سۇۋىشىپ بەردى. سۇۋاشتا بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقَشُورْ - سُقَشْماقْ suvaxur - suvaxmak).

قَقُشْدِي k¸avuxdï قوۋۇشتى. اَرْكَكْ تَشيقا قَقُشْدِي ərkək tïxïka k¸avuxdï — ئەركەك خوتۇنغا قوۋۇشتى، يەنى ئۆيلەندى. بۇ سۆز ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىگە ئۇلىنىشى ياكى باغلىنىشى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن: «قَداشْ قَداشْقا قَقُشْدِي k¸adax k¸adaxka k¸avuxdï — // 138 II قاياش قاياشقا قوۋۇشتى» دېگەنگە ئوخشاش. ئىككى خان ئارىسىدا يارىشىش ئۈچۈن بولغان ئۇچرىشىشنى «قَقْشُتْ k¸avxut» دېيىش شۇنىڭدىن ئىبارەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغْ تاغْقا قَقُشْمَاسْ كِشي كِشيكا قَقُشُوْر

taoɣ taoɣka k¸avuxmas kixi kixigə k¸avuxur

تاغ تاغقا قوۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قوۋۇشۇر.

(قَقُشُورْ - قَقُشْماقْ k¸avuxur - k¸avuxmak). بۇ سۆزدىكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان «ف - v» (يەنى «ف - v») نى «و - ۋاۋ» غا ئالماشتۇرسىمۇ بولىدۇ.

قُقُشْدِيلارْ k¸ovuxdïlar قوغلاشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي قُقُشْدِيلارْ olar bir ikindini k¸ovuxdïlar — ئۇلار بىر - بىرىنى قوغلاشتى (قُقُشُورْ - قُقُشْماقْ k¸ovuxur - k¸ovuxmak).

بَقِشْدِي bakïxdï بېقىشتى، قاراشتى. ئُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَقِشْدِي *olar bir birgə bakïxdï* — ئۈلار بىر - بىرىگە بېقىشتى، يەنى ئۈلار بىر - بىرىگە قىيا باقتى (بَقِشُورْ — بَقِشْماقْ *bakïxur - bakïxmak*).

تُقُشْتِي tokuxtï ئۈرۈشتى، توقۇنۇشتى. بَكْلارْ تُقُشْتِي // 139 II *bəglər tokuxtï* — بەگلەر توقۇنۇشتى، ئۈرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُقِشُور - تُقِشْماقْ *tokïxur - tokïxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُجِي تَنكِي تُقِشْتِي	*küqi təŋi tokïxtï*
اُغُشْ قُونُمْ اُقُشْتِي	*oqux konum okuxtï*
جَرِكْ تَبا يَقِشْتِي	*qərik taba yakïxtï*
بِرْكا كَلِبْ اُجْ اُتارْ	*birgə kəlip oq utar*

[كۈچى يەتكۈچە توقۇنۇشتى،

ئۈرۈق- جەمەتىنى چاقىرىشتى.

چېرىك تەرەپكە يېقىنلاشتى،

بىللە كېلىپ ئۆچ ئالار.]

بىر كىشى تەرىپلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: كۈچىنىڭ بارچە ئۈرۈشتى، پۈتۈن ئۈرۈق- ئايمىقىنى چاقىرىپ، سەپكە يېقىنلىشىپ ئۈرۈشقا كىرىشتى، ھەممەيلەن توپلىنىپ كېلىپ ئۆچ ئالماقچى.// 140 II

تِقِشْتِي tïkïxtï تىقىلىشتى. كِشِي اَقْدا تِقِشْتِي *kixi əvdə tïkïxtï* — كىشىلەر ئۆيگە تىقىلىشتى، تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى (تِقِشُورْ - تِقِشْماقْ *tïkïxur - tïkïxmak*).

جَقِشْدِي qakïxdï چېقىشتى. اُلْ مَنكا جَقْماقْ جَقِشْدِي *ol maŋa qakmak qakïxdï* — ئۇ ماڭا چاقماق چېقىشىپ بەردى. چېقىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جَقِشُورْ - جَقِشْماقْ *qakïxur - qakïxmak*).

جِقِشْدِي qïk¸ïxdï چىقىشتى. ئۇلارْ ئىككِي ئَاقْـدِنْ جِقِشْـدِي *olar ikki əvdin qïk¸ïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئۆيدىن چىقىشتى، يەنى ئۆيدىن چىقىشتا بەسلەشتى. چىقىشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جِقِشُورْ – جِقِشْماقْ *qïk¸ïxur - qïk¸ïxmak*).[320]

سُقُشْدِي sok¸uxdï سوقۇشتى. ئۇلْ مَنكا تُوزْ سُقُشْـدِي *ol maŋa tuz sok¸uxdï* — ئۇ ماڭا تۇز سوقۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سوقۇش - يانجىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سُقُشُورْ – سُقُشْماقْ *sok¸uxur - sok¸uxmak*).

سِقِشْدِي sïk¸ïxdï سقىشتى. ئۇلْ مَنكا اُزُمْ سِقِشْدِي *ol maŋa üzüm sïk¸ïxdï*[141 II] — ئۇ ماڭا ئۈزۈم سقىشىپ بەردى. بىرەر نەرسىنى سقىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ[1] شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقِشُورْ – سِقِشْماقْ *sïk¸ïxur - sïk¸ïxmak*). كِشِي سِقِشْدِي *kixi sïk¸ïxdï* — كىشىلەر سقىلىشىپ كەتتى، يەنى قىستىلىشىپ كەتتى.

قَقِشْدِي k¸ak¸ïxdï قېقىشتى، ئاچچىقلاندى. اَرَنْ قَمُغْ قَقِشْدِي *ərən k¸amuoŋ k¸ak¸ïxdï* — كىشىلەر بىر - بىرىگە ئاچچىقلاندى، بىر - بىرىنى (چەتكە) قېقىشتى.

قَقِشْدِي k¸ak¸ïxdï قېقىشتى، ئۈرۈشتى. اُلارْ اِكّـِي بَشْـرا قَقِشْـدِي *olar ikki baxra k¸ak¸ïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) بېشىغا ئۈرۈشتى (قَقِشْورْ – قَقِشْماقْ *k¸ak¸ïxur - k¸ak¸ïxmak*).

بَكِشْدِي bəkixdi بېكىشتى، بېكىدى، چىڭىدى. بَكِشْدِي نـانْكْ *bəkixdi nəŋ* — نەرسە بېكىدى، چىڭىدى (بَكُوشُرْ // – بَكِشْماكْ[142 II] *bəkixmək* - *bəkixür*[2]).

بُكُشْدِي büküxdi بۈكۈشتى ~ پۈكۈشتى. اُلْ مَنكا تالْ بُكُشْـدِي *ol maŋa tal büküxdi* — ئۇ ماڭا تال پۈكۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكُشُـورْ – بُكُشْـماكْ *büküxür - büküxmək*). بۇ سۆز قاتتىق «ك – k» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

---

[1] بۇ يەردىكى ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە « اَلْمُبَارَاة — بەسلىشىش» سۆزىنىڭ ئورنىغا « اِلاعَائَـه — ياردەملىشىش» سۆزى يېزىلىپ قالغان. بەسلىشىش مەنىسى ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردا بۇ سۆز «اَلْمُبَارَاة» بولۇپ كەلگەچكە، بىز تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَكُوشُرْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «ك – k» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ، «*bəkixür*» دەپ ئالدۇق.

بُكُشْدِي bøgüxdi بۆگۈشتى، توسۇشتى. اُلْ مَنكا سُوڤْ بُكُشْدِي *ol maŋa suv bøgüxdi* — ئۇ ماڭا سۇ بۆگۈشۈپ بەردى. سۇ بۆگۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُشُورْ - بُكُشْماكْ *bøgüxür - bøgüxmək*).

تَكِشْدِي təgixdi تېگىشتى، ئۇچراشتى. اُلارْ اِكّىِ بَكْكا تَكِشْدِي *olar ikki bəgkə təgixdi* — ئۇلار ئىككىسى بەگكە ئۇچراشتى، يەنى بەگنىڭ ئالدىغا دەۋالىشىپ بارىدى.

تَكِشْدِي təgixdi تېگىشتى، تەگدى. مَنِكْ اِلِكِمْ تَرُسْقا تَكِشْدِي // II 143 *mənij əlikim taruska təgixdi* — مېنىڭ قولۇم تورۇسقا تەگدى (تَكِشُورْ - تَكِشْماكْ *təgixür - təgixmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

مُوشْ يَقْرِيقا تَكِشْماسْ اَيُرْ كِشِي نَنكِي يَرَشْماسْ

mux yakrika təgixməs ayur kixi nəŋi yaraxmas

مۇشۇك قوزۇقتىكى چاۋا ياغقا تېگەلمەي، كىشىنىڭ مېلى (ماڭا) ياراشماس دەر.

بۇ ماقال تىلىگەن نەرسىسگە ئېرىشەلمەي قالغاندا، ئۇ نەرسە ماڭا لازىم ئەمەس، دەيدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تُكُشْدِي tügüxdi تۇگۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُكُونْ تُكُشْدِي *ol mənij birlə tügün tügüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) تۇگۇن تۇگۇشتى. تۇگۇشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (تُكُشُورْ - تُكُشْماكْ *tügüxür - tügüxmək*).

تُوكُشْدِي tøgüxdi يانجىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُوزْ تُوكُشْدِي *ol mənij birlə tuz tøgüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تۇز يانجىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە يانجىشتا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُوكُشُورْ - تُكُشْماكْ *tøgüxür - tøgüxmək*).

تِكِشْتِي tikixti تىكىشتى. اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْتِي // II 144 *ol maŋa ton tikixti* — ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى.// 321 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكِشُورْ - تِكِشْماكْ *tikixür - tikixmək*).[1]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

تەكشۈرۈش

تەكشۈرگۈچى — ئۇ ماڭا تۇرمەل تۇرۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تەكشۈرۈش - تەكشۈرگۈچى *tügixdi - tügixmək*)[2].

تۆگۈشتى — ئۇ ماڭا ئاشلىق سوقۇشۇپ بەردى. بۇغداي دانلىرىنى سوقۇپ چۇشۇرۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۇ تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ[3] (تۆگۈشۈش - تۆگۈشۈرۈش *tøgüxdi - tøgüxür*). II 145

قاقتى — ئۇ ماڭا چېكىت چېكىشىپ بەردى. چېكىت چېكىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قاقتى - قاقتۇرۇش *qəkixdi - qəkixür*).

سىكىتى — ئەر خوتۇن بىلەن سىكىشتى. بۇ سۆز جىنسىي مۇناسىۋەت قىلغۇچى (ئەر بىلەن ئايالنىڭ) ھەر ئىككىلىسىگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (سىكىتىش - سىكىتىلىش *sikixdi - sikixür*).

سۈكۈتى — ئۇلار ئىككىسى تىللاشتى (سۈكۈتۈش - سۈكۈتۈشۈش *olar ikki søküxdi - søküxür*).

سۈكۈتى — ئۇ ماڭا تۇنۇ سۈكۈتى. ئۇلار ئۆيگە ئۇ باشقا نەرسىلەرنى بۇزۇشتا يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سۈكۈتۈش - سۈكۈتۈشۈش *søküxdi - søküxür*). سۆكۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. II 146

---

[1] بىزچە، بۇ يەردە كەلگەن ئىككى «تۇرماق» سۆزىنىڭ بىرى ئارتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «تەكشىدى، تەكشۈرۈش، تەكشىماق» سۆزلىرىدىكى «ت - *t*» ھەرىپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان، بىز بۇ سۆزنى تۈرمەل، چۆچۈرە، مانتا تۆگۈشتىكى «تۆگمەك» پېئىلى دەپ تونۇپ، « *tügixdi* » دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] ئاپتور بۇ يەردە «تۆكۈش» بىلەن «تۆگۈش (سوقۇش)» دېگەن مەنىنىڭ يېزىقتا «تۈكۈشىدى» دېگەن بىرلا شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

بِلِشْدِي bilixdi بىلىشتى، تونۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِلِشْدِي *ol mənin birlə bilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تونۇشتى (بِلِشُورْ - بِلِشْماكْ *bilixür - bilixmək*).

بُلُشْدِي buluxdï تېپىشتى، تېپىۋېلىشتى. اُلارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ بُلُشْدِي *olar ikki bir birig buluxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى تېپىشتى (بُلُشُورْ - بُلُشْماقْ *buluxur - buluxmak*).

بُلُشْدِي boluxdï بولۇشتى. اُلْ مَنكا بُلُشْدِي *ol maŋa boluxdï* — ئۇ ماڭا بولۇشتى، ماڭا يان باستى، ماڭا زىتلاشقان كىشى بىلەن مېنى دەپ ئېيتىشتى (بُلُشُورْ - بُلُشْماقْ *boluxur - boluxmak*).

تَلِشْدِي təlixdi تېشىشتى. اُلارْ اِكّي تامْ تَلِشْدِي *olar ikki tam təlixdi* — ئۇلار ئىككىسى تام تېشىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە بىرەر نەرسىنى تېشىشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلِشُورْ - تَلِشْماكْ *təlixür - təlixmək*).

تِلِشْدِي tilixdi تىلىشتى. اُلْ مَنكا يَرِنْداقْ تِلِشْدِي *ol maŋa yarïndak tilixdi*// 147 II — ئۇ ماڭا يېرىنداق[1] (قېيىش) تىلىشتى، تىلىشىپ بەردى. تىلىشتا ياكى يېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِلِشُورْ - تِلِشْماكْ *tilixür - tilixmək*).

تَلَشْدِي tiləxdi تىلەشتى، ئىزدەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا نانْكْ تَلَشْدِي *ol mənin birlə nəŋ tiləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن نەرسە تىلەشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن يېتكەن نەرسىنى تەلەپ قىلىشتا، ئىزدەشتە بەسلەشتى (تِلاشُورْ - تَلَشْماكْ *tiləxür - tiləxmək*).

جَلِشْدِي qalïxdï چاك كەتتى، ئاجرىدى. قَبُغْ جَلِشْدِي *kapuŋ qalïxdï* — ئىشىك چاك كەتتى. تەڭنىنىڭ يېرىقى ياكى ئېگەر ياپىسالىرى ئاجراپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// 322 (جَلِشُورْ - جَلِشْماقْ *qalïxur - qalïxmak*).

جَلِشْدِي qalïxdï چېلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدِي *ol mənin birlə qalïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى// 148 II (جَلِشُورْ - جَلِشْماقْ *qalïxur – qalïxmak*)[2].

---

[1] «يېرىنداق» سۆزى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شىۋىسىدە ھازىر «تاسما، قېيىش» مەنىسىدە ئەمەس، «يېرىلغان ياغاچ پارچىسى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ يېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

جِلَشْدِي qïlaxdï نەملەشتى، شىلاشتى. ئُلْ مَنكا ئُتْ جِلَشْدِي *ol maŋa ot qïlaxdï* — ئۇ ماڭا ئوت (ھەلەپ) نەملىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك بولسىمۇ، مۇشۇنداق ئىشلىتىلىدۇ (جِيلَشُورْ – جِيلَشْماقْ *qïlaxur - qïlaxmaq*).

سَلِشْدِي salïxdï سىلىشتى، سىلكىشتى. ئُلارْ اِكّى يِيْنْكْ سَلِشْدِي *olar ikki yaŋ salïxdï* — ئۇلار ئىككىسى يەڭ سىلكىشتى. چىلىشتا ئىككى كىشىنىڭ بەل تۇتۇشۇپ، ئوڭ ۋە سولغا سىلكىلىشىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِشُورْ – سَلِشْماقْ *salïxur - salïxmaq*). بۇ سۆز ئەسلىدە ئىككى كىشى ئارىسىدا چاپان ۋە باشقا نەرسىلەرنى سىلكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

سُلُشْدِي soluxdï سولاشتى. ياشْ سُلُشْدِي *yax soluxdï* — ئوتياش سولاشتى. ھەرقانداق مېۋە ياكى كۆكتاتقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سولىشىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُلُشُورْ – سُلُشْماقْ *soluxur - soluxmaq*). 149 II //

قَلِشْدِي k‚alïxdï سەكرەشتى، ئۆرەدەشتى. اَتْ اَذْغِرْ قَلِشْدِي *at ażoqir k‚alïxdï* — ئات ـ ئايغىرلار سەكرەشتى (قَلِشُورْ – قَلِشْماقْ *k‚alïxur - k‚alïxmaq*). ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنى كەينىدە قالدۇرۇشتا بەسلەشسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ[1].

قِلِشْدِي k‚ïlïxdï قىلىشتى. ئُلْ مَنكا ايشْ قِلِشْدِي *ol maŋa ïx k‚ïlïxdï* — ئۇ ماڭا ئىش قىلىشىپ بەردى. ئىش قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِلِشُورْ – قِلِشْماقْ *k‚ïlïxur - k‚ïlïxmaq*).

قُلُشْدِي k‚oluxdï سوراشتى. ئُلارْ اِكّى قِيزْ قُلُشْدِي *olar ikki k‚iz k‚oluxdï* — ئۇلار ئىككىسى قىز سوراشتى، يەنى قۇدىلاشماقچى بولدى. ئىككى كىشىنىڭ بىر ـ بىرىدىن بىرەر نەرسە سورىشى ئۇچۇنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى «اذا بارى الرّجلان فى الترك خَلقاً» — كىشىلەر خەلقنى تەرك ئېتىشتە بەسلەشتى» دەپ يېزىلىپ قالغان. بىز «خَلقاً» ئەمەس، «خَلفاً — كەينىدە قالدۇرۇش» بولۇشى كېرەك، دەپ پەرەز قىلدۇق.

تُونكُرْ قَذنْ بُلُشْتِي *tünür kaẓïn boluxti* [قارشى قۇدا بولۇشتى،
قِرْقِنْ تَقِي قُلُشْتِي // *kïrkïn takï koluxti* قىرىق يىل سوراشتى.
اَمْدِي تِشِمْ قَمَشْتِي *əmdi tïxïm kamaxti* ئەمدى چىشىم قاماشتى،
اَلْتِي تُرُمْتايِمْنِي *altï turumtayïmni* تۇرۇمتايىمنى ئېلىپ قاچتى.]

گېپىدە تۇرمىغان كىشى توغرىسىدا شائىر شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇپ، قىزىمنى سوراتتى، مەنمۇ ئۇنىڭ قىزىنى سوراتتىم. كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىدى، ھەتتا «تۇرۇمتاي» دېگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى، بۇنىڭغا چىشلىرىم غۇچۇرلاپ كەتتى.

كَلِشْدِي بَرِشْدِي kəlixdi barïxdï كەلدى ــ باردى قىلىشتى. اُلْ مَنْكا كَلِشْدِي بَرِشْدِي *ol maŋa kəlixdi barïxdï* ــــ //323ئۇ مېنىڭ بىلەن كەلدى ـ باردى قىلىشتى، ئۇ مېنىڭكىگە كەلدى، مەن ئۇنىڭكىگە باردىم، يەنى بېرىش//151 II ـ كېلىش قىلىشتۇق (كَلِشُورْ – كَلِشْماكْ *kəlixür - kəlixmək*).

كُلِشْدِي kəlixdi كۆمۈشتى. اُلْ مَنكا اُلُكْ كُلِشْدِي *ol maŋa ələg kəlixdi* ــــ ئۇ ماڭا ئۆلۈك كۆمۈشۈپ بەردى (كُلِشُورْ - كُلِشْماكْ *kəlixür – kəlixmək*).

كُلُشْدِي külüxdi كۈلۈشتى. بُذُونْ قَمُغْ كُلُشْدِي *bożun kamuq külüxdi* ــــ خەلقنىڭ ھەممىسى كۈلۈشتى (كُلُشُورْ- كُلُشْماكْ *külüxür - külüxmək*).

تَمِشْدِي tamïxdï تېمىشتى، تامچىدى ~ تامچىلىدى. سُوقْ تَمِشْدِي *suv tamïxdï* ــــ (مۇزدىن) سۇ تامچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِشُورْ – تَمِشْماقْ *tamïxur – tamïxmak*).

جُمُشْدِي qomuxdï چومۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُقْقا جُمُشْدِي *ol mənïŋ birlə suvka qomuxdï* ــــ ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇغا چومۇشۇپ باقتى (جُمُشُورْ – جُمُشْماقْ *qomuxur - qomuxmak*). بۇ سۆز «جُمُشْدِي – جُمُشُورْ – جُمُشْماقْ[1] //152 II *qəmüxdi, qəmüxür - qəmüxmək*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ يەنمۇ چوڭقۇر چۆمۈشكەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

---

[1] ئىزاھلاپ كەلتۈرۈلگەن بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بۇ يەردە «جُمُشْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، لېكىن يازما نۇسخىنىڭ 311- بېتىدە خۇددى شۇ مەنىدە «جُمُرْماكْ» قىلىپ يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qəmüxmək*» دەپ ئالدۇق.

قَمَشْدِي k¸amaxdï قاماشتى. تېشْ قَمَشْدى *tïx k¸amaxdï* — چىش (چوڭچوڭ بېھى ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەرنى يېيىشتىن) قاماشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَمَشُورْ - قَمَشْماقْ *k¸amaxur - k¸amaxmak*).

قُمِشْدِي k¸umuxdï قومۇشتى، بېرىلىپ كەتتى. اُلارْ ايشْقا قُمِشْدِي لارْ *olar ïxk¸a k¸umuxdïlar* — ئۇلار ئىشقا قومۇشتى، بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى سۇ ھەر تەرەپتىن قاينىاپ دولقۇنلاندى، دېگەن مەنىدىكى «سُوغْ قُمُشْدِي *suv k¸umuxdï*» سۆزىدىن ئېلىنغان (قُمُشُورْ - قُمُشْماقْ *k¸umuxur - k¸umuxmak*)[153 II①]//.

كُمُشْدِي kəmüxdï كۆمۈشتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُمُشْدِي *ol maŋa nəŋ kəmüxdï* — ئۇ ماڭا نەرسە كۆمۈشۈپ بەردى (كُمشُورْ - كُمشْماكْ *kəmixür – kəmixmək*)[②].

كَمِشْدِي kəmixdï تاشلىدى. اُلْ نانْكْ كَمِشْدِي *ol nəŋ kəmixdï* — ئۇ نەرسە تاشلىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئېتىۋەتتى (كَمِشُورْ - كَمِشْماكْ *kəmixür - kəmixmək*).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذْكُولُكْنِ سُوغْ اَذاقِنْدا كَمِشْ بَشِنْدا تِلا

əzgülükni suv azak¸ïnda kəmix baxïnda tilə

ياخشىلىقنى سۇنىڭ ئايىغىغا تاشلا، بېشىدىن ئىزدە.

يەنى قىلغان ياخشىلىقنى تېگىگە تاشلىۋەتسىمۇ، يۇزىگە لەيلەپ چىقىدۇ.

بۇ ماقالنىڭ يېمەكلىكنى (نانىنى) ئۆستەڭنىڭ تېگىگە تاشلىساڭ، ئۇستىدىن تاپىسەن دېگەن مەنىسىمۇ بار.

تَنُشْتِي tanuxtï سۆز تونۇشتى، جېكىلەشتى. اُلارْ اِكّي سُوزْ تَنُشْتِي *olar ikki səz tanuxtï* — ئۇلار ئىككىسى سۆز//[154 II]تونۇشتى، گەپ تونۇتتى، يەنى نىيەتلىرىنى بىر- بىرىگە (ئېيتىپ) پىكىر ئېلىشتى. بۇنىڭ ئەسلى «تَنُودِي *tanudï*» دۇر (تَنُشُورْ - تَنُشْماقْ *tanuxur - tanuxmak*).

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى بىر يەردە زەممىلىك، بىر يەردە كەسرىلىك كەلگەن. بىز ئۇنىڭ زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

② بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ زەممىلىك كېلىشى كېرەك ئىدى، بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تَنِشْـــدِي tanïxdï تېنىشتى. اُلارْ مَـــنِي تَنِشْـــدِي *tanïxdï* [1] *olar alïmnï* —— ئۇلار ئېلىشىدىن تېنىشتى، يەنى قەرزلىرىدىن تېنىۋېلىشتى// (تَنِشُـــورْ - تَنِشْـــماقْ *tanïxur - tanïxmaq*). 324

سُنُشْدِي sunuxdï سۇنۇشتى. اُلارْ اِكّي اَتْماكْ سُنُشْدِي *olar ikki ətmək sunuxdï* —— ئۇلار ئىككىسى نان سۇنۇشتى، يەنى بىر - بىرىگە نان ئۈزاتتى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق (سُنُشُورْ - سُنُشْماقْ *sunuxur - sunuxmaq*). سۇنۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنُشْدِي qunuxdï تارتىۋېلىشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ قُنُشْـــدِي *olar ikki tavar qunuxdï* —— ئۇلار ئىككىسى ماللىرىنى تارتىۋېلىشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ مېلىنى تارتىۋېلىشتى. تارتىۋېلىشتا بەسلىشىش ياكى يارەملىشىشكىمۇ//مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (قُنُشُورْ - قُنُشْماقْ *qunuxur - qunuxmaq*). 155 II

قِنِشْـــدِي qïnïxdï مەپتۇن بولدى، بېرىلدى. يِگِـــتْ لارْ اِيشْـــقا قِنِشْـــدِي *yigitlər ïxqa qïnïxdï* —— يىگىتلەر ئىشقا بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بىرەر ئىشقا زوقلىنىپ كىرىشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِنِشُـــورْ - قِنِشْماقْ *qïnïxur - qïnïxmaq*).

بۇ بابنىڭ قائىدىسى:

بـــۇ بـــابتىكى «ش - x» ھەرپـــى بىرقانچـــە مەنىلـــەرنى ئىپـــادىلەيدۇ. بـــۇ پـــېئىللارنىڭ تومـــۇرى ئىككـــى ھەرپـــلىكتۇر. مەســـىلەن: « اَرْ تَقـــارْ قَـــبْتِي *ər tavar qaptï* —— ئادەم مال تالىدى، بۇلىدى»، «اُلْ اَنِي تَـــبْدِي *ol anï tapdi* —— ئۇ ئۇنى تەپتى» دېگەندەك. بۇ جۈملىلەردىكى « قَـــبْتِي *qaptï* —— تالىدى»، «تَـــبْدِي *tapdi* —— تەپتى» پېئىللىرىغا «ش - x»نى قوشساق، «اُلْ مَـــنِكْ بِـــرْلا تُـــبِقْ قَبُشْـــدِي *ol mənin birlə topïk qapuxdï* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق (توپ) تالاشتى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدِي *ol mənin birlə tapixdï* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «مَنِ *mənі*» سۆزى «اَلمَنِ *alïmnï*» دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھلايدۇ. جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى بۇ ئىزاھنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بىز شۇ بويىچە تۈزەتتۇق.

تېپىشتى» بولىدۇ - دە، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى ئارىسىدا// بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. II 156

بۇنداق پېئىللار تۆت خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچى، بىرەر ئىش - ھەرىكەتتە يارەملىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْدِي *ol maŋa ton tikixdi* — ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنكا بِتِكْ بِتِشْدِي *ol maŋa bitik bitixdi* — ئۇ ماڭا كىتاب (خەت) يېزىشىپ بەردى».

ئىككىنچى، بىرەر ئىش - ھەرىكەتتە كىمنىڭ ماھىر، كىمنىڭ چەبدەس، كىمنىڭ كۈچلۈك ۋە كىمنىڭ پەملىكلىكىنى كۆرسىتىشتە بەسلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدِي *ol mənij birlə qalïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى (چېلىشتا قايسىمىز ماھىر، قايسىمىز كۈچلۈك، دەپ چېلىشتى باقتى)»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْدِي *ol mənij birlə ya kuruxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشتى (يا قۇرۇشتا قايسىمىز كۈچلۈك دەپ بەسلەشتى)».

يارەملىشىش مەنىسى بىلەن بەسلىشىش مەنىسى ئارىسىدىكى پەرق مۇنداق: ئەگەر مەزكۇر پېئىلنىڭ ئالدىدا «مَنكا *maŋa* — ماڭا» سۆزى كەلسە، «يارەملىشىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.// ئەگەر مەزكۇر پېئىلنىڭ ئالدىدا «مَنِكْ 325
بِرْلا *mənij birlə* — مېنىڭ بىلەن»// دېگەن سۆز كەلسە، «بەسلىشىش» II 157
مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۈچىنچى، بۇ «ش - *x*» ھەرپى «ل - *l*» ھەرپىگە قوشۇلۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كەلسە، قىماردا، بەيگىدە، ئوق ئېتىشتا بىرەر نەرسىنى تەككەنلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُيْنادِمْ اَتْلَشُو *oynadïm atlaxu* — ئات تىكىشىپ ئويناندىم»؛ «اُيْنادِمْ اَلْتُنْلَشُو *oynadïm altunlaxu* — ئالتۇن تىكىشىپ ئويناندىم» دېگەندەك، بۇمۇ بىر خىل بەسلىشىشتۇر.

تۆتىنچى، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئادەتتىكى پېئىل مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ كَمِشْدِي نانِكْن *ol kəmixdi nəŋin* —

ئۇ نەرسىسىنى تاشلىدى»، «اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي *ol anïŋ birlə kərixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تارتىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدىنى ئۆزۈڭ چۈشىنىۋال.

تَرِقْتِي tarïk,tï تارايدى، تارلاشتى. يِرْ تَرِقْتِي *yər tarïktï* — يەر تارايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِقارْ – تَرِقْماقْ *tarïkar - tarïkmak*).

تُرُقْتِي turuk,tï تۇرۇپ قالدى، يىغىلدى، ئۇيۇدى. قانْ تُرُقْتِي *kan turuktï* — قان ئۇيۇپ قالدى. ياردا يىرىڭ ۋە سېرىقسۇ يىغىلىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُقارْ – تُرُقْماقْ *turukar - turukmak*).

سُرُقْتِي soruk,tï سورىقى قىلىندى، سۇرۇشتۇرۇلدى. يِتُولْ سُرُقْتِي *yitük*[1] *soruktï* — يىتكەن نەرسىنىڭ سورىقى قىلىندى، يىتكەن نەرسە سۇرۇشتۇرۇلدى (سُرُقارْ – سُرُقْماقْ *sorukar - sorukmak*).

قَرِقْتِي k,arïk,tï قار ئېلىپ كەتتى، قاردا قاماشتى. اَرْ كُوزِي قَرِقْتِي *ər kozi karïktï* — ئادەمنىڭ كۆزىنى قار ئېلىپ كەتتى (قَرِقارْ – قَرِقْماقْ *karïkar - karïkmak*). بۇ سۆز «قار» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا، ئۇنىڭ پېئىلى «قارِقْتِي *karïktï*» بولۇپ، مەنقۇس بابىغا كىرىدۇ. ئەگەر «كۆز// قارىچۇقى» دېگەن مەنىدىكى «قَرَقْ *karak*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا، بۇ پېئىل «سەھىم» بابىغا كىرىدۇ (قَرِقارْ– قَرِقْماقْ *karïkar - karïkmak*).

بَسِقْتِي basïk,tï بېسىلدى، باستۇرما بولدى. كِشِي يَغقا بَسِقْتِي *kixi yaqïka basïktï* — كىشى دۇشمەن تەرىپىدىن بېسىلدى، باستۇرما قىلىندى (بَسِقارْ – بَسِقْماقْ *basïkar – basïkmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «س – *s*»نىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن ئېيتىلىدىغان «بَسّقْتِي *bassïktï*»دۇر.

بُسُقْتِي pusuk,tï پىستىرمىغا چۈشۈپ قالدى. اَرْ بُسُقْتِي *ər pusuktï* — ئادەم پىستىرمىغا چۈشۈپ قالدى، تۇتۇلدى (بُسُقار – بُسُقْماقْ *pusukar - pusukmak*).

تُسُقْتِي tusuk,tï شىپا بولدى، پايدا قىلدى. بُو اُوتْ مَنكا تُسُقْتِي *bu ot maŋa tusuktï* — بۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى (تُسُقارْ – تُسُقْماقْ *tusukar - tusukmak*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يِتُولْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «يِتُوكْ *yitük*» بولۇشى لازىم. چۈنكى، يازما نۇسخا 339- بەت 8 - قۇردا « يِتُكْ بُلُنْدِي *yitük bulundï* — يىتكەن نەرسە تېپىلدى»، 524 - بەت 16- قۇردا « اَرْ يِتُكْ سُوزْدِي *ər yitük sordï* — ئادەم يىتكەن نەرسىنى سۇرۇشتۇردى» دېگەن جۈملىلەر بار.

تَشقْتِي① taxïk,tï چىقتى، تاشقىرى چىقتى. اَرْ اَقْدنْ تَشقْتِي // 160 II *ər əvdin taxïktï* —— ئادەم ئۆيدىن چىقتى. ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ ۋە بىر قىسىم تۈركمەنلەر شۇنداق دەيدۇ، كۆپچىلىك تۈركلەر «چقْتِي *qïktï*» دەيدۇ (تَشقْتِي - تَشقَارْ - تَشقْماقْ *taxïktï - taxïkar - taxïkmak*).

تَتقْتِي tatïk,tï تاتلاشتى. تُرْكْ تَتقْتِي *türk tatïktï* —— تۈرك تاتلاشتى، تۈرك پارسلاشتى.

تُتُقْتِي tutuk,tï داتلاشتى ~ تاتلاشتى. قِلِجْ تُتُقْتِي *kïlïq tutuktï* —— قىلىچ داتلاشتى، قىلىچنى دات باستى (تُتُقَارْ - تُتُقْماقْ *tutukar - tutukmak*)②.

تَلقْدِي tïlïk,dï پاراڭلاشتى، ئۇچۇر ئالدى؛ تىلغا قالدى. كِشِي مَنِكْ بِرْلا تَلقْدِي *kixi mənïŋ birlə tïlïkdï* —— كىشى مېنىڭ بىلەن پاراڭلاشتى، مېنىڭدىن ئۇچۇر ئالدى. اُلْ اَرْ ايسِزْ تَلقْدِي *ol ər əsiz tïlïkdï* —— ئۇ ئادەم ئۆزىنىڭ ئەسكى ئىشلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ تىلىغا قالدى. بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى مىسالدىكىسى ئوغۇزچە//بولۇپ، تۈركلەر بۇنى بىلمەيدۇ (تَلقَارْ - تَلقْماقْ *tïlïkar - tïlïkmak*)③. 161 II

تَغقْتِي taoqïk,tï تاغلاشتى. اَجْكُو تَغقْتِي *əqkü taoqïktï* —— ئۆچكە تاغلاشتى، يەنى ياۋايىلىشىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَغقَارْ - تَغقْماقْ *taoqïkar - taoqïkmak*).

جَقْقْتِي qavïk,tï داڭق چىقاردى، نام - شۆھرەت تاپتى. اَرْ جَقْقْتِي *ər qavïktï* —— ئادەم داڭق چىقاردى، يەنى نام چىقاردى (جَقْقَارْ - جَقْقْماقْ *qavïkar - qavïkmak*).

جِنقْتِي qïnïk,tï چىنغا چىقتى، راستقا چىقتى. سُوزْ جِنقْتِي *soz qïnïktï* —— سۆز چىنغا چىقتى، يەنى خەۋەر راستقا چىقتى (جِنقَارْ - جِنقْماقْ *qïnïkar - qïnïkmak*).

كِرِكْتِي kirikti كىرلەشتى. تُونْ كِرِكْتِي *ton kirikti* —— تون كىرلەشتى، كىر بولۇپ قالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكَارْ - كِرِكْماكْ *kirikar - kirikmək*) // 162 II.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە سۆز بېشىدىكى «ت - *t*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ھازىرقى تۈركىي تىللاردىكى ئۇقۇلۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۈچىلا شەكلىدە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

③ بۇ سۆزدە «ت - *t*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز كەسرىنى توغرا تاپتۇق.

سِـــيزِكْتِمْ səziktim سەزدىم: گـۈمان قىلدىـم. بُـــو ايشِـــغْ اَنكـــارْ سِـــيزِكْتِمْ *bu ïxïoq aŋar səziktim* — بۇ ئىشنى ئۇنىڭدىن گۇمان قىلدىم (سِزِكارْمَنْ - سِزِكْماكْ *səzikərmən - səzikmək*).

كُزُكْتِي küzükti كۆز كىـردى، كۆزگـه ئۆرۈلدى. يِلْ كُزُكْتِي *yïl küzükti* — يىـل (مەۋسـۇم) كۆزگه ئۆرۈلدى (كُزُكارْ — كُزُكْماكْ *küzükər - küzükmək*).

بُلُكْـــتِي bəlükti بۆلۈندى، بۆلەكلەرگه ئايرىلدى. قُـــوىْ بُلُكْـــتِي *koy bəlükti* — قويلار (توپلارغا) بـۆلۈندى (بُلُكـــارْ - بُلُكْمـــاكْ *bəlükər - bəlükmək*). هـەرقانداق هايۋاننىڭ توپ - توپ بولۇپ، بۆلۈنۈپ تۇرۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جُلُكْـــتِي qülükti چاتاقلاشـتى، پەرىشـان بولـدى. خـاراب بولـدى. اَرْ ايشـــي جُلُكْـــتِي *ər ïxï qülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى چاتاقلاشـتى (جُلُكـــارْ — جُلُكْمـــاكْ *qülükər - qülükmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تِينِي يَما اُجُكْتِي	*tïnï yəmə oqükti*	[تىنىغىمۇ ئۆچۈپ كەتتى،
اَرِي اَتِي اِجِكْتِي // 163 II	*əri atï iqikti*	ئادەم - ئاتلىرى قولغا چۈشتى،
ايشِي تَقِي جُلُكْتِي	*ïxï takï qülükti*	ئىشىمۇ چاتاق بولدى،
سُوزِنْ اَنِكْ كِيمْ تُتارْ	*səzin anïŋ kim tutar*	ئۇنىڭ سۆزىنى كىم ئاڭلار.]

بىر تۇتقۇن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ قولغا چۈشكەچ، دېمى ئىچىگه چۈشـۈپ كـەتتى: ئـات ۋە ئـادەملـرىنى تاپشـۇرۇپ بـەردى، ئـۆزىنىڭ هـالى خـاراب بولدى، ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىگه كىم قۇلاق سالىدۇ؟ // 327

بۇ سۆزلەردە «ق - *k*» ۋە «ك - *k*» هەرپلىرى ئىككى خىل خىزمەت ئۆتەيدۇ: بىرىنچى، ئىش - هەرىكەتنىڭ يېڭىلگۈچى ئۈستىگه چۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَسِقْتِي اَرْ *basïqtï ər* — ئادەم بېسىلدى، ئادەم // دۈشمەن تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى». بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَسْـــدِي *basdï*» ئىدى. «تُـــونْ كِـــرِكْتِي *ton kirikti* — تون كىرلەشتى، كىر تونىنىڭ ئۈستىگه ئورناشتى» دېگەندەك. ئىككىنچى، بۇ مەنىدە كەلمەي، يەنىلا مەزكۇر پېئىلنىڭ ئەسلي مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ بَلقْتِي *ər balïqtï* — ئادەم يارىلاندى» (بَلقارْ - بَلقْماقْ *balïqar - balïqmaq*). «جُلُكْتِي اَرْ *qülükti ər* — ئادەم خاراب بولدى (پەرىشان هالەتكە چۈشتى)» دېگەندەك.

بِتِلْدِي bitildi پۈتۈلدى، يېزىلدى. بِتِكْ بِتِلْدِي *bitik bitildi* — كىتاب پۈتۈلدى (بِتِلُورْ - بِتِلْماكْ *bitilür - bitilmək*).

تَـبِلْدِي *təpildi* تېپىلدى. تَـبِلْدِي يِـيرْ *təpildi yər* — يەر (پۇت بىلەن) تېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبِلُورْ - تَبِلْماكْ *təpilür - təpilmək*).

تُبُلْدِي topuldï تېشىلدى. اُوتْ تُبُلْدِي *ot topuldï* — توشۇك تېشىلدى (تُبُلُورْ - تُبُلْماقْ *topulur - topulmaq*).

تُبُلْدِي topuldï يەشتى، سالدى. اَرْ تُونِـنْ تُـبُلْدِي *ər tonïn topuldï* // II 165 — ئادەم تونىنى يەشتى، يەنى كىيىمىنى سالدى. ئوغۇزچە (تُبُلُورْ - تُبُلْماقْ *topulur - topulmaq*).

تَبُلْدِي tapuldï تېپىلدى. تَبُلْدِي نانْكْ *tapuldï nəŋ* — نەرسە تېپىلدى، يەنى يوشۇرۇلغان نەرسە تېپىلدى (تَبُلُورْ - تَبُلْماقْ *tapulur - tapulmaq*).

جَبِلْدِي qapïldï چېپىلدى، چاپلاندى، سۇۋالدى. اَنكْ اَقِي جَـبِلْدِي *anïŋ əvi qapïldï* — ئۇنىڭ ئۆيى سۇۋالدى، يەنى سېغىز لاي بىلەن ئىنچىكە سۇۋاق قىلىندى (جَبِلُـرْ - جَبِلْمـاقْ *qapïlur- qapïlmak*) ئادەمنىڭ بوينىنى چېپىشقىمۇ ئۇيغۇرچىدا شۇنداق دەيدۇ.

سَبِلْدِي sapïldï سېپىلدى. يِبْ يِكْناكا سَـبِلْدِي *yïp yignəgə sapïldï* — يىپ يىڭنىگە سېپىلدى.

سَبِلْدِي sapïldï سېپىلدى، ئەگەشتى. اُغُلْ اَتاسِـنكا سَـبِلْدِي *oƣul atasïŋa sapïldï* — ئوغۇل ئاتىسىغا ئەگىشىۋالدى، ئارقىسىدىن قېتىلىۋالدى (سَـبِلُرْ - سَـبِلْماقْ *sapïlur - sapïlmak*).

قَبِلْدِي k,apïldï قاۋالدى ~ قامالدى. اَرْ اَقْـدا قَـبِلْدِي *ər əvdə k,apïldï* — ئادەم ئۆيدە قامالدى. // II 166

قَبِلْدِي k,apïldï بۇلاندى. بۇلاپ كېتىلدى. اَنكْ تُونِ قَبِلْدِي *anïŋ toni k,apïldï* — ئۇنىڭ تونى (كىيىمى) بۇلاندى (قَبِلُورْ - قَبِلْماقْ *k,apïlur - k,apïlmak*).

كُبُلْدِي köbüldi يۆمەلدى، يۆمەپ تىكىلدى. اَنكْ تُونِ كُـبُلْدِي *anïŋ tonï köbüldi* — ئۇنىڭ تونى يۆمەپ تىكىلدى (كُبُلُرْ - كُبُلْماكْ *köbülür – köbülmək*).

تُتُلْدِي tutuldï تۇتۇلدى. كَيِكْ تُتُلْدِي *kəyik tutuldï* — كېيىك تۇتۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُتُلُورْ - تُتُلْماقْ *tutulur - tutulmaq*).

تَتِلْدِي tatïldï تېتىلدى. ئاش تَتِلْدِي ax tatïldï — ئاش[328] // تېتىلدى، تېتىپ كۆرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتِلُورْ – تَتِلْماقْ tatïlur - tatïlmak).

تِتِلْدِي tïtïldï تىتىلدى. ئاتْ بِشْبْ تِتِلْدِي at pïxïp tïtïldï — ئەت (گۆش) پىشىپ تىتىلدى، كىيىم كونىراپ، تىتىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتِلُورْ – تِتِلْماقْ tïtïlur - tïtïlmak).

تَيِتِلْدِي tətildi تېتىكلەندى، زېرەك بولدى، ئەقىلگە كىردى. اُغْلانْ تَيِتِلْدِي[167] II ooqlan tətildi — بالا زېرەك بولدى، يەنى ئەقىلگە كىردى (تَيِتِلُورْ – تَيِتِلْماكْ tətilür – tətilmək).

سَتِلْدِي satïldï سېتىلدى، تَقارْ سَتِلْدِي tavar satïldï — تاۋار (مال) سېتىلدى (سَتِلُورْ – سَتِلْماقْ satïlur - satïlmak).

قَتِلْدِي k,atïldï قېتىلدى، قوشۇلدى. اَرْبا اُكُرْ بِرْلا قَتِلْدِي arpa ügür birlə katïldï — ئارپا تېرىق بىلەن قېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە باشقا بىرەر نەرسىگە قېتىلسا ياكى قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اَرْ اُراغُتْ قا قَتِلْدِي ər uraoqutka katïldï — ئەر كىشى خوتۇنغا قوشۇلدى، يەنى خوتۇن بىلەن جۈپلەشتى (قَتِلُور – قَتِلْماقْ katïlur - katïlmak).

قُتَلْدِي k,utaldï قۇتالدى، قۇتلۇق بولدى. قُتَلْدِي اَرْ ər kutaldï — ئادەم قۇتلۇق بولدى، بەخت تاپتى. بۇ سۆز «قُتْ اَلْدِي kut aldï — بەخت تاپتى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان (قُتالُرْ – قُتَلْماقْ kutalur - kutalmak).

قُتُلْدِي k,utuldï قۇتۇلدى: يەڭگىدى، بوشاندى. اَرْ اَمْككَتِنْ قُتُلْدِي ər əmgəktin kutuldï[168] II — ئادەم جاپا - ئەمگەكتىن قۇتۇلدى (قُتُلُرْ – قُتُلْماقْ kutulur - kutulmak) اُراغُتْ قُتُلْدِي uraoqut kutuldï — خوتۇن يەڭگىدى، يەنى تۇغۇت جاپاسىدىن قۇتۇلدى.

بۇ پېئىلنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچى، سۆزنىڭ ئەسلى «قُرْتُلْدِي kurtuldï — قۇتۇلدى» بولۇپ، بۇ يەردە بىر ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان: ئىككىنچى، «بەخت تاپتى» دېگەن مەنىدىكى «قُتْ بُلْدِي kut buldï» دېگەن سۆزلەردىن قۇرالغان.

بِجِلْدِي pïqïldï پىچىلدى، تىلىندى، كېسىلدى. يَغاجْ بِجِلْدِي yïoqaq pïqïldï — ياغاچ كېسىلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجِلُورْ – بِجِلْماقْ pïqïlur - pïqïlmak).

سَجِلْدِي saqïldï چېچىلدى. يَرْمــاقْ سَــجِلْدِي *yarmaq saqïldï* — يارماق چېچىلدى، هەرقانداق نەرسە چېچىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِلُورْ - سَجِلْماقْ *saqïlur – saqïlmaq*)

سُجُلْدِي suquldï چۈچۈلدى، يەشتى؛ ئۆستى، ئۈندى. اَرْ تُونِنْ سُجُلْدِي *ər tonïn suquldï* — ئادەم تونىنى//(كىيمىنى) چۈچۈلدى، يەشتى. قوينىڭ تېرىسى سويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُجُلُورْ - سُجُلْماقْ *suqulur – suqulmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 169 II

يَغْمُرْ يَغِبْ سَجِلْدِي — *yaƣmur yaƣïp saqïldï*

تُرْلُكْ جِجاكْ سُجُلْدِي — *türlüg qəqək suquldï*

يِنْجُو قابِي اَجِلْدِي — *yinqükapï aqïldï*

جِنْدانْ يِبارْ يُغْرُشُورْ — *qïndan yïpar yuƣruxur*

[يامغۇر يېغىپ چېچىلدى،
تۈرلۈك چېچەك يېشىلدى،
ئۈنچە قېپى ئېچىلدى،
سەندەل - ئىپار يۇغۇرۇلۇر.]

باھار تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن: يامغۇر يېغىپ تامچىلىرى چېچىلدى، تۈرلۈك گۈل - چېچەكلەر ئۆسۈپ چىقتى، ئۈنچە - مارجان قاپلىدى، يەنى ئاق// چېچەكلەر ئېچىلدى، خۇددى سەندەل بىلەن ئىپار يۇغۇرۇلغاندەك خۇش پۇراق چېچىلماقتا.// 170 II 329

سَــرِلْدِي sərildi سەنتۈرۈلدى، دەلدەڭشىدى. اَرْ سَــرِلْدِي *ər sərildi* — (مەست) ئادەم سەنتۈرۈلدى، ياكى دەلدەڭشىپ يۈرۈپ، يىقىلىشقا ئاز قالدى (سَــرِلُرْ - سَــرِلْماكْ *sərilür - sərilmək*). هەرقانداق نەرسىنىڭ دەلدەڭشىپ يىقىلاي دېيىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

سَرِلْدِي sarïldï: بَكْ اَنكارْ اَرِلْــدِي سَــرِلْدِي *bəg aŋar ərildi sarïldï* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِلُرْ - سَرِلْماقْ *sarïlur - sarïlmak*).

سُرُلْدِي sürüldi سۈرۈلدى. اَتْ سُـرُلْدِي *at sürüldi* — ئات سۈرۈلدى، يەنى ھەيدەلدى. اَرْ سُـرُلْدِي *ər sürüldi* — ئادەم سۈرگۈن قىلىندى، قوغلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُـرُلْدِي sürüldi سۈرۈلدى، سۈرۈپ (سۈركەپ) ئېزىلدى. مُـنْجُقْ سُـرُلْدِي *monquk sürüldi* — مونچاق سۈرۈپ ئېزىلدى. نەرسىلەرنىڭ سۈرۈلۈپ ئۇپرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (سُرْلُرْ – سُرُلْماكْ *sürlür - sürülmək*). II 171 //

سَـرِلْدِي sarïldï ئورالدى، يۆگەلدى، يۆگىشىۋالدى. يِشِـغْ يِغَـاجْ قَـا سَـرِلْدِي *yïxïq yïqaqka sarïldï* — ئارغامچا دەرەخكە يۆگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْلُرْ – سَرِلْماقْ *sarlur - sarïlmak*).

سِرِلْدِي sïrïldï يۇقتى، يۇقۇشتى، چاپلاشتى. ياغْ اَلْكْا سِرِلْدِي *yaq əlikkə sïrïldï* — ياغ قولغا يۇقتى. ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىر ـ بىرىگە ياكى قولغا چاپلاشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِرِلُرْ – سِرِلْماقْ *sïrïlur - sïrïlmak*).

سُزُلْدِي süzüldi سۈزۈلدى. سُوفْ سُـزُلْدِي *suv süzüldi* — سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْلُرْ – سُزُلْماكْ *süzlür - süzülmək*).

شَشِلْدِي xəxildi شېشىلدى ~ يېشىلدى. تُكُونْ شَشِـلْدِي *tügün xəxildi* — تۇگۇن يېشىلدى. تۇگۇن بىرەر كىشى تەرىپىدىن يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (شَشِـلُرْ – شَشِـلْماكْ *xəxilür - xəxilmək*).

سِشِـلْدِي sïxïldï ئېسىلدى، كۆپتى، كۆپجۈدى؛ ئىششىدى. II 172 // بِشِـغْ تَـرِغْ سِشِـلْدِي *pïxïq tarïq sïxïldï* — پىشىق بۇغداي ئېسىلدى، يەنى سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلغان بۇغداي قازانغا پاتقۇسىز دەرىجىدە ئېسىلىپ كەتتى. ھەر قانداق نەرسە ئۆزى تۇرغان يەرگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە كۆپجۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِشِلُرْ – سِشِلْماقْ *sïxïlur - sïxïlmak*).

سَغِلْدِي saoqïldï سېغىلدى. سُوتْ سَغِلْدِي *süt saoqïldï* — سۈت سېغىلدى (سَـغِلُورْ – سَغِلْماقْ *saoqïlur - saoqïlmak*)

سُغُلْدِي sooquldï سوغۇلدى. سُوۋْ سُغُلْدِي *suv sooquldï* — سۇ سوغۇلدى. سۇتنىڭ ئازىيىپ ياكى تارتىلىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُغْلُورْ - سُغُلْماقْ *sooqlur - sooqulmaq*).

سَقُلْدِي savuldï سويلىدى، ساڭگىلىدى، ئاغدى، مايىل بولدى. كُونْ سَقُلْدِي *kün savuldï* — كۈن ساڭگىلىدى.330//كُنْكُلُومْ اَنكارْ سَقُلْدِي *køŋlüm aŋar savuldï* — كۆڭلۈم ئۇنىڭغا ئاغدى، يەنى مايىل بولدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئورنىدىن ئاغسا ياكى سويلىسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (سَقُلُرْ - سَقُلْماقْ *savulur - savulmaq*).173 II

سُقَلْدِي suvaldï سۇغىرىلدى، سۇلاندى. تَرِغْ سُقَلْدِي *tarïoq suvaldï* — زىرائەت سۇغىرىلدى. ھەرقانداق نەرسىگە سۇ سېپىلىسىمۇ (سۇلانسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقَلُرْ - سُقَلْماقْ *suvalur - suvalmaq*).

سُقَلْدِي suvaldï سۇۋالدى. اَقْ سُقَلْدِي *av suvaldï* — ئۆي سۇۋالدى (سُقَلُرْ - سُقَلْماقْ *suvalur - suvalmaq*).

سُقُلْدِي[1] sok,uldï سوقۇلدى. تُوزْ سُقُلْدِي *tuz sok,uldï* — تۇز سوقۇلدى (سُقُلُرْ - سُقُلْماق *sok,ulur - sok,ulmak*).

سُقُلْدِي suk,uldï سۇقۇلدى، سۇقۇپ قويۇلدى. تَقارْ اَڤكا سُقُلْدِي *tavar avga suk,uldï* — مال ئۆيگە سۇقۇپ قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقُلُرْ - سُقُلْماقْ *suk,ulur - suk,ulmak*).

سِقِلْدِي sïk,ïldï سىقىلدى. اُزُمْ سِقِلْدِي *üzüm sïk,ïldï* —//ئۈزۈم سىقىلدى. ھەرقانداق نەرسە سىقىلسا ياكى قىسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقِلُرْ — سِقِلْماقْ *sïk,ïlur - sïk,ïlmak*).174 II

سُكُلْدِي søküldi سۆكۈلدى. تُونْ سُكُلْدِي *ton søküldi* — تون سۆكۈلدى، يەنى كىيىمنىڭ تىكىشلىرى سۆكۈلدى. بىنا (ئۆي - ئىمارەت) چۈۋۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكُلُورْ - سُكُلْماكْ *søkülür - søkülmak*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا يۇقىرىقى «سُقَلْدِي» سۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن. بىز لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپى بويىچە، بۇ سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويدۇق.

سُكُلْدِي sögüldi قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى. اَرْ[1] اَتْ سُكُلْدِي *ər at sögüldi* — گۆش كاۋاپ قىلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُكُلُورْ – سُكُلْماكْ *sögülür - sögülmək*).

سِكِلْدِي sikildi سىكىلدى. اُراغُتْ سِكِلْدِي *uraqut sikildi* — خوتۇن سىكىلدى (سِكِلُرْ – سِكِلْماكْ *sikilür - sikilmək*). II 175 //

سِنَلْدِي sïnaldï سىنالدى. اِيشْ سِنَلدِي *ix sïnaldï* — ئىش سىنالدى (سِنَلُرْ – سِنَلْماقْ *sïnalur - sïnalmaq*).

تِزِلْدِي tïżïldï تىيىلدى، چەكلەندى. اَرْ اِيشْ تَنْ تِزِلْدِي *ər ixtan tïżïldï* — ئادەم ئىشتىن تىيىلدى، ئۆزىنى تارتتى. بىر كىمنى ئىشتىن تىيدۇرسىمۇ (چەكلىسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (تِزِلُرْ – تِزِلْماقْ *tïżïlur - tïżïlmaq*).

تَرِلْدِي tarïldï تېرىلدى؛ چېچىلدى. تَرِغْ تَرِلْدِي *tarïq tarïldï* — ئاشلىق تېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلُرْ – تَرِلْماقْ *tarïlur - tarïlmaq*). تَرِلْدِي نانْكْ *tarïldï nəŋ* — نەرسە چېچىلدى.

تَرَلْدِي taraldï تارالدى. سَجْ تَرَلْدِي *saq taraldï* — چاچ تارالدى (تَرَلُرْ – تَرَلْماقْ *taralur - taralmaq*).

تُرُلْدِي turuldï زېرىكتى. اَرْ اِيشْ تِنْ تُرُلْدِي *ər ixtïn turuldï* — ئادەم ئىشتىن زېرىكتى. ئادەم تاماقتىن چاقاپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُلُرْ – تُرُلْماقْ *turulur - turulmaq*). II 176 //

تِرِلْدِي tirildi تىرىلدى. اُلُگْ تِرِلْدِي *ölüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى (تِرِلُرْ – تِرِلْماكْ *tirilür - tirilmək*).

تَرِلْدِي tərildi تىرىلدى، يېغىلدى. بُذُونْ تَرِلْدِي *bożun tərildi* — خەلق يېغىلدى. يَرْماقْ تَرِلْدِي *yarmaq tərildi* — يارماق يېغىلدى، توپلاندى. II 331 // باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلُرْ – تَرِلْماكْ *tərilür - tərilmək*).

---

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «اَرْ *ər*» سۆزىنى ئارتۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە «سُكُلْدِي *sögüldi*» پېئىلى مەجھۇل پېئىل بولغانلىقتىن، جۈملىدە ئىگە تەلەپ قىلىنمايتتى. شۇڭا، بىز «گۆش قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق. ئەرەبچىدە بۇ جۈملە « شَوَى اللَّحْمَ — گۆش قاقلاندى» دەپ ئىزاھلانغان.

تۈرۈلدى türüldi تۇرغۇزۇلدى، تۇرتەكلەندى. بِتِكْ تُـرُلْدِي *bitik türüldi* —— پۈتۈك (كىتاب) تۇرغۇزۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُلُرْ – تُرُلْماكْ *türülür - türülmək*).

تۈزۈلدى tüzüldi تۈزەلدى، تەكشىلەندى؛ ئوڭشالدى. يِـيرْ تُـزُلْدِي *yər tüzüldi* —— يەر تۈزەلدى. ايشْ تُزُلْدِي *iх tüzüldi* —— ئىش تۈزەلدى، ئوڭشالدى (تُزُلُرْ – تُزُلْمـاكْ *tüzülür - tüzülmək*).

تِزِلْدِي tizildi تىزىلدى. يِنْجُو تِزِلْدِي *yinqü tizildi* —— ئۈنچە تىزىلدى. شېئىر ـ قوشاق تۈزۈلسە، شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە ئۆزلۈكىدىن تىزىلسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ// كېلىمدۇ (تِزِلُرْ – تِزِلْماكْ *tizilür - tizilmək*). II 177

تُسُلْدِي tusuldï ياقتى، پايدا قىلدى، قاملاشتى. بُو اُتْ اَنكارْ تُسُلْدِي *bu ot aŋar tusuldï* —— بۇ ئوت (دورا) ئۈنىڭغا پايدا قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە ياقسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «تُسُو بُلْدِي *tusu boldï*»دۇر (تُسُلُرْ – تُسُلْماقْ *tusulur – tusulmaq*).

تَشِـلْدِي təxildi تېشىلدى. قـابْ تَشِـلْدِي *kap təxildi* —— قاپ (تۇلۇم) تېشىلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قانِ اَقِبْ يُشُلْدِي	*kanï akïp yuxuldï*
قاپِ قَمُغْ تَشِلْدِي	*kapï kamuoq təxildi*
اُلُكْ بِلا قُشُلْدِي	*ölüg bilə koxuldï*
تُغْمِشْ كُنِ اُشْ بَتارْ	*tuoqmïx küni ux patar*// II 178

[قېنى ئېقىپ تۆكۈلدى،
قېپى پۈتۈنلەي تېشىلدى.
ئۆلۈك بىلەن قوشۇلدى،
تۇغقان كۈنى (قۇياشى) ئەمدى پاتمىدۇ.]

ئۆلتۈرۈلگۈچى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلمىدۇ: گويا كى قاپ (تۇلۇم) تېشىلىپ، ئۈنىڭغا قاچىلانغان نەرسە ئېقىپ كەتكەندەك ئۈنىڭ قېنى ئاقتى: ئۇ ئەمدى

ئۆلۈشكە يېقىنلاشتى ۋە مۇشۇ سائەتتە ئۇنىڭ قۇياشى پېتىۋاتىدۇ، يەنى دۆلىتى ۋە ھاياتى ئاياغلىشىۋاتىدۇ (تَشلُرْ[1] – تَشلْماكْ taxilür - taxilmak).

تُشَلْدِي təxəldi سېلىندى. تُشَكْ تُشَلْدِي təxək təxəldi —— تۆشەك سېلىندى (تُشَلُرْ – تُشَلْماكْ təxəlür - təxəlmək)[2].

تِشَلْدِي tixəldi بىلەندى، بىسى ئىتتىكلىتىلدى، چىش چىقىرىلدى، چېكىلدى. اُرْغاقْ تِشَلْدِي oroqak tixəldi —— ئورغاق بىلەندى، يەنى ئورغاقنىڭ بىسى ئىتتىكلىتىلدى. تَكِرْمانْ تِشَلْدِي təgirmən tixəldi —— تۈگمەن (تېشى) 179 II// چېكىلدى. ھەرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ چىشلىرى ئىتتىكلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشَلُرْ – تِشَلْماكْ tixəlür - tixəlmək).

تَغلْدِي taoqïldï گاللاشتى، ياندى. اُقْ بَشَقِي تَشْقا تَكَبْ تَغلْدِي ok baxaqï taxka təgip taoqïldï —— ئوق باشقى تاشقا تېگىپ گاللاشتى، يەنى ئۇچى يېنىپ كەتتى. شۇنىڭدەك، بىسى بار ھەرقانداق نەرسىنىڭ قاتتىق نەرسىگە ياكى تاشقا تېگىپ گاللىشىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَغلُرْ – تَغلْماقْ taoqïlur - taoqïlmak).

تَقلْدِي takˌildï تاقالدى، ئۆتكۈزۈلدى. اَتْ شِيشْقا تَقلْدِي at xïxka takˌildï —— گۆش زىخقا ئۆتكۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقلُرْ – تَقلْماقْ takˌïlur - takˌïlmak).

تُقُلْدِي tokˌuldï ئۇرۇلدى؛ توقۇلدى؛ سوقۇلدى. اَرْ تُقُلْدِي ər tokˌuldï —— ئادەم ئۇرۇلدى. بُوزْ تُقُلْدِي boz tokˌuldï —— 332//بۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر توقۇلدى. قِلِجْ تُقُلْدِي kïlïq tokˌuldï —— قىلىچ سوقۇلدى. پىچاق// 180 II سوقۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «اَرْ تُقُلْدِي ər tokˌuldï —— ئادەم ئۇرۇلدى» ئىبارىسى ئوغۇزچىدۇر (تُقلُرْ – تُقلْماقْ tokˌïlur – tokˌïlmak).

تِقلْدِي tïkˌïldï تىقىلدى، چىڭدالدى. كَنْدُكَّا اُونْ تِقلْدِي kəndükkə un tïkˌïldï —— كۆندۈككە ئۇن تىقىلدى (چىڭدالدى)، سېلىندى. اَكَّا كِشِي تِقلْدِي

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئورنىغا ئۆتكەن زامان بېرىلىپ قالغان، بىز ئۆزگەرتىپ كەلگۈسى زامانىنى بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

əvgə kixi tikildi — ئۆيگە كىشى تىقىلدى، ئۆيدە كىشى تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى. ھەرقانداق نەرسە يەر تارلىق قىلىپ قىستىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِقِلُورْ – تِقِلْماقْ *tikilur - tikilmak*).

تُكُلْدِي tөküldi تۆكۈلدى. سُوقْ تُكُلْدِي *suv tөküldi* — سۇ تۆكۈلدى، بۇغداي ۋە ئۇنغا ئوخشاش چېچىلىدىغان، تۆكۈلىدىغان ئۇۋاق- تۇۋۇك نەرسىلەرنىڭ باشقا نەرسىلەر ئۈستىگە تۆكۈلۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُكُلُرْ – تُكُلْماكْ *tөkülür - tөkülmək*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

تُكُلْدِي tügüldi تۈگۈلدى. تُكُونْ تُكُلْدِي *tügün tügüldi* — تۇگۇن تۈگۈلدى. تۈگۈن باشقا بىر كىم تەرىپىدىن تۈگۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُكُلُرْ – تُكُلْماكْ // *tügülür - tügülmək*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ. 181 II

تُكُلْدِي tügüldi تۈگۈلدى، تىقىلدى. اَشْ بُغُزْدا تُكُلْدِي *ax boquzda tügüldi* — ئاش بوغۇزدا تۈگۈلۈپ قالدى، تىقىلىپ قالدى (تُكُلُرْ – تُكُلْماكْ *tügülür - tügülmək*).

تَكِلْدِي təgildi تۇتۇلدى. اَنِكْ كُوزِي تَكِلْدِي *anïŋ kөzi təgildi* — ئۇنىڭ (بىر) كۆزى تۇتۇلدى، كۆرمەس بولۇپ قالدى (تَكِلُرْ – تَكِلْماكْ *təgilür - təgilmək*).

تِكِلْدِي tikildi تىكىلدى. يِغاجْ تِكِلْدِي *yïqaq tikildi* — دەرەخ تىكىلدى. بىرەر نەرسە ئۆرە تىكلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكِلُرْ – تِكِلْماكْ *tikilür - tikilmək*).

تَنُلْدِي tanuldï تونۇلدى، تونۇپ بېرىلدى، سەمىگە سېلىندى، تاپىلاندى. اَنكارْ سُوزْ تَنُلْدِي *aŋar sөz tanuldï* — ئۇنىڭغا سۆز تونۇلدى، گەپ ئېيتىپ بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنُلُورْ – تَنُلْماقْ *tanulur - tanulmak*).

تِنِلْدِي tïnïldï تىنىۋېلىندى، ئارام ئېلىندى. اَمْكاكْتِنْ تِنِلْدِي *əmgəktin tïnïldï* — جاپا-ئەمگەكتىن ئارام/ئېلىندى. بۇ ئۆتۈمسىز پېئىلدىن ياسالغان مەجھۇل پېئىل شەكلىدۇر. بۇ تىلدا بۇنداق مىساللار كۆپ. ئەرەبچىدە ئۆتۈمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسالمايدۇ. تۈركچىدە بولسا كۆپلەپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَقْكا بَرِلْدِي *əvgə barïldï* — ئۆيگە بېرىلدى»، «تاغْدنْ انِلْدِي *taoqdïn ïnïldï* — تاغدىن (پەسكە) چۈشۈلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش (تِنِلُرْ – تِنِلْماقْ *tïnïlur - tïnïlmak*). 182 II

بُرُلْدِي bürüldi پۈرۈلدى، پۈرلەشتى. بِتِكْ بُـرُلْدِي *bitik bürüldi* — پۈتۈك (خەت) پۈرلەشتى.[333] // باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرُلُرْ – بُرُلْماكْ *bürülür - bürülmək*).

بِرِلْدِي bərildi بېرىلدى. اَنكارْ يَرْماقْ بِرِلْدِي *aŋar yarmaq bərildi* — ئۇنىڭغا يارماق بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرِلُورْ — بِرِلُماكْ *bərilür - bərilmək*).

بَزَلْدِي bəzəldi بېزەلدى. اَڤْ بَزَلْدِي *av bəzəldi* — ئۆي بېزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزالُورْ – بَزَلْماكْ *bəzəlür - bəzəlmək*). // 183 II

بُـزُلْدِي buzuldï بۇزۇلدى، خاراب بولدى. اَڤْ بُـزُلْدِي *av buzuldï* — ئۆي بۇزۇلدى. باشقىلار تەرىپىدىن بۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُزُلُـرْ – تُزُلْمـاقْ *buzulur - buzulmak*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ. اَرْ بُزُلْدِي *ar buzuldï* — ئادەم خاراب بولدى.

بُغُلْـدِي booquldï بوغۇلدى. اَرْ بُغُلْـدِي *ar booquldï* — ئادەم بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُلُرْ – بُغُلْماقْ *booqulur - booqulmak*).

بَقِلْدِي bakïldï بېقىلدى، قارالدى. يِرْكـا بَقِلْـدِي *yərgə bakïldï* — يەرگە بېقىلدى، قارالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَقِلُرْ – بَقِلْماقْ *bakïlur - bakïlmak*).

تُقُلْـدِي buk,uldï پـۇكۇلدى، يىغىۋېلىندى. اَذاقْ تُقُلْـدِي *ažak bukuldï* — ئايـاغ پـۇكۇلدى، (سـۇنۇلغان) ئايـاغ يىغىۋېلىنـدى (تُقِلُـرْ – تُقِلْمـاقْ *bukïlur - bukïlmak*). // 184 II ①

بُكُلْدِي bükülldi بۇكۇلدى ~ پۇكۇلدى، ئېگىلدى. بُتِقْ بُكُلْدِي *butïk bükülldi* — پۇتاق پۇكۇلدى. بىركىم تەرىپىدىن پۇكۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُلُـرْ – بُكُلْمـاكْ

---

① يازما نۇسخىسىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ يېزىلىشىدا مۇجمەللىك بار، بۇنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «تُقُلْدِي *tukuldï*» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «تُقُلُـرْ - تُقُلْمـاقْ» شەكلىدە ئاۋۋال «ت - *t*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن ئۈستىدىكى ئىككى چېكىت سىزىۋېتىلگەن، ئاندىن «ب - *b*» قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاستىدىكى بىر چېكىت يەنە سىزىۋېتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى يازما نۇسخا 272 - بەتتە «بُقُـدِي» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، بۇ يەردىكى مەجھۇل دەرىجىنى «بُقُلْـدِي *bukuldï*» دەپ ئالدۇق.

(bükülür - bükülmək). شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ پۈكۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ[1].

يُكُلْدِي bəgüldi بۆگۈلدى، توسۇلدى. سُوقْ يُكُلْدِي suv bəgüldi — سۇ بۆگۈلدى، يەنى سۇ بۆگۈلۈپ// كۆپەيتىلدى (يُكُلُرْ - يُكُلْماكْ bəgülür - bəgülmək)[2]. 185 II

جُزُلْدِي qəzüldi چوجۇلدى ~ سوزۇلدى. يِبْ جُزُلْدِي yïp qəzüldi — يىپ (تانا) سوزۇلدى. شىرنە ۋە سېغىز (سىقىچ)غا ئوخشاش قويۇق نەرسىلەرنىڭ سوزۇلۇشىغىمۇ «جُزُلْدِي qəzüldi» دېيىلىدۇ (جُزُلُرْ - جُزُلْماكْ qəzülür - qəzülmək). بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ – z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جغلدى qïoqïldï چىگىلدى. ارىغ جغلدى qïoqïldï artïoq[3] — ئارتىق (يوك) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر چىگىلدى (جغلر - جغلماق qïoqïlur – qïoqïlmak).

جَقِلْدِي qakïldï چېقىلدى. جَقْماقْ جَقِلْدِي qakmak qakïldï// — چاقماق چېقىلدى. تاشقا بىر نەرسە ئۇرۇلۇش بىلەن ئوت چىقسا، «تاشْ جَقِلْدِي tax qakïldï» دېيىلىدۇ. سُوزْ قُلاقّا جَقِلْدِي soz kulakka qakïldï — سۆز قۇلاققا چېقىلدى، يەنى يەتكۈزۈلدى، قۇيۇلدى (جَقِلُرْ - جَقِلْماقْ qakïlur - qakïlmak). شۇنىڭدا مۇنداق كەلگەن: 186 II

يُكُرْدِي كَقَلْ اَتْ	yügürdi kəvəl at	[يورغا ئات يۈگۈردى،
جَقِلْدِي قِزِلْ اُتْ	qakïldï kïzïl ot	قىزىل ئوت چېقىلدى.
كُيُرْدِي اَرُتْ اُتْ	kəyürdi arut ot	قۇرۇق ئوتنى كۆيدۈردى،
سَجْرَبْ اَنِنْ اُرْتَنُورْ	saqrap anïn ərtənür	چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئۆرتىنەر.]//

334 187 II

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «اَلْقَطْعُ — ئۈزۈلدى» ئەمەس، «اَلْعَطْفُ — پۈكۈلدى» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز ھازىرقى تۈركىي تىللاردىمۇ بۇ سۆزنىڭ «ئۈزۈلۈش» مەنىسىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى مۇڭاپىق دەپ تونۇدۇق ۋە «پۈكۈلدى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ي» يېزىلىپ قالغان، يازما نۇسخا 273- بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «ب» بىلەن «بُكْدِي bogdi» دەپ بېرىلگەن. شۇڭا، بىز باش ھەرپىنى «ب - b» بىلەن ئالدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ مىسالدىكى ھەر ئىككىلا سۆزگە ھەربىر قويۇلمىغان. بىز بۇ يەردىكى «ارىغ» شەكلىنى «اَرْتَغْ artïoq — ئارتىق (تېڭىق، يوك)» دەپ تونۇدۇق ۋە بۇ جۈملىنى «artïoq qïoqïldï» دەپ ئالدۇق.

ئاتنىڭ يۈگۈرۈشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يورغا ئات چاپقاندا ئۇنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاقناپ، قۇرۇق ئۆت - چۆپلەر كۆيۈپ كەتتى.

جِقِلْدِي qïk¸ïldï چىقىلدى. اَقْدِنْ جِقِلْدِي *avdin qïk¸ïldï* — ئۆيدىن چىقىپ كېتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقِلُرْ - جِقِلْماقْ *qïk¸ïlur - qïk¸ïlmak*).

جَكِلْدِي qəkildi چېكىلدى، چېكىت قويۇلدى. بِتِكْ جَكِلْدِي *bitik qəkildi* — خەتكە چېكىت قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكِلُرْ - جَكِلْماكْ *qəkilür - qəkilmək*).

جِكِلْدِي qəgildi چىگىلدى، چىگىچلەندى. تُكُونْ جِكِلْدِي *tügün qəgildi* — تۈگۈن چىگىلىپ قالدى. ئارغامچا چىگىچلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكِلُورْ - جِكِلْماكْ *qəgilür - qəgilmək*).

قَجِلْدِي k¸aqïldï قېچىلدى. اُلُمْ دِنْ قَجِلْدِي *ölümdin k¸aqïldï* — ئۆلۈمدىن قېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجِلُورْ - قَجِلْماقْ *k¸aqïlur - k¸aqïlmak*).

قَدِلْدِي k¸adïldï قېيىلدى، قېيىپ تىكىلدى. تُونْ قَدِلْدِي *ton k¸adïldï* — تون قېيىلدى (قَدِلُرْ - قَدِلْماقْ *k¸adïlur - k¸adïlmak*). // II 188

قَرِلْدِي k¸arïldï قېتىلدى، قوشۇلدى، ئارىلاشتى. بِيرْ نَانْكْ بِيرْكَا قَرِلْدِي *bir nəŋ birgə k¸arïldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قېتىلدى، ئوغۇزچە. تۈركىلەر «قَتِلْدِي قَرِلْدِي *k¸atïldï k¸arïldï*» شەكلىدە ئىككى سۆزنى قوشۇپ قوللىنىدۇ (قَرِلُرْ - قَرِلْماقْ *k¸arïlur - k¸arïlmak*).

قُرُلْدِي k¸uruldï قورۇلدى، تارتىشتى. اَرْ اَلكِي قُرُلْدِي *ər əliki k¸uruldï* — ئادەمنىڭ قولى تارتىشتى. پۈت تارتىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُرُلْدِي k¸uruldï قۇرۇلدى. يا قُرُلْدِي *ya k¸uruldï* — يا قۇرۇلدى (قُرُلُرْ - قُرُلْماقْ *k¸urulur - k¸urulmak*).

قِرِلْدِي k¸ïrïldï قىرىلدى. قِرِلْدِي نَانْكْ *k¸ïrïldï nəŋ* — نەرسە قىرىلدى، يەنى نەرسىنىڭ پوستى ئېلىۋېتىلدى (قِرِلُرْ - قِرِلْماقْ *k¸ïrïlur - k¸ïrïlmak*). شۇنىڭدەك قارْ قِرِلْدِي *k¸ar k¸ïrïldï* — قار (يەردىن) قىرىلدى، قار كۆرەلدى. اَرْ قِرِلْدِي *ər k¸ïrïldï* — ئادەمنىڭ ماللىرى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەللەشتى.

قَزِلْدِي k‚azïldï قەزىلدى. ئارىق قَزِلْدِي *arïk ķazïldï* — ئىرىق قەزىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَزِلُرْ - قَزِلْماقْ *ķazïlur - ķazïlmaķ*).

قِـزِلْدِي k‚ïzïldï دەككە بېرىلدى. ئارْ يَـزُقْتِنْ قِـزِلْدِي *ər yazuķtïn ķïzïldï* — ئادەم قىلمىشىنىڭ جاجىسىنى يېدى، دەككە يېدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق يامان ئىشنى قىلمايدىغان بولدى (قِزِلُرْ - قِزِلْماقْ *ķïzïlur - ķïzïlmaķ*).

قِسِلْدِي k‚ïsïldï قىسىلدى. ئالـكْ قَـبُغْ قـا قِسِـلْدِي *ələk ķapuoķa ķïsïldï* — قول ئىشىككە قىسىلدى. ھەرقانداق نەرسە ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (قِسِلُرْ - قِسِلْماقْ *ķïsïlur - ķïsïlmaķ*).

قُشُلْدِي k‚oxuldï قوشۇلدى. بِـيرْ نـانْكْ بِيرْكْـا قُشُـلْدِي *bir nəŋ birgə ķoxuldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قوشۇلدى. باشقا بىر نەرسە بۇنىڭغا قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (قُشُلُرْ - قُشُـلْماقْ *ķoxulur - ķoxulmaķ*). «يِـيرْ قُشُـلْدِي *yïr ķoxuldï* — قوشاق قوشۇلدى» دېيىشىمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان.[335]

قَقِلْدِي k‚aķïldï قېقىلدى. بَشْرا قَقِلْدِي *baxra ķaķïldï* — باشقا قېقىلدى (قَقِلُـرْ - قَقِلْماقْ *ķaķïlur - ķaķïlmaķ*).[190 II] خارلانغاندا «قَقِلْدِي سُقُلْدِي *ķaķïldï soķuldï* — قېقىلدى - سوقۇلدى» دېيىشىمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قَمُلْدِي k‚amuldï يانپاشلىدى، ياتتى. ئارْ قَمُلْـدِي *ər ķamuldï* — ئادەم يانپاشلىدى (قَمْلُورْ - قَمُلْماقْ *ķamlur - ķamulmaķ*).

كَجِلْـدِي kəqildi كېچىلدى. سُـوقْ كَجِلْـدِي *suv kəqildi* — سۇ كېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَجْلُرْ - كَجِلْماكْ *kəqlür - kəqilmək*).

كُجَلْدِي küqəldi زورلۇق قىلىندى، تارتىۋېلىندى. ئارْ تَقارِي كُجَلْدِي *ər tavarï küqəldi* — ئادەمنىڭ مېلى زورلاپ تارتىۋېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجَالُرْ - كُجالْماكْ *küqəlür - küqəlmək*).

كَذِلْدِي kəżildi كىيىلدى. تُونْ كَذِلْـدِي *ton kəżildi* — تون كىيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذْلُرْ - كَذِلْماكْ *kəżlür - kəżilmək*).

كَـــرِلْدِي kərildi كېـرىلدى، سـوزۇلدى. اَرْ كَـــرِلْدِي *ər kərildi* — ئادەم (ئەسـنەپ) كېـرىلدى. اُرُقْ كَرِلْدِي// II 191 *uruk kərildi* — ئارغامچا سـوزۇلدى. ئاشلانغان تېرە، خام تېـرە ۋە شـۇنىڭغا ئوخشـاش نەرسـىلەر كېرىلسـىمۇ شـۇنداق دېيىلىدۇ (كَرِلُـــرْ – كَرِلْماكْ *kərilür - kərilmək*).

كُـــرُلْدِي kərüldi كـۆرۈلـدى. كُـــرُلْدِي نـــانْكْ *kərüldi nan* — نـەرسـە كـۆرۈلـدى (كُرُلُرْ – كُرُلْماكْ *kərülür - kərülmək*).

كِرِلْدِي kirildi كـىرىلدى. اَڤكا كِرِلْدِي *avga kirildi* — ئۆيگـە كـىرىلدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كِرِلُرْ – كِرِلْماكْ *kirilür - kirilmək*).

كَسِـــلْدِي kəsildi كېسـىلدى. كَسِـــلْدِي نـــانْكْ *kəsildi nan* — نەرسـە كېسـىلدى (كَسِلُرْ — كَسِلْماكْ *kəsilür - kəsilmək*).

كُسُلْدِي kəsüldi ئۈزۈلـدى، ئۈزىتـىلدى، سـۇنۇلدى. اَرْ اَذَقْ كُسُلْدِي [1] *ər ažakï kəsüldi* — ئادەمنىڭ ئايىغى ئۈزىتـىلدى// II 192 (كُسُلُرْ – كُسُلْماكْ *kəsülür - kəsülmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُغُرْقَنْدا اَرْتُقْ اَذَقْ كُسُلْسا اُشِيُورْ

yoqurqanda artuq ažak kəsülsə üxiyür

يوتقاندىن ئارتۇق پۇت سۇنۇلسا ئۇششۇيدۇ.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەسلىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَڤِلْدِي kəvildi ئاجىزلىدى. اَرْ كُوجِي كَڤِلْـــدِي *ər küqi kəvildi* — ئادەمنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى، ئادەم ئاجىزلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ باب مەجھۇل پېئىللار بابى، شۇنىڭدەك مەنتىقي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ جۈملىدە «اَرْ *ər*» ۋە «اَذَقْ *ažak*» سۆزلىرىنىڭ مەجھۇل پېئىل «كُسُلْدِي *kəsüldi*»گە بىرلا ۋاقىتتا ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، بۇ توغرىدا بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بېرىپ، بۇ يەردىكى «اَرْ *ər*» سۆزىنى «اُلْ *ol*» بولۇشى كېرەك دەيدۇ (تۈركچە II تۇم 137- بەتكە قاراڭ). بىزچە بۇ يەردە «اَذَقْ *ažak*» سۆزىنى «اُلْ *ol*» سۆزى بىلەن ئېنىقلاش ھاجەتسىز. ئەرەبچە « رِجْلَهْ — ئايىغى، پۇتى» دېگەن ئىزاھ بويىچە ھەمدە مۇشۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزگە مىسال قىلىنغان « اَرْ كُوجِي كَڤِلْدِي *ər küqi kəvildi* — ئادەمنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى» دېگەن جۈملىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى « اَرْ اَذَقِي كُسُلْدِي *ər ažakï kəsüldi* — ئادەمنىڭ ئايىغى سۇنۇلدى، ئۈزىتىلدى» بولسا كېرەك. شۇڭا، « *ažakï* » دەپ ئالدۇق.

تَكْرا اَقْبْ اَكْرَلِمْ *təgrə avïp əgrəlim* [چۆرىسىنى ئولىشىپ قورشايلى،

اَتّنْ تُشُبْ يُكْرَلِمْ// II 193 *attïn tüxüp yügrəlim* ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى،

اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ *arslanlayu kөkrəlim* ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،

كُوجِي اَنِنْ كَقِلْسُونْ *küqi anïn kəvilsün* كۈچى شۇنىڭ بىلەن ئاجىزلاشسۇن.]

دۇشمەننىڭ چۆرىسىنى قورشۇالايلى، ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلاشسۇن.

مَنِلْدِي manïldï ماڭدۇرۇلدى ~ مىلەندى. اَتْماكْ سِرْكاكا مَنِلْدِي *ətmək sirkəgə manïldï* — نان سىركىگە مىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنِلُرْ – مَنِلْماقْ *manïlur - manïlmaq*).

مُنَلْدِي münəldi: تُونْ مُنَلْدِي *ton münəldi* — تونۇڭ ئېڭىنى//ئېلىندى.//يەنى تونۇڭ چۆرىسى ۋە ئۇنى كېسىۋېتىلدى (مُنَلُرْ — مُنَلْماكْ *münəlür - münəlmək*). II 194 336

مُنُلْدِي münüldi مىڭدۇرۇلدى. اَتْ مُنُلْدِي *at münüldi* — ئات مىنىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنُلُرْ – مُنُلْماكْ *münülür - münülmək*).

قائىدە

بۇ قىسىم «ل – *l*» قوشۇمچىسىغا ئاساسلانغان. «ل – *l*» قوشۇمچىسى ئۇچ خىل ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ.

بىرىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئىل «ل – *l*» قوشۇلۇش بىلەن ئۇچ ھەرپلىككە ئايلىنىپ، مەجھۇل مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «يا قُرُلْدِي *ya kuruldï* — يا قۇرۇلدى»، «اَرْ اُرُلْدِي *ər uruldï* — ئادەم ئۇرۇلدى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار ئەسلى «قُرْدِي *kurdï* — قۇردى»، «اُرْدِي *urdï* — ئۇردى» بولۇپ، ئۆز ئالدىغا بىر بابنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆتۈمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسىلىدۇ. ئەڕەب تىلى قائىدىسىدە بۇنداق ئەھۋال يوق. مەسىلەن: «اُلْ نانْكْ كُرُلْدِي *ol nəŋ kørüldi* — ئۇ ئەرسە كۆرۈلدى»[1]، «اُلْ يِرْكا بَرِلْدِي *ol yərgə barildi* — ئۇ يەرگە بېرىلدى» دېگەندەك.

بەزىدە بۇ ھەرپ (قوشۇمچە) ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىدۇ[2]. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِنْدِي *bitik bitindi* — پۈتۈك پۈتۈلدى، كىتاب يېزىلدى»، «اَرْ اِتِنْدِي *ər itindi* — ئادەم سىيپىلىدى، سۈرۈندى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار «بِتِلْدِي *bitildi*»، «اِتِلْدِي *itildi*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلُكْ تِرِلْدِي *ölüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى»، «سُوتْ سُغُلْدِي *süt soquldi* — سۈت سوغۇلدى»، «سُوڤْ سُزُلْدِي *suv süzüldi* — سۇ سۈزۈلدى» دېگەندەك.// II 196

تَبِنْدِمْ tapïndïm تېۋىندىم: بويسۇندۇم، خىزمەت قىلدىم. مَنْ تَنْكْرِيكا تَبِنْدِمْ *mən təŋrigə tapïndïm* — مەن تەڭرىگە تېۋىندىم، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تۇتتۇم. اُلْ بَكْكا تَبِنْدِي *ol bəgkə tapïndi* — ئۇ بەگكە خىزمەت قىلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُكْرَنْ اَنِكْ بِلِكِنْ كُنْدا اَنكارْ بارُو *øgrən anïŋ bilikin künda aŋar baru*

قُتْقِلِقِنْ تَبِنْغِلْ قُذْغِلْ كُفَرْ نارُو *kotkïlïkïn tapïnoqïl kożoqïl køvəz naru*

[كۇندە ئۇنىڭ بېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن،

مۇلايىملىق بىلەن (ئۇنىڭغا) خىزمەت قىل، ھاكاۋۇرلۇقنى نېرى قوي.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىك ۋە ھەكىم ئادەمگە يولۇقساڭ، ھەر كۈنى ئۇنىڭ يېنىغا بار، ئۇنىڭدىن كەمتەرلىك بىلەن

---

[1] «كُرُلْدِي *kørüldi* — كۆرۈلدى» پېئىلى قانداقتۇر ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجىسىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى ئۆتۈملۈك ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتىغا بېسىم ئاتالاي دېققەت قىلغان ۋە مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن.

[2] بۇ مىساللاردا مەجھۇل دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان «ل - *l*»نىڭ ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىش ئەھۋالى كۆرۈنمەيدۇ. بۇ يەردە «ل- *l*» ئورنىغا «ن - *n*» قوشۇمچىسىنى قوللىنىشقا بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

ئىلىم - ھېكمەت ئۆگەن، تەكەببۇرلۇقنى نېرى تاشلا (تَبِنُورْ – تَبِنْماقْ
337
tapïnur - tapïnmak).//

197 II

تَبِنْدِي təpindi دېۋىتتى. اَرْ اَتِنْ تَبِنْدِي *ər atïn təpindi*// — ئادەم ئېتىنى دېۋىتتى. ھەر-قانداق نەرسە پۇت بىلەن قىمىرلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبِنُورْ – تَبِنْماكْ *təpinür - təpinmək*).

بِتِنْدِي bitindi خەت پۈتۈۋاتقاندەك كۆرۈندى، خەت يېزىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ بِتِكْ بِتِنْدِي *ər bitik bitindi* — ئادەم پۈتۈك (خەت، كىتاب) پۈتۈۋاتقاندەك كۆرۈندى. باشقا بىركىمنىڭ ياردىمىسىز ئۆزى يالغۇز پۈتۈۋالسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بِتِنُورْ – بِتِنْماكْ *bitinür - bitinmək*).

بُتَنْدِي putandï پۇتالدى. يِغاجْ بُتَنْدِي *yïoqaq putandï* — ياغاچ يەنى دەرەخ (شاخلىرى) پۇتالدى. ئادەم ياغاچنى پۇتاۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بُتَنُورْ – بُتَنْماقْ *putanur – putanmak*).

بِجِنْدِي pïqïndï پىچىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ اُزِنكا اَتْ بِجِنْدِي *ər өziŋə at pïqïndï* — ئادەم ئۆزىگە گۆش كېسىۋاتقاندەك كۆرۈندى، بۇ ئىشنى يالغۇز قىلىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِجِنُورْ – بِجِنْماقْ *pïqïnur - pïqïnmak*).

198 II

بُرُنْدِي büründi پۈركەندى. اُراغْتْ يُغُرْقانْ بُرُنْدِي *uraoqut yooqurkan büründi*// — ئايال يوتقان پۈركەندى. باشقا نەرسە پۈركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرُنُورْ – بُرُنْماكْ *bürünür - bürünmək*).

بَرِنْدِي barïndï يۈردى، كەتتى. اُراغْتِنْ قانْ بَرِنْدِي *uraoquttïn kan barïndï* — ئايالدىن قان (خۇن) كەتتى، تومۇرىدىن خۇن يۈرۈشتى، بۇ ھەيز قېنى كېلىدىغان تومۇردۇر (بَرِنُورْ – بَرِنْماقْ *barïnur - barïnmak*).

بَرِنْدِي barïndï بېرىۋاتقاندەك كۆرۈندى، كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اَفْكا بَرِنْدِي *ər əvgə barïndï* — ئادەم ئۆيگە كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِنُورْ – بَرِنْماقْ *barïnur - barïnmak*).

پېئىللارنىڭ بۇ قىسمى ئەرەبچىدىكى «تَفاعُلْ» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئەمەلىيەتتە بىر ئىشنى ئىشلىمەيدىغان بولسىمۇ ئىشلەۋاتقاندەك، ئىشلەيدىغاندەك كۆرۈنۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَّ الرَّجُلْ – ئادەم گاس

بولۇۋالدى، ئۆزىنى گاس قىلىپ كۆرسەتتى»، «تَماوَتَ - ئۆزىنى ئۆلگەن قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بَزَنْدِي bəzəndi بېزەندى ~ بېزەلدى، ياساندى. اُراغُتْ بَزَنْدِي *uraoqut bəzəndi* — ئايال بېزەندى، ياساندى.// II 199 اَفْ بَزَنْدِي *əv bəzəndi* — ئۆي بېزەلدى. بۇ يەردىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن (بَزَنُورْ - بَزَنْماكْ *bəzənür – bəzənmək*).

بَسِنْدِي basïndï بېسىنچاق كۆردى. اُلْ اَرِكْ بَسِنْدِي *ol ərig basïndï* — ئۇ (بىر) ئادەمنى بېسىنچاق كۆردى ۋە بوزەك ئەتتى (بَسِنُورْ - بَسِنْماقْ *basïnur – basïnmak*).

بُشَنْدِي boxandï بوشاندى، بوشىدى. قُوىْ بُشَنْدِي *koy boxandï* — قوي بوشاندى، باغلاقتىن بوشاندى. تُگُونْ بُشَنْدِي *tügün boxandï* — تۈگۈن، چىگىك بوشىدى. اُراغُتْ بُشَنْدِي *uraoqut boxandï* — II 338 //ئايال (ئەردىن) بوشاندى، ئەردىن چىقتى. ئارغۇچە. بۇ سۆز ساغلام ئەمەس (بُشَنُوزْ - بُشَنْماقْ *boxanur - boxanmak*).

بُغُنْدِي booqundï بوغۇلدى. اَتْ بُغُنْدِي *at booqundï* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُنُورْ - بُغُنْماقْ *booqunur – booqunmak*).

بَقِنْغِلْ bakïnoqïl باققىن، قارىغىن. ايشْ كِيدِنكا بَقِنْغِلْ *ix kədinə bakïnoqïl* — ئىشنىڭ كەينىگە (ئاخىرىغا) قارىغىن.// II 200 ئىشنىڭ ئاخىرىنى ئويلىغىن (بَقِنُورْ - بَقِنْماقْ *bakïnur - bakïnmak*).

بقندى buqundï پۇكۇۋالدى، يىغىۋالدى. اَرْ اَذاقِنْ بقندى *ər ażakïn buqundï* — ئادەم ئايىغىنى يىغىۋالدى (بقنور - بقنماق *buqunur - buqunmak*)[1].

تَكِنْدِي təgindi چىگىلچىدە خاقانغا ياكى بەگكە بىر كىمنىڭ كەلگەنلىكى خەۋەر بېرىلگەندە «اُلْ تَكِنْدِي *ol təgindi* — ئۇ ھازىر بولدى، كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى» دېيىلىدۇ. كەتسىمۇ «اُلْ تَكِنْدى *ol təgindi*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ياقتۇرمايدۇ (تَكِنُورْ - تَكِنْماكْ *təginür - təginmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستىرىگە ھېچقانداق ھەرىكە قويۇلمىغان. سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىدىمۇ چېكىت يوق. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 272 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى ۋە 334 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە قاراپ، « *bukundï* » دەپ ئالدۇق.

تۈگۈندى tügündi تۇغۇندى، تۇغۇۋالدى. ئۇل تۈگۈن تۈگۈندى ol tügün tügündi — ئۇ تۇغۇننى (ئۆزى) تۇغۇۋالدى. تۇغۇن تۇغۇۋاتقاندەك كۆرۈنسەمۇ مۇشۇنداق//دەپ201 II يىلىدۇ (تۈگنۈر - تۈگۈنمەك tügnür - tügünmək).

بۇلۇندى bulundï تېپىلدى. يېتەك بۇلۇندى yitük bulundï ① — يېتەكەن نەرسە تېپىلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (بۇلنۇر - بۇلۇنماق bulnur - bulunmak).

بىلىندى bilindi بىلىنۋالدى، چۈشىنىۋالدى. ئەر ئىشىن بىلىندى ər ïxïn bilindi — ئادەم ئىشىنى بىلىنۋالدى (بىلنۇر - بىلىنماك bilinür - bilinmək). ئەر يازۇقىن بىلىندى ər yazukïn bilindi — ئادەم گۇناھىنى بىلىنۋالدى، يەنى گۇناھىنى ئېتىراپ قىلدى.

تۇتۇندى tutundï تۇتۇلدى، تۇتۇۋالدى؛ تۇتاشتى. كۈن تۇتۇندى kün tutundï — كۈن تۇتۇلدى. ئاي تۇتۇندى ay tutundï — ئاي تۇتۇلدى. بەگ مېنى ئوغۇل تۇتۇۋالدى، ئوغۇل قىلىۋالدى. bəg məni oоɣul tutundï — باشقىلاردەمۇ شۇنداق. ئەر كەيىك تۇتۇندى ər kəyik tutundï — ئادەم (يالغۇز//ئۆزى) كېيىك تۇتۇۋالدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆزى يالغۇز بىر نەرسىنى تۇتۇۋالسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ. ئوت تۇتۇندى ot tutundï — ئوت تۇتاشتى (تۇتۇنۇر - تۇتۇنماق tutunur - tutunmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۈشۈك ئوتى تۇتۇنۇپ üžik otï tutunup [ئىشق ئوتى تۇتىشىپ،
ئۆپكە - يۈرەك قورۇلار (كۆيەر).] өpkə yürək ƙaoɣrulur ئۇبكا يۈرەك قۇرۇلۇر

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئىشق ئوتى تۇتىشىش بىلەن يۈرەك ۋە ئۆپكە ھەم ئۇنىڭ ئۆپچۆرىسى كۆيۈپ قورۇلدى. ئۇل ئاۋرتا تۇتۇندى ol avurta tutundï — ئۇ ئېمىكئانا تۇتۇندى (تۇتتى)، ئۇل مەن ئۈتكۈچى تۇتۇندى

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىملاسى ئېنىق ئەمەس، ئاستى ۋە ئۈستىدە بىرقانچە چېكىت ۋە كەسرە بەلگىلىرى قويۇلغان. بىز ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «يۈتۈك yitük» دەپ ئالدۇق.

ol məni ötükqi tutundï — ئۇ مېنى خانغا ئۆتۈنۈش قىلغۇچى (ئۆتۈنگۈچى) تۇتۇۋالدى، ئارىچى قىلدى، بۇنىڭ مەستىرىمۇ// يۇقىرىقىدەك[1]. II 203

تِتِنْدِي titindi تىكلىدى، تىك قارىدى. اُلْ اَنكَرْ تِتِنْدِي *ol aŋar titindi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىكىلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 339//

اَنِكْ يُوزِنكا تِتْنُو بَقْسا بُلْماسْ

anïŋ yüziŋə titnü bakṣa bolmas

ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىسا بولماس.

يەنى ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن يۈزىگە تىكىلىپ قارىغىلى بولمايدۇ (تِتِنُورْ - تِتِنْماكْ *titnür - titinmək*).

تُدُنْدِي todundï تويۇندى. اَرْ تُدُنْدِي *ər todundï* — ئادەم تويۇندى، تويغاندەك كۆرۈندى. تويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُدْنُورْ - تُدُنْماقْ *todnur - todunmak*).

تِذِنْدِي tïżïndï تىيىندى، چەكلەندى. اَرْ ايشْتِنْ تِذِنْدِي *ər ixtïn tïżïndï* — ئادەم ئىشتىن تىيىندى (تِذِنُورْ - تِذِنْماقْ *tïżïnur - tïżïnmak*). II 204//

تَرَنْدِي tarandï تاراندى، تارىدى. اُلْ سَجِنْ تَرَنْدِي *ol saqïn tarandï* — ئۇ تاراندى. ئۇ (باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز) چېچىنى تارىدى (تَرانُرْ - تَرَنْماقْ *taranur - taranmak*).

تَرِنْدِي tarïndï تېرىۋالدى، تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ تَرِغْ تَرِنْدِي *ər tarïoŋ tarïndï* — ئادەم ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. يالغۇز ئۆزى تېرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِنُورْ - تَرِنْماقْ *tarïnur – tarïnmak*).

تَرُنْدِي tarundï سىقىلدى، تارلىق ھېس قىلدى، ئىچى پۇشتى. اَرْ ايشْتا بُشْتِ تَرُنْدِي *ər ixta puxtï tarundï* — ئادەم ئىشتا سىقىلدى (تَرُونُرْ - تَرُنْماقْ *tarunur- tarunmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا بېرىلگەن «ئوت تۇتاشتى» مەنىسىدىكى مىسال «اُوتْ تُتَنْدِي *ot tutandï*» شەكلىدە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تُتَنُورْ - تُتَنْماقْ *tutanur - tutanmak*» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى شېئىردا بۇ سۆز «تُتُونُبْ *tutunup*» شەكلىدە كەلگەن، بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلىپ تراڭسكرىپسىيە بەردۇق.

تۇرۇندى turundï: ئالْ مَنكا اُتْرُو تُرُنْدِي ol maŋa utru turundï — ئۇ ماڭا ئۇتتۇر تۇردى. ئۇدۇلدا تۇرسا ۋە تاقابىل كەلسەمۇ شۇنداق دېيىلمدۇ (تُرُونُرْ - تُرُنْماقْ turunur - turunmaq).

تۈرۈندى türündi تۇرۇۋالدى، تۇرتەكلىدى، تۇردى. ئار اُوزْ بِتِكِنْ تُرُنْدِي ər öz bitikin türündi — ئادەم ئۆز//پۇتۇكىنى (خېتىنى) تۇرۇۋالدى (تُرُنُورْ - تُرُنْماكْ türünür - türünmək). 205 II

تِرَنْدِي tirəndi تىرەندى، تىرەجىدى، ئۆزىنى تارتتى، داجىدى. ئار ايشْتِنْ تِرَنْدِي ər ïxtïn tirəndi — ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئۆزىنى تارتسا ۋە تارتىنسىمۇ شۇنداق دېيىلمدۇ. اُلْ تامْقا تِرَنْدِي ol tamqa tirəndi — ئۇ تامغا تىرەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرانُرْ - تِرَنْماكْ tirənür - tirənmək).

تَرِنْدِي tərindi تېرىۋالدى، يىغىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِشْ تَرِنْدِي ol özinə yəmix tərindi — ئۇ ئۆزىگە يېمىش (مېۋە) تېرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرِنُورْ - تِرِنْماكْ tərinür - tərinmək).

تُرُنْدِي turundï ئورۇقلىدى، جۇدىدى. اَتْ تُرُنْدِي at turundï — ئات ئورۇقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُنُورْ - تُرُنْماقْ turunur - turunmaq).

تُرُنْدِي turundï تۇرۇۋالدى، توختىۋالدى. ئار ايشْتا تُرُنْدِي ər ïxta turundï — ئادەم ئىشتا تۇرۇۋالدى (تُرُنُورْ - تُرُنْماقْ turunur - turunmaq). 206 II//

تَزِنْدِي təzindi تېزىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَزِنْدِي ol təzindi — ئۇ تېزىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى (تَزِنُرْ - تَزِنْماكْ təzinür - təzinmək).

تِزِنْدِي tizindi تىزدى، تىزىۋالدى. اُراغُتْ يِنْجُوسِنْ تِزِنْدِي uraqut yinqüsin tizindi — خوتۇن ئۇنچىسىنى تىزىۋالدى (تِزِنُرْ- تِزِنْماكْ tizinür - tizinmək).

تُشَنْدِي tuxandï چۈشەلدى، كالۋالاشتى. ئار اَذاقِي تُشَنْدِي ər aždaqï tuxandï — ئادەمنىڭ ئايىغى كالۋالاشتى، يەنى ئادەمنىڭ ئاياغلىرى//قورقۇنچتىن بىر- بىرىگە چىرماشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 340

ارْسْلَنْ كُكْرَسا اَتْ اَذاقِي تُشالِرْ arslan kökrəsə at aždaqï tuxalïr

ئارسلان ھۆركىرسە ئات ئايىغى كالۋالىشىدۇ (چۈشىلىپ قالىدۇ).

بۇ ماقال ئۆزىدىن كۆچلۈككە تاقابىل تۇرماقچى بولغان ئاجىزنىڭ كۆچلۈك يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن ئايىغىنى تىترىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (تُشائُرْ – تُشَنْماقْ tuxanur - tuxanmak).

تُشَنْدِي təxəndi تۆشەك ~ چۈشەك سېلىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا تُشاكْ تُشَنْدِي 207 II ol oziŋə təxək təxəndi —— ئۇ ئۆزىگە// تۆشەك سېلىۋالدى (تُشائُرْ- تُشَنْماكْ təxənür - təxənmək).

تَقِنْدِي təvindi ئۆۋۈلىدى. اَرْ اَلكِنْ اُقُنْدِي تَقِنْدِي ər əlikin uvundï təvindi —— ئادەم قولىنى ئۆۋۈلاپ كەتتى، ئادەم قايغۇرغىنىدىن ياكى ئۇياتقىنىدىن قولىنى ئۆۋۈلىدى (تَقِنُورْ – تَقِنْماكْ təvinür - təvinmək).

تُقِنْدِي tokˌïndï توقۇندى، سوقۇلدى، ئۇرۇلدى. اَرْ تامْقا تُقِنْدِي ər tamka tokˌïndï —— ئادەم تامغا سوقۇلدى. اَرْ تُقِنْدِي ər tokˌïndï —— ئادەم بىرنېمىگە ئۇرۇلۇپ كەتتى. ئوغۇزچە. قِلِجْ تُقِنْدى kïlïq tokˌïndï —— قىلىچ سوقۇلدى (تُقِنُورْ – تُقِنْماقْ tokˌïnur - tokˌïnmak)[1].

تُقُنْدِي tokˌundï سويۇۋالدى. تُقُمْ تُقُنْدِي tokˌum tokˌundï —— سوقۇم سويۇۋالدى، ئۇ ئۆزىگە سوقۇم سويۇۋالدى (تُقُنُورْ – تُقُنْماقْ tokˌunur - tokˌunmak).

تِقِنْدِي tïkˌïndï تىقىۋالدى، چىڭداپ تىقىۋالدى. اَرْ يُونْكْ تَغارْقا تِقِنْدِي 208 II ər yuŋ taoqarka tïkˌïndï —— ئادەم يۇڭنى// تاغارغا چىڭداپ تىقىۋالدى. اَشْ تِقِنْدِي ax tïkˌïndï —— ئاشنى چىڭقاپ يېدى. بۇ سۆز بىرىگە غەزەپلەنگەندە ئېيتىلىدۇ (تِقِنُورْ – تِقِنْماقْ tïkˌïnur - tïkˌïnmak).

تَلِنْدِي təlindi تېشىلدى، ئېچىلدى. تامْ تَلِنْدِي tam təlindi —— تام تېشىلدى (تَلِنُرْ – تَلِنْماكْ təlinür - təlinmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُجَنْدِي بِلاكِمْ küqəndi biləkim [بىلكىم كۆچەندى،
يَغُودِي تِيلاكِمْ yaoqudï tiləkim تىلىكىم يېقىنلاشتى.// 209 II
تَلِنْدِي بِلِيكِمْ təlindi bilikim بىلىمىم بۇلىقى ئېچىلدى،
تَكْرُبْ اَنكَرْ جَرْتِلُورْ təgrüp aŋar qərtilür ئۇنىڭغا يېتىپ يوقىلىدۇ.]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

بىلىكىم كۆچەندى، ئىلىم - ھېكمەت ھەققىدە نۇرغۇن نەرسىلەر يازغىنىم ئۈچۈن ئۇ زورۇقتى: ئەمدى ئىلىم - ھېكمەتتىكى مۇرادىم يېقىنلاشتى، كۆكسۈمدە ئىلىم- ھېكمەت بۇلاقلىرى ئېچىلدى، زامان مېنى مۇشۇ يەرگە يەتكۈزگىنىدە، ئۆمرۈمۇ ئاخىرلىشىۋاتىدۇ[1].

تِلِنْدِي tilindi تىلىندى. تَرِي تِلِنْدِي *tәri tilindi* — تېرە تىلىندى، يەنى تېرە ئۇزۇنسىغا قېيىشتەك تىلىندى (تِلِنُورْ - تِلِنْماكْ *tilinür - tilinmәk*).

تَمِنْدِي tamïndï تېمىتىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا ياغْ تَمِنْدِي *ol өziŋә yaoq tamïndï* — ئۇ ئۆزىگە ياغ تېمىتىۋالدى (تَمِنُورْ - تَمِنْماقْ *tamïnur - tamïnmaq*).

جَبِنْدِي qapïndï سىۋىدى، قامچىلىدى. اَرْ اَتِنْ // جَبِنْدِي *әr atïn qapïndï* — ئادەم ئېتىنى قامچىلىدى. اَرْ سُقْدا جَبْدِي *әr suvda qapdï* — ئادەم سۇدا (چاۋاپ) ئۈزدى. بۇنىڭ «جَبِنْدِي *qapïndï*» شەكلىمۇ بار. (جَبِنُورْ - جَبِنْماقْ *qapïnur – qapïnmaq*).

جَقِنْدِي qakïndï چاقىدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اُزِنكا جَقْماقْ جَقِنْدِي *әr өziŋә qakmaq qakïndï* — ئادەم ئۆزى ئۈچۈن چاقماق چاقىدىغاندەك كۆرۈندى (جَقِنُورْ - جَقِنْماقْ *qakïnur - qakïnmaq*).

جَكِنْدِي qәkindi چېكىۋالدى، چېكىت قويۇۋالدى. اَرْ بِتِكْ كا // جَكِكْ جَكِنْدِي *әr bitikkә qәkik qәkindi* — ئادەم خەتكە چېكىت قويۇۋالدى (جَكِنُورْ - جَكِنْماكْ *qәkinür - qәkinmәk*).

جَكِنْدِي qәgindi چىگىۋالدى. اُلْ يُوكُنْ جَكِنْدِي *ol yükün qәgindi* — ئۇ يۈكنى چىگىۋالدى (جَكِنُورْ - جَكِنْماكْ *qәginür - qәginmәk*).

جَلِنْدِي qalïndï چېلىندى، ئاڭلاندى؛ ئورۇقلىدى، چالدى//(يىقىلدى). اَتْ جَلِنْدِي *at qalïndï* — (ئوت - بوغۇزنىڭ ناچارلىقىدىن) ئات ئورۇقلىدى. سُوزْ بَكْ قُلاقنكا جَلِنْدِي *sөz bәg kulakïŋa qalïndï* — سۆز بەگنىڭ قۇلىقىغا چېلىندى، ئاڭلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە. اَرْ اُوزِنْ يِيرْكا جَلِنْدِي

[1] بۇ شېئىرنىڭ ئەرەبچىسىدە بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە «مُعْضَمِي — بىلەك» سۆزىدىن كېيىنكى «فَظُلِمَ — زورۇقتى، زۇلۇم قىلىندى» دېگەن سۆز «نظلم» شەكلىدە خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان. بىز «فَظُلِمَ» نى توغرا تېپىپ، شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

ər özin yərgə qalindï — ئادەم ئۆزىنى يەرگە چالدى، تاشلىدى (يىقىلدى) ياكى يىقىلغاندەك كۆرۈندى (جَلِنُورْ - جَلِنْماقْ *qalïnur - qalïnmak*).

جِلَنْدِي qïlandï نەملەندى. جِلَنْدِي نانْكْ *qïlandï nəŋ* — نەرسە نەملەندى. بۇنىڭ ئەسلى «جِيلَنْدِي *qïlandï*»دۇر (جِيلَنُورْ - جِيلَنْماقْ *qïlanur - qïlanmak*). اَتْ جِلَنْدِي *at qïlandï* — ئات تەرلىدى (تەرگە چىلاندى).

سَبِنْدِي sapïndï سېپىۋالدى، ئۆتكۈزۈۋالدى. اِشْلارْ يِكْنا سَبِنْدِي *ixlər yigna sapïndï* — خوتۇن يىڭنىگە يىپ سېپىۋاتقاندەك كۆرۈندى، ئەملىيەتتە بۇ ئىشنى ئۆزى قىلمىغان بولسىمۇ قىلغاندەك كۆرۈندى (سَبِنُورْ - سَبِنْماقْ *sapïnur - sapïnmak*)

سَتِنْدِي satïndï ساتمىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اَتِنْ سَتِنْدِي *ər atïn satïndï* — ئادەم ئېتىنى ساتمىغاندەك كۆرۈندى (سَتِنُورْ - سَتِنْماقْ *satïnur - satïnmak*).

سَجِنْدِي saqïndï چېچىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا سُوقْ سَجِنْدِي *ər özinə suv saqïndï* — ئادەم ئۆزىگە سۇ چېچىۋالدى (سَجِنُورْ - سَجِنْماقْ *saqïnur – saqïnmak*).

سُجُنْدِي süqündi تەمىنى تېتىدى، مەززە قىلدى. اَرْ سُوزْكا سُجُنْدِي *ər sözgə süqündi* — ئادەم سۆزگە مەززە قىلدى، سۆزگە بېرىلىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ ئىشىغا چولىسى تەگمىدى (سُجِنُورْ - سُجِنْماكْ *süqinür - süqinmək*).

سُوزْكا سُجِنْسا بُلُنْ بَرِيْر *sözgə süqinsə bulun barïr*

سۆزگە مەززە قىلسا، تۇتقۇن بولۇر.

سۆزنىڭ تاتقىغا مەززە قىلغان تۇتقۇن بولىدۇ. بۇنىڭ بىر ھېكايىسى بار. بۇ ماقال سۆزگە قىزىقىپ ئىشنى تاشلىۋېتىدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَرِنْدِي sarïndï يۆگەندى، پۇركەندى: ئورانىدى. اَرْ سُقْلُقِنْ سَرِنْدِي *ər suvlukïn sarïndï* — ئادەم سەللىسىنى يۆگىدى. اُراغُتْ بُرُنْجُكْ سَرِنْدِي *uraqut bürünqük sarïndï* — خوتۇن پۇركەنچىسىنى پۇركەندى. بىركىم ھەرقانداق بىر نەرسىنى پۇركىنىۋالسا ياكى كىيىۋالسا، يۆگىنىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرِنُورْ // سَرِنْماقْ *sarïnur - sarïnmak*).

سَـــرِنْدِي sarïndï بېرىلدى، قېتىرقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى. اَرْ ايشْـــقا سَـــرِنْدِي ər ïxqa sarïndï — ئادەم ئىشقا قېتىرقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى، يەنى ئادەم ئۆزىنى تىلىگەن، ئىراده قىلغان ئىشنى تېپىۋالغان قىلىپ كۆرسەتتى (سَرِنُورْ - سَرِنْماقْ sarïnur - sarïnmaq).

سُـــرُنْدِي süründi سۈرۈندى، سۈركەندى؛ قاشلىدى. كِشـــي اُوزْ يِيـــنِنْ سُـــرُنْدِي kixi oz yənin süründi — كىشى ئۆزىنىڭ ئەت - يېنىنى قاشلىدى (سُـــرُنُورْ - سُـــرُنْماكْ sürünür - sürünmək). قاتتىق بىر نەرسە سۈركىلىپ ئېزىلسىمۇ ياكى ئۆپرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُـــزُنْدِي süzündi سۈزۈلدۈرىدىغانده‌ك كۆرۈندى. اَرْ اُوزِنكـــا سُـــوقْ سُـــزُنْدِي ər oziŋə suv süzündi — ئادەم ئۆزىگە سۇ سۈزۈلدۈرىدىغانده‌ك كۆرۈندى (سُزُنُورْ - سُزُنْماكْ süzünür - süzünmək).

214 II

سِـــيزِنْدِي səzindi سەزدى، گۇمانلاندى، گۇمان قىلدى. // اُلْ اَنكـارْ سِـــيزِكْ سِـــيزِنْدِي ol aŋar səzik səzindi — ئۇ ئۇنىڭدىن گۇمانلاندى (سِـــيزِنُورْ — سِـــيزِنْماكْ səzinür - səzinmək).

سَسِنْدِي səsindi ئىنتىلدى. اَرْ قُلِنْ اُرْغالِي سَسِنْدِي ər kulïn uroqalï səsindi — ئادەم قۇلىنى ئۇرغىلى ئىنتىلدى، دېۋەيلىدى. ئات باغلاقتىن بوشىنىپ كېتەي دېسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَسِنُورْ - سَسِنْماكْ səsinür - səsinmək).

سُسُـــنْدِي süsündi ئۈسۈدىغانده‌ك كۆرۈندى. اَرْ باشِـــنْ تامْقـــا سُسُـــنْدِي ər baxïn tamqa süsündi — ئادەم بېشىنى تامغا ئۈسۈدىغانده‌ك كۆرۈندى. باشقىلاردەك شۇنداق (سُسُنُورْ - سُسُنْماكْ süsünür - süsünmək).

سَغِنْدِي saoqïndï ساغىدىغانده‌ك كۆرۈندى. اَرْ قُوِينْ سَـــغِنْدِي ər koyïn saoqïndï — ئادەم قويىنى ساغىدىغانده‌ك كۆرۈندى (سَغِنُورْ - سَغِنْماقْ saoqïnur - saoqïnmaq).

سُـــغُنْدِي sooqundï سوقتۇندى، توڭدى. اَرْ سُـــغُنْدِي ər sooqundï — ئادەم سوقتۇندى، توڭدى (سُغُنُورْ - سُغُنْماقْ sooqunur – sooqunmaq).

215 II

سُـــغُنْدِي suoqundï سۇ سالدى. اَرْ سُـــغُنْدِي // ər suoqundï — ئادەم سۇ سالدى، يەنى سۈيدۈك ۋە شۇنىڭده‌ك نەرسىلەردىن بوشاندى (سُـــغُنُورْ — سُـــغُنْماقْ suoqunur - suoqunmaq).

سِغِنْدِي sïoqïndï سىغىندى، كىرىۋالدى. كَيِكْ تُرَغْقا سِغِنْدِي *kəyik turaoqka sïoqïndï* — كېيىك تۇراققا (پاناھ جايغا) كىرىۋالدى. باشقا بىرەر جايغا كىرىۋالغان ھەرقانداق نەرسە ئۇچۇنمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ. مَنْ تَنكْرِيكا سِغِنُورْمَنْ *mən təŋriqə* — *sïoqïnurmən* مەن تەڭرىگە سىغىنىمەن (سِغِنُورْ – سِغِنْماقْ *sïoqïnur - sïoqïnmaq*).

سَڤُنْدِي səvündi سۆيۈندى. اَرْ سَڤُنْدِي *ər səvündi* — ئادەم سۆيۈندى (سَڤُنُورْ – سَڤُنْماكْ *səvünür - səvünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَڤُنْمَكِلْ يُنْدْ اُكُرْ اَذْغِرْ اَنِنْ *səvünməgil yund ügür ažoqïr atan*[1]
اَلْتُنْ كُمُشْ بُلْنَبَنْ اَغِي تَڤارْ *altun kümüx bulnapan aoqï tavar* 216 II

[ئۈيۈر يىلقا، ئايغىر، ئاتان بىلەن سۆيۈنمىگىن،
ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك ماللارنى تاپسىڭمۇ.]

ئۈيۈر يىلقا، ئايغىر ۋە ئاتان تۆگىلەر بىلەن، (شۇنىڭدەك) ئالتۇن - كۈمۈش، يىپەك ماللارغا ئىگە بولۇش بىلەن سۆيۈنۈپ كەتمە، ئۇلارنى ئۆزۈڭ ئۈچۈن خەيرلىك ئىشلارغا ئىشلەتكىن.

سَغِنْدِي saoqïndï ئويلىدى، نىيەت قىلدى. اُلْ مَنكا اَذْكُو سَغِنْدِي *ol maŋa əžgü saoqïndï* — ئۇ ماڭا ياخشىلىق قىلىشنى ئويلىدى، مەن ئۈچۈن ياخشى نىيەتتە بولدى. سۆز بىلەن يارەم قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (سَغِنُورْ – سَغِنْماقْ *saoqïnur - saoqïnmaq*). 343

سَقِنْدِي sakïndï ساقلاندى، ئېھتىيات قىلدى. اُلْ مِنْدِنْ سَقِنْدِي *ol məndin sakïndï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى، يەنى ئېھتىيات قىلدى. بۇ يەردىكى «ق — *k*» ھەرپى ئالدىنقى سۆزدىكىدىن قاتتىقراقتۇر (سَقِنُورْ – سَقِنْماقْ *sakïnur - sakïnmaq*).

سُقُنْدِي sukundï سۇ قۇيۇلدى، يۇيۇندى، يۇدى. اَراغُتْ بَشِنْ سُقُنْدِي *uraoqut baxïn sukundï* — خوتۇن بېشىنى يۇدى. ئۇچ تىلىدا . (سُقُنُورْ – سُقُنْماقْ *sukïnur - sukunmaq*)[2]. 217 II

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَنِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىروككېلمان بۇ سۆزنى «*atan*» دەپ ئوقۇغان. بېسىم ئاتالاي «*anïn*» (ئۇنىڭ بىلەن) دەپ ئوقۇغان. بىز «*atan*» دەپ ئوقۇشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ ھەرىكىلەنگەن. بىز زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

سُكُنْدِي sökündi يۇكۇندى، چۆكتى، تىزلاندى. اَرْ بَكْكا سُكُنْدِي *ər bəgkə sökündi* — ئادەم بەككە يۇكۇندى.

سُكُنْدِي sökündi سۆكۈۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ تُونِنْ سُكُنْدِي *ol tonïn sökündi* — ئۇ تونىنى سۆكۈۋاتقاندەك كۆرۈندى (سُكُنُورْ – سُكُنْماكْ *sökünür - sökünmək*).

سَلِنْدِي salïndï سېلىندى، ساڭگىلىدى. يِنْجُو قُلاقْتِنْ سَلِنْدِي *yinqü qulaqtïn salïndï* — ئۇنچە قۇلاقتىن ساڭگىلىدى. ھەرقانداق نەرسە ساڭگىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِنُورْ - سَلِنْماقْ *salïnur - salïnmaq*).

قَبِنْدِي qapïndï بۇلاۋاتقاندەك كۆرۈندى؛ دارىدى. اَرْ تَقارْ قَبِنْدِي *ər tavar qapïndï* — ئادەم تاۋار (مال) بۇلاۋاتقاندەك كۆرۈندى (قَبِنُورْ - قَبِنْماقْ *qapïnur - qapïnmaq* II 218).

اُغْلانْ يَلْ قَبِنْدِي *oqlan yal qapïndï* — بالىغا يەل دارىدى.

قَتِنْدِي qatïndï قېتىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَلْقانْقا ياغْ قَتِنْدِي *ol talqanqa yaq qatïndï* — ئۇ تالقانغا ياغ قېتىۋاتقاندەك كۆرۈندى (قَتِنُورْ - قَتِنْماقْ *qatïnur - qatïnmaq*).

قَنْدِي qutandï قۇتاندى، بەختلىك بولدى. قَنْدِي نانْكْ *qutandï nəŋ* — نەرسە قۇتاندى، نەرسە قۇتلۇق بولدى (قُتانُرْ ـ قُتْنماقْ *qutanur - qutanmaq*)[1].

قَجِنْدِي qaqïndï قېچىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ مِنْدِنْ قَجِنْدِي *ol məndin qaqïndï* — ئۇ مەندىن قېچىۋاتقاندەك كۆرۈندى (قَجِنُرْ - قَجِنْماقْ *qaqïnur - qaqïnmaq*).

قُرُنْدِي qorundï قورۇندى، ئېچىندى، قىيمىدى. اَرْ تَقارِنكا//قُرُنْدِي *ər tavarïŋa qorundï* II 219 — ئادەم مېلىغا قورۇندى (قُرِنُورْ - قُرِنْماقْ *qorïnur - qorïnmaq*).

قُرُنْدِي qurundï قۇرۇندى، ئۆزىنى قۇرۇتۇۋالدى. اَرْ قُرُنْدِي *ər qurundï* — ئادەم (يۇيۇنغاندىن كېيىن) قۇرۇندى (قُرِنُورْ - قُرِنْماقْ *qurïnur - qurïnmaq*).

قِرِنْدِي qïrïndï قىرىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ نانْكْنِ قِرِنْدِي *ol nəŋni qïrïndï* — ئۇ بىر نەرسىنى قىرىۋاتقاندەك كۆرۈندى (قِرِنُورْ - قِرِنْماقْ *qïrïnur - qïrïnmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان، ئۇچىنچى ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز يازما نۇسخا 329- بەتتىكى «قُتَلْدِي *qutaldï*»، يەنى «قُتْ اَلْدِي *qut aldï*» سۆزىنىڭ ئەڭبىچە ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سۆزنىڭ يىلتىزىنى بىر ھېسابلاپ، «*qutandï - qutanur - qutanmaq*» دەپ ئالدۇق.

قَزِنْدِي k¸azïndï قېزىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا قُـذُغْ قَزِنْـدِي *ol өziŋə kużuoq kazïndï* — ئۇ ئۆزىگە قۇدۇق قېزىۋالدى. قۇدۇق قېزىۋاتقانىدەك كۆرۈنسەمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (قَزِنُورْ - قَزِنْماقْ *kazïnur - kazïnmak*).

قُزَنْـدِي k¸ozandï بېزەندى، ياساندى، پەرداز قىلدى. اُراغُـتْ بَزَنْـدِي قُزَنْـدِي *uraoqut bəzəndi kozandï* — خوتۇن بېزەندى، ياساندى (قُزانُـرْ - قُزَنْمـاقْ *kozanur - kozanmak*).

220 II

قِسِـنْدِي k¸ïsïndï قىسىندى، قىزغاندى، بېخىللىق قىلدى. // اَرْ تَقـارِنْ قِسِـنْدِي *ər tavarïn kïsïndï* — ئادەم مېلىنى (چېقىم قىلىشتىن) قىسىندى، بېخىللىق قىلدى. سۈيدۈكى قىستاپ كېتىپ، قىسۇالغان كىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (قِسِنُورْ - قِسِنْماقْ *kïsïnur - kïsïnmak*).

قَشَنْدِي k¸axandï سىيدى. اَتْ قَشَنْدِي *at kaxandï* — // 344 ئات ۋە باشقا ھايۋان سىيدى. لېكىن، بۇ سۆز پەقەت ئاتقا خاستۇر (قَشَنُورْ - قَشَنْماق *kaxanur - kaxanmak*).

قُلُنْدِي k¸olundï تىلەندى، سوراندى. اَرْ نانْكْ قُلُنْدِي *ər nəŋ kolundï* — ئادەم بىر نەرسە تىلەندى (قُلُنُورْ - قُلُنْماقْ *kolunur - kolunmak*).

قِلِنْدِي k¸ïlïndï: اَرْ تَكْما قِلِنْجْ قِلِنْدِي *ər təgmə kïlïnq kïlïndï* — ئادەم كۆرگەنلا ئىشنى قىلىۋەردى. بىركىم ھەددىدىن ئاشماقچى بولسا، ئۇنىڭغا «اُكُـشْ قِلِنْمـا *өkүx kïlïnma* — تولا ھەددىڭدىن ئاشما» دېيىلمىدۇ (قِلِنُـورْ - قِلِنْمـاقْ *kïlïnur – kïlïnmak*).

كَجُنْدِي kəqündi كېچىۋاتقانىدەك كۆرۈندى. اَرْ سُوقْ كَجُنْدِي *ər suv kəqündï* — ئادەم سۇ كېچىۋاتقانىدەك// كۆرۈندى (كَجُنُورْ - كَجُنْماكْ *kəqünür - kəqünmək*). 221 II

كُجَنْـدِي küqəndi كۈچەندى: زورلۇق قىلدى. اَتْ كُجَنْـدِي *at küqəndi* — ئات كۈچەندى، (ئېغىر يۈك كۆتۈرگەنلىكتىن) ئات كۈچىنىپ كەتتى. اُلْ اَنكْ تَقـارِنْ كُجَنْـدِي *ol anïŋ tavarïn küqəndi* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىغا زورلۇق قىلدى. بۇ پېئىل بىرىنچى مىسالدا ئۆتۈمسىز، ئىككىنچىسىدە ئۆتۈملۈكتۇر (كُجـانُورْ - كُجَنْماكْ *küqənür - küqənmək*).

كِجِنْدِي kiqindi قىچىشتى، يولدىن چىقتى. اُراغُـتْ كِجِنْـدِي *uraoqut kiqindi* — خوتۇننىڭ قىچىقى تۇتتى، يولدىن چىقتى، بۇزۇلدى. «كِجِنْمـا *kiqinmə* — سۆركەنمە» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى «اَتْ كِجِنْـدِي

at kiqindi — بەدەن قىچىشتى» دۇر (كِجِنُمَاكْ - كِجِنُورْ - *kiqinmək - kiqinür*).

كِرِنْدِي kirindi كىردى، كىرىۋاتقانەك كۆرۈندى. اَرْ سُقْدا كِرِنْدِي *ər suvda kirindi* — ئادەم سۇغا كىردى (يۇيۇندى). اَرْ اَقْكا كِرِنْدِي *ər əvgə kirindi* — ئادەم[222 II] ئۆيگە كىرىۋاتقانەك كۆرۈندى (كِرِنْمَاكْ - كِرِنُورْ - *kirinmək - kirinür*).

كُرُنْدِي köründi كۆرۈندى، ئۇچراشتى. اُلْ بَكْ كا كُرُنْدِي *ol bəgkə köründi* — ئۇ بەگكە كۆرۈندى، بەگ بىلەن ئۇچراشتى. تاغْ كُرُنْدِي *taoŋ köründi* — تاغ كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇزاقتىن قارا كۆرۈم كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىگە مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (كُرُنْمَاكْ - كُرُنُورْ - *körünmək - körünür*).

كُزُنْدِي közündi كۆرۈندى. كُزُنْدِي نانْكْ *közündi nəŋ* — نەرسە كۆرۈندى. ئارغۇچە.

بۇ يەردە بىر قائىدە بارىكى، بۇ سۆز «كُوزْ *koz*» — كۆز» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئارغۇلار بۇيرۇق شەكلى بىلەن ئۆتكەن زامان شەكلىنى پەرقلەندۈرىدۇ. ئۇلار بۇيرۇق شەكلىدە «ر – *r*» بىلەن «كُرْ *kör*» — كۆر» دەيدۇ، ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ز – *z*» بىلەن «كُزُنْدِي *közündi*» دەيدۇ (كُزُنُرْ - كُزُنْمَاكْ *közünür – közünmək*).

كَسِنْدِي kəsindi كېسىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا اَتْ كَسِنْدِي *ol özinə ət kəsindi* — ئۇ ئۆزىگە گۆش كېسىۋالدى.[223 II] باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسِنْمَاكْ - كَسِنُورْ - *kəsinmək - kəsinür*).

كُشُنْدِي köxündi سايىدىدى، سايىگە ئالدى. اَرْ كُنْكا كُشُنْدِي *ər künə köxündi* — ئادەم كۈندىن ئۆزىنى سايىگە ئالدى. شۇنىڭدەك،[345] بىر كىمدىن ئۆزىنى دالدىغا ئالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُشِنْمَاكْ[①] - كُشِنُورْ - *köxinmək - köxinür*).

كُڤَنْدِي küvəndi ماختاندى، پەخىرلەندى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُڤَنْدِي *ol mənin birlə küvəndi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ماختاندى (كُڤَنْمَاكْ - كُڤَنُورْ - *küvənmək - küvənür*).

كُلُنْدِي külündi بوشاشتى، ئېغىرلاشتى، اَرْ اَلِكِي اَذاقِي كُلُنْدِي *ər əliki ażakï külündi* — ئادەمنىڭ قول - ئايىغى بوشاشتى، يەنى ئادەمنىڭ قول – ئايىغى (ئىشتىن ياكى يۈرۈش - مېڭىشنىڭ كۆپلۈكىدىن خۇددى باغلاپ قويۇلغانىدەك) ئېغىرلاشتى (كُلُنْمَاكْ - كُلُنُورْ - *külünmək - külünür*).

① بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ئۆتكەن زاماندا زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە كەسرىلىك ئېلىنغان. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

كُمُنْدِي kəmündi كۆمۈۋاتقانده‌ك كۆرۈنىدى. اَرْ تَقارِنْ// كُمُنْدِي[224] II ər tavarïn kəmündi — ئاده‌م مېلىنىى كۆمۈۋاتقانده‌ك كۆرۈنىدى (كُمُنُرْ - كُمُنْماك kəmünür - kəmünmək).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللاردا بىر قانچە تۈرلۈك مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆزىلا ئىشلىگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تۈرنىڭ ئاساسى ئىككى هەرپلىك پېئىللاردۇر: «اُلْ اَڤْكا بَرِنْدِي ol əvgə barïndï — ئۇ ئۆيگە (بارمايدىغان بولسىمۇ) باردىغانده‌ك كۆرۈنىدى»، «اُلْ اَشْ تَتْنْدِي ol ax tatïndï — ئۇ ئاش (تېتىمىغان بولسىمۇ) تېتىۋاتقان بولۇپ كۆرۈنىدى». پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى ئەرەبچىدىكى پېئىللارنىڭ «تَفاعُلْ təfaul» دەرىجىسىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَّ الرَّجُلُ — ئاده‌م پاك بولمىسىمۇ، پاك بولۇپ كۆرۈنىدى»، «تَعاقَلَ — ئەقىللىق بولمىسىمۇ، ئەقىللىق بولۇپ كۆرۈنىدى».

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى ئۆزى ئۈچىلا قىلغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَلِمِنْ اَلِنْدِي ər alïmïn alïndï — ئاده‌م ئېلىشىنى ئۆزىلا ئۇندۇرۇۋالدى»، «اُلْ تَرِغْ تَرِنْدِي ol tarïq tarïndï — ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ئاشلىق تېرىۋالدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.// ئەگەر[225] II پېئىل مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلمىغان بولسا، جۈملىدە «اُوزْ öz» سۆزى كەلتۈرۈلمىدۇ. بۇ سۆز «اُوزِنكا öziŋə — ئۆزىگە» شەكلىدە كەلسە، « ئۆزى ئۈچۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِي özi — ئۆزى» شەكلىدە كەلسە، بىر ئىشنى «ئۆزى» قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِنكا öziŋə — ئۆزىگە» دېگەندىكى «نكا — ŋə» ئەرەبچىدە «ئۈچۈن» مەنىسىدە كەلگەن «ل - l» رولىنى ئۆتەيدۇ. پېئىل، ئەمەلىيەتتە، ئىشلەنمەي تۇرۇپ ئىشلىنىۋاتقانده‌ك كۆرسىتىلسە، بۇ «اُوزْ öz» سۆزىنى دېمىسىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى، ئىش - هەرىكەت پۈتۈن ئىنسانلار ئارىسىدا ئورتاق. شۇڭا، جۈملىدە بىرىكمىنىڭ بىرەرئىش - هەرىكەتنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز ئالدىغا ئىشلەشكە كىرىشكەنلىكى ئېيتىلماقچى بولغاندا «اُوزْ öz» سۆزى قوشۇلمىسا، سۈپەت تولۇق بولماي قالىدۇ. «اُوزْ öz» سۆزى قوشۇلۇش بىلەنلا سۈپەت تولۇق بولىدۇ.// مۇشۇنداق[346]

بولغاندىلا، ئىش - ھەربىرىدە ئورتاقلىقتىن چىقىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئۆزىگىلا خاس بولغان بولىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ — ئۆزۈڭلارنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايىتىدىكى «قَتْلْ — ئۆلتۈرمەك» ھەممە ئادەملەرگە ئورتاق ھەربىرىدە بولۇپ، «اَنْفُسَكُمْ// II 226 — ئۆزۈڭلارنى» دېيىلىشى بىلەن بۇ ھەربىرىدە مەلۇم ئادەملەرگىلا قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ يەردە « نفس — ئۆز» سۆزى ئېيتىلمىسا، سۈپەت تولۇق بولمىغان بولاتتى.

پېئىل «كۆرۈنۈش بېرىش» (يەنى قىلىۋاتقانىدەك بولۇپ كۆرۈنۈش) مەنىسىدە كەلسە، ئۆتۈمسىز بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئورتاقلىق (ئۆملۈك مەنىسى) بولمايدۇ. بۇ ھالدا «اُوزْ oz» سۆزى ئېيتىلمىسىمۇ، ئۆتۈمسىز پېئىل شۇ مەنىنى بېرىۋېرىدۇ ۋە سۈپەت تولۇق بولغان بولىدۇ. بۇ خۇددى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «كَلاَّ اِنَّ الاِنْسانَ لَيَطْغٰى اَنْ رَاٰهُ اِسْتَغْنٰى» دېگەن ئايىتىدىكىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدا «نفس» نى قوشۇپ «اَنْ رَأَى نَفْسَهُ اِسْتَغْنٰى» دېمىگەن. بۇ تۈركچە «ايشقا بَقِنْ ixka bakïn — ئىشقا باق، ئىشىنىڭ ئاخىرىغا قارا»، «قُرِنْ kurïn — قورۇن، يەنى (ئۆزۈڭنى قورۇت)»، «سُقْقا كِرِنْ suvka kirin — سۇغا كىر، يۇيۇن» دېگەنلەرگە ئوخشايدۇ.

ئۇچىنچى، «ل - l» بىلەن «ن - n» ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ ۋە «ل - l» نىڭ ئورنىغا «ن - n» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِلْدِي bitik bitildi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ، «بِتِنْدِي bitindi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى «كىتاب پۈتۈلدى، كىتاب يېزىلدى» دېگەن بولىدۇ. «ن - n» ھەرپى بۇ يەردە مەجھۇل//پېئىل بەلگىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «رَجُلٌ II 227 شَثْنُ الْاَصابِعِ وَ شَثْلُهٰا» ۋە «كَبْلُ الدَّلْوِ كَبْنُهُ» دېيىلگىنىگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، ئۆز ئالدىغا بىر سۆز بولۇپ، يۇقىرىقى مەنىلەردىن ھېچبىرى بىلدۈرۈلمەستىن، سۆزنىڭ «ن - n» قوشۇلۇشتىن بۇرۇنقى شەكلى قانداق مەنىدە بولسا، شۇ مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِيكا تَبِنْدِي tәŋriga tapïndï — تەڭرىگە تېۋىنىدى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى»، «تَنْكْرِيكا سِغِنْدِمْ tәŋriga sïoŋïndïm — تەڭرىگە سىغىنىدىم» دېگەنگە ئوخشاشلار. بۇ مەنىلەر ھەرپى

ئىللەتلىك سۆزلەر، غۇننىلىك سۆزلەر ۋە بۇلاردىن باشقا تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق بولىدۇ.

قائىدە

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى//ئىككى قىسىمغا 347
بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى، ئوتتۇرىسى ساكىنلىق كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اُلْ تُونْ كَذُرْدِي *ol ton kəžürdi* — ئۇ تون كىيدۈردى» دېگەن جۈملىدىكى «كَذُرْدِي *kəžürdi*» پېئىللىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بولغان «كَذْرُرْ *kəžrür* — كىيدۈرىدۇ» غا ئوخشاش. بۇ يەردە «ذ – ž» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ھەرىكىلىك، كەلگۈسى//زاماندا 228 II
ساكىنلىق كەلگەن. «تَنْكْرِيكا تَبِنْدِي *təŋrigə tapïndï* — تەڭرىگە تېۋىنىدى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى» دېگەن جۈملىدىكى «تَبِنْدِي *tapïndï*» پېئىلىدىن ئېلىنغان «تَبْنُوزْ *tapnur* — تېۋىنىدۇ، ئىبادەت قىلىدۇ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇنىڭدا «ب – *p*» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ھەرىكىلىك، كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كەلگەن[①].

ئىككىنچى، ئۆتكەن زامان شەكلىدە ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدە ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اَتْ قُلاقْ تُقُرْدِي *at kulak tuvurdï* — ئات قۇلىقىنى دىڭگايتتى، قۇلىقىنى دىك تۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقُرْدِي *tuvurdï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَقُرارْ[②] *tuvïrar* — دىڭگايتىدۇ» بولىدۇ//يەنى يۇمشاق 229 II «ف – *v*» ھەرپى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان

---

① يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ھەرىكىلىك بېرىلگەن. بىز ئاپتور بەرگەن قائىدىنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپىنى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ساكىنلىق، يەنى «*kəžrür*، *tapnur*» قىلىپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «تَقُرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 306- بەتتە «تُقُيرارْ» شەكلىدە كەلگىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tuvïrar*» دەپ ئالدۇق.

شەكلىده ھەربكىلىك كەلگەن[1]. يەنە «تَنكْرِي مَنِ كُذَرْدِي *təŋri məni kөžərdi* — خۇدا مېنى ساقلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «كُذَرْدِي *kөžərdi*» پېئىلىدا كەلگەن «ذ – ž» ئۆتكەن زاماندىمۇ، كەلگۈسى زاماندىمۇ فەتھىلىك كېلىدۇ.

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىده ھەربكىلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تُشَكْ تُشَلْدِي *töxək töxəldi* — تۆشەك سېلىندى»، «تُكُونْ تُكُلْدِي *tügün tügüldi* — تۇگۇن تۇگۇلدى»، «تَرِغْ سُقَلْدِي *tariоq suvaldï* — ئاشلىق سۇغىرىلدى» دېگەنگە ئوخشاش[2].

230 II

تۇپ پېئىللارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان//شەكلىده كۆپىنچە ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «سُوتْ سَغلْدِي *süt soquldï* — سۈت سوغۇلدى»، «كُونْ سَقُلْدِي *kün savuldï* — كۈن قايرىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار كەلگۈسى زامان شەكلىده كەلسە «سَغْلُرْ *soqlur* — سوغۇلىدۇ»[3]، «سَقْلُرْ *savlur* — قايرىلىدۇ» بولىدۇ.

بۇ بابتىكى قىسىملار باشقا قىسىملاردا بولمايدىغان بىرقانچە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەركىبىده «ر – *r*» كەلگەن پېئىللار ئۇچ خىل بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللار، مەسىلەن: «تُونْ قِزَرْدِي *ton kïzardï* — تون قىزاردى» دېگەن جۈملىدىكى «قِزَرْدِي *kïzardï*» پېئىلىغا ئوخشاش. بۇنىڭ ئەسلى «قِزِلْ اَرْدِي *kïzïl ərdi* — قىزىل بولدى» بولۇپ، «ل – *l*» بىلەن «ا – ئەلىف» تاشلىۋېتىلىپ، ساپ پېئىل//بولۇپ

231 II

قالغان. «تُونْ قَرَرْدِي *ton karardï* — تون قارايدى» دېگەن جۈملىدىكى

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىده «ئۆتكەن زامان» ۋە «كەلگۈسى زامان» دېگەن چۈشەنچە ئوخشاشلا «ماضى – ئۆتكەن زامان» ۋە «واجب – ئۆتكەن زامان» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ يەردە «واجب» ئورنىغا «غابر – كەلگۈسى زامان» ئىشلىتىلىشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ يەردە قائىدە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بېرىلگەن بولسىمۇ، مىسالالاردا ئۆتكەن زامان شەكلىلا بېرىلىپ، كەلگۈسى زامان شەكلى «تُشَلُرْ *töxəlür*، تُكُلُرْ *tügülür*، سُقُلُرْ *suvalur*» لار بېرىلمەي قالغان.

[3] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بۇ يەردە «سَغلْدِي، سَغْلُرْ» دەپ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچىسى «سوغۇلماق، ئازايماق» مەنىسىده بولغىنى ئۈچۇن، بىز يازما نۇسخا 337 - بەتتىكى «سُوتْ سُغُلْدى»غا ئاساسەن «*soquldï*» — سوغۇلدى، «*soqlur*» — سوغۇلىدۇ» دەپ ئالدۇق.

«قَرَرْدِي *qarardï*» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «قَرا اَرْدِي *qara ərdi* — قارا بولدى» بولۇپ، «قَرا *qara* — قارا» سۆزىدىن ياسالغان.// 348

ئىككىنچىسى، ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللارغا «ر – *r*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان ئۆتۈملۈك پېئىللار. مەسىلەن: «اَرْ سُوقْ كَجْتِي *ər suv kəqti* — ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۈملىدىكى «كَجْتِي *kəqti*» پېئىلغا «ر – *r*» قوشۇلسا، «كَجُرْدِي *kəqürdi* — كەچتۈردى، ئۆتكۈزدى» دەپ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَنِي سُقْدَنْ كَجُرْدِي *anï suvdan kəqürdi* — ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزدى» دېيىلگەنگە ئوخشاش؛ «اَرْ قَجْتِي *ər qaqti* — ئادەم قاچتى» دېگەن جۈملىدىكى «قَجْتِي *qaqti* — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجُرْدِي *qaqurdï* — قاچۇردى» پېئىلىمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچىسى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئىپادىلىمەيدىغان، ئۆزىنىڭ ئەسلىي تەركىبىدە «ر – *r*» بولغان پېئىللار. مەسىلەن: «اَنِكْ بُيْنِنْ قَذِرْدِي *anïŋ boynïn qažïrdï* — ئۇنىڭ بوينىنى قايىردى، تولغىدى»، «قاپْ قُتُرْدِي *qap qoturdï* — قاپ بوشاتتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «قَذِرْدِي *qažïrdï* — قايىردى»، «قُتُرْدِي *qoturdï* — بوشاتتى» دېگەن پېئىللارغا ئوخشاش. 232 II

«ز – *z*» ھەرپى پېئىللاردا ئىككى خىل ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ:

بىرىنچى، پېئىلنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ سُوقْ تَمُزْدِي *ər suv tamuzdï* — ئادەم سۇ تېمىتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَمُزْدِي *tamuzdï*» پېئىلىغا ئوخشاش. لېكىن، بۇ ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال.

ئىككىنچى، «ز – *z*» پېئىلنىڭ ئەسلىي تەركىبىدە بار بولۇپ، پېئىلنىڭ ئۆز مەنىسىدىن باشقا مەنە ئالالماسلىقىدۇ. مەسىلەن: «تَبُزْغُقْ تَبِزْدِي *tapuzoquk tapïzdï* — تېپىشماق ئېيىتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَبِزْدِي *tapïzdï*» پېئىلىغا ئوخشاش.

تەركىبىدە «ش – *x*» كەلگەن پېئىللار توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

تەركىبىدە «ق — *q*» ۋە «ك – *k*» كېلىدىغان پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ:

بىرىنچىسى، بۇ ھەرپىلەر ئىككىسى ھەرپىتىن تۇزۇلگەن پىئىللارغا قوشۇلۇپ، بىركىمنىڭ بىرەر ئىشقا ئىختىيارسىز ھالدا//دۇچ كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ يَغِيقا بَسِقْتِ *ər yaoɣika basïktï* — ئادەم دۇشمەنگە بېسىلدى، يەنى ئادەم كېچىسى ھۇجۇمغا ئۇچراپ، دۇشمەن تەرىپىدىن باستۇرۇلدى»، «اَرْ اُسُقْتِ *ər usuktï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەم ئۇسسۇزلۇق ئاستىدا قالدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىلەردە كەلتۈرۈلگەن پىئىللارنىڭ ئەسلى «بُسْدِ[1] *basdï*» ۋە «اُسْدِ *usdï*» دۇر.

تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «تُونْ كِرِكْتِ *ton kirikti* — تون كىرلەشتى»، «اَرْ كِنِكْتِ[2] *ər kənikti* — ئادەم يولداشلىرىدىن كېيىن قالغۇدەك دەرىجىدە زەئىپلەشتى».

ئىككىنچى بىر خىلى، باشقا مەنە ئاڭلاتماي، پىئىلنىڭ ئۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَفكا اَشُقْتِ *ər əvgə axuktï* — ئادەم ئۆيگە ئالدىرىدى»، «اَرْ ايشِي جُلُكْتِ *ər ïxï qülüktï* — ئادەمنىڭ ئىشى//چاتاقلاشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

«ل – *l*» بىلەن «ن – *n*» ھەرپلىرى توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

بۇ بابنىڭ مەستىرى فَعَلْلالْ *fəəllal* شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجُرْمَاقْ *qaqurmak* — قاچۇرماق»، «كُتُرْمَاكْ *kətürmək* — كۆتۈرمەك» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلار تۈپ ۋە ئەسلي مەستەر ھېسابلىنىدۇ.

ئىزافەتلىك مەستەرلەر فُعْلُلِي *fu'luli* شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يُكْ كُتْرُكِي كُرْ *anïŋ yük kətrügi kər* — ئۇنىڭ يۈك كۆتۈرۈشىنى قارا»، «اَنِكْ سُوقْ كَجْرُكِي كُرْ *anïŋ suv kəqrügi kər* — ئۇنىڭ سۇدىن ئۆتكۈزۈشىنى قارا» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] بۇ يەردە بۇ سۆز «بُسْدِ» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يۇقىرىقى مىسالدىكى «بَسِقْتِ» شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*basdï*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ سۆزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ 4652- بەيىتىدە «*kinikmix*» شەكلىدە ئېلىنغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ترانسكرىپسىيىدە «*kənikti*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتا «ғ – ɑŋ» ۋە «ك – g» ھەرپلىرىنىڭ كېلىدىغان ئورۇنلىرىنى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۈم.

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۈچ ھەرپلىك بولىدۇ[1]. شۇڭا، بىز بۇ بابنى «ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى» دېدۇق. مەسىلەن: II 235 //«تَنْرِيكا تَبِنْ tənrigə tapïn» — تەڭرىگە تېۋىن»، «تَنْرِيكا يُكُنْ tənrigə yükün» — تەڭرىگە يۈكۈن، سەجدە قىل» دېگەنگە ئوخشاشلار. «سَرِنْ sərin» — چىدا» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بىرلىكىدە، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، «تَبِنْغِلْ tapïnoqïl» — تېۋىنغىن»، «يُكُنْكِلْ yüküngil» — يۈكۈنگىن»، «سَرِنْكِلْ səringil» — چىدىغىن» دېسەڭمۇ بولىدۇ. بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس يوقلۇق شەكلى، يۇقىرىدا پېئىللارنىڭ يوقلۇق شەكلىدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمىدەك، «ما // mə» بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَقِنْما sakïnma» — ئويلىما»، «سَقِنْما səvinmə» — سۆيۈنمە» دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدەك، بىرىنچى شەخسته «م - m» بىلەن «تَبِنْدِمْ tapïndïm» — تېۋىنىدىم»؛ ئىككىنچى شەخسته غۇننىلىك كاف (ك – ŋ) بىلەن «تَبِنْدِنْكْ tapïndïŋ» — تېۋىنىدىڭ»؛ ئۈچىنچى شەخسته «ى – يا» بىلەن «تَبِنْدِي tapïndï» — تېۋىنىدى» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ بەزى سۆزلىرىدە ئىككىنچى شەخسىتىكى «نك – ŋ» ھەرپى «ғ – ɑŋ» ھەرپىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، «II 236 //تَبِنْدُغْ tapïnduoŋ» — تېۋىنىدىڭ، ئىبادەت قىلىدىڭ» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ «سَنْ اَنِي قَجُرْدُغْ sən anï kaqurduoŋ» — سەن ئۇنى قاچۇردۇڭ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق، ھەممە پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان قائىدە بويىچە بۇ يەردە «نك – ŋ»نى قوللىنىش توغرا، «ғ – ɑŋ»نى قوللىنىش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بابنىڭ سۈپەت شەكلى باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا «تَبِنْغُجِي tapïnoquqï» — تېۋىنغۇچى، «يُكُنْكُوجِي yükünguqï» — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا بولسا، «تَبِنْدَجِي tapïndaqï» — تېۋىنغۇچى»، «يُكُنْدَجِي yükündəqï» — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَوْجِهُ — ئۈچ خىل» دەپ يېزىلىپ قالغان، ئەسلىدە «اَحْرُفِ — ئۈچ ھەرپلىك» بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئىش - ھەربىر ئىشلىگۈچىنىڭ بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَبِنْغَانْ tapïnoqan»، «يُكُنْكَانْ yüküngən» شەكىلدە كېلىدۇ. بۇ شەكىلدە «ق - q»، «ك - k»، «غ - oq» ھەرپلىرى، قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار مەسىلىسى مەن يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكەن قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەربىر تىنى قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَبُغْساق اَرْ tapuoqsaq ər — خىزمەت سۆيەر ئادەم» شەكىلدە بولىدۇ.// II 237 350

بۇنداق سۈپەتلەر ئۇچ ھەرپ ۋە ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپتىن تەركىب تاپقان سۆزلەردە ئاز ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ھەممىسى مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. ئىككىدىن ئارتۇق ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆزلەردە سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى (قوشۇلغان ھەرپ) چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، ئاندىن سۈپەت قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «تَبِنْدِي tapïndi» سۆزىدىن «تَبُغْساقْ tapuoqsaq» سۈپىتى ياسالغانغا ئوخشاش. بۇنىڭدا سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ن - n» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، سۆز ئەسلى ھالىتىگە يەنى «تَبُغْ tapuoq — خىزمەت» شەكلىگە قايتقان.

بىر ئىش - ھەربىرىنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعُلْعُلُلْ fəul'ulul شەكىلدە ئۇچ خىل ھەرىكىلىك بولىدۇ، يەنى بۇنىڭدىكى ئىككى «ع - ئەين» ھەرىكىلىك، بىرىنچى ۋە ئاخىرقى «ل - l» ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ يازُقْ كَجُرْ كُلُكْ اَرْدِ bəg yazuk kəqürgülüg ərdi — بەگ گۈناھنى كەچۈرگۈلۈكتى، بەگ گۈناھنى كەچۈرۈشى لازىم ئىدى»، «اُلْ تَنْكرِيكا تَبِنْغُلُقْ اَرْدِ ol təŋrigə tapïnoquluq ərdi — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنغۇلۇقتى، ئۇ خۇداغا ئىبادەت قىلىشى لازىم ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// II 238

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، سۆزنىڭ «ق - q» ياكى ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەر بىلەن تۈزۈلگىنى نەزەردە تۇتۇلۇپ، يىلتىزغا «غُلُقْ oquluq»، «كُلُكْ külük // gülük» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پېئىلنىڭ بۇ تۈرىدە بىر ئاز مەستەر مەنىسىمۇ بار.

ئىشلىگۈچىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى ئىشلىگەنلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعْلَعْلِي *fə'lə'li* شەكلىدە، ئىككى «ع - ئەين» ساكىنلىق، ئىككى «ل - *l*» ھەرىكىلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَنْكَرِيكَا تَبْنِغْلِي اَرْدِي *ol təŋrigə tapnïoqlï ərdi* — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنىدىغانلاردىن ئىدى»، «اُلْ مِنِ سُقْدِنْ كَجْرُكْلِي اَرْدِي *ol məni suvdïn kəqrügli ərdi* — ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكۈزگۈچىلەردىن ئىدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تَبْنِغْلِي *tapnïoqlï*»، «كَجْرُكْلِي *kəqrügli*» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىلدىن كېيىن «اَرْدِي *ərdi*» سۆزى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئىشلەپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، پېئىلدىن كېيىن «اُلْ *ol*» ياكى «تُرُرْ *turur*»سۆزلىرى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئەمما تېخى قىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.// 239 II

سۈپەتداش (ئىسمى مەفئۇل) بىر خىل تەرتىپ بويىچە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «كُزَتْمِشْ نانْكْ *kəzətmix nəŋ* — كۆزىتىلگەن نەرسە»، «قُتُرْمِشْ قَابْ *qoturmïx qap* — بوشىتىلغان قاپ» دېگەندەك.

«مِشْ *mix // mïx*» قوشۇمچىسى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا قوشۇلسا،// 351 ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۆتۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان سۈپەتداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَقِلْمِشْ كُونْ *savïlmïx kün* — قايرىلغان كۈن»، « سُغُلْمِشْ سُوقْ *soqulmïx suv* — سوغۇلغان سۇ » دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئىككى ھەرپلىكلەر بابىدا ئېيتىلدى. شۇنىڭدەك ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرىمۇ يىلتىزغا مۇشۇ ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ھېچقانداق نەرسە قائىدىدىن تاشقىرى بولمايدۇ. بۇنى چۈشىنىۋالغىن.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 240 II

بُرْكُرْدِي bürkürdi بۇركەلدى ~ پۇركەلدى، تۆتۈلدى. كُوكْ بُرْكُرْدِي *kөk bürkürdi* — ئاسمان پۇركەلدى، ھاۋا تۆتۈلدى.

بُرْكُرْدِي bürkürdi پۇركىدى. يُغْجِي تُونْقا سُوقْ بُرْكُـرْدِي *yuoqï tonka suv bürkürdi* — يۇغۇچى تونغا سۇ پۇركىدى. يەنى كىرچى ئىۋتىش ئۈچۈن تونغا سۇ پۇركىدى (بُرْكُرارْ – بُرْكُرْماكْ *bürkürər - bürkürmək*).

بُرْكُرْدِي bürkürdi پۇرقىرىدى. قانْ بُرْكُـرْدِي *kan bürkürdi* — قان پۇرقىراپ چىقتى.

بِجْتُرْدِي pïqturdï پىچتۇردى، كەستۇردى، تىلدۇردى. اَرْ يِغاجْ بِجْتُرْدِي *ər yïoqaq pïqturdï* — ئادەم ياغاچ // 241 II كەستۇردى (بِجْتُرُرْ – بِجْتُرْماقْ *pïqturur - pïqturmak*).

بَرْتُرْدِي barturdï باردۇردى ~ بارغۇزدى. اُلْ مَنِ اَڤْكا بَرْتُرْدِي *ol məni əvgə barturdï* — ئۇ مېنى ئۆيگە باردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرْتُـــرُرْ – بَرْتُرْمـــاقْ *barturur - barturmak*).

بَسْتُرْدِي basturdï باستۇردى. بَكْ اُغْرِينِ بَسْتُرْدِي *bəg oqrïnï basturdï* — بەگ ئوغرىنى باستۇردى، بەگ ئوغرىنى تۆتۈپ (پۇت - قوللىرىنى باغلاپ) بېسىشقا بۇيرۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى قىمىرلاش ۋە قوپۇشقا يول قويماي، قاتتىق باستۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسْتُرُرْ – بَسْتُرْماقْ *basturur – basturmak*).

بُغْتُـــرْدِي booqturdï بوغدۇردى. اُلْ اَنِ بُغْتُـــرْدِي *ol anï booqturdï* — ئۇ ئۇنى بوغدۇردى (بُغْتُرُرْ– بُغْتُرْماقْ *booqturur - booqturmak*).

بِرْقِرْدِي birkˌirdi پۈرقۇدى. اَتْ بِرْقِـرْدِي *at birkirdi* — ئات پۈرقۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرْقِرارْ - بِرْقِرْماقْ *birkirar - birkirmak*).

بُرْقُرْدِي burkˌurdi پۈرۈلدى، قورۇلدى، قورۇق// II 242 باستى. اِشْلارْ يُوزِي بُرْقُرْدِي *ixlər yüzi burkurdi* — خوتۇننىڭ يۈزى پۈرۈلدى. تېرە قورۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْقُرارْ - بُرْقُرْماقْ *burkurar - burkurmak*).

بَلْگُورْدِي bəlgürdi بەلگىلىك بولدى، ئاشكارا بولدى، مەلۇم بولدى. اِيْش بَلْگُورْدِي *iх bəlgürdi* — ئىش بەلگىلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْ كَلِكِي يازِنْ بَلْكُورارْ // 352 *küz kəligi yazin bəlgürər*

كۈزنىڭ (قانداق) كېلىشى يازدىن مەلۇم بولىدۇ.

بۇ ماقال ئىشنىڭ ئاخىرى بېشىدىلا مەلۇم بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَبْ تُتَرْ سَقُكْ لُكْ اَذْرِشْ كُنِي بَلْكُرارْ

بَشْلِغْ كُزُكْ يَيْسَما ياشِي اَنِكْ سَقْرُقارْ

kizləp tutar səvüklük aźrix küni bəlgürər

baxlioŋ kөzüg yapsama yaxi aniŋ savrukar

[يوشۇرۇن تۇتۇلغان مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنى ئاشكارا بولىدۇ،

يارىلىق كۆزنى ياپسىمۇ، ئۇنىڭ يېشى تۆكۈلىدۇ.]

يوشۇرۇن مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنىدە ئاشكارا بولىدۇ، دەردى بار ۋە ياشاڭغىرايدىغان كۆز ئۆز يېشىنى// II 243 تۇتۇۋالالمايدۇ (بَلْكُورارْ - بَلْكُورْماكْ *bəlgürər - bəlgürmək*).

تَلْبِرْدِي talpïrdi تەلپۈندى، ئىنتىلدى، قانات قاقتى. قُشْ تَلْبِرْدِي *kux talpïrdi* — قۇش (قانتى بىلەن) تەلپۈندى. تَلْقِرْ تَلْبِرْدِي *talvïr talpïrdi* — كەكلىك تەلپۈندى. ھەرقانداق نەرسە تەلپۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْبِرارْ - تَلْبِرْماقْ *talpïrar - talpïrmak*).

تۇغتۇردى tuoqturdï تۇغدۇردى. تَنْكْرِي اُغُلْ تُغْتُرْدِي tənri ooqul tuoqturdï — تەڭرى (خوتۇندىن) بالا تۇغدۇردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُغُرْتُّرْدِي tuoqurtturdï» دۇر. بۇ قائىدە مۇنداق: تەركىبىدە «ت – t» بولماي تۇرۇپمۇ ئۆتۈملۈك بولغان پېئىلغا بىر «ت – t» قوشۇلسا، ئۇ پېئىل ئىككى فائىل (ئىشلىگۈچى)دىن بىر مەفئۇلغا ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ، فائىلنىڭ بىرى بۇيرۇغۇچى، ئىككىنچىسى ئورۇندىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اِجُرْدِي suv iqürdi — سۇ ئىچۈردى» دېگەن ئىبارە « سُوقْ اِجْتُرْدِي suv iqtürdi » شەكلىدە دېيىلسە، «ئۇ ئادەم باشقا بىركىمنى سۇ ئىچۈرۈشكە بۇيرۇدى» دېگەن//مەنىنى بىلدۈرىدۇ. 244 II

«اُلْ اَنِ بُغْدى ol anï boqdï — ئۇ ئۇنى بوغدى» دېگەندىكى «بُغْدِي boqdï» پېئىلى «بُغْتُرْدِي boqturdï» دېيىلسە، «ئۇنى باشقا بىركىمنى بوغۇشقا بۇيرۇدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَاَلْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «نَقَطَ الْمُصْحَفَ وَاَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» ئىبارىلىرىدىكى «لَقَطَ» بىلەن «اَلْقَطَ» ۋە «نَقَطَ» بىلەن «اَنْقَطَ» پېئىللىرىغا ئوخشاش، يەنى بۇ يەردە پېئىل بىر «ا – ئەلىف» قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىككى فائىلدىن بىر مەفئۇلغا ئۆتكەن. بۇمۇ شۇنداق (تُغْتُرُرْ – تُغْتُرْماقْ tuoqturur - tuoqturmak)[1].

تَقْتُرْدِي taqturdï تاقتۇردى، ئۆتكۈزگۈزدى. اَتْ سِيشْقا تَقْتُرْدِي at sïxqa taqturdï — گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزگۈزدى (تَقْتُرُرْ – تَقْتُرْماقْ taqturur - taqturmak).

تِقْتُرْدِي tïqturdï تىقتۇردى، چىڭداپ قويدۇردى. اُونُغْ قابْقا تِقْتُرْدِي unuq qapqa tïqturdï — ئۇننى قاپقا//تىقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق 245 II (تِقْتُرُرْ – تِقْتُرْماقْ tïqturur - tïqturmak).

تُتْتُرْدِي tutturdï تۇتتۇردى ~ تۇتقۇزدى. بَكْ اُغْرِينِ تُتْتُرْدِي bəg oorïnï tutturdï — بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى (تُتْتُرُرْ – تُتْتُرْماقْ tutturur - tutturmak)//.[353]

تُكْتُرْدِي tøktürdï تۆكتۇردى. اُلْ سُوقْ تُكْتُرْدِي ol suv tøktürdi — ئۇ سۇ تۆكتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْتُرُرْ – تُكْتُرْماكْ tøktürür - tøktürmək).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى مىسال كەلتۈرۈلگەن ئاخىرقى پېئىل كۆزدە تۇتۇلۇپ « بُغْتُرُرْ – بُغْتُرْماقْ » قىلىپ بېرىلگەن. بىز بايان قىلىنىۋاتقان پېئىلنى نەزەردە تۇتۇپ، « تُغْتُرُرْ – تُغْتُرْماقْ » دەپ بەردۇق.

تِكْتُرْدِي tiktürdi تىكتۈردى. اُلْ تُونْ تِكْتُرْدِي *ol ton tiktürdi* — ئۇ تون تىكتۈردى (تِكْتُرُرْ - تُكْتُرْماكْ *tiktürür - tiktürmək*).

تَلْتُرْدِي talturdï تالدۇردى، تېلىقتۇردى. اَنِ اُرُبْ تَلْتُرْدِي *anï urup talturdï* — ئۇنى ئۇرۇپ تالدۇردى، ئۇنى ئۇرۇپ تېلىقتۇردى (تَلْتُرُرْ - تَلْتُرْماقْ *talturur - talturmaq*).

تَلْتُرْدِي təltürdi تەشتۈردى. اُلْ تامْ تَلْتُرْدِي *ol tam təltürdi* — ئۇ تام تەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ يەردىكى ئىككىنچى «ت - *t*» ھەرپى «د - *d*» ھەرپىنىڭ/246 II ئۇرنىغا ئالمىشىپ كەلگەن[1]. خۇددى ئەرەبچىدە «قَتَرَ عَلَى عِيَالِه» دېگەن ئىبارىنى «قَدَرَ عَلَىٰ عِيَالِه» دېسىمۇ بولغىنىغا ئوخشاش. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «وَمَنْ قُدِرَعَلَيْهِ رِزْقُهُ»، «وَاَمَّا اِذَامَابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ» دېگەن ئايەتلىرىدىكى «د - *d*» ھەرپى «ت - *t*» ھەرپى ئورنىغا، شۇنىڭدەك «خَتَرَ وَ خَتَلَ» سۆزلىرىدىكى «ت - *t*» ھەرپىمۇ «د - *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئەسلى «غَدَرَ»دۇر. بۇ سۆزدە ئۇچ خىل ئالمىشىش بار (تَلْتُرُرْ - تَلْتُرْماكْ *təltürür - təltürmək*).

تُلْتُرْدِي tolturdï تولتۇردى ~ تولدۇردى. اُلْ اَيَقْ تُلْتُرْدِي *ol ayaq tolturdï* — ئۇ ئاياق (كاسە) تولدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُلْتُرُرْ - تُلْتُرْماقْ *tolturur - tolturmaq*).

تِلْتُرْدِي tiltürdi تىلدۇردى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْتُرْدِي *ər yarïndaq tiltürdi* — ئادەم قېيىش/247 II تىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسە قېيىشتەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردەك تىلدۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِلْتُرُرْ - تِلْتُرْماكْ *tiltürür - tiltürmək*).

تَمْتُرْدِي tamturdï تېمىتتى. اُلْ اَنِكْ اَغْزِنكَا سُوفْ تَمْتُرْدِي *ol anïŋ aoɣzïŋa suv tamturdï* — ئۇ ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتتى (تَمْتُرُرْ - تَمْتُرْماقْ *tamturur - tamturmaq*). بۇ كەم ئۇچرايدىغان سۆز.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يەردىكى «ت - *t*» نى «ل - *l*» دىن ئالماشقان دەپ بېرىلگەن. بىز ئەرەب تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىسالىلارغا قاراپ «د - *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، دەپ ئالدۇق.

تَمْجُـــرْدِي tamqurdï تامچىلىدى. يَغْمُـــرْ تَمْجُـــرْدِي *yaoqmur tamqurdï* — يامغۇر تامچىلىدى. باشقا نەرسىلەر تامچىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَمْجُرارْ - تَمْجُرْماقْ *tamqurar - tamqurmak*).

تَبْجُـــرْدُمْ tapqurdum تاپچۇردۇم ~ تاپشۇردۇم. مَـــنْ اُغْلُـــنِ اَناسِـــنكا تَبْجُـــرْدُمْ *mən oqulnï anasïŋa tapqurdum* — مەن بالىنى ئانىسىغا تاپشۇردۇم. بۇ يەردىكى «ج – *q*» ھەرپى «ش – *x*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبْجُرُرْ - تَبْجُرُماقْ *tapqurur - tapqurmak*).

تُلْدُرْدِي tuldurdï سوقتۇردى، ئۇردۇردى. اَتْلِغْ اَنِي تُلْدُرْدِي *atlïoq anï tuldurdï* — ئاتلىق ئۇنى (ئاتقا) سوقتۇرۇۋەتتى، سوقۇۋەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق // II 248

تِلْدُرْدِي tildürdi تىلدۇردى. اَنِي بِجاكْ بِـــلا تِلْـــدُرْدِي *anï piqək bilə tildürdi* — ئۇنى پىچاق بىلەن تىلدۇردى (تِلْدُرُورْ - تِلْدُرْماكْ *tildürür - tildürmək*).

بِلْتُرْدِي biltürdi بىلدۇردى، ئۆگەتتى. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْتُرْدِي *ol maŋa ix biltürdi* — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۇردى // 354 (بِلْتُرُرْ - بِلْتُرْماكْ *biltürür - biltürmək*).

تَمْتُرْدِي tamturdï ياقتۇردى، تۇتاشتۇردى. اُلْ اُوتْ تَمْتُـــرْدِي *ol ot tamturdï* — ئۇ ئوت ياقتۇردى. چىراغ ياقتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَمْـــدُرُرْ - تَمْدُرْمـــاقْ *tamdurur - tamdurmak*).[①]

تَنْتُـــرْدِي tanturdï تاندۇردى، ئىنكار قىلدۇردى. اُلْ مَنكـــا اَلِمـــنْ تَنْتُـــرْدِي *ol maŋa alïmïn tanturdï* — ئۇ ماڭا ئېلىمنى (قەرزنى) تاندۇردى، يەنى ئۇ مېنى ئېلىمدىن // II 249 ۋاز كەچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنْتُـــرُرْ - تَنْتُرْمـــاقْ *tanturur - tanturmak*).

تِنْـــدُرْدِي tïndurdï تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى، دەم ئالدۇردى. اُلْ مَـــنِ تِنْـــدُرْدِي *ol məni tïndurdï* — ئۇ مېنى تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تِنْدِي *tïndï* — نەپەس ئالدى»دۇر.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تَمْتُرْدِي *tamturdï*» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، مەستىرى ۋە كەلگۈسى زامانى «تَمْدُرُرْ — تَمْدُرْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تُنْتُرْدِي tunturdi تۇتۇلدۇردى. اُتْ اَنِكْ كُوزِنْ تُنْتُـرْدِي *ot anïŋ kөzin tunturdi* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ كۆزىنى تۇتۇلدۇردى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْتُرُرْ - تُنْتُرْماقْ *tunturur - tunturmaq*).

تُذْغُورْدِي tożoqurdï تويدۇردى ~ تويغۇزدى. اُلْ مَنِي تُذْغُورْدِي *ol məni tożoqurdï* — ئۇ مېنى تويدۇردى. (تُـذْغُرُرْ - تُـذْغُرْماقْ *tożoqurur - tożoqurmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلِكْ تُذْغُرْسا كُوزِي يُلْقا بُلُور *əvlik tożoqursa kөzi yolqa bolur*

ئۆي ئىگىسى (مېھمانىنى) تويدۇرسا، (مېھمانىنىڭ) كۆزى ھەمىشە يولدا بولىدۇ.

بۇ ماقال زىياپەتتىن كېيىن كېتىش ئۇچۇن ساھىبخانىدىن ئۆزرە سورىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 250 II

تُذْغُرْمَدِي اِتمْنِي *tożoqurmadï ïtïmnï* [ئىتىمنى تويدۇرمىدى،
تُرْغُرْغَلِرْ اَتمْنِي *turoquroqalïr atïmnï* ئېتىمنى ھاردۇرۇپ قويدى.
سُرْدِي مَنكْ قُتُمْنِي *sürdi mənïŋ qutumnï* مېنىڭ بەختىمنى سۈردى،
قازْ تَقِي قُرْدايِمِي *qaz taqï qordayïmï* غاز ۋە قودايلىرىمنى (سۈردى).]

ئوۋ قۇشى، ئىت ۋە ئېتىنى ئۆتنە ئالغان كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مېنىڭ ئىتىمنى تويدۇرغۇدەك ئوۋ تاپالمىدى، ئېتىمنى جىق چاپتۇرۇپ ھاردۇرۇپ قويدى، غاز ۋە قودايلىرىمنى ئۇچۇرۇۋەتتى، ئامىتىمنى كەتكۈزدى.

تُذْغُرْدِي tożoqurdï تويدۇردى ~ تويغۇزدى، زېرىكتۈردى. اُلْ مَنِي بُو ايشْتِنْ تُذْغُرْدِي *ol məni bu ïxtïn tożoqurdï* — ئۇ مېنى بۇ ئىشتىن تويدۇردى. // 251 II

تُرْغُرْدِي turoqurdï ئورۇقلاتتى، تالدۇردى، ھاردۇردى، ھالىدىن كەتكۈزدى. اُلْ اَتِغْ تُرْغُرْدِي *ol atïoq turoqurdï* — ئۇ ئاتنى تالدۇردى (تُرْغُرُرْ - تُرْغُرْماقْ *turoqurur - turoqurmaq*).

تُرْغُرْدِي turoqurdï تۇرغۇزدى، قويۇقلاتتى، قويۇردى. اُلْ مَنِي اُرُنْدُنْ تُرْغُرْدِي *ol məni orundun turoqurdï* — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن تۇرغۇزدى. اَرْ تامْ تُرْغُرْدِي *ər tam turoqurdï* — ئادەم تام تۇرغۇزدى، قويۇردى، ئۆي سېلىنسا ۋە

باشقا نەرسىلەر تىكلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْغُرُرْ – تُرْغُرْماقْ *turoɣurur - turoɣurmak*).[355]//

تَزْغَرْدِي ① tazoɣïrdï تازلاشتى. اَرْ باشِي تَزْغَرْدِي *ər baxï tazoɣïrdï* — ئادەمنىڭ بېشى تازلاشتى (تَزْغِرارْ – تَزْغِرْماقْ *tazoɣïrar - tazoɣïrmak*).

تُزْغِرْدِي tozoɣïrdï توزانلاشقىلى تۇردى، چاڭ - توزان//[252 II]كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. يِيرْ تُزْغِرْدِي *yər tozoɣïrdï* — يەر توزانلاشقىلى تۇردى، يەنى يەردىن چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى (تُزْغِرارْ – تُزْغِرْماقْ *tozoɣïrar - tozoɣïrmak*).

تُشْغُرْدِي toxoɣurdï توشتۇردى ~ توشقۇزدى. اُلْ اَقِنْ تَقارْ بِرْلا تُشْغُرْدِي *ol əvin tavar birlə toxoɣurdï* — ئۇ ئۆيىنى مال بىلەن توشقۇزدى. سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن توشقۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْغُرُرْ – تُشْغُرْماقْ *toxoɣurur - toxoɣurmak*).

تَشْغُرْدِي taxoɣurdï تاشقىلدى، تاشقىلى قويتى. اَشِجْ تَشْغُرْدِي *əxiq taxoɣurdï* — قازان تاشقىلى قويتى (تَشْغُرارْ – تَشْغُرْماقْ *taxoɣurar - taxoɣurmak*).

تُشْغُرْدُمْ tuxoɣurdum ئۇچراشتۇردۇم. مَنْ اُغْلِنِي اَتاسِنكا تُشْغُرْدُمْ *mən oɣulnï atasïŋa tuxoɣurdum* — مەن ئوغۇلنى ئاتىسىغا ئۇچراشتۇردۇم. ئىككى كىشى بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْغُرُرْمَنْ – تُشْغُرْماقْ *tuxoɣurmən - tuxoɣurmak*). بۇنىڭ ئەسلى «تُشْرْدُمْ *tuxurdum*» دۇر.[253 II]//

تَلْغُرْدِي taloɣurdï ئىلەشتى، ئايىندى، ئوغىدى. كُنْكُلُمْ تَلْغُرْدِي *køŋlüm taloɣurdï* — كۆڭلۇم ئايىندى، ناباب يېمەكلىكلەرنى يېگەنلىكتىن كۆڭلۇم ئايىندى (تَلْغُرُرْ – تَلْغُرْماقْ *taloɣurur - taloɣurmak*).

تَلْغُرْدِي ② taloɣïrdï شۇرغان چىقتى. شۇرغان كۆتۈرۈلدى. اَرْتْ بَشِي تَلْغُرْدِي *art baxï taloɣïrdï* — داۋان بېشىدا شۇرغان چىقتى. (تَلْغِرارْ – تَلْغِرْماقْ *taloɣïrar - taloɣïrmak*).

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ɣ - ŋ» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ɣ - ŋ» ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «*taloɣïrdï*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَمْغُرْدِي[1] tamoqïrdï تامچىلىغىلى تۇردى. سُوقْ تَمْغُـرْدِي *suv tamoqïrdï* — (مۇزدىن) سۇ تامچىلىغىلى تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمْغِـرارْ - تَمْغِرْمـاقْ *tamoqïrar - tamoqïrmak*). II 254 //

تُبْكَـرْدِي tüpgərdi تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ اِيشِـغْ تُبْكَـرْدِي *ol ïxïoq tüpgərdi* — ئۇ ئىشنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى (تُبْكَـرُرْ - تُبْكَرْماكْ *tüpgərür - tüpgərmək*).

تِرْكُرْدِي tirgürdi تىرگۈزدى، تىرىلدۈردى. تَنْكْرِي اُلُكْ تِرْكُـرْدِي *təŋri ölüg tirgürdi* — تەڭرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى (تِرْكُرُرْ - تِرْكُرْماكْ *tirgürür - tirgürmək*).

تُزْكُرْدُمْ tüzgürdüm تۈزىدىم، تۈز يولغا سالدىم. مَنْ اَنِي تُزْكُـرْدُمْ *mən anï tüzgürdüm* — مەن ئۇنى تۈز (توغرا) يولغا سالدىم (تُزْكُـرُرْمَنْ - تُزْكُرْمـاكْ *tüzgürürmən - tüzgürmək*).

تَلْمِرْدِي təlmirdi تەلمۈردى، تىكىلىپ قارىدى. اَرْ تَلِـمْ تَلْمِـرْدِي *ər təlim təlmirdi* — ئادەم تولا تەلمۈردى، ئادەم خۇددى بىر نەرسىنى كۆتكەندەك ياكى كىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىزدىگەندەك ئوڭ- سولغا قارىدى (تَلْمِـرارْ - تَلْمِرْماكْ *təlmirər - təlmirmək*).

جَبْتُرْدِي qapturdï ئۇزدۇردى: ئۇردۇردى، چاپتۇردى:// سۇئاتتى. اَرْ قُلِـنْ سُـقْدا جَبْتُـرْدِي *ər kulïn suvda qapturdï* — ئادەم قولىنى سۇدا ئۇزدۇردى. چاپتۇرسىمۇ (يۇگۇرتسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ جَبْتُرْدِي *ol anïŋ boynïn qapturdï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى چاپتۇردى.// ئۇيغۇرچە. اُلْ اَقِـنْ جَبْتُـرْدِي *ol əvin qapturdï* — ئۇ ئۆيىنى (ئۆزلۈك لاي بىلەن) سۇئاتتى (جَبْتُـرُرْ - جَبْتُرْمـاقْ *qapturur - qapturmak*). II 255 356

جِـزْ تُـرْدِي qiztürdi بەل قويدۇردى، جۇن قىلدى. بُـو يُـكْ اَتِـغْ جِـزْ تُـرْدِي *bu yük atïoq qiztürdi* — بۇ يۈك ئاتنى جۇن قىلىپ قويدى. يېغىر ئات ۋە

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «غ - oq» ھەرپى زەمىملىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن «tamoqïrdï» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

باشقىلار يوكتىن بېلىنى ئاياپ شۇنداق قىلىدۇ (جِزْ تُرُرْ — جِزْ تُرْماكْ *qiztürür - qiztürmək*).

جُزْ تُرْدِى qөztürdi چوجىدۇردى ~ سوزدۇردى، تارتتۇردى. اُلْ يِيِغْ جِزْ تُرْدِ *ol yïpïoq qөztürdi* — ئۇ (بوشاپ كەتكەن) ئارغامچىنى تارتتۇردى. قوينىڭ ئوچيىنى تارتتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِزْ تُرُرْ - جِزْ تُرْماكْ *qөztürür - qөztürmək*)[256 II]①. بۇمۇ يۇقىرىقىدەك ئىككى//مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ - z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جِكْتُرْدِ qəgtürdi چىگدۇردى. اُلْ تُكُونْ جِكْتُرْدِ *ol tügün qəgtürdi* — ئۇ تۇگۇن چىگدۇردى. يۈك ۋە باشقا نەرسىلەرنى چىگدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكْتُرُرْ - جِكْتُرْماكْ *qəgtürur – qəgtürmək*).

جَقْتُرْدِ qak¸turdï چاقتۇردى. اُلْ جَقْماقْ جَقْتُرْدِ *ol qak¸mak¸ qak¸turdï* — ئۇ چاقماق چاقتۇردى. ئىككى كىشىنى بىر - بىرىگە كۇشكۇرتۇپ، ئارىغا بۇلگۇنچىلىك سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْتُرُرْ - جَقْتُرْماقْ *qak¸turur - qak¸turmak¸*).

جُقْتُرْدِ qok¸turdï چوقۇتتى، ئېتىلدۇردى، سالدى. اُلْ قُشُغْ قازْقا جُقْتُرْدِ *ol k¸uxuoq k¸azk¸a qok¸turdï* — ئۇ قۇشنى غازغا② سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُقْتُرُرْ - جُقْتُرْماقْ *qok¸turur - qok¸turmak¸*).

جِقْتُرْدِ qïk¸turdï چىقارتتى، چىقارغۇزدى. اُلْ اَنِ اَڤْدِنْ جِقْتُرْدِ *ol anï əvdin qïk¸turdï* — ئۇ ئۇنى//ئۆيدىن[257 II] چىقارغۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقْتُرُرْ - جِقْتُرْماقْ *qïk¸turur - qïk¸turmak¸*).

جِقْتُرْدِ qïk¸turdï نەملەتتى، نەملەشتۇردى. اُلْ تُونِنْ جِقْتُرْدِ *ol tonïn qïk¸turdï* — ئۇ تونىنى (نەم يەرگە قويۇپ) نەملەشتۇردى (جِقْتُرُرْ - جِقْتُرْماقْ *qïk¸turur – qïk¸turmak¸*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 268 ـ، 334 ـ بەتلىرىدىكى شەكىللىرىگە ئاساسەن، مەستەر شەكلىنى بېرىپ قويدۇق.

② بۇ يەردىكى «قازْ *k¸az*» سۆزى ئەرەبچىگە « بَطّ — ئۆردەك» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز تۈركىي سۆزنى ئاساس قىلىپ، «غاز» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

جَكْتُرْدِي qəktürdi چەكتۈردى. اَنكَرْ جَكِكْ جَكْتُرْدِي *aŋar qəkik qəktürdi* — ئۇنىڭغا (خەتكە) چېكىت چەكتۈردى. اُلْ اَتِنْ جَكْتُــرْدِي *ol atïn qəktürdi* — ئۇ (تۇياق كېسىلى ۋە باشقا كېسەللەر سەۋەبىدىن) ئېتىنى چەكتۈردى، ئېتىدىن قان ئالدۇردى (جَكْتُرُرْ – جَكْتُرْماكْ *qəktürür - qəktürmək*).

جُكْتُرْدِي qəktürdi چۆكتۈردى. اُلْ اَنِكْ تَقَسِينْ جُكْتُــرْدِي *ol anïŋ təvəsin qəktürdi* — ئۇ ئۇنىڭ تۆگىسىنى چۆكتۈردى. اُلْ كُمُــشْ اَلْتُونْــدُنْ جُكْتُــرْدِي *ol kümüx altundun qəktürdi* — ئۇ كۈمۈشنى (ئېرىتىپ چۆكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن) ئالتۇندىن ئايرىدى (جُكْتُرُرْ – جُكْتُرْماكْ *qəktürür - qəktürmək*).

جَلْتُرْدِي qalturdï چالدۇردى، يىقىتتۇردى؛ ئاڭلاتتى. اُلْ اَنِ[258 II] جَلْتُرْدِي *ol anï qalturdï* — ئۇ ئۇنى چالدۇردى، يىقىتتۇردى. اُلْ يِتُــكْ جَلْتُــرْدِى *ol yitük qalturdï* — ئۇ يىتكەن نەرسىنى (چىرلىتىپ) ئاڭلاتتى. ھەرقانداق سۆزنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن توۋلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.[357]ئوغۇزچە (جَلْتُــــرُرْ – جَلْتُرْمــــاقْ *qalturur - qalturmaq*).

جُمْتُــــرْدِي qomturdï چۆمدۇردى، چۆمۈلدۈردى. اُلْ اَنِ سُــــقْقا جُمْتُــــرْدِي *ol anï suvka qomturdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا چۆمۈلدۈردى (جُمْتُــرُرْ – جُمْتُرْمــاقْ *qomturur - qomturmaq*).

جُمْتُــرْدِي qəmtürdi چۆمدۈردى، چۆكتۈردى. بۇ سۆز بۇنىڭدىن ئاۋۇالقى سۆزدىكىدىنمۇ چوڭقۇر چۆكتۈرۈشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ (جُمْتُــرُرْ – جُمْتُرْمــاكْ *qəmtürür - qəmtürmək*).

جَنْتُــــرْدِي qanturdï چاندۇردى، باش تارتتۇردى. اُلْ اَنِ بُــــو ايشْــــقا جَنْتُــــرْدِي *ol anï bu ïxka qanturdï* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتقۇزدى، ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتتۇردى. ئەسلى «جَنْدُتُرْدِي *qanduturdï*»دۇر (جَنْتُرُرْ - جَنْتُرْمــاقْ *qanturur - qanturmaq*).[259 II]

جِنْغَـــرْدِي qïnoɣardï چىنغا چىقاردى، راستىغا چىقاردى. اُلْ ايشِـــغْ جِنْغَـــرْدِي *ol ïxïoɣ qïnoɣardï* — ئۇ ئىشنى (ئەسلىنى تەكشۈرۈپ) چىنىغا چىقاردى. ئەسلى «جِينْغَرْدِي *qïnoɣardï*» شەكلىدە «ى – يا» بىلەن كېلىدۇ (جِينْغَرُرْ[1] – جِينْغَرْماقْ *qïnoɣarur - qïnoɣarmaq*).

سَبْتُرْدِي səptürdi سەپلەتتى، سەپلىك قىلدۇردى، سېپىنى راسلاتتى. اُلْ اَنَـــكْ قِـــزِنْ سَـــبْتُرْدِي *ol anïŋ kïzïn səptürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قىزىنىڭ سەپلىكىنى راسلاپ كۆيئوغۇلغا ئۇزىتىشنى بۇيرۇدى (سَبْتُرُرْ – سَبْتُرْماكْ *səptürür - səptürmək*).

سَـــبْتُرْدِي sapturdï سەپلەتتى، ئۇلاتتى. اُلْ مَنكَـــا قُـــشْ قَنَـــتِنْ سَـــبْتُرْدِي *ol maŋa kux kanatïn sapturdï* — ئۇ ماڭا قۇشنىڭ قانىتىنى سەپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسىنى سەپلەشكىمۇ، ئۇلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْتُرُرْ – سَـــبْتُرْماقْ *sapturur - sapturmaq*). ئالدىنقى سۆزلەمنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن كېلىدۇ.// 260 II

سَتُّرْدِي satturdï ساتتۇردى. اُلْ مَنِكْ تَقارِغْ سَـــتُّرْدِي *ol mənïŋ tavarïoɣ satturdï* — ئۇ مېنىڭ تاۋىرىمنى (مېلىمنى) ساتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتُّرُرْ – سَتُّرْماقْ *satturur - satturmaq*).

سُـــتُّرْدِي sutturdï تۇكۇرتتى ~ تۇكۇرگـــۇزدى. اُلْ اَنَـــكْ يُوزِنكَـــا سُـــتُّرْدِي *ol anïŋ yüzïŋə sutturdï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۇكۇرتتى. بۇنىڭ ئەسلى «سُوذْتُرْدِي *sużturdï*» دۇر (سُوذْتُرُرْ - سُـــتُّرْماقْ *sużturur - sutturmaq*)[2]، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن.

سِـــتُّرْدِي sittürdi سىيدۇردى. اُلْ اُغْلِـــنْ سِـــتُّرْدِي *ol oɣlïn sittürdi* — ئۇ ئوغلىنى سىيدۇردى. ئېتىنى سىيدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِـــتُّرُرْ - سِـــتُّرْماكْ *sittürür - sittürmək*). ئەسلى «سِيذْتُرْدِي *siżtürdi*» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كەتكەن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئۇنىڭ تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىشتىن بۇرۇنقى ئەسلىي شەكلى بويىچە بېرىلگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

سَجْتُرْدِي saqturdï ساچتۇردى ~ چاچتۇردى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ سَجْتُرْدِي
261 II
ol maŋa yarmak saqturdï — ئۇ ماڭا يارماق// چاچتۇردى (سَجْتُرُرْ - سَجْتُرْماقْ
saqturur – saqturmak).

سِجْتُرْدِي sïqturdï چىچۇردى ~ چىچقۇزدى. اُلْ اَنِي سِجْتُرْدِي ol anï sïqturdï — ئۇ ئۇنى
چىچتۇردى. (سِجْتُرُرْ - سِجْتُرْماقْ sïqturur - sïqturmak).

سُرْتُرْدِي sürtürdi سۈرگۈزدى، سۈرگۈن قىلدۇردى، ھەيدەتتى. اُلْ اَنِي سُرْتُرْدِي
ol anï sürtürdi — ئۇ ئۇنى بىر جايدىن سۈرگۈن قىلدۇردى (سُورْتُرُرْ -
سُرْتُرْماكْ sürtürmək - sürtürür). اُلْ اَنكَرْ قُوىْ سُرْتُرْدِي
ol aŋar koy sürtürdi — ئۇ ئۇنىڭغا قوي ھەيدەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُرْتُرْدِي sürtürdi سۈردۈردى. اُلْ اَنكَر تاشْ سُرْتُرْدِي ol aŋar tax sürtürdi — ئۇ ئۇنىڭغا
358
تاش سۈردۈردى (پەردازلاتتى).//مەستىرى يۇقىرىقىدەك.

سُرْتُرْدِي sorturdï سوراتتى. اُلْ سُرُغْ سُرْتُرْدِي ol soruq sorturdï — ئۇ سورىقىنى
سوراتتى، يەنى يىتكەن نەرسىنى سوراتتى.

سُرْتُرْدِي sorturdï شوراتتى. اُلْ قانِغْ سُرْتُرْدِي ol kaniq sorturdï — ئۇ قانىنى
262 II
شوراتتى، يەنى ئۇ قانئالغۇ بىلەن//قان ئالدۇردى (سُرْتُرُرْ - سُرْتُرْماقْ
sorturur - sorturmak).

سُزْتُرْدِي süztürdi سۈزدۈردى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ سُوقْ سُزْتُرْدِي ol suv süztürdi — ئۇ سۇ
سۈزۈلدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْتُرُرْ - سُزْتُرْماكْ süztürür - süztürmək).

سُسْتُرْدِي süstürdi ئۈستۈردى. اُلْ قُجْ سُسْتُرْدِي ol koq süstürdi — ئۇ قوچقار ئۈستۈردى،
سوقۇشتۇردى (سُسْتُرُرْ - سُسْتُرْماكْ süstürür - süstürmək).

سَشْتُرْدِي səxtürdi شەشتۇردى ~ يەشتۇردى. اُلْ تُكُونْ سَشْتُرْدِي ol tügün səxtürdi —
ئۇ تۈگۈن يەشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَشْتُرُر - سَشْتُرْماكْ
səxtürür - səxtürmək).

سَشْتُرْدِ saxturdï سۇرۇشتۇردى، سۇرۇشۇۋالدى، خالاس قىلدى. اُلْ اَلِمْ بِرِمْ بِرْلا سَشْتُرْدِ *ol alïm barim birla saxturdï* — ئۇ ئېلىمنى بېرىمى بىلەن سۇرۇشۇۋالدى، يەنى ئالمىغان - بەرمىگەن بولدى (سَشْتُرُرْ - سَشْتُرْماقْ[1] *saxturur - saxturmak*). 263 II //

سَغْتُرْدِ saoqturdï ساغدۇردى. اُلْ قُوىْ سَغْتُرْدِ *ol koy saoqturdï* — ئۇ قوي ساغدۇردى[2]. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغْتُرُرْ - سَغْتُرْماقْ *saoqturur - saoqturmak*).

سِغْتُرْدِ siöqturdï سىغدۇردى. اُلْ بِيرْ نَانكْنِ بِيرْكَا سِغْتُرْدِ *ol bir nəŋni birgə siöqturdï* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سىغدۇردى (سِغْتُرُرْ - سِغْتُرْماقْ *siöqturur - siöqturmak*).

سَقْتُرْدِ səvtürdi سۆيدۇردى. اُلْ تَنْكْرِي سَنِ مَنكَا سَقْتُرْدِ *ol təŋri səni maŋa səvtürdi* — ئۇ تەڭرى سېنى ماڭا سۆيدۇردى، سېنىڭ مۇھەببىتىڭنى مېنىڭ قەلبىمگە سالدى (سَقْتُرُرْ - سَقْتُرْماكْ *səvtürür - səvtürmək*).

سُقْتُرْدِ suk,turdï سۇقتۇردى، يوشۇرغۇزدى. اُلْ بِيرْ نَانكْنِ بِيرْكَا سُقْتُرْدِ *ol bir nəŋni birgə suk,turdï* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سۇقتۇردى (سُقْتُرُرْ - سُقْتُرْماقْ *suk,turur - suk,turmak*).

سُقْتُرْدِ sok,turdï سوقتۇردى. اُلْ مُرْجْ سُقْتُرْدِ *ol murq sok,turdï* // 264 II — ئۇ قارىمۇچ سوقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سِقْتُرْدِ sïk,turdï سىقتۇردى. اُلْ اُزُمْ سِقْتُرْدِ *ol üzüm sïk,turdï* — ئۇ ئۈزۈم سىقتۇردى. باشقا نەرسىلەر سىقتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْتُرُرْ - سِقْتُرْماقْ *sïk,turur - sïk,turmak*).

سُكْتُرْدِ səktürdi سۆكتۇردى، چۈشۈتتى. اُلْ تُونْ سُكْتُرْدِ *ol ton səktürdi* — ئۇ تون سۆكتۇردى. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى چۈشۈشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكْتُرُرْ - سكْتُرْماكْ *səktürür - səktürmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرىدە «س» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان بولسىمۇ، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى كەسرىنىڭ قىرىۋېتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئەرەبچە «اَىْ اَنَّهُ اَحْلَبَ اللَّبَنَ — ئۇ سۈت ساغدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان، بىز تەرجىمىدە تۈركىي جۈملىنى ئاساس قىلدۇق.

سُكْتُرْدِي söktürdi سۆكتۈردى، تىللاتتى. اُلْ اَنِي سُكْتُرْدِي *ol anï söktürdi* — ئۇ ئۇنى سۆكتۈردى.// 359 ئەسلى «و – ۋاۋ» لىق «سُوكْتُرْدِي *söktürdi*» شەكلىدىدۇر. تاۋۇشلار قوشۇلۇپ كەتكەن① (سُكْتُرُرْ - سُكْتُرْماكْ *söktürür - söktürmək*).

سِكْتُرْدِي siktürdi سىكتۈردى. اَرْ كُنكِنْ سِكْتُرْدِي// 265 II *ər küŋin siktürdi* — ئادەم (ئۆزىنىڭ) دېدىكىنى سىكتۈردى (سِكْتُرُرْ - سِكْتُرْماكْ *siktürür - siktürmək*).

سَلْتُرْدِي salturdï سالدۇردى، سالدى، تاقابىل تۇرغۇزدى؛ پۇلاڭلاتقۇزدى. اُلْ مَنِي اَنكارْ سَلْتُرْدِي *ol məni aŋar salturdï* — ئۇ مېنى ئۇنىڭغا سالدى. ئوغۇزچە. اُلْ مَنكا يَنْكْ سَلْتُرْدِي *salturdï* ② *ol maŋa yəŋ* — ئۇ ماڭا بىراۋنى يەڭ پۇلاڭلاتقۇزدى، يەنى بىر كىمنى ماڭا يەڭ پۇلاڭلىتىشقا بۇيرۇدى (سَلْتُرُرْ – سَلْتُرْماقْ *salturur – salturmak*). ھەرقانداق بىر نەرسىنى تاشلىۋېتىشكە بۇيرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

شَشْتُرْدِي xəxtürdi شەشتۈردى ~ يەشتۈردى. اُلْ تُكُونْ شَشْتُرْدِي *ol tügün xəxtürdi* — ئۇ تۈگۈن يەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «س – *s*» بىلەنمۇ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «مِسْكْ – ئىپار»، پارسچىدا «مُشْكْ – ئىپار» دېيىلىدۇ. يەنە ئەرەبچىدىكى «سُكَّرْ – شېكەر» سۆزى پارسچىدا «شَكَرْ» شەكلىدە كېلىدۇ. ئەرەبچىدىكى «عَسْكَرْ – ئەسكەر»// 266 II ۋە پارسچىدىكى «لَشْكَرْ» سۆزىمۇ شۇنداق.

سَجْغُرْدِي saqoɣïrdï چاچاي دېدى، چاچقىلى قويتى. اَرْ سُوفْ سَجْغُرْدِي *ər suv saqoɣïrdï* — ئادەم سۇ چاچقىلى قويتى (سَجْغُرارْ - سَجْغُرْماقْ *saqoɣïrar - saqoɣïrmak*)③.

---

① بۇ يەردە ئىككى تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلمەيدۇ. بۇ سۆزدىكى «و – ۋاۋ» نىڭ قىسقارتىلىشى «يېنىكلىتىلگەن» لىكىنى بەلگىسى.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا بۇ يەردە « يَنْكْ » شەكلىدە، 323- بەتتە «يِنْكْ»، 383- بەتتە « يِنكْ »، 603- بەتتە «يَنكْ » شەكلىدە يېزىلغان. بىز «*yəŋ*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

③ يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەر ئۈچ خىل شەكلىدە ئۇچىنچى ھەرپ « غ – *ɣ*» ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان، بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

سُجْغُرْدِي suqoqurdï سەكرەي دېدى، سەكرىگىلى قوپتى. اَتْ سُجْغُرْدِي *at suqoqurdï* — ئات سەكرىگىلى قوپتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْغُرَارْ - سُجْغُرْماقْ *suqoqurar - suqoqurmak*).

سَرْغَرْدِي saroqardï سارغايدى. سَرْغَرْدِي نَانْكْ *saroqardï nəŋ* — نەرسە سارغايدى (سَرْغَرُورْ - سَرْغَرْماقْ *saroqarur - saroqarmak*).

سِزْغُرْدِي sïzoqurdï سىزدۇردى، ئېرىتتى. اَرْ ياغْ سِزْغُرْدِي *ər yaoq sïzoqurdï* — ئادەم ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِزْغُرُرْ - سِزْغُرْماقْ *sïzoqurur - sïzoqurmak*). // 267 II

شۇنىڭدەك، قىزىتما (بەزگەك) كېسەل كىشىنى سىزدۇرۇۋەتسىمۇ (زەئىپلەشتۈرسىمۇ) «سِزْغُرْدِي *sïzoqurdï*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنكْلِي كُيُبْ قانِ قُرِبْ اَغْزِي اَجِبْ قتغرارْ

سِزْغُرْغَلِرْ اُذُكْ لَرْ اَسِّزْ يُزِي بُرْقَرارْ

køŋli køyüp kanï kurïp aoqzï aqïp katoqurar ①

sïzoquroqalïr üziklər əssiz yüzi burkurar ②

[يۈرەك - باغرى كۆيۈپ، قېنى قۇرۇپ، ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۈلىدۇ، ئىشق - مۇھەببەت سەۋداسى ئۇنى بارغانسېرى زەئىپلەشتۈرىۋاتىدۇ هەي بىچارە، ئۇنىڭ چىرايى سۇنۇپ كېتىپتۇ.] // 268 II

ئاشىق خەلقىنىڭ يېنىدا ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۈلسىمۇ، ئۇنىڭ يۈرەك باغرى كۆيگەن، قېنى قۇرۇغان: ئىشق - مۇھەببەت ئۇنى زەئىپلەشتۈرگەن، هەي بىچارە، ئۇنىڭ چىرايى سۇنغان.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى هەرپىگە چېكىتمۇ، هەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 363- بەتتە «قَتْغُرْدِى *katoqurdï*» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «قاقاقلاپ كۈلۈش» مەنىسىنى بىلدۈرگىنىگە ئاساسەن، بىسىم ئاتالاينىڭ بۇ هەقتىكى ئىزاهىنى توغرا تېپىپ «*katoqurar*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «بُرْقَرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «*burkurar*» بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

سُــقْغَرْدِي suvoqardï سۇغاردى. اُلْ اَتْ سُــقْغَرْدِي *ol at suvoqardï* — ئۇ ئات سۇغاردى.// 360
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْغَرُرْ — سُقْغَرْماقْ *suvoqarur - suvoqarmaq*).

سَــــنْغَرْدِي sanoqardï ساندى، ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي كِشِــــيدَنْ سَــــنْغَرْدِي *ol anï kixidən sanoqardï* — ئۇ ئۇنى خەلقتىن دەپ ساندى (سَنْغَرُرْ - سَنْغَرْماقْ *sanoqarur - sanoqarmaq*).

سَرْقُرْدِي sarkˌurdï سارقىتتى. اُلْ ياغْنِي قابْتِنْ سَرْقُرْدِي *ol yaoqnï kaptïn sarkˌurdï* — ئۇ ياغنى تۆلۈمدىن سارقىتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر سۇيۇقلۇقنى بىر قاچىدىن ئىككىنچى بىر قاچىغا قۇيغاندا تۆۋندە قېلىپ قالغان قىسمى تامسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْقُرُرْ - سَرْقُرْماقْ *sarkˌurur - sarkˌurmaq*).

سُــوتْگَرْدِي[1] sütgirdi سۈتلەشتى، سۈت ھالىتىگە كىردى، سۇيۇلۇپ قالدى. يُغُــرْتْ سُوتْگَرْدِي *yoqurt sütgirdï* — // قېتىق سۈتلەشتى، قېتىق سۇيۇلۇپ قالدى II 269
(سُتْگِرارْ - سُتْگِرْماكْ *sütgirər - sütgirmək*).

سُسْــــگِرْدِي süsgirdi ئۈسكىلى قوپتى، ئۈسمەكچى بولدى. سِــــغِرْ اَرِكْ سُسْــــگِرْدِي *siqïr ərig süsgirdi* — سىيىر (ئىنەك) ئادەمنى ئۈسكىلى قوپتى، ئۈسمەكچى بولدى (سُسْگِرارْ - سُسْگِرْماكْ *süsgirər - süsgirmək*).

قَبْتُرْدِي kˌapturdï بۇلاتتى، بۇلىغۇزدى. اُلْ اَنكارْ تَقارْ قَبْتُرْدِي *ol anar tavar kˌapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تاۋار (مال) بۇلاتتى. (قَبْتُرُرْ - قَبْتُرْماقْ *kˌapturur - kˌapturmaq*).

قُبْتُــــــرْدِي kˌopturdï قوپــتۇردى، تۇرغــۇزدى. اُلْ اَنِي اُرُنْــــــدِنْ قُبْتُــــــرْدِي *ol anï orundïn kˌopturdï* — ئۇ ئۇنى ئورنىدىن قوپتۇردى (قُبْتُــرُرْ - قُبْتُرْمــاقْ *kˌopturur - kˌopturmaq*).[2]

قَجْتُرْدِي kˌaqturdï قاچۇردى. اُلْ اَرِكْ قَجْتُــرْدِي[3] *ol ərig kˌaqturdï* — ئۇ بىر ئادەمنى قاچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (قَجْتُرُرْ - قَجْتُرْماقْ *kˌaqturur - kˌaqturmaq*). II 270

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ تۈركچە ۋە ئۆزبېكچە تەرجىمىلىرىدە ئۇنتۇلغان.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملىدىكى «اُلْ *ol*» سۆزى يوق، بىز ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن قوشۇپ قويدۇق.

قُجْتُرْدِ k‚uqturdï قوْچاقلاتتی، قوْچاقلاتقوْزدی. اُلْ مَنِ قُجْتُـــرْدِ *ol məni k‚uqturdï* — ئـوْ مـبـنـی قـوْچاقلاتتی، یـەنی ماڭـا ئـوْزبـنی قوْچاقلاتقـوْزدی (قُجْتُرُرْ - قُجْتُرْمـــاقْ *k‚uqturur - k‚uqturmak*).

قَتُّـــرْدِ k‚atturdï قاتقـوْزدی، قوشـقـوْزدی. اُلْ يِـبْ قَتُّـــرْدِ *ol yïp k‚atturdï* — ئـوْ (يـڭنـگـه) يـپ قاتتـوْردی. باشـقـلاردـمـوْ شـوْنداق. اُلْ تَلْقانْقـــا يـــاغْ قَتُّـــرْدِ *ol talk‚anka yaoq k‚atturdï* — ئـوْ تالقانغـا يـاغ قاتقـوْزدی. شـوْنـڭدەك هەرقانـداق بـىر نەرسە يەنە بـىر نەرسـگە ئارىلاشتـوْرۇلسـمـوْ شـوْنداق دېيـمـلـدـوْ (قَتُّرُرْ - قَتُّرْمـــاقْ *k‚atturur - k‚atturmak*).

قَرْتُرْدِ k‚arturdï قاقاتتی: قاتقـوْزدی. اُلْ اَنِ سُقْقا قَرْتُرْدِ *ol anï suvk‚a k‚arturdï* — ئـوْ ئـوْنی سـوْغا قاقاتتی، يەنی ئـوْنـمڭ گـبـلـنـی ئاش ۆە سـوْ بـمـلەن قاقالـدـوْردی. اُلْ اَنكَـــرْ ياغْ تَلْقانْقا قَرْتُرْدِ *ol aŋar yaoq talk‚anka k‚arturdï* — ئـوْ ئـوْنـڭغـا يـاغـنی تالقانغـا قاتقـوْزدی. ئوغـوْزچه (قَرْتُرُرْ - قَرْتُرْماقْ *k‚arturur - k‚arturmak*).

قُرْتُرْدِ k‚urturdï قـوْردـوْردی: يـمغـدـوْردی. اُلْ مَنكا يا قُرْتُرْدِ *ol maŋa ya k‚urturdï*[271 II]// — ئـوْ ماڭـا يا قـوْردـوْردی. خانْ اَنكَرْ جُواجْ قُرْتُـــرْدِ *han aŋar quwaq k‚urturdï* — خـان ئـوْنـڭغـا چـبـدـر قـوْردـوْردی. خانْ بَكْكا سُوسِنْ قُرْتُرْدِ *han bəgkə süsin k‚urturdï* — خان[361]//بەگكه ئەسكـرـنـی يـمغـدـوْردی (قُرْتُرُرْ - قُرْتُرْماقْ *k‚urturur - k‚urturmak*).

قِرْتُرْدِ k‚ïrturdï قـمـردـوْردی. اُلْ اَنكَرْ يِرْ قِرْتُـــرْدِ *ol aŋar yər k‚ïrturdï* — ئـوْ ئـوْنـڭغـا يەر قـمـردـوْردی. باشـقـلاردـمـوْ شـوْنداق (قِرْتُرُرْ - قِرْتُرْماقْ *k‚ïrturur - k‚ïrturmak*).

قَزْتُرْدِ k‚azturdï قازدـوْردی، كـولاتتی. اُلْ اَنكَرْ قَذَغْ قَزْتُرْدِ *ol aŋar k‚ażaoq k‚azturdï* — ئـوْ ئـوْنـڭغـا ئـوْسـتـەڭ قازدـوْردی (قَزْتُرُرْ - قَزْتُرْماقْ *k‚azturur - k‚azturmak*).

قُسْتُرْدِ k‚usturdï قـوْسـتـوْردی. سُـــجُكْ اَرِكْ قُسْـــتُرْدِ *süqük ərig k‚usturdï* — شـاراب ئادەمـنی قـوْسـتـوْردی. هەرقانداق نەرسە بـوياقـنی قـوْسـتـوْرـوْۆەتـسـمـوْ (بـوياقـنـمڭ رەڭگـنـی ئـوْچـدـوْرـوْۆەتـسـمـوْ) شـوْنداق دېيـمـلـدـوْ (قُسْتُرُرْ - قُسْتُرْماقْ *k‚usturur - k‚usturmak*).

قِسْـــتُرْدِ k‚ïsturdï قـسـتـوْردی، قـسـقارتقـوْزدی. بَـــكْ اَنـــكْ اَذاقـــنْ قِسْـــتُرْدِ *bəg anïŋ ażak‚ïn k‚ïsturdï*[272 II]// — بـەگ ئـوْنـمڭ ئـايـغـنـی قـسـقـوْزدی. شـوْنـڭدەك ئـسـكەنجه بـمـلەن قـيـنـاتـسـمـوْ شـوْنداق دېيـمـلـدـوْ. اَنكْ اَشِنْ قِسْـــتُرْدِ

anïŋ axïn kïsturdï — ئۇنىڭ ئېشىنى قىسقارتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «اُلْ اَنِكْ تُونِنْ قِسْتُرُدِي *ol anïŋ tonïn kïsturdï* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى قىسقارتقۇزدى»دۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْتُرُرْ - قِسْتُرْماقْ *kïsturur - kïsturmak*).

قَقْتُرْدِي k,ak,turdï قاقتۇردى، ئۇرغۇزدى. اُلْ اَنِي بَشْرا قَقْتُرْدِي *ol anï baxra kakturdï* — ئۇ ئۇنى (ئۇنىڭ) بېشىغا ئۇرغۇزدى (قَقْتُرُرْ - قَقْتُرْماقْ *kakturur - kakturmak*).

قَلْتُرْدِي k,alturdï قالدۇردى. اُلْ اَنِي يَرِشْتا قَلْتُرْدِي *ol anï yarïxta kalturdï* — ئۇ ئۇنى (چېپىشىشتا) ئارقىدا قالدۇردى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىدە مۇسابىقىلىشىپ ئارقىدا قالدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَلْتُرُرْ - قَلْتُرْماقْ *kalturur - kalturmak*).

قُلْتُرْدِي k,olturdï سوراتتى، تىلەتتى. اُلْ مِنْدِنْ نانْكْ قُلْتُرْدِي *ol mandïn nan kolturdï* — ئۇ مەندىن نەرسە سوراتتى (قُلْتُرُرْ – قُلْتُرْماقْ *kolturur - kolturmak*).

قِلْتُرْدِي k,ïlturdï قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ ايشْ قِلْتُرْدِي *ol anar ïx kïlturdï* // 273 II — ئۇ ئۇنىڭغا ئىش قىلدۇردى (قِلْتُرُرْ – قِلْتُرْماقْ *kïlturur - kïlturmak*).

قَمْتُـــرْدِي k,amturdï ھوشىدىن كەتكۈزدى، تېلىقتۇردى. اَلْ اَنِي اُرُبْ قَمْتُـــرْدِي *ol anï urup kamturdï* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تېلىقتۇردى، تىنىقىنى ئۆچۈرۈۋېتەي، دېدى (قَمْتُرُرْ – قَمْتُرْماقْ *kamturur - kamturmak*).

قُمْتُرْدِي k,umturdï داۋالغۇتتى، قىمىلداتتى. يِلْ سُوقُغْ قُمْتُرْدِي *yal suvuq kumturdï* — شامال سۇنى داۋالغۇتتى (قُمْتُرُرْ – قُمْتُرْماقْ *kumturur - kumturmak*).

قَنْتُرْدِي k,anturdï قاندۇردى. اُلْ مَنِي سُقْقا قَنْتُرْدِي *ol məni suvka kanturdï* — ئۇ مېنى سۇغا قاندۇردى (قَنْتُـــرُرْ – قَنْتُرْمـــاقْ *kanturur - kanturmak*). بۇنىڭ ئەسلى «د – *d*» بىلەن «قَنْدُرْدِي *kandurdï*» شەكلىدە كېلىدۇ. سۆزدىن باشقا نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنْدُرْدِي k,ondurdï قوندۇردى. اُلْ اَقْدا قُـــشْ قُنْـــدُرْدِي *ol əvində kux kondurdï* — ئۇ ئۆيىدە قۇش قوندۇردى. // 274 II 362 اُلْ اَلْتُونْ اُزا جَشْ قُنْدُرْدِي *ol altun üzə qəx kondurdï* —

ئـۇ ئالتـۇن ئۈستىگـه چـه‌ش قونـدۇردى. بىـر نه‌رسـه ئۈستىگـه هه‌رقانـداق نه‌رسـىنىڭ قوندۇرۇلۇشـىغىمۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ (قُنْـدُرُرْ – قُنْـدُرْماقْ *kondurur - kondurmak*).

قَتْغُـرْدِي *katoqurdï* قېتىپ قالـدى، تېلىقىپ كـه‌تتى. اَرْ كُلُـبْ قَتْغُـرْدِي *ər külüp katoqurdï* — ئادەم كۈلۈپ قېتىپ قالـدى، تېلىقىپ كـه‌تتى (قَتْغُرارْ – قَتْغُرْماقْ *katoqurar - katoqurmak*).

قُتْغَـرْدِي *kutoqardï* قۇتقـۇزدى ~ قۇتۇلـدۇردى. تَنْكْـرِي مَـنِي قُتْغَـرْدِي *təŋri məni kutoqardï* — تەڭرى مېنى (قىيىنچىلىقتىن) قۇتقۇزدى (قُتْغَـرُرْ - قُتْغَرْماقْ *kutoqarur - kutoqarmak*).

قَذْغُرْدُمْ *kažoqurdum* قـايغۇردۇم. مَنْ اَنكَـرْ قَذْغُـرْدُمْ *mən aŋar kažoqurdum* — مـه‌ن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا سَنكا يُلْغِرا	*kəlsə saŋa yoloqïra*	[ساڭا يولدا يولۇقسا،
اُوذُنْ اَنِي اُذْغُرا // II 275	*užun anï ožoqura*	ئۇيقۇدىن ئۇنى ئويغىتىپ قوي،
بَرْسُنْ نَرُو قَذْغُرا	*barsun naru kažoqura*	قايغۇرۇپ نېرى كەتسۇن،
سَتّي مَنِكْ ااِيمي	*sattï mənïŋ ayïmï*	مېنىڭ خىزمەتچىمنى ساتتى.]

ئۆزىگە خىيانەت قىلغان بىركىم توغرىسىدا يەنە بىر كىمگە شۇنداق دەيدۇ: ئۇ يولدا كېتىۋېتىپ ساڭا يولۇقسا، ئۇنى ئۇيقۇسىدىن ئويغات، ئۇنىڭ قىلمىشىنى تونۇتۇپ قوي، قايغۇرغان پېتى نەگە كەتسە كېتىۋەرسۇن، چۈنكى ئۇ مېنىڭ خىزمەتچىمنى رۇخسەتسىز سېتىۋەتتى.

بۇ سۆز «ذ – ژ» ئورنىغا «ي – يـا» قوللىنىدىغانلارنىڭ تىلىدا «قَيْغُـرارْ *kayoqurar*» دېيىلىدۇ (قَذْغُرارْ – قَذْغُرْماقْ *kažoqurar - kažoqurmak*).

قُزْغَرْدِي *kuzoqïrdï* ئۇچقۇنلىدى. قـارْ قُزْغَـرْدِي *kar kuzoqïrdï* II 276 // — قار ئۇچقۇنلىدى (قُزْغِرارْ – قُزْغِرْماقْ *kuzoqïrar - kuzoqïrmak*). قىپچاقچە.

قُرْغِرْدِي *kuroqïrdï* قۇرغىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. يِرْ قُرْغِـرْدِي *yər kuroqïrdï* — يەر قۇرغىدى. نەملىكنىڭ ئازلىقىدىن باشقا نەرسىلەرنىڭ قۇرغىشىغىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (قُرْغِرارْ – قُرْغِرْماقْ *kuroqïrar - kuroqïrmak*).

قُرْغِرْدِي k,uroqïrdï قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، تەنتەكلىك قىلدى، يېنىكلىك قىلدى. اَرْ قُرْغِـرْدِي *ər kuroqïrdï* — ئادەم قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، يەنى يېنىكلىك قىلدى. باشقىلاردەك شۇنداق (قُرْغِرارْ - قُرْغِرْماقْ *kuroqïrar - kuroqïrmak*).

قِزْغُـرْدِي k,ïzoqurdï پەندىيات قىلدۇردى. اُلْ اَنِي بُـو ايشْـتا قِزْغُـرْدِي *ol anï bu ïxta kïzoqurdï* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتا پەندىيات قىلدۇردى، ئۇنىڭغا قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى، ئەمدى ئۇ بۇنداق قىلمايدىغان بولدى (قِزْغُرُرْ - قِزْغُرْماقْ *kïzoqurur - kïzoqurmak*).

قُلْغِـرْدِي k,oloqïrdï سورىغىلى قويتى. اُلْ مَنْـدِنْ قُلْغِـرْدِي *ol məndin koloqïrdï* — ئۇ مەندىن (بىر نەرسە) سورىغىلى//قويتى (قُلْغِـرارْ - قُلْغِرْمـاقْ *koloqïrar - koloqïrmak*).

قَمْغِرْدِي k,amoqïrdï قىيسىيىشقا تاس قالدى، قىيسايغىلى قويتى. اَنِكْ يُوزِي قَمْغِـرْدِي *anïŋ yüzi kamoqïrdï* — ئۇنىڭ يۈزى قىيسايغىلى قويتى (قَمْغِرارْ - قَمْغِرْمـاقْ *kamoqïrar - kamoqïrmak*). شۇنىڭدەك قىڭغىر ـ قىيسىق بولۇشقا يۈزلەنگەن ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَجْتُـرْدِي kəqtürdï كەچتۇردى، ئۆتكۈزدى. اُلْ اَنِي سُـقْدِنْ كَجْتُـرْدِي *ol anï suvdïn kəqtürdi* — ئۇ//ئۇنى سۇدىن كەچتۇردى، يەنى ئۆتكۈزدى (كَجْتُرُرْ - كَجْتُرْماكْ *kəqtürür - kəqtürmək*).

كَرْتُـرْدِي kərtürdi كەردۇردى، يايدۇردى، تارتقۇزدى. اُلْ اَنِـكْ تُـونِنْ كُنْكـا كَرْتُـرْدِي *ol anïŋ tonïn künga kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى كۈنگە كەردۇردى، يەنى يايدۇردى. شۇنىڭدەك «اُلْ يِيبْ كَرْتُـرْدِي *ol yïp kərtürdi* — ئۇ يىپ (تانا) تارتقۇزدى» دېيىلىدۇ. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (كَرْتُـرُرْ - كَرْتُرْمـاكْ *kərtürür - kərtürmək*).

كُرْتُرْدِي kərtürdi كۆرگۈزدى، كۆرسەتتى. اُلْ اَنكَرْ نانْكْ كُرْتُرْدِي *ol aŋar nəŋ kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا نەرسە كۆرگۈزدى (كُرْتُرُرْ - كُرْتُرْماكْ *kərtürür - kərtürmək*).

كِرْتُـــرْدِ kirtürdi كىرگـۇزدى. اُلْ اَنِ اَڤكـــا كِرْتُـــرْدِ *ol anï əvgə kirtürdi* — ئـۇ ئۇنـى ئۆيگـه كىرگـۇزدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كِرْتُـــرُرْ - كِرْتُرْمـــاكْ *kirtürür - kirtürmək*).

كَسْتُرْدِ kəstürdi كەستۇردى. اُلْ اَنكَـــرْ يِغـــاجْ كَسْـتُرْدِ *ol aŋar yïoqaq kəstürdi* — ئـۇ ئۇنىڭغـا ياغـاچ كەسـتۇردى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كَسْـــتُرُرْ - كَسْـــتُرْماكْ *kəstürür - kəstürmək*).

كَڤْتُـــــرْدِ kəvtürdi ئـاجىزلاتقۇزدى. اُلْ اَنـــــكْ كُوجـــــنْ كَڤْتُـــــرْدِ *ol anïŋ küqin kəvtürdi* — ئـۇ ئۇنـىڭ كۈچـىنى ئـاجىزلاتقۇزدى (كَڤْتُـــرُرْ - كَڤْتُرْماكْ *kəvtürür - kəvtürmək*).

كُلْتُرْدِ kültürdi كۈلـدۈردى. اُلْ مَنِ كُلْتُرْدِ *ol məni kültürdi* — ئـۇ مېنـى كۈلـدۈردى (كُلْتُرُرْ - كُلْتُرْماكْ *kültürür - kültürmək*). 279 II

كُلْتُرْدِ kültürdi چېدەرلـدى. اُلْ اَتْ اَذاقـــنْ كُلْتُـــرْدِ *ol at aʒakïn kültürdi* — ئـۇ ئاتنـىڭ ئايىغـنى چېدەرلـدى.

كَلْتُـــرْدِ kəltürdi كـەلتۇردى. اُلْ مَنكـــا اَتْ كَلْتُـــرْدِ *ol maŋa at kəltürdi* — ئـۇ ماڭـا ئات كـەلتۇردى (كَلْتُـــرُرْ - كَلْتُرْمـــاكْ *kəltürür - kəltürmək*). بـۇ سـۆز ئوغـۇزلاردا «ت – *t*» بىلـەن، تۈركىـەردە «د – *d*» بىلـەن تەلەپپـۇز قىلىنـىدۇ، ئوغـۇزلارنىڭ ئـادەتتى شـۇكى، ئـۇلار تۈركىـەردىن پـەرقلەندۈرۈپ، «د – *d*»نـى «ت – *t*»غـا، «ت – *t*»نى «د – *d*»غا ئايلاندۇرىدۇ. تۈركىلەر تۆگـىنى «تَقَى *təvə*» دېسـە، ئوغـۇزلار «دَوا *dəwə*» دەيدۇ. تۈركىلەر «تېخى» دېگەن سـۆزنى «تَقـــي *takï*» دېسـە، ئوغـۇزلار «دَقي *dakï*» دەيدۇ.

كِكْجُـــــرْدِ kikqürdi جەيلـدى، قايرىـدى، سۈركەشـتۇردى؛ كۈشـكۈرتتى. اَرْ بِجـــــاكْ كِكْجُـــــرْدِ *ər piqək kikqürdi* — ئادەم پـىچاق جەيلـدى، بىـر پـىچاقنى ئىككىنچى پـىچاققا جەيلـدى (سـۈركەپ ئىتتىكلەتتى). اُلْ اِكّـــي اَرْ كِكْجُـــرْدِ *ol ikki ər kikqürdi* — ئـۇ ئىككـى ئـادەمنى (بىـر - بىرىگـه) كۈشـكۈرتتى (كِكْجُرُرْ - كِكْجُرْماكْ *kikqürür - kikqürmək*). 280 II

كُمْتُرْدِ kəmtürdi كۆمـدۈردى. اُلْ يِرْدا نانكْ كُمْتُـــرْدِ *ol yərdə nəŋ kəmtürdi* — ئـۇ يەرگـه بىـر نەرسـه كۆمـدۈردى (كُمْتُرُرْ - كُمْتُرْماكْ *kəmtürür - kəmtürmək*).

كُلْسِرْدِي külsirdi كۈلۈمسىرەيدىغاندەك قىلدى. اَرْ كُلْسِرْدِي *ər külsirdi* — ئادەم كۈلۈمسىرەيدىغاندەك كۆرۈندى. كۈلۈمسىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُلْسِرارْ - كُلْسِرْماكْ *külsirər - külsirmək*).

كَدْكِرْدِي kədgirdi توسۇنلۇق قىلدى، شاشلىق قىلدى. اَتْ كَدْكِرْدِي *at kədgirdi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى (كَدْكِرارْ - كَدْكِرْماكْ *kədgirər - kədgirmək*). 364

كَزْكَرْدِي kəzgərdi گەزلىدى، كىرتىكلىدى. اَرْ اُقْ كَزْكَرْدِي *ər ok kəzgərdi* — ئادەم ئوق گەزلىدى، يەنى ئوققا گەز چىقاردى (كَزْكَرُرْ - كَزْكَرْماكْ *kəzgərür - kəzgərmək*).

كُزْكَرْدِي kəzgərdi كۆرگۈزدى ~ كۆرسەتتى. اُلْ اَتامْنِي مَنكا كُزْكَرْدِي *ol atamnï maŋa kəzgərdi* — ئۇ ئاتامنى ماڭا كۆرگۈزدى. بۇ ئۇچرىشىشتۇر (كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْماكْ *kəzgərür - kəzgərmək* // II 281).

كُزْكَرْدِي küzgərdi كۈزگە يۈزلەندى. اُذْلُكْ كُزْكَرْدِي *əžlək küzgərdi* — زامان (ۋاقىت) كۈزگە يۈزلەندى (كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْماكْ *küzgərür - küzgərmək*).

كَلْكِرْدِي kəlgirdi كەلگىلى قوپتى. اُلْ مَنكا كَلْكِرْدِي *ol maŋa kəlgirdi* — ئۇ ماڭا كەلگىلى قوپتى (كَلْكِرارْ - كَلْكِرْماكْ *kəlgirər-kəlgirmək*).

كُنْكَرْدِي kəngərdi كۆندۈردى، توغرىلىدى، تۈزلىدى؛ (يول) كۆرسەتتى، ئىقرار قىلدۇردى. اُلْ اُقْ كُنْكَرْدِي *ol ok kəngərdi* — ئۇ ئوق كۆندۈردى، يەنى ئۇ ئوقنى توغرىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يُولْ كُنْكَرْدِي *ol yol kəngərdi* — ئۇ يول كۆرسەتتى. بَكْ اُغْرِينِ كُنْكَرْدِي *bəg oqrïnï kəngərdi* — بەگ ئوغرىنى ئىقرار قىلدۇردى (كُنْكَرُرْ - كُنْكَرْماكْ *kəngərür - kəngərmək*).

مُنْدُرْدِي mündürdi مىندۈردى. اُلْ مَنكا اَتْ مُنْدُرْدِي *ol maŋa at mündürdi* — ئۇ ماڭا ئات مىندۈردى // II 282 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنْدُرُرْ - مُنْدُرْماكْ *mündürür - mündürmək*).

مَنْدُرْدِي mandurdï تاقاتتى، ئاستۇردى؛ مىلەتتى، مىلەتكۈزدى. اُلْ مَنكا قِلِجْ مَنْدُرْدِي *ol maŋa kïlïq mandurdï* — ئۇ ماڭا قىلىچ تاقاتتى. اُلْ مَنكا اَتْماكِكْ ياغْقا مَنْدُرْدِي *ol maŋa ətməkig yaoqka mandurdï* — ئۇ ماڭا نانىنى ياغقا مىلەتتى، مىلەتكۈزدى (مَنْدُرُرْ - مَنْدُرْماقْ *mandurur – mandurmak*).

مَنْغِـــــرْدِي manoqïrdï مىلىگىلى قوپتى. اُلْ اَتْماكِـــــكْ ياغْقـــــا مَنْغِـــــرْدِي ol atmakig yaoqka manoqïrdï — ئۇ نانىنى ياغقا مىلىگىلى قوپتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْغِرارْ – مَنْغِرْماقْ manoqïrar - manoqïrmak).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەسلى ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى ھەرپتىن ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆتۈملۈك بولىدىغان پېئىللار. مەسىلەن: «بَـــرْدِي bardï — باردى» پېئىلىنى «بَرْتُـــرْدِي bartурdï — باردۇردى ~ بارغۇزدى»، «اَرْ سُـــقْقا قَـــرْدِي ar suvka kardï — ئادەم سۇغا قاقىدى، يەنى سۇ كۆپ كىرىپ كەتكەنلىكتىن قاقىدى» دېگەننى «اَنِ سُـــقْقا قَرْتُـــرْدِي// anï suvka kartурdï II 283 — ئۇنى سۇغا قاقاتتى» شەكلىگە ئايلاندۇرغانغا ئوخشاش.

دېمەك، ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىككى ھەرپتىن ئېشىشى بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ ياكى ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈملۈك پېئىلغا «تُرْ tur // tür» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ يا قُـــرْدِي ar ya kurdï — ئادەم يا قۇردى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ يەردە ئىشلىگۈچى بىردۇر. ئەگەر بىر كىم بىرەر ئىشنى قىلىشقا تەكلىپ قىلىنسا ياكى مەجبۇر قىلىنسا، ئۇ چاغدا پېئىلغا «تُرْ tur // tür » قوشۇلۇپ// «اُلْ اَنَكرْ يا قُرْتُـــرْدِي 365 ol anar ya kurturdï — ئۇ ئاڭا يا قۇردۇردى» قىلىندۇ. بۇ يەردە ئىشلىگۈچى ئىككى شەخس — بىرى مەجبۇر قىلغۇچى (بۇيرۇغۇچى)، ئىككىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى بىۋاستە ئۆزى قىلغۇچىدۇر. ئەرەبچىدىكى «نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ وَ اَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَ اَلْقَطَهُ غَيْـرُهُ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدىكى «اَنْقَطَـــهُ» ۋە «اَلْقَطَهُ» دېگەن پېئىللاردا ئىككىدىن ئىشلىگۈچى شەخس بار.

ياكى پېئىلغا «غُرْ qur»، «كُرْ gür » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ تُـــرْدِي at turdï — ئات ھاردى»، «اَرْ اَتِـــنْ تُرْغُـــرْدِي ar atïn turoqurdï — ئادەم ئېتىنى ھارغۇزدى»//دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك «اَرْ يُقـــارُو تُـــرْدِي 284 II ar yokaru turdï — ئادەم ئۆرە تۇردى، ئادەم قوپتى» دېگەن جۈملىدىكى «تُرْدِي turdï » پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «اَنِ تُرْغُـــرْدِي anï turoqurdï — ئۇنى تۇرغۇزدى، ئۇنى قوپقۇزدى» شەكلىدە بولىدۇ.

يەنە شۇنىڭدەك، «ياغ ئارُودي yaoq ərüdi — ياغ ئېرىدى» جۈملىسىدىكى «ئارُودي ərüdi» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «ئار ياغ ئار كُرْدي ər yaoq ərgürdi — ئادەم ياغ ئېرىتتى» شەكلىدە بولىدۇ. «ئاق كُنْدي ok kəndi — ئوق كۆندى» جۈملىسىدىكى «كُنْدي kəndi» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «ئاقچي كُنْدكَرْدي okqï kəndgərdi — ئوقچى (ئوقنى) كۆندۈردى» شەكلىدە بولىدۇ.

يۇقىرىقى قوشۇمچىلاردىكى «ت – t»، «غ – oq»، «ك – g» ھەرپلىرى پېئىلنى ئۆتۈملۈك قىلىدىغان ھەرپلەر ئەمەس. پېئىلنى ئۆتۈملۈك قىلىدىغان ھەرپ پەقەت «ر – r» ھەرپىدۇر. «قُشْ ئُجُردي kux uqurdï — قۇش ئۇچۇردى»، «سُوڤْ كَجُرْدي suv kəqürdi — سۇ // II 285 كەچۈردى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار پەقەت «ر – r» قوشۇلۇش بىلەنلا ئۆتۈملۈككە ئايلاندى. يۇقىرىدىكى مىساللارمۇ شۇنداق.

تەلەپپۇزدا ئاسان بولۇش ئۈچۈن، بۇ پېئىللارغا «ت – t»، «غ – oq»، «ك – g» ھەرپلىرى قوشۇلىدۇ. ناۋادا، بۇ پېئىللارغا مۇشۇ ھەرپلەر قوشۇلمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلىنىڭ ئۆتكەن زامانىدا ئىككى «ر – r»، كەلگۈسى زامانىدا ئۈچ «ر – r» بىر يەردە كېلىپ قالغان بولاتتى. مەسىلەن: «غ – oq» بولمىغان بولسا، «قُتْغَرْدي kutoqardï — قۇتقۇزدى» پېئىلنى ئۆتكەن زامانىدا «قُتْرَرْدي kutrardï»، شۇنىڭدەك «سُقْغَرْدي suvoqardï — سۇغاردى» پېئىلنى ئۆتكەن زامانىدا «سُقْرَرْدي suvrardï»، دېيىشكە، كەلگۈسى زامانىدا «قُتْرَرُرْ kutrarur» ۋە «سُقْرَرُرْ suvrarur» دېيىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ ھالدا «ر – r» ھەرپلىرىنىڭ بىرىنچىسى سۆزنىڭ يىلتىزىدا بار بولغان، ئىككىنچىسى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن، ئۈچىنچىسى كەلگۈسى زامان قوشۇمچىسى سۈپىتىدە كەلگەن بولىدۇ. شۇڭا، سۆزنىڭ ئەسلىدىكى «ر – r» ھەرپى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە «ت – t»غا، تەركىبىدە «ق – k» كەلگەن ياكى توشقۇزۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – oq» غا، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ك – g»گە // II 286 ئايلاندۇرۇلغان. 366 بۇنداق قىلغاندا سۆز يېقىملىق بولىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈككە ئايلىنىدىغانلىرىمۇ مۇشۇ بابقا كىرىدۇ. مەسىلەن: «ئار تِرِلْدي

ər tirildi — ئادەم تىرىلدى» جۈملىسىدىكى «تِرِلْدِي *tirildi*» پېئىلى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «تِرْكُرْدِي *tirgürdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِي تِرْكُرْدِي *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى»گە ئوخشاش. «اَرْ قِزِلْدِي *ər kizildi* — ئادەم قىيىلدى، جازالاندى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىل ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «قِزْغُرْدِي *kizoqurdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «اَنِ قِزْغُرْدِي *ani kizoqurdi* — ئۇنى جازالاندۇردى، يەنى ئۆز ئىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، ئەسلىدە ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۇ بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشقا ئاز قالغانلىقى، ئىش - ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش نىيىتى قىلىنغانلىقى، لېكىن پېئىلنىڭ تەدرىجىي، ئاز - ئازدىن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ تَمْجِرْدِي *suv tamqirdi* — سۇ تامچىدى، يەنى بۇلۇتتىن سۇ ئاز - ئازدىن تامچىلىدى»، «اَشِجْ تَشْغُرْدِي *ə̈xiq taxoqurdi* — قازان تاشقىلى قويتى» دېگەنگە ئوخشاش.

پېئىل بۇ مەنىدە كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كېلىدۇ، پەقەت تۆتىنچى ھەرپ كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك كېلىدۇ.

تۆتىنچى، پېئىل بۇ مەنىلەردىن ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، پەقەت ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِي مَنِ قُتْغَرْدِي *təŋri məni kutoqardi* — تەڭرى مېنى قوتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَرْ قَتْغُرْدِي *ər katoqurdi* — ئادەم تېلىقىپ كۆلدى» دېگەنمۇ شۇنداق.

بۇ بابتىكى پېئىللاردا باشقا بىرىكمىنىڭ ئىشقا ياردەم قىلغانلىقى ۋە بەسلەشكەنلىكى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، پېئىلغا «د – *d*» ھەرپىدىن ئاۋۋال «ش – *x*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكَا اَتْ سُقْغَرِشْدِي *ol maŋa at suvoqarïxdï* — ئۇ ماڭا ئات سۇغىرىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا قَرِنْ تُذْغُرُشْدِي *ol mənin birlə karïn tożoquruxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قېرىن تويغۇزۇشتى، يەنى قېرىن تويغۇزۇشتا بەسلەشتى» دېگەندەكتەك.

ئەمەلىيەتتە قىلمىغان، لېكىن ئۆزىنى شۇ ئىشنى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ:

بىرىنچى، «د – *d*» ھەرپىدىن ئاۋۋال «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن:// «اُلْ اَتْ سُقْغَرْنْدِي *ol at suvoqarïndï* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقانىدەك كۆرۈندى»، «اُلْ قَرِنْ قُذْغُرُنْدِي *ol qarïn tożoqurundï* — ئۇ قېرىن تويغۇزۇۋاتقانىدەك كۆرۈندى ياكى ئۆزىلا تويغۇزۇۋالغانىدەك قىلدى» دېگەندەكتە. 288 II

ئىككىنچى، بۇ ئۈسۈلنىڭ ئەڭ توغرا ۋە ئەڭ ياخشى، ئەڭ كۆپ//قوللىنىلىدىغان شەكلى شۇكى، پېئىلغا «ن – *n*» دىن ئاۋۋال «مس – *ms*» قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ شەكىلدە «ن – *n*» بىلەن قوشۇلۇپ ئۇچ ھەرپ كەلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ سُقْغَرْمْسِنْدِي *ol at suvoqarïmsïndï* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقانىدەك كۆرۈندى». بۇنداق قوشۇلغان ھەرپلەردىن «ن – *n*» بىلەن «م – *m*» ساكىنلىق، «س – *s*» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. بۇ مەسىلە ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ. 367

بُلْدُزْدِي bulduzdï تاپتۇردى. بُلْدُزْدِي نانْكْنِي *bulduzdï nəŋni* — بىر نەرسىنى تاپتۇردى (بُلْدُزُرْ – بُلْدُزْماقْ *bulduzur - bulduzmaq*).

بِلْدُزْدِي bildüzdi بىلدۈردى، ئۆگەتتى. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْدُزْدِي *ol maŋa ïx bildüzdi* — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۈردى (بِلْدُزُرْ – بِلْدُزْماكْ *bildüzür - bildüzmək*). بۇ ئوغۇزچە سۆز بولۇپ، قائىدىگە ئويغۇن ئەمەس. تۈركىلەر بۇنداق سۆزلىمەيدۇ.// 289 II

بُرْبَشْدِي burbaxdï چىگىچىلەشتى، ئارىلاشتى. ايشْ بُرْبَشْدِي *ïx burbaxdï* — ئىش چىگىچىلەشتى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرْباشُرْ – بُرْباشْماقْ *burbaxur - burbaxmaq*).

بَرْتِشْدِيلارْ bərtixdilər زەخمىلەشتى، يارىلاشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي نِنْكْ كُنْكْلِنْ بَرْتِشْدِي لارْ *olar bir ikindiniŋ kөŋlin bərtixdilər* — ئۇلار بىرى ئىككىنچىسىنىڭ كۆڭلىنى يارىلاشتى (بَرْتِشُورْ – بِرْتِشْماكْ *bərtixür – bərtixmək*).

بُغْرُشْدِي booqruxdï بۇقۇرۇشتى، يونۇشتى. اُلْ مَنكا يِغاجْ بُغْرُشْدِي *ol maŋa yïoqaq booqruxdï* — ئۇ ماڭا ياغاچ يونۇشۇپ بەردى. يونۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُغْرُشُورْ – بُغْرُشْماقْ *booqruxur - booqruxmaq*).

بُتْرُشْـــدِي pütrüxdi چىنپۇتكۇزۇشتى، ئىقرار قىلدۇرۇشتى. اُلارْ اِكّـــي بُتْرُشْـــدِي olar ikki pütrüxdi — ئۇلار ئىككىسى چىنپۇتكۇزۇشتى، يەنى دەۋالارغا تونۇق كەلتۈرۈپ، بىر - بىرىنى قايىل قىلدۇرۇشتى (بُتْرُشُـــورْ - بُتْرُشْـــماكْ pütrüxür - pütrüxmək). 290 II

بَتْرُشْـــدِي patruxdï پاتۇرۇشتى. اُلارْ اِكّـــي بِـــيرْ بِـــيرِكْ سُـــقْقا بَتْرُشْـــدِي olar ikki bir birig suvka patruxdï — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى سۇغا پاتۇرۇشتى (بَتْرُشُورْ - بَتْرُشْماقْ patruxur - patruxmak).

بَكْلَشْـــدِي bəkləxdi ۋەدىلەشتى؛ بېكىتىشتى، ساقلاشتى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا بَكْلَشْـــدِي ol mənin birlə bəkləxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ۋەدىلەشتى. اُلْ مَنكـــا قَبُـــغْ بَكْلَشْدِي ol manga kapuq bəkləxdi — ئۇ ماڭا قوۋۇق بېكىتىشىپ بەردى. اُلْ مَنكـــا اَتْ بَكْلَشْـــدِي ol manga at bəkləxdi — ئۇ ماڭا ئات ساقلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچه (بَكْلَشُورْ - بَكْلَشْماكْ bəkləxür - bəkləxmək).

تُرْبُشْـــدِي[1] türpixdi تۇرپىكلەشتى، چوپسىلاشتى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا يِغـــاجْ تُرْبُشْـــدِي ol mənin birlə yïqaq türpixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ چوپسىلاشتى. /// چوپسىلىشىپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْبِشُـــورْ - تُرْبِشْـــماكْ türpixür - türpixmək). 368 291 II

تَبْرَشْدِي təbrəxdi تەۋرەشتى. كِشِي قَمُـــغْ تَبْرَشْـــدِي kixi kamuq təbrəxdi — ھەممە كىشى تەۋرەشتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ تەۋرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبْرَشُـــورْ - تَبْرَشْـــماكْ təbrəxür - təbrəxmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْ قَرْ قَمُغْ قِيشنْ انارْ	*ol kar kamuq kïxïn ïnar*
اَشْلِقْ تَرِغْ اَنِنْ اُونارْ	*axlïk tarïq anïn ünər*
يَقْلَقْ يَغِي مَنْدا تِنارْ	*yavlak yaqï mandə tïnar*
سَنْ كَلِبَنْ تَبْرَشُورْ	*sən kəlipən təbrəxür*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى «ب - p» ئۈستىگە زەممە قويۇلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[پۇتۇن قار قىشتا چۈشىدۇ،
تېرىق، بۇغداي شۇنىڭ بىلەن ئۇنىدۇ،
ياۋۇز دۈشمەن مەندە تىنىدۇ،
سەن كېلىش بىلەن تەڑىشىدۇ.] // II 292

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلەنگەندە، قىش يازغا قارىتىپ شۇنداق دەيدۇ: پۇتۇن قار قىشلىقى ياغىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يازدا ئاشلىقلار ئۇنىدۇ؛ دۈشمەن قىشتا تىنچىيدۇ، ئۇرۇش قىلمايدۇ، ئەي يازا! سەن كېلىش بىلەن ئۇ ھەرىكەتلىنىدۇ.

تَلْبِشْدِي talpïxdï تەلپۈنۈشتى، ئىنتىلىشتى، لەپىلدەشتى، يەلپۈنۈشتى. قُشْلارْ قَمُغْ تَلْبِشْدِي *kuxlar kamuq talpïxdï* — ھەممە قۇشلار تەلپۈنۈشتى (قانات قاقتى). بَيْرَقْ قَمُغْ تَلْبِشْدِي *batraq kamuq talpïxdï* [1] — ھەممە بايراق لەپىلدەشتى، تۇغ ئۇچىدىكى چۈچىلىرى يەلپۈنۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَلْبِشُرْ - تَلْبِشْماقْ *talpïxur - talpïxmaq*).

تَرْتِشْدِي tartïxdï تارتىشتى، سوزۇشتى. اُلْ مَنكا اُرُقْ تَرْتِشْدِي *ol maŋa uruq tartïxdï* — ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشتى. تَرْتِشْدِي نانْكْ *tartïxdï nəŋ* — نەرسە تارتىشتى، يەنى نەرسىنىڭ بۆلەكلىرى بىر - بىرىنى تارتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا تَرْتِشْدِي *ol məniŋ birlə ya tartïxdï* — ئۇ//مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يا تارتىشتى. اُلْ مَنكا اَلْتُنْ تَرْتِشْدِي *ol maŋa altun tartïxdï* — ئۇ ماڭا ئالتۇن تارتىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى (تارازىدا) تارتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَرْتِشُورْ - تَرْتِشْماقْ *tartïxur - tartïxmaq*). II 293

تُرْتُشْدِي türtüxdi سۈركەشتى، سۈرۈشتى، سۇئاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغُشْقا يا غْ تُرْتُشْدِي *ol məniŋ birlə qoquxqa yaq türtüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېرىگە

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىنىڭ ئۈستىگىمۇ ئىككى چېكىت قويۇلغان. يازما نۇسخا 234- بەتتە بۇ سۆزنىڭ « بَتْرَقْ » شەكلىدە يېزىلغىنىغا ئاساسەن « *batraq* » دەپ ئالدۇق.

(بەسلىشىپ) ياغ سۈرۈشتى. ھەرقانداق نەرسىنى سۈۋاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُرْتُشُورْ – تُرْتُشْماكْ türtüxür - türtüxmək).

تُبْرَشْدِي topraxdï توپا كۆتۈرۈلدى، توپا كۆتۈرۈلگىلى تۇردى. يِيرْ قُرُبْ تُبْرَشْدِي yər kurup topraxdï — يەر (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) قۇرۇپ، توپا - توزان كۆتۈرۈلگىلى تۇردى (تُبْرَشُورْ – تُبْرَشْماقْ topraxur - topraxmak).

تَبْزَشْدِي لارْ təpzəxdilər ھەسەت قىلىشتى. اُلارْ قَمُغْ بُو ايشْقا تَبْزَشْدِي لارْ olar kamuq bu ixka təpzəxdilər — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشقا ھەسەت قىلىشتى (تَبْزَشُورْ – تَبْزَشْماكْ təpzəxür - təpzəxmək). II 294

تِرْكَشْدِي tirkəxdi تىركەشتى، تىركىلىشتى، تېزلىشتى، قاتارلاشتى. تَقَى تِرْكَشْدِي təvə tirkəxdi — تۆگىلەر تىزلىشتى.369 باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن قاتار تۇرغىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرْكَشُورْ – تِرْكَشْماكْ tirkəxür - tirkəxmək).

تَبْلَشْدِي لارْ taplaxdïlar رازى بولۇشتى، خالاشتى. اُلارْ بُو ايشِغْ قَمُغْ تَبْلَشْدِي لارْ olar bu ïxïoq kamuq taplaxdïlar — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشنى خالاشتى (تَبْلَشُورْ – تَبْلَشْماكى taplaxur - taplaxmak)[1].

تُبْلَشْدِي لارْ tüpləxdilər تۆۋىنى تەكشۈرۈشتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈشتى. اُلارْ بُو ايشِغْ تُبْلَشْدِي لارْ olar bu ïxïoq tüpləxdilər — ئۇلار بۇ ئىشنىڭ تېگى - II 295 تەكتىنى تەكشۈرۈشتى (تُبْلَشُورْ – تُبْلَشْماكْ tüpləxür - tüpləxmək).

تَتْلَشْدِي tatlaxdï: اُلارْ اِكّي بِرْلا تَتْلَشْدِي olar ikki birlə tatlaxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى بىلەن) پارسچە سۆزلەشتى. ئۇيغۇرچە سۆزلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتْلَشُورْ – تَتْلَشْماقْ tatlaxur - tatlaxmak).

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا دەسلەپ «تَبْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «ق – k» ھەرپى «ك - k» گە ئۆزگەرتىلىپ «تَبْلَشْماكى» قىلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجە مەستەر شەكلى يازما نۇسخا 572 - بەتتە «تَبْلامَاقْ taplamak» دەپ يېزىلغىنىغا ئاساسەن، ئۇنى «تَبْلَشْماقْ taplaxmak» شەكلىدە ئالدۇق.

تَلْقِشْدِي talqïxdï تۈرۈشتى، تۈرتەكلەشتى. اُلْ مَنكا اُيما تَلْقِشْدِي *ol maŋa oyma talqïxdï* — ئۇ ماڭا پايپاق قىلىنىدىغان كىگىزنى تۈرۈشۈپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى تۈرۈش ۋە پىشىلدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَلْقِشُورْ – تَلْقِشْماقْ *talqïxur - talqïxmaq*).

تُكْلَشْدِي tökləxdi تۆكۈلۈشتى. تُكْلَشْدِي نانْكْ *tökləxdi nəŋ* — نەرسىلەر تۆكۈلۈشتى، ئاقتى (تُكْلَشُورْ – تُكْلَشْماكْ *tökləxür - tökləxmək*).

تُكْلُشْدِي tüglüxdi تۈگۈلۈشتى، تۈگۈنچەكلەشتى، چىگىچلەشتى. يِبْ لارْ تُكْلُشْدِي *yïplar tüglüxdi* — يىپلار (تانىلار) تۈگۈلۈشتى (تُكْلُشُورْ – تُكْلُشْماكْ *tüglüxür - tüglüxmək*). 296 II//

تِكْلِشْدِي[1] tiklixdi تىكلەندى، تىك بولدى. يَغاچْ تِكْلِشْدِي *yïoqaq tiklixdi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِشُورْ – تِكْلِشْماكْ *tiklixür - tiklixmək*).

تَرْمَشْدِي tïrmaxdï تىرماشتى، تاتىلاشتى. اُلارْ اِكّي تَرْمَشْدِي *olar ikki tïrmaxdï* — ئۇلار ئىككىسى تىرماشتى، تاتىلاشتى (تَرْمَشُورْ – تَرْمَشْماقْ *tïrmaxur - tïrmaxmaq*).[2]

جَلْبَشْدِي qalpaxdï توقۇنۇشتى، جېدەللەشتى. اُلارْ اِكّي جَلْبَشْدِي *olar ikki qalpaxdï* — ئۇلار ئىككىسى توقۇنۇشتى، جېدەل قىلىشتى. بىر نەرسىگە پاسكىنا نەرسىلەر يۇقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَلْبَشُرْ – جَلْبَشْماقْ *qalpaxur - qalpaxmaq*). 297 II//

جَنْدِشْدِي qandïxdï چېنىشتى. اُلارْ اِكّي جَنْدِشْدِي *olar ikki qandïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (يىرتىلىشىپ بىر - بىرىدىن) چېنىشتى (جَنْدِشُورْ – جَنْدِشْماقْ *qandïxur - qandïxmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ك - *k*» كەسرىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز بۇ ئورۇندىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» ئۇچىلا ئورۇندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بەلكىم بۇ پېئىلنىڭ ئىككى خىل شەكلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە «*tarmïlax*» شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىز بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

جُمْرُشْدِي qomruxdï چۆمدۇرۇشتى ~ چۆمگۈزۈشتى. ئۇ مېنىڭ بىرلا سۇدا جُمْرُشْدِي *ol mənin birlə suvda qomruxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) سۈزگا چۆمدۇرۇشتى. سۈزگا چۆمدۇرۇشۇپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُمْرُشُورْ - جُمْرُشْماقْ *qomruxur - qomruxmak*).

جَقْرُشْدِي qəvrüxdi چۆرۈشتى. ئۇ مېنىڭ بىرلا ئوق جَقْرُشْدِي *ol mənin birlə ok qəvrüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ئوق چۆرۈشتى[1]. ھەرقانداق بىر دۆگىلەك نەرسىنى چۆرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْرُشُورْ - 370 // جَقْرُشْماكْ *qəvrüxür - qəvrüxmək*).

جُقْرَشْدِي qok‚raxdï قاياشتى، كۆپجۈشتى، مەغلىداشتى. // تېزْلارْ جُقْرَشْدِي *təpizlər qok‚raxdï* — شورتاك يەرلەر كۆپجۈشتى. ھەرقانداق نەرسە كۆپجۈسىمۇ، ئۆرلەپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كِشِي بِيرْ بِيرْ اِچِنْدا جُقْرَشْدِي *kixi bir bir iqində qok‚raxdï* — كىشىلەر (بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ) مەغلىدىشىپ كەتتى (جُقْرَشُورْ - جُقْرَشْماقْ *qok‚raxur - qok‚raxmak*). 298 II

جِقْرِشْدِي qïk‚rïxdï چىقىرىشتى، ئاشكارىلاشتى. بِيْر بِيْرِنِڭْ اُغْرِي لِقِنْ جِقْرِشْدِي *bir birniŋ oqrïlïkïn qïk‚rïxdï* — بىر - بىرىنىڭ ئوغرىلىقىنى ئاشكارىلاشتى، ھەرقانداق نەرسىنى مەيدانغا چىقىرىشتا بەسلەشسىمۇ ۋە ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرِشُورْ - جِقْرِشْماقْ *qïk‚rïxur - qïk‚rïxmak*).

جَقْرِشْتِي qak‚rïxtï چاقىرىشتى، ۋارقىراشتى. بُوىْ بِيرْ بِيرْكا جَقْرِشْتِي *boy bir birgə qak‚rïxtï* — خەلق بىر - بىرىگە ۋارقىراشتى، يەنى بىر - بىرىنى چاقىرىشتى. ئوغۇزچە (جَقْرِشُورْ - جَقْرِشْماقْ *qak‚rïxur - qak‚rïxmak*).

تِكْرَشْدِي tigrəxdi دۈپۈرلىدى؛ ئۆستى، چوڭ بولدى. اَتْلارْ اَذاقِي تِكْرَشْدِي *atlar ażakï tigrəxdi* — ئاتلارنىڭ// ئايىغى دۈپۈرلىدى. اُغْلانْ تِكْرَشْدِي 299 II

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «تَنْقِيزْ» سۆزى بىلەن بېرىلگەن، بېسىم ئاتالاي بۇنىڭ «تَنْفِيزْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى مۇۋاپىق دەپ تونۇدۇق.

ooqlan tigrəxdi — بالا ئۆسۈپ يېتىلدى، چوڭ بولدى (تِكْرَشُورْ - تِكْرَشْماكْ *tigrəxür - tigrəxmək*).

جِقْرَشْتِي qïkˌraxtï غىچىرلىدى ~ غۇچۇرلىدى. تِيشْ جِقْرَشْتِي *tïx qïkraxtï* — چىش غۇچۇرلىدى. ھەرقانداق نەرسە غىچ - غىچ قىلىۋەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَشُورْ -جِقْرَشْماقْ *qïkraxur - qïkraxmak*).

جَرْكَشْتِي qərkəxti سەپ تارتىشتى. اِكّي سُو جَرْكَشْتِي *ikki sü qərkəxti* — ئىككى قوشۇن سەپ تارتىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ	*kəslə abaŋ tərkənim*
اِيتِلْكَمَتْ تُرْكُنُمْ // II 300	*ətilgəmət tərkünüm* //
تَرِلْمَغَيْ تُرْكُنُمْ	*tarïlmaqay tərkünüm*
اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ	*əmdi qərik qərkəxür*

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تۆركۈنۈم ئۇچۇشلىدۇ.
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

ئەگەر خاقانىم كېلىش بىلەنلا يارەدەم بەرسە، جامائىتىمنىڭ ئەھۋالى ئۇچۇشلىدۇ، ئۇرۇق - ئايماقلىرىم تىرىپىرەن بولمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى (جَرْكَشُورْ – جَرْ كَشْماكْ *qərkəxür - qərkəxmək*).

جَرْلَشْدِي qarlaxdï چىرقىراپ يىغلاشتى: نەرە تارتىشتى. اُغْلانْ جَرْلَشْدِي *ooqlan qarlaxdï* — بالىلار چىرقىراپ يىغلاشتى. يَنكَانْ لارْ جَرْلَشْدِي *yaŋanlar qarlaxdï* — پىللار نەرە تارتىشتى (جَرْلَشُورْ - جَرْلَشْماقْ *qarlaxur - qarlaxmak*).

جَكْلَشْدِي qəkləxdi چەك تاشلاشتى، قۇرئە سېلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَكْلَشْدِي *ol mənïŋ birlə qəkləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چەك تاشلاشتى، قۇرئە سېلىشتى (جَكْلَشُورْ - جَكْلَشْماكْ *qəkləxür - qəkləxmək*). // II 301

جِكِلِشْدِي qiglixdi چىگىلىشتى، چاك چىگىلدى. تُكُون قَمُغ جِكِلِشْدِي *tügün kamuq qiglixdi* — ھەممە تۈگۈنلەر چاك چىگىلدى (جِكِلِشُورْ - جِكِلِشْماكْ *qiglixür - qiglixmak*)[1].

جَرْمَشْدِي qərməxdi چۆمەشتى، ئۆرۈشتى. اُلْ مَنكا جَغْ جَرْمَشْدِي *ol manja qavïoq*[2] *qərməxdi* — ئۇ ماڭا قامچىنىڭ چۈچىسىنى چۆمىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَشُورْ - جَرْمَشْماكْ *qərməxür - qərməxmək*).

سُرْتُشْدِي sürtüxdi سۈرتۈشتى، سۈركەشتى، سۈرمەللەشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا قُغُشْقا ياغْ سُرْتُشْدِي *ol mənïŋ birlə kooquxka yaoq sürtüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆنگە (بەسلىشىپ) ياغ سۈرتۈشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا اَشُقْ سُرْتُشْدِي// *ol mənïŋ birlə axuk sürtüxdi*[371] //— ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ئوشۇق سۈرمەللەشتى (سُرْتُشُورْ - سُرْتُشْماكْ *sürtüxür - sürtüxmək*).

سَجْتَشْدِي saqtaxdï چاچلاشتى. اُلارْ اِكّي سَجْتَشْدِي *olar ikki saqtaxdï* — ئۇلار ئىككىسى چاچلاشتى (سَجْتَشُورْ - سَجْتَشْماقْ *saqtaxur – saqtaxmak*).

سِخْتَشْدِي sïhtaxdï ئۆكسۈپ يىغلاشتى، قاقشاشتى. كِشي قَمُغ سِخْتَشْدِي *kixi kamuq sïhtaxdï* — ھەممە ئادەم ئۆكسۈپ يىغلاشتى (سِخْتَشُورْ - سِخْتَشْماقْ *sïhtaxur - sïhtaxmak*). بۇ سۆز «غ – ŋ» بىلەن «سِغْتَشْدِي *sïoqtaxdï*» مۇ دېيىلىدۇ.

سَذْرَشْدِي səżrəxdi سۈزۈلدى، شالاڭلاشتى، سىيرەكلەشتى. تُون سَذْرَشْدِي *ton səżrəxdi* — تون سۈزۈلدى. بُدُونْ سَذْرَشْدِي *bodun səżrəxdi* — خەلق سىيرەكلەشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقى ئازىيىپ، سىيرەكلىشىپ، شالاڭلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَذْرَشُورْ - سَذْرَشْماكْ *səżrəxür - səżrəxmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىلا شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق بولۇشىنى توغرا تاپتۇق. شۇنىڭدەك، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ پېئىلنىڭ ئەڭ بىچە مەنىسى «اِسْتَدَّتْ» ئەمەس «اِشْتَدَّتْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، شۇ مەنىدە تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بۇ يەردە «ŋ – غ» بىلەن كەلگەن. لېكىن يازما نۇسخا 187-، 382- بەتلەردە بۇ سۆز «جَڤْغْ» شەكلىدە «ڤ – *v*» بىلەن يېزىلغان. شۇڭا، تىرانسكرىپسىيىدە بۇ سۆزنى «*qavioq*» دەپ ئالدۇق.

سِدْرِشْـــدِي sïdrïxdï سىيرىشـتى، كۆرەشـتى. اُلْ اَنكـــرْ قـــارْ سِدْرِشْـــدِي// II 303 sïdrïxur - sïdrïxmak سِدْرِشُورْ - سِدْرِشْماقْ) باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ol aŋar kar sïdrïxdï — ئۇ ئۇنىڭغا قار سىيرىشىپ (كۆرىشىپ) بەردى.

تُغْرَشْـــدِي toɣraxdï توغراشتى. اُلْ مَنكـــا اَتْ تُغْرَشْـــدِي ol maŋa at toɣraxdï — ئۇ ماڭا ئەت (گۆش) توغراشتى، توغرىشىپ بەردى (تُغْرَشُـــورْ - تُغْرَشْـــماقْ toɣraxur - toɣraxmak).

تِغْرَشْدِي tïɣraxdï دىغراشتى، قەيسەرلەشتى. اُغْلانْ تِغْرَشْدِي oɣlan tïɣraxdï — بالىلار دىغراشتى. بۇ سۆز «تِغْراقْ tïɣrak — كۆچلۈك، غەيرەتلىك» سۆزىدىن ئېلىنغان.

تُغْرُشْـــدِي toɣruxdï ئاتلاندى، تۆتۈش قىلدى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــلا يُولْقـــا تُغْرُشْـــدِي ol mənïŋ bilə yolka toɣruxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يولغا ئاتلاندى.

تُغْرَشْـــدِي toɣraxdï تىتىلدى، قىرقىلىپ كەتتى. تُـــونْ كِـــيرْدِنْ تُغْرَشْـــدِي ton kirdin toɣraxdï — تون كىردىن تىتىلدى. ھەرقانداق نەرسە پارچىلانسا ۋە يېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرَشُورْ - تُغْرَشْماقْ toɣraxur - toɣraxmak).// II 304

سُغْرَشْـــدِي soɣraxdï شوراشتى، سۈمۈرۈشتى. قُمْـــلارْ سُـــوفُغْ سُغْرَشْـــدِي kumlar suvuɣ soɣraxdï — قۇملار سۇنى سۈمۈرۈشتى، سىڭدۈرۈۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغْرَشُورْ - سُغْرَشْماقْ soɣraxur - soɣraxmak).

سِغْرُشْدِي sïoɣruxdï سىڭدۈرۈشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ سِغْرُشْدِي olar bir birig sïoɣruxdï — ئۇلار بىر - بىرىنى سىڭدۈرۈشتى (سِغْرُشُورْ - سِغْرُشْماقْ sïoɣruxur - sïoɣruxmak).

سَقْرُشْدِي savruxdï سورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ سَقْرُشْدِي ol maŋa tarïoɣ savruxdï — ئۇ ماڭا ئاشلىق سورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شورپىنى تېشىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن سورۇشۇپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَقْرُشُورْ// 372 - سَقْرُشْماقْ savruxur - savruxmak).

سِقْرِشْـــدِي sïkɣrïxdï ئىسقىرىشتى ~ ئىسقىرتىشتى. اُلارْ بَرْجـــا سِقْرِشْـــدِي ular barqa sïkɣrïxdï — ھەممە ئۇلار (قۇش) ئىسقىرىشتى. يىلان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆشۈلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْرِشُـــورْ - سِقْرِشْـــماقْ sïkɣrïxur - sïkɣrïxmak).

تۇمرۇشدى tomruxdï بەلدەشتى، يۇمىلاق توغراشتى. اُلْ مَنِكْ // بِرْلا 305 II يِغاجْ تُمْرُشْدِي ol mənin birlə yïoqaq tomruxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ياغاچ بەلدەشتى (تُمْرُشُورْ - تُمْرُشْماقْ tomruxur - tomruxmak).

سَمْرِشْدِي səmrixdi سەمرىشتى. اَتْلارْ قَمُغْ سَمْرِشْدِي atlar kamuoq səmrixdi — ئاتلار ھەممىسى سەمرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَمْرِشُورْ - سَمْرِشْماكْ səmrixür - səmrixmək).

سُمْرُشْدِي sümrüxdi سۇمۇرۇشتى. اُلْ مَنِكْ بَرْلا سُوفْ سُمْرُشْدِي ol mənin birlə suv sümrüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) سۇ سۇمۇرۇشتى (سُمْرُشُورْ - سُمْرُشْماكْ sümrüxür - sümrüxmək)[1].

سَنْرُشْدِي sanruxdï جۆيلۈشتى: تالاش - تارتىش قىلىشتى. اَسْرُكْ لارْ قَمُغْ سَنْرُشْدِي 306 II /əsrüklər kamuoq sanruxdï — مەستلەر ھەممىسى جۆيلۈشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَنْدِرِشْدِي sandïrïxdï — تالاش - تارتىش قىلىشتى» دۇر. (سَنْرِشُوْر - سَنْرِشْماقْ sanrïxur - sanrïxmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدِشْ بُلْسا اُرْتْكُونْدا اَرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrïx bolsa ərtkündə irtəx bolmas[2]

ساپان ۋاقتىدا تالاش - تارتىش قىلىنسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

سَتْغَشْدِي satoqaxdï كەمىستىشتى؛ قېرىشتى؛ دوقۇرۇشتى؛ خالاس قىلىشتى. اُلارْ بِيْر اِكِنْدِي بِلا سَتْغَشْدِي olar bir ikindi bilə satoqaxdï — ئۇلار بىر - بىرى بىلەن قېرىشتى. بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ مَنكا

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى يازما نۇسخا 311- بەتتە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك، سۈپەتداش شەكلى 261- بەتتە زەممىلىك، ئۆملۈك دەرىجىسى 373- بەتتە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان. ئەينى دەۋردە بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ «i» تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ، «ü» تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ مۇمكىنەك كۆرۈنىدۇ. بىز ھەممە ئورۇندا «ü» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ماقالنىڭ ئىككىنچى سۆزى «سَنْدِشْ» شەكلىدە، بەشىنچى سۆزى «اَرْتَشْ» شەكلىدە ئېنىقسىز يېزىلغان. بىز بۇ ماقالنىڭ يازما نۇسخا 203- بەتتىكىسىگە ئاساسەن، بۇ سۆزلەرنى «سَنْدْرِشْ sandrïx»، «ارْتَشْ irtəx» دەپ ئالدۇق.

يُولْدا سَتْغَشْدِي *ol maŋa yolda satoɣaxdï* — ئۇ ماڭا يولدا دوقۇرۇشتى. اُلارْ اَلِمْ بِرِمْ بِرْلا سَتْغَشْدِي *//olar alïm bạrim birlə satoɣaxdï*[307 II] — ئۇلار ئېلىم - بېرىمنى خالاس قىلىشتى. ئوغۇزچە (سَتْغَشُورْ - سَتْغَشْماقْ *satoɣaxur - satoɣaxmaḳ*).

سِتْغَشْدِي sïtoɣaxdï شىمىرىشتى، شىمايلاشتى. اَرْ قَمُوغْ بِلاكْ سِتْغَشْدِي *ər ḳamuoɣ bilək sïtoɣaxdï* — ئادەملەر ھەممىسى بىلەكلىرىنى شىمايلاشتى. يارەملىشىش ۋە بەسلىشىش ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِتْغَشُورْ - سِتْغَشْماقْ *sïtoɣaxur - sïtoɣaxmaḳ*).

سَرْقِشْدِي sarḳïxdï سارقىشتى، سارقىدى. بُوزْدِنْ سُوقْ[373]//سَرْقِشْدِي *buzdïn suv sarḳïxdï* — مۇزدىن سۇ (جىق) سارقىدى (سَرْقِشُورْ - سَرْقِشْماقْ *sarḳïxur - sarḳïxmaḳ*).

سَجْلَشْدِي saqlaxdï چاچلاشتى. اُلْ اِكّي بِلا سَجْلَشْدِي *ol ikki bilə saqlaxdï* — ئۇ ئىككىسى بىر - بىرى بىلەن چاچلاشتى (سَجْلَشُورْ - سَجْلَشْماقْ *saqlaxur - saqlaxmaḳ*).

سُجْلُشْدِي suqluxdï سۇغۇرۇشتى، چىقىرىشتى. اُلْ مَنِكْ اَذاقْ تِنْ تِكانْ سُجْلُشْدِي *ol mənïŋ ażaḳtïn tikən suqluxdï* — ئۇ مېنىڭ ئايىغىمدىن تىكەننى سۇغۇرۇشۇپ بەردى. قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇشۇپ بەرسىمۇ ياكى سۇغۇرۇشۇپ باقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْلُشُورْ - سُجْلُشْماقْ *suqluxur - suqluxmaḳ*).[308 II //]

سَرْلَشْدِي sarlaxdï يۆگەشتى، ئوراشتى. مَنكا سُقْلُقْ سَرْلَشْدِي *ol ① maŋa suvluḳ sarlaxdï* — ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگەشكە ۋە يۆگەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلَشُورْ - سَرْلَشْماقْ *sarlaxur - sarlaxmaḳ*).

سُزْلَشْدِي sözləxdi سۆزلەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرلا سُزْلَشْدِي *ol mənïŋ birlə sözləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۆزلەشتى (سُزْلَشُورْ - سَزْلَشْماكْ *sözləxür - sözləxmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سُوزْلَشْدِي *sözləxdi*»دۇر.

---

① يازما نۇسخىدا «اُلْ» سۆزى يوق. جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن. بىز بۇنى قوشۇپ قويدۇق.

سُزْلُشْدِي süzlüxdi سۈزۈلۈشتى ~ سۈزۈلدى. سُوۇقْ لارْ قَمُغْ سُزْلُشْدِي *suvlar kamuq süzlüxdi* — ھەممە سۇلار سۈزۈلدى (سُزْلُشُورْ - سُزْلُشْماقْ *süzlüxür - süzlüxmak*).

سَقْلَشْدِي savlaxdï تەمسىل ئىپتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سَقْلَشْدِي *ol mənin birlə savlaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تەمسىل ئىپتىشتى، يەنى ئۇ ماڭا تەمسىل ئىپتتى، مەن ئۇنىڭغا تەمسىل ئىپتتىم. شۇنىڭدەك بىر - بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش، پاراڭلىشىش ۋە چۆچەك ئىپتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (سَقْلَشُورْ - سَقْلَشْماقْ *savlaxur - savlaxmak*). II 309

سَقْلَشْدِي sak¸laxdï ساقلىنىشتى. بُدُونْ قَمُغْ سَقْلَشْدِي *bodun kamuq sak¸laxdï* — ھەممە خەلق (بىر - بىرىدىن) ساقلىنىشتى (سَقْلَشُورْ - سَقْلَشْماقْ *sak¸laxur - sak¸laxmak*).

سُقْلُشْدِي suk¸luxdï سۈقۈلۈشتى، تىقىلىشتى، جايلاشتى. سُقْلُشْدِي نانْكْ *suk¸luxdï nəŋ* — نەرسە جايلاشتى، يەنى بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ جايلاشتى. بۇ قىلىچنىڭ ساپ تەرىپى دەستىگە چىڭ جايلاشقىنىغا ئوخشاشتۇر (سُقْلُشُورْ - سُقْلُشْماقْ *suk¸luxur - suk¸luxmak*).

سِقْلِشْدِي sïk¸lïxdï سقىلىشتى، قىسىلىشتى. بَذُونْ بَرْجَا سِقْلِشْدِي *bożun barqa sïk¸lïxdï* — ھەممە خەلق سقىلىشتى. باشقا نەرسىلەر يەر تارلىق قىلىپ سقىلىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇم سقىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْلِشْورْ - سِقْلِشْماقْ *sïk¸lïxur - sïk¸lïxmak*).

سُمْلُشْدِي[1] sumlïxdï كالدىرلاشتى. تَتْ قَمُغْ سُمْلُشْدِي *tat kamuq sumlïxdï* — پارسلار ئۆز تىلىدا كالدىرلاشتى. ھەرقانداق كىشى تۇركچىدىن باشقا بىر تىل بىلەن سۆزلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (سُمْلُشُرْ - سُمْلُشْماقْ *sumlïxur - sumlïxmak*). II 310 374

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ل - *l*» ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى زەممىلىك قىلىپ ئالغان. بىز يازما نۇسخا 244 - بەتتىكى «سُمْلِمْ *sumlïm*» — تۇركچە بىلمەيدىغان كىشى» ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 574 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «سُمْلِدِي *sumlïdï*» — كالدىرلىدى» ۋە 436 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «سُمْلِتِي *sumlïttï*» — كالدىرلاتتى»غا ئاساسەن كەسرىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

سَرْمَشْدِي sarmaxdï باغلاشتى؛ يۆگەشتى، چىگىچلەشتى. اُلْ مَنكا يِشِغْ سَرْمَشْدِي *ol maŋa yïxïoq sarmaxdï* — ئۇ ماڭا ئارغامچا يۆگىشىپ بەردى، خۇددى دەرەخكە ئارغامچا يۆگىگەندەك (سَرْمَشُورْ – سَرْمَشْماقْ *sarmaxur - sarmaxmak*). ايشْ سَرْمَشْدِي *ix sarmaxdï* — ئىش چىگىچلەشتى. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر.

سَرْمَشْدِي sarmaxdï سۈزۈشتى. اُلْ مَنكا بَلِقْ سَرْمَشْدِي *ol maŋa balïk sarmaxdï* — ئۇ ماڭا بېلىق سۈزۈشۈپ بەردى. قازاندىن تۇتماچ (چۆپ) سۈزۈشۈپ بەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۈيۇق نەرسە ئىچىدىن باشقا // 311 II بىر نەرسىنى سۈزۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَشُورْ – سَرْمَشْماكْ *sarmaxur - sarmaxmak*)[1].

تَنْجِشْدِي tïnqïxdï تىنچىشتى. اَتْلارْ قَمُغْ تَنْجِشْدِي *ətlər ḳamuoq tïnqïxdï* — گۆشلەر تىنچىپ قالدى (تَنْجِشُورْ – تَنْجِشْماقْ *tïnqïxur - tïnqïxmak*)[2].

سَنْجِشْدِي sanqïxdï سانجىشتى. اُلارْ اِكّي سَنْجِشْدِي *olar ikki sanqïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر-بىرىگە خەنجەر) سانجىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَنْجِشُورْ – سَنْجِشْماقْ *sanqïxur - sanqïxmak*). بَكْلارْ سَنْجِشْدِي *bəglər sanqïxdï* — بەگلەر بىر - بىرىنى سانجىشتى ۋە تارمار قىلىشتى. // 312 II

تَبْرَشْدِي tapraxdï لوكۇلداشتى، سەكرەشتى. تَقَى قَمُغْ تَبْرَشْدِي *təvə ḳamuoq tapraxdï* — تۆگىلەر ھەممىسى سەكرەشتى (تَبْرَشُورْ – تَبْرَشْماقْ *tapraxur - tapraxmak*). بۇ تۆگىگە خاس سۆز[3].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - ḳ» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - k» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 438 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن، مەستىرىنى «ق - ḳ» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - t» فەتھىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 565 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئادىدىي دەرىجىسى «تِنْجِيدِي *tïnqïdi*» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى قوللىنىلىشىنى ئاساس قىلىپ، «ت - t» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

[3] بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «قَفَرتَ» ئەمەس «قفزت» بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن. ھەقىقەتەن يازما نۇسخا 566 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئادىدىي دەرىجىسى «تَبْرِيدِي» ئەرەبچىدە «وَثَبَ - سەكرەش» دەپ ئىزاھلانغان. بىزمۇ شۇنى ئاساس قىلدۇق.

تَتْرُشْـــــــدِي tatruxdï تېتىتقۇزۇشـتى. ئالار بىرئاكىنديكـــــا ئات تَتْرُشْـــــــدِي *olar bir ikindigə ət tatruxdï* — ئۇلار بىر - بىرىگە گۆش (ئەت) تېتىتقۇزۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُشُورْ - تَتْرُشْماقْ *tatruxur - tatruxmaq*).

تِتْرَشْدِي titrəxdi تىترەشتى. كِشِي تُمْلِغْـدِنْ تِتْرَشْـدِي *kixi tumlïoqdïn titrəxdi* — كىشىلەر سوغۇقتىن تىترەشتى. ھەر قانداق بىر نەرسە چۈۋۈلۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتْرَشُورْ - تِتْرَشْماكْ *titrəxür - titrəxmək*).

قُبْرُشْدِي k¸opruxdï قوپۇرۇشتى. ئالْ مَنكا قُـشْ // قُبْرُشْـدِي *ol maŋa kux koopruxdï* — ئۇ ماڭا قۇشنى قوپۇرۇشۇپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى قوپۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبْرُشُورْ - قُبْرُشْماقْ *koopruxur - koopruxmaq*).

قُتْرُشْدِي k¸utruxdï قۇتراشتى. ئُغْلانْ قُتْرُشْـدِي *ooqlan kutruxdï* — بالىلار قۇتراشتى (قُتْرُشُورْ - قُتْرُشْماقْ *kutruxur - kutruxmaq*).

قُتْرُشْـــــدِي k¸otruxdï تۆكۈشتى، بوشىتىشتى. ئالْ مَنكـــــا قـــــابْ قُتْرُشْـــــدِي *ol maŋa kap kotruxdï* — ئۇ ماڭا قاپ بوشىتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُتْرُشُورْ - قُتْرُشْماقْ *kotruxur - kotruxmaq*).

قَجْرُشْـــدِي k¸aqruxdï قاچۇرۇشتى. ئالار ئِكّـــي قَجْرُشْـــدِي *olar ikki kaqruxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) قاچۇرۇشتى (قَجْرُشُـــــورْ - قَجْرُشْـــــماقْ *kaqruxur - kaqruxmaq*).

قُرْدَشْـــــدِي k¸urdaxdï قۇرداشتى، قۇرداشلىق قىلدى. ئالْ بَـــكْ بِـــرْلا قُرْدَشْـــــدِي *ol bəg birlə kurdaxdï* — ئۇ بەگ بىلەن قۇرداشلىق قىلدى، يەنى بەگ بىلەن بىر قاتاردا // ئۇلتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرْدَشُـــورْ - قُرْدَشْـــماقْ *kurdaxur - kurdaxmaq*).

قَذْرِشْـــــدِي k¸aźrïxdï قايرىشتى، تولغاشتى: رەت قىلىشتى. ئالْ مَنِـــكْ بِـــرْلا بُيُـــونْ قَذْرِشْدِي *ol mənin birlə boyun kaźrïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) بويۇن قايرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئالار ئِكّـــي سُـــوزْ قَذْرِشْـــــدِي

olar ikki soz każrïxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) سۆزىنى رەت قىلىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ïxï anïŋ artaxïp	ايشِي اَنِكْ اَرْتَشِبْ
oǫrak bilə ərtəxip	اُغْرَقْ بِلا اُرْتَشِبْ
boynïn alïp każrïxïp	بُيْنِنْ اَلِبْ قَذْرِشِبْ
tutoǫun alïp kul satar	تُتْغُنْ اَلِبْ قُلْ سَتارْ

[ئۇنىڭ ئىشى بۇزۇلۇپ،
ئوغراق بىلەن ئۆرتىشىپ (ئوت قويۇشۇپ)،// 315 II
بوينىنى ئېلىپ قايرىشىپ،
تۇتقۇن ئېلىپ قۇل ساتىدۇ.]

بىر تۇتقۇن تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ئىشى چاتاق بولدى، ئۇلارنىڭ ھەممە ئايماقلىرى باشقا قەبىلىلەرگە دەھشەت سالدى، بىر - بىرىنىڭ بويۇنلىرىنى قايرىشقاندىن كېيىن ئەسىر ئېلىندى، تۆلەم ئۈچۈن قۇل قىلىنىپ سېتىلىدىغان بولدى.

قِسْرُشْدِي k,ïsruxdï قىسقارتىشتى. اُلْ اَنكَرْ قِسْماقْ قِسْرُشْدِي *ol aŋar kïsmak kïsruxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆزەڭگە بېغىنى (قېيىشىنى) قىسقارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْرِشُورْ - قِسْرِشْماقْ *kïsrïxur - kïsrïxmak*)[1].

قَقْرُشْدِي k,avruxdï قورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ قَقْرُشْدِي *ol maŋa tarïoǫ kavruxdï* — ئۇ ماڭا بۇغداي قورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «ɣ – *oǫ*» ھەرپى بىلەن «قَغْرُشْدِي *kaoǫruxdï*» مۇ دېيىلىدۇ (قَقْرُشُورْ - قَقْرُشْماقْ *kavruxur - kavruxmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ر - *r*» ھەرپىگە ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

قَقْرَشْدِي k,ak,raxdï قاقشدى، تارتلدى، قاغجىردى.// 316 II سُوقْ لارْ قَمُغْ قَقْرَشْدِي *suvlar ķamuoķ ķakraxdï* — سۇلار پۈتۈنلەي تارتلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە ئازايسا ۋە تارتلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقْرَشُورْ - قَقْرَشْماقْ *ķakraxur - ķakraxmaķ*). شۇنىڭدەك ئىششىق يانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقْرِشْدِي k,ïk,rïxdï قىرقىراشتى، ۋارقىراشتى. اَرَنْ قَمُغْ قَقْرِشْدِي *ərən ķamuoķ ķïķrïxdï* — ھەممە ئادەملەر قىرقىراشتى (قُقْرِشُورْ - قُقْرِشْماقْ *ķïķrïxur - ķïķrïxmaķ*)[1].

قُبْزَشْدِي k,obzaxdï قوبۇز چېلىشتى. قِيزْلارْ قُبْزَشْدِي *ķïzlar ķobzaxdï* — قىزلار (بەسلىشىپ) قوبۇز چېلىشتى (قُبْزَشُورْ - قُبْزَشْماقْ *ķobzaxur - ķobzaxmaķ*).

قَرْغَشْدِي k,aroķaxdï قارغاشتى. اُلارْ اِكّي قَرْغَشْدِي *olar ikki ķaroķaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرنى) قارغاشتى// 317 II (قَرْغَشُورْ - قَرْغَشْماقْ *ķaroķaxur - ķaroķaxmaķ*).

قِرْغَشْدِي k,ïroķaxdï لەنەت ئوقۇشتى. اُلارْ اِكّي قِرْغَشْدِي *olar ikki ķïroķaxdï* — ئۇلار ئىككىسى// 376 (بىر - بىرگە) لەنەت ئوقۇشتى (قِرْغَشُورْ - قِرْغَشْماقْ *ķïroķaxur - ķïroķaxmaķ*).

يَسْغَشْدِي tasoķaxdï كاچاتلاشتى. اُلارْ اِكّي يَسْغَشْدِي *olar ikki tasoķaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرنى) كاچاتلاشتى (يَسْغَشُورْ - يَسْغَشْماقْ *tasoķaxur - tasoķaxmaķ*)[2]. يارەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق – *ķ*» ئۆتكەن زاماندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن فەتھە سىزىۋېتىلگەن، كەلگۈسى زامان بىلەن مەستەردىمۇ ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز «دىۋان» نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق – *ķ*»نىڭ كەسرىلىك كەلگەنلىكىنى ۋە ھازىرقى قوللىنىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۇچىلا شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ «ى - يا» بىلەن يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 570 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «تَسْغَادِي» ۋە 433- بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «تَسْغَتِي» غا ئاساسەن، ئۇنى «ت- *t*» بىلەن ئالدۇق.

تُلْغَشْـــدِي toloqaxdï تولغاشتى، تولاشتى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا يُونْـــكْ تُلْغَشْـــدِي *ol mənïŋ birlə yuŋ toloqaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يۈك تولاشتى. ھەرقانداق نەرسىنى تولغاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كىشىنىڭ قورسىقى تولغىسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (تُلْغَشُورْ – تُلْغَشْماقْ *toloqaxur - toloqaxmak*). II 318

قَرْقَشْدِي k,arvaxdï مالتىلاشتى، ئىزدەشتۈردى، قاراشتۇردى. اُلْ مَنكا سُقْدا نانْكْ قَرْقَشْدِي *ol maŋa suvda nəŋ k,arvaxdï* — ئۇ ماڭا سۇدىن بىر نەرسە مالتىلىشىپ بەردى. قاراڭغۇدا قول بىلەن بىر نەرسىنى ئىزدەشتۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْقَشُورْ — قَرْقَشْماقْ *k,arvaxur - k,arvaxmak*).

قُرْقُشْدِي k,ork,uxdï قورقۇشتى. اُلارْ اِكّـــي قُرْقُشْـــدِي لارْ *olar ikki k,ork,uxdïlar* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىدىن) قورقۇشتى (قُرْقُشُـــــورْ – قُرْقُشْـــــاقْ *k,ork,uxur - k,ork,uxmak*).

قِرْقِشْدِي k,ïrk,ïxdï قىرقىشتى. اُلْ مَنكا يُونْك قِرْقِشْـــدِي *ol maŋa yuŋ k,ïrk,ïxdï* — ئۇ ماڭا يۈك قىرقىشىپ بەردى (قِرْقِشُورْ – قِرْقِشْماقْ *k,ïrk,ïxur - k,ïrk,ïxmak*).

قِزْلَشُو k,ïzlaxu: اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا اُقْ اَتّـــي قِزْلَشُـــو *ol mənïŋ birlə ok attï k,ïzlaxu* — ئۇ مېنىڭ بىلەن دېدەك قىز تىكىشىپ ئوق ئېتىشتى (قِزْلَشُـــورْ – قِزْلَشْـــماقْ *k,ïzlaxur - k,ïzlaxmak*).

قَرْمَشْدِي k,armaxdï قارماشتى، بۇلاشتى، قارماللاشتى. اُلْ مَنكْ // بِرْلا تَقْـــارْ قَرْمَشْـــدِي *ol mənïŋ birlə tavar k,armaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) مال بۇلاشتى. بۇلاشقا ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْمَشُـــورْ – قَرْمَشْـــماقْ *k,armaxur - k,armaxmak*). بۇنىڭ ئەسلى «قَرْمالَشْدِي – قَرْمالَشُورْ – قَرْمالَشْماقْ *k,armalaxdï - k,armalaxur - k,armalaxmak*»دۇر. II 319

قَسْتَشْـــدِي[1] k,asnaxdï تىتىرەشتى، غىڭشىشتى. اِتْ قَمُـــغْ تُمْلُغْـــدِنْ قَسْتَشْـــدِي *ït k,amuoŋ tumluoqdïn k,asnaxdï* — ھەممە ئىتلار سوغۇقتىن (تىتىرەپ) غىڭشىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَسْتَشُورْ – قَسْتَشْماقْ *k,asnaxur - k,asnaxmak*).

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «قَسْتَشْـــدِي» شەكلىدە يېزىلغان، ئەمما يازما نۇسخا 438- بەتتە «قَسْـــنَتّي». 576- بەتتە «قَسْنادي» شەكلىدە يېزىلغان. شۇڭا بىز «*k,asnaxdï*» دەپ ئالدۇق ھەم كەلگۈسى زامان شەكلىنى قوشۇپ قويدۇق.

كَكْتَشْدِي kəktəxdi كەك ساقلاشتى. ئُلارْ اِكّي كَكْتَشْدِي *olar ikki kəktəxdi* — ئۇلار ئىككىسى كەك ساقلاشتى (كَكْتَشُورْ - كَكْتَشْماكْ *kəktəxür - kəktəxmək*).

كَرْتِشْدِي kərtixdi كەرتىشتى. ئُلْ مَنكا يِغاجْ كَرْتِشْدِي *ol maŋa yïoqaq kərtixdi* — ئۇ ماڭا ياغاچ كەرتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرْتِشُورْ - كَرْتِشْماكْ *kərtixür - kərtixmək*). // 320 II

كُتْرُشْدِي kətrüxdi كۆتۈرۈشتى. ئُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي *ol maŋa yük kətrüxdi* — ئۇ ماڭا يۈك كۆتۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْرُشُورْ - كُتْرُشْماكْ *kətrüxür - kətrüxmək*). // 377

كَجْرُشْدِي kəqrüxdi كەچۈرۈشتى. ئُلارْ بِيرْ بِيرْنِكْ يازُوقِنْ كَجْرُشْدِي *olar bir birniŋ yazuqïn kəqrüxdi* — ئۇلار بىر - بىرنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈشتى. ئىككىسى بىر - بىرىنى دەپ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن يارەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَجْرُشُورْ - كَجْرُشْماكْ *kəqrüxür - kəqrüxmək*).

كَذْرُشْدِي kəżrüxdi كىيدۈرۈشتى. ئُلارْ اِكّي تُونْ كَذْرُشْدِي *olar ikki ton kəżrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىگە) تون كىيدۈرۈشتى (كَذْرُشُورْ - كَذْرُشْماكْ *kəżrüxür - kəżrüxmək*).

كَذْرِشْدِي kəżrixdi قاقلاشتى. ئُلْ مَنكا اَتْ كَذْرِشْدِي *ol maŋa ət kəżrixdi* — ئۇ ماڭا گۆش قاقلىشىپ بەردى (كَذْرِشُورْ - كَذْرِشْماكْ *kəżrixür - kəżrixmək*).

كُكْرَشْدِي kökrəxdi گۈلدۈرلەشتى، گۈركىرەشتى، ھۆركىرەشتى. // بُلِتْ لارْ قَمُغْ كُكْرَشْدِي *bulïtlar kamuq kökrəxdi* — ھەممە بۇلۇتلار گۈلدۈرلەشتى. بُغْرالارْ كُكْرَشْدِي *buqralar kökrəxdi* — بۇغرالار ھۆركىرەشتى. جەڭ مەيدانىدا باتۇرلارنىڭ نەرە تارتقىنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَلْبْ لارْ كُكْرَشْدِي *alplar kökrəxdi*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 321 II

kəldi əsin əsnəyü	كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو
kəżka tügəl üsnəyü[1] // 322 II	قاذْقا تُكَلْ اُسْنَيُو
kirdi bodun kasnayu[2]	كِرْدِي بُدُونْ قُسْنَيُو
kara bulït kөkrəxür	قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ

[غۇر - غۇر شامال ئەسسەندى،
ئۇ پۈتۈنلەي شۇنداق ئوخشايتتى،
خەلق تىترىشىپ كەتتى،
قارا بۇلۇت گۈركىرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: غۇر - غۇر شامال چىقتى، ئۇ خۇددى شۇنداق ئوخشايتتى، خەلق سوغۇقتىن تىترەشتى ۋە قارا بۇلۇت كېلىپ گۈلدۈرلىدى (كُكْرَشُورْ - كُكْرَشْماكْ *kөkrəxür - kөkrəxmək*).

كَمْرُشْدِي *kəmrüxdi* كېمىرىشتى. اُلارْ اِكّي سُنكوُكْ كَمْرُشْدِي *olar ikki səŋük kəmrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بەسلىشىپ) سۆڭەك كېمىرىشتى (كَمْرُشُورْ // 323 II - كَمْرُشْماكْ *kəmrüxür - kəmrüxmək*).

كِزْلَشْدِي *kizləxdi* يوشۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ كِزْلَشْدِي *olar ikki tavar kizləxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىدىن) تاۋار يوشۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَشُورْ - كِزْلَشْماكْ *kizləxür - kizləxmək*).

---

[1] «ئوخشىماق» مەنىسىدىكى بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجە مەستىرى يازما نۇسخا 147 - بەتتە «اُسْنامَاكْ *üsnəmək*» شەكلىدە، مەجبۇرىي دەرىجە مەستىرى يازما نۇسخا 137 - بەتتە « اُسْنَتْماقْ *usnatmak*» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇ سۆز شۇ دەۋردە ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا كېرەك. بىز بۇ يەردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «قُسْنَيُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 428-، 508-، 576- بەتلەردىكى يېزىلىشىغا قاراپ، «قَسْنَيُو *kasnayu*» شەكلىدە ئالدۇق.

كَزْلَشْدِي kəzləxdi گەزلەشتى، بەتلەشتى. اُلْ اَنكَرْ اُقْ كَزْلَشْدِي *ol aŋar ok kəzləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق گەزلىشىپ باقتى، يەنى ئوققا گەز چىقىرىشىپ باقتى. بۇ ئىشتا يارەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَزْلَشُورْ - كُزْلَشْماكْ *kəzləxür - kəzləxmək*).

كُزْلَشْدِي kəzləxdi كۆزلەشتى، كۆز تىكىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُزْلَشْدِي *ol maniŋ birlə kəzləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆزلەشتى، كۆز تىكىشتى (كُزْلَشُورْ - كُزْلَشْماكْ *kəzləxür - kəzləxmək*).

كَسْلِشْدِي kəslixdi كېسىلدى، ئۈزۈلدى. كَسْلِشْدِي نَانْكْ *nəŋ kəslixdi* — نەرسە كېسىلدى، // يەنى پارچە - پارچە // بولدى (كَسْلِشُورْ - كَسْلِشْماكْ *kəslixür - kəslixmək*).

كُكْلَشْدِي kəkləxdi كۆكلەشتى، يېپىشتى، گىرەلەشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *ol aniŋ birlə kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆكلەشتى، گىرەلىشىۋالدى. بۇ سۆز «كُكْتَشْدِي *kəktəxdi*»مۇ دېيىلىدۇ.

كُكْلَشْدِي kəkləxdi كۆكلەشتى: تۇغقانچىلىق قىلىشتى. اُلْ اَنكَرْ اَذَرْ كُكْلَشْدِي *ol aŋar əzər kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئېگەر كۆكلىشىپ بەردى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *ol aniŋ birlə kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تۇغقانچىلىق قىلىشتى (كُكْلَشُورْ - كُكْلَشْماكْ *kəkləxür - kəkləxmək*). بۇ سۆز بۇلغارچە.

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، ئىش - ھەرىكەتتە يارەملىشىش ياكى بەسلىشىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي *ol maŋa yük kətrüxdi* — ئۇ ماڭا يۈك كۆتۈرۈشۈپ بەردى» دېگەندەك. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمدەك، بۇ يەردە «مَنكا *maŋa* — ماڭا» سۆزىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى// پېئىلنىڭ يارەملىشىش مەنىسىدە

كەلگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. «مَنِىڭ بِىرْلا *mənin birlə* — مېنىڭ بىلەن» ئىبارىسىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى پېئىلنىڭ بەسلىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِىرْلا سَكْرِشْدِي *ol mənin birlə səkrixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (قايسىمىز ياخشى سەكرەيمىزكىن دەپ) سەكرىشىپ باقتى».

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالغان پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجْتِ *qaqtï* — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجُرْدِي *qaqurdï* — قاچۇردى»دىن يەنە «قَجْرُشْدِي *qaqruxdï* — (ئىككى كىشى بىر — بىرىنى) قاچۇرۇشتى» دېگەن پېئىل ياسالغانغا ئوخشاش. بۇ يەردە «ش – *x*» ھەرپى «مُفَاعَلَةً» ۋەزىنىدىكى پېئىللارغا ئوخشاش ئۆملۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ كَجْتِ *suv kəqti* — سۇ كەچتى» پېئىلىدىن «كَجُرْدِي *kəqürdi* — كەچتۈردى» پېئىلى ياسىلىپ، بۇنىڭدىن يەنە «سُوقْ كَجْرُشْدِي *suv kəqrüxdi* — (ئىككى كىشى بىر - بىرىنى) سۇدىن ئۆتكۈزۈشتى» دېگەن پېئىل ياسالغانغا ئوخشاش.

بۇ شەكىلدە ئىكى ھەرپلىكلەر ئاۋۋال بىر ھەرپ قوشۇلۇش بىلەن ئۇچ ھەرپلىككە، ئاندىن يەنە بىر ھەرپ «ش - *x*» قوشۇلۇش بىلەن تۆت ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. 326 II

ئۈچىنچى، ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن پېئىل بولۇپ، ئۇ تىكىشىش ۋە قىمار مەنىسىنى بېرىدۇ. بۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە «ل – *l*» بىلەن «ش – *x*» (لَشُو *laxu // ləxü*)دۇر. مەسىلەن: «كىم ئۇتسا، تىكىلگەن نەرسىنى شۇ ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە «اُلْ مَنِكْ بِىرْلا اُقْ اَتِي اَتْلَشُو *ol mənin birlə oq attï atlaxu* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات تىكىپ ئوق ئېتىشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ كەلگەن قوللىنىلىدىغان قائىدە، بۇ قائىدە بويىچە ئىسىملاردىن (ئۇ ئىسىملار ئۆزىراپ كەتكەن بولسىمۇ) مۇشۇ مەنىدىكى پېئىللار ياسىلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

«اُلْ مِنَكْ بِرْلا اُيْنادِي كُكُرْجْكُوتْلَشُو — *ol mənin birlə oynadï køgürqgünləxü* ئۇ مېنىڭ بىلەن كەپتەر تىكىپ ئويناشتى». شۇنىڭدەك، «كىم ئۇزۇپ چىقسا، شۇ يەڭگەن بولۇپ، توشقانىنى ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە. «اُلْ اَتْ يَرِشْدِي مَنِكْ بِيلا تَقِشْغانْلَشُو 379 — *ol at yarïxdï mənin bilə tavïxoqanlaxu* //ئۇ مېنىڭ بىلەن توشقان تىكىپ ئات چېپىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدە ھەممە پېئىللارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

تۆۋتنىچى، پېئىل بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز 327 II
مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مۇنداق شەكىل ئاز ئۇچرايدۇ.// مەسىلەن: «ايِشْ بُرُشْدِي[1] *ïx burbaxdï* — ئىش چىگىچىلەشتى»، «يِبْ بُيْمَشْدِي *yïp buymaxdï* — يىپ يۆمىشىپ كەتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بَغْرِقْتِي baoqrïk,tï باغرى تارتىشتى. اَجْ اَرْ بَغْرِقْتِي *aq ər baoqrïk,tï* — ئادەم بېغىرقىدى، 328 II
ئاچ//ئادەمنىڭ باغرى تارتىشتى، باغرى بىقىنىغا چاپلاشتى (بَغْرِقارْ — بَغْرِقْماقْ *baoqrïk,ar - baoqrïk,mak*)[2].

بُلْدُقْتِي bulduk,tï تېپىلدى. بُلْدُقْتِي نانْكْ *bulduk,tï nəŋ* — نەرسە تېپىلدى (بُلْدُقارْ - بُلْدُقْماقْ *bulduk,ar - bulduk,mak*).

تُتْسُقْدِي tutsuk,dï تۇتۇلدى، تۇتقۇن بولدى. اَرْ يَغِي قا تُتْسُقْدِي *ər yaoqïk,a tutsuk,dï* — ئادەم يېغىغا (دۇشمەنگە) تۇتۇلۇپ قالدى، تۇتقۇن بولدى (تُتْسُقارْ - تُتْسُقْماقْ *tutsuk,ar - tutsuk,mak*).

---

[1] بۇ پېئىل بۇ يەردە «بُرُشْدِي *buruxdï*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچە «اَلْفَتْحُ الْاَمْرُ — ئىش چىرماشقان، چىگىچىلەنگەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭدەك، بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 565- بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «بُرْبادِي *burbadï*»، 381- بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسى «بُرْبَلْدِي *burbaldï*»، 428- بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «بُرْبَتْتِي *burbattï*» بولۇپ كەلگەن، 368- بەتتىكى «بُرْباشْدِي *burbaxdï*» بولسا ئۆز مەنىسىدىلا كەلگەن. شۇڭا، بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزى «بُرْبا *burba*» بولۇشى كېرەك. ئاخىرىغا «ش — *x*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بۇ پېئىل ئاپتورنىڭ مۇشۇ قىسىمدىكى پېئىللارنىڭ تۆۋتنىچى خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا ئېيتقىنىدەك، يۇقىرىدىكى ئۈچ تۈرلۈك مەنىنى بەرمەي، يەنىلا ئاددىي دەرىجىدىكى مەنىدە كەلگەن. شۇڭا، بىز «بُرْباشْدِي *burbaxdï*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى ببرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

تُنْجُقْتِي tunquk,ti تۇنجۇقتى. اَرْ تُنْجُقْتِي *ər tunquktï* — ئادەم تۇنجۇقتى، يەنى قايغۇدىن نەپەس ئالالمىغۇدەك بولۇپ قالدى. سُوغُرْ تُنْجُقْتِي *suoqur tunquktï* — سۇغۇر تۇنجۇقتى، يەنى ئەتىياز كەلگۈچە چىقمايدىغان بولۇپ قىشلىق ئىنىغا كىردى. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ قىشلىق ئىنىغا كىرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْجُقار - تُنْجُقْماقْ *tunqukar - tunqukmak*). 329 II //

سَنْجِقْتِي sanqïk,ti يېڭىلدى، تارمار قىلىندى. يَغِي سَنْجِقْتِي *yaoqï sanqïktï* — يېغا تارمار قىلىندى. كىشىگە نەيزە سانجىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَنْجِقار - سَنْجِقْماقْ *sanqïkar - sanqïkmak*).

بَسْسِقْتِي bassïk,ti بېسىقتى، بېسىلدى. اَرْ يَغِي قا بَسْسِقْتِي *ər yaoqïka bassïktï* — ئادەم يېغا (دۈشمەن) تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى، دۈشمەننىڭ كېچىلىك باسقۇنىغا ئۇچرىدى ۋە تۇتۇلۇپ قالدى (بَسْسِقار - بَسْسِقْماقْ *bassïkar - bassïkmak*).

سَقْرُقْتِي savruk,ti شۇرقىرىدى، قۇيۇلدى، شارقىرىدى. كُوزْدَنْ ياش سَقْرُقْتِي *kozdən yax savruktï* — كۆزدىن ياش قۇيۇلدى. سۇ جىلغىلاردىن ئۆركەشلەپ شارقىراپ ئاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوزُمْ يَشِي سَقْرُقْبْ قُوذِي اَقارْ — *kozüm yaxï savrukup kożi akar*

بِلْنِبْ اَزُونْ اَمْكَكِنْ تُوكَلْ اُقارْ — *bilnip azun əmgəkin tügəl ukar* 330 II //

[كۆزۈمنىڭ يېشى شۇرقىراپ تۆۋەنگە ئاقىدۇ،
دۇنيانىڭ پۈتكۈل جاپا - ئەمگەكلىرىنى بىلىپ.]

دۇنيانىڭ پۈتۈن جاپا - مۇشەققەتلىرىنى ئويلىسام، كۆزۈمنىڭ يېشى شۇرقىراپ ئاقىدۇ (سَقْرُقار - سَقْرُقْماقْ *savrukar - savrukmak*).

بِلْسِكْتِي bilsikti بىلىندى. اَنِكْ يَشُتْ اِيشِي بِلْسِكْتِي *anïŋ yaxut ïxï bilsiktï* — ئۇنىڭ يوشۇرۇن ئىشى بىلىندى (بِلْسِكار - بِلْسِكْماكْ *bilsikar - bilsikmak*). 380 //

بُرْبَلْدِي burbaldï چاتاقلاشتى، چىگىشىلەشتى. اَنِكْ اِيشِي بُرْبَلْدِي *anïŋ ïxï burbaldï* — ئۇنىڭ ئىشى چىگىشىلەشتى (بُرْبَلُورْ - بُرْبَلْماقْ *burbalur – burbalmak*).

بُكْسُلْدِي bøgsüldi بۆسۈلدى، يېرىلدى. قاپ بُكْسُلْدِي *kap bøgsüldi* — قاپ بۆسۈلدى. ھەرقانداق قاپ بۆسۈلسە ۋە يېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكْسُلُورْ - بُكْسُلْماكْ *bøgsülür - bøgsülmək*).

تُرْبُلْدِي türpüldi تۇرپىكلەندى ~ چوپسىلاندى. يَغاچْ تُرْبُلْدِي *yïoqaq türpüldi* — ياغاچ چوپسىلاندى (تُرْبُلُورْ - تُرْبُلْماكْ *türpülür - türpülmək*). // II 331

تَرْتِلْدِي tartïldï تارتىلدى، ئۆلچەندى، كېرىلدى. يَرْماقْ تَرْتِلْدِي *yarmaq tartïldï* — يارماق تارتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرْتِلُورْ - تَرْتِلْماقْ *tartïlur – tartïlmaq*). تانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر تارتىلسا (كېرىلسە)مۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُرْتُلْدِي türtüldi سۇركەلدى، سۈرۈلدى، سۈزۈلدى. تَرِيكا ياغْ تُرْتُلْدِي *tərigə yaoq türtüldi* — تېرىگە ياغ سۈركەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْ تُلُورْ - تُرْ تُلْماكْ *türtülür - türtülmək*).

جَرْتِلْدِي qərtildi كەتتى، يوقالدى، قولدىن چىقتى. جَرْتِلْدِي نانْكْ *qərtildi nəŋ*— نەرسە يوقالدى، يەنى قولدىن چىقتى (جَرْتِلُورْ - جَرْتِلْماكْ *qərtilür - qərtilmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ سِزْدَنْ قُتْ جَرْتِلُورْ *ərdəm sizdən kut qərtilür*

ئەردەمسىزدىن قۇت كېتىدۇ.

يەنى پەزىلەتسىز ئادەمدىن بەخت ـ دۆلەت كېتىدۇ.

تَتْرُلْدِي tətrüldi تەتۈر ئۆرۈلدى، تەتۈر بولدى. يِيلْ تَتْرُلْدِي *yəl tətrüldi* — يەل (شامال) تەتۈر ئۆرۈلدى،// يەنى جەنۇب شامىلى شىمالغا ۋە شىمال شامىلى جەنۇبقا ئۆرۈلدى. تَتْرُلْدِي نانْكْ *tətrüldi nəŋ* — نەرسە تەتۈر بولدى. اَرْ قِلقِي تَتْرُلْدِي *ər kilikï tətrüldi* — ئادەمنىڭ قىلىقى تەتۈر بولدى، يەنى ئادەم بەتخۇي بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُلُورْ - تَتْرُلْماكْ *tətrülür - tətrülmək*). 332 II

تُغْرَلْدِي tooqraldï توغرالدى، ئورىلىپ كەتتى. اَتْ تُغْرَلْدِي *at tooqraldï* — ئەت توغرالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُغْرَلُورْ - تُغْرَلْماقْ *tooqralur - tooqralmaq*). تُونْ كِيرْدَنْ

تُغْرَلْدِي *ton kirdən tooqraldï* — تون كىردىن توغرالدى (قىرقىلدى). پۈت يېرىلسا ۋە ھەرقانداق بىر توقۇلما رەخت ئورىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرَلُورْ - تُغْرَلْماقْ *tooqralur - tooqralmaq*).

تَلْقِلْدِي talqïldï كەينىگە سۈرۈلدى، داجىدى، دوقۇردى. تَلْقِلْدِي نَانْكْ *talqïldï nəŋ* — نەرسە دوقۇرىدى، يەنى بىر نەرسىگە سوقۇلۇپ كەينىگە داجىدى. ايِشْ تَلْقِلْدِي *ix talqïldï* — ئىش (كەينىگە) سۈرۈلدى. يُكْ تَلْقِلْدِي *yük talqïldï* — يۈك (تاغقا ئۇرۇلۇپ) سۈرۈلدى (تَلْقِلُورْ - تَلْقِلْماقْ *talqïlur - talqïlmaq*). II 333

تِرْمَلْدِي tïrmaldï تىرمىلاندى، تاتىلاندى. اَنَكْ يُوزِي تِرْمَلْدِي *anïŋ yüzi tïrmaldï* — ئۇنىڭ يۈزى تىرمىلاندى (تِرْمَلُورْ - تِرْمَلْماقْ *tïrmalur - tïrmalmaq*).

جَقْرُلْدِي qəvrüldi چۆرۈلدى، چۆرگىلىدى. جِغْرِي جَقْرُلْدِي *qïoqrï qəvrüldi* — چىغرىق چۆرگىلىدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چۆرگىلىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْرُلُورْ - جَقْرُلْماكْ *qəvrülür - qəvrülmək*). 381

جَرْمَلْدِي qərməldi چۆمەلدى، ئۆرۈلدى. جَقِغْ جَرْمَلْدِي *qavïoq qərməldi* — تارسىلداق (قامچىنىڭ چوچىسى) چۆمەلدى (جَرْمَلُورْ - جَرْمَلْماكْ *qərmələr - qərməlmək*).

سُرْتُلْدِي sürtüldi سۈرتۈلدى، سۈرۈلدى. سُرْتُلْدِي نَانْكْ *sürtüldi nəŋ* — نەرسە سۈرتۈلدى. بۇ ئىشنى باشقىلار قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر. تَرِيكا ياغْ سُرْتُلْدِي *təriqə yaoq sürtüldi* — تېرىگە ياغ سۈرتۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتُلُورْ - سُرْتُلْماكْ *sürtülür - sürtülmək*).

سَنْجِلْدِي sanqïldï سانجىلدى. بِجَاكْ تامْقَا سَنْجِلْدِي *piqək tamqa sanqïldï* — پىچاق تامغا سانجىلدى. II 334 //باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سُو سَنْجِلْدِي *sü sanqïldï* — قوشۇن تارمار قىلىندى. بۇ سۆز «اَرْكا بِجاكْ سَنْجِلْدِي *ərqə piqək sanqïldï* — ئادەمگە پىچاق سانجىلدى» دېگەندىن ئېلىنغان (سَنْجِلُورْ - سَنْجِلْماقْ *sanqïlur - sanqïlmaq*).

سۈپرۈلدى süprüldi سۈپۈرۈلدى. ئۆي سۈپۈرۈلدى. كىشىگە ئاچچىقى كەلسە «سۈپرۈك süprük» دېيىلىدۇ. بۇ «سۈپۈرۈندىگە ئوخشاش سەنمۇ نېرى كەت» دېگەن بولىدۇ (سۈپرۈلۈر - سۈپرۈلمەك süprülür - süprülmək).

سىزرىلدى sïžrïldï سىيرىلدى ~ سىيرىلدى. بالىق ئالىقدىن سىزرىلدى balïk ɘlïkdïn sïžrïldï — بېلىق قولدىن سىيرىلدى. ھەرقانداق بىر سىلىق نەرسىنىڭ قولدىن ياكى باشقا نەرسىدىن سىيرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يول سىزرىلدى yol sïžrïldï — يولنىڭ ئەگرى ـ توقايلىرىغا كۆز يۈگۈرتۈلدى (سىزرىلۇر - سىزرىلماق sïžrïlmak - sïzrïlur). ئارتامدىن سىزرىلدى ɘr tamdïn sïžrïldï — ئادەم تامدىن سىيرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سىۋرۇلدى savruldï سوۋرۇلدى: شۇرقىرىدى، شارقىرىدى، قۇيۇلدى.// 335 II سۇ سىۋرۇلدى suv savruldï — سۇ شارقىرىدى. قازاندىكى شورپا تاشماسلىقى ۋە سىڭشى ئۈچۈن، چۆمۈچ بىلەن سوۋرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تېرىق سىۋرۇلدى tarïoq savruldï — بۇغداي سوۋرۇلدى. ياش كۆزدىن سىۋرۇلدى yax kɵzdïn savruldï — ياش كۆزدىن قۇيۇلدى، شۇرقىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تۈن كۈن تۇرۇپ يىغلايۇ tün kün turup yïoqlayu [كېچە ـ كۈندۈز تۇرۇپ يىغلاپ،
ياشىم مېنىڭ سىۋرۇلۇر yaxïm mənïŋ savrulur يېشىم مېنىڭ قۇيۇلار.]

كېچە ـ كۈندۈز تىنماي يىغلاپ، كۆزۈمدىن ياش قۇيۇلىدۇ (سىۋرۇلۇر - سىۋرۇلماق savrulur - savrulmak).

سىئوزالدى sïoqzaldï سىغدالدى. بىر نەچچە بىرگە سىئوزالدى bir nəŋ birgə sïoqzaldï — بىر 382 // 336 II نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالدى، يەنى گۈرجەك، پالتىلارنىڭ سېپى شىنا قېقىپ// چىڭىتىلغاندەك ۋە قېيىش تىلى قېيىش ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزۈلگەندەك، بىر نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالدى (سىئوزالۇر - سىئوزالماق sïoqzalur - sïoqzalmak).

سَتْغَلْدِي satoɣaldï دەسسەلدى، خالاس قىلدى. اَرْ بُيْنِ سَتْغَلْدِي *ər boynï satoɣaldï* — ئادەمنىڭ بوينى دەسسەلدى، يەنى ئادەم كەمستىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك، ئېلىمغا بېرىمنى توغرىلاپ خالاس قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتْغَلُورْ - سَتْغَلْماقْ *satoɣalur - satoɣalmaq*).

سِتْغَلْدِي sïtoɣaldï تۈرۈلدى، شىمايلاندى. يِنْكْ سِتْغَلْدِي *yəŋ sïtoɣaldï* — يەڭ تۈرۈلدى (سِتْغَلُورْ - سِتْغَلْماقْ *sïtoɣalur - sïtoɣalmaq*).

سَرْمَلْدِي sarmaldï سۈزۈلدى. بَلِقْ سَرْمَلْدِي *balïq sarmaldï* — بېلىق سۈزۈلدى، يەنى بېلىق سۈدىن سۈزۈۋېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُتْماجْ سَرْمَلْدِي *tutmaq sarmaldï* — تۇتماچ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْمَلُورْ - سَرْمَلْماقْ *sarmalur - sarmalmaq*).

سَرْمَلْدِي sarmaldï يۆگەلدى، يۆگەشتى. اَنِكْ تُونِ بَشِنكا سَرْمَلْدِي *anïŋ tonï baxïŋa sarmaldï* — ئۇنىڭ تونى//بېشىغا يۆگىشىپ قالدى (سَرْمَلُورْ - سَرْمَلْماقْ *sarmalur - sarmalmaq*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. 337 II

قُرْتُلْدِي kˌurtuldï قۇتۇلدى، يەڭگىدى. اُراغُتْ قُرْتُلْدِي *uraoqut kˌurtuldï* — خوتۇن يەڭگىدى. اَرْ اَمْكاكْتِنْ قُرْتُلْدِي *ər əmgəktin kˌurtuldï* — ئادەم جاپا - ئەمگەكتىن قۇتۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ يَرَغْ كُزَتّي *oźlək yaraoq kөzətti* [زامانە پۇرسەت كۆزەتتى،

اُغْرِي تُزَقْ اُزَتّي *ooqrï tuzaq uzattï* ئوغرى(يوشۇرۇن) تۇزىقىنى قۇردى،// 338 II

بَكْ لارْ بَكِنْ اَزِتّي *bəglər bəgin azïttï* بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،

قَجْسا قَلِي قُرْتُلُورْ *kˌaqsa kˌalï kˌurtulur* قاچسا قاندىق قۇتۇلار؟]

زامانە پۇرسەت كۆزەتتى، يەر ئاستىغا يوشۇرۇن تۇزىقىنى قۇردى؛ بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ بۇنىڭدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلالايدۇ؟ بۇ يەردىكى بەگلەر بېگى

دېگىنى ئافراسىياپتۇر (قُرْتُلُورْ - قُرْتُلْماقْ kurtulur - kurtulmak). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قُتُلْدى kutuldï»دۇر.

قَرْتَلْدِي k,artaldï سويۇلۇپ كەتتى، ئېغىز ئالدى. اَنِكْ قَرْتِي قَرْتَلْدِي *anïŋ kartï kartaldï* — ئۇنىڭ يارىسى سويۇلۇپ كەتتى (قَرْتُلُورْ - قَرْتَلْماقْ *kartalur - kartalmak*).

قِرْجَلْدِي k,ïrqaldï قىرچالدى، تېگىپ كەتتى، سۈرۈۋەتتى. اَنِكْ بَشِنكا تاشْ قِرْ جَلْدِي *anïŋ baxïŋa tax kïrqaldï* — ئۇنىڭ بېشىغا تاش تېگىپ كەتتى (قِرْجَلُورْ - قِرْجَلْماقْ *kïrqalur - kïrqalmak*).

قُتْرُلْدِي k,otruldï بوشىتىلدى، قۇيۇلدى، تۆكۈلدى. سُوقْ اُلْمادِنْ قُتْرُلْدِي *suv olmadïn kotruldï* — سۇ كوزىدىن قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۈچۈنمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ 339 II (قُتْرُلُورْ - قُتْرُلْماقْ *kotrulur - kotrulmak*).

قَذْرِلْدِي k,aźrïldï قايرىلدى. اَنِكْ بُوينِ قَذْرِلْدِي *anïŋ boynï* ① *kaźrïldï* — ئۇنىڭ بوينى قايرىلدى. باشقا بىرىكىم تەرىپىدىن قايرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (قَذْرِلُورْ - قَذْرِلْماقْ *kaźrïlur - kaźrïlmak*). 383 //

قَقْرُلْدِي k,avruldï قورۇلدى. بُغْدايْ قَقْرُلْدِي *buoqday kavruldï* — بۇغداي قورۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «غ - *oq*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (قَقْرُلُورْ - قَقْرُلْماقْ *kavrulur - kavrulmak*).

قُبْزَلْدِي k,obzaldï: قُبُزْ قُبْزَلْدِي *kobuz kobzaldï* — قوبۇز چېلىندى (قُبْزَلُورْ - قُبْزَلْماقْ *kobzalur - kobzalmak*). بەزى شېۋىلەردە بۇ سۆز «س - *s*» ھەرپى بىلەن «قُبْسالْدِي *kobsaldï*»مۇ دېيىلىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ كۆپ. مەسىلەن: «كَبْشٌ رَبِيزٌ وَ رَبِيسٌ» دېگەندەكىگە ئوخشاش. // 340 II

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُوينِ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، خەۋەرنىڭ مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىل بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، بىز «بُوئِنِ *boynï*» شەكلىدە ئالدۇق.

تَفْشَلْدِي təvxəldi ئۇۋالدى، پۈچۈلدى. اَتْماكْ اُشَلْدِي تَفْشَلْدِي *ətmək üxəldi təvxəldi* — نان ئۇۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُشَلْدِي *uxaldï*»دۇر[1] (تَفْشَلُورْ - تَفْشَلْماكْ *təvxəlür - təvxəlmək*).

تَفْشُلْدِي təvxəldi چىگىچلەشتى. يِبْ تَفْشُلْدِي *yïp təvxəldi* — يىپ (قول كۆپ تەگكەنلىكتىن) چىگىچلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُفْشَلُورْ - تُفْشَلْماكْ *təvxəlür - təvxəlmək*)[2] 341 II//.

قُقْشَلْدِي k,ovxaldï پارقىرىتىلدى، پەردازلاندى. اُقْ قُقْشَلْدِي *ok k,ovxaldï* — ئوق (قوغۇش بىلەن سۈرۈپ) پارقىرىتىلدى (قُقْشَلُورْ - قُقْشَلْماقْ *k,ovxalur - k,ovxalmak*).

قَرْغَلْدِي k,aroqaldï قارغالدى. يَاكْ قَرْغَلْدِي *yək k,aroqaldï* — شەيتان قارغالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْغَلُورْ - قَرْغَلْماقْ *k,aroqalur - k,aroqalmak*).

قُرْقُلْدِي k,ork,uldï قورقۇلدى. ايشْدِينْ قُرْقُلْدِي *ïxdïn k,ork,uldï* — ئىشتىن قورقۇلدى (قُرْقُلُورْ - قُرْقُلْماقْ *k,orkulur - k,orkulmak*).

قِرْقِلْدِي k,ïrk,ïldï قىرقىلدى. يُونْكْ قِرْقِلْدِي *yuŋ k,ïrk,ïldï* — قوي قىرقىلدى[3]. باشقا بىر ھايۋان قىرقىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِرْقِلُورْ - قِرْقِلْماقْ *k,ïrk,ïlur - k,ïrk,ïlmak*).

كَرْتِلْدِي kərtildi كەرتىلدى، ئەن سېلىندى، خارلاندى. يِغاجْ كَرْتِلْدِي *yïoqaq kərtildi* — ياغاچ كەرتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قُلْ بُيْنِي كَرْتِلْدِي *k,ul boynï kərtildi* —

---

[1] بۇ يەردە «اُشَلْدِي تَفْشَلْدِي» جۈپ سۆزنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «اُشَلْدِي»نىڭ ئەسلى «اُشَلْدِي *uxaldï*» دەپ كۆرسىتىلگىنىگە قارىغاندا، ئاپتور يازما نۇسخا 107 - بەتتىكى «اُشَالُرْ – اُشَلْماقْ *uxalur - uxalmak*» ۋە 114 - بەتتىكى «اُشْتُرْ – اُشْتْماقْ *uxatur - uxatmak*»شەكىللىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى ئۆزىدىن كېيىنكى سۆز بىلەن ماسلىشىش تۈپەيلىدىن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن «*üxəldi*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دېگەن بولسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچ شەكلى يۇقىرىقىدەك ئۈچ شەكىلدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 432 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى، 569- بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، مەجھۇل شەكلىنى «*təvxəldi - təvxəlür - təvxəlmək*» دەپ ئالدۇق.

[3] بۇ جۈملە «يۇڭ قىرقىلدى» مەنىسىدە بولسىمۇ، ئەرەبچىدە «قوي قىرقىلدى» دەپ بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

قـۇل بوينىغـا ئـەن سـېلىنىدى، يـەنى خارلانـدى.// 342 II بـۇ سـۆز ئاساسـەن «كـەرتىش، ئـەن سـېلىش» مەنىلىرىـدە بولسـىمۇ، بـۇ يـەردە «خـارلاش» مەنىسـىدە كەلگـەن (كَرْتِلُورْ - كَرْتِلْماكْ kərtilür - kərtilmək).

كَذْرُلْدِي kəžrüldi كىيدۈرۈلدى. تُـونْ كَذْرُلْـدِي ton kəžrüldi — تون كىيدۈرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذْرُلُورْ - كَذْرُلْماكْ kəžrülür - kəžrülmək).

كَذْرِلْدِي kəžrildi قاقلاندى، تىلىپ قاقلاندى. قُـوىْ كَذْرِلْـدِي koy kəžrildi — قوي (گۆشى) تىلىپ قاقلاندى (كَذْرِلُورْ - كَذْرِلْماكْ kəžrilür - kəžrilmək).

كِكْرُلْـدِي kikrüldi كىرگـۈزۈلدى. تَقـارْ اَقْكـا كِكْرُلْـدِي tavar əvgə kikrüldi — تاۋار ئۆيگـە كىرگـۈزۈلدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كِكْرُلُـورْ - كِكْرُلْمـاكْ kikrülür - kikrülmək).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار ئىككى خىل مەنىدە بولىدۇ:

بىرىنچـى، ئـۇچ ھەرپلىك بولـۇپ، مەجھـۇل دەرىجىنـى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «يَرْماقْ تَرْتِلْدِي yarmak tartildi — يارماق (تارازىدا) تارتىلدى»،// 384 «ايشْ اُرْتُلْـدِي ix ortüldi — ئىش يېپىلىپ قالـدى، يـەنى تۇتۇقلاشـتى» دېگەنگە ئوخشـاش. بـۇ تۈردىكى پېئىللاردا مۇشـۇ مەنىـدە «ن - n»مۇ كېلىشى مۇمكىن.// 343 II

ئىككىنچـى، باشـقا مـەنىنى ئاڭلاتمـاي ئـۆز مەنىسـىدىلا كېلىـدۇ. مەسـىلەن: «قُرْتُلْدِي kurtuldi — قۇتۇلدى»، «سَرْمَلْدِي sarmaldi — يۆگـەلدى» دېگەنلەرگـە ئوخشاش.

بَرْتِنْدِي bərtindi زەخىملەندى، زىدىلەندى. اَلِكْ بَرْتِنْدِي alik bərtindi — قول (زەربىدىن ياكى شـۇنىڭغا ئوخشـاش بىـر سـەۋەبتىن) زەخىملەنـدى، زەخىملىنىپ بوشىشىپ كەتتى (بَرْتِنُورْ - بَرْتِنْماكْ bərtinür - bərtinmək).

بُرْلَنْدِي bürləndi پۈرىلەندى، پۈرە چىقـاردى، مـۇدۇر سـۈردى. يِغاجْ بُرْلَنْدِي yiğaq bürləndi — دەرەخ پۈرە چىقاردى. دەرەخ بىخ چىقارسـىمۇ شۇنداق دېيىلىـدۇ (بُرْلَنُورْ - بُرْلَنْمـاكْ bürlənür - bürlənmək).

بُشْـــغُنْدِي boxoɣundï بوشاندى، بوشىدى. اَرْ اَلكِـــي بُشْـــغُنْدِي *ər əliki boxoɣundï* — ئادەمنىڭ قولى بوشىدى. ئادەم ئىشتىن بوشانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُشْغُنُورْ - بُشْغُنْماقْ *boxoɣunur - boxoɣunmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُشُـــنْدِي *boxundï*» دۇر.

بُلْغَنْدِي buloɣandï بۇلغاندى، ئاينىدى، قالايمىقانلاشتى؛ ئاچچىقلىدى. سُـــوقْ بُلْغَنْـــدِي *suv buloɣandï* — سۇ // 344 II بۇلغاندى. كُنكُـــلْ بُلْغَنْـــدِي *kөŋül buloɣandï* — كۆڭۈل بۇلغاندى. بىرىكىم پاسكىنا يېمەكلىكلەرنى يېگەنلىكتىن كۆڭلى ئاينىسا ۋە قۇسسىمۇ «كُنكُلْ بُلْغَنْـــدِي *kөŋül buloɣandï*» دېيىلىدۇ. بَـــكْ اَنكَـــرْ بُلْغَنْـــدِي *bəg aŋar buloɣandï* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلىدى. اِيلْ بُلْغَنْدِي *əl buloɣandï* — ئەل قالايمىقانلاشتى (بُلْغَنُورْ - بُلْغَنْماقْ *buloɣanur - buloɣanmak*).

بَشْـــلَنْدِي baxlandï باشلاندى، تۇتۇندى؛ باشاقلاندى، باش ئالدى. اَرْ ايشْـــقا بَشْـــلَنْدِي *ər ïxka baxlandï* — ئادەم ئىشقا تۇتۇندى، يەنى ئىشنى باشلىدى ۋە ئىشى كۆرۈندى. قُويْ تاغْقا بَشْلَنْدِي *koy taoɣka baxlandï* — قوي تاغقا باشلاندى. تَـــرِغْ بَشْـــلَنْدِي *tarïoɣ baxlandï* — ئاشلىق باش ئالدى (بَشْـــلَنُورْ[1] - بَشْـــلَنْماقْ *baxlanur - baxlanmak*).

بَغْلَنْـــدِي baoɣlandï باغلاندى، باغلۇالدى. اُتُنْـــكْ بَغْلَنْـــدِي *otuŋ baoɣlandï* — ئوتۇن 345 II باغلاندى. اُوزِنكَـــا اُتُنْكْ // بَغْلَنْـــدِي *ol*[2] *oziŋə otuŋ baoɣlandï* — ئۇ ئۆزىگە ئوتۇن باغلۇالدى (بَغْلَنُورْ - بَغْلَنْماقْ *baoɣlanur - baoɣlanmak*). قُويْ بَغْلَنْدِي *koy baoɣlandï* — قوي باغلاندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُغْلَنْدِي booɣlandï بوغجۇملاندى. تُـــونْ بُغْلَنْـــدِي *ton booɣlandï* — تون بوغجۇملاندى (بَغْلَنُورْ - بُغْلَنْماقْ *booɣlanur - booɣlanmak*)[3].

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى يازما نۇسخىدا بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «اُلْ» سۆزى يوق. بىز ئەڭ بېچىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى قوشۇپ قويدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ب - *b*» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ھەم يازما نۇسخا 572 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ يېزىلىشىغا ئاساسەن، «ب - *b*» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بُغْلُنْدِي booqlundï بوغۇلدى. اَتْ بُغْلُنْدِي *at booqlundï* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغْلُنُورْ - بُغْلُنْماقْ *booqlunur - booqlunmaq*).

بَكْلَنْدِي bəkləndi بېكىدى، چىڭدى، مۇستەھكەملەندى؛ بېكىنىدى، ساقلاندى. بَكْلَنْدِي نانْكْ *bəkləndi nəŋ* — نەرسە بېكىدى. اَرْ اَقْتا بَكْلَنْدِي *ər avində bəkləndi* // 346 II — ئادەم ئۆيىدە بېكىنىدى. ئۆيگە سولاپ قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بَكْلَنْدِي نانْكْ *bəkləndi nəŋ* — نەرسە ساقلاندى.// 385 بۇ ئوغۇزچە. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ *bəklənür - bəklənmək*).

بَكْلَنْدِي bəgləndi ئەرگە تەگدى. اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *uraoqut bəgləndi* — خوتۇن ئەرگە تەگدى (بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ *bəglənür - bəglənmək*).

بُكْلُنْدِي büklündi پۈكلەندى. بُكْلُنْدِي نانْكْ *büklündi nəŋ* — نەرسە پۈكلەندى (بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ *büklünür - büklünmək*).

بُكْلُنْدِي bəglündi بۆگۈلدى، يىغىلدى. سُوقْ بُكْلُنْدِي *suv bəglündi* — سۇ بۆگۈلدى. سُو بُكْلُنْدى *sü bəglündi* — قوشۇن يىغىلدى (بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ *bəglünür - bəglünmək*).

تَلْبِنْدِي talpïndï تەلپۈندى، ئىنتىلدى. قُشْ تَلْبِنْدِي *kux talpïndï* — قۇش تەلپۈندى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ تەلپۈنۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْبِنُورْ - تَلْبِنْماقْ *talpïnur - talpïnmaq*). 347 II //

تَرْتِنْدِي tartïndï تارتىشتى، قىسىندى؛ تارتتى، توشۇدى، تۆگۈندى. اَرْ اُغْلىنكا تَرْتِنْدِي *ər oqlïŋa tartïndï* — ئادەم بالىسىغا قىسىندى، يەنى ئۆزىگە قىلىنغان ياخشىلىق ياكى بېرىلگەن يېمەكلىكنىڭ بالىسىغا بولۇشىنى ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَقْكا تَرِغْ تَرْتِنْدِي *ol əvgə tarïoq tartïndï* — ئۇ ئۆيگە بۇغداي توشۇغاندەك قىلدى. كۆچمەنلەر شەھەردىن بۇغداي تارتىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرْتِنُورْ - تَرْتِنْماقْ *tartïnur - tartïnmaq*).

تُرْتُنْدِي türtündi سۈركىدى، سۈركىۋالدى، سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ اُوزِينكا ياغْ تُرْتُنْدِي *ol özïŋə yaoq türtündi* — ئۇ ئۆزىگە ياغ سۈركىۋالدى. ياغ سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْتُنُورْ - تُرْتُنْماكْ *türtünür - türtünmək*).

تَبْرَنْدِي təbrəndi تەۋرەندى تَبْرَنْدِي نانْـــكْ *təbrəndi nəŋ* — نەرسە تەۋرەندى (تَبْرَنُـــورْ - تَبْرَنْماكْ *təbrənür - təbrənmək*).

تُغْرَنْـــــدِي tooqrandï توغراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. اُلْ اوُزينكـــــا اَتْ تُغْرَنْـــــدِي II 348 *ol oziŋə at tooqrandï* — ئـۇ ئۆزىنگـه ئـەت// (گـۆش) توغراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (تُغْرَنُورْ - تُغْرَنْماقْ *tooqranur - tooqranmaq*).

تَقْرَنْـــدِي tavrandï ئالدىراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. اَرْ تَقْرَنْـــدِي *ər tavrandï* — ئـادەم ئالدىراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى، يـەنى ئالـدىراپ كېـتـىپ بارغانـدەك كۆرۈنـدى (تَقْرَنُورْ - تَقْرَنْماقْ *tavranur - tavranmaq*).

تَرْسِـــنْدِي tərsindi تـەتۈر ئـۆرۈلـدى، ئاچچىقلانـدى؛ قايتىلـدى. بَـــكْ اَنكَـــرْ تَرْسِـــنْدِي *bəg aŋar tərsindi* — بـەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. بـاشْ تَرْسِـــنْدِي *bax tərsindi* — يـارا تەسـلەندى، يـەنى سـاقايغاندىن كېـيـىن قايتىلـدى (تَرْسِنُورْ - تَرْسِنْماكْ *tərsinür - tərsinmək*).

تَقْشِنْدِي təvxindi تەپچىدى، كۈچەندى، ھەپلەشتى، پىتىرلىدى. اَرْ ايشْتا تَلِمْ تَقْشِـــنْدِي *ər ïxta təlim təvxindi* — ئادەم ئىشتا كۆپ كۈچەندى (تَقْشُـــنُورْ - تَقْشِـــنْماكْ *təvxinür - təvxinmək*)① II 349 //.

تَتْغَنْدِي tatoqandï تاتلىق ھېسابلىدى، لەززەتلەندى. اَرْ اَشغْ تَتْغَنْدِي *ər axïoq tatoqandï* — ئادەم ئاشنى تاتلىق ھېسابلىدى (تَتْغَنُورْ - تَتْغَنْماقْ *tatoqanur - tatoqanmaq*).

تُلْغَنْـــــدِي toloqandï تولغانـدى، تولغـاق تـۇتتى، تولغـۇالـدى. اَرْ اُلِنْـــــدِي II 386 //تُلْغَنْـــــدِي *ər olïndï toloqandï* — ئـادەم (ئـاغرىق سـەۋەبىدىن) ئـۇۋۇلـنـىپ تولغانـدى، بـىر يانـدىن بـىر يانغـا دومىلـدى. اَرْ اُوزِي تُلْغَنْـــــدِي *ər ozi toloqandï* — ئـادەمنى (ئادەمنـڭ ۋۇجـۇدى) تولغانـــدى. اَرْ اُوزِينكـــا يُونْـــكْ تُلْغَنْـــدِي *ər oziŋə yuŋ toloqandï* — ئادەم ئۆزىگـه يـۇڭ تولغـۇالـدى (تُلْغَنُـــورْ - تُلْغَنْمـــاقْ *toloqanur - toloqanmaq*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَقْشُنُورْ» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «ش - x» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «*təvxinür*» دەپ ئالدۇق.

تُرْقَنْدِي turk‚indï تارتىندى، ئۇيالدى، ھېيىقتى. اُلْ مَنْدِنْ تُرْقَنْدِي *ol məndin turk‚indï* — ئۇ مەندىن تارتىندى، يەنى ئۇ (قىلماقچى بولغان ئىشىدا) مەندىن ئۇيالدى ۋە (ئۇ ئىشنى قىلىشتىن) ياندى (تُرْقَنُورْ - تُرْقَنْماقْ *turk‚inur - turk‚inmak*).

تَزْكِنْدِي təzgindi ئايلاندى، چۆرگىلىدى، پىرقىرىدى؛ تاۋاپ قىلدى. جِغْرِي تَزْكِنْدِي *qïoqrï təzgindi* — چىغرىق//ئايلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِيرِكْ تَزْكِنْدِي *ol yərig təzgindi* — ئۇ يەرنى چۆرگىلىدى، تاۋاپ قىلدى. ھەرقانداق كىشىنىڭ بىر يەرنى زىيارەت (تاۋاپ) قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَزْكِنُورْ - تَزْكِنْماكْ *təzginür - təzginmək*).

350 II

تَلْكَنْدِي təlgəndi ئاچچىقلاندى، تېرىكتى. اُلْ اَنكَرْ بُلْغَنْدِي تَلْكَنْدِي *ol aŋar buloqandï təlgəndi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. «تَلْكَنْدِي *təlgəndi*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلماستىن، «بُلْغَنْدِي *buloqandï*» سۆزى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ (تَلْكَنُورْ - تَلْكَنْماكْ *təlgənür - təlgənmək*).

تُبْلُنْدِي toplundï تېشىلدى. تامْ تُبْلُنْدِي *tam toplundï* — تام تېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُبْلُنُورْ - تُبْلُنْماقْ *toplunur - toplunmak*).

تُبْلَنْدِي tüpləndi تۆپلەندى، تۆۋلىدى. يِغاجْ تُبْلَنْدِي *yïoqaq tüpləndi* — دەرەخ تۆۋلىدى. اَرْ تُبْلَنْدِي *ər tüpləndi* — ئادەم تۆۋلىدى، يەنى مېلى كۆپەيدى. ھەر قانداق نەرسىنىڭ يىلتىز تارتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُبْلَنُورْ - تُبْلَنْماكْ *tüplənür - tüplənmək*).

351 II

تِذْلِنْدِي tïzlïndï تىيىلدى، تىيىقتى. اَرْ ايشْتِنْ تِذْلِنْدِي *ər ïxtïn tïzlïndï* — ئادەم ئىشتىن تىيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سۆزدىن ئۆزىنى توختىتىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِذْلِنُورْ - تِذْلِنْماقْ *tïzlïnur - tïzlïnmak*).

تُشْلَنْدِي tüxləndi ئارام ئالدى، قوندى. اَلْكِنْ تُشْلَنْدِي *əlkin tüxləndi* — مۇساپىر قوندى، يەنى دەم ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن قونالغۇغا قوندى (تُشْلَنُورْ - تُشْلَنْماكْ *tüxlənür - tüxlənmək*).

تَرْلَنْدِي tərləndi تەرلەندى. اَتْ تَرْلَنْدِي *at tərləndi* — ئات تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرْلَنُورْ - تَرْلَنْماكْ *tərlənür - tərlənmək*).

تُرْلُنْدِي türlündi تۈرۈلدى، پۈكلەندى، يۆگەلدى. تُرْلُنْدِي نانْـكْ *türlündi nəŋ* — نەرسە تۈرۈلدى، پۈكلەندى (تُرْلُنُورْ - تُرْلُنْماكْ *türlünur - türlünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذْمْنِي اُكَرْمَنْ	*iżimni өgərmən*	[ئىگەمنى ماختايمەن،
بِلِكْنِي يُكَرْمَنْ // II 352	*bilikni bөgərmən*	بىلىمنى توپلايمەن،
كُنكُلْنِي تُكَرْمَنْ	*kөŋülni tügərmən*	كۆڭۈلنى تۈگىمەن،
اَرْدَمْ اُوزا تُرْلُنُور	*ərdəm üzə türlünür*	پەزىلەت ئۈستىگە يۆگىلىدۇ.]

تەڭرىنىڭ بەرگەن نېمىتى ئۈچۈن تەڭرىمنى ماختايمەن، تەڭرىنىڭ كەرىمى بىلەن كەلگەن بىلىمنى توپلايمەن، كۆڭلۈمنى مۇشۇ بىلىمگە باغلايمەن، چۈنكى مېنىڭ كۆڭلۈم ياخشى ئەخلاق ۋە ياخشى پەزىلەتلەرگە يۆگىلىدۇ.

تُزْلُنْدِي tüzlündi تۈزلەندى، تۈزەلدى. تُزْلُنْدِي يِيرْ *tüzlündi yər* — يەر تۈزلەندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 387 بۇ سۆزنىڭ «تُزُلْدِي *tüzüldi*» شەكلىمۇ بولۇپ، «ايِشْ تُزُلْدِي *ix tüzüldi* — ئىش تۈزەلدى»مۇ دېيىلىدۇ.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلُنُورْ - تُزْلُنْماكْ *tüzlünur - tüzlünmək*). II 353

تُزْلَنْدِي tuzlandï تۈزلاندى. اَتْ تُزْلَنْدِي *at tuzlandï* — گۆش (ئەت) تۈزلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلَنُورْ - تُزْلَنْماقْ *tuzlanur - tuzlanmaq*).

تِزْلِنْدِي tizlindi تىزلىدى. يِنْجُو تِزْلِنْدِي *yinqü tizlindi* — ئۇنچە تىزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِزْلِنُورْ - تِزْلِنْماكْ *tizlinür - tizlinmək*).

تُشْلَنْدِي tuxlandï تۇش كەلدى، ئۇدۇل كەلدى. بِيْر نانْـكْ بِيرْكا تُشْلَنْدِي *bir nəŋ birgə tuxlandï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە تۇش كەلدى (تُشْلَنُورْ - تُشْلَنْماقْ *tuxlanur - tuxlanmaq*).

تِشْلَنْدِي tixləndi چىشى چىقتى، چىشلىق بولدى؛ بىلەندى. اُغْلانْ تِشْلَنْدِي *oqlan tixləndi* — بالىنىڭ چىشى چىقتى. اُرْغاقْ تِشْلَنْدِي *oroqaq tixləndi* — ئورغاق بىلەندى (تِشْلَنُورْ - تِشْلَنْماكْ *tixlənür - tixlənmək*).// II 354

تۈگلۈندى tüglündi تۈگـۈلـدى، تۇرۇلـدى. سۇ‌ۋ بۇغۇزدا تۈگلۈندى *suv booquzda tüglündi* — سۇ بوغۇزدا تۇرۇلدى، يەنى بوغۇزدا سۇ تۇرۇپ قالدى. يىپ تۈگلۈندى *yïp tüglündi* — يىپ تۈگـۈلدى، چىگىچلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۈگلۈنۈر - تۈگلۈنمەك *tüglünür - tüglünmək*).

تۆكلۈندى töklündi تۆكـۈلـدى. سۇ‌ۋ تۆكلۈندى *suv töklündi* — سۇ تۆكـۈلـدى (تۆكلۈنۈر - تۆكلۈنمەك *töklünür - töklünmək*).

تىكلىنىدى tiklindi تىكلەندى. يىغاچ تىكلىنىدى *yïoqaq tiklindi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تىكلىنۈر - تىكلىنمەك *tiklinür - tiklinmək*).

جەرلەنىدى qərləndi كېسەل بولدى، ئاغرىدى، ئېغىرلاشتى. ئەر ئۆزى جەرلەنىدى *ər özi qərləndi* — ئادەمنىڭ تېنى ئاغرىدى (كېسەل بولدى)، ئېغىرلاشتى (جەرلەنۈر - جەرلەنمەك *qərlənür - qərlənmək*). شۇنىڭدەك «ئانىڭ كۆزى جەرلەنىدى *anïŋ közi qərləndi* — ئۇنىڭ كۆزى ئاغرىدى» دېيىلىدۇ.// II 355

جۈرلەندى qürləndi نەرسە ئۇندۇرۇۋالدى. ئۇل ئەندەن نانلىڭ جۈرلەندى *ol andïn nəŋ qürləndi* — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇرۇۋالدى (جۈرلەنۈر - جۈرلەنمەك *qürlənür - qürlənmək*).

جوغلانىدى qoqlandï چوغلاندى، يالقۇنلىدى. ئوت جوغلانىدى *ot qoqlandï* — ئوت يالقۇنلىدى. ئاپتاپتا يەر لاۋۇلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جوغلانۈر - جوغلانمەق *qoqlanur - qoqlanmaq*).

جوغلانىدى quqlandï جۇغلاندى، توپلاندى، يىغىلدى. سۈ قەمۈغ جوغلانىدى *sü ķamuoq quqlandï* — ھەممە قوشۇن جۇغلاندى، يەنى ئەسكەرلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ يىغىلىشتى. ھەرقانداق نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جوغلانۈر - جوغلانمەق *quqlanur - quqlanmaq*).

جەقلانىدى[1] qavlandï چالا پىشتى. ئات جەقلانىدى *ət qavlandï* — گۆش (ئەت) چالا پىشتى (جەقلانۈر - جەقلانمەق *qavlanur - qavlanmaq*).

[1] بۇ سۆز «جەقلانىدى» شەكلىدە يېزىلغان، ئەمما يازما نۇسخا 573- بەتتە ئۇنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «جەقلادى» شەكلىدە يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qavladï*» دەپ ئالدۇق ھەم كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكلىنى قوشۇپ قويدۇق.

جَقْلَنْدِي qavlandï شۆھرەت قازاندى، داڭق چىقاردى.// II 356 اَرْ جَقْلَنْدِي *ər qavlandï* — ئادەم داڭق چىقاردى (جَقْلَنُورْ - جَقْلَنْماقْ *qavlanur - qavlanmaq*).

سُرْتُنْدِي sürtündi سۈرتۈندى، سۈركەندى؛ سۈركىتىپ سۈرۈشتۈرۈشتى. اَتْ يِغَاجْ قَا// II 388 سُرْتُنْدِي *at yïoqaqka sürtündi* — ئات ياغاچقا سۈركەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اُوزِنكا ياغْ سُرْتُنْدِي *ər өziŋə yaoq sürtündi* — ئادەم ئۆزىگە ياغ سۈركىتىپ سۈرۈشتۈرۈپ بىرى بىر نەرسىنى سۈركەپ ئۇنىڭغا سۈرتكۈزۈپ بەرسە شۇنداق دەيىلىدۇ (سُرْتُنُورْ - سُرْتُنْماكْ *sürtünür - sürtünmək*).

سِتْغَنْدِي sïtoqandï سىمايلاندى. اَرْ سِتْغَنْدِي *ər sïtoqandi* — ئادەم سىمايلاندى. كىيىمنى قاتلىسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. بۇ پەئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (سِتْغَنُورْ - سِتْغَنْماقْ *sïtoqanur - sïtoqanmaq*).

سِلْكِنْدِي silkindi سىلكىندى، سىلكۈلدى، دىرىلدىدى. اَرْ تُونِنْ سِلْكِنْدِي *ər tonïn silkindi* — ئادەم تونىنى سىلكۈلدى. اَرْ سِلْكِنْدِي *ər silkindi* — ئادەم (سوغۇقتىن) سىلكىندى، دىرىلدىدى. II 357 تَقَى سِلْكِنْدِي *təvə//silkindi* — تۆگە سىلكىندى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقَى سِلْكِنْسا اَشاكْ كا يُوكْ جِقارْ *təvə silkinsə əxəkkə yük qïqar*

تۆگە سىلكىنسە، ئېشەككە يۈك چىقار.

بۇ ماقال كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا كىرىشىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ (سِلْكِنُورْ - سِلْكِنْماكْ *silkinür - silkinmək*).

سَجْلَنْدِي saqlandï چاچلاندى، چېچى چىقتى. اَرْ سَجْلَنْدِي *ər saqlandï* — ئادەمنىڭ چېچى چىقتى (سَجْلَنُورْ - سَجْلَنْماقْ *saqlanur -saqlanmaq*).

سُجْلُنْدِي suqlundï چۇچۇلاندى، سۈغۈرۈلدى. قِلِيجْ قِيْنِدِنْ سُجْلُنْدِي *kïliq kïndïn suqlundï* — قىلىچ قىنىدىن سۈغۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئورنىدىن سۈغۈرۈلۈپ چىقسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (سُجْلُنُورْ - سُجْلُنْماقْ *suqlunur - suqlunmaq*).

سَرْلَنْدِي sarlandï يۆگىدى ~ يۆگەندى، ئورىدى، ئورىدى. اَرْ سُقْلُقْ سَرْلَنْدِي *ər suvluk sarlandï* — ئادەم سەللە يۆگىدى. اَرْ يُرْكَانْجُو سَرْلَنْدِي

ər yərgənqü sarlandï — ئادەم پايتىما ئوردى. يېپ يىغاچ قا سَرْلَنْدِي// 358 II

yïp yïqaqqa sarlandï — ئارغامچا دەرەخكە ئورالدى. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز (سَرْلَنُورْ - سَرْلَنْمَاقْ *sarlanur - sarlanmaq*).

سرلَنْدِي sarlandï ھازىرلاندى. اَرْ ايشْقا سَرْلَنْدِي *ər ïxqa sarlandï* — ئادەم ئىشقا ھازىرلاندى.

سِرْلَنْدِي sïrlandï سىرلاندى. اَياقْ سِرْلَنْدِي *ayaq sïrlandï* — ئاياق سىرلاندى، يەنى ئاياقنىڭ ئۈستىگە نەقىشلەش ئۈچۈن سىر سۈرتۈلدى (سِرْلَنُورْ - سِرْلَنْمَاقْ *sïrlanur - sïrlanmaq*).

سُزْلَنْدِي sözləndi سۆزلىۋالدى. اُلْ سُوزِنْ مَنكا سُزْلَنْدِي *ol sözin maŋa sözləndi* — ئۇ سۆزىنى ماڭا سۆزلىۋالدى، بەزى سۆزلىرىنى ئاشكارا قىلدى (سُوزْلَنُورْ - سُوزْلَنْماكْ *sözlənür - sözlənmək*).

سُزْلُنْدِي süzlündi سۈزۈلدى. سُوقْ سُزْلُنْدِي *suv süzlündi* — سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْلُنُورْ - سُزْلُنْماكْ *süzlünür - süzlünmək*).

سَشْلِنْدِي səxlindi شېشىلدى ~ يېشىلدى، بوشاندى. اَتْ سَشْلِنْدِي *at səxlindi* — ئات يېشىلدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (سَشْلِنُورْ - سَشْلِنْماكْ *səxlinür - səxlinmək*). //(389 II 359

سُقْلَنْدِي suvlandï سۇلاندى، سۇلۇق بولدى. سُقْلَنْدِي نانْكْ *nəŋ suvlandï* — نەرسە سۇلاندى. مەسىلەن: مېۋىنىڭ سۈيى كۆپەيگەنلىكتىن يۇمشىغىنىغا، يارىنىڭ سېرىقسۇ يىغىلىپ شەلۋەرىگىنىگە ئوخشاش (سُقْلَنُورْ - سُقْلَنْماقْ *suvlanur - suvlanmaq*). اَنِكْ كُوزِي سُقْلَنْدِي *anïŋ kəzi suvlandï* — ئۇنىڭ كۆزى سۇلاندى (ياشاڭغىرىدى).

سَقْلَنْدِي sakŋlandï ساقلاندى. اُلْ مَنْدِنْ سَقْلَنْدِي *ol məndin saqlandï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى (سَقْلَنُورْ - سَقْلَنْماقْ *saqlanur - saqlanmaq*).

سُقْلُنْدِي suqlundï سۇقۇلدى، كىردى، تىقىلدى. اَنِكْ اَذاقِي اُوتْكا سُقْلُنْدِي *anïŋ aźaqï ətkə suqlundï* — ئۇنىڭ ئايىغى ئورەككە تىقىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە كىرىپ بېكىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقْلُنُورْ - سُقْلُنْماقْ *suqlunur - suqlunmaq*).

سُــــــــكْلُنْدِي soglündi قورۇلــدى، كــاۋاپ قىلىنــدى؛ كــاۋاپ قىلىۋالــدى. اَتْ سُكْلُنْدِي *at soglündi* — ئەت (گۆش) كاۋاپ قىلىندى. اُلْ اُزنكــا اَتْ سُــكْلُنْدِي *ol oziŋə at//soglündi* — ئۇ ئۆزىگە گۆش كاۋاپ قىلىۋالدى (سُكْلُنُورْ - سُكْلُنْماكْ *soglünür - soglünmək*).

سَــــتْلَنْدِي satlandï جۈرئــەت قىلــدى، پــەتىنــدى. اُلْ بُــــو ايشْــــقا سَــــتْلَنْدِي[1] *ol bu ïxqa satlandï* — ئۇ بۇ ئىشقا جۈرئەت قىلدى. چىگىلچە (سَــتْلَنُورْ - سَتْلَنْماقْ *satlanur - satlanmaq*).

قَرْتَنْدِي q,artandï ئېغىــز ئالــدۇردى، داۋالــدى. اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْدِي *ər qartïn qartandï* — ئادەم يارىســىنى (چاقىســىنى) ئېغىــز ئالــدۇردى، يــەنى داۋالــدى. «ئۆز يــاراڭنى داۋالا» دېگــەن مەنــىدە «اُوزْ قَرْتْنــــكْ قَــــرْتَنْ *öz qartïŋ qartan*» دېيىلــدۇ. بۇنىڭــدىن «ھەددىڭدىن ئاشما» دېگــەن مەنــە چىقــدۇ (قَرْتَنُــــورْ - قَرْتَنْمــــاقْ *qartanur - qartanmaq*).[361 II]

قُرْتَنْدِي q,urtandï تاتىلانــدى، قاشلاندى. كُنْكْ قُرْتَنْدِي *küŋ qurtandï* — چۆرە (پــەت ۋە شــۇنىڭغا ئوخشــاش نەرسىلەردىن) قاشلاندى. بۇ سۆز ئەسىلىدە «قوينــاڭ قــۇرتىنى ئادالاش» دېگەن سۆزدىن كەلگەن (قُرْتَنُورْ - قُرْتَنْماقْ *qurtanur - qurtanmaq*).

قَقْدُنْدِي q,avdundï قووۇدانــدى، كۆيۈنــدى. اَرْ اُغْلِنكــا قَقْدُنْــدِي *ər oqlïŋa qavdundï* — ئادەم ئوغلىغا كۆيۈندى، ئۇنى دۇچ كەلگەن پېشكەللىكلەردىن ساقلاش ئۈچۈن چارە ئىزدىدى (قَقْدِنُورْ - قَقْدِنْماقْ *qavdïnur - qavdïnmaq*)[2].

قَتْرُنْــــدِي q,atrundï قېتىۋالــدى، توختىۋالــدى، يېنىۋالــدى. كُــــلارْ اَرْ قَتْرُنْــــدِي *külər ər qatrundï* — كۈلۈۋاتقــان ئــادەم قېتىۋالــدى. بــۇ ســۆزنىڭ ئەســلى «قېتىۋالماق، يەنى بىر ئىشتا قاتتىق تۇرۇۋالماق»دۇر. اُلْ مَنكــا يَرْمــاقْ بِــيرُرْ

---

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى يازما نۇسخىدا يېزىلغانىدەك «اِخْتَرا» ئەمەس، «اِجْتَــرا — جۈرئــەت قىلماق» بولۇشى كېرەك، دەپ كەڭ ئىزاھ بەرگەن. بىزمۇ بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق. چۈنكى، بۇ پېئىلنىڭ تومۇرى «شَتْ *xat*» (يازما نۇسخا 161 - بەت) بولۇپ، جۈرئەت مەنىسىدە كەلگەن، چىگىل شېۋىسىدە «سَــتْ *sat*» دەپ ئېيتىلسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزىدىكى «د - *d*» ھەرپىگە ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

اَرْكَانْ قَتْرُنْدِي *ol maŋa yarmaḳ bəŗür ərkən ḳatrundï* — ئۇ ماڭا يارماق بېرىۋاتقانىدى، يېنىۋالدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتْرُنُورْ - قَتْرُنْماقْ *ḳatrunur - ḳatrunmaḳ*).

قَذْرَنْدِي k¸ażrandï قېيىدىدى، قاتتىق تەگدى، كۆپتى. بَكْ اَنكَارْ قَذْرَنْدِي *bəg aŋar ḳażrandï* — 390//بەگ ئۇنىڭغا قېيىدىدى، يەنى ئۇنىڭغا قاتتىق مۇئامىلىدە بولدى (قَدْرَنُورْ - قَدْرَنْماقْ *ḳadranur - ḳadranmaḳ*).

قُرْشَنْدِي k¸urxandï قۇر باغلىدى. اَرْ قُورِنْ قُرْشَنْدِي *ər ḳurïn ḳurxandï* — ئادەم قۇرىنى باغلىدى (قُرْشَنُورْ - قُرْشَنْماقْ *ḳurxanur - ḳurxanmaḳ*).

قَرْغَنْدِي k¸aroqandï قارغىدى. اَرْ اُوزِنْ قَرْغَنْدِي *ər өzin ḳaroqandï* — ئادەم (ئۆزى دۇچ كەلگەن بىر پۇشايمانلىق سەۋەبىدىن) ئۆزىنى قارغىدى (قَرْغَنُورْ - قَرْغَنْماقْ *ḳaroqanur - ḳaroqanmaḳ*).

قَزْغَنْدِي k¸azoqandï قازاندى، ئىگە بولدى. اَرْ تَوارْ قَزْغَنْدِي *ər tawar ḳazoqandï* — ئادەم تاۋار قازاندى، مالغا ئىگە بولدى (قَزْغَنُورْ - تَزْغَنْماقْ *ḳazoqanur - ḳazoqanmaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَقْمَسْ بُدُنْ سَقُكْ سُزْ *baḳmas bodun səvüksüz*
يُدْقِي يُذِي سَرَنْقا// 363 II *burḳï*① *yüźi saranḳa*
قَزْغَنْ اُلِجْ تُزُنْلُكْ *ḳazoqan olïq tüzünlük*
قَلْسُنْ جَقْنْك يَرِنْقا *ḳalsun qavïŋ yarïnḳa*

[خەلق سۆيگۈمسىز -
تۇرتۈك چىراي، بېخىلغا قارىمايدۇ،
ئوغۇلچىقىم! تۇزۇتلۇك بولغىن،
داڭقىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: خەلق يارامسىز، تۇرتۈك چىراي، بېخىل ئادەمگە قارىمايدۇ. ئوغلۇم، تۇزۇتلۇك، مۆلايىم بولغىن، نامىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُدْقِي» شەكلىدە يېزىلغان، بىز مەنىسىگە ئاساسەن «*burḳï*» دەپ ئالدۇق.

قِسْغَنْدِ k‚ïsoqandï قىزغاندى، قىسىندى، پىخسىقلىق قىلدى. اَرْ تَقْارِنْ قِسْغَنْدِ *ər tavarïn kïsoqandï* — ئادەم مېلىنى قىزغاندى، يەنى مېلىنى ئىشلىتىشكە كۆزى قىيمىدى. بۇ سۆز باشقا نەرسىلەرنى قىزغىنىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (قِسْغَنُورْ - قِسْغَنْماقْ *kïsoqanur - kïsoqanmak*). 364 II //

قَرْقَنْدِ k‚arvandï ئاختۇردى، ئىزدەندى. اُلْ يَنْجِقْ اِجْرا يَرْماقْ قَرْقَنْدِ *ol yanqïk iqrə yarmak k‚arvandï* — ئۇ يانچۇق ئىچىدىن يارماق (پۇل) ئاختۇردى. ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى ياندۇرمىلاپ ئىزدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْقَنُورْ - قَرْقَنْماقْ *k‚arvanur - k‚arvanmak*).

قُرْقُنْدِ k‚ork‚undï قورقۇندى، قورقۇمسىرىدى، خەۋپسىرىدى. اَرْ ايْشِدِنْ قُرْقُنْدِ *ər ïxdïn k‚ork‚undï* — ئادەم ئىشتىن خەۋپسىرىدى (قُرْقُنُورْ - قُرْقُنْماقْ *k‚ork‚unur - k‚ork‚unmak*).

قُرْلَنْدِ k‚orlandï ئۇۋۇلاندى، قورۇنۇپ كەتتى، ئېچىندى؛ ئېچىدى. اَرْ تَقارِنكا قُرْلَنْدِ *ər tavarïŋa k‚orlandï* — ئادەم مېلىغا ئۇۋۇلاندى، يەنى مېلىنىڭ قولدىن چىقىپ كەتكىنىگە ئېچىندى ۋە بۇنى زىيان ھېسابلىدى (قُرْلَنُورْ - قُرْلَنْماقْ *k‚orlanur - k‚orlanmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «و - ۋاۋ» بىلەن «قُورْلَنْدِ *k‚orlandï*» شەكلىدە كېلىدۇ. يُغُرْتْ قُرْلَنْدِ *yoqurt k‚orlandï* — قېتىق ئېچىدى.

قِرْلَنْدِ k‚ïrlandï قىرلاشتى. يِيرْ قِرْلَنْدِ *yər k‚ïrlandï* — يەر قىرلاشتى، يەنى يەر بۇدۇر - چوقۇر بولۇپ كەتتى (قِرْلَنُورْ - قِرْلَنْماقْ *k‚ïrlanur - k‚ïrlanmak*). 365 II //

قِزْلَنْدِ k‚ïzlandï قىممەت كۆردى، قىممەت سانىدى. اُلْ بُو اَتْغْ قِزْلَنْدِ *ol bu atïq k‚ïzlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كۆردى. باشقا نەرسىنى قىممەت كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِزْلَنْدِ k‚ïzlandï قىز قىلىۋالدى. اُلْ اَنِ قِزْلَنْدِ *ol anï k‚ïzlandï* — ئۇ ئۇنى قىز قىلىۋالدى (قِزْلَنُورْ - قِزْلَنْماقْ *k‚ïzlanur - k‚ïzlanmak*).

قَزْلِنْدِ k‚azlïndï قېزىلدى. يِيرْ قَزْلِنْدِ *yər k‚azlïndï* — يەر قېزىلدى (قَزْلِنُورْ - قَزْلِنْماقْ *k‚azlïnur - k‚azlïnmak*). 391 //

قِسْلِنْدِي k,ïslïndï قىسىلدى. قِسْلِنْدِي نانْكْ *kïslïndï nəŋ* — نەرسە قىسىلدى، يەنى نەرسە خۇددى ئۇزەڭگىنىڭ قېيىشى ئارىسىدا ياكى پۇت بوسۇغا بىلەن ئىشىك ئارىسىدا قىسىلىپ قالغاندەك، ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلدى (قِسْلِنُورْ - قِسْلِنْماقْ *kïslïnur - kïslïnmak*).

قُشْلُنْدِي k,oxlundï قوشلاندى، قوش بولدى؛ قوشۇلدى. ايكِي نانْكْ قُشْلُنْدِي *iki nəŋ koxlundï* — ئىككى نەرسە//قوشۇلدى، يەنى ئىككى قوي يانمۇيان كېلىپ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك ياكى ئىككى ئاتلىق يانمۇيان كېلىپ ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك بىر - بىرىگە قوشۇلدى (قُشْلُنُورْ - قُشْلُنْماقْ *koxlunur - koxlunmak*). 366 II

قُشْلَنْدِي k,oxlandï قوش قىلىۋالدى، ياندىۋالدى. اَرْ اُزِنكا اَتْ قُشْلَنْدِي *ər özinə at koxlandï* — ئادەم ئۆزىگە (يەنە بىر) ئات ياندىۋالدى (قُشْلَنُورْ - قُشْلَنْماقْ *koxlanur - koxlanmak*).

قَقْلَنْدِي k,ak,landï قاقلاندى، قاق قىلىندى، قۇرۇتۇلدى. اَتْ قَقْلَنْدِي *ət kakłandï* — گۆش قاقلاندى، قاق قىلىندى.

قَقْلَنْدِي k,ak,landï يىغىلدى، توپلاندى. سُوڤْ قَقْلَنْدِي *suv kakłandï* — سۇ قاققا يىغىلدى (قَقْلَنُورْ - قَقْلَنْماقْ *kakłanur - kakłanmak*).

كَڤْشَنْدِي kəvxəndï كۆشەندى، كۆشىدى. تَڤَى كَڤْشَنْدِي *təvə kəvxəndï* — تۆگە كۆشەندى (كَڤْشَنُورْ - كَڤْشَنْماكْ *kəvxənur - kəvxənmək*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُجْلَنْدِي küqləndï كۇچلەندى. اَرْ كُجْلَنْدِي *ər küqləndï* — ئادەم//367 II كۇچلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجْلَنُورْ - كُجْلَنْماكْ *küqlənür - küqlənmək*).

كُرْلَنْدِي kürləndï گۇلدۇرلىدى، گۇرۇلدىدى. كُوكْ كُرْلَنْدِي *kək kürləndï* — ھاۋا گۇلدۇرلىدى (كُرْلَنُورْ - كُرْلَنْماكْ *kürlənür - kürlənmək*)[1].

كِرْلَنْدِي kirləndï كىرلەندى ~ كىرلەشتى: چاپاقلاشتى. تُونْ كِرْلَنْدِي *ton kirləndï* — تون كىرلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرْلَنُورْ - كِرْلَنْماكْ *kirlənür - kirlənmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

كُوزْ كِرْلَنْدِي *köz kirləndi* — كوز چاپاقلاشتى.

كَزْلَنْدِي kəzləndi گەزلەندى، گەز باغلىدى. اُقْ كَزْلَنْدِي *ok kəzləndi* — ئوق گەزلەندى، يەنى ئوقنىڭ قۇيرۇقىغا گەز چىقىرىلدى. اَشِجْ كَزْلَنْدِي *aʒiq kəzləndi* — قازان گەز باغلىدى (كَزْلَنُورْ - كَزْلَنْماكْ *kəzlənür - kəzlənmək*).

كِزْلَنْدِي kizləndi يوشۇرۇۋالدى. اُلْ تَقارِنْ كِزْلَنْدِي *ol tavarïn kizləndi* — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈندى.// II 368 مېلىنى ئۆزى يوشۇرۇۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِزْلَنُورْ - كِزْلَنْماكْ *kizlənür - kizlənmək*).

كَسْلِنْدِي kəslindi كېسىلدى، كەسىلەندى. كَسْلِنْدِي نانْكْ *kəslindi nəŋ* — نەرسە كەسىلەندى (كَسْلِنُورْ - كَسْلِنْماكْ *kəslinür - kəslinmək*).

كُكْلَنْدِي kökləndi كۆكلەندى؛ كۆكلىدى، راۋاج تاپتى. اَذَرْ كُكْلَنْدِي *ʌżər köklәndi* — ئېگەر كۆكلەندى. اَرْ كُكْلَنْدِي *ər köklәndi* — ئادەم كۆكلىدى. بېيىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ *köklənür - köklənmək*).

كُكْلَنْدِي kökləndi كۆكلەندى، كۆك چۈشتى. يُوزِي اَنِكْ كُكْلَنْدِي *yüzi anïŋ köklәndi* — ئۇنىڭ يۈزى كۆكلەندى، يۈزىگە كۆك چۈشتى.

كُكْلَنْدِي kügləndi كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ كُكْلَنْدِي *ər kügləndi* — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ *küglənür - küglənmək*).// II 392

بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُوكْلَنْدِي *kügləndi*»دۇر.// II 369

كَمْلَنْدِي kəmləndi ئاغرىدى، كېسەل بولدى. اَتْ كَمْلَنْدِي *at kəmləndi* — ئات ئاغرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز ئەسلىدە ئاتقىلا قوللىنىلىدۇ (كَمْلَنُورْ - كَمْلَنْماكْ *kəmlənür - kəmlənmək*)

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك مەنىدە يۈرىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *uraqut bəglәndi* — خوتۇن خوجايىنلىق بولدى،

يەنى ئەرلىك بولدى»، «ئار ئانى قىزلاندى *ər ani kïzlandï* — ئادەم ئۇنى قىز قىلىۋالدى، يەنى ئۇنى قىز قىلىۋېلىپ، قىزلىق بولدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پەئىللىق رولنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: «ئار ئاتلاندى *ər atlandï* — ئادەم ئاتلاندى، ئاتقا مىندى»، «ئات تەرلىدى *at tərləndi* — ئات تەرلىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئۈچىنچى، ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەشنى ئىشلىگۈچى ئۆزىلا ئۈستىگە ئالغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «ئار ئۇزنىكا يەمىشنى ئەكەلدى *ər özinə yəmix əvdindi* — ئادەم ئۆزىگە يېمىش تېرىۋالدى»، «ئۇل ئۇزنىكا ئاتنى سۈگلۈندى *ol özinə at söglündi* — ئۇ ئۆزىگە/(ئۆزىلا) گۆش كاۋاپ قىلىۋالدى» دېگەنگە ئوخشاش.

370 II

بۇ قىسىمدىكى تۆت ھەرپلىك ئىسىم ۋە پەئىللار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنغاندا ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قېلىپ، سەھىھ (ھەرپى ئىللەتسىز) سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «ئار قارتىن قارتاندى *ər kartïn kartandï* — ئادەم چاقسىنى ئېغىز ئالدۇردى» دېگەندەكىدەك. بۇ پەئىل ئۆتۈمسىز پەئىل ئورنىدا كېلىدۇ، ئەسلى «قارتادى *kartadï*» دۇر. شۇنىڭدەك «ئار كۈگلادى *ər küglədi* — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «كۈگلادى *küglədi*» دۇر. «قۇر قۇرشاندى *qur qurxandï* — قۇر باغلىدى، بەلباغ باغلىدى»، بۇنىڭ ئەسلى «قۇرشادى *qurxadï*» دۇر.

تۆتىنچى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچبىرىنى بىلدۈرمەي، پەئىلنىڭ ئۆز مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «تەۋە كەۋشەندى *təvə kəvxəndi* — تۆگە كۆشىدى». «ئار تۇرقۇندى *ər turqundï* — ئادەم (بىر ئىشنى قىلىشتىن) ھېيىقتى»، «جىغرى تەزگىندى *qïoqrï təzgindi* — چىغرىق ئايلاندى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

393

قائىدە

بۇ قىسىمدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: // «مَنِي تُذْغُرْ *məni tożoqur* — مېنى تويدۇر»، «اَتْ سُقْغَرْ *at suvoqar* — ئات سۇغار»، «مَنِي اُذْغُرْ *məni ożoqur* — مېنى ئويغات» دېگەنگە ئوخشاش. «ر – *r*» بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللار قىسمىدا ئىككىنچى بوغۇمدىكى ھەرىكەت ئوبيېكتىغا ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۈچۈن، «ر – *r*» دىن كېيىن بىر «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. بۇلار «د – *d*» غا قوشۇلۇش بىلەن «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ، قوش (تەشدىتلىك) ھەرپى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتِنْ سُقْغَرْتِّي *ol atïn suvoqartti* — ئۇ (بىركىمگە) ئېتىنى سۇغارتتى». بۇ يەردە ئىككى ساكىن بىلله كەلگەن. «مَنْ اَنِ تُذْغُرْتُّمْ *mən anï tożoqurttum* — مەن ئۇنى تويدۇرتتۇم». بۇنى چۈشىنىۋال.

بۇ قىسىمدىكى سۈپەت تۈركىلەردە «سُقْغَرْغُوجِي *suvoqaroquqï*»، «تُذْغُرْغُوجِي *tożoquroquqï*» بولۇپ كەلسە، ئوغۇزلاردا «تُذْغُرْدَجِي *tożoqurdaqï*»، «سُقْغَرْدَجِي *suvoqardaqï*» بولۇپ كېلىدۇ.

ئىش ـ ھەرىكەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت پۈتۈن تۈركىلەردە ئوخشاش، يەنى تەركىبىدە «ق – *q*» ۋە «غ – *oq*» ھەرپلىرى كەلگەن ھەم قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُذْغُرْغَانْ *ożoquroqan* — (دائىم) // ئويغىتىدىغان»، «تُذْغُرْغَانْ *tożoquroqan* — (دائىم) تويدۇرىدىغان»؛ تەركىبىدە «ك – *k* ، *g*» كەلگەن سۆزلەردە «كُلْسِرْكَانْ اَرْ *külsirgən ər* — كۈلۈمسىرەپلا تۇرىدىغان ئادەم» شەكىلدە كېلىدۇ. شۇنىڭدەك تۆگىگە قارىتا «كَفْشَنْكَانْ تَقَى *kəvxəngən təvə* — كۆشەپلا تۇرىدىغان تۆگە» دېيىلىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئۇ شۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَتْ سُقْغَرْ غُلُقْ اَرْدِي

ol at suvoqaroquluk, ərdi — ئۇ ئات سۇغارغۇلۇق ئىدى، ئۇ ئات سۇغىرىشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ اَتِ سُقْغَرِغْلُقْ اَرْدِ *ol anï tożoquroquluk, ərdi* — ئۇ ئۇنى تويدۇرغۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى تويدۇرۇشى كېرەك ئىدى» شەكلىدە بولىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىشنى ئارزۇ قىلىش ۋە ئۇنىڭغا جەزم قىلىش مەنىسىدە كەلگەن سۈپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِغْسَاقْ اَرْدِ *ol at suvoqarïoqsak, ərdi* — ئۇنىڭ ئات سۇغارغۇسى كەلدى، ئات سۇغارماقچى بولدى»، «اُلْ اَنِ سُقْدِنْ كَجْرُشْسَاكْ اَرْدِ *ol anï suvdïnkəqrüxsək ərdi* — ئۇنىڭ ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزۈشكۈسى 373 II كەلدى، ئۇ ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزۈشمەكچى بولدى». ئەمما بۇ بابتا بۇنداق شەكىل ئاز قوللىنىلىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى ياكى 394 ئۇ ئىشنى قىلىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِغْلِي اَرْدِ *ol at suvoqarïoqlï ərdi* — ئۇ ئات سۇغىرىقلىق ئىدى، ئۇ ئاتنى سۇغىرىپ بولغانىدى»، «اُلْ اَنِ تُذْغُرُغْلِي اُلْ *ol anï tożoquruoqlï ol* — ئۇ ئۇنى تويغۇزۇقلۇق، ئۇ ئۇنى تويغۇزۇپ بولغان». سۆز مۇشۇ مەنىدە كەلگەنده، ئاخىرقى ھەرپى ھەرىكىلىك بولىدۇ.

سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) مۇنداق بولىدۇ: «اُذْغُرْمِشْ اُلْ [1] *ożoqurmïx ər* — ئويغىتىلغان ئادەم»، «تُذْغُرْمِشْ *tożoqurmïx* — تويغۇزۇلغان». سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك بىر تەرزده كېلىدۇ.

374 II
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُلْ» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «اَرْ *ər*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك
فَعْلَعْدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سَلِمْلَشْدِي salïmlaxdï جېدەللەشتى، تاكاللاشتى. اَنِكْ بِرْلا سَلِمْلَشْدِي *anïŋ birlə salïmlaxdï* — ئۇنىڭ بىلەن جېدەللەشتى (سَلِمْلَشُورْ - سَلِمْلَشْماقْ *salïmlaxur - salïmlaxmaq*).

قُنُقْلَشْدِي k,onuk,laxdï مېھمان قىلىشىشتى. اُلارْ اِكّي قُنُقْلَشْدِي *olar ikki k,onuk,laxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) مېھمان قىلىشىشتى (قُنُقْلَشُورْ - قُنُقْلَشْماقْ *k,onuk,laxur - k,onuk,laxmak*).

بۇ خىل پېئىللارنىڭ ئالدىنقىسى («سَلِمْلَشْماقْ») دىن باشقىسى تۆپ پېئىل ئەمەس، لېكىن ئۇچ ھەرپلىك/ئىسىملاردىن قىماردا تىكىش (دو چىقىش) مەنىسىنى بېرىدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ. «اَنِكْ بِرْلا اُيْنادِي يَرِقْلَشُو *anïŋ birlə oynadï yarïk,laxu* — ئۇنىڭ بىلەن ساۋۇت تىكىشىپ ئويناندى، كىم ئۇتسا (ساۋۇتنى) شۇ ئالىدۇ». بۇ پېئىل بەسلىشىش ياكى بىر - بىرىگە ئۇيغۇنلىشىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. «اُلارْ اِكّي قُنُقْلَشْدِي *olar ikki k,onuk,laxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) مېھمان قىلىشىشتى». مۇشۇنداق مەنىنى بىلدۇرۇشتە ئۇچ ھەرپ، تۆت ھەرپ ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن سۆزلەر مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ياسىلىدۇ.

بَرِمْسِنْدِي barïmsïndï باردىغانىدەك كۆرۈندى. اُلْ اَڤكا بَرِمْسِنْدِي *ol əvgə barïmsïndï* — ئۇ ئۆيگە (بارمايدىغان بولسىمۇ) باردىغانىدەك كۆرۈندى (بَرِمْسِنُورْ - بَرِمْسِنْماقْ *barïmsïnur - barïmsïnmak*).

تَرِمْسِنْدِي tarïmsïndï تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَرِغْ تَرِمْسِنْدِي — *ol tarïoŋ tarïmsïndï* ئۇ (ئاشلىق تېرىمايدىغان بولسىمۇ) ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى (تَرِمْسِنُورْ - تَرِمْسِنْماقْ *tarïmsïnur - tarïmsïnmaq*).

كَلِمْسِنْدِي kəlimsindi كېلىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ بَرُو//كَلِمْسِنْدِي — *ol bərü kəlimsindi* ئۇ بېرى كېلىدىغاندەك كۆرۈندى (كَلِمْسِنُورْ - كَلِمْسِنْماكْ *kəlimsinür - kəlimsinmək*). 376 II 395 //

كُلُمْسِنْدِي külümsindi كۈلگەندەك كۆرۈندى. اَرْ كُلُمْسِنْدِي — *ər külümsindi* ئادەم كۈلگەندەك كۆرۈندى، يەنى ئۆزىنى كۈلگەن قىلىپ كۆرسەتتى (كُلُمْسِنُورْ - كُلُمْسِنْماكْ *külümsinür - külümsinmək*).

بۇ پېئىللار ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئىدى. يىلتىزغا «مْسِن *msïn//msin*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن بەش ھەرپلىككە ئايلاندى. بۇ قوشۇمچە ئاشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇچ ھەرپتىن، تۆت ھەرپتىن، بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللارغىمۇ قوشۇلىدۇ. بۇ پېئىل ئەرەبچىدىكى «تَفَاعُلْ *təfaul*» ۋەزنىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «تَغَافَلَ الرَّجُلْ — ئادەم (مەلۇم ئىشتىن) خەۋىرى بولسىمۇ، ئۆزىنى خەۋىرى يوقتەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «تَضَاحَكَ — ئۇ ئەمەلدە كۈلمىگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مەنە ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: ئەسلىي سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى فەتھىلىك بولسا فەتھىلىك، زەممىلىك بولسا زەممىلىك، كەسرىلىك بولسا كەسرىلىك پېتىچە قېلىۋېرىدۇ. فەتھىلىك كەلگىنىگە//مىسال: 377 II «اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ تِلَمْسِنْدِي — *ol andïn naŋ tiləmsindi* ئۇ ئۇنىڭدىن بىر نەرسە تىلەۋاتقاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ بِجَاكْ بِلَمْسِنْدِي — *ol piqək biləmsindi* ئۇ پىچاق (بىلىمىگەن بولسىمۇ) بىلەۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «تِيلا *tilə* — تىلە»، «بِيلا *bilə* — بىلە» بولۇپ، «ل - *l*» ھەرپى ئەسلىدە فەتھىلىك ئىدى، ئۆز پېتىچە قېلىۋەردى. زەممىلىك كەلگىنىگە مىسال: «اُلْ مَنكا تَلِمْ كُلُمْسِنْدِي — *ol maŋa təlim külümsindi* ئۇ ماڭا كۆپ كۈلىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ يُقَارُو تُرُمْسِنْدِي — *ol yoqaru turumsïndï* ئۇ (قوپمىغان بولسىمۇ) قوپۇۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كُلْ *kül* — كۈل»،

«تُـــــرْ tur — تـۈر، قـوپ» بولـۇپ، «ل – l» ۋە «ر – r» ھەرپـلـىرى ئەسـلـىدە ساكـىنـلـىق ئىدى. مۇشۇ مەنـنـى ئىپادىلەش ئۈچـۈن زەمـمـىلـىك قـىلـىنـدى. چۈنكى، بۇ سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ھەرپىدىكى زەمـمـىلـىك بولغاچقا شۇنـىڭغا ماسلاشتى.

پـەقەت ئىككى ھەرپـتـىن تۈزۈلگـەن پـېئـىللاردىلا بىرىنچـى ھـەرپ فـەتھـىلـىك كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ، فەتھىلىك كەلگەن بىرىنچى ھەرپكە ماسلاشتۇرۇلمايدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكا بَرِمْسِنْدِي ol əvgə barïmsïndï — ئۇ ئۆيگە بارىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اَرْ // سُقْقا قَرِمْسِنْدِي II 378 ər suvqa qarïmsïndï — ئادەم سۇغا قاقاۋاتقاندەك كۆرۈندى»، «يەنى بوغۇزىغا سۇ تۇرۇپ قالغاندەك كۆرۈندى»[396]. يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ پېئىللارنىڭ يىلتىزىدىكى ئىككىنچى ھەرپ فەتھىلىك قىلىنمىدى.

ئىككى ھەرپـتـىن تۈزۈلگـەن پـېئـىللارنىڭ ئاۋازالقى ھەرپى كەسرىلىك بولسا، كەسرىلىك پېتى قالىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكا كِرِمْسِنْدِي ol əvgə kirimsindi — ئۇ ئۆيگە كىرىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ يَرْماقْ تِرِمْسِنْدِي ol yarmaq tərimsindi — ئۇ پۇل (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تېرىدىغاندەك كۆرۈندى».

بۇ قوشۇمچىدىكى «م – m» ھەرپى ھەمـىشـە ساكـىنـلـىق، «س – s» ھەرپى ھەمـىشـە كەسرىلىك، «ن – n» ھەرپى ساكـىنـلـىق بولىدۇ. ھەرىكىلەرنىڭ ھەممىسى قوشۇمچىنىڭ ئالدىدىكى ھەرپكە باغلىق بولىدۇ. مەن بۇ توغرىدا ئىككى ھەرپلىك پېئىللار بابىدا ئېيتتىم.

ئـۇچ ھـەرپلـىـك پېئـىلـىـللارغا كـىـەلسەك: « اُلْ اَنـــــــي قَجْرُمْسِـــــــنْدِي ol anï qaqrumsïndï — ئـۇ ئـۇنى (قاچـۇرمـىغان بولسـمـۇ) قاچۇرىدىغانـدەك كۆرۈنـدى»، «اُلْ اَنِكْ يازُقِنْ كَجْرُمْسِـــنْدِي ol anïŋ yazuqïn kəqrümsindï — ئـۇ ئۇنىڭ گۇناھىنى (ئەمەلىيەتتە كەچۈرمـىگەن بولسـمـۇ)//كەچۈرگـەن بولـۇپ كۆرۈنـدى»[379]. بۇ يەردە «ر – r» ھەرپى زەمـمـىلـىك كەلگەن. چۈنكى، بۇ قـىسـمـدا «قَجُرْ qaqur» سۆزىدىكى «ج – q» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى (زەممە) «ر – r» ھەرپىگە يۆتكىلىپ، «ج – q» ھەرپى ساكـىنـلـىق قىلىنغان. ئۇچ ھەرپلىكىلەردە سۆزنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى ئاخىرقى ھەرپىگە يېقىن بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىلىدۇ. تۆت ھەرپلىكىلەرگە مىسال: «اَرْ اَتْ سُقْغَرِمْسِنْدِي ər at suvqarïmsïndï — ئادەم ئات

سۇغىرىۋاتقان بولۇپ كۆرۈندى». بۇنىڭدا «غ – ƣ» ھەرپى فەتھىلىك بولغاچقا، «ر – r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىندى، چۈنكى فەتھە بىلەن كەسرە خۇددى ئىككى ھەرپلىكلەردە قارىمۇ قارشى بولمىغىنىدەك، بۇ يەردىمۇ قارىمۇ قارشى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بَرِمْسِنْدِ barïmsïndï — باردىغانىدەك كۆرۈندى»، شۇنىڭدەك «تىلەيدىغانىدەك كۆرۈندى» سۆزى «تِلِمْسِنْدِ tilimsindi» دېيىلمەي «تَلَمْسِنْدِ tiləmsindi» دېيىلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك «تىلا tilə —— تىلە»[1] دۇر. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يەنى «ا – ئەلىف» قىسقارتىلغان. چۈنكى، پېئىلغا بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى//بولغان 380 II «ا – ئەلىف» تەلەپپۇزدا سىڭىشىپ كېتىدۇ ۋە يېزىقتا ساقلانمايدۇ. ئۇچ ھەرپلىك پېئىل ئىككى ھەرپلىك پېئىلغا ئوخشاپ قالماسلىقى ئۈچۈن «ا – ئەلىف» قىسقارتىلغاندىن كېيىن، «ل – l» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىش توغرا بولمايدۇ. مەسىلەن://397 «يَرِنْدَقْ تِلِمْسِنْدِ yarïndaq, tilimsindi —— تاسما تىلىدىغانىدەك كۆرۈندى، ئۆزىنى تاسما تىلىدىغانىدەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «بِجَاكْ بِلَمْسِنْدِ piqək biləmsindi —— پىچاق بىلەيدىغانىدەك كۆرۈندى» سۆزلىرىدىكى «ل – l» ھەرپى كەسرىلىك قىلىنسا، «ئىشنى بىلىدىغانىدەك كۆرۈندى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ايِشْ بِلِمْسِنْدِ ix bilimsindi» دېگەندىكى «بِلِمْسِنْدِ bilimsindi »گە ئوخشاپ قالمىدۇ. بۇ سۆز ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن، ئالدىنقىلىرى ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلگەن. يۇقىرىدا، ئۇچ ھەرپلىكلەر توغرىسىدىكى قائىدىدە، «قَجُرْ kaqur »، «كَجُرْ kəqür » دېگەن پېئىللاردىكى ئوتتۇرانچى ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىۋېتىلىدۇ، دېگەنىدۇق. بۇ قىسىمدا «ج – q» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ «قَجْرُمْسِنْدِ kaqrumsïndï —— قاچۇرىدىغانىدەك كۆرۈندى» دېسەك، بۇ سۆزدىكى «ج – q» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى ئۇنىڭدىن كېيىنكى «ر – r» ھەرپىگە كۆچۈرۈلگەن بولىدۇ. فەتھە كەسرە بىلەن زىت بولمىغىنى ئۈچۈن ئۆز پېتىچە قېلىۋەرگەن. زەمە كەسرىگە زىت بولغىنى ئۈچۈن//381 II «ر – r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىنمىغان. مەسىلەن: «اُلْ اَنِ تُذْغُرُمْسِنْدِ ol anï tożoqurumsïndï —— ئۇ ئۇنى

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە ئۇچ ھەرپلىك قىلىپ يېزىلىپ قالغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 396 - بەتتە «تِلا» شەكلىدە تۆت ھەرپلىك قىلىپ يېزىلغان.

تويغۇزىدىغانىدەك كۆرۈنىدى». مەن سۆزلەپ ئۆتكەن بۇ قائىدىلەر پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكى ھەممە پەئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھېچقايسىسى بۇ قائىدىدىن چىقىپ كەتمەيدۇ.

بۇ بابتا بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن پەئىللاردىن مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بىرلا پەئىل بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ «اُلْ مَنكا يَرَمْسِنْدِي *ol maŋa yaramsïndï* — ئۇ ماڭا (ئۆزىنى) ئوبدانچاق قىلىپ كۆرسەتتى، خۇشامەت قىلدى»دۇر (يَرَمْسِنُورْ - *yaramsïnur - yaramsïnmaq* يَرَمْسِنْماقْ).

قِسِرْقَنْدِي *kïsïrkandï* قىزغاندى، قىسىپ تۇتتى. اَرْ تَقْارِنْ قِسِرْقَنْدِي *ər tavarïn kïsïrkandï* — ئادەم مېلىنى قىزغاندى، (سەرپ قىلمۇيتىشتىن ئەنسىرەپ) قىسىپ تۇتتى (قِسِرْقَنُورْ - قِسِرْقَنْماقْ *kïsïrkanur - kïsïrkanmaq*).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِلْتِبْ تَرِغْ قُذْمَدِي	*əltip tarïoŋ kożmadï*
سِجْغانْ تَقِي سِقِرْقانْ// II 382	*sïqoŋan takï sïkïrkan*
كِزْلَبْ نالُكْ كُتَرْسَنْ	*kizləp nəlük kütərsən*
اَمْدِي اَنِي قِسِرْقانْ	*əmdi anï kïsïrkan*

[ئاشلىقنى توشۇپ قويمىدى،
چاشقان بىلەن تۇلۇمچاشقان،
نېمىسىنى يوشۇراتتىڭ،
ئەمدى ئۇنى قىزغان.]

ئۆز بالا - چاقىسىغىمۇ پىخسىقلىق قىلغان كىشىگە كىنايە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: يىغقان ئاشلىقىڭنى چاشقان ۋە ھۆدىگەن (تۇلۇمچاشقان) بىر تالمۇ قالدۇرماي توشۇپ بولدى؛ ئەمدى قىسىۋال، ئۇنى بالا - چاقاڭغىمۇ يېدۇرمە.

بُلِتْلَنْدِي *bulïtlandï* بۇلۇتلاندى. كُوكْ بُلِتْلَنْدِي *kok bulïtlandï* — كۆك (ئاسمان) بۇلۇتلاندى (بُلِتْلَنُورْ - بُلِتْلَنْماقْ *bulïtlanur - bulïtlanmaq*).

بَغرْلَنْدي baoƣirlandï بېغىردەك بولدى، ئۇيۇدى. قانْ // 383 II بَغرْلَنْدي *kan baoƣirlandï* — قان بېغىردەك بولدى، توڭۇر - توڭۇر بولۇپ ئۇيۇدى. سۈت قېتىق بولۇپ ئۇيۇسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَغرْلَنُورْ - بَغرْلَنْماقْ *baoƣirlanur - baoƣirlanmaq*). 398 //

بُتَقْلَنْدي putak,landï پۇتاقلاندى، شاخلاندى: تارماقلاندى. يِغاجْ بُتَقْلَنْدي *yïoƣaq putaqlandï* — دەرەخ پۇتاقلاندى. سُوقْ بُتَقْلَنْدي *suv putaqlandï* — سۇ تارماقلاندى. بۇنىڭ ئەسلى «بُتَقْ *putaq* — پۇتاق، شاخ» تۇر (بُتَقْلَنُورْ - بُتَقْلَنْماقْ *putaqlanur - putaqlanmaq*).

بَشَقْلَنْدي baxak,landï باشاقلاندى، باشاق بېكىتىلدى. سُنكُو بَشَقْلَنْدي *sünü baxaqlandï* — نەيزە باشاقلاندى، نەيزىگە ئۇچ بېكىتىلدى. ئوققا ئۇچ بېكىتىلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشَقْلَنُورْ - بَشَقْلَنْماقْ *baxaqlanur - baxaqlanmaq*).

بَلِقْلَنْدي balïk,landï بېلىقلاندى. كُولْ بَلِقْلَنْدي *køl balïqlandï* — كۆل بېلىقلاندى. بېلىقلىق بولدى. ئارغۇلار بىر يەر پاتقاق بولسا شۇنداق دەيدۇ. ئۇيغۇرلار بىر يەر شەھەرلىك (قەلئەلىك) بولسا شۇنداق دەيدۇ // 384 II (بَلِقْلَنُورْ - بَلِقْلَنْماقْ *balïqlanur - balïqlanmaq*).

بِجاكْلَنْدي piqəkləndi پىچاقلاندى، پىچاقلىق بولدى. اَرْ بِجاكْلَنْدي *ər piqəkləndi* — ئادەم پىچاقلىق بولدى (بِجاكْلَنُورْ - بِجاكْلَنْماكْ *piqəklənür - piəqklənmək*).

تُبُتْلَنْدي tübütləndi تۈبۈت بولۇڭالدى. اَرْ تُبُتْلَنْدي *ər tübütləndi* — ئادەم تۈبۈت بولۇڭالدى، تۈبۈت قىياپىتىگە كىردى. تۈبۈتلەر تۈرك ئېلىگە باشقا جايدىن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشىلەردۇر (تُبُتْلَنُورْ - تُبُتْلَنْماكْ *tübütlənür - tübütlənmək*).

تَتِغْلَنْدي tatïoqlandï تەم كىردى، تاتلىق بولدى. اُزُمْ تَتِغْلَنْدي *üzüm tatïoqlandï* — ئۈزۈم تاتلىق بولدى، ئۇزۇمگە تەم كىردى. ھەرقانداق نەرسىگە تەم كىرسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتِغْلَنُورْ - تَتِغْلَنْماقْ *tatïoqlanur - tatïoqlanmaq*).

تُتُقْلَنْدي tutuk,landï تۇتۇقلۇق بولدى. اُراغْتْ تُتُقْلَنْدي *uraoqut tutuqlandï* — ئايال تۇتۇقلۇق بولدى، ئالدىدا خىزمەت قىلىدىغان ئاغۋات ئاغىسىغا ئىگە بولدى (تُتُقْلَنُورْ - تُتُقْلَنْماقْ *tutuqlanur - tutuqlanmaq*). 385 II //

تُرُقْلَنْـــدِي turuqlandï ئورۇق كـۆردى، ئـورۇق هېسـابلىدى. اُلْ بُـــو اَتـــغْ تُرُقْلَنْـــدِي *ol bu atïoq turuqlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى ئورۇق كۆردى. ئاتتىن باشقىسىنى ئورۇق كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُقْلَنُورْ - تُرُقْلَنْماقْ *turuqlanur - turuqlanmaq*).

تُلُمْلَنْـــدِي tolumlandï قوراللاندى. اَرْ تُلُمْلَنْـــدِي *ar tolumlandï* — ئادەم قوراللاندى، قورال - ياراغلىرىنى ئاستى (تُلُمْلَنُورْ - تُلُمْلَنْماقْ *tolumlanur - tolumlanmaq*).

جُبُرْلَنْدِي qüpürləndi چۈپۈرلاندى، چۈپۈرلۈق بولدى. اَجْكُو جُبُرْلَنْدِي *əqkü qüpürləndi* — ئۆچكە چۈپۈرلاندى (جُبُرْلَنُورْ - جُبُرْلَنْماكْ *qüpürlənür - qüpürlənmək*).

جَبِشْـــــلَنْدِي qəbixləndi چۈشـلەندى، چـۈشى بولـدى. اُغْـــــلاقْ جَبِشْـــــلَنْدِي *ooqlaq qəbixləndi* — ئوغلاق چـۈشى بولـدى. ئوغلاق ئالتـە ئـايلىق بولغانـدا چـۈشى دېيىلىدۇ (جَبِشْلَنُورْ - جَبِشْلَنْماكْ *qəbixlənür - qəbixlənmək*).

جَرُقْلَنْـــــدِي qaruqlandï چورۇقلـۇق بولـدى. اَرْ جَرُقْلَنْـــــدِي *ar qaruqlandï* — ئـادەم چورۇقلـۇق بولـدى،// 386 II چورۇققا ئىگـە بولـدى (جَرُقْلَنُـــــورْ - جَرُقْلَنْمـــــاقْ *qaruqlanur - qaruqlanmaq*).

جَجَكْلَنْـــدِي qəqəkləndi چېچەكلىدى. يِغـــاجْ جَجَكْلَنْـــدِي *yïoqaq qəqəkləndi* — دەرەخ چېچەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شـۇنداق (جَجَكْلَنُـــــورْ - جَجَكْلَنْمـــــاكْ *qəqəklənür - qəqəklənmək*).// 399

سُكُتْلَنْدِي səgütləndi سۆگەتلەندى، سۆگـەتلىك بولـدى. يِيرْ سُكُتْلَنْدِي *yər səgütləndi* — يەر سۆگەتلىك بولدى (سُكُتْلَنُورْ - سُكُتْلَنْماكْ *səgütlənür - səgütlənmək*).

سُـــــغُقْلَنْدِي sooquqlandï سـوغۇق كـۆردى، سـوغۇق هېسـابلىدى. اُلْ بُـــو يِـــيرِكْ سُـــغُقْلَنْدِي *ol bu yərig sooqulandï* — ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ھەرقانداق نەرسـنى سـوغۇق كۆرسـمۇ شـۇنداق دېيىلىدۇ (سُـــــغُقْلَنُورْ - سُـــــغُقْلَنْماقْ *sooqulanur - sooqulanmaq*).

سُـــــقْغْلَنْدِي suvïoqlandï سـۇيۇق كـۆردى، سـۇيۇق هېسـابلىدى. اُلْ بـــــالِغْ سُـــــقْغْلَنْدِي *ol balïoq suvïoqlandï* — ئـۇ بـال (ھەسـەل)نـى سـۇيۇق كـۆردى. باشـقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْغْلَنُورْ - سُقْغْلَنْماقْ *suvïoqlanur - suvïoqlanmak*).// 387 II

قَنَتْلَنْدِي k,anatlandï قاناتلاندى. اَرْ قَنَتْلَنْدِي *ar kanatlandï* — ئادەم قاناتلاندى، يەنى ئۇچقـۇر ئاتقـا ئىگـە بولـدى، تىلىكىگـە يېتـىدىغان بولـدى. قُـــــشْ قَنَتْلَنْـــــدِي

ķux ķanatlandï — قۇش قاناتلاندى، قانات چىقاردى (قَنَتْلَنُورْ - قَنَتْلَنْماقْ *ķanatlanur - ķanatlanmaķ*).

قِلجْلَنْدِي k,ïlïqlandï قىلىچلاندى، قىلىچلىق بولدى. اَرْ قِلجْلَنْدِي *ər ķïlïqlandï* — ئادەم قىلىچلاندى (قِلجْلَنُورْ - قِلجْلَنْماقْ *ķïlïqlanur - ķïlïqlanmaķ*).

جَغِرْلَنْدِي qaoqïrlandï شەربەتلىك بولدى، شارابلىق بولدى. اَرْ جَغِرْلَنْدِي *ər qaoqïrlandï* — ئادەم شەربەتلىك بولدى ياكى شارابلىق بولدى (جَغِرْلَنُورْ - جَغِرْلَنْماقْ *qaoqïrlanur - qaoqïrlanmaķ*).

جِغِرْلَنْدِي qïoqïrlandï چىغىرلاندى، چىغىر يول پەيدا بولدى. يِيرْ جِغِرْلَنْدِي *yər qïoqïrlandï* — يەر چىغىرلاندى، يەردە چىغىر يول پەيدا بولدى (جِغِرْلَنُورْ - جِغِرْلَنْماقْ *qïoqïrlanur - qïoqïrlanmaķ*).

388 II

قَدِرْلَنْدِي k,ażïrlandï بەتخۇيلاندى، مىجەزى قوپاللاشتى،//زالىملاشتى. اَرْ قَدِرْلَنْدِي *ər ķażïrlandï* — ئادەم قوپاللاشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَدْرِنْدِي *ķadrïndï*» بولۇپ، توغرىسى مۇشۇ (قَدِرْلَنُورْ - قَدِرْلَنْماقْ *ķażïrlanur - ķażïrlanmaķ*).

قَدِزْلَنْدِي k,ażïzlandï قوۋزاقلاندى. يِغاجْ قَدِزْلَنْدِي *yïoqaq ķażïzlandï* — دەرەخ قوۋزاقلاندى (قَدِزْلَنُورْ - قَدِزْلَنْماقْ *ķażïzlanur - ķażïzlanmaķ*).

قُدُزْلَنْدِي k,użuzlandï چوكانغا ئۆيلەندى. اَرْ قُدُزْلَنْدِي *ər ķużuzlandï* — ئادەم چوكانغا ئۆيلەندى. ئارغۇچە (قُدُزْلَنُورْ - قُدُزْلَنْماقْ *ķużuzlanur - ķużuzlanmaķ*).

قِمِزْلَنْدِي k,ïmïzlandï قىمىزلىق بولدى. اَرْ قِمِزْلَنْدِي *ər ķïmïzlandï* — ئادەم قىمىزلىق بولدى. قىمىز — ئېچىتىلغان بايتال سۈتى (قِمِزْلَنُورْ - قِمِزْلَنْماقْ *ķïmïzlanur - ķïmïzlanmaķ*).

قُغُشْلَنْدِي k,oquxlandï ئۇرغۇپ ئاقتى. سُقْ قُغُشْلَنْدِي *suv ķoquxlandï* — سۇ (نوردىن ئاققاندەك) ئۇرغۇپ ئاقتى (قُغُشْلَنُورْ - قُغُشْلَنْماقْ *ķoquxlanur - ķoquxlanmaķ*).

389 II

قَمِشْلَنْدِي k,amïxlandï قومۇشلۇق بولدى. يِيرْ قَمِشْلَنْدِي *yər ķamixlandï* // — يەر قومۇشلۇق بولدى (قَمِشْلَنُورْ - قَمِشْلَنْماقْ *ķamïxlanur - ķamïxlanmaķ*).

قِذِغْلَنْدِي k,ïżïoqlandï قىرغاقلىق قىلىندى، قىرغاق چىقىرلدى، جىيەكلەندى. قِذِغْلَنْدِي نانْكْ *nən ķïżïoqlandï* — نەرسە قىرغاقلىق قىلىندى (قِذِغْلَنُورْ - قِذِغْلَنْماقْ *ķïżïoqlanur - ķïżïoqlanmaķ*).

قَتِغْلَنْدِي k,atïoqlandï قاتتىق تىرىشتى. اَرْ قَتِغْلَـنْدِي *ər k,atïoqlandï* — ئادەم قاتتىق تىرىشتى (قَتِغْلَنُورْ - قَتِغْلَنْماقْ *k,atïoqlanur - k,atïoqlanmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِچِكْدا قَتِغْلَنْسا اُلْغاذُو سَقْنُورْ *kiqikdə k,atïoqlansa uloqażu səvnür*

كىچىكىدە قاتتىق تىرىشسا، چوڭ بولغاندا سۆيۈنەر.// 400

قُرُغْلَنْدِي k,uruoqlandï قۇرۇق كۆردى. اُلْ اُتْماكْنِ قُرُغْلَنْدِي *ol ətmək̡ni k,uruoqlandï* — ئۇ نانىنى قۇرۇق كۆردى، يېمىدى (قُرُغْلَنُـــورْ - قُرُغْلَنْمـــاقْ *k,uruoqlanur - k,uruoqlanmak*).

قَشُـقْلَنْدِي k,axuk,landï قوشۇقلۇق بولدى. اَرْ قَشُـقْلَنْدِي *ər k,axuk,landï* — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى// (قَشُقْلَنُورْ - قَشُقْلَنْماقْ *k,axuk,lanur - k,axuk,lanmak*). II 390

كَلَبْلَنْدِي kələpləndi كەلەپلەندى. تاغْ كَلَبْلَنْـدِي *taoq kələpləndi* — تاغ كەلەپلەندى، تاغنى كەلەپ ئوتى قاپلىدى.

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار بىر نەچچە خىل مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تَرِغْلَنْـــدِي *ər tarïoqlandï* — ئادەم ئېكىنلىك بولدى، ئېكىن ئىگىسى بولدى»، «اَرْ قَشُـــقْلَنْدِي *ər k,axuk,landï* — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى، قوشۇق ئىگىسى بولدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ئۆزىنى بايان قىلىنغان نەرسىلەر قاتارىدا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُغُزْلَنْـــدِي *ər oquzlandï* — ئادەم ئوغۇزلاشتى، ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى»، «اَرْ جِكِلَّنْـدِي *ər qigillləndi* — ئادەم چىگىللەشتى، چىگىل قىياپىتىگە كىردى» دېگەندەك. بۇ ئەرەبچىدىكى «وَقَيْسُ عَيْلانَ وَمَنْ تَقَيَّسا — قەيسلەر قىياپىتىگە كىردى» دېگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ پۈتۈن پېئىللار ئۇچۇن ئومۇمىي بىر قائىدىدۇر.

ئۈچىنچى، بايان قىلىنغان نەرسە ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا بارلىققا كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «يِغاجْ بُتَقْلَنْدِي *yïoqaq putak̡landï* — دەرەخ پۈتاقلاندى،// پۈتاق چىقاردى»، «يِغـــاجْ يَمِشْـــلَنْدِي *yïoqaq yəmixləndi* — دەرەخ مېۋىلىدى، مېۋىلىك بولدى». II 391

تـــۆتىنچى، بـــۇ مەنىلـــەرنىڭ ھېچقايسىـــسىنى ئاڭلاتمـــاي، پـــېئىلنىڭ ئـــۆز مەنىسـىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئار قَتِغْلَنْدِي *ar katïɣlandï* — ئادەم قاتتىق تىرىشتى»، «كِشِي يُمُرْلَنْدِي *kixi yumurlandï* — كىشى توپلاندى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بـــۇ پـــېئىللارنىڭ ھەممىسى ئـــۈچ ھەرپلىك ئىســـملاردىن ياسالغان. بـــۇ قائىـــدە تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن ئارتـــۇق ھەرپلىك پـــېئىللارغـــمۇ تـــوغرا كېلىـــۋېرىدۇ. بۇنى ياخشى چۈشەنسەڭ، بىلىمگە ئىگە بولىسەن.

392 II
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى

تُشْغُتْلَنْدِي boxoqutlandï① شاگىرتلىق بولدى. اَرْ تُشْغُتْلَنْدِي ər boxoqutlandï — ئادەم شاگىرتلىق بولدى (تُشْغُتْلَنُورْ - تُشْغُتْلَنْماقْ boxoqutlanur - boxoqutlanmak). 401//

تَرْمُتْلَنْدِي tarmutlandï تارماقلاندى، بۆلۈنۈپ ئاقتى. سُوفْ تَرْمُتْلَنْدِي suv tarmutlandï — سۇ بۆلۈنۈپ ئاقتى (تُرْمُتْلَنُورْ - تُرْمُتْلَنْماقْ tarmutlanur - tarmutlanmak).② II 393//

قِزْغُتْلَنْدِي kïzoqutlandï قىزاردى، ئىبرەت ئالدى، ئۆزىنى تارتتى. اَرْ ايشْتَنْ قِزْغُتْلَنْدِي ər ïxtan kïzoqutlandï — ئادەم ئىشتىن ئىبرەت ئالدى، يەنى ئۆز ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى تېتىپ، رەسۋا بولۇپ، ئۇ ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى (قِزْغُتْلَنُورْ - قِزْغُتْلَنْماقْ kïzoqutlanur - kïzoqutlanmak).

تَقْغاجْلَنْدِي tavoqaqlandï تاۋغاچلاشتى، تاۋغاچ قىيابتىگە كىردى. اَرْ تَقْغاجْلَنْدِي ər tavoqaqlandï — ئادەم تاۋغاچ قىيابتىگە كىردى (تَقْغَجْلَنُورْ — تَقْغَجْلَنْماقْ tavoqaqlanur - tavoqaqlanmak).

سُرْقُجْلَنْدِي surkuqlandï سۈرغۈچلاندى، لاكقا ئىگە بولدى. بِجاكْ سُرْقُجْلَنْدِي piqak surkuqlandï — پىچاق سېپى سۈرغۈچلاندى، يەنى سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن يەملەندى، چىڭىتىلدى (سُرْقُجْلَنُورْ - سُرْقُجْلَنْماقْ surkuqlanur - surkuqlanmak). اَرْ سُرْقُجْلَنْدِي ər surkuqlandï — ئادەم لاكقا ئىگە بولدى، يەنى سىر دەرىخى يېلىمىگە ئىگە بولدى.

---

① بىز بۇ پېئىلنى «بُشْغُتْ boxot» — شاگىرت» سۆزىدىن ياسالغان بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلاپ، بىرىنچى ھەرپىنى «ب - b» بىلەن ئالدۇق. چۈنكى، «دىۋان»نىڭ ھەممە تولمىرىدا «شاگىرت» مەنىسىدە كەلگەن «تُشْغُتْ» دېگەن سۆز ئۇچرىمىدى.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بىرىنچى ھەرپ زەممە بىلەن يېزىلغان. بۇ پېئىل ئەسلى «تَرْمُتْ tarmut — جىرا» سۆزىدىن ياسالغىنى ئۈچۈن، بىز «tarmutlanur - tarmulanmak» دەپ ئالدۇق.

سُـــــرْقُجْلَنْدِي surkˌuqlandï: يـــــيرْ سُـــــرْقُجْلَنْدِي // 394 II *yər surkˌuqlandï* — يـەر كاسېنىلاندى، يەردە كاسېنى (كۆكچېچەك) ئۆستى (سُـــرْقُجْلَنُورْ - سُـــرْقُجْلَنْماقْ *surkˌuqlanur - surkˌuqlanmakˌ*).

سَفْدِجْلَنْدِي savdïqlandï سېۋەتلىك بولدى. اَرْ سَـــفْدِجْلَنْدِي *ər savdïqlandï* — ئادەم سېۋەتلىك بولدى (سَفْدِجْلَنُورْ - سَفْدِجْلَنْماقْ *savdïqlanur - savdïqlanmakˌ*).

مَنْدَرْلَـــــنْدِي mandarlandï ماندارلاندى، ماندار يۆگىشۈالدى. يِغـــــاجْ مَنْدَرْلَـــــنْدِي *yïoqaq mandarlandï* — دەرەخكە ماندار يۆگىشۈالدى (مَنْدَرْلَـــنُورْ - مَنْدَرْلَنْمـــاقْ *mandarlanur - mandarlanmakˌ*).

جَلْبُشْـــــلَنْدِي qulbuxlandï [1] شىرىلەشتى، شالتاق بولدى. اَلِـــــكْ جَلْبُشْـــــلَنْدِي *əlik qulbuxlandï* — قول شىرىلەشتى. مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن قـــول شـــالتاق بولـــدى (جَلْبُشْـــــــلَنُورْ - جَلْبُشْـــــــلَنْماقْ *qulbuxlanur - qulbuxlanmakˌ*).

قِرْتِشْـــــلَنْدِي kˌirtïxlandï چىرايلىقلاشتى. قِيـــــزْ قِرْتِشْـــــلَنْدِي *kˌiz kˌirtïxlandï* — قىز چىرايلىقلاشتى، چىرايلىق بولدى (قِرْتِشْـــــــلَنُورْ - قِرْتِشْـــــــلَنْماقْ *kˌirtïxlanur - kˌirtïxlanmakˌ*).[395 II //]

قُلْدَشْـــــلَنْدِي kˌoldaxlandï قولداشلاندى، قولداش بولدى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا قُلْدَشْـــــلَنْدِي *ol mənïŋ birlə kˌoldaxlandï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قولداش بولدى، ئۆزىنى مېنىڭ دوستلىرىم قاتاردا كۆردى (قُلْدَشْـــــــلَنُورْ - قُلْدَشْـــــــلَنْماقْ *kˌoldaxlanur - kˌoldaxlanmakˌ*).

بُشْـــــــلَغْلَنْدِي boxlaqlandï ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اَرْ ايشْـــدا بُشْـــلَغْلَنْدِي *ər ïxda boxlaqlandï* — ئادەم ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلـــدى، نەســـمەتكە قـــۇلاق ســـالمـــدى (بُشْـــــــلَغْلَنُورْ - بُشْـــــــلَغْلَنْماقْ *boxlaqlanur - boxlaqlanmakˌ*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بۇ يەردە فەتھىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 231 - بەتتىكى «شالتاق، مېۋە شىرىسى» مەنىسىدىكى «جُلْـــبُشْ *qulbux*» دېگەن ئىسىمدىن ياسالغان، دەپ ھېسابلىدۇق ۋە تىرانسكرىپسىيىدە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بُشْلَغْلَنْسا بُخْسُقْلَنُورْ *boxlaoqlansa bohsuqlanur*

بويۇنتاۋلىق قىلسا، بوينى زەنجىرلىنىدۇ.

بۇ ماقال ئۆزى بىلگىنىچىلا ئىش قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تُرْقغْلَنْدِي turkuoqlandï تارتىندى،// 402 ئۇيالدى، ئەيمەندى. اُلْ مَنْدِنْ تُرْقغْلَنْدِي *ol məndin turkuoqlandï* — // 396 II ئۇ مەندىن تارتىندى، مەندىن ئەيمەندى (تَرْقُغْلَنُورْ - تَرْقُغْلَنْماقْ *turkuoqlanur - turkuoqlanmaq*)[1].

تُغْرَغْلَنْدِي tuoqraoqlandï: اُغْلانْ تُغْرَغْلَنْدِي *ooqlan tuoqraoqlandï* — يىگىت خانلىق ئاتقا ئىگە بولدى، يەنى خان تەرىپىدىن ئۇرۇش ۋاقتىدا بېرىلىپ، كېيىن قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئاتقا ئىگە بولدى (تُغْرَغْلَنُورْ - تُغْرَغْلَنْماقْ *tuoqraoqlanur - tuoqraoqlanmaq*). خەت - چەك قاتارلىق نەرسىلەرگە تامغا بېسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُمْلُغْلَنْدِي tumluoqlandï: بُو اُغُرْنِ تُمْلُغْلَنْدِي *bu ooqurnï tumluoqlandï* — بۇ ۋاقىتنى سوغۇق كۆردى، شۇڭا نېيىتىدىن ياندى (تُمْلُغْلَنُورْ - تُمْلُغْلَنْماقْ *tumluoqlanur - tumluoqlanmaq*). اُلْ اَنكَرْ تُمْلُغْلَنْدِي *ol anar tumluoqlandï* — ئۇ ئۇنىڭغا سوغۇقلۇق قىلدى، قاپىقىنى تۇردى، ئۆڭدى.// 397 II

قِشْلَغْلَنْدِي kïxlaoqlandï: اُلْ بُو يِرِكْ قِشْلَغْلَنْدِي *ol bu yərig kïxlaoqlandï* — ئۇ بۇ يەرنى قىشلاق قىلىۋالدى ۋە شۇ يەردە قىشلىدى (قِشْلَغْلَنُورْ - قِشْلَغْلَنْماقْ *kïxlaoqlanur - kïxlaoqlanmaq*).

قُشْلَغْلَنْدِي kuxlaoqlandï: خانْ بُو يِرِكْ قُشْلَغْلَنْدِي *han bu yərig kuxlaoqlandï* — خان بۇ يەرنى قۇش قوشلايدىغان جاي قىلدى (قُشْلَغْلَنُورْ - قُشْلَغْلَنْماقْ *kuxlaoqlanur - kuxlaoqlanmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُرْقغْلَنْدِي»، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تَرْقُغْلَنُورْ - تَرْقُغْلَنْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ «تُرْقُغْ *turkuoq*» سۆزىدىن ياسالغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ «*turkuoqlandï - turkuoqlanur - turkuoqlanmaq*» دەپ ئالدۇق.

بُجْغَقْلَنْدِي puqoqak,landï پۇچقاقلاندى ~ پۇچماقلاندى. بُجْغَقْلَنْدِي نانْك puqoqak,landï nəŋ — نەرسە پۇچماقلاندى، نەرسىدە بۇلۇڭ - پۇچقاق پەيدا بولدى (بُجْغَقْلَنُورْ - بُجْغَقْلَنْماقْ puqoqak,lanur - puqoqak,lanmak).

بُرْجَقْلَنْدِي burqak,landï: تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي tər burqak,landï — تەر پۇرچاقلاندى، تەر پۇرچاقتەك دانە - دانە بولدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ دانە - دانە بولۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْجَقْلَنُورْ - بُرْجَقْلَنْماقْ burqak,lanur - burqak,lanmak).

بَشْمَقْلَنْدِي baxmak,landï باشماقلىق بولدى. اَرْ بَشْمَقْلَنْدِي ər baxmak,landï — ئادەم باشماقلىق (سەندەل كەشلىك) بولدى. ئوغۇزچە (بَشْمَقْلَنُورْ - بَشْمَقْلَنْماقْ baxmak,lanur - baxmak,lanmak).

بُغْنَقْلَنْدِي booqnak,landï بوغۇناقلاندى، پارچىلاندى. بُلُتْ بُغْنَقْلَنْدِي bulut booqnak,landï — بۇلۇت بوغۇناقلاندى (بُغْنَقْلَنُورْ - بُغْنَقْلَنْماقْ booqnak,lanur - booqnak,lanmak).

بُغْمَقْلَنْدِي booqmak,landï بوغمىقىنى ئەتتى، ئىزمىسىنى ئەتتى. اَرْ بُغْمَقْلَنْدِي ər booqmak,landï — ئادەم (كۆڭلىكىنىڭ) ئىزمىسىنى ئەتتى (بُغْمَقْلَنُورْ - بُغْمَقْلَنْماقْ booqmak,lanur - booqmak,lanmak).

تَرْمَقْلَنْدِي tarmak,landï تارماقلاندى، يېيىلدى؛ شاخ ئايرىدى، تارماقلاندى ~ تارناقلاندى. بُوىْ تَرْمَقْلَنْدِي boy tarmak,landï — خەلق ۋە قەبىلىلەر ھەر تەرەپكە خۇددى قۇشنىڭ تارناقلىرىدەك شاخ ئايرىدى، يېيىلدى. بَلا تَرْمَقْلَنْدِي bala tarmak,landï — قۇش بالىسى تارناقلاندى، يەنى تارنىقى چىقتى. سُوۋْ تَرْمَقْلَنْدِي suv tarmak,landï — سۇ تارماقلاندى، تارماقلارغا ئايرىلدى (تَرْمَقْلَنُورْ - تَرْمَقْلَنْماقْ tarmak,lanur - tarmak,lanmak).

تِغْرَقْلَنْدِي tïoqrak,landï قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى. اَرْ تِغْرَقْلَنْدِي ər tïoqrak,landï — ئادەم قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى (تِغْرَقْلَنُورْ - تِغْرَقْلَنْماقْ tïoqrak,lanur - tïoqrak,lanmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تِغْرَقْلَنِبْ سَكِرْتّي *tïoqraklanïp səkirtti*

اَرِنْ اَتِنْ يُكُرْتّي *ərin atïn yügürtti*

بِزْنِ قَمُغْ اَنِكتّي *bizni kamuoq aŋïttï*

اَنْدَغْ سُوكا كِم يَتارْ *andaoq sügə kim tatər*

[قەيسەرلىنىپ ئېتىلدى،

يىگىت، ئاتلىرىنى چاپتۇردى،

بىزنى تامام ھاڭ - تاڭ قالدۇردى،

ئۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟] // II 400

جەڭدە ھۇجۇم قىلغان بىر ئادەم شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ باتۇرلۇقىنى كۆرسەتتى، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملىرىنى بىزگە قارىتىپ چاپتۇردى، ماھارىتى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى، بۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟

جُقْمَقْلَنْدي qok,mak,landï چوقماقلاندى، تۇگۈلۈۋالدى. يِلانْ جُقْمَقْلَنْدي *yïlan qok,mak,landï* — يىلان چوقماقلاندى، تۇگۈلۈۋالدى (جُقْمَقْلُنُورْ - جُقْمَقْلَنْماقْ *qok,mak,lanur - qok,mak,lanmak*).

جِمْغُقْلَنْدي qïmoquk,landï چېقىمچى بولدى. كِشي جِمْغُقْلَنْدي *kixi qïmoquk,landï* — كىشى (ھەممىنى يامانلايدىغان) چېقىمچى بولدى (جِمْغُقْلُنُورْ - جِمْغُقْلَنْماقْ *qïmoquklanur - qïmoquklanmak*).

سَغْلِقْلَنْدي saoqlïk,landï ساغلىقلىق بولدى. اَرْ سَغْلِقْلَنْدي *ər saoqlïklandï* — ئادەم ساغلىقلىق بولدى (سَغْلِقْلُنُورْ - سَغْلِقْلَنْماقْ *saoqlïklanur - saoqlïklanmak*).

قَبْغَقْلَنْدي k,apoqak,landï قاپقاقلاندى، بېكىتىلدى. كِيشْ قَبْغَقْلَنْدي *kix kapoqaklandï* — ساداق قاپقاقلاندى، ئوقداننىڭ ئاغزى بېكىتىلدى (قَبْغَقْلُنُورْ - قَبْغَقْلَنْماقْ *kapoqaklanur - kapoqaklanmak*) // II 401

قَدْرُقْلَنْدي k,adruklandï: تاغْ قَدْرُقْلَنْدي *taoq kadruklandï* — تاغنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرى، ئەگرى - بۈگرى چىغىرلىرى كۆپەيدى (قَدْرُقْلُنُورْ - قَدْرُقْلَنْماقْ *kadruklanur - kadruklanmak*).

قِسْرَقْلَنْدِي k,ïsrak,landï قىسراقلىق بولدى. اَرْ قِسْرَقْلَنْدِي *ər kïsrakландï* — ئادەم قىسراقلىق (قىسىر بايتاللىق) بولدى (قِسْرَقْلَنُورْ - قِسْرَقْلَنْماقْ *kïsrakланur - kïsrakланmak*).

قَرْلُقْلَنْدِي k,arluk,landï قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپىتىگە كىردى. اَرْ قَرْلُقْلَنْدِي *ər karlukландï* — ئادەم قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپىتىگە كىردى. قارلۇق — تۇركىمەنلەرنىڭ بىر قىسمى (قَرْلُقْلَنُورْ - قَرْلُقْلَنْماقْ *karlukланur - karlukланmak*).

قِقْجاقْلَنْدِي k,ïvqak,landï قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى. اَرْ قِقْجاقْلَنْدِي *ər kïvqakландï* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى ۋە قىپچاق خۇيىنى ئالدى (قِقْجاقْلَنُورْ - قِقْجاقْلَنْماقْ *kïvqakланur - kïvqakланmak*) // II 402.

مُنْجُقْلَنْدِي monquk,landï مونچاقلىق بولدى. قِيزَ مُنْجُقْلَنْدِي *kïz monqukландï* — قىز مونچاقلىق بولدى، تاقايدىغان ئۇنچە - مارجانلىق بولدى (مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ *monqukланur - monqukланmak*).

مَنْجُقْلَنْدِي manquk,landï غانجۇغلىدى. اَرْ تُونِنْ مَنْجُقْلَنْدِي *ər tonïn manqukландï* — ئادەم تونىنى غانجۇغلىدى، خورجۇنغا سېلىپ، ئېگەرنىڭ كەينىگە تېڭىۋالدى (مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ *manqukланur - manqukланmak*)[1].

بُرْجَكْلَنْدِي bürqəkləndi كوكۇلسىلىق بولدى، كوكۇلسىسى ئۆستى. اَتْ بُرْجَكْلَنْدِي *at bürqəkləndi* — ئات كوكۇلسىلىق بولدى، كوكۇلسىسى ئۆستى. ئادەمنىڭ ماڭلاي چېچىنىڭ ئۆسۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْجَكْلَنُورْ - بُرْجَكْلَنْماكْ *bürqəklənür - bürqəklənmək*) // II 403.

تُرْمَكْلَنْدِي türməkləndi تۇرمەل قىلىندى. اُتْماكْ تُرْمَكْلَنْدِي *ötmək türməkləndi* — نان تۇرمەل قىلىندى (تُرْمَكْلَنُورْ - تُرْمَكْلَنْماكْ *türməklənür - türməklənmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «مَنْجُقْلَنْدى» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن، بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 239 - بەتتىكى «ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خۇرجۇن، توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر» مەنىسىدىكى «مَنْجُق» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ئۆتكەن زامان شەكلىنى توغرا تېپىپ، «*manqukланur - manqukланmak*» دەپ ئالدۇق.

تَقْلُكْلَنْـــدِي təvlügləndi هـيلـگـەر بولـدى. اَرْ تَقْلُكْلَنْـــدِي *ər təvlügləndi* — ئـادەم هـيلـگـەر بولـدى، ئالـدامچىلارنىڭ يولىنـى تـوتتى (تَقْلُكْلَنُـــورْ - تَقْلُكْلَنْمـــاكْ *təvlüglənür - təvlüglənmək*).

جُكْرَكْلَنْدِي qükrəkləndi يۈك تونلـۇق بولـدى. قُلْ جُكْرَكْلَنْـــدِي *kul qükrəkləndi* — قـۇل يـۈك تونلـۇق بولـدى، يـۈك تـون كـيـدى (جُكْرَكْلَنُـــورْ - جُكْرَكْلَنْمـــاكْ *qükrəklənür - qükrəklənmək*).

جَلْبَكْلَنْـــدِي qəlpəkləndi چاپاقلاشـتى. كُـــوزْ جَلْبَكْلَنْـــدِي *koz qəlpəkləndi* — كـۆز چاپاقلاشتى (جَلْبَكْلَنُورْ - جَلْبَكْلَنْماكْ *qəlpəklənür - qəlpəklənmək*).

بُكْسُـــكْلَنْدِي bəksükləndi كۆكرەكلەنـدى، كۆكسـى كۆتۈرۈلـدى. قِيـــزْ بُكْسُـــكْلَنْدِي *qïz bəksükləndi* — قـزنـــاڭ كۆكســـى كۆتۈرۈلـدى، كـــۆكرىكى چوڭايـدى (بُكْسُكْلَنُورْ - بُكْسُكْلَنْماكْ // II 404 *bəksüklənür - bəksüklənmək*).

كِرْبُكْلَنْـــدِي kirpükləndi: اَنِـــكْ كُـــوزِي كِرْبُكْلَنْـــدِي *anïŋ kəzi kirpükləndi* — ئـۇنـاڭ كۆزىگـە تـەتۈر كـرپـــك ئۆسـتى (كِرْبُكْلَنُـــــورْ - كِرْبُكْلَنْمـــــاكْ *kirpüklənür - kirpüklənmək*).

كَنْجَكْلَنْدِي kənqəkləndi كەنچەكلەشـتى، كەنچـەك قـيـاپـتـىگـە كـىردى. اَرْ كَنْجَكْلَنْـــدِي *ər kənqəkləndi* — ئـادەم كەنچەكلەشـتى، كەنچـەك قـيـاپـتـىگـە كـــىردى. ئۇلارمـــۇ (تۈركلـەردىن) بـــر قەبىلـــدۇر (كَنْجَكْلَنُـــــورْ - كَنْجَكْلَنْمـــــاكْ *kənqəklənür - kənqəklənmək*).

كُنْجُكْلَنْـــــدِي konqükləndi كۆنچۈكلەنـدى، يـاقـلـىق بولـدى. تُـــونْ كُنْجُكْلَنْـــــدِي *ton konqükləndi* — تـون كۆنچۈكلەنـدى (كُنْجُكْلَنُـــــورْ - كُنْجُكْلَنْمـــــاكْ *konqüklənür - konqüklənmək*).

بَجْكَمْلَنْـــــدِي pəqkəmləndi: اَرْ بَجْكَمْلَنْـــــدِي *ər pəqkəmləndi* — ئـادەم (ئـۇرۇش كۈنلىرىـده) بەلگـە (نـشـان) تاقـىـدى. باشـقـلاردىمۇ شـۇنداق (بَجْكَمْلَنُـــــورْ - بَجْكَمْلَنْماكْ *pəqkəmlənür - pəqkəmlənmək*).

تۇربۇنلاندى turbunlandï ئىزدەندى، سۈرۈشتۈردى. ئار // تۇربۇنلاندى ar turbunlandï — ئادەم ئىزدەندى، بىر نەرسىنى سۈرۈشتۈردى (تۇربۇنلانۇر - تۇربۇنلانماق turbunlanur - turbunlanmaq).

405 II

كىرشەنلەندى kirxənləndi ئۇيلاندى، ئۇيا - ئەڭلىك سۈرتتى. ئۇراغۇت كىرشەنلەندى uraqut kirxənləndi — خوتۇن ئۇيا - ئەڭلىك سۈرتتى (كىرشەنلەنۇر - كىرشەنلەنماك kirxənlənur - kirxənlənmək).

تۆركۈنلەندى tərkünləndi تۆركۈنلەندى، تۆركۈن قىلىۋالدى. ئۇل بۇ ئاۋنى تۆركۈنلەندى ol bu əvni tərkünləndi — ئۇ بۇ ئويىنى تۆركۈن قىلىۋالدى ۋە ئۇنىڭغا ئورۇنلاشتى (تۆركۈنلەنۇر - تۆركۈنلەنماك tərkünlənür - tərkünlənmək).

تۈشكۈنلەندى tüxkünləndi چۈشكۈنلەندى، چۈشكۈنلۈك بولدى. تاغ تۈشكۈنلەندى taq tüxkünləndi — تاغ چۈشكۈنلەندى، تاغدا چۈشكۈنە كۆپەيدى (تۈشكۈنلەنۇر - تۈشكۈنلەنماك tüxkünlənür - tüxkünlənmək).

406 II

چىقكۈنلەندى qivgünləndi: ئۇل بۇ ئاشىغ چىقكۈنلەندى ol bu axïq qivgünləndi — ئۇ بۇ ئاشنى قورساقنى توق // توتىدىغان قۇۋۇەتلىك ئاش دەپ ھېسابلىدى (چىقكۈنلەنۇر - چىقكۈنلەنماك qivgünlənür - qivgünlənmək).

سۆكمەنلەندى sökmənləndi سۆكمەنلەندى. ئار سۆكمەنلەندى ar sökmənləndi — ئادەم سۆكمەنلەندى، ئۆزىنى باتۇرلاردىن ھېسابلىدى (سۆكمەنلەنۇر - سۆكمەنلەنماك sökmənlənür - sökmənlənmək).

بۇ تۈردىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئالتە ھەرپلىكتۇر:

«سۆكمەنلەن sökmənlən — باتۇرلان»، «كىرشەنلەن kirxənlən — ئۇيا - ئەڭلىك سۈرت» دېگەنگە ئوخشاش.

405

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار // تۆت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، ئۆزىنى ئىسمى ئاتالغان نەرسىلەر قاتارىدا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئار قىپچاقلاندى ar kïvqaqlandï — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى»، «ئار ئوغراقلاندى ar oqraqlandï — ئادەم ئوغراقلاشتى، ئوغراق قىياپىتىگە كىردى».

ئىككىنچىسى، ئىسمى ئاتالغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِسْرَقْلَنْدِي *ər kïsraqlandï* — ئادەم قىسراق (قىسىر بايتال)لىق بولدى»،// 407 II «اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي *ər yarmaqlandï* — ئادەم يارماقلىق بولدى، پۇلغا ئىگە بولدى».

ئۈچىنچىسى، تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ كُوزِي جَلْبَكْلَنْدِي *anïŋ køzi qəlpəkləndi* — ئۇنىڭ كۆزى چاپاقلاندى، چاپاقلاشتى»، «اَنِكْ كُوزِي كِرْبُكْلَنْدِي *anïŋ køzi kirpükləndi* — ئۇنىڭ كۆزىگە تەتۇر كىرپىك ئۆستى».

تۆتىنچىسى، ئۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدىغان پېئىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي *tər burqaqlandï* — تەر پۈرچاقلاندى، تەر پۈرچاقتەك دانە ـ دانە بولدى»، «يِلانْ جُقْمَقْلَنْدِي *yïlan qokmaqlandï* — يىلان چوقماقلاندى، تۇگۈلۈۋالدى».

مۇشۇ خىلدىكى ئالتە ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پېئىل ھالىتىدە كۆرۈلمەيدۇ.

ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىدىكى پېئىللارنى ياساش زۆرۈر تېپىلسا، يىلتىزغا «لَنْ *lan // lən*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ھەرگىز ئەكسىچە بولمايدىغان ئومۇمىي بىر قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە ياخشى تۇت.

خۇداغا شۈكۈر، سالىم سۆزلەر بۆلۈمى تۈگىدى.// 408 II

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مۇزائەف سۆزلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

تَتْ tat تات. پۈتۈن تۈركىلەرنىڭ نەزىرىدە پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَتِغْ كُوزْرا تِكانِكْ تُبْرا *tatïoq kөzrə tikənig tüprə*

تاتنىڭ كۆزىگە (ئۇر)، تىكەننىڭ تۇۋىگە.

تات ـــ توخسى، ياغمىلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا ئاڭلىدىم، «تَتْ تَقْغاجْ *tat tavoqaq*» دەيدىكەن. بۇ «ئۇيغۇر ۋە چىنلىق» دېگەن بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ماقال بۇلارغا (ئۇيغۇرلار//بىلەن چىنلىقلارغا) قارىتىپمۇ ئېيتىلىدۇ، چۈنكى//ئۇلار ۋاپاسىز كېلىدۇ. شۇڭا، تىكەننى يىلتىزىدىن كېسىش لازىم بولغىنىدەك، ئۇيغۇرنىڭمۇ كۆزىگە ئۇرۇش لازىم دېمەكچى. يەنە بىر ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ بَشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ *tatsïz türk bolmas baxsïz bөrk bolmas*

تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس.

بۇنىڭ مەنىسى باشسىز بۆك بولمىغىنىدەك، پارسلارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ.

409 II

406

تُتْ[1] tat دات ~ تات. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يۈزىدە پەيدا بولغان دات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلِجْ تَتِقْسا ايشْ يُنْجِيْر اَرْ تَتِقْسا اَتْ تُنْجِيْر

kilïq tatïksa ïx yunqïr ər tatïksa ət tunqïr

قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ، ئادەم تاتلاشسا ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ.

قىلىچنى دات باسسا، يىگىتنىڭ ھالى خاراپلىشىدۇ، تۈرك پارس خۇلقىغا ئۆگىنىپ قالسا، ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى قايتماس باتۇر بولۇشقا، ھەر نەرسىنىڭ ئۆز جىنسى بىلەن ياشىشى لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.// II 410

حُجْ حُجْ hoq hoq چەك - چەك. ئۆچكىنى ھەيدەشتە قوللىنىدىغان ئىملىق سۆز.

حَجْ حَجْ həq həq چۇھ - چۇھ. ئاتلارنى ئىتتىكلىتىش ۋە غەيرەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. ئەسلى «اَجْ اَجْ aq aq» بولۇپ، «ا - ئەلىف» «ھ - h» غا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قوي بېشى قايغان تەرەپكە ماڭغاندا، ئەربەلەرنىڭ «هَجْهَجْتُ بِالْغَنَمْ — قويغا ۋارقىردىم، قوينى قايردىم» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

شِشْ xïx شىش، چوكا. تۇتماچ يەنى چۆپ يېيىلىدىغان ئەسۋاب.

قَقْ k,ak, قاق. اَرُكْ قَقِي ərük k,akï — ئۆرۈك قېقى، گۈلە باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَقْ k,ak,: قَقْ اَتْ k,ak ət — قاق گۆش، قاق قىلىنغان گۆش. قۇرۇتۇلغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقْ k,ak, قاق، قۇرۇغان كۆل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلَرْ قَمُغْ كُلَرْدِي	*k,aklar k,amuq kələrdi*
تَغْلَرْ بَشِي اَلَرْدِي // II 411	*taqlar baxï ilərdi*
اَزُنْ تَنِي يِلِرْدِي	*azun tïnï[2] yïlïrdï*
تُوتُو جَجَكْ جَرْكَشُورْ	*tütü qəqək qərkəxür*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - t» ئاۋۋال فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن فەتھىنىڭ ئۈستىگە بىر زەممە بەلگىسى قويۇپ، «تُتْ» شەكلىگە كىرگۈزۈلگەن. مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقالدا بولسا فەتھىلىك يېزىلغان، يازما نۇسخا 327 - بەتتە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك، ئىككىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 327- بەتتە زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق. بۇ پېئىل ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا كېرەك. بۇ يەردە فەتھىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «تَنِي tani» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 99- بەتتىكى شېئىردا كەلگەن شەكلىگە قاراپ «تِنِي tïnï» دەپ ئالدۇق.

[قاقلار پۇتۇنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،
تۇرلۇك چېچەكلەر تىزىلدى.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: سۇلار كۆپىيىپ، قاقاس ئويمانلىقلار كۆللەرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كۆرۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى، گۈل - چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن سەپ تارتتى.

كَكْ kək كەك، ئۆچ، ئاداۋەت. اُجْلُكْ كَكْلِكْ كِشِي *oqlüg kəklig kixi* — ئۆچ - كەكلىك كىشى، ئۆچ - كېكى بار كىشى. II/412

كَكْ kək قىينىچىلىق. كَكْ كُرْدِي اَرْ *kək kördi ər* — ئادەم قىينىچىلىق تارتتى.

كُكْ kök ئېگەرنىڭ كۆكى. II/407 ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْ سُوزِي بِيرْ اَذَرْ كُكِي اُوچْ *ər sözi bir əžər köki üq*

ئەرنىڭ سۆزى بىر، ئېگەرنىڭ كۆكى ئۈچ.

ئەرلىكنىڭ بەلگىسى سۆزى بىر بولۇش، سۆزىدىن يېنىۋالماسلىق؛ ئېگەرنىڭ كۆكى ئۈچ بولىدۇ، تۆشۈك كۆپىيىپ كەتسە، ئېگەرنىڭ قېشى سۇنۇپ كېتىدۇ، تۆشۈك ئۈچتىن كەم بولسا، ئىككىسى كىشىنى كۆتۈرەلمەيدۇ. بۇ ماقال كىشىنى دېگەن سۆزىدە تۇرۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُكْ kök ئەسل، تەكت. كُكُنْكْ كِمْ *köküŋ kim* — ئەسلىڭ كىم (يەنى سەن قايسى ئاتىدىن)، قايسى قەبىلىدىنسەن؟ ئوغۇزچە، قىپچاقچە.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى تۇگىدى. II/413

قَتُتْ k,atut قېتىش، قوشۇش. قَتُتْ لُغْ اُقْ *k,atutluoq ok* — باشقىغا زەھەر قېتىلغان (باشقى زەھەردە سۇغىرىلغان) ئوق.

قَتُتْ k,atut قاق. اَرْمُتْ قَتُتِي *armut k,atuti* — ئامۇت قېقى. بارسغانچە.

قَتُتْ k,atut سىراج. موزدۇزلار ئىشلىتىدىغان سىراج.

كَتُتْ kətüt: كَتُتْ كِشِي *kətüt kixi* — تۇرتۈك چىراي، يۈزى سۆرۈن كىشى.

قَجَجْ k,aqaq قاچاچ. بىر خىل چىن دۇردۇنى. بۇنىڭ توغرا يېزىلىشى «قَجاجْ»دۇر. دېدەكلەرگىمۇ شۇنداق دەپ ئات قويۇلىدۇ.// 414 II

قَجاجْ k,aqaq قاقاچ، كىر. تُونْ قَجاجْ بُلْدِي *ton k,aqaq boldi* — تون كىر بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَقاجْ *k,ak,aq*» بولۇپ، «ج – *q*» ھەرپى «ق – *k,*» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

بُقَقْ bok,ak, پوكان.

بُقُقْ bok,uk, پورەك، پوقاق، غۇنچە. جَجَكْ بُقُقْلَنْدِي *qəqək bok,uk,landi* — چېچەك(گۈل) پورەكلەندى. بۇ گۈلنىڭ ئېچىلىش ئالدىدىكى ھالىتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما جَجَكْ اُكُلْدِي	*təgmə qəqək ügüldi*
بُقُقْلَنِبْ بُكُلْدِي	*bok,uk,lanïp büküldi*
تُكْسِنْ تُكُنْ تُكُلْدِي	*tügsin tügün tügüldi*
يَزْلِبْ يَنا يُرْكَشُورْ	*yazlïp yana yərgəxür*

[هەممە چېچەك يىغىلدى،
415 II
پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،//
(خۇددى)تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈن تۈگۈلدى،
ئېچىلىپ يەنە يۆگىشىپ كېتىدۇ.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ھەر خىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلار پوقاق بولۇشتى، غۇنچىلىرى خۇددى تۈگۈنلەردەك تۈگۈلدى ۋە ئېچىلىپ يەنە بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى[1].

408
بُقُـــــقْ bok,uk پوقاق. بوغۇزنىڭ ئىككى يېنىدا//تېرە بىلەن گۆش ئارىلىقىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل بەزسىمان گۆش. فەرغانە بىلەن شىقنى شەھەرلىرىدە مۇشۇنداق كېسەل تەگكەن كىشىلەر بار. پوقاق نەسىلدىن - نەسىلگە ئۆتىدۇ. بەزىلىرى شۇنداق يوغىناپ كېتىدۇكى، ئۆزىنىڭ كۆكسىنى ۋە پۇتىنى كۆرەلمەيدۇ.

مەن كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سورىدىم. ئۇلار ماڭا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىشتى: «بىزنىڭ بۇۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۇنلۇك كاپىرلار ئىكەن، تەڭرى يارلىقىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا ئاتا - بۇۋىلىرىمىز كېچىلەپ چۇقان - سۇرەن سېلىپ، باسقۇن ياساپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇ چۇقان-
416 II
سۇرەنلىرىدىن مۇسۇلمانلار ھودۇقۇپ كېتىپ، مەغلۇبىيەتكە يۇز تۇتۇپتۇ. بۇ خەۋەر// خۇدا رازى بولغۇچى ئۇمەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇمەر ئۇلارنى قارغاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بوغۇزىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپتۇ ۋە ئەۋلادىغا مىراس بولۇپ قاپتۇ». ھازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇنلۇك گەپ قىلىدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق.

تَقُقْ tak,uk توخۇ. تۇركمەنچە.

---

[1] بۇ شېئىر ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 332- بەتتە «تُكْسِينْ tügsin» سۆزىگىمۇ مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن. بىراق، بۇ ئىككى ئورۇندىكى شېئىرنىڭ 4- مىسراسىدا ئاز - تولا پەرق بار.

سَقَقْ sak‚ak ساقاق، ئېچەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَقَقْ اُخْشارْ سَقالْ بِجارْ *sak‚al pïqar sak‚ak‚ ohxar*[1]

ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار.

ساقالنى ئوينىغان بولۇپ، ئېچەكنى كېسەر. بۇ ئەرەبلەرنىڭ «يُسِرُّ حَسْوًا فِي اَرْتِغاءٍ» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

سُقَقْ sok‚ak‚ بۆكەن.

سُقَقْ sok‚ak‚ سوقاق[2]. ئوغۇزلار پارسلارنى كىنايە قىلىپ//شۇنداق ئاتايدۇ. بُو سُقَقْ ناتِيرْ *bu sok‚ak‚ nə tər* — بۇ پارس نېمە دەيدۇ؟

417 II

تُكَكْ tügək توقۇناق. ئارغامچىنىڭ ئۇچىغا باغلىنىپ، ئارتىقنى (يۇكنى) چىگىتىدىغان ياغاچ ھالقا.

جَكُكْ qəkük چەكچەگ، بولقا. ئوغۇزچە.

جَكِكْ qəkik چېكىت.

جَكِكْ qəkik سۇكە، سۇكەك. كىچىك بالىنىڭ چۇچىقى.

جَكِكْ qəkik قارا قىيالاردا ياشايدىغان، قۇشقاچقا ئوخشايدىغان ئالىچىپار قۇش.

كَكُكْ kəkük كاككۇك. بىرخىل قۇش. سۆڭىكى ئەپسۇندا ۋە سېھىرگەرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

يَتُتْ yətüt ياردەم، قوشۇنغا كەلگەن ياردەمچى كۈچ. بۇ سۆز «يَتُتْ سَجْ *yətüt saq* — كېيىن يېتىلگەن چاچ» سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

---

[1] بۇ ماقال يازما نۇسخا 409 - بەتتە مۇشۇنداق يېزىلىپ قالغان. بىز يازما نۇسخا 144 - بەتتە بېرىلگەن شەكلىنى توغرا ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە «اُخْشارْ» سۆزى بىلەن «بِجارْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا (كۆپرەك ئىلى شېۋىسىدە) «ئۇرۇشقاق، پېتىشمايدىغان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ، كۆپىنچە بالىلارغا قارىتا ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىسال

كُكاكُنْ kökägün كۆكۈيۈن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: // 418 II

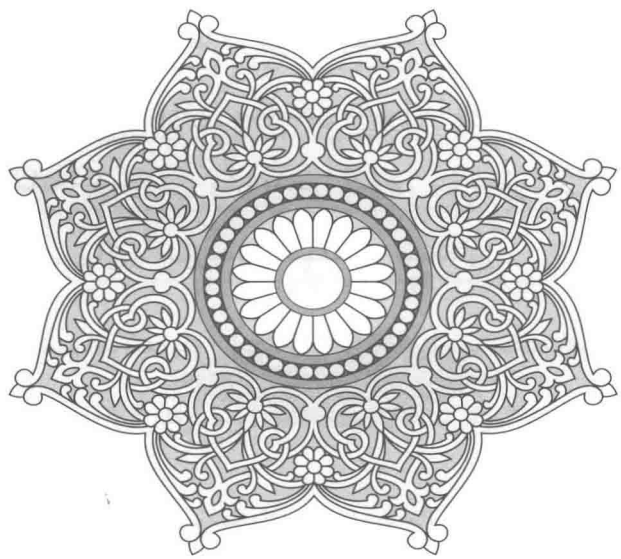
اِكّي بُغْرا اِكاشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ

ikki buoqra ạkəxür otra kөkəgün yanqilur

ئىككى بۇغرا ئېكىشەر، ئاردىدا كۆكۈيۈن يانجىلار.

409
بۇ ماقال ئىككى بەگ//تىركەشسە، ئوتتۇرىدا ئاجىزلارنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى// 419 II

تُلْغاغْ tolɣaoɣ سۆكە؛ ھالقا. قۇلاققا تاقىلىدىغان سۆكە. يِنْجُو تُلْغـاغْ *yinqü tolɣaoɣ* — ئۇنچە ھالقا.

تُلْغاغْ tolɣaoɣ تولغاق، جاپا. «اَمْكاكْ تُلْغـاغْ *əmgək tolɣaoɣ* »مۇ دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «تولغاق (قۇلۇنج)»دۇر. اَنِكْ قَرْنِ تُلْغـارْ *anïŋ ķarnï tolɣar* — ئۇنىڭ قارنى تولغىدى، يەنى قورسىقى تولغاپ ئاغرىدى.

تَلْغـاغْ talɣaoɣ شۇرغان، قار ـ بوران، ئادەمنى كۆمۈۋەتكۈدەك، ھەتتا ئۆلتۈرگۈدەك دەرىجىدە شىددەتلىك بولغان قار ـ بوران. تـاغْ اُزا تَلْغـاغْ بُلـدِي *taoɣ üzə talɣaoɣ boldï* — تاغدا شۇرغان بولدى. // II 420

قَرْغاقْ ,k,aroɣak قارغىش، لەنەت. تَنْكْرِي قَرْغاغِنكا اِلْنمـا *təŋri ķaroɣaoɣïŋa ilinmə* — تەڭرىنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىما.

قِرْغاغْ k,ïroɣaoɣ قىرغاق، كىيىمنىڭ قىرغىقى.

قِرْغـاغْ k,ïroɣaoɣ كايىش. بەگ ياكى خانىڭ ئۆز قول ئاستىدىكىلەرگە غەزەپلىنىشى. خانْ اَنِ قِرْغادِي *han anï ķïroɣadï* — خان ئۇنى كايىدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇيغۇرچىدا تەڭرىنىڭ ئەلچىسى «يَلاڤـاجْ *yalavaq*»، خانىڭ ئەلچىسى «يَلاڤَرْ *yalavar*» دەپ پەرقلەندۈرۈلگىنىدەك، تەڭرىنىڭ بەندىنى قارغىشى بىلەن بەندىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى قارغىشى، ئۇلارغا غەزەپلىنىشىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ق – *ķ*» ھەرپى ئالدىنقى مەنىدە فەتھىلىك، كېيىنكى مەنىدە كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

تُلْقُقْ tulk,uk, پۇڭدەلگەن تۇلۇم.

يُرْكَكْ bürkrgək پۇركەك، پۇركەنچە. كُوكْ يُـرْكَكْ بُلْـدِي *køk bürkək boldï* — كۆك پۇركەندى، ئاسمان (قارا بۇلۇتلار بىلەن) پۇركەندى.

بَزْكاكْ bəzgək بەزگەك.

تُرْكاكْ türgək تۈرگەك، بوغچا، بوغجۇما.// II 421

تَزْكاكْ təzgək تەزگەك، قاچقاق. تَزْكاكْ اَرْ ar təzgək — تەزگەك ئادەم، ئەمگەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردىن قاچىدىغان ئادەم.

سَرْكَكْ sərgək دەلدەڭشىش، سەنتۈرۈلۈش. اَسْرُكْ سَرْكَكْلَنْدِي asrük sərgəkləndi — مەست دەلدەڭشىدى.

كَرْگُكْ kərgük كەرگۈك. قوينىڭ قېرىنىدا توققۇز تورلۇق بىلەن بىللە جايلاشقان، «ئۆپكە ئاغزى» دېيىلىدىغان نەرسە.

كَسْكُكْ kəsgük كەسگەك، تەرەڭگە، ئىتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان كەسگەك.

كُسْكُكْ kəsgük قارانچۇق. كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۆكتاتلىق ۋە ئۈزۈملۈك باغلارغا ئېسىپ قويۇلىدىغان قارانچۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتَرْ كُوجُونْ كُسْكُكْ تُتْماسْ

alïn arslan tutar küqün kəsgük tutmas // 410

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

كُرْكاكْ kürgək كۆرەك. قېيىقنىڭ پالىقى ۋە ھەر تۈرلۈك كۆرەك.

كَفْكاكْ kəvgək كېكەچ. تىلىنى چاينىاپ سۆزلەيدىغان كىشى. // II 422

فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى

سَمُرْگُكْ səmürgük سۆمۈرگۈك. بۇلبۇلغا ئوخشايدىغان بىر قۇش. بالاساغۇن تىلىدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُجْ بُجْ اُتَرْ سَمُرْگُكْ *buq buq ətər səmürgük* [ۋېچ - ۋېچ سايرار سۆمۈرگۈك،

بُغْزِي اُجُونْ مَنْكْلَنُورْ *boqzï üqün mənlənür* گېپى ئۈچۈن دانلايدۇ.]

خۇش ئاۋاز قۇشمۇ گال ئۈچۈن دانلايدۇ.

كِذِزْگاكْ kiżizgək: كِـذِزْكاكْ قـاغُونْ *kiżizgək kaoɣun* — سۇيى قېچىپ (شۇمۇقۇپ) كەتكەن قوغۇن.

كِشِرْگاكْ kixirgək: كِشِرْ كاكْ اَرْ *kixirgək ər* — كىشىدىن//قاچىدىغان ئادەم، ئۆيىگە بىرى كېلىشى بىلەن ئىچى سىقىلىدىغان ۋە ئۆيى كۆزىگە تار كۆرۈنىدىغان ئادەم. 423 II

بۇ بابتكى غۇننىلىكلەر

جَنكَلْ qəŋəl ئوسال. جَنكَلْ اَر *qəŋəl ər* — ئوسال ئادەم.

جُنكَكْ qəŋək ماتال، ياغاچ چېلەك. چىگىلچە.

تَرْنكَكْ[1] tərŋək سىزىندى سۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «تَرنقُقْ — لېيى تىنغان» بولۇپ، «ق – *ķ*» ھەرپى «ك – *k*» گە ئالمىشىپ كەتكەن. بۇ سۆز ئەرەبچىگە تۇغرا كېلىدۇ.

خۇداغا شۈكۈر، مۇزائەف ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.// 424 II

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 266 - بەتتە «تَرْنكُوكْ *tərŋük*» شەكلىدە يېزىلغان.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مۇزائەف پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنىكى، تۈركىي تىللاردا ھەقىقىي مۇزائەف سۆزلەر ئاز ئۇچرايدۇ. پەقەت پېئىل «ت – t» بىلەن ئاياغلىشىپ، ئاخىرىغا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – d» قوشۇلغاندىلا مۇزائەف بولىدۇ. بۇ چاغدا «تەشدىت» (شەددەت بىلەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان ئىككى «ت – t») بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇنى مۇزائەف دەپ ئاتىدۇق. كەلگۈسى زامان ۋە مەستەردە «د – d» چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇزائەف بولمايدۇ. دېمەك، ھەقىقىي مۇزائەف ئاز بولغاچقا، مۇشۇ ئورۇندىلا كۆرسىتىپ قويدۇق.

425 II

تُتّي tutti تۇتتى، ئاغرىق تۇتتى. باشْ تُتّي *bax tutti* — // ياراْ ئاغرىقى تۇتتى، يارا لوقۇلداپ ئاغرىدى (تُتارْ – تُتْماقْ *tutar - tutmaq*).

411

تُتّي tutti تۇتتى. اِتْ كَيِكْ تُتّي *it kəyik tutti* — // ئىت كېيىك تۇتتى. باشقا نەرسىلەرنى تۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى تۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ مَنكا اَلِكْ تُتّي *ol maŋa əlik tutti* — ئۇ ماڭا كېپىل بولدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكْ تُتْغۇنْجا اُتْ تُتْ *əlik tutoɣïnqa ot tut*

كېپىل بولغۇچە، ئوت تۇت.

كېپىل بولغۇچە ئوت تۇتقان ياخشى، چۈنكى كېپىل بولغان ئادەم كېيىن پۇشايمان قىلىدۇ (تُتارْ - تُتْماقْ tutar - tutmaq).

تِتّي titti تىيدى، چەكلىدى. اُلْ اَنِ تِتّي ol anï tïttï — ئۇ ئۇنى تىيدى، (بىر نەرسىدىن) توستى. ئەسلى «تِيذْتي tïżtï» بولۇپ، «ذ – ż» ھەرپى ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ت – t» غا ئايلىنىپ كەتكەن (تِذارْ - تِذْماقْ tïżar - tïżmaq).

تِتّي titti // tïttï تىتتى: تىكلىپ قارىدى، ھومىيىپ قارىدى. اُلْ اَتْ تِتّي ol at tïttï — ئۇ ئەت تىتتى، يەنى ئېزىلىپ پىشقان گۆشنى تىتتى. كىيىمنى بەك يىرتىۋەتسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ.[426 II] قُلْ بَكْ كا تِتّي kul bəgkə tïttï — قۇل بەگ بىلەن تىركەشتى، يەنى بەگكە قارشى چىقتى. باشقىلارغا قارشى چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنكارْ تِتْرُو بَقْدي ol aŋar tïtrü bakdï — ئۇ ئۇنىڭغا تىك (تىكلىپ) قارىدى. گۈزەل ھەققىدە شۇنداق دېيىلگەن:

اَنكارْ تِتْرُو بَقْسا بُلْماسْ aŋar tïtrü bakṣa bolmas

ئۇنىڭغا تىكلىپ قارىغىلى بولماس.

بۇ سۆز بەزىدە ھومىيىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ (تِتارْ – تِتْماكْ titər - titmək). گۆش تىتىش ۋە كىيىم يىرتىش مەنىسىدە كەلسە، سۆزنىڭ مەستىرى قاتتىق «ق – k» بىلەن (تِتارْ – تِتْماقْ tïtar - tïtmaq) بولۇپ كېلىدۇ.

سُسْدي süsdi ئۈستى. اوُذْ سُسْدي uż süsdi — كالا ئۈستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُسارْ – سُسْماكْ süsər - süsmək).

شَشْدي xəxdi شەشتى ~ يەشتى. اَرْ تُكُونْ شَشْدي ər tügün xəxdi — ئادەم تۆگۈن يەشتى. ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنى چۈشەكتىن يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (شَشارْ – شَشْماكْ xəxər - xəxmək).

قَقْتي k,ak,tï قاقتى، نوقۇدى. اَنِ بَشْرا قَقْتي anï baxra//k,ak,tï — ئۇنىڭ بېشىغا قاقتى، نوقۇپ قويدى (قَقارْ – قَقْماقْ k,ak,ar - k,ak,mak).[427 II]

قُقْتي k,ok,tï قوقىدى. ياغْ اُوتّا قُقْتي yaoq otta k,ok,tï — ياغ ئوتتا قوقىدى. بۇ چىراغ ئۆچۈرۈلگەندە تۆتەپ كەتكىنىگە ئوخشايدۇ. گۆش كۆيۈپ بۇس كۆتۈرۈلسىمۇ «اَتْ قُقْدي at k,ok,dï» دېيىلىدۇ (قُقارْ – قُقْماقْ k,ok,ar - k,ok,mak).

كِكْدِي kikdi بىلىدى، جەيلىدى. بِجاڭ كِكْدِي اَرْ *piqək kikdi ər* — ئادەم پىچاق بىلىدى. ياكى ئىككىسىنى بىر - بىرىگە جەيلىدى (كِكىارْ - كِكْماكْ *kikər - kikmək*).

بۇلار ھەقىقىي مۇزائەفدۇر. بۇنىڭدىن باشقىلىرى ياسالما مۇزائەفدۇر. ياسالما مۇزائەفلەر تۆۋەندىكىلەر:

412

بَتِّي pattï پاتتى، چۆكتى. كُونْ بَتِّي *kün pattï* — // كۈن پاتتى. قُرُغْرِينْ سُقْابَتِّي *suvqa pattï* — *qoruoqzïn*① قوغۇشۇن سۇغا چۆكتى. ھەرقانداق بىر نەرسە كۆزدىن يىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَتار - بَتْماقْ *patar - patmaq*). // II 428

بُتِّي pütti پۈتتى، چىنپۈتتى، ئىشەندى. اَرْ اُونِي بُتِّي *ər üni pütti* — (كۆكسىدىكى بىرەر كېسەل سەۋەبىدىن ياكى تاياق يېگەنلىكتىن) ئادەمنىڭ ئۇنى پۈتتى. اَنِكْ اَلمِي بُتِّي *anïŋ alïmï pütti* — ئۇنىڭ ئېلىمى پۈتتى، يەنى بىركىمدىن ئالىدىغان قەرزى توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. باشْ بُتِّي *bax püttï* — يارا پۈتتى، يەنى ساقايدى. قُلْ تَنْكْرِيكا بُتِّي *qul təŋrigə pütti* — بەندە (قۇل) تەڭرىگە پۈتتى، خۇدانىڭ بىرلىكىگە چىنپۈتتى (بُتار — بُتْماكْ *pütər - pütmək*).

بُتِّي bütti: اُتْ بُتِّي *ot bütti* — ئوت ئۇندى، مېۋە بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُغْلانْ بُتِّي *oqlan bütti* — بالىنىڭ ئاي - كۈنى پۈتتى، يەنى بالا تۇغۇلدى. ھەرقانداق نەرسە ئۇنسە، تۇغۇلسا ياكى يارىتىلسا، «بُتِّي *bütti*» دېيىلىدۇ. قىپچاقچە (بُتارْ - بُتْماكْ *bütər - bütmək*).

جَتِّي qattï چاتتى، قاتتى. اَرْ اُغْلاقْ قُزِي قا جَتِّي *ər oqlaq kozïka qattï* — ئادەم ئوغلاقنى قوزىغا قاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَتارْ - جَتْماقْ *qatar - qatmaq*). ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // II 429

---

① بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «قُرُغْرِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 256 - بەتتە «قُرُغْزِينْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا، بىز «*qoruoqzïn*» دەپ ئالدۇق.

اُرْذُلَنِبْ يُكْسَكْ تاغِغْ اُغْلاقْ جَتارْ *orżulanïp yüksək taqïq oqlaq qatar*

اُيْغُرْ تَتِنْ يُفْغا اَلِبْ يُمْغِنْ سَتارْ *uyqur tatïn yuvqa alïp yumqïn satar*

[يۈكسەك تاغنى ماكان قىلىپ ئوغلاق چاتىدۇ،
ئۇيغۇر تاتتىن ئەرزان ئېلىپ جۈغلاپ (قىممەت) ساتىدۇ.]

تاغ تۆپىسىنى ماكان قىلغان بىرى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇ تاغنىڭ تۆپىسىگە جايلاشتى، ئۇنىڭ ئىشى شۇكى، دائىم ئوغلاق، قوزا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى بىر - بىرىگە قاتىدۇ، يەنى قارىقويۇق ئارىلاشتۇرۇپ پادىچىلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئۇيغۇرلاردىن بۇلاپ ئالغانلىرىنى جۈغلاپ ساتىدۇ.

سَتّي sattï ساتتى. اُلْ تَقارْ سَتّي *ol tavar sattï* — ئۇ مال ساتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتارْ - سَتْماقْ *satar - satmaq*).

سُتّي suttï تۆكۈردى. اُلْ كِشي يُوزِينكا سُتّي *ol kixi yüziŋə suttï* — ئۇ كىشىنىڭ يۈزىگە تۆكۈردى. ئەسلى «سُوذْتي *sużtï*» بولۇپ، تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش/نەتىجىسىدە 430 II «ذ – ż» ھەرپى «ت – t»غا ئايلىنىپ كەتكەن (سُذارْ - سُذْماقْ *sużar - sużmaq*).

سِتّي sittï سىيدى. اَرْ سِتّي *ər sittï* — ئادەم سىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «سِيذْتي *siżtï*» بولۇپ تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ذ – ż» ھەرپى «ت – t»غا ئايلىنىپ كەتكەن (سِذارْ - سِذْماكْ *sïżar - siżmak*).

قَتّي q,attï قاتتى، قوشتى. اُلْ سِرْكانِ يُغُرْتْقا قَتّي *ol sirqəni yoqurtqa q,attï* — ئۇ سىركىنى قېتىققا قاتتى. ھەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىگە قېتىلسىمۇ (ئارىلاشتۇرۇلسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتّي q,attï قاتتى. يُمْشاقْ نانْكْ قَتّي *yumxaq nəŋ q,attï* — يۇمشاق نەرسە قاتتى (قَتارْ - قَتْماقْ *q,atar - q,atmaq*).

قُتّي q,ottï قويدى، تاشلاپ قويدى. اُلْ نانْكْ قُتّي *ol nəŋ q,ottï* — ئۇ نەرسىنى تاشلاپ قويدى./ئەسلى «قُوذْتي *q,ożtï*» بولۇپ، تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە 413 «ذ – ż» ھەرپى «ت – t»غا ئايلىنىپ كەتكەن (قُذُورْ - قُذْماقْ *q,ożur - q,ożmaq*).

كَتّي kətti كىيدى. اَرْ تُونِنْ كَتّي *ər tonïn kətti* —// II 431 ئادەم تونىنى (كىيمىنى) كىيدى. ئەسلى «كَذْتي *kəžti*»دۇر (كَذارْ - كَذْماكْ *kəžmək - kəžər*).

كِتّي kətti كەتتى. اَرْ يِيرْنْدِنْ كِتّي *ər yərindin kətti* — ئادەم يېرىدىن كەتتى، ئۆز جايىدىن يۆتكەلدى (كِذارْ - كِذْماكْ *kəžmək - kəžər*).

قائىدە

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا، «ئىككى ھەرپلىكلەر بابى» دەپ ئاتىدۇق. مەسىلەن: «اَتْ تُتْ *at tut* — ئات تۇت»، «تَقارْ سَتْ *tavar sat* — مال سات» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُتْ *tut*»، «سَتْ *sat*» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ قوشلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، مۇزائەف دەپ ئاتىدۇق. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدە كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرلەردىمۇ ئۇچرىغىنى بىلەن، تۈركچىدە ئۇچرىمايدۇ. لېكىن، ئۆتكەن زاماندا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈنلا شۇنداق دېدۇق. بۇ بابتىكى سۈپەتلەر تۈركىلەردە «تُتْغُوجي *tutoquqi* — تۇتقۇچى»، «سَتْغُوجي *satoquqi* — ساتقۇچى» شەكلىدە بولۇپ كېلىدۇ. تۈركمەنلەر بىلەن ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى بۇنى «تُتّجي *tuttaqi*»، «سَتّجي *sattaqi*» دەپ قوللىنىدۇ.// II 432 ئىش - ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُتْغانْ *tutoqan* — تۇتۇۋېرىدىغان»، «سَتْغانْ *satoqan* — سېتىۋېرىدىغان» شەكلىدە كېلىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا خۇشتار (ئامراق) ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُتُغْساقْ *tutuoqsaq* — تۇتۇشقا ئامراق»، «سَتِغْساقْ *satïoqsaq* — سېتىشقا ئامراق» شەكلىدە كېلىدۇ. بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ تُتْغُلُقْ اَرْدي *ol tutoquluq ərdi* — ئۇ تۇتقۇلۇق ئىدى، ئۇ تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ سَتْغُلُقْ تُرُرْ *ol satoquluq turur* — ئۇ ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ سېتىشى كېرەك ئىدى»

شەكىلدە بولىدۇ. ئوغۇزلار مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «ل – l» ھەرپى ئورنىغا «س – s» ھەرپىنى ئىشلىتىپ، «اُلْ اَنِ تُتُغْسَقْ اَرْدِ ol anï tutuoɣsaq, ərdi — ئۇ ئۇنى تۇتقۇلۇق ئىدى، تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ اَنِ سَتِغْسَقْ اُل ol anï satïoɣsaq, ol — ئۇ ئۇنى ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى سېتىشى كېرەك ئىدى» دەيدۇ. بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلغىلىۋاتقانلىقنى (قىلغىلى قويۇقانلىقنى) بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَنِ تُتُغْلِ ol anï tutuoɣlï ol — ئۇ ئۇنى تۇتقىلىۋاتىدۇ»، // «اُلْ تَقَارِنْ سَتِغْلِي اُلْ ol tavarïn satïoɣlï ol — ئۇ مېلىنى ساتقىلىۋاتىدۇ» شەكىلدە كېلىدۇ. 433 II

باشقا قائىدىلەر ئۆتكەن بابلاردا كۆرسىتىلگەنلىرى بىلەن ئوخشاش، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قائىدە بىر خىل بولىدۇ،// ئۆزگەرمەيدۇ. 414

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 434 II

جَبَتّــي qapïttï چېپىلدى؛ چاپتۇردى. اِتْ كِشــي كا جَبَتّــي *it kixiɣə qapïttï* — ئىت (چىشلەش ئۈچۈن) كىشىگە چېپىلدى. شۇنىڭدەك «بَكْ اَنــكْ بُيْــنِنْ جَبَتّــي *bəg anïŋ boynïn qapïttï* — بەگ ئۇنىڭ بوينىنى چاپتۇردى»مۇ دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرچە (جَبَتُورْ - جَبْتماقْ *qapïtur - qapïtmak*).

سَبَتّي sapïttï شىپالاتتى، يۇلالاتتى. اَتْ قُــذْرُقْ سَــبَتّي *at kużruk sapïttï* — ئات قۇيرۇق شىپالاتتى. اِتْ قُــذْرُقْ سَــبَتّي *it kużruk sapïttï* — ئىت قۇيرۇق شىپالاتتى (سَبَتُرْ - سَبْتماقْ *sapïtur - sapïtmak*).

435 II

سُبَتّي supïttï ئۈچلىدى. اُلْ نانْكْنِ سُبَتّي *ol nəŋni supïttï* — ئۇ نەرسىنى ئۈچلىدى، يەنى مىخقا ئوخشاش ئۈچلۈق قىلدى (سُبَتُورْ - سُبْتماقْ *supïtur - supïtmak*).

كَبَتّي kəpitti ئەكچىتتى، قۇرۇتتى. يِلْ تُونُغْ كَبَتّــي *yəl tonuɣ kəpitti* — يەل (شامال) تونۇنى ئەكچىتتى (كَبُتُورْ - كَبْتماكْ *kəpitür - kəpitmək*).

كُبَتّي kobitti يۆمەتتى، يۆمەپ تىكتۇردى. اُلْ تُونِنْ كُبَتّي *ol tonïn kobitti* — ئۇ تونىنى يۆمەتتى (كُبُتُورْ - كُبْتماكْ *kobitür - kobitmək*).

بِتَتّي bititti پۈتتۈردى. اُلْ بِتِكْ بِتَتّي *ol bitik bititti* — ئۇ پۈتۈك پۈتتۈردى، يەنى كىتاب يازدۇردى (بِتُورْ - بِتْماكْ *bititür - bititmək*).

تَتّي tatïttï تېتىتتى، تەملىك قىلدى، تەم كىرگۈزدى. تُوزْ اَشْغْ تَتّي *tuz axïɣ tatïttï* — تۇز ئاشنى تېتىتتى. ھەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىنىڭ تەمىگە تەسىر قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتُورْ - تَتْماقْ *tatïtur - tatïtmak*).

436 II

تُتَتّي tütətti تۇتەتتى. اُتْ تُتُونْ تُتَتّي ot tütün tütətti —— //ئوت تۇتۇن تۇتەتتى، ئوت تۇتۇن چىقاردى (تُتتُورْ - تُتتْماكْ[1] tütətür - tütətmək).

قُتَتّي qutattï قۇتاتتى، قۇتلۇق بولدى. اَرْ قُتَتّي ər qutattï —— ئادەم قۇتلۇق بولدى، يەنى ئادەم بەخت - دۆلەتلىك بولدى. ھەرقانداق نەرسە بەختكە ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُتاتُرْ - قُتَتْماقْ qutatur - qutatmaq).

سَجِتّي saqïttï چاچقۇزدى، چاچراتتى. اُلْ اَنكَرْ سُقْ سَجِتّي ol aŋar suv saqïttï —— ئۇ ئۇنىڭغا سۇ چاچقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجِتُورْ - سَجِتْماقْ saqïtur – saqïtmaq). اُلْ اَنكْ مِنكِسِنْ سَجِتّي ol anïŋ məŋisin saqïttï —— ئۇ ئۇنىڭ مېڭىسىنى چاچراتتى، يەنى ئۇرۇپ چۈۋۈتتى. ھەرقانداق نەرسىنى چاچتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// 437 II

سُجِتّي süqitti چۈچۈتتى، تاتلىق قىلدى؛ ياخشىلىدى، مۇنبەت قىلدى. اُلْ اَجِغْ نانكْنِ سُجِتّي ol aqïoŋ nəŋni süqitti —— ئۇ ئاچچىق نەرسىنى چۈچۈتتى. اُلْ يِرِكْ سُجِتّي ol yərig süqitti —— ئۇ يەرنى ياخشىلىدى، يەنى ئۇ شورلۇق يەرنى ئوغۇتلاپ مۇنبەت قىلدى (سُجِتُورْ - سُجِتْماكْ süqitür - süqitmək).// 415

سِجِتّي sïqïttï چىچۇردى. اُلْ اَنِ سِجِتّي ol anï sïqïttï —— ئۇ ئۇنى چىچۇردى. (سِجِتُورْ - سِجِتْماقْ sïqïtur – sïqïtmaq).

سُجِتّي suqïttï سەكرەتتى. اُلْ اَتِغْ سُجِتّي ol atïoŋ suqïttï —— ئۇ ئاتنى سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجِتُورْ - سُجِتْماقْ suqïtur – suqïtmaq).

قَجِتّي qaqïttï قاچۇردى. اُلْ اَنِ قَجِتّي ol anï qaqïttï —— ئۇ ئۇنى قاچۇردى (قَجِتُورْ - قَجِتْماقْ qaqïtur - qaqïtmaq).

438 II

كَجِتّي kəqitti كەچۇردى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ //كَجِتّي ol aŋar suv kəqitti —— ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچۇردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ kəqitür - kəqitmək).

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى يازما نۇسخىدا «تُتتُورْ - تُتْمـاكْ» شەكلىدە يېزىلغان، ئەسلىي پېئىل «تُتَتّي tütətti» بولغىنى ئۈچۈن، بىز «tütətür - tütətmək» دەپ ئالدۇق.

كُجَتّي küqətti بۇلاتتى. اُلْ اَنكْ تَقارِنْ كُجَتّــي ol anïŋ tavarïn küqətti — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى بۇلاتتى (كُجَتُورْ - كُجَتْماكْ küqətür - küqətmək).

كِجِتّي kiqitti قىچىشتۇردى. اَنكْ اُدُوزي كِجِتّي anïŋ uzuzï kiqitti — ئۇنىڭ قوتۇرى قىچىشتۇردى (كِجِتُورْ - كِجِتْماكْ kiqitür - kiqitmək).

كَجِتّــي kəqitti كېچىكتۇردى. اُلْ ايشــغْ كَجِتّــي ol ïxïoq kəqitti — ئۇ ئىشنى كېچىكتۇردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ kəqitür - kəqitmək).

بَدُتّي bədütti چوڭ قىلدى. اُلْ اُوغْلانغْ بَدُتّي ol ooqlanïoq bədütti — ئۇ بالىنى چوڭ قىلدى (بَدُتُورْ - بَدُتْماكْ bədütür - bədütmək).

قَذِتّي qˌażïttï قايتتى، ياندى. اَرْ بَرِيرْ اَرْكــانْ قَــذِتّي ər barïr ərkən qˌażïttï — ئادەم
II 439
كېتىۋېتىپ قايتتى (قَذِتارْ - قَــذِتْماقْ qˌażïtar - qˌażïtmaq). ئادەم سوغۇقتىن// ئۆلۈپ قېتىپ قالسىمۇ، «اَرْ تُمْلُغْقا قَذِتّي ər tumluoqqa qˌażïttï» دېيىلىدۇ.

قَذِتّي qˌażïttï قېيىتتى، قېيىتىپ تىكتۇردى. اُلْ تُونُــغْ قَــذِتّي ol tonuoq qˌażïttï — ئۇ تونىنى قېيىتتى (قَذِتُورْ - قَذِتْماقْ qˌażïtur - qˌażïtmaq).

قِذِتّي qˌïzïttï قىرغاقلاتتى، جىيەكلەتتى. اُلْ بُــرْكِنْ قِــذِتّي ol borkin qˌïzïttï — ئۇ بۆكسىنى جىيەكلەتتى (قِذِتُورْ - قِذِتْماقْ qˌïzïtur - qˌïzïtmaq)[1].

بــۇ پــېئىللارنىڭ ھەممىسىدىكى «د – d» ھەرپــىنى «ذ – ż» دەپ گــۇمان قىلىــپ، ئۇنى «ى – يــا»غا ئالماشــتۇرىدىغانلار بار. مــەن بــۇنى ياغمــا، توخسى، ئوغــۇزلاردا ۋە ئۇيغــۇرلار تەرەپــتە ئاڭلىــدىم. «د – d»نــى «ذ – ż» بىلــەن ئالماشتۇرۇش ئەرەبلەردىمۇ بار. مەسىلەن: «ماذُقْتْ عَذُوفًا وَ لاَعَذُوفًا» دېگەندەكىگە
II 440
ئوخشاش.//

[1] يازما نۇسخىدا بــۇ ۋە بۇنىڭدىــن ئالدىنقى ئىككى پــېئىل تــۆۋەندىكى قائىدە بويىچە «د – d» بىلــەن يېزىلمىشى كېرەك بولسىمۇ، «ذ – ż» بىلــەن يېــزىلىپ قالغان. بــز شــۇ زامان تىلىدا «د – d» بىلــەن «ذ – ż» نۆۋەتلىشىشــىنىڭ نورمــال ئــەھۋال ئىكــەنلىكىنى ۋە يازمــا نۇسخىنىڭ باشقا ئورۇنلىــردا بــۇ پــېئىللار يىلتــىزىنىڭ بەزىدە «د – d»، بەزىدە «ذ – ż» بىلــەن يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

يُذُتّـــــي yużuttï جۈتقا ئۈچراتتى، توڭلاتتى. اُلْ كِشـــــي نِي تُمْلُغْقـــــا يُذُتّـــــي *ol kixini tumluoŋka yużuttï* — ئۇ كىشىنى سوغۇققا توڭدۇردى، ھەتتا توڭلىتىپ ئۆلتۈردى (يُذُتُورْ - يُذُتْماقْ *yużutur - yużutmaq*).

بُذُتّي büżütti ئويناتتى، بىيلەتتى. اُلْ اُغْلِنِ بُذُتّـــي *ol ooqlïnï büżütti* — ئۇ ئوغلىنى (سەكرىتىپ) ئويناتتى (بُذُتُورْ - بُذُتْماكْ *büżütür - büżütmək*).

سِذِتّي siżitti سىيدۈردى. اُراغُتْ اُغْلِنْ سِذِتّي *uraoqut ooqlïn siżitti* — خوتۇن بالىسىنى سىيدۈردى. شۇنىڭدەك ئاتلىق ئادەم ئېتىنى سىيدۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِذِتُورْ - سِذِتْماكْ *siżitür - siżitmək*).[416]//

بُـــــرُتّي burutti قاڭسىتتى، بۇس چىقىرىۋەتتى: پۈراتتى. اُوتْ اَشِـــــجْنِ بُـــــرُتّي *ot əxiqni burutti* — ئوت قازاننى قاڭسىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْـــلانْ بُرُتّي// *ooqlan burutti* II 441 — بالا پۈرتىۋەتتى (سېسىق يەل چىقاردى). بۇ سۆز «بُرِتّي *burïttï*» مۇ دېيىلىدۇ (بُرُتُورْ - بُرُتْماقْ *burutur - burutmaq*).

تَرُتّي tarutti تارايتتى. اُلْ اَفِنْ تَرُتّي[1] *ol əvin tarutti* — ئۇ ئۆيىنى تارايتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسە تارايتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَـــــرُتُورْ - تَرُتْمـــــاقْ *tarutur - tarutmaq*).

تُرُتّي tərütti تۆرەتتى، تۆرەلدۈردى. تَنْكْرِي يَلِنكُقْ تُرُتّي *təŋri yalïŋuq tərütti* — تەڭرى ئادەمنى تـــۆرەلدۈردى. باشـــقا مـــەخلۇقاتلارنى تۆرەلدۈرگەنگـــمۇ شـــۇنداق دېيىلىدۇ (تُـــرُتُورْ - تُرُتْمـــاكْ *tərütür - tərütmək*). ئوغۇزچىدا بىر نەرسىنى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق تۈزىتىشكىمۇ «تُـــرُتّي *tərütti*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن جۈملىنىڭ بىرىنچى سۆزى «اُلْ *ol*» دىن كېيىن «اَنكارْ *aŋar*» سۆزى قۇر ئۈستىگە قوشۇپ قويۇلغان. بىز ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، كېيىن قوشۇلغان بۇ سۆزنى ئوشۇق ھېسابلىدۇق.

تَنْكْرِي اَژُنْ تُرُتّي جغْرِي اذ تَزْكِنُورْ
442 II
يُلْدُزْلَرِي جَرْكَشِبْ تُنْ كُنْ اُوزا يُرْكَنُورْ //

təŋri azun tərütti qïoqrï uż u[1] təzginür
yulduzlarï qərkəxip tün kün üzə yərgənür

[تەڭرى ئالەم ياراتتى، چىغرىق تىنماي ئايلىنۇر،
يۇلتۇزلىرى سەپ تارتىپ، كۈندۈزگە تۈن يۆگىلۈر.]

تەڭرى ئالەمنى تۆرەلدۈردى، پەلەك داۋاملىق ئايلىنىپ تۇرىدۇ، يۇلتۇزلىرى رەت - رەت تىزىلىپ، كېچىسى كۈندۈزنى ئوراپ تۇرىدۇ.

تَرِتّي təritti تەرلىدى. اَرْ تَرِتّي *ər təritti* — ئادەم تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «تَرِي *təri* — تېرە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مۇنداقتا بۇ يەردىكى مەنە «تَرِي اُتّـِي *təri otti* — تېرىدىن تەر چىقتى» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، «ھەمزە – ا» تاشلىنىپ، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پېئىل ياسالغان يەنى «تَرْ *tər* — تەر» سۆزىدىن ياسىلىپ «تَرْ اَتّـِي *tər attï* — (بەدەن) تەر ئاتتى، تەر چىقاردى» دېگەن مەنىدە كەلگەن، بۇ يەردە «ھەمزە – ا» تاشلىنىپ، ئىككى//سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پېئىل ياسالغان (تَرِتارْ - تَرِتْماكْ *təritər - təritmək*).
443 II

سَرُتّي[2] sarïttï يۆگەتتى، ئوراتتى. اُلْ اَنكَرْ سُقْلُقْ سَـرُتّي *ol anar suvluk sarïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا سەللە يۆگەتتى، يەنى ئۇنى سەللە يۆگەشكە ئۇندىدى (سَرِتُورْ - سَـرِتْماقْ *sarïtur – sarïtmak*). ھەرقانداق نەرسىنى يۆگەتتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «اذ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ يۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇنى «داۋاملىق، تىنماي» دېگەن مەنىلەردىكى «اُذُو *uż u*» سۆزى دەپ تونۇدۇق ۋە شۇنداق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ر - *r*» ھەرپى زەممىلىك قىلىنغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىگە، شۇنىڭدەك «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىكى شەكىللىرىگە قاراپ، «ر - *r*» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

سُرُتّي sorutti شوراتتى، ئەمدۇردى ~ ئېمىتتى؛ پۈرۈشتۈردى. اُراغُتْ كَنْجكا سُوتْ سُرُتّي *uraoqut kənqkə süt sorutti* — خوتۇن بالىغا سۈت شوراتتى (ئېمىتتى). اَرْ يُوزِنْ سُرِتّي *ər yüzin sorïttï* — ئادەم يۈزىنى پۈرۈشتۈردى (سُرِتُورْ - سُرِتْماقْ *sorïtur - sorïtmak*).

سِرِتّي sïrïttï سىرىتتى ~ شىرىتتى. اُلْ قِيزْقا كِذْ سِرِتّي *ol kïzka kiżiz sïrïttï* — ئۇ دېدەك قىزغا كىگىز (شىرداق) شىرىتتى. بۇ كىيىمنى شىرىغانغا // 444 II ئوخشاش (سِرِتُورْ - سِرِتْماقْ *sïrïtur - sïrïtmak*).

قَرِتّي kˌarïttï قېرىتتى. اُذْلُكْ اَنِ قَرِتّي *ozlək anï karïttï* — زامان ئۇنى قېرىتتى (قَرِتُورْ – قَرِتْماقْ *karïtur - karïtmak*) // 417 ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلُكْ قَرِتْمِشْقا بُذُغْ تَلْقِماسْ *ozlək karïtmïxka bożuoq talkïmas*

زامانە قېرىتقانغا بويىاق (پەرداز) ئەيىب ئەمەس.

قُرِتّي kˌurïttï قۇرۇتتى. كُونْ تُونُغْ قُرِتّي *kün tonuoq kurïttï* — كۈن تونىنى قۇرۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِتُورْ - قُرِتْماقْ *kurïtur - kurïtmak*).

كُرَتّي kürətti قاچۇردى. اُلْ اَنكْ قُلنْ كُرَتّي *ol anïŋ kulïn kürətti* — ئۇ ئۇنىڭ قۇلىنى قاچۇردى (كُرَتُورْ - كُرَتْماكْ *kürətur - kürətmək*).

كُرَتّي kürətti كۆرەتتى. اُلْ اَنكَرْ قارْ كُرَتّي *ol aŋar kar kürətti* — ئۇ ئۇنىڭغا قار كۆرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرَتُورْ - كُرَتْماكْ *kürətur - kürətmək*).

كَرِتّي kəritti قاۋاتتى. اُلْ اِتِنْ كَرِتّي *ol ïtïn kəritti* — // 445 II ئۇ ئىتىنى قاۋاتتى (كَرِتُورْ - كَرِتْماكْ *kəritur - kəritmək*). قارلۇقچە.

بَزَتّي bəzətti بېزەتتى. اُلْ اَفْنْ بَزَتّي *ol əvin bəzətti* — ئۇ ئۆيىنى بېزەتتى (بَزَاتُورْ - بَزَتْماكْ *bəzətur - bəzətmək*).

تَزِتّي təzitti تەزدۇردى، قاچۇردى. اِتْ كَيِكْنِ تَزِتّي *it kəyikni təzitti* — ئىت كېيىكنى تەزدۇردى (تَزِتُورْ – تَزِتْماكْ *təzitur - təzitmək*).

بَزِتّي bəzitti تىتىرەتتى. تُمْلُغْ اَنِ بَزِتّي *tumluoq anï bəzitti* —— سوغۇق ئۇنى تىتىرەتتى. تىترىتىدىغان تەپنى «بَزْگاكْ *bəzgək*» دېيىش شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان (بَزِتُورْ - بِزِتْماكْ *bəzitür - bəzitmək*).

تُزُتّي tozuttï توزۇتتى. اُلْ تُبْراقْ تُزُتّي *ol toprak tozuttï* —— ئۇ توپراق توزۇتتى (تُزِتُورْ - تُزِتْماقْ *tozïtur – tozïtmak*).

سِزِتّي sïzïttï ئېرىتكۈزدى. اُلْ اَنكَرْ ياغْ سِزِتّي *ol anar yaoq sïzïttï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ياغ ئېرىتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ // شۇنداق (سِزِتُورْ - سِزِتْماقْ *sïzïtur – sïzïtmak*). 446 II

قُزُتّي kuzuttï قۇرۇتتى، ئىشتىهاسىنى كەلتۈردى. اُلْ اَنِكْ بُغْزِنْ قُزُتّي *ol anïŋ boqzïn kuzuttï* —— ئۇ ئۇنىڭ گېلىنى قۇرۇتتى، ئۇنىڭ ئىشتىهاسىنى كەلتۈردى. بۇ سۆزدىكى «ز – z» نىڭ ئەسلى «ر – r» بولۇپ، بىركىم تاماق يېگۈسى كەلگەن بىرىنىڭ بوغۇزىنى قۇرۇتۇپ قويىدى، دېگەن مەنىدە كەلگەن (قُزُتُورْ - تُزُتْماقْ *kuzutur - kuzutmak*)[1]. بۇ قائىدىگە يات ئەھۋال. چۈنكى، ئۆتۈمسىز پېئىللارنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن، پەقەت «ر – r» ھەرپىلا قوللىنىلىدۇ[2].

كَزِتّي kəzitti كەزدۇردى. اُلْ مَنِ يِرْ كَزِتّي *ol məni yər kəzitti* // —— ئۇ مېنى يەر كەزدۇردى (كَزِتُورْ - كَزِتْماكْ *kəzitür - kəzitmək*). 447 II

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكلىدە «ر – r» يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ بۇ يەردىكى «ز – r»نىڭ ئەسلى «ر – r» ئىكەنلىكى توغرىسىدا بەرگەن قائىدىسىگە ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ ئەسلىي قوليازمىدا «ر – r» ئۈستىدىكى زەممىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ قىزىل سىياھ بىلەن چېكىت قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ھەرپنى «ز – z» قىلىپ ئالدۇق.

[2] ئاپتور گەرچە بۇ يەردىكى «ز – z»نىڭ ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىيالمايدىغانلىقىنى، ئۆتۈملۈك پېئىل ئۇچۇن بىر «ر – r»نى كەلتۈرۈش لازىملىقىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ پېئىلدا مەيلى «ز – z»، مەيلى «ر – r» بولسۇن، ھېچقايسىسى پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈكلۈكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈكلۈكى قاتار كەلگەن ئىككى «ت – t» ھەرپىنىڭ ئالدىنقىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

كُزَتّـــي kəzətti كۆزەتتى: كـۆز تىكتـى، ئىنتـــزار بولـدى، كۈتتـى. اُلْ مَـــنِ كُزَتّـــي ol məni kəzətti —— ئۇ مېنى كۈتتى. بۇنىڭ ئەسلى «كُوزْ اَتّي kəz attï —— ئۇ ماڭا كۆز ئاتتى، كۆز تىكتى»دۇر (كُزَتُورْ - كُزَتْماكْ kəzətür - kəzətmək).

بُشَتّي boxattï بوشاتتى؛ قويۇپ بەردى. اُلْ تَغارْ بُشَـــتّي ol taoqar boxattï —— ئۇ تاغار بوشـاتتى. ھەرقانـداق قـاپ (يـاكى قاچـا) ئىچىـدىكى نەرسـىلەردىن بوشىتىلسـا، شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ تُكُـــونْ بُشَـــتّي ol tügün boxattï —— 418 //ئۇ تۇگۇن بوشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اُراغُـــتْ بُشَـــتّي ol uraoqut boxattï —— ئۇ خوتۇننى قويۇپ بەردى. ئارغۇچە. اُلْ بُلُنغْ بُشَتّي ol bulunuoq boxattï —— ئۇ ئەسىرنى قويۇپ بەردى.

448 II
شـۇنىڭدەك ھەرقانـداق كىشـى باشـقا نەرسـىلەرنى بـاغلاقتىن بوشـىتىپ// قويۇۋەتسـىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (بُشَتُورْ - بُشَتْماقْ boxatur - boxatmak).

تَشِتّي taxïttï توشـۇتتى. تَرِغْ تَشِتّي tarïoq taxïttï —— بۇغداي توشـۇتتى، يەنى بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بىر يەردىن بىر يەرگە توشـۇتتى (تَشِتُورْ - تَشِـــتْماقْ taxïtur – taxïtmak).

تُشَتّي toxətti تۆشەك سالدۇردى، كۆرپە سالدۇردى. اُلْ تُشاكْ تُشَتّي ol təxək təxətti —— ئۇ تۆشەك سالدۇردى (تُشاتُورْ - تُشاتْماكْ təxətür - təxətmək).

تِشَتّي tixətti بىلدى، ئىتتىتتى؛ چىش چىقاردى. اُلْ اُرْغاقْ تِشَتّي ol oroqak tixətti —— ئۇ ئورغاقنىڭ بىسـىنى ئىتتىتتى. شـۇنىڭدەك تۇگـمەن تېشـى چەكتۇرۇلسـىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشاتُورْ - تِشَتْماكْ tixətür - tixətmək).

جِشَتّي qixətti چىچۇردى. اُراغُتْ كَـــنْجِنْ جِشَـــتّي uraoqut kənqin qixətti —— خوتۇن بالىسـىنى چىچۇردى (جِشَتُورْ - جِشَتْماكْ qixətür - qixətmək).

قَشِتّي kaxittï قاشلاتتى، تاتىلاتتى. اَرْ تَنِينْ قَشِتّي ① 449 II ar// yənin kaxïttï —— ئادەم بەدىنىنى قاشلاتتى (قَشِتُورْ - قَشِتْماقْ kaxïtur - kaxïtmak).

---

① بۇ سۆز بۇ يەردە «تَـــنِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنى پارسچە «تـن» بولماستىن، قەدىمكى تىلىمىزدىكى «يَـــنْ yən —— تەن» ۋە ھازىرقى تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «ət - yən» دېگەن جۈپ سۆزدىكى «yən» سۆزى، دەپ ھېسابلاپ، «yənin» دەپ ئالدۇق. بۇ ھەقتە «دىۋان» ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 137- بەتتىكى 2- ئىزاھقا قارالسۇن.

كُشتّي köxitti قاپلىدى، ياپتى. بُلتْ كُوكُكْ كُشتّي *bulït köküg köxitti* — بۇلۇت كۆكنى قاپلىدى (كُشتُورْ - كُشتْماكْ *köxitür - köxitmək*). ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَقتّي bak,ïttï باقتۇردى، قاراتتى. اُلْ اَنِي اَقْدنْ بَقتّي *ol anï ɵvdin bakïttï* — ئۇ ئۇنى ئۆيدىن قاراتتى. ھەرقانداق ئادەم باشقا بىرىنى بىر ئورۇنغا قاراتسىمۇ (قارىتىپ باقسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (بَقتُورْ - بَقتْماقْ *bakïtur - bakïtmak*).

بُقَتّي buk,attï بۇقا بولدى. بُزاغُو بُقَتّي *buzaoqu bukattï* — موزاي بۇقا بولدى بۇقا قاتارىغا كىردى. بۇنىڭ II 450 ئەسلى «بُقاذْتي *bukażtï*» دۇر (بُقاتُورْ - بُقَتْماقْ *bukatur - bukatmak*).

تُقتّي [1] tok,ïttï ئۇردۇردى، سوقتۇردى، قاقتۇردى. اُلْ اَنكْ بُيْنْ تُقتّي *ol anïŋ boynïn tokïttï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىغا ئۇردۇردى (تُقتُورْ - تُقتْماقْ *tokïtur - tokïtmak*). 419 //

تُقتّي tok,ïttï توقۇتتى؛ سوقتۇردى، ئۇردۇردى، قاقتۇردى. اُلْ بُوزْ تُقتّي *ol bɵz tokïttï* — ئۇ بۆز توقۇتتى. اُلْ قِلِجْ تُقتّي *ol kïlïq tokïttï* — ئۇ قىلىچ سوقتۇردى. پىچاق سوقتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُقتُورْ - قُتقْماقْ *tokïtur - tokïtmak*). اُلْ قَبُغْ تُقتّي *ol kapuoŋ tokïttï* — ئۇ ئىشىكنى قاقتۇردى.

تقتّي tïk,ïttï تىقتۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَشْ تقتّي *ol anar ax tïkïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاش تىقتۇردى. بۇ سۆز ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسىنى چىڭداپ كىرگۈزۈش، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (تقتُورْ - تقتْماقْ *tïkïtur - tïkïtmak*).

قَقتّي k,ak,ïttï ئاچچىقلاندۇردى، قاقشاتتى. اُلْ اَنِي قَقتّي *ol anï kakïttï* II 451 // — ئۇ ئۇنى ئاچچىقلاندۇردى. بىئارام قىلدى، قاقشاتتى (قَقتُورْ - قَقتْماقْ *kakïtur - kakïtmak*).

قُقتّي k,ok,ïttï قوقىتتى. اُلْ اَنكَرْ سُكْلُنْجُو قُقتّي *ol anar sɵglünqü kokïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا كاۋاپنى قوقىتقۇزدى (قُقتُورْ - قُقتُماقْ *kokïtur - kokïtmak*). چىراغنى ئۆچۈرۈپ قوقىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ق - *k*» ھەرپى ھەم زەمىملىك، ھەم كەسرىلىك كەلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

بَكِتّي[1] bəkitti بېكىتتى، چىڭىتتى، پۇختىلىدى. اُلْ ايشِغْ بَكِتّي *ol ixïɣ bəkitti* — ئۇ ئىشنى پۇختىلىدى. بۇ سۆز ئەسلىدە تۈگۈننى چىڭىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بَكِتُورْ - بَكِتْماكْ *bəkitür - bəkitmək*).

بُكُتّي bəkütti بۆكۈتتى، غىلغىتتى، كۆڭۈلگە تەگدى. ياغْلِغْ اَشْ مَني بُكُتّي *yaɣlïɣ ax məni bəkütti* — ياغلىق ئاش مېنى بۆكۈتتى (ياغلىق ئاش كۆڭلۈمگە تەگدى، قورسىقىم تويماستىن كۆڭلۈمنى غىلغىتتى). شۇنىڭدەك باشقا بىر كىمگە كۆزى تويغۇدەك مال بەرگەن كىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ. اُلْ مَني تَڤارِنْ بُكُتّي *ol məni tavarïn bəkütti* — ئۇ مېنى مال بىلەن بۆكۈتتى، يەنى تويدۇردى (بُكُتُورْ - بُكُتْماكْ *bəkütür - bəkütmək*).

تُكَتّي tügətti تۈگەتتى. اُلْ ايشِنْ تُكَتّي *ol ixïn tügətti* — ئۇ ئىشنى تۈگەتتى (تُكَاتُورْ - تُكَتْماكْ *tügətür - tügətmək*).

سِكِتّي sikitti سىكتۇردى. اُراغُتْ نِ سِكِتّي *uraɣutnï sikitti* — ئۇ خوتۇننى سىكتۇردى (سِكِتُورْ - سِكِتْماكْ *sikitür - sikitmək*).

سَكِتّي səkitti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَنِ سَكِتّي *ol anï səkitti* — ئۇ ئۇنى سەكرەتتى (سَكِتُورْ - سَكِتْماكْ *səkitür - səkitmək*).

بُلَتّي bulattï بۇلا قىلدۇردى. اُلْ قُوزِي بُلَتّي *ol ḳozï bulattï* — ئۇ قوزىنى بۇلا قىلدۇردى، يەنى قازانىڭ ھوردا مەررە قىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسە قازانىڭ//ھوردا پىشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بُولاذْتي *bulażtï*» بولۇپ، يېنىكلەشتۈرۈش ئۇچۇن «و - ۋاۋ» قىسقارتىلغان ۋە «ذ - *ż*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (بُلَتُورْ - بُلَتْماقْ *bulatur - bulatmaḳ*).

بِلَتّي bilətti بىلەتتى. اُلْ بِجاقْ بِلَتّي *ol piqək bilətti* — ئۇ پىچاق بىلەتتى، يەنى ئۇ پىچاقنى بىلەيگە سۈركەتتى (بِلَتُورْ - بِلَتْماكْ *bilətür - bilətmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ بېرىلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 433 - بەتتىكى «بَرْكِتّي *bərkitti*» شەكلىگە، 321 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك - *k*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

تِلَتّي tilətti تىلەتتى، ئىزدەتتى. اُلْ اَنِ تِلَتّي *ol anï tilətti* — ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (تِلَتُورْ - تِلَتْماكْ *tilətür - tilətmək*).

تُلَتّي tülətti تۆللەتتى. اُلْ قُويْ تُلَتّـي *ol qoy tülətti* — ئۇ قوي تۆللەتتى. ئوغۇزچە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تۆلەش، يەنى يۇڭ (تۈك) تاشلاشتۇر (تُلَتُـورْ - تُلَتْمـاكْ *tülətür - tülətmək*).

جِلَتّي qïlattï نەملەتتى، ھۆللەتتى؛ تەرلەتتى. اُلْ كَبـاكْ جِلَتّـي *ol kəpək qïlattï* — ئۇ كېپەك نەملەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلَتُورْ - جِلَتْماقْ *qïlatur – qïlatmaq*). 454 II //

ئەسلى «جِيْلَتّي *qïylattï*» بولۇپ، «ى - يا» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. اُلْ اَتِغْ جِلَتّي *ol atïoq qïlattï* — ئۇ//ئېتىنى (چاپتۇرۇپ) تەرلەتتى. 420

قَلَتّي qalattï قاپلاتتى. اُلْ تُونُغْ قَلَتّي *ol tonuoq qalattï* — ئۇ تونىنى قاپلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى بوغچىغا ئورىسا ياكى سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قالَتّي *qalattï*»دۇر (قَلَتُورْ - قَلَتْماقْ *qalatur - qalatmaq*).

كُلِتّي kəlitti كۆمدۈردى. اُلْ اُلْكَنِ كُلِتّـي *ol ələügni kəlitti* — ئۇ ئۆلۈكنى كۆمدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِتُورْ - كُلِتْماكْ *kəlitür - kəlitmək*).

تَمِتّي tamïttï تېمىتتى. اُلْ سُـوڤْ نِ تَمِتّـي *ol suvnï tamïttï* — ئۇ سۇنى تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِتُورْ - تَمِتْماقْ *tamïtur – tamïtmaq*).

قَمَتّي qamattï قاماتتى، قاماشتۇردى. كُونْ كُوزُكْ قَمَتّـي *kün kəzüg qamatti* — كۈن كۆزنى قاماشتۇردى (قَمَتُورْ - قَمَتْماقْ *qamatur - qamatmaq*). اَجِغْ اَقْيا//تِيشِغْ قَمَتّي 455 II *aqïoq avya tïxïoq qamattï* — ئاچچىق بېھى چىشنى قاماتتى. باشقا نەرسىلەر قاماشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتاسي اَجِغْ اَلْمِلا يِيسا اُغْلي نِنْكْ تِيشي قَمارْ

atasï aqïoq almïla yəsə oqlïnïŋ tïxï qamar

ئاتىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار.

بۇ ماقال ئاتىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمتّـــي kumïttï هاياجانلانـدۇردى، قوزغـاتتى. هەربىرىنى تىلەنـدۇردى. اُذكْ مَـــنِ قُمتّـــي üžik məni kumïttï —— مەھبۇبقا ياكى ۋەتەنگە بولغان ئۈدۈك (ئىشتىياق) مېنى هاياجانلانـدۇردى (قُمتُـــورْ - قُمتْمـــاقْ kumïtur - kumïtmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَسْمِلْ سُوسِنْ قُمتّي basmïl süsin kumïttï [باسمىل قوشۇننىنى قوزغاتتى،
بَرْجا كَلبْ يُمتّي barqa kəlip yumïttï بارچە كېلىپ توپلاندى،
اَرْسْلَنْ تَبا اَمتّي arslan taba əmitti ئارسلان تەرەپكە يۆنەلدى،
قُرْقُبْ بَشي تَزْكِنُورْ // korkup baxï təzginür 456 II قورقۇپ بېشى ئايلىنار.]

باسـمىل قوشـۇنلىرىنىڭ ئارسـلان تېگـىن غـازى بىلـەن سوقۇشـقانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: بىز بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن باسمىل ئۆز قوشـۇنلىرىنى هەربىرىتلەندۇردى، هەممىسى توپلاندى، ئارسلان تېگىنگە يۈزلەندى، بىزنى كۆرۈش بىلەن قورقۇپ، كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، باشلىرى ئايلاندى.

تَنُتّي tanuttï تونۇتتى، جېكىلەتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَنُتّـــي ol maŋa səz tanuttï —— ئۇ ماڭا سۆز تونۇتتى، يەنى ئۇ مەندىن بىر كىمگە سۆز ئېيتىپ بەردى (تَنُتُـــورْ – تَنُتْمـــاقْ tanutur – tanutmak).

تُنَتّي tünətti تۇنەتتى، قوندۇردى. اُلْ قُنُقغْ اَقْـــدا تُنَتّـــي ol konukuoq əvdə tünətti —— ئۇ مېهمانىنى ئۆيدە//تۇنەتتى، قوندۇردى (تُنَتُورْ - تُنَتُماكْ tünətür - tünətmək 457 II).

تُنَتّي tonattï تون كىيدۈردى، تون هەدىيە قىلدى. اُلْ مَنِ تُنَتّي ol məni tonattï —— ئۇ ماڭا (هەدىيە قىلىپ) تون كىيدۈردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُـــونْ اَذْتـــي ton ažtï —— تون ئەۋەتتى»دۇر.

سِنَتّي sïnattï سىناتتى. اُلْ مَنِ بُو ايشتا سِـــنَتّي ol məni bu ixta sïnattï —— ئۇ مېنى بۇ ئىشتا (بىر كىمگە) سىناتتى (سِنَتُورْ - سِنَتْماقْ sïnatur – sïnatmak).

قَنَتّي kanattï قاناتتى. اُلْ اَنينْـــكْ // بُـــرْنِنْ قَنَتّـــي ol anïŋ burnïn kanattï —— ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىنى قاناتتى (قَنَتُورْ - قَنَتْماقْ kanatur - kanatmak 421).

قُنَتّي k,onattï قوندۇردى، قوشنا قىلدى، ئورۇنلاشتۇردى، جايلاشتۇردى. اُلْ اُوزنكا قُنُمْ قُنَتّىِ ol өziŋə k,onum k,onattï —— ئۇ ئۆز يېنىغا جەمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، يەنى ئۇ ئۆز ئۆيى ئەتراپىغا جەمەتلىرىنى، ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلارنى ۋە ئۆزىگە ياردەم بېرىدىغانلارنى ئورۇنلاشتۇردى (قُنَتُورْ - قُنَتْماقْ k,onatur - k,onatmak). // 458 II

قِنَتّي k,ïnattï قىيناتتى، قىيىن - قىستاققا ئالدۇردى. بَكْ اَنِ قِنَتّي bəg anï k,ïnattï —— بەگ ئۇنى قىيناتتى (قِنَتُورْ - قِنَتْماقْ k,ïnatur - k,ïnatmak).

كُنِتّي kənitti كۆندۇردى، رۇسلىدى. اَرْ يِغاجْ كُنِتّىِ ər yïoqaq kənitti —— ئادەم ياغاچ رۇسلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُنِتُورْ - كُنِتُماكْ kənitür - kənitmək).

بۇ بابتىكى مسياللار

يَتّي yattï ياتتى. اَرْ يَتّي ər yattï —— ئادەم (ئۇخلاش ئۈچۈن) ياتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَتُورْ - يَتْماقْ yatur – yatmak).

يُتّي yuttï يۇتتى. اُلْ يُمُرْتْغانِ يُتّىِ ol yumurtoqanï yuttï —— ئۇ تۇخۇمنى يۇتتى، يەنى ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يُوتارْ - يُوتْماقْ yutar – yutmak).

يَتّي yattï يايدى. اُلْ تُونُغْ كُونْكا يَتّي// ol tonuq küngə yattï —— ئۇ تونىنى كۈنگە يايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «يَاذْتي yaźtï» بولۇپ، «ذ – ź» ھەرپى «ت – t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (يَذارْ - يَذْماقْ yaźar - yaźmak). 459 II

يِتّي yittï يىتتى. يِتّي نانْكْ yittï nəŋ —— نەرسە يىتتى، يوقالدى (يِتارْ - يِتْماكْ yitər - yitmək).

يَتّي yətti يەتتى. اُلْ مَنِ يَتّي ol mənï yətti —— ئۇ ماڭا يەتتى. باشقا بىر كىمگە يەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَتارْ - يَتْماكْ yətər - yətmək).

يَتّي yətti يېتىلدى، يېتەكلىدى. اُلْ اَتْ يَتّي *ol at yətti* — ئۇ ئات يېتىلدى. قارىغۇ ۋە باشقىلارنى يېتىلدىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَتارْ - يَتْماكْ *yətər - yətmək*).

ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «ى - يا» ھەرپىنى «ج - *j*» بىلەن سۆزلەيدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِ جَتّي *ol məni jətti* — ئۇ ماڭا يەتتى». بۇنىڭ ئەسلى «ى - يا» بىلەن «يِتّي *yətti*»دۇر. تۈركلەر «سُقْدا يُنْدُمْ *suvda yundum* — سۇدا يۈيۈندۇم» دېسە، ئۇلار «جُنْدُمْ *jundum*» دەيدۇ. مۇشۇ // 460 II قائىدە تۈركلەر بىلەن تۈركمەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ[1].

بۇ بابتىكى مسياللار

يُبَتّي yubattï يوپۇتتى. اُلْ ايشغْ يُبَتّي *ol ïxïoq yubattï* — ئۇ ئىشنى يوپۇتتى (يُبَتُورْ - يُبَتْماقْ *yubatur – yubatmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئالداش» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «اُلْ اَنِ يُبِيلادي *ol anï yubïladï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى» دەيدۇ.

يَرَتّي yarattï ياراتتى، لايىق قىلدى؛ ئويدۇرۇپ چىقاردى. تَنْكْرِي يَلِنكُقْ يَرَتّي *təŋri yalïŋuk yarattï* — تەڭرى ئادەمنى (ۋە باشقا مەخلۇقلارنى) ياراتتى. ئوغۇزلار «اُلْ تُونُغْ يَرَتّي *ol tonuoq yarattï* — ئۇ تونىنى (بەدىنگە) لايىق قىلىپ بەردى»،//«بُو اَتُكْ نِ مَنكا يَرَتْ *bu ətükni maŋa yar at* — بۇ ئۆتۈكنى ماڭا 422 (پۇتۇمغا) لايىق قىلىپ بەر» دەيدۇ. اُلْ اُوزِنْدِنْ سُوزْ يَرَتّي// *ol özindin söz yarattï* — 461 II ئۇ ئۆزىدىن سۆز ئويدۇرۇپ چىقاردى (يَرَتُورْ - يَرَتْماقْ *yaratur – yaratmak*).

يُرِتّي yorïttï يورۇتتى، ماڭدۇردى: سۈردۈردى. اُلْ مَنِ تَلِمْ يُرِتّي *ol məni tälim yorïttï* — ئۇ مېنى تالاي ماڭدۇردى. اُتْ اَنِكْ قَرْنِنْ يُرِتّي *ot anïŋ karnïn yorïttï* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ قارنىنى (ئىچىنى) سۈردۈردى (يُرِتُورْ - يُرِتْماقْ *yorïtur – yorïtmak*).

---

[1] بۇ بابتىكى مىساللار بۆلۈمىدە كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر «فَعَلْدي *fəəldi*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. يازما نۇسخىدا مۇشۇ جايدا بىرىلگەنلىكى ئۈچۈن، بىزمۇ ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

يِرَتّــيِ yïrattï يىراقلاشتۇردى. اُلْ اَنِ يِرَتّــيِ *ol anï yïrattï* — ئۇ ئۇنى يىراقلاشتۇردى (يِرَتُورْ - يِرَتْماقْ *yïratur – yïratmak*).

يَرَتّيِ yərətti يىرگەندى، سەسكەندى، بەزدى. اَرْ ايشْكا يَــرَتّيِ *ar ixkə yərətti* — ئادەم ئىشقا ھۇرۇنلۇق قىلدى ۋە يىرگەندى (يَرَتُورْ - يَرَتْماقْ *yərətür - yərətmək*).

يَغُتّــــيِ yaoquttï يېقىنلاشتۇردى، يېقىنلاتتى؛ كەلتۈردى. اُلْ اَتــــغْ مَنكــــا يَغُتّــــيِ *ol atïoq maŋa yaoqutti* — ئۇ ئاتنى ماڭا يېقىنلاتتى، كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق // (يَغُتُورْ - يَغُتْماقْ *yaoqutur yaoqutmak*). 462 II شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اُما تُشُرْكِلْ تِنْسُنْ اَنِكْ اَرُقْلُقْ *kəlsə uma tüxürgil tïnsun anïŋ arukluk*

اَرْبا سَمَنْ يَغُتْغِلْ بُلْسُنْ اَتِي يَرُقْلُقْ *arpa saman yaoqutoqïl bulsun atï yarukluk*

[مېھمان كەلسە چۈشۈرگىن، ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن،
ئارپا، سامان كەلتۈرگىن، ئېتى يالتىراپ كەتسۇن (راھەت تاپسۇن).]

مېھمان كەلسە چۈشۈرۈپ قوندۇرغىن، ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن، ئارپا ـ سامانىنى ئېتىنىڭ يېنىغا ئەكېلىپ قوي، ئېتىمۇ راھەت ئالسۇن.

يَغتّي yaoqïttï ياغدۇردى. تَنْكْــرِي يَغْمُــرْ يَغتّــيِ *təŋri yaoqmur yaoqïttï* — تەڭرى يامغۇر ياغدۇردى (يَغتُورْ - يَغتْماقْ *yaoqïtur - yaoqïtmak*).

يُلتّي[1] yülittï چۈشۈرتتى. اَرْ سَجِنْ يُلتّيِ *ar saqïn yülittï* 463 II — ئادەم چېچىنى چۈشۈرتتى (يُلِتُورْ - يُلِتْماكْ *yülitür – yülitmək*).

يُلتّي yulutti يۇلدۇردى، تالاتتى، تالاك قىلدۇردى. بَكْ بُويْنِ يُلتّــيِ *bəg boynï yulutti* — بەگ خەلقنى تالاتتى (يُلُتُورْ - يُلُتْماقْ *yulutur – yulutmak*).

يِلتّي yïlïttï يىلدى~ئىلىتتى، قىزىدى، قىزىتتى. اَرْ يِلتّــيِ *ar yïlïttï* — ئادەم (تەپ بولغانلىقتىن) قىزىدى. بۇ مەنىدە پېئىل ئۆتۈمسىز. اَرْ سُــــوقِغْ يِلتّــــيِ *ar suvïoq yilïttï* — ئادەم سۇنى ئىلىتتى. بۇ مەنىدە پېئىل ئۆتۈملۈك (يِلِتُورْ - يِلِتْماقْ *yïlïtur – yïlïtmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ل - *l*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ھەم يازما نۇسخا 482 ـ بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ل - *l*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

يُمِتّي yumïttï توپلاندى، جۇغلاندى، جەم بولدى. كِشي يُمِتّي *kixi yumïttï* — كىشىلەر توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُمِتُورْ - يُمِتْماقْ *yumïtur - yumïtmak*).

يِتّي yïtïttï ئىتتىتكۈزدى، بىلەتتى. اُلْ اَنگَرْ بِجاكْ يِتّي *ol aŋar piqək yïtïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا پىچاق ئىتتىتتى، يەنى ئۇنىڭغا پىچاقنى بىلەتتى ياكى ئالقىنىغا كاپلاتقۇزدى (يِتُورْ - يِتْماقْ *yïtïtur - yïtïtmak*).

يَنّي yənətti يېنىكلىدى، ياخشىلاندى. باشْ يَنّي *bax yənətti* — ياراپېنىكلىدى، ياخشىلاندى (يَنُورْ - يَنْماكْ *yənətür - yənətmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ينـاذْتي *yənəżti*» دۇر، «ذ – ż» ھەرپى «ت – t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَنّي yənitti يەنگىتتى ~ يەڭگىتتى، تۇغدۇردى. اَرْ اُراغُتْ نِ يَنّي *ər uraoqutnï yənitti* — ئادەم ئايالنى يەڭگىتتى، تۇغدۇردى (يَنُورْ - يَنْماكْ *yənitür - yənitmək*).

قائىدە

تۈركىي تىللاردا مۇزائىف (بىر ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى) «ت – t» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردىن باشقا سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ.// پېئىللاردىكى ھەممە ھەرپلەردە مۇزائىف كۆرۈلۈۋەرمەيدۇ. ئىسىملاردا بولسا مۇزائىف ئانچە ــ مۇنچە ئۇچراپ تۇرىدۇ.

بىزنىڭ بۇ بابتىكى پېئىللارنى مۇزائىف دېگىنىمىزنىڭ سەۋەبى، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە بىر ھەرپنىڭ تەكرارلانغانلىقىدۇر. بۇ ھەرپلەرنىڭ بىرى سۆزنىڭ// يىلتىزىدىكى «ت – t»دۇر: يەنە بىرى ئۆتكەن زامان بەلگىسى «د – d» بولۇپ، بۇ ھەرپ قاتتىق «ت – t»غا قوشنا بولۇپ كەلگەندە، شۇنىڭ تەسىرى بىلەن «ت – t»غا ئايلىنىپ، نەتىجىدە ئىككى «ت – t» مەيدانغا كەلگەن. ئەسلى مۇزائىف سۆزلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بەك ئاز ئۇچرايدۇ.

بۇيرۇق شەكلى: بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «اَفْ بَزَتْ *əv bəzət* — ئۆي بېزەت»، «بِتِكْ بِتِتْ *bitik bitit* — پۈتۈك پۈتتۈر» دېگەنگە ئوخشاش.

سۆپەت: بۇ بابتىكى سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۆپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «بِتِيكْ بِتِتْكُوجِي bitik bititgüqi — پۈتۈك پۈتتۈرگۈچى»، «اَتْ كُزَتْكُوجِي at kөzətgüqi — ئات كۆزەتكۈچى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا بۇنى «بِتِتْدَجِي[1] bititdəqi»، «كُزَتَّجِي kөzəttəqi» دەيدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بِتِتْدَجِي[2] bititdəqi»، «كُزَتْدَجِي kөzətdəqi» بولۇپ، «د – d» 466 II ھەرپى ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ت – t»غا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى داۋاملىق قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت «غان – ɑn» ياكى «كان – gən» ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن: «اُلْ اَتِغْ كُزَتْكَانْ اُلْ ol atïoɣ kөzətgən ol — ئۇ ئات كۆزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ اَقِنْ بَزَتْكَانْ اُلْ ol əvin bəzətgən ol — ئۇ ئۆينى بېزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش. تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُلْ تَرِغْ تَرِتْغَانْ اُلْ ol tarïoɣ tarïtoɣan ol — ئۇ ئاشلىق تېرىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ بُغْدَىْ اَرِتْغَانْ اُلْ ol buoɣday arïtoɣan ol — ئۇ بۇغداي (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) ئېرىغداپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىدە سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك – g» ياكى «غ – ɣ» كېلىشى، سۆزنىڭ يۇمشاق ياكى تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىشنى ئىستەيدىغانلىقىنى، قىلىشقا ئامراق (ھېرىس)لىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت شەكلى مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ // تَرِتْغْسَاقْ اُلْ ol tarïoɣ tarïtïoɣsaq ol — ئۇ ئاشلىق تېرىتىشقا ئامراق (ھېرىس)، ئاشلىق تېرىتىش كويىدا»، «اُلْ اَقِنْ بَزَتْكْسَاكْ اُلْ ol əvin bəzətigsək ol — ئۇ ئۆينى بېزىتىشكە ئامراق (ھېرىس)» دېگەنگە ئوخشاش.// 467 II 424

[1] بۇ سۆز «بِتَّجِي» شەكلىدە يېزىلىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، ئاياغدىكى جۈملىدە بۇ يەردىكى ئەسلى «د – d»نىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە «ت – t»غا ئايلانغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بىز «bititdəqi» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز يېزىلمىغان. يۇقىرىقى ئىككى مىسالنىڭ ئەسلىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە قوشۇپ قويدۇق.

بۇنىڭدا تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ق – q»، «غ – ɑŋ» ھەرپلىرى كەلگەن سۆزلەردە يىلتىزغا ئاۋۇال «غ – ɑŋ» ھەرپى، ئاندىن «ساق – saq» قوشۇمچىسى، تەركىبىدە «ك – g» ھەرپى كەلگەن سۆزلەردە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا ئاۋۇال «ك – g» ھەرپى، ئاندىن «سەك – sək» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ساپ پېئىللار قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش.

بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ تَرِتِغْلِقْ اُلْ *ol tarïq tarïtïqlïk ol* —— ئۇ ئاشلىق تېرىتقۇلۇق ئۇ، ئۇ ئاشلىق تېرىتماقچى»، «اُلْ اَتْ كُزَتِكْلِكْ اُلْ *ol at kөzətiglik ol* —— ئۇ ئات كۆزەتكۈلۈك ئۇ، ئۇ ئات كۆزەتمەكچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدا سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك – k//g» ۋە «غ – ɑŋ» ھەرپلىرىنىڭ كېلىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدۇ[1].

ئۇغۇزلارنىڭ بەزىلىرى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىدەك، بۇ يەردىكى «ل – l» ئورنىغا «س – s»نى قوللىنىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىشىنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى، يەنى قىلغىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ تَرِتِغْلِي اَرْدِ *ol tarïq tarïtïqlï ərdi* —— ئۇ ئاشلىق تېرىتقىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ اَتِغْ كُزَتِكْلِي اَرْدِ *ol atïq kөzətigli ərdi* —— ئۇ ئات كۆزەتكىلىۋاتىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدە سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى قائىدىسىگە يېقىن كېلىدۇ.

469 II

سۈپەتداشلار مۇنداق بولىدۇ: «كُزَتْمِشْ اَتْ *kөzətmix at*// —— كۆزىتىلگەن ئات»، «بِتْمِشْ بِتِكْ *bititmix bitik* —— پۈتتۈرۈلگەن (يازدۇرۇلغان) پۈتۈك» دېگەنگە ئوخشاش. «ش – x» قوشۇمچىسىنىڭ مۇشۇ قائىدە بويىچە كېلىشى سەن كۆرۈپ ئۆتكەن ئالدىنقى بابلارنىڭ مەستەرلىرىدە بېرىپ ئۆتۈلدى.

---

[1] بۇ مىساللاردىكى «تَرِتِغْلِقْ» «كُزَتِكْلِكْ» سۆزلىرى، شۇنىڭدەك يازما نۇسخا 443- بەتتىكى «تَقْرَتِغْلِقْ»، «تَبْرَتِكْلِكْ» سۆزلىرى بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە (يازما نۇسخا 351 ـ بەتكە قارالسۇن) «فَعْلُلْ *fəul'ulul*» ۋەزنىدە (يەنى «تَرِتْغُلْقْ، كُزَتْكُلْكْ، تَقْرَتْغُلْقْ، تَبْرَتْكُلْكْ») بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ژاقمت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى ئوخشاش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِتْكُو اُغُرْ bitik bititgü oqur — پۈتۈك پۈتتۈرىدىغان ژاقمت»، «اَتْ كُزَتْكُو اُغُرْ at kozatgü oqur — ئات كۆزىتىدىغان ژاقمت» دېگەندەك.

ئورۇن - جاي ئىسىملىرى: «تَرِغْ تَرِتْغُو يِيرْ tarïq tarïtoqu yər — ئاشلىق تېرىيدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتْغُو يِيرْ tarïq arïtoqu yər — بۇغداي ئېرىغدايدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ tarïq arïtoqu nəŋ — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە»، «بِتِكْ بِتِتْكُو نانْكْ bitik bititgü nəŋ — پۈتۈك پۈتتۈرۈلىدىغان (يازدۇرۇلىدىغان) نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ژاقمت - پەيت، ئورۇن - جاي، قورال - جابدۇق ئىسىملىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

470 II

ژاقمت - پەيت ئىسىملىرىدىن كېيىن، «اُوذْ oz»// ياكى «اُغُرْ oqur» سۆزلىرى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو اُغُرْ tarïq arïtoqu oqur — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان ژاقمت» دېگەنگە ئوخشاش.// 425

ئورۇن - جاي ئىسىملىرىدىن كېيىن، «يِيرْ yər — يەر» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «اَرِتْغُو يِيرْ arïtoqu yər ئېرىغدايدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرىدىن كېيىن، «نانْكْ nəŋ نەرسە» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ tarïq arïtoqu nəŋ — بۇغداي ئېرىغدايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ئوغۇزلار بۇ ئىسىملارنىڭ ھەممىسىدە قوشۇمچىدىكى «غ - oq» ۋە «ك k//g» ئورنىغا «ا - ئەلىف»نى، «و - ۋاۋ» ئورنىغا «س - s» نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتاسِي اُغُرْ tarïq arïtasï oqur — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان ژاقمت»، «تَرِغْ اَرِتاسِي يِيرْ tarïq arïtasï yər — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتاسِي نانْكْ tarïq arïtasï nəŋ — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھەممە تۈپ پېئىللار ۋە ياسالما پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان ئېنىق قائىدىدۇر.[II 471]//

بىر ئىش - ھەربىرىدە ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق شەخس ئوتتۇرىسىدا بولۇشىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن، بۇ ھەربىرىدە مەيلى بەسلىشىش مەنىسىدە بولسۇن ياكى يارەملىشىش مەنىسىدە بولسۇن، ئوخشاشلا يىلتىزغا «ش - x» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا تَرِغْ اِرتِشْدى *ol maŋa tarïoŋ arïtïxdï* — ئۇ ماڭا بۇغداي ئېرىغدىشىپ بېردى»، «اُلْ مَنكا اَتْ كُزَتِشْدى *ol maŋa at kozatïxdï* — ئۇ ماڭا ئات كۆزىتىشىپ بېردى ياكى مەن بىلەن ئات كۆزىتىشىپ باقتى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ ئىككىسى خىل بولىدىغانلىقىنى بىلىۋال. بىرىنچىسى، مەنقۇس تۈرگە كىرىدىغان ئۈچ ھەرپتىن ياكى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللار بولۇپ، بۇ پېئىللار «ت - t» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك بولغان ياكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ھەرپى ئىللەتنىڭ ئورنىنى مەزكۇر «ت - t» ئىگىلەش بىلەن ئۇ ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ قالغان.

ئۈچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَرْ بُرْنِ قانَدى *ar burnï kanadï* — ئادەمنىڭ بۇرنى قانىدى». ئەگەر بۇ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلاندۇرۇلسا، «اَرْ بُرْنِنْ قَنَتّى *ar burnïn kanattï* — ئادەم (بىر كىمنىڭ) بۇرنىنى قاناتتى» دېيىلىدۇ. بۇيرۇق شەكلىدە «اَنِكْ بُرْنِنْ قَنَتْ *anïŋ burnïn kanat* — ئۇنىڭ بۇرنىنى قانات» دېيىلىدۇ. دېمەك، «قانَدى *kanadï* — قانىدى» دېگەندەكى «ا-ئەلىف» چۈشۈپ قالغان. «اُلْ بِلِكْنِ قُوقِتّى *ol bałikni kokïttï* — ئۇ پىلىكنى قوقاتتى، يەنى چىراغنى ئۆچۈرۈپ قوقا پۈراتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُوقْدى *kokdï* — قوقىدى» دۇر[①].

بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «قُقِتْ *kokït* — قوقىت» بولىدۇ. بۇ يەردە «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَرْ قُمِنْدى *ar kumïndï* — ئادەم ھاياجانلاندى، ئادەم (ئىشقا) قوزغالدى»، بۇ ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، ئۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «اَنِ قُمِتْ *anï kumït* — ئۇنى (بىر ئىشقا)

① مەنقۇس پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن بۇ مىساللارغا قارىغاندا، ئاپتور سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرپى ئىللەت كېلىش ھادىسىسىنىمۇ تۈركىي تىلدا ئوخشاشلا مەنقۇس، دەپ ھېسابلىغان.

قوزغات» بولىدۇ.//بۇنىڭدا 426 «ى – ي – ا» چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى «ت – t» ئىگىلىگەن. «ئۆلىدى نائىڭ nəŋ ölidi — نەرسە ھۆل بولدى». بۇ پېئىل//ئۆتۈملۈككە 473 II ئايلاندۇرۇلسا، «ئۆلتتى ölitti — ھۆل قىلدى» بولىدۇ. بۇيرۇق شەكلى «ئۆلت ölit — ھۆل قىل» بولىدۇ[1].

مەنقۇس بابىغا كىرىدىغان، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللار «غۇر – oqur»، «كۇر – gür» بىلەن ئەمەس، بەلكى «ت – t» قوشۇمچىسى ئارقىلىقلا ئۆتۈملۈك//بولىدۇ. 474 II «غۇر – oqur»، «كۇر – gür» قوشۇمچىلىرى ساپ پېئىللار بابىدىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارنىلا ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «قۇش ئۇچدى quš uqdï — قۇش ئۇچتى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «ئۇچۇردى uqurdï — ئۇچۇردى» دەپ ياسالغىنىغا، «ئۈلۈك تىرىلدى ölüg tirildi — ئۆلۈك تىرىلدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «تەڭرى تىرگۈردى təŋri tirgürdi — تەڭرى تىرىلدۈردى» دەپ ياسالغىنىغا، «ئار تۇدتى ər toždi — ئادەم تويدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «ئۇل تۇدغۇردى ol toždoqurdï — ئۇ تويدۇردى» دەپ ياسالغىنىغا ئوخشاش. مۇزائەف بابلىرىدىكى ھەممە پېئىللارنىڭ قائىدىسى مۇشۇنداق بولىدۇ.

مەنقۇس تۈرىدىكى ئىشلىگۈچى ئۆزى ئورۇنلىغان تۆت ھەرپلىك پېئىلنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ت – t» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مۇنداق پېئىلدا ھەربىر ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى بولىدۇ، ھەربىرى تەتۈر قىلغۇچى بىر بولىدۇ. ئىشلىگۈچى شەخسنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، يەنە بىرى ھەربىرى ئىجرا

---

[1] تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللارغا كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردا تۆۋەندىكى بەزى ئۇقۇشماسلىقلار بار:

بىرىنچى، تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللار ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنىلا تۆت ھەرپلىك بولۇپ قالمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ئىككىنچى، تۆت ھەرپلىك مەنقۇس دەپ كۆرسىتىلگەن «قۇمۇندى kumïndï» پېئىلى تۆت ھەرپلىكمۇ بولمىغان، مەنقۇسمۇ بولمىغان. بۇ سۆز يازما نۇسخا 564 - بەتتىكىدەك «قۇمىدى kumïdï» شەكلىدە «ى – ي – ا» بىلەن يېزىلغان بولسا، مەنقۇس بولغان بولاتتى. شۇنىڭدەك «ق – q» ھەرپىدىن كېيىن «و – ۋاۋ» يېزىلغان بولسا، تۆت ھەرپلىك بولاتتى. ئاپتور «ق – q»نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و – ۋاۋ»غا ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

ئۈچىنچى، «ئۆلىدى ölidi — ھۆل بولدى» سۆزىدىمۇ شۇنداق. «ا – ئەلىف»نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و – ۋاۋ»غا ھېسابلاپ، تۆت ھەرپلىك، دەپ كۆرسەتكەن بولسا كېرەك.

قىلغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئەر بىتىك بىتىدى *ər bitik bitidi* — ئادەم پۈتۈك پۈتتى» دېسەك، بۇ پېئىلدا//475 II ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنى ئىشلىگۈچى بىر بولۇپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ بىردۇر. ئەگەر «ئول انكر بىتىك بىتتى *ol aŋar bitik bititti* — ئۇ ئۇنىڭغا پۈتۈك پۈتتۈردى» دېسەك، بۇ پېئىلدا ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بىردۇر. «ئەر بجاك بىلادى *ər piqak biladi* — ئادەم پىچاق بىلىدى» دېگەندەك پېئىلمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇلسا، «بلتى *biladi* — بىلەتتى» بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئەسلى مۇشۇ بابقا كىرسىمۇ، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئاڭلاتمايدىغان پېئىللار. «تام ئامتى *tam əmitti* — تام (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر) قىيسايدى»، «ئەر سۈز ئۈنتى *ər søz ünütti* — ئادەم سۆزنى ئۇنتۇدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بَيُتّي bayutti بېيىتتى، باي قىلدى. تَنْكْرِي مَنِي بَيُتّي *təŋri məni bayutti* — تەڭرى مېنى بېيىتتى (بَيُتُورْ - بَيُتْماقْ *bayutur – bayutmak*).

تَيِتّي tayïtti تايدۇردى، تېيىلدۇردى. اُلْ اَنِي سُقْ قا تَيِتّي//476 II *ol anï suvka tayïtti* — ئۇ ئۇنى سۇغا تايدۇردى (تَيِتُورْ - تَيِتْماقْ *tayïtur – tayïtmak*). ھەرقانداق بىر كىشى بىر نەرسىنى تايدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُيُتّي k,uyutti ئۇركۈتتى. اُلْ اَتِغْ قُيُتّي *ol atïoq k,uyutti* — ئۇ ئاتنى ئۇركۈتتى (قُيُتُورْ - قُيُتْماقْ *k,uyutur - k,uyutmak*)[1].

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە «ى – يا» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

بۇ بابتكى غۇننلىكلەر

427

تُنكِتّي tüŋïttï ئەگدى، ئېڭىشتۇردى. اَرْ بَشِنْ//تُنكِتّي *ər baxïn tüŋitti* — ئادەم بېشىنى ئېڭىشتۇردى، ئەگدى (تُنكِتُورْ - تُنكِتْماكْ *tüŋitür - tüŋitmək*).

تُنكِتّي tüŋitti: اَرْ اُقِنْ تُنكِتّي *ər okïn tüŋitti* — ئادەم ئوقىنى ئاسمانىنىڭ قەرىگە ئاتتى (تُنكِتُورْ - تُنكِتْماكْ *tüŋitür - tüŋitmək*).

كَنكُتّي kəŋütti II 477 كېچەيتتى. اَرْ اَقِنْ كَنكُتّي//*ər əvin kəŋütti* — ئادەم ئۆيىنى كېچەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَنكُتُورْ - كِينكُتْماكْ *kəŋütür - kəŋütmək*).

بۇ بابتكى مسياللار

يِنكِتّي yiŋitti مەشقەردى. اَرْ يِنكِتّي *ər yiŋitti* — ئادەم مەشقەردى. بۇنىڭ ئەسلى «يِنْكْ اَتّي *yiŋ attï* — ماڭقا تاشلىدى» دۇر (يِنكِتُورْ - يِنكِتْماكْ *yiŋitür - yiŋitmək*).

يُنكَتّي yoŋattï چاقتى، چېقىشتۇردى. اُلْ اَنِ بَكّا يُنكَتّي *ol anï bəgkə yoŋattï* — ئۇ ئۇنى بەككە چاقتى. باشقىسىغا چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنكاتُورْ - يُنكاتْماقْ[1] *yoŋatur - yoŋatmak*).

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۇگىدى// II 478

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 608 - بەتتە «چېقىمچى» مەنىسىدە كەلگەن «يُنكاغْ *yoŋaq*» بىلەن بىر يىلتىزدىن ھېسابلاپ، مەستەرنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَتِي fə'ləndi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكە بىلەن «د – d» ھەرپى تەشدىتلىك كېلىدىغان سۆزلەر بابى①

بُرْبَتّـــي burbattï چىگىچىلەتتى، كېچىكتۈردى. اُلْ اَنـــكْ ايشـــنْ بُرْبَتّـــي ol anïŋ ïxïn burbattï —— ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (چىگىچىلەشتۈرۈپ) كېچىكتۈردى (بُرْبَتُورْ – بُرْبَتْماقْ bur batur – bur batmak).

تُرْبِتّـــي türpittï تۈرپىكلەتتى، چوپسىلاتتى، سىلىغايتتۈردى. اُلْ مُنكُـــزْ تُرْبِتّـــي ol müŋüz türpittï —— ئۇ مۈڭگۈز چوپسىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْبِتُورْ – تُرْبِتْماكْ türpitür - türpitmak). II 479

بَغْـــدَتّي baoqdattï چاپۇتلاتتى، چىرماق سالدۇردى. // اُلْ اَنِـــكْ اَذاقِـــنْ بَغْـــدَتّي ol anïŋ ażakïn baoqdattï —— ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چاپۇتلاتتى (بَغْدَتُورْ – بَغْدَتْماقْ baoqdatur - baoqdatmak).

سِخْتَتّي sïhtattï يىغلاتتى. اُلْ اَنِ سِخْتَتّي ol anï sïhtattï —— ئۇ ئۇنى يىغلاتتى. بۇ سۆز «سِغْدَدْتي sïoqdadtï»مۇ دېيىلىدۇ (سِخْتَتُوْر – سِخْتَتْماقْ sïhtatur - sïhtatmak).

كُكْلَتّي køklətti كۆكلەتتى. اُلْ اَذَرْ يَلغِـــنْ كُكْلَتّـــي ol ażar yalïoïn køklətti —— ئۇ ئېگەرنىڭ قاشلىرىنى كۆكلەتتى (كُكْلَتُورْ – كُكْلَتْماكْ køklətür - køklətmək). بۇ سۆز «كُكْدَدْتي køkdədtï»مۇ دېيىلىدۇ.

سُرْجِتّي sürqittï مۇدۇرۇتتى، سۈرۈندۈردى. اُلْ اَتِنْ سُرْجِتّي ol atïn sürqittï —— ئۇ ئېتىنى سۈرۈندۈردى. ئاتتىن باشقا نەرسىلەرنى سۈرۈندۈرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُرْجِتُورْ – سُرْجِتْماكْ② sürqitür - sürqitmək). // II 480

① ئاپتور بۇ يەردە «فَعْلَتِي» ۋەزنىدىكى «د – d» ھەرپىنىڭ ئورنىغا كەلگەن ھەرپىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – q» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – k» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 626 – بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ك – k» بىلەن كەلگەنلىكىگە ئاساسەن، كېيىن ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

قِرْجَتّي k‚irqattï قىرچىتتى، سۈردۈردى. اُلْ اَنكْ قاشِنْ قِرْجَتّي *ol anïŋ qaxïn kïrqattï* — ئۇ (تاش ئېتىپ) ئۇنىڭ قېشىنى قىرچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكِمْ اَرِغْ قِرْجَتُورْ اُقْ بَشَقِي *əlikim arïoq qïrqatur ok baxaqï*

اُنْمِشْ اُلُغْ تَرْنَكَكْ اُزا كُبْ قَشَقِي *ünmix uluoq tərŋək üzə kөp qaxaqï*

[ئوق باشقى قولۇمنى راسا قىرچىتۇر،
كۆپ قومۇشلۇق چوڭ سازلىقتا (كېتىپ بارىمەن).]

ئوقنىڭ باشقى قولۇمنى سۈرۈپ، پۈتۈنلەي يارا قىلىۋېتىدۇ، مەن بولسام سىزنىدى سۆلار توپلانغان يەر (سازلىق) دە ئۆسكەن قاشاق ـ قومۇشلۇق ئارىسىدا كېتىپ بارىمەن// (قِرْجَتُورْ – قِرْجَتْماقْ *kïrqatur - kïrqatmaq*). اُقْ اَماجِغْ قِرْجَتّي 428 *ok amaqïoq kïrqattï* — ئوق نىشاننى قىرچىپ كەتتى.

تُرْجِتّي türqitti باشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ ايشْ تُرْجِتّي// *ol aŋar ïx türqitti* 481 II — ئۇ ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتى (تُرْجِتُورْ – تُرْجِتْماكْ *türqitür - türqitmək*).

قَفْجِتّي k‚avqïttï تەر قىلدى، چىشىغا تەگدى. اُلْ اَنِي قَفْجِتّي *ol anï qavqïttï* — ئۇ ئۇنى تەر قىلدى، يەنى ئۇنى زادى قىلمايمەن، دېگەن بىر ئىشنى قىلىشقا قوزغىدى.

اُغْلانْ اَرِينِ قَفْجِتّي *oolan arïnï qavqïttï* — بالا ھەرىنىڭ چىشىغا تەگدى.

اَرِي قَفْجِتْسا اِسْرُورْ *arï qavqïtsa ïsrur* — ھەرىنىڭ چىشىغا تەگسە چاقىدۇ.

بۇ ماقال پىتىنىنى كىم قوزغىسا، پىتنە ئۇنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (قَفْجِتُورْ – قَفْجِتْماقْ *qavqïtur - qavqïtmaq*).

تَفْجِتّي təvqitti تەپچىتتى، تەپچىتىپ تىكتۈردى. اُلْ تُونِنْ تَفْجِتّي *ol tonïn təvqitti* — ئۇ تونىنى تەپچىتتى (تَفْجِتُورْ – تَفْجِتْماكْ *təvqitür - təvqitmək*).

تَبْرَتّي təbrətti تەۋرەتتى؛ ئېتىلدى. اُلْ تَبْرَتّي نانْكْنِي *ol təbrətti nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى تەۋرەتتى (تَبْرَتُورْ – تَبْرَتْماكْ *təbrətür - təbrətmək*). اَرْ يَغِيقا تَبْرَتّي// 482 II *ər yaqïqa təbrətti* — ئادەم دۈشمەنگە ئېتىلدى.

تَبْرَتّي təprətti لوكۇلداتتى، سەكرەتتى. اَرْ تَقَى سِنْ تَبْرَتّـــي *ər təvəsin təprətti* — ئادەم تۆگىسىنى سەكرەتتى. تۆگىنى ئادەمدىن باشقا نەرسە سەكرەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبْرَتُورْ - تَبْرَتْماكْ *təprətür – təprətmək*). بۇ سۆز تۆگىدىن باشقا نەرسىگە ئىشلىتىلمەيدۇ.

تُبْرَتّي topratti توپا چىقىرىۋەتتى، توپىسىنى توزۇتتى. قُوىْ اُتُغْ تُبْرَتّي *qoy otuq topratti* — قوي ئوتنى قىرتىشلاپ يېدى، يەنى قوي يەردە ھېچ نەرسە قالدۇرماي يەپ، يەرنىڭ توپىسىنى توزۇتۇۋېتەي دېدى (تُبْرَتُورْ - تُبْرَتْماقْ *topratur – topratmaq*)[1].

تُغْرَتّي tooqrattï توغراتتى. اُلْ اَنَكْر اَتْ تُغْرَتّي *ol anar ət tooqrattï* — ئۇ ئۇنىڭغا گۆش (ئەت) توغراتتى. يېيىلمەيدىغان نەرسىلەردە بۇ سۆز قوللىنىلمايدۇ (تُغْرَتُورْ - تُغْرَتْماقْ *tooqratur - tooqratmaq*). II 483 //

تَقْرَتّـــي tavrattï ئالدىرىدى، ئالدىراتتى. اَرْ تَقْرَتّـــي *ər tavrattï* — ئادەم (ئۆزىنى) ئالدىراتتى (تَقْرَتُورْ - تَقْرَتْماقْ *tavratur – tavratmaq*).

تَقْرَتّي tavrattï تولىدى، ئېگىردى، ئېگىرتتى. اُراغُتْ يِبْ تَقْرَتّي *uraoqut yïp tavrattï* — خوتۇن يىپ تولىدى، يىپ ئېگىرتتى.

تِغْرَتّـــي tïoqrattï دىغراتتى، قەيسەرلەشتۇردى، چېنىقتۇردى. اُغْلِـــنْ اِيشْـــقا تِغْرَتّـــي *oqlïn ïxqa tïoqrattï* — ئوغلىنى ئىشقا قەيسەرلەشتۇردى، يەنى ئوغلىنى ھەرقانداق ئىشنى قىلالايدىغان قىلىپ چېنىقتۇردى (تِغْرَتُـــورْ - تِغْرَتْمـــاقْ *tïoqratur - tïoqratmaq*).

تِكْرَتّي tigrətti قاتراتتى، تېز يۇرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ تِكْرَتّي *ol atïn tigrətti* — ئۇ ئېتىنى تېز يۇرگۈزدى. «اُلْ اُغْلِنِ تِكْرَتّي *ol oqlïnï tigrətti*» مۇ//429 دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «غ – *q*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (تِكْرَتُورْ - تِكْرَتْماكْ *tigrətür - tigrətmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى ئاۋۋال «ك – *k*» يېزىلىپ، كېيىن «ق – *q*» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 369 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسى، 566 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ مەستەر شەكلىگە قاراپ، بۇ يەردىمۇ «ق – *q*» بىلەن ئالدۇق.

سَجْرَتّي saqrattï چاچراتتى. اُلْ مَنكا سُوڤْ سَجْرَتّي// 484 II *ol maŋa suv saqrattï* —— ئۇ ماڭا سۇ چاچراتتى، ئۇ ماڭا سۇ چاچرىتىپ قويدى. بۇ سۆز بىر قاچىدىن بىر قاچىغا سۇ، ياغ ياكى ھەرقانداق سۇيۇقلۇق قۇيۇلغاندا، ئۇنىڭ چاچراپ چاپانغا ۋە باشقا نەرسىلەرگە تەگكىنىگە ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىم ئوتۇن سۇندۇرغاندا، ئوتۇن پارچىسىنىڭ چاچراپ چىقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تۇزاقنىڭ بىر خىلى «سَجرَتْغُو *saqratoɣu* —— ساچراتقۇ» دېيىلىدۇ. بۇ مۇنداق بولىدۇ: ئىككى چىۋىقنىڭ ئىككى بېشى چىگىلىپ، ئىلغۇلار بېكىتىلگەن يېپ بىلەن باغلىنىدۇ. ئاندىن توپىغا كۆمۈپ، تۆپىسىگە دان چېچىپ قويۇلىدۇ. قۇش دانلىغىلى چۈشۈش بىلەن ئىلغۇ بوينىدىن يا پۇتىدىن ئىلىۋالىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَجرَتْغُودِنْ قُورْقْمِشْ قُشْ قِرْقْ يِلْ اَذْرِى يِغاجْ اُزا قُنْماسْ

saqratoɣudïn ḳorḳmïx ḳux ḳïrḳ yïl ażrï yïoɣaq üzə ḳonmas

ساچراتقۇدىن بىر قېتىم قورققان قۇش قىرىق

يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۈستىگە قونماس.

بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ «لاَيُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ (سَجْرَتُورْ - سَجْرَتْماقْ *saqratur – saqratmaḳ*).

سَدْرَتّي sədrətti شالاڭلاتتى، سىيرەكلەشتۈردى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ تُونُغْ سَدْرَتّي *ol tonuɣ sədrətti* —— ئۇ توننى سۈزۈلدۈردى.// 485 II اُلْ كِشِي نِ سَدْرَتّي *ol kixini sədrətti* —— ئۇ كىشىلەرنى شالاڭلاتتى، يەنى كىشىلەردىكى قىستاڭچىلىقنى ئازايتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقىنى ئازايتسا ۋە يېنىكلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَدْرَتُورْ - سَدْرَتْماكْ *sədrətür - sədrətmək*).

سُغْرَتّي sooɣrattï تەكشۈردى، تىنتىدى. اُلْ اَنِكْ اَڤْنْ سُغْرَتّي *ol anïŋ əvin sooɣrattï* —— ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى تىنتىدى، ئۆيىدىكى ھەممە نەرسىنى كۆردى (سُغْرُتُورْ - سُغْرُتْماقْ[1] *sooɣratur - sooɣratmaḳ*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «سُغْرُتُورْ - سُغْرُتْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «*sooɣratur - sooɣratmaḳ*» دەپ ئالدۇق.

سُقْرِتّي süvritti ئۈچلىدى، ئۆتكۈر قىلدى. اُلْ يِغاجغْ سُقْرِتّي *ol yïoqaqïoq süvritti* — ئۇ ياغاچنى ئۈچلىدى، يەنى ياغاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈچلىدى. ئۆتكۈرلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقْرِتُورْ - سُقْرِتْماكْ *süvritür - süvritmək*).

سَقْرِتّي səvritti بوشاتتى. اُلْ اَقِنْ سَقْرِتّي *ol əvin səvritti* — ئۇ ئۆيىنى بوشاتتى، يەنى ئۆيىنى مال — مۈلۈكتىن بوشاتتى. اُلْ اِيشِنْ سَقْرِتّي *ol ixin səvritti* — ئۇ ئىشىنى پۈتتۈردى ۋە ئىشتىن قولىنى بوشاتتى (سَقْرِتُورْ — سَقْرِتْماكْ *səvritür - səvritmək*).

سَكْرِتّي səkritti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَتِنْ اَرِقْتِنْ سَكْرِتّي *ol atïn arïqtïn səkritti* — ئۇ ئېتىنى ئېرىقتىن سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بِتِكْ اُقِرْ اَرْكانْ سَكْرِتّي *ol bitik okïr ərkən səkritti* — ئۇ پۈتۈك (كىتاب) ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتىپ ئاتلاتتى، يەنى كىتاب ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتىپ بىر يەرنى ئاتلاپ كەتتى (سَكْرِتُورْ[1] - سَكْرِتْماكْ *səkritür - səkritmək*).// 430

جِلْرَتّي qïlrattï شاراقلاتتى. اُلْ اُقِنْ كِيشْتا جِلْرَتّي *ol okïn kixtə qïlrattï* — ئۇ ئوقنى ساداقتا شاراقلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى شاراقلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِلْرَتُورْ - جِلْرَتْماقْ *qïlratur – qïlratmak*).

سَمْرِتّي səmritti سەمرىتتى. اُلْ اَتِنْ سَمْرِتّي *ol atïn səmritti* — ئۇ ئېتىنى سەمرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (سَمْرِتُورْ - سَمْرِتْماكْ *səmritür - səmritmək*). 487 II

جِغْرِتّي qïoqrïttï چىڭىتتى، چىڭدىدى. اُلْ يِرِكْ جِغْرِتّي *ol yərig qïoqrïttï* — ئۇ (پۈتى بىلەن) يەرنى چىڭدىدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى كۈچ بىلەن چىڭدىسىمۇ، مەسىلەن: ئۇن ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاپقا چىڭداپ تەقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ اُغْلِنْ ايشْتا جِغْرِتّي *ər oqlïn ïxta qïoqrïttï* — ئادەم ئوغلىنى ئىشتا چىڭىتتى (جِغْرِتُورْ - جِغْرِتْماقْ *qïoqrïtur - qïoqrïtmak*).

جُقْرَتّي qok,rattï پىتىقلاتتى، پىتىقلىتىپ قاينىتتى. اُلْ اَشِجْ جُقْرَتّي *ol əxiq qok,rattï* — ئۇ قازان (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر)نى پىتىق - پىتىق قاينىتتى. بۇ قازاندا سۇنىڭ ئازلىقى، دورا، دانلارنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان قاينىشتۇر (جُقْرَتُورْ - جُقْرَتْماقْ *qok,ratur - qok,ratmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىرىنچى مىسالدىن كېيىنلا بېرىلگەن، بىز ئۇنىڭ ئورنىنى مەستەر بىلەن بىر يەرگە يۆتكەپ قويدۇق.

جَقْرَتّي qak,rattï چاقارتتى، پارقىراتتى. اَرْ كُوزِنْ جَقْرَتّىِ *ər kəzin qakratti* — ئادەم كۆزىنى چاقارتتى، يەنى ئادەم كۆزىنى پارقىرىتىپ كۆك كۆز ئادەمدەك قىلىپ كۆرسەتتى (جَقْرَتُورْ - جَقْرَتْماقْ *qakratur - qakratmak*).

جِقْرَتّي qïk,rattï غىچىرلاتتى ~ غۇچۇرلاتتى. اُلْ تِيشِنْ // II 488 جِقْرَتّي *ol tïxïn qïkratti* — ئۇ چىشىنى غۇچۇرلاتتى. بُغْرا تِيشِنْ جِقْرَتّىِ *buqra tïxïn qïkratti* — بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى. ئىشىك ۋە قەلەم غىچىرلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَتُورْ - جِقْرَتْماقْ *qïkratur- qïkratmak*).

قَقْرَتّي k,ak,rattï تاراقلاتتى، تاراڭلاتتى. اُلْ قَقْرَتْغُو قَقْرَتّىِ *ol kakratqu kakratti* — ئۇ (قۇشقاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇشلارنى زىرائەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن ئېتىز باققۇچى دۇمبىقىنى تاراڭلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَقْرَتُورْ - قَقْرَتْماقْ *kakratur - kakratmak*).

قُقْرَتّي k,ok,rattï كېمەيتتى، سۈيىنى قاچۇردى؛ قۇرۇتتى. اُلْ سُوقُغْ قُقْرَتّىِ *ol suvuq kokratti* — ئۇ سۇنى قاچۇردى. سۇنى ۋە سۇغا ئوخشاش ھەرقانداق سۇيۇقلۇقنى كېمەيتىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُقْرَتُورْ - قُقْرَتْماقْ *kokratur - kokratmak*).

كَقْرَتّي kəvrətti ئاجىزلاتتى، بوشاشتۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوجِنْ كَقْرَتّىِ *ol anïŋ küqin kəvrətti* — ئۇ ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتتى (كَقْرَتُورْ - كَقْرَتْماكْ *kəvrətür - kəvrətmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // II 489

اُذْلَكْ كُنِي تَقْرَتُورْ	*ożlək küni tavratur*
يَلِنكُقْ كُجِنْ كَقْرَتُورْ	*yalïŋuk küqin kəvrətür*
اَرْدِنْ اَزُنْ سَقْرِتُورْ	*ərdin azun səvritür*
قَجْسا تَقِي اَرْتِلُورْ	*kaqsa takï artïlur*

[زامان كۈنلىرى ئالدىراڭاتىدۇ،
ئىنسانىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىدۇ،
ئادەملەردىن دۇنيانى بوشىتىدۇ،
قاچسا يەنە ئارتىلىدۇ.]

زامانىنىڭ كۈنلىرى ئىنسانلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىشقا ئالدىراۋاتىدۇ، ئۇ دۇنيانى ئادەملەردىن بوشىتىدۇ ــ بۇنىڭدا ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ كىم ئۆلۈمدىن قاچسا، ئۆلۈم ئۇنىڭغا ئارتىلىدۇ.// 431

تَبْزَتّي təpzətti هەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِ بُو ايشْقا تَبْزَتّي *ol məni bu ixka təpzətti* — ئۇ مېنى بۇ ئىشقا ھەسەت//قىلدۇردى (تَبْزَتُورْ - تَبْزَتْماكْ *təpzətür - təpzətmək*). II 490

قُبْزَتّي k,obzattï قوبۇز چالدۇردى. اُلْ اَنِ قُبْزَتّي *ol anï kobzattï* — ئۇ ئۇنى قوبۇز چالدۇردى (قُبْزَتُورْ - قُبْزَتْماقْ *kobzatur - kobzatmak*).

بُخْسَتّي buhsattï بۇخسۇتتى، كاج قىلىپ قويدى. اُلْ اُغْلىنِ ايشْقا بُخْسَتّي *ol oqlïnï ïxka buhsattï* — ئۇ ئوغلىنى ئىشتا بۇخسۇتۇپ قويدى (بُخْسَتُورْ - بُخْسَتْماقْ *buhsatur - buhsatmak*).

تَبْسَتّي təpsətti ھەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِ تَبْسَتّي *ol məni təpsətti* — ئۇ مېنى ھەسەت قىلدۇردى. بىر شېئىدە بۇ سۆز «ز – z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (تَبْسَتُورْ - تَبْسَتْماكْ *təpsətür - təpsətmək*).

كَجْسَتّي kəqsətti كەچۈرمەك بولدى، ئۆتكۈزمەك بولدى. اُلْ مَنِ سُقْدِنْ كَجْسَتّي *ol məni suvdïn kəqsətti* — ئۇ مېنى سۇدىن كەچتۈرمەك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَجْسَتُورْ - كَجْسَتْماكْ *kəqsətür - kəqsətmək*).

سَرْسِتّي sarsïttï دۆشكەلدى، ئەيىبلىدى.// اُلْ اَنِ سَرْسِتّي *ol anï sarsïttï* — ئۇ ئۇنى دۆشكەلدى (سَرْسِتُورْ - سَرْسِتْماقْ *sarsïtur - sarsïtmak*). II 491

سُقْسَتّي suvsattï ئۇسساتتى. اُلْ اَنِ سُقْسَتّي *ol anï suvsattï* — ئۇ ئۇنى ئۇسساتتى (سُقْسَتُورْ - سُقْسَتْماقْ *suvsatur - suvsatmak*).

سَمْسِتّي samsïttï رەنجىتتى: ئازار بەردى. اُلْ اَنِ سَمْسِتّي *ol anï samsïttï* — ئۇ ئۇنى (تىل ياكى قول بىلەن) رەنجىتتى (سَمْسِتُورْ - سَمْسِتْماقْ *samsïtur - samsïtmak*).

تَفْشَتّي təvxətti تەپچىتتى: چىگىچ قىلىۋەتتى، پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى. اُلْ يِبِغْ تَفْشَتّي *ol yïpïq təvxətti* — ئۇ (ئېگىرىلگەن) يىپنى (ئۇچىنى تاپقىلى بولمىغۇدەك

دەربجىدە) پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى، چىگىچ قىلىۋەتتى، چىگىچلەشتۇرۇۋەتتى (تَقْشَتُورْ – تَقْشَتْماكْ tavxətür - tavxətmak). اُلْ اَنىكْ تَرِنْ تَقْشَتّى ol anïŋ tərin tavxətti —— ئۇ ئۇنىڭ تەرىنى تەپچىتتى، يەنى ئۇ ئۇنى تەرلىتىپ تەپچىتىۋەتتى.

جُقْشَتّى quvxattï ئېچىتتى. اَرْ جَغىرْ جُقْشَتّى ər qaoïr quvxattï —— ئادەم شەربەت ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. //سِرْكا قَرِنْ جِقْشَتّى sirkə karin qïvxattï —— سىركە قېرىنىنى ئېچىتتى. شۇنىڭدەك سىركە يەرگە قۇيۇلۇپ توپىنى قاينىتىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْشَتُورْ — جِقْشَتْماقْ qïvxatur - qïvxatma)[1].

شُقْشَتّى xuvxattï شۇرلاتتى، پىچىرلاتتى. اُلْ مَنىكْ قُلاقّا سُوزْ شُقْشَتّى ol mənïŋ kulakka söz xuvxattï —— ئۇ بىر (كىشى) مېنىڭ قۇلىقىمغا پىچىرلاتتى (شُقْشَتُورْ– شُقْشَتْماقْ xuvxatur - xuvxatmak).

قَرْشَتّى karxattï غېرىچلاتتى. اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتّى ol bözüg karxattï —— ئۇ بۆزنى غېرىچلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْشَتُورْ - قَرْشَتْماقْ karxatur - karxatmak).

قُرْشَتّىمْ kurxattïm قۇرشاتتىم، قۇر باغلاتتىم. مَنْ اَنكَرْ قُورْ قُرْشَتّىمْ mən aŋar kur kurxattïm —— مەن ئۇنىڭغا قۇر باغلاتتىم، ئۇ قۇر باغلىدى (قُرْشَتُورْ - قُرْشَتْماقْ kurxatur - kurxatmak).

قُغْشَتّى kooqxattï بوشاشتۇردى، كاۋاكلاشتۇردى. قُياشْ اَنِ//قُغْشَتّى kuyax anï kooqxattï —— قۇياش ئۇنى بوشاشتۇردى، يەنى كۈنىنىڭ تەپتى ئۇنىڭ قۇۋۇتىنى بوشاشتۇردى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسە بوشاشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «غ – q» ئورنىدا «خ – h» كەلسىمۇ بولىدۇ (قُغْشَتُورْ-//قُغْشَتْماقْ kooqxatur - kooqxatmak).

[1] بۇ پېئىلدىكى «ج – q» ھەرپى يازما نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئىكى خىل ھەرىكە بىلەن بېرىلگەن، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

قُقْشَـــتّي kˌovxattï پـەردازلاتتى، پـارقـراتقۇزدى. اُلْ اُقْ قُقْشَـــتّي *ol ok kˌovxattï* —— ئـۇ ئوقنـــى (قوغـــۇش يـــاغمچى بىلـــەن) پـــارقـراتقۇزدى (قُقْشَتُورْ - قُقْشَتْماقْ *kˌovxatur - kˌovxatmakˌ*).

كَقْشَـــتّي kəvxəttï بوشاشـتۇردى، يۇمشـاتتى؛ كۆشـەتتى. اُلْ قَتِـــعْ نـــانْكْنِ كَقْشَـــتّى *ol kˌatïoˌ nəŋni kəvxəttï* —— ئـۇ قـاتتـىق نەرسـىنى يۇمشـاتتى (كَقْشَـــتُورْ - كَقْشَتْماكْ *kəvxətür - kəvxətmək*). اُلْ تَقِي سِنْ كَقْشَتّي *ol təvisin kəvxəttï* —— ئۇ تۆگـسـىنى كۆشەتتى. مەستـرى يۇقـرىقـدەك.

تَسْـــغَتّي tasoˌattï تەسـتەكلەتتى. اُلْ قُلِـــنْ تَسْـــغَتّي *ol kˌulïn tasoˌattï* —— ئـۇ قـۇلـىنى تەسـتەكلەتتى. باشـقـلاردـمۇ شـۇنداق (تَسْـــغَتُورْ - تَسْـــغَتْماقْ *tasoˌatur - tasoˌatmakˌ*).

قَرْغَتّـــي kˌaroˌattï قارغـاتتى. اُلْ يـــاكْنِ قَرْغَتّـــي *ol yəkni kˌaroˌattï* —— ئـۇ شـەيتاننى قارغاتتى. باشقـلاردـمۇ شۇنداق// (قَرْغَتُورْ - قَرْغَتْماقْ *kˌaroˌatur - kˌaroˌatmakˌ*). 494 II

قُرْغَتّي kˌuroˌattï قۇرغـدى. يِـــيرْ قُـــرْغَتّي *yər kˌuroˌattï* —— يـەر قۇرغـاپ كـەتتى، يـەنى نەملـىكنـىڭ كەملـىكـىدـن قۇرغـدى (قُرْغَتُورْ - قُرْغَتْماقْ *kˌuroˌatur - kˌuroˌatmakˌ*). بـۇ سـۆزنـىڭ ئەسـلى «قُرْغـــاذْتي *kˌuroˌażtï*» بولـۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

قِـــــرْغَتّي kˌïroˌattï غەزەپـلـەندۇردى، يامـان كۆرسـەتتى. اُلْ اَنِ بَكْكـــــا قِـــــرْغَتّي *ol anï bəgkə kˌiroˌattï* —— ئۇ ئۇنى بەگكە يامان كۆرسەتتى، يـەنى بەگـنى ئۇنىڭغا غەزەپلەندۇردى (قِرْغَتُورْ - قِرْغَتْماقْ *kˌïroˌatur - kˌïroˌatmakˌ*).

قَـــرْقَتّي kˌarvattï ئـىزدەتتى، ئـاختـۇرتتى. اُلْ اَنِـــكْ قُويُـــنْدا نـــانْكْ قَـــرْقَتّي *ol anïŋ kˌoyunda nəŋ kˌarvattï* —— ئـۇ ئۇنـىڭ قوينـىدـن بـر نەرسە ئـىزدەتتى. ھـەرقانداق بـىـركـىم بـىـرەر نەرسـىنى كـۆز بىلـەن كۆرمـەي، قـول بىلـەن سـىلاپ ـ سـيپـاپ ئاختـۇرسـمـۇ شـۇنداق دېـيـىلـدـۇ (قَـــرْقَتُورْ - قَرْقَتْمـــاقْ *kˌarvatur - kˌarvatmakˌ*).

495 II

بُرْقَتّي burkˌittï پۇرۇشـتـۇردى، تـۇردى.// اُلْ يُـوزِنْ بُـــرْقَتّي *ol yüzin burkˌittï* —— ئـۇ يۈزىـنى پۇرۇشـتـۇردى (بُرْقَتُورْ - بُرْقَتْماقْ *burkˌitur - burkˌitmakˌ*).

تىكىست

تِلْقَتّـــي talkˌïttï[1] بۇراتتى، كېچىكتۇردى، سۇرگۇزدى. اُلْ اَنـــكْ ايشـــنْ تِلْقَتّـــي ol anïŋ ïxïn talkˌïttï —— ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى كېچىكتۇردى. اُلْ يُكْـــنِ تِلْقَتّـــي ol yükni talkˌïttï —— ئۇ يۈكنى سۇرگۈزدى. يۈك بىلەن ئارغامچا ئارىسىغا ئولغام سېلىپ، يۈكنى رۇسلاش ئۈچۈن بۇرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِلْقِتُورْ - تِلْقِتْمـــاقْ talkˌïtur - talkˌïtmakˌ).

سَرْقِتّي sarkˌïttï سارقىتتى. اُلْ تُونْـــدِنْ سُـــوقْ سَـــرْقِتّي// 496 II ol tondïn suv sarkˌïttï —— ئۇ تونىدىن سۇ سارقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَـــرْقِتُورْ - سَـــرْقِتْماقْ sarkˌïtur - sarkˌïtmakˌ).

قُرْقِتّي kˌorkˌïttï قورقۇتتى. اُلْ اَنِ قُرْقِتّي ol anï kˌorkˌïttï —— ئۇ ئۇنى قورقۇتتى (قُرْقِتُورْ - قُرْقِتْماقْ kˌorkˌïtur - kˌorkˌïtmakˌ).

بَرْكِتّي bərkitti بېكىتتى، چىڭىتتى. اُلْ بَرْكِتّـــي نـــانْكْنِي ol bərkitti nəŋni —— ئۇ بىر نەرسىنى بېكىتتى، يەنى بىرەر نەرسە ۋە بىرەر ئىشنى چىڭىتتى (بَرْكِتُـــورْ - بِرْكِتْماكْ bərkitür - bərkitməkˌ).

كُرْكُتّي kərkütti كۆرسەتتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُرْكُتّي ol maŋa nəŋ kərkütti —— ئۇ ماڭا بىر نەرسە كۆرسەتتى (كُرْكُتُورْ - كُرْكُتْماكْ kərkütmək - kərkütür[2]).// 497 II

كُـــرْكَتّي kərkətti كۆركەملەشتى، گۈزەللەشتى. قِيـــزْ كُـــرْكَتّي kïz kərkətti —— // 433 قىز كۆركەملەشتى، يەنى قىزنىڭ رەڭگىرويى چىرايلىق بولدى (كُرْكَتُورْ - كُرْكَتْمـــاكْ kərkətür - kərkətməkˌ). بۇنىڭ ئەسلى «كُرْكاذْتي kərkəżti» بولۇپ، «ذ – ż» ھەرپى «ت – t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىرىنچى مىسالدا «تِلْقَتّي»، ئىككىنچى مىسالدا «تِلْقَـــتّي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە سۆز بېشىدىكى «ت - t» ھەرپى قەتھىلىك، «ق - k» ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 370 - بەتتىكى «تِلْقِشْـــدي talkïxdï —— تۇرۇشۇپ بەردى»، 381 – بەتتىكى «تِلْقِلْـــدي —— كېچىكتۈرۈلدى، سۈرۈلدى» بىلەن بىر دەپ ھېسابلاپ، سۆز بېشىدىكى «ت - t» ھەرپىنىڭ قەتھىلىك كېلىشىنى توغرا دەپ قارىدۇق ۋە ئۆتكەن زامان شەكلىنى « talkˌïttï» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «كُرْكِتُورْ kərkitür » شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن، «kərkütür» دەپ ئالدۇق.

بِلْكَتّي bilkətti ئەقىلگە كەلدى، ئەقىللىق بولدى. اُغْلانْ بِلْكَتّـي *oqlan bikətti* — بالا ئەقىلگە كەلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بِلْكـاذْتي *bilkəžti* » بولۇپ، «ذ – *ž*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (بِلْكاتُورْ - بِلْكَتْماكْ *bilkətür - bilkətmək*).

قائىدە

«اَذْتـي *ažtil/əžti*» قوشۇمچىسى ئىنسانىنىڭ تەبىئي خۇسۇسىيىتىنىلا بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «كُرْكْ *kərk* — كۆرك» سۆزىدىن «كۆركەملەشتى» دېگەن سۆزنى ياسىماقچى بولساڭ، «اَذْتي *əžti*»نى قوشۇپ، «كُرْكـاذْتي *kərkəžti* — كۆركەملەشتى» دەيسەن. يەنە شۇنىڭدەك «ئەقىل» مەنىسىدىكى «بِلِـكْ *bilik*» سۆزىدىن پېئىل ياسىساڭ، «اُغْلانْ بِلْكـاذْتي *oqlan bilkəžti* — بالا ئەقىلگە كەلدى»//بولىدۇ. 498 II تەلەپپۇزدا «ا – ئەلىف» سىڭىپ كېتىدۇ. «ذ – *ž*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ ، «ت – *t*» ھەرپى تەكرارلىنىدۇ.

بُزْلَتّي bozlattï بوزلاتتى. اُلْ بُتُـونِ بُزْلَتّـي *ol botunï bozlattï* — ئۇ بوتىنى بوزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلَتُورْ - بُزْلَتْماقْ *bozlatur - bozlatmak*).

بَشْلَتّمْ baxlattïm باشلاتتىم. مَنْ اَنكَرْ ايشْ بَشْلَتّمْ *mən aŋar ïx baxlattïm* — مەن ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتىم (بَشْلَتُورْ - بَشْلَتْماقْ *baxlatur - baxlatmak*).

بَغْلَتّمْ baqlattïm باغلاتتىم. اَنكَرْ اُتُنْكْ بَغْلَـتّمْ *aŋar otuŋ baqlattïm* — ئۇنىڭغا ئوتۇن باغلاتتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنكَـرْ بُـوغْ بَغْلَـتّمْ *aŋar boq baqlattïm* — ئۇنىڭغا بوغچا باغلاتتىم، يەنى ئۇنىڭغا (ئاياللارنىڭ كىيىمى ساقلىنىدىغان) بوغچىنى باغلاتتىم (بَغْلَتُورْمَنْ - بَغْلَتْماقْ *baqlaturmən - baqlatmak*).

بَكْلَتّي bəklətti قاماتتى؛ كۆزەتكۈزدى. بَـكْ اُغْـرِينِ بَكْلَتّـي *bəg oqrïnï bəklətti* — بەگ ئوغرىنى قاماتتى، قامىتىۋەتتى. مَـنْ اَتْ بَكْلَـتّمْ *mən at bəklättim* — مەن ئات كۆزەتكۈزدۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە // (بَكْلَتُورْمَنْ - بَكْلَتْمـاكْ *bəklətürmən - bəklətmək*). 499 II

تَبْلَـــتِّمْ taplattïm ئۇناتتىم، رازى قىلدۇردۇم. مَـــنْ اَنِ بُـــو ايشْـــقا تَبْلَـــتِّمْ *mən anï bu ïxqa taplattïm* — مەن ئۇنى بۇ ئىشقا ئۇناتتىم (تَبْلَتُورْ - تَبْلَتْماقْ *taplatur - taplatmaq*).

تُبْلَتِّي tüplətti تەكشۈرتتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ بُـــو ايشِـــغْ تَلِـــمْ تُبْلَتِّـــي *ol bu ïxïoq təlim tüplətti* — ئۇ بۇ ئىشنى تولا تەكشۈرتتى، يەنى راسا تۇۋىگە يەتكۈچە سۈرۈشتۈردى (تُبْلَتُورْ - تُبْلَتْماكْ *tüplətür - tüplətmək*).

تَرْلَتِّي tərlətti تەرلەتتى: تاراتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَرْلَتِّي *ol atïn tərlətti* — ئۇ ئېتنىنى تەرلەتتى. اُلْ اَتِغْ تُرْلَتِّـــي [1] *ol atïoq tərlətti* — ئۇ ئېتنىنى تاراتتى// (تَرْلَتُـــورْ - تَرْلَتْماكْ *tərlətür - tərlətmək*). II 500

تُزْلَتِّي tuzlattï تۈزلاتتى. اُلْ اَتْ تُزْلَتِّي *ol ət tuzlattï* — ئۇ گۆش تۈزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلَتُورْ - تُزْلَتْماقْ *tuzlatur - tuzlatmaq*).

تِزْلَتِّي tizlətti تىزلاتتى. اُلْ تِزْلَتِّي نانْكِنِ *ol tizlətti nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىنى تىزلاتتى، يەنى تىز بىلەن باستۇردى (تِزْلَتُورْ - تِزْلَتْماكْ *tizlətür - tizlətmək*).

تُشْلَتِّي təxlətti تۆشىگە ئۇردۇردى. اُلْ اَنِ تُشْـــلَتِّي *ol anï təxlətti* — ئۇ ئۇنىڭ تۆشىگە (كۆكسىگە) ئۇردۇردى (تُشْلَتُورْ -// تُشْلَتْماكْ *təxlətür - təxlətmək*). 434

تُشْـــلَتِّي tuxlattï ئۇدۇللاتتى، ئۇدۇل قىلدۇردى. اُلْ يِـــيرِكْ اَنكَـــرْ تُشْـــلَتِّي *ol yərig aŋar tuxlattï* — ئۇ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يەرگە تۇرغۇزدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق ئۇدۇل توختىتىلغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْلَتُورْ - تُشْلَتْماقْ *tuxlatur - tuxlatmaq*). // 501 II

تَشْلَتِّي taxlattï تاش بىلەن ئۇردۇردى. اُلْ اَنِ تَشْـــلَتِّي *ol anï taxlattï* — ئۇ ئۇنى تاش بىلەن ئۇردۇردى.

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «تَرْلَتِّـــي *tərlətti* — تەرلەتتى» پېئىلى بىلەن ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرى ئاربىسىغا « تُرْلَتِّي » شەكلىدە يېزىپ قويۇلغان. بىز « دىۋان » دا مۇنداق پېئىل كۆرۈلمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر «تَرْلَتِّـــي *tərlətti*» پېئىلىنىڭ كۆپ مەنىلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك، دەپ تونۇدۇق ۋە « *tərlətti* » دەپ ئالدۇق.

تَشْـــلَتّي taxlattï چەتكە ئەۋەتتى. اُلْ اُغُلْـــنِ تَشْـــلَتّي *ol oqulnï taxlattï* —— ئۇ ئوغلىنى (سەپەردە پىشسۇن دەپ) چەتكە ئەۋەتتى (تَشْـــلَتُورْ - تَشْـــلَتْماقْ *taxlatur - taxlatmaq*).

تِشْـــلَتّي tïxlattï تىشلەتتى ~ چىشلەتتى. اُلْ اَنِ تِشْـــلَتّي *ol anï tïxlattï* —— ئۇ ئۇنى چىشلەتتى. شېئىردا مۇندق كەلگەن:

جَغْرى بِرِبْ قُشْلَتُو *qaoqrï bạrip kuxlatu*

تَيْغَنْ اِذِبْ تِشْلَتُو *tayoqan ïżïp tïxlatu*

تِلْكُو تُنكُزْ تَشْلَتُو *tilkü toŋuz taxlatu*

اَرْدَمْ بِلا اُكْلَلِمْ *ərdəm bilə oglalim*

[قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ،
تايغان سېلىپ چىشلىتىپ،// 502 II
تۈلكە، توڭگۇزنى تاش بىلەن ئۇرۇپ،
پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى.]

ئۇۋچىلىق ۋە كۆڭۈل ئازادىلىكىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: يىگىتلەرگە لاچىن بېرىپ قۇشلىتايلى، تايغان سېلىپ كېيىك، توڭگۇز، تۈلكىلەرنى چىشلىتەيلى، تايغانغا يارەملىشىپ ئۇ ھايۋانلارنى تاش بىلەن ئۇرايلى، پەزىلەتلىرىمىز بىلەن پەخىرلىنەيلى (تِشْلَتُورْ - تِشْلَتْماقْ *tïxlatur - tïxlatmaq*).

تَغْلَتّي taoqlattï داغلاتتى، داغماللاتتى، تامغىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَغْلَتّي *ol atïn taoqlattï* —— ئۇ ئېتىنى تامغىلاتتى (تَغْلَتُورْ - تَغْلَتْماقْ *taoqlatur - taoqlatmaq*). پارسلار بۇ سۆزنى تۈركىلەردىن ئېلىپ «داغْ» دەپ قوللىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ئۇلار «قورغان» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «دِزْ» سۆزىنى تۈركىلەردىن ئالغان. تۈركچىدە «تِيزْ يِيرْ *tạz yạr*» نىڭ مەنىسى «ئېگىز يەر» دېگەن بولىدۇ.

تُمْلِتّي tumlïttï سۇۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ سُوفْ تُمْلِتّي *ol suv tumlïttï* —— ئۇ سۇ سۇۋۇتتى. سۇت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سۇۋۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (تُمْلِتُورْ - تُمْلِتْماقْ *tumlïtur - tumlïtmaq*). 503 II

تُمْلُتّي tumluttï سوۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ اَنِكْ كُنكُلِنْ تُمْلُتّي *ol anïŋ kөŋülin tumluttï* — ئۇ ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئۇنى غەزەپلەندۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇنى سۆيمەيدىغان بولدى (تُمْلُتُورْ - تُمْلِتْماقْ *tumlïtur - tumlïtmaq*)[1].

سَبْلَتّي saplattï ساپلاتتى. اُلْ قِلِجْ سَبْلَتّي *ol kïlïq saplattï* — ئۇ قىلىچ ساپلاتتى. پىچاق، خەنجەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساپلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلَتُورْ - سَبْلَتْماقْ *saplatur - saplatmaq*).

جَرْلَتّي qarlattï چىرقىراتتى، يىغلاتتى. اُلْ اُغْلانِغْ جَرْلَتّي // *ol oɣlanïɣ qarlattï* — ئۇ بالىنى يىغلاتتى. پىلنى نەرە تارتقۇزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماقْ *qarlatur - qarlatmaq*). 504 II

جَرْلَتّي qərlətti بۇزدى، كاردىن چىقاردى، ئاغرىتتى، ئېغىرلاشتۇردى. اُتْ اَنِكْ كُوزِنْ جَرْلَتّي *ot anïŋ kөzin qərlətti* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ كۆزىنى بۇزۇپ قويدى. كىشى ئېغىر تاماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن ئېغىرلىشىپ، بىئارام بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماكْ *qərlətür - qərlətmək*).

جُرْلَتّي qürlətti ئۇندۇردى. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلَتّي *ol andïn nəŋ qürlətti* — // ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇردى (جُرْلَتُورْ - جُرْلَتْماكْ *qürlətür - qürlətmək*). 435

جُغْلَتّي qoɣlattï بوغچىلاتتى، اُلْ تُونِنْ جُغْلَتّي *ol tonïn qoɣlattï* — ئۇ تونىنى بوغچىلاتتى (جُغْلَتُورْ - جُغْلَتْماقْ *qoɣlatur - qoɣlatmaq*).

جِغْلَتّي qïɣlattï گەزلەتتى. اُلْ بُوزْ جِغْلَتّي *ol bөz qïɣlattï* — ئۇ بۆز گەزلەتتى. يەنى ئۇ تۇرك گېزى بىلەن بۆز گەزلەتتى. تۇرك گېزى باشقا گەزنىڭ ئۇچتىن ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ (جِغْلَتُورْ - جِغْلَتْماقْ *qïɣlatur - qïɣlatmaq*). // 505 II

---

[1] بۇ پېئىل ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى پېئىلنىڭ بىر كۆچمە مەنىسىنى ئىپادىلىسىمۇ، ئاپتور بۇلارنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىنى ئىككى ئورۇندا بايان قىلغان، شۇڭا بىزمۇ ئىككى سۆز قىلىپ ئالدۇق. لېكىن، بۇ كېيىنكى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ل - *l*» ھەرپى زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ل - *l*» ھەرپى كەسرىلىك قىلىپ يېزىلگەن. بىز باشقا سۆزلەردىمۇ لەۋلىشىش بىلەن لەۋلەشمەسلىك ھادىسىسىدە ئۇچراپ تۇرىدىغان مۇنداق ئىككى خىللىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

جِنْلَتّــــي qïnlattï چىنغا چىقارغۇزدى، راستقا چىقارغۇزدى. اُلْ اَنــــكْ ايشِــــنْ جِنْلَتّــــي *ol anïŋ ïxïn qïnlattï* — ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (سۆزلىگەن سۆزى ۋە ئويلىغان ئويىنى) چىنغا چىقارغۇزدى (جِنْلَتُورْ - جِنْلَتْماقْ *qïnlatur - qïnlatmaq*).

سَــــرْلَتّي sarlattï ئوراتتى، يۆگەتتى. اُلْ سُقْلُقْ سَــــرْلَتّي *ol suvluq sarlattï* — ئۇ سەللە ئوراتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَــــرْلَتُورْ - سَرْلَتْماقْ *sarlatur - sarlatmaq*).

سِــــرْلَتّي sïrlattï سىرلاتتى. اُلْ اَيــــاقْ سِــــرْلَتّي *ol ayaq sirlattï* — ئۇ ئاياق سىرلاتتى، يەنى تۇرك ئايىقىنى (قاچىسىنى) سىرلاتتى (سِــــرْلَتُورْ – سِــــرْلَتْماقْ *sïrlatur - sïrlatmaq*).

سُــــزْلَتّي sözlətti سۆزلەتتى. اُلْ مَــــنِ سُــــزْلَتّي *ol məni sözlətti* — ئۇ مېنى سۆزلەتتى (سُزْلَتُورْ - سُزْلَتْماكْ *sözlətür - sözlətmək*).

سِزْلَتّي sïzlattï سىزلاتتى. بُوزْ تِيشِغْ سِزْلَتّي *buz tïxïq sïzlattï* — مۇز چىشنى سىزلاتتى. بۇ مۇزنىڭ چىشنى سىرقىرىتىشى ياكى چۈمۈلە ماڭغاندەك قىمىلدىتىشىدۇر. قول// II 506 سوغۇق سۇغا كىرگەندە سوغۇق تۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِزْلَتُورْ - سِزْلَتْماقْ *sïzlatur - sïzlatmaq*).

سُغْلِتّي sooqlïttï تىقتۇردى. اُلْ اَنِكْ قُوينكا اَلِكْ سُــــغْلِتّي *ol anïŋ qoynïŋa əlik sooqlïttï* — ئۇ ئۇنىڭ قوينىغا (بىر نەرسە ئىزدەش ئۈچۈن) قول تىقتۇردى (سُغْلِتُورْ - سُغْلِتْماقْ *sooqlïtur - sooqlïtmaq*).

سُــــفْلَتّي suvlattï سۇلاتتى. اُلْ جُــــبْنِ سُــــفْلَتّي *ol qəpni suvlattï* — ئۇ تىرپىنى سۇلاتتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تىرپى ئۈستىگە سۇ چاچتۇردى (سُقْلَتُورْ - سُقْلَتْماقْ *suvlatur - suvlatmaq*).

سَنْلَتّي sənlətti سەنلەتتى. اُلْ اَنِ سَنْلَتّي *ol anï sənlətti* — ئۇ ئۇنى (بالىلارغا قارىتىپ گەپ قىلغاندەك) سەنلەتتى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۇركىلەر ئۆزىدىن چوڭلارنى «سِــــزْ *siz*» دەيدۇ، ئۆزىدىن مەرتىۋىدە كىچىكىلەرنى «سِــــنْ *sən*» دەيدۇ. اُلْ اَنِ سَــــنْلَتّي *ol anï sənlətti* — ئۇ ئۇنى (كەمسىتىش ئۈچۈن) سەنلەتتى» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سَنْلَتُورْ - سَنْلَتْماكْ *sənlətür - sənlətmək*).

سِزْلَتِّمْ sizlәttim سىزلەتتىم. مَنْ اَنِ سِزْلَتِّمْ // *mən anï sizlәttïm* — مەن ئۇنى سىزلەتتىم، يەنى مەن ئۇنى چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىپ سىز دېگۈزدۈم (سِزْلَتُورْمَنْ - سِزْلَتْماكْ *sizlәtürmən - sizlәtmәk*).

سُمْلِتِّي sumlïttï كالدىرلاتتى. اُلْ اَنِ سُمْلِتِّي *ol anï sumlïttï* — ئۇ ئۇنى كالدىرلاتتى. يەنى تۇركلەر بىلمەيدىغان تىل بىلەن سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى.// تۇركلەر تۇركچە بىلمەيدىغانلارنى «سُمْلِمْ *sumlïm*» دەيدۇ، خۇددى ئەرەبلەرنىڭ ئەرەبچە بىلمەيدىغانلارنى «اَعْجَمِى» دېگىنىدەك. سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ. ئەرەبلەر ئىچىدە باشقىلار ئەرەبچىنى ئوبدان ئۆگەنسىمۇ، ئۇلاردىن بۇ نام كەتمەيدۇ. ئەمما، تۇركلەر ئىچىدە تۇركچىنى بىلسە، بۇ نامدىن قۇتۇلىدۇ (سُمْلِتُورْ - سُمْلِتْماقْ *sumlïtur - sumlïtmak*).

قَرْلَتِّي k̡arlattï قار ياغدۇردى. تَنْكْرِى قارْ قَرْلَتِّي *tәŋri k̡ar k̡arlattï* — تەڭرى قار ياغدۇردى (قَرْلَتُورْ - قَرْلَتْماقْ *k̡arlatur - k̡arlatmak*).

قِرْلَتِّي k̡ïrlattï قىرلاتتى. اُلْ اَرِقْ قِرْلَتِّي *ol arïk k̡ïrlattï* — ئۇ ئېرىق قىرلاتتى (قِرْلَتُورْ - قِرْلَتْماقْ *k̡ïrlatur - k̡ïrlatmak*).// 508

قُشْلَتِّي k̡uxlattï قۇشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ قُشْ قُشْلَتِّي *ol aŋar k̡ux k̡uxlattï* — ئۇ ئۇنىڭغا قۇش قۇشلاتتى (قُشْلَتُورْ - قُشْلَتْماقْ *k̡uxlatur - k̡uxlatmak*).

قِشْلَتِّي k̡ïxlattï قىشلاتتى. اُلْ اَنِ اَۋْندا قِشْلَتِّي *ol anï әvindә k̡ïxlattï* — ئۇ ئۇنى ئۆيدە قىشلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلَتُورْ - قِشْلَتْماقْ *k̡ïxlatur - k̡ïxlatmak*). بىر كىم بىر نەرسىنى (قىش ئۆتكۈچە) ھۆددىگە ئالسا ۋە ساقلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِغْلَتِّي k̡ïoqlattï قىغلاتتى، تېزەكلەتتى. اُلْ يِرِكْ قِغْلَتِّي *ol yәrik̡ k̡ïoqlattï* — ئۇ يەرنى قىغلاتتى. اُلْ اَتِنْ قِغْلَتِّي *ol atïn k̡ïoqlattï* — ئۇ ئېتىنى تېزەكلەتتى (قِغْلَتُورْ - قِغْلَتْماقْ *k̡ïoqlatur - k̡ïoqlatmak*).

قَقْلَتِّي k̡ak̡lattï قاقلاتتى، قاق قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَتْ قَقْلَتِّي *ol aŋar ət k̡ak̡lattï* — ئۇ ئۇنىڭغا گۆش قاقلاتتى، گۆشنى قاق قىلدۇردى (قَقْلَتُورْ - قَقْلَتْماقْ *k̡ak̡latur - k̡ak̡latmak*).

كُتْلَتّي kətlətti كۆت قىلدۇردى. اُلْ اُغْلانغْ كُتْلَتّي // II 509 ol oqlanïoq kətlətti — ئۇ بالىنى كۆت قىلدۇردى، يەنى بالىغا باسقۇنچىلىق قىلدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلَتُورْ - كُتْلَتْماكْ kətlətür - kətlətmək).

كَزْلَتّي kəzlətti گەزلەتتى. اُلْ اُقْ كَزْلَتّي ol ok kəzlətti — ئۇ ئوق گەزلەتتى، يەنى ئوققا گەز چىقارغۇزدى (كَزْلَتُورْ - كَزْلَتْماكْ kəzlətür - kəzlətmək).

كِزْلَتّي kizlətti يوشۇرغۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ كِزْلَتّي ol maŋa söz kizlətti — ئۇ ماڭا سۆز يوشۇرغۇزدى، سۆزنى مەخپي ساقلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَتُورْ - كِزْلَتْماكْ kizlətür - kizlətmək).

كَمْلَتّي kəmlətti ئاغرىتتى. بُو اُتْ اَتِغْ كَمْلَتّي bu ot atïoq kəmlətti — بۇ ئوت (دورا) ئاتنى ئاغرىتتى، يەنى ئاتقا زەھەر قىلدى (كَمْلَتُورْ - كَمْلَتْماكْ kəmlətür - kəmlətmək).

تَرْمَتّي tarmattï تىرمىلاتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمَتّي ol anïŋ yüzin tarmattï — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تىرمىلاتتى، مورلاتتى (تَرْمَتُورْ - تَرْمَتْماقْ tarmatur - tarmatmaq).

جَرْمَتّي qərmətti چۆمەتتى، ئۆرۈتتى. اَلْبْ اَرْ اَتِنْ جَرْمَتّي // II 510 alp ər atïn qərmətti — باتۇر ئەر ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى (يىپەك بىلەن) چۆمەتتى. بۇ باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى چىرماپ ئۆرۈتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَتُورْ - جَرْمَتْماكْ qərmətür - qərmətmək). بۇ قامچىنىڭ ئۇچىنى ئىنچىكە تاسما بىلەن ئۆرۈگەندەك ئۆرۈشتۇر.

سَرْمَتّي sərmətti سۈزدۈردى، سۈزۈپ ئالدۇردى. اُلْ اَنكَرْ بَلِقْ سَرْمَتّي // 437 ol aŋar balïk sərmətti — ئۇ ئۇنىڭغا (سۇدىن) بېلىق سۈزدۈردى. «تُتْماجْ سَرْمَتّي tutmaq sərmətti — (سۇدىن) تۇتماچنى (چۆپنى) سۈزدۈردى» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسە سۈيۇقلۇق ئىچىدىن سۈزۈۋېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَتُورْ - سَرْمَتْماكْ sərmətür - sərmətmək).

سَرْمَتّي sarmattï يۆگەتتى، ئوراتتى. اُلْ يِشِغْنِ يِغاجْقا سَرْمَتّي ol yïxïoqnï yïoqaqka sarmattï — ئۇ ئارغامچىنى دەرەخكە يۆگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْمَتُورْ - سَرْمَتْماقْ sarmatur - sarmatmaq).

قَتْنَتّى k,atnattï قايتىلاتتى، ياندۇرمىلاتتى. ئۇل اَنىڭ سُوزِنْ قَتْنَتّى
II 511
ol anïŋ sozin k,atnattï — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى//(بىر قانچە قېتىم) قايتىلاتتى
(قَتْنَتُورْ - قَتْنَتْماقْ k,atnatur - k,atnatmak).

قَسْنَتّى k,asnattï جاقىلداتتى، تىترەتتى. تُمْلُغْ اَنِ قَسْنَتّى tumluoŋ anï k,asnattï – سوغۇق
ئۇنى (چىشلىرى كاسىلداپ كەتكۈدەك دەرىجىدە) جاقىلداتتى (قَسْنَتُورْ - قَسْنَتْماقْ
k,asnatur - k,asnatmak).

بُلْنَتّى bulnattï ئەسىر قىلدۇردى. اُلْ اَنِ بُلْنَتّى ol anï bulnattï — ئۇ ئۇنى ئەسىر قىلدۇردى
(بُلْنَتُورْ - بُلْنَتْماقْ bulnatur - bulnatmak).

قَلْنَتّى k,alnattï قېلىنلاشتى، قېلىنلىدى. يُفْقا نانْكْ قَلْنَتّى yuvk,a nəŋ k,alnattï —
يۇپقا نەرسە قېلىنلىدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَلْنَاذْتى k,alnaż'tï» بولۇپ،
«ذ – ż» ھەرپى «ت – t»بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (قَلْنَتُورْ - قَلْنَتْماقْ
k,alnatur - k,alnatmak).

ساپ مۇزائىف سۆزلەردىن بەزىلىرى

512 II
شُقْشَشْدى xuvxaxdï شۇرلاشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا شُقْشَشْدى//ol anïŋ birlə xuvxaxdï —
ئۇ ئۇنىڭ بىلەن شۇرلاشتى (شُقْشَشُورْ - شُقْشَشْماقْ xuvxaxur - xuvxaxmak).

قُغْشَشْدى k,oqxaxdï بوشاشتى، پۇسسىدە بولدى. كِشِيلارْ قَمُغْ قُغْشَشْدى
kixilər k,amuoŋ k,oqxaxdï — كىشىلەر ھەممىسى (قىزىق ئاپتاپتا قېلىپ)
بوشىشىپ كەتتى (قُغْشَشُورْ - قُغْشَشْماقْ k,oqxaxur - k,oqxaxmak). بەزىدە بۇ
سۆزدىكى «غ – oŋ» ئورنىغا «خ – h» مۇ ئىشلىتىلىدۇ.

قُقْشَشْدى k,ovxaxdï پارقىرىتىشتى. اُلْ اَنِكْ اُقِنْ قُقْشَشْدى ol anïŋ okïn k,ovxaxdï —
ئۇ ئۇنىڭ ئوقىنى پارقىرىتىپ بەردى (قُقْشَشُورْ - قُقْشَشْماقْ
k,ovxaxur - k,ovxaxmak).

كَقْشَشْدى kəvxəxdi كۆشەشتى. تَقَى اُوتْ كَقْشَشْدى təvə ot kəvxəxdi — تۆگە
(بىر - بىرىگە قارىشىپ) ئوت كۆشەشتى (كَقْشَشُورْ - كَقْشَشْماكْ
kəvxəxür - kəvxəxmək).

مۇزائەفنىك يەنە بىر تۈرى

تُلْقُقْلَنْـــــدِي tulq,uq,landï تۈلـۈم بولـدى، كۆپـتى، ئېسـىلدى. // II 513 تُلْقُقْلَنْـــدِي نانْـــكْ *tulq,uq,landï nəŋ* —— نەرسە تۈلۈمدەك ئېسىلدى، كۆپتى (تُلْقُقْلَنُورْ - تُلْقُقْلَنْمـاقْ *tulq,uq,lanur - tulq,uq,lanmaq*).

تُرْكَكْلَنْـــدِي türgəkləndi تۈرگـەكلەندى، تۈرتەكلەنـدى. تُـــونْ تُرْكَكْلَنْـــدِي *ton türgəkləndi* —— تون تۈرتەكلەندى، يەنى تون بوغچىغا يۆگەلدى (تُرْكَكْلَنُورْ - تُرْكَكْلَنْماكْ *türgəklənür - türgəklənmək*).

بۇ بابتىكى مىساللار

يَرْبَتّـــــــــي yarpattï يـــەر دەسســـدى، ئوڭلانـــدى؛ ئۆســـتى، چـــوڭ بولـــدى، چوڭايـدى. اِكْلِـــكْ يَرْبَتّـــي *iglik yarpattï* —— كېسـەل ئادەم يـەر دەسسـدى. اُغْـــلانْ يَرْبَتّـــي *ooqlan yarpattï* —— بـالا چـوڭ بولـدى// II 438 (يَرْبُتُـــورْ - يَرْبَتْمـــاقْ *yarpatur - yarpatmaq*). بـۇ سـۆزنىڭ ئەسـلى «يَرْبـــاذْتي *yarpaẑtï*» بولـۇپ، «ذ – *ẑ*» ھەرپى «ت – *t*» بىلـەن قوشـۇلۇپ كەتكـەن.

يَلْبَتّـــــي yəlpitti نەمـدەتتى، نەمدىـدى، ئۇبتتـى. اُلْ اَتْقـــا اَشْـــبارْ يَلْبَتّـــي *ol atqa axbar yəlpitti* —— ئۇ ئاتقا// II 514 ھەلـەپ (سامان بىلـەن كېپـەك) نەمـدەتتى (يَلْبُتُـــورْ - يلْبَتْمـــاكْ *yəlpitür - yəlpitmək*)[1]. سـىم - سـىم يامغـۇر يـەر يۈزىنـى نەمدىسـمۇ «يَغْمُرْ يِيرِكْ يَلْبَتّي *yaoqmur yərig yəlpitti*» دېيىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ب – *p*» ھەرپى ھەرىكسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 486 – بەتتىكى «كَبَـكْ يَلْبِشْـدي *kəpək yəlpixdi* —— كېپەك نەمدىدى» ئىبارىسىگە ئاساسەن، «ب – *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

يَلْبِتّي yəlpitti يەلپۇتتى. اُلْ اَنكَرْ سِنكاكْ يَلْبِتّـــي *ol aŋar siŋək yəlpitti* —— ئۇ ئۇنىڭغا چۈشن يەلپۇتتى (يَلْبِتُورْ - يَلْبِتْماكْ *yəlpitür - yəlpitmək*)[1].

يُنْجُتّي yunquttï رەنجىتتى، ئاغرىتتى، ئازار بەردى. اُلْ اَنِي يُنْجُتّي *ol anï yunquttï* —— ئۇ ئۇنى رەنجىتتى (يُنْجُتُورْ - يُنْجُتْماقْ *yunqïtur - yunqïtmak*)[2]. 515 II

يَبْرِتّـــي yaprïttï يوپۇردى. اَتْ قُلاقـــنْ يَبْرِتّـــي *at qulaqïn yaprïttï* —— ئات قۇلىقىنى يوپۇردى. ئات بىر نەرسىنى تەپكەندە ياكى بىر نەرسىدىن قورققاندا شۇنداق قىلىدۇ (يَبْرِتُورْ - يَبْرِتْماقْ *yaprïtur - yaprïtmak*).

يَغْرِتّي yaoqrïttï يېغىر قىلدى. اُلْ مَنِكْ اَتِغْ يَغْرِتّي *ol məniŋ atïoŋ yaoqrïttï* —— ئۇ مېنىڭ ئېتىمنى يېغىر قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْرِتُـــورْ - يَغْرِتْمـــاقْ *yaoqrïtur - yaoqrïtmak*).

يَقْرِتّـــي yavrïttï ئاجىزلاتتى، ئورۇقلاتتى. اُلْ اَنِي يَقْرِتّـــي *ol anï yavrïttï* —— ئۇ ئۇنى ئاجىزلاتتى (يَقْرِتُورْ — يَقْرِتْماقْ *yavrïtur - yavrïtmak*).

يُلْرِتّـــي yolrïttï يالقۇنلاتتى؛ يالتىراتتى. اُلْ اُتْ يُلْرِتّـــي *ol ot yolrïttï* —— ئۇ ئوتنى يالقۇنلاتتى. اُلْ تُوجُـــغْ يُلْرِتّـــي *ol tuquoŋ yolrïttï* —— ئۇ تۇچنى (خۇددى كۈن چۈشىمۇ، چۈشمىسىمۇ يالتىراپ تۇرىدىغان قالقاندەك ۋە لېگەندەك) يالتىراتتى (يُلْرِتُورْ - يُلْرِتْماقْ *yolrïtur - yolrïtmak*). 516 II

يُلْرَتّـــي yolrattï ۋالىلداتتى، پارقىراتتى، يالتىراتتى. كِرْشـــانْ اَنِـــكْ يُـــوزِنْ يُلْرَتّـــي *kirxən anïŋ yüzin yolrattï* —— ئۇپا ئۇنىڭ يۈزىنى ۋالىلداتتى. ھەرقانداق نەرسە بىر نەرسىنى ۋالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ قُمْغانِغْ يُلْرَتّـــي *ol qumoqanïoŋ yolrattï* —— ئۇ قۇمغاننى پارقىراتتى. ھەرقانداق نەرسە

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «يَلْبِتّـــي» قىلىپ يېزىلغان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ب - *p*» ھەرپىگە ھەربىر قويۇلمىغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 486 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ب - *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز يازما نۇسخا 462 - بەتتىكى «يُنْجُـــغْ *yunqïoŋ*» سۆزىنىڭ مۇشۇ پېئىل يىلتىزىدىن ياسالغانلىقىنى، يىلتىزنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

پارقىرىتىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْرَتُورْ - يُلْرَتْماقْ yolratur - yolratmak). بۇ پېئىلدا ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى پېئىلدا «ى - ـــا» ھەرپىنى زەممىلىك ئوقۇغاندىن كۆرە، فەتھىلىك ئوقۇغان ئەۋزەلرەكتۇر.

يَرْسِتّي yarsïttï يىرگەندۇردى، سەسكەندۇردى. اُلْ اَنِ يَرْسِتّي ol anï yarsïttï — ئۇ ئۇنى (تاماق يېيەلمىگۈدەك دەرىجىدە) بىر نەرسىدىن يىرگەندۇردى. بۇنىڭ ئەسلى «يارْ سُوذْتي yar sużtï// — سەسكىنىدىغان نەرسىنى (شۆلگەينى) تۆكۈرۈپ قويدى»دۇر، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. // II 517

يُكْسَتّي yüksətti يۈكسەلتتى ~ يۈكسەلدۇردى، ئېگىزلەتتى. اُلْ تامْ يُكْسَتّي ol tam yüksətti — // 439 ئۇ تام ئېگىزلەتتى، مۇستەھكەملىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە مۇستەھكەملەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُكْسَتُورْ - يُكْسَتْماكْ yüksətür - yüksətmək).

يُمْشَتّي yumxattï يۇمشاتتى. اُلْ تَرِي يُمْشَتّي ol tərï yumxattï — ئۇ تېرە يۇمشاتتى. اُلْ قَتِغْ نانْكِنِ يُمْشَتّي ol ķatïoq nəŋni yumxattï — ئۇ قاتتىق نەرسىنى يۇمشاتتى. اُلْ اَرْ سُوزُكْ يُمْشَتّي ol ər səzüg yumxattï — ئۇ ئادەم سۆزنى تېز — تېز (ئالدىراپ) سۆزلىدى. قۇرئاننى تېز ئوقۇپ، تېز يادلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُمْشَتُورْ - يُمْشَتْماقْ yumxatur - yumxatmak).

يُفْغَتّي yuvoqattï بىشەملەشتى، ئۆكتەم بولۇۋالدى. اُغْلانْ يُفْغَتّي oolan yuvoqattï — بالا ئۆكتەم بولۇۋالدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُفْغادْتي yuvoqażtï» بولۇپ، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَلْغَتّي yaloqattï يالاتتى. اُلْ اَنكَرْ بالْ يَلْغَتّي ol aŋar bal yaloqattï — ئۇ ئۇنىڭغا بال (ھەسەل) يالاتتى// (يَلْغَتُورْ - يَلْغَتْماقْ yaloqatur - yaloqatmak). 518 II

يَلْفَتّي yalvattï يالاتتى. اُلْ اَنكَرْ ياغْ يَلْفَتّي ol aŋar yaoq yalvattï — ئۇ ئۇنىڭغا ياغ يالاتتى. بۇ سۆز «غ - oq» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (يَلْفَتُورْ - يَلْفَتْماقْ yalvatur - yalvatmak).

يُرْكَتّي yərgətti يۆگەتتى. اُلْ يِبْ يُرْكَتّي ol yïp yərgətti — ئۇ (بىر نەرسىگە) يىپ يۆگەتتى. پۈتقا پايتىما ۋە باشقا نەرسىلەرنى يۆگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَتُورْ - يُرْكَتْماكْ yərgətür - yərgətmək).

يِبْلَتّي yïplattï يىپلاتتى، يىپ سالدۇردى. ئۇراغۇتْ يُوزِنْ يِبْلَتّي *uraoqut yüzin yïplattï* —— خوتۇن يۇزىنى يىپلاتتى، يەنى يۇزىنى يىپ بىلەن تەردۇردى (يِبْلَتُورْ - يِبْلَتْماقْ *yïplatur - yïplatmak*).

يَتْلَتّي yatlattï يادا قىلدۇردى. بَكْ يَتْلَتّي *bəg yatlattï* —— بەگ (شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇش ئۇچۇن) يادا قىلدۇردى (يَتْلَتُورْ - يَتْلَتْماقْ *yatlatur - yatlatmak*). بۇ تۇرك يۇرتلىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىزنى بىلەن، يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال// 519 II، سالقىنلىق ۋە يامغۇر پەيدا قىلىنىدۇ.

يَزْلَتّي yazlattï يايلاتتى. اُلْ قُويِنْ يَيْلاغْدا يَزْلَتّي *ol koyïn yaylaoqda yazlattï* —— ئۇ قويىنى يايلاقتا يايلاتتى (يَزْلَتُورْ - يَزْلَتْماقْ *yazlatur - yazlatmak*).

يِغْلَتّي yïoqlattï يىغلاتتى. اُلْ اَنِ يِغْلَتّي *ol anï yïoqlattï* —— ئۇ ئۇنى يىغلاتتى (يِغْلَتُورْ - يِغْلَتْماقْ *yïoqlatur - yïoqlatmak*).

يَغْلَتّي yaoqlattï ياغلاتتى. اُلْ قُغشْنِ يَغْلَتّي *ol kooqïxnï yaoqlattï* —— ئۇ قېيىشنى ياغلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْلَتُورْ - قَغْلَتْماقْ *yaoqlatur - yaoqlatmak*).

يُقْلَتّي yoqlattï يۇقىرىلاتتى، ئۆرلەتتى. اُلْ اَنِ تاغْقا يُقْلَتّي *ol anï taoqka yoqlattï* —— ئۇ ئۇنى تاغقا ئۆرلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْلَتُورْ - يُقْلَتْماقْ *yoqlatur - yoqlatmak*).

يُكْلَتّي yüklətti يۈكلەتتى. اُلْ يُكْ يُكْلَتّي *ol yük yüklətti* —— ئۇ يۈك يۈكلەتتى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ *yüklətür - yüklətmək*).

يُكْلَتّي yüklətti پەيلەتتى، پەي بېكىتتۇردى. اُلْ اُقْ// 440 يُكْلَتّي// 520 II *ol ok yüklətti* —— ئۇ ئوققا پەي بېكىتتۇردى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ *yüklətür - yüklətmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُوكْ لَتّي[1] *yüklətti*» بولۇپ «ذ - ż» ھەرپى «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

[1] بۇ يەردىكى «يُوكْ لَتّي» دىن ئەرەبچە ئىزاھىدا ئېيتىلغان «فَادْغَمَ —— ھەرپلەر بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن» لىك كۆرۈلمەيدۇ. بۇ قىسمىدا كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە «ذ - ż» نىڭ «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان، دەپ مۆلچەرلەپ، «يُوكْلاذْتي *yüklətti*» دەپ ئالدۇق.

يَمْلَتِّي yamlattï يامداتتى، سۈپۈرتتى. اُلْ اَڤْنْ يَمْلَتِّي *ol əvin yamlattï* — ئۇ ئۆيىنى يامداتتى، يەنى سۈپۈرتتى (يَمْلَتُورْ - يَمْلَتْماقْ *yamlatur - yamlatmaq*).

يَشْنَتِّي yaxnattï يېشىن پەيدا قىلدى، چاقتۇردى. تَنْكْرِي يَشْنْ يَشْنَتِّي *təŋri yaxïn yaxnattï* — تەڭرى چاقماق چاقتۇردى. بىر ئادەم قىلىچنى ۋالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسە ۋالىلدىسا ۋە پارىلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // II 521

يَشْنَتْ قِلِجْ بَشِنِ اُزا قَقِّلْ يَرا — *yaxnat kïlïq baxï*[1] *üzə qaqqïl yara*

بِجْلِبْ اَنِكْ بُيْنِ تَقِي قَلْقَنْ تُرا — *pïqlïp anïŋ boynï takï qalqan tura*

[(دۇشمەن) بېشى ئۈستىدە قىلىچ يالتىرات، (قىلىچ) ئۇر، ياريا، ئۇنىڭ بوينى ۋە قالقان - تۇرالىرىمۇ كېسىلىپ، بىتچىت بولسۇن.]

دۇشمەننىڭ ئۈستىدە قىلىچ يالتىرات، ئۇنىڭ بوينى ئۇزۇلسۇن، دۇشمەننىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇر، ئۇنىڭ قالقان تۇرالىرىمۇ پارچە - پارچە بولۇپ كەتسۇن.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر

يَيْلَتِّي yaylattï يايلاتتى. اُلْ اَنِ تاغْدا يَيْلَتِّي *ol anï taqda yaylattï* — ئۇ ئۇنى تاغدا يايلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَيْلَتُورْ - يَيْلَتْماقْ *yaylatur - yaylatmaq*). // II 522

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بُيْنَتِّي boynattï بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى. اُلْ اُغْلَنِّي ايشْقا بُيْنَتِّي *ol oqlannï ïxqa boynattï* — ئۇ ئوغلىنى ئىشقا بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى (بُيْنَتُورْ - بُيْنَتْماقْ *boynatur - boynatmaq*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَشِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىنى مۇڭاپىق كۆرۈپ، «بَشِي *baxï*» شەكلىدە ئالدۇق.

سَيْبَتّي saypattï بۇزۇپ چاچتۇردى، ئىسراپ قىلدۇردى. اُلْ تَقارِنْ سَيْبَتّي *ol tavarïn saypattï* — ئۇ تاۋارنى (مېلىنى) ئىسراپ قىلدۇردى (سَيْبَتُورْ – سَيْبَتْماقْ *saypatur - saypatmaq*).

سَيْرَتّي sayrattï سايراتتى، جىق گەپ قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ سَيْرَتّي سُوزُكْ *ol aŋar sayrattï sözüg* — ئۇ ئۇنىڭغا سۆز سايراتتى، يەنى ئۇنى سايرىتىۋەتتى (جىق گەپ قىلدۇردى) (سَيْرَتُورْ – سَيْرَتْماقْ *sayratur - sayratmaq*).

قَيْنَتّي kaynattï قاينىتتى. اُلْ اَشِجْ قَيْنَتّي *ol əxiq kaynattï* — ئۇ قازان قاينىتتى (قَيْنَتُورْ – قَيْنَتْماقْ *kaynatur - kaynatmaq*). 523 II //

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

ايْنْكْرَتّي ïŋrattï ئىڭراتتى. اُلْ اَنِ ايْنْكْرَتّي *ol anï ïŋrattï* — ئۇ ئۇنى ئىڭراتتى (ايْنْكْرَتُورْ – ايْنْكْرَتْماقْ *ïŋratur - ïŋratmaq*).

مِنْكْدَتّي məŋdətti يۇلدۇردى، يۇڭۇزلاتتى. اُلْ اَنِكْ سَجِنْ مِنْكْدَتّي *ol anïŋ saqïn miŋdətti* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۇلدۇردى (مِنْكْدارْ – مِنْكْداماكْ *məŋdətür - məŋdətmək*)[①].

جِنْكْرَتّي qïŋrattï جىرىڭلاتتى، جاراڭلاتتى. اُلْ قُنْكْراغُو جِنْكْرَتّي *ol qoŋraoqu qïŋrattï* — ئۇ قوڭغۇراقنى جىرىڭلاتتى، يۇگەننى جىرىڭلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// 524 II (جِنْكْرَتُورْ – جِنْكْرَتْماقْ *qïŋratur - qïŋratmaq*).

مَنْكْرَتّي maŋrattï ماڭراتتى، ۋارقىراتتى. اُلْ اَنِ مَنْكْرَتّي *ol anï maŋrattï* — ئۇ ئۇنى ۋارقىراتتى. (مَنْكْرَتُورْ – مَنْكْرَتْماقْ *maŋratur - maŋratmaq*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «مِنْكْدتّي» شەكلىدە يېزىلغان، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بولسا، ئاددىي دەرىجە شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئۆتكەن زامان شەكلىنى مۇنداق پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ ياسىلىش قائىدىسى بويىچە تۈزىتىپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق، كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىنى تىرانسكرىپسىيىدىلا تۈزەتتۇق، ئەسلىي يېزىلىشىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

مُنْكَرَتّي mənrətti مۆرەتتى؛ پاراقلاتتى؛ ھۆركىرەتتى. اُلْ اُوذْنِي مُنْكَرَتّىِ *ol użnï mənrətti* — ئۇ ئۇينى مۆرەتتى. اُوتْ اَشِىجْنِي مُنْكَرَتّىِ *ot əxiqni mənrətti* — ئوت//441قازاننى غوڭۇلداتتى، ۋاراقشىتىپ قاينىاتتى، پاراقلاتتى. اُلْ اَرْنِي اُرُوبْ مُنْكَرَتّىِ *ol ərni urup mənrətti* — ئۇ ئادەمنى ئۇرۇپ (ئۆكۈزنى ھۆركىرەتكەندەك) ھۆركىرەتتى (مُنْكَرَتُورْ - مُنْكَرْتْماكْ *mənrətür - mənrətmək*).

مَنْكَزَتّي mənzətti مەڭزەتتى ~ ئوخشاتتى. اُلْ بِيرْ نَانْكِنِي بِيرْكَا مَنْكَزَتّي *ol bir nəŋni birgə mənzətti* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە ئوخشاتتى (مَنْكَزَتُورْ - مَنْكَزْتْماكْ *mənzətür - mənzətmək*).

تَنْكَلَتّىِ taŋlattï تاڭ قالدۇردى، ھاڭ - تاڭ قالدۇردى. اُلْ مَنِي تَنْكَلَتّىِ *ol məni taŋlattï* — ئۇ مېنى تاڭ قالدۇردى (تَنْكَلَتُورْ - تَنْكَلْتْماقْ *taŋlatur - taŋlatmak*; 525 II//).

تِنْكَلَتّي tïŋlattï تىڭلاتتى ~ تىڭشاتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تِنْكَلَتّي *ol maŋa səz tïŋlattï* — ئۇ ماڭا سۆز تىڭشاتتى (تِنْكَلَتُورْ - تِنْكَلَتْماقْ *tïŋlatur - tïŋlatmak*).

سَنْكَلَتّي saŋlattï ساڭقىتتى، مايالاتتى. اُلْ قُشْنِي سَنْكَلَتّي *ol kuxnï saŋlattï* — ئۇ قۇشنى ساڭقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَنْكَلَتُورْ - سَنْكَلَتْماقْ *saŋlatur - saŋlatmak*).

مَنْكَلَتّي mənlətti دانلاتتى. اُلْ قازِغْ مَنْكَلَتّي *ol kaziq mənlətti* — ئۇ غازنى دانلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْكَلَتُورْ - مَنْكَلَتْماكْ *mənlətür - mənlətmək*).

بۇ بابتكى مسىاللار

يَنْكَزَتّي yaŋrattï ئاشكارىلاتتى. اُلْ اَنكَرْ سُوزُكْ يَنْكَزَتّي *ol aŋar səzüg yaŋrattï* — ئۇ ئۇنىڭغا (سىر تۇتۇشقا كېرەك بولغان) سۆزنى ئاشكارىلاتتى (يَنْكَزَتُورْ - يَنْكَزْتْماقْ *yaŋratur - yaŋratmak*).

يَنْكْشَـــــتّي yaŋxattï ئايلانـدۇردى، قايـدۇردى. اُلْ اَنـــــكْ بَشِـــنْ // يَنْكْشَـــــتّي II 526 *ol anïŋ baxïn yaŋxattï* —— ئۇ (تولا گـەپ قىلمـاي) ئۇنىڭ بېشىنى قايدۇردى (يَنْكْشَتُورْ - يَنْكْشَتْماقْ *yaŋxatur - yaŋxatmaq*).

يُنْكْلَتّي yuŋlattï قىرقىتتى، يۇڭ قىرقتتى، اُلْ قُويُـــغْ يُنْكْلَتّـــي *ol koyuoŋ yuŋlattï* —— ئۇ قوينى قىرقىتتى. تۆگە ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنْكْلَتُـــورْ - يُنْكْلَتْمـــاقْ *yuŋlatur - yuŋlatmaq*).

قائىدە

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تَقْرَتْ *tavrat* —— ئالدىرات»، «تَبْـــرَتْ *təbrət* —— تەۋرەت» دېگەنگە ئوخشاش. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بولۇشسىزلىقىدا «تَقْرَتْما *tavratma* —— ئالدىراتما»، «تَبْرَتْما *təbrətmə* —— تەۋرەتمە» دېيىلىدۇ. بۇ بابتا ئەسلىدە مۇزائەف ھېسابلىنىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ تەكرارلانغان بولىدۇ. مەسىلەن: «ايشِغْ اَرْتَتْ *ixïoq artat* —— ئىشنى ئاردات (بۇز)»، «اَنِ سِغْتَتْ *anï sïoqtat* —— ئۇنى يىغلات» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ بابتىكى ساپ سۆيەت «تَقْرَتْغُجي *tavratoquqï* —— ئالدىراتقۇچى»، «تَبْرَتْكُجـــي *təbrətgüqi* —— تەۋرەتكۈچى» شەكلىدە، ئوغۇزچە «تَقْرَتّجي *tavrattaqï*»، // «تَبْرَتّجـــي *təbrəttəqi* » II 527 شەكلىدە بولىدۇ. ھەربىر تىنىڭ ئۈزۈلمەي داۋام قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت « تَقْـــرَتْغـــانْ *tavratoqan* —— ئالدىرىتىۋېرىدىغان»، «تَبْرَتْكـــــانْ *təbrətgən* —— // تەۋرىتىۋېرىدىغان» 442 شەكلىدە بولىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەربىر تىنى قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت« تَقْرَتِغْساق اَرْ *tavratïoqsaq ər* —— ئالدىراتقۇسى بار ئادەم»، «اُلْ يِغـــاجِغْ تَبْرَتِكْســـاكْ اُلْ *ol yïoqaqïoq təbrətigsək ol* —— ئۇ دەرەخ (ۋە باشقا نەرسىلەر) نى تەۋرەتكۈسى بار ئادەم ئۇ» شەكلىدە بولىدۇ.

بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اُلْ تَقْرَتِغْلِقْ اُلْ *ol tavratïoqlïk ol* — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى»، «اُلْ تَبْرَتِكْلِكْ اَرْدِى *ol təbrətiglik ərdi* — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش بولىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى بۇ يەردىكى «ل - *l*» ھەرپى ئورنىغا «س - *s*»نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَقْرَتِغْسَقْ اَرْدِى *ol tavratïoqsaq ərdi* — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى، يەنى ئالدىرىتىشقا تېگىشلىك ئىدى»، «اُلْ تَبْرَتِكْسَكْ اَرْدِى *ol təbrətigsək ərdi* — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى، يەنى تەۋرىتىشكە تېگىشلىك ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// 528 II ئوغۇزلارنىڭ باشقا بىر قىسىملىرى بۇ يەردىكى «ق - *q* »نى «ى ـ يـا»غا ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَقْرَتِغْسِي اَرْدِى *ol tavratïoqsi ərdi*»، «اُلْ تَبْرَتِكْسِي اَرْدِى *ol təbrətigsi ərdi*» دېگەنگە ئوخشاش[1]. بۇنىڭمۇ مەنىسى ئالدىنقىسىغا ئوخشاش. لېكىن، ئالدىنقىسى توغرىراق. ئوغۇزلاردىن بەزىلىرى مۇشۇ تۈردە ساپ تۈركىلەرگە ئەگىشىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا نىيەت باغلاپ، شۇ ئىشنى قىلغىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اُلْ تَقْرَتِغْلِي اُلْ *ol tavratïoqlï ol* — ئۇ ئالدىراتقىلىۋاتقان ئادەم ئۇ»، «اُلْ تَبْرَتِكْلِي اُلْ *ol təbrətigli ol* — ئۇ تەۋرەتكىلىۋاتقان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش بولىدۇ.

سۆيەتداش: «تَقْرَتْمِشْ يِبْ *tavratmïx yïp* — تولانغان تاناً»، «تَبْرَتْمِشْ نانْكْ *təbrətmix nəŋ* — تەۋرىتىلگەن نەرسە» شەكىلدە بولىدۇ.

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىقىدەك.

529 II //

تَقْرَتْغُو يِبْ *tavratoqu yïp* — تولايدىغان تاناً

تَبْرَتْكُو نانْكْ *təbrətgü nəŋ* — تەۋرىتىدىغان نەرسە؛

تَبْرَتْكُو يِيرْ *təbrətgü yər* — تەۋرىتىدىغان يەر؛

---

[1] يالغۇز «ق - *q*» ھەرپىلا ئەمەس، بەلكى «ق - *q* » بىلەن ئوخشاش رولدا كەلگەن «ك - *k* »مۇ «ى ـ يا»غا ئايلاندۇرۇلغان.

تَبْرَتْكُو اُغُرْ *təbrətgü oqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت؛

تَقْرَتْغُو يِيْر *tavratoqu yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر؛

تَقْرَتْغُو اُغُرْ *tavratoqu oqur* — ئالدىرىتىدىغان ۋاقىت. ئوغۇزلار «تَقْرَتاسِي يِيْر *tavratasï yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر»،// «تَبْرَتاسِي اُغُرْ *təbrətəsi oqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت» دەيدۇ.

ئىككى شەخس ئارىسىدا بولغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىل يىلتىزىغا «ش – *x*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يِغاجْ تَبْرَتِشْدِي *ol yïoqaq təbrətixdi* — ئۇ (ئۇنىڭغا) دەرەخ تەۋرىتىشىپ بەردى ياكى (ئۇنىڭ بىلەن) دەرەخ تەۋرىتىشىپ باقتى». «اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَقْرَتِشْدِي *ol anïŋ birlə tavratïxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئالدىرىشىپ باقتى، يەنى قايسىمىز ئىتتىك ماڭمىزكىن، دەپ بەسلىشىپ ئالدىراشتى».

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللار بىرقانچە خىل بولىدۇ:

ئاۋۋال، ئۆزىدە «ل – *l*» ھەرپى بار بولغان پېئىللار. بۇنىڭ كۆپچىلىكى ئەسلى ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، «لَتْ *lat //lət*» قوشۇلۇش بىلەن پېئىلغا ئايلانغان// II 530 مەسىلەن: «اُلْ اَنِ اَمْلَتّي *ol anï əmlətti* — ئۇ ئۇنى ئەملەتتى، يەنى داۋالاتتى»، بۇ يەردىكى «اَمْ *əm*» سۆزى «ئەم، داۋا» مەنىسىدىدۇر: «بُغْدايْ اَتِغْ كَمْلَتّي *buqday atïq kəmlətti* — بۇغداي ئاتنى ئاغرىتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى «كَمْ *kəm*» سۆزى «كېسەل، ئاغرىق» مەنىسىدىدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن پېئىللار ھەر خىل بولىدۇ. بىر خىلى، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار. بۇلار ئۆتكەن بابتا كەلگەن بەزى پېئىللاردەك ئەسلى تۆت ھەرپلىكتىن ئۈچ ھەرپلىك قىلىپ ئېلىنغان پېئىللار. بۇلاردا «ھەرپى لىن» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىنى تەشدىت (ھەرپ تەكرارلىنىش) ئىگىلىگەن. مەسىلەن: «اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمادِي *ol anïŋ yüzin tarmadi* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تارمىلىدى» دېگەنگە ئوخشاش؛ بۇ يەردىكى پېئىل ئەسلى تۆت ھەرپلىك، چۈنكى ئۇنىڭ بۈيرۇق شەكلى «تَرْما *tarma* — تارمىلا» دۇر. بۇ تۆت ھەرپلىك شەكىلدۇر. ئەگەر بۇ پېئىلنى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە ئايلاندۇرماقچى بولسا، «اُلْ اَنِ تَرْمَتّي

ol anï tarmattï — ئۇ ئۇنى تارمىلاتتى» قىلىنىدۇ. تۆت ھەرپلىك پېئىللاردا «ت – *t*»دىن ئاۋۋال كەلگەن «ھەرپى لىن» چۈشۈپ قالغان، يەنى سەن كۆرۈپ تۇرغاندەك، «ت – *t*» قوشۇلۇش بىلەنلا «ا – ئەلىف» چۈشۈرۈلۈپ،// II 531 بۇيرۇق شەكلى «تَرْمَتْ *tarmat* — تارمىلا» بولۇپ كەلگەن. «اُلْ اَنِ بَغْدادى *ol anï baoqdadï* — ئۇ ئۇنى چىرماقلىدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدا *baoqda* — چىرماق سال»دۇر. بۇ تۆت ھەرپلىك پېئىل بولۇپ، ئەگەر ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان پېئىل ياسالماقچى بولسا، «اُلْ اَنِكْ اَذاقِنْ بَغْدَتّي *ol anïŋ ażakïn baoqdattï* — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چىرماقلاتتى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە «ت – *t*» قوشۇلغىنى ئۈچۈن «ا – ئەلىف» چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدَتْ *baoqdat* — چىرماقلات» بولىدۇ. يۇقىرىدىكىلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە تۈزۈلىدۇ.

بەزىلىرى ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن:// 444 «اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتّي *ol bөżüg ķarxattï* — ئۇ بۆزنى غېرىچلاتتى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قَرِشْ *ķarix* — غېرىچ»دۇر. شۇنىڭدەك «اُلْ اَنِ قُرْقُتّي *ol anï ķorķuttï* — ئۇ ئۇنى قورقۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قُرْقُنْجْ *ķorķunq*»دۇر. «اُلْ يِيرِكْ اَغْلَتّي *ol yąrig aoqlattï* — ئۇ يەرنى بوشاتتى» دېگەندىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى « اَغْلاقْ يِرْ *aoqlaķ yąr* — بوش ئورۇن، خالىي يەر » دۇر. «ت – *t*» قوشۇلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى// II 532 چۈشۈپ قالغان.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان مەجبۇرىي دەرىجىدىكى پېئىللار بولۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، بىرى ھەرىكەتنى قىلغۇچى بولىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۆتۈملۈككە ئايلانىدۇرۇش ئۈچۈن بۇنىڭغا «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ سَمْرِيدى *at səmridi* — ئات سەمرىدى»نى «اَرْ اَتِنْ سَمْرِتّي *ər atïn səmritti* — ئادەم ئېتىنى سەمرىتتى»، «نانْكْ اُكْلِيدي

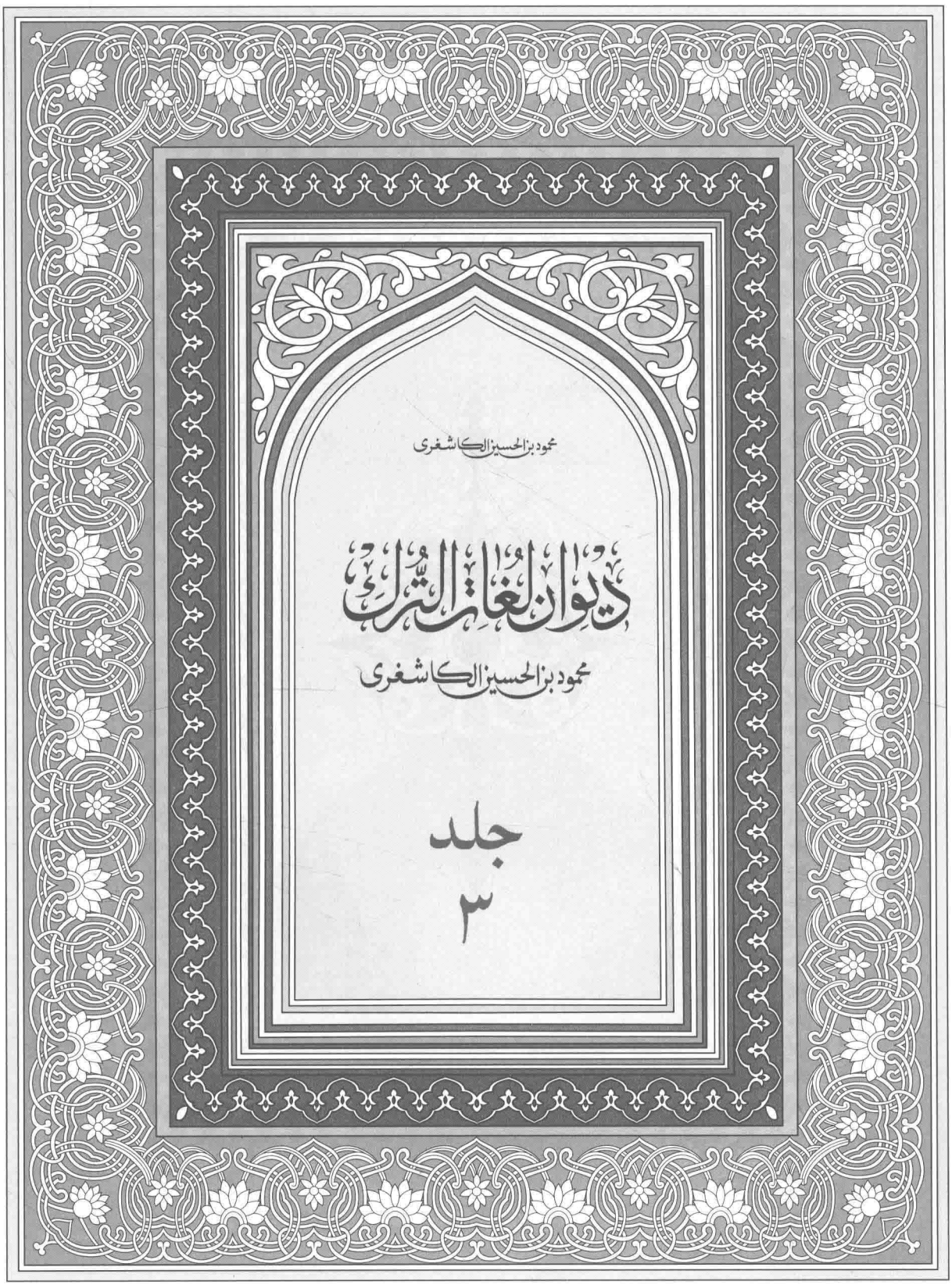
nəŋ üklidi —— نەرسە كۆپەيدى»نى « اَرْ نانكِنْ اُكْلِتّي *ər nəŋin üklittï* —— ئادەم نەرسىسىنى (مېلىنى) كۆپەيتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىلى يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدىغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن: «اَرْ تَقْرَتّي *ər tavratti* —— ئادەم ئالدىرىدى »، «اُغْلانْ اُلْغَتّي *oƣlan uloƣatti* —— بالا ئۇلغايدى، يەنى چوڭ بولدى» دېگەندەك، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

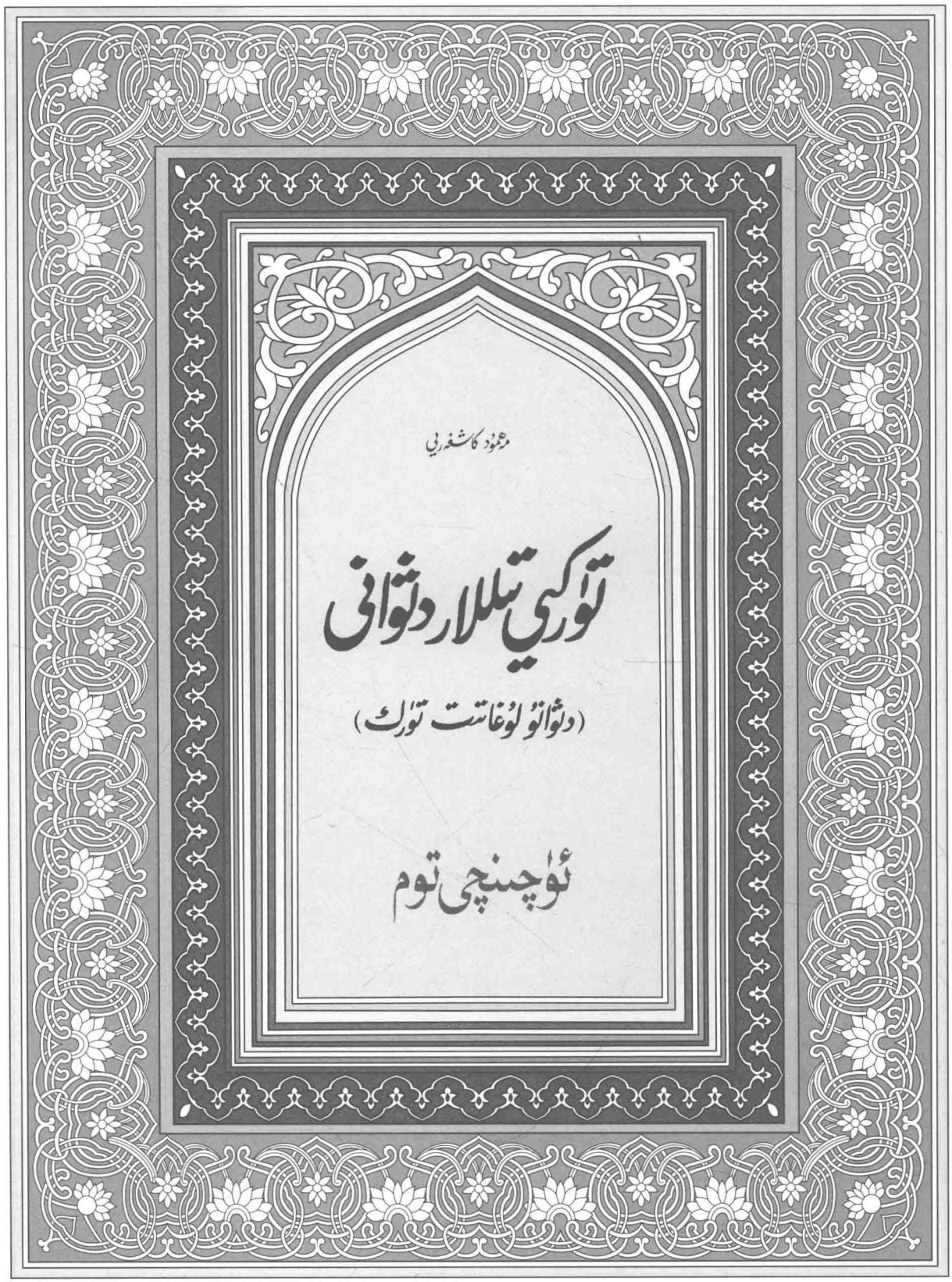
خۇداغا شۈكرى، مۇزائەف بۆلۈمى تۈگىدى.

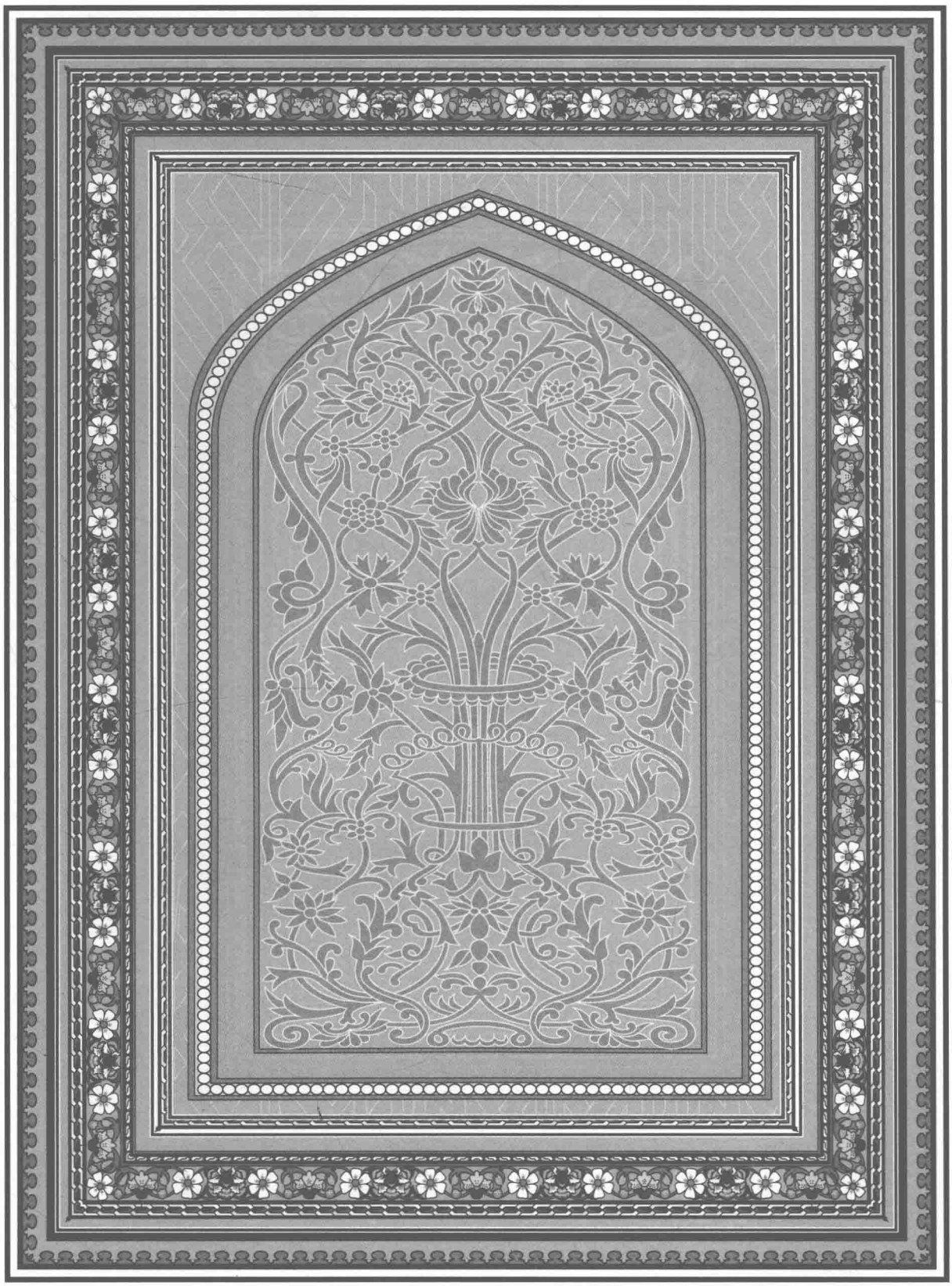
ئىككىنچى توم ئاخىرلاشتى// II 533

محمود بن الحسین الکاشغری
دیوان لغات الترک
محمود بن الحسین الکاشغری
جلد
۳

تیکست

مەھمۇد كاشغەرىي
تۈركىي تىللار دىۋانى
(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)
ئۇچىنچى توم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مىسال ئىسىملار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

يَبْ yap دۇگىلەك. ھەرقانداق دۇگىلەك نەرسە. يَبْ يَرْماقْ يُوقْ *yap yarmaḳ yoḳ* — يېنىمدا دۇگىلەك (يەنى پۇتۇن) يارماق يوق.

يَبْ yap جاۋنغا. يُونكْ يَبْ *yuŋ yap* — يۇڭ - جاۋنغا.

يِبْ yïp يىپ.

يِبْ yïp ئات باغلايدىغان ئۇزۇن ئارغامچا. تانىمۇ «يِبْ *yïp*» دېيىلىدۇ.

يَتْ yat يادا. بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال[III]ۋە[1] باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) يارىدىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى،// 445
خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى.

يَرْ yar شۆلگەي، شال. اَنِكْ يَرِي اَقْتِي *anïŋ yarï aḳtï* — ئۇنىڭ شۆلگىسى ئاقتى.

يِرْ yïr ئىر ~ جىر، ناخشا، كۈي. اُلْ يِرْ يِرْلادِي *ol yïr yïrladï* — ئۇ ئىر ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى. بۇ سۆز كۆپىنچە ناخشىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ى - ـــــا» ھەرپى «ا - ئەلىف»قا ئالماشتۇرۇلۇپ «اِرْ *ïr*» شەكلىدىمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَشْ yax ئوتياش، كۆكتات. يَشْ اُتْ *yax ot* — يېڭى ۋە ياش ئوت. بۇ سۆز «يَشْ يُشْ *yax yux*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

يُشْ yux[1] قىستىلىش، ئوغۇزچە. بُذُونْ يُشْ بُلْدِى// III 2 bożun yux boldi — خەلق قىستا - قىستاڭ بولۇپ كەتتى.

يِشْ yïx ئېگىزلىك[2]. اَرْتْ يِشْ art yïx — ئۆر ۋە ئېنىش. اِيــنْ ən — ئەن، ئېنىش. اَرْتْ art — داۋان.

يُقْ yuk, يۇق، قاچا يۇقى. بۇ سۆز «يُقْ يَقْ yuk, yak» — يېقى - يۇقى» شەكىلىدە جۈپ سۆز بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يُقْ yok, يۇقىرى، ئېگىز، دۆڭ. يُقْ يِيرْ yok, yər — ئېگىز يەر، دۆڭ يەر.

يُكْ yük يۈك، ئارتىق. بِرْ يُكْ بُغْدايْ bir yük buoqday — بىر ئارتىق بولغۇدەك بۇغداي. بۇ سۆز ئېغىرلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەنىلەردىمۇ كېلىدۇ.

يُلْ yul بۇلاق. جُقْرَما يُلْ qokrama yul — قاينار بۇلاق، سۇيى ئېتىلىپ چىقىدىغان بۇلاق.// III 3

يِلْ yïl يىل. بِيرْ يِلْ كَجْتِ bir yïl kəqti — بىر يىل ئۆتتى.

يَمْ yam خەس، ئەخلەت، چاڭ - توزان. كُوزْكا يَــمْ تُشْــتِ kəzgə yam tüxti — كۆزگە چاڭ - توزان كىرىپ كەتتى.

يَــمْ yəm تېتىتقۇ، دورا - دەرمەك. اُوتْ يَــمْ ot yəm — دورا - دەرمەك. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

يِنْ yin يىن. قُويْ يِنِ koy yini — قوي يىنى.

يِنْ yin ئىن. اَرْسْلانْ يِنِ arslan yini — ئارسلان ئىنى. تۈلكە ۋە باشقا يىرتقۇچلارنىڭ ئىنىمۇ «يِنْ yin» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلْكُو اُوزْيِنِكا اُورْسا اُذُوزْ بُلُورْ tilkü əz yinigə ürsə użuz bolur

تۈلكە ئۆز ئىنىغا ئۇرسە قوتۇر بولۇر.

بۇ ماقال ئۆز قەبىلىسىنى يامانلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يِــشْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز سۆزلەرنىڭ تەرتىپىنى نەزەردە تۇتۇپ ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ يەردىكى كەسرىنىڭ كېيىن قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] «يِشْ yïx» سۆزى بۇ يەردە «الصُــعُودْ — ئېگىزلىك» دەپ، يازما نۇسخا 506 - بەتتە ۋە «اَرْتْ يِــشْ» جۈپ سۆزىدە « الهُبُورْ — ئېنىش» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردە «اِيْن ən — ئېنىش»نىڭ «يِشْ» ئورنىدا كەلتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ ھەقىقەتەن «ئېنىش» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسىمۇ، بىز ئەينىنى ساقلىدۇق.

قُشْ قُرْتْ قَمُغْ تِرِلْدِي	*kux kurt kamuo tirildi*
اَرْلِكْ تِشِي تِيرِلْدِي // III 4	*ərkək ① tixi tərildi*
اُكُرْ اَلِبْ تَرِلْدِي	*ügür alïp tarïldï*
يِنْقا يَنا كِرْكُسُوزْ	*yïnka yana kirgüsüz*

[قۇش - قۇرتلار ھەممىسى تىرىلدى،
ئەركەك - چىشىلىرى توپلىنىشتى،
ئۈيۈر بولۇپ تارقىلىشتى،
يەنە ئىنىگە كىرمەس بولۇشتى.] // 446

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دەيدۇ: قۇش - قۇرتلار باھارنىڭ يۇمشاق شامىلى بىلەن يەنە قايتا تىرىلدى، ئەركەك - چىشىلىرى توپلىنىشتى، توپ -توپ بولۇپ // III 5 تارقىلىشتى، ئۇلار ئىنىگە قايتىپ كىرمەيدىغان بولدى.

بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىقتا مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، تەلەپپۇزدا يۇمشىتىش مۇمكىن بولسىمۇ، توغرىسى مۇشۇ ②.

فَعْل fə'l، فُعْل fu'l، فِعْل fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

يَرْبْ yarp مەھكەم، پۇختا. يَرْبْ نانْكْ *yarp nəŋ* — مەھكەم، پۇختا نەرسە.

يَرْبْ yarp ئادەم خۇشاللانغاندا پەيدا بولىدىغان يۈز ئوچۇقلۇقى. اَنِكْ يَرْبِي يَزِلْدِي *aniŋ yarpi yazildi* — ئۇنىڭ چىرايى ئېچىلدى، يەنى خۇشاللىقىدىن ئۇنىڭ

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرْلك» دەپ يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىغا قارىغاندا، بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «اَرْكَكْ» يېزىلىپ، كېيىن «اَرْلك» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنكەن. بىز بۇ سۆزنىڭ «تِشِي *tixi*» سۆزى بىلەن قارىمۇ قارشى مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبچە «فَاجْتَمَعَ الذُّكُورُ وَالْأُنْثَى» ئىبارىسى بىلەن بېرىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*ərkək*» دەپ ئالدۇق.

② بۇ يەردە يۇقىرىدىكى «يت، يب، ير، يل، ين» شەكلىدە بېرىلگەن سۆزلەرنى «يات، ياب، يىر، يىل، يىن» شەكلىدىمۇ يېزىش مۇمكىنلىكى، لېكىن ئاپتورنىڭ قىسقا شەكلىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقى كۆرسىتىلگەن.

يۇزىدىكى قورۇقلار يوقىلىپ كەتتى.

يُرْتْ yurt يۇرت؛ كونا ئىمارەت ئىزلىرى، خارابە.// III 6

يَلْتْ yalt تىك. يَلْتْ قَيا *yalt qaya* — تىك قىيا. ھەر قانداق تىك نەرسىگىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ.

يُرْجْ yurq خوتۇننىڭ ئىنىسى، يەنى ئەرنىڭ قېينىنىسى. ئەرنىڭ ئىنىسى بىلەن خوتۇننىڭ ئىنىسى پەرقلەندۈرۈلىدۇ، خوتۇنغا نىسبەتەن، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى «اِنِي *ini*» بولىدۇ، يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا، «اِجِي *iqi*» دەيىلىدۇ، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «سِنْكِلْ *siŋil*» دەيىلىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى «اَكا *aga*» دەيىلىدۇ. ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «بَلْدِزْ *baldïz*» بولىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى «اَكا *aga*» دەيىلىدۇ.

يُنْدْ yund ئات، يىلقا. بۇ «تۆگە» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بىرلىككىمۇ، كۆپلۈككىمۇ ئىشلىتىلىۋېرىدىغان ئورتاق ئىسىم. يُنْدْ اَتِي يِيارْ *yund əti yïpar* — ئات گۆشى ئىپار، يەنى ئات گۆشى ئىپارەك خۇش پۇراق. پىشۇرۇلۇپ سوۋۇتۇلغاندا، ئۇنىڭدىن ئىپارەك بىر خۇش پۇراق كېلىدۇ.

يُنْدْ yund يۇنۇد. تۇركىلەرنىڭ يىلنامىسىدىكى ئون ئىككى مۇچەل// III 7 يىلىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بۇ «يُنْدْ يِلِي *yund yïlï*» — ئات يىلى» دەيىلىدۇ.

بۇ باب تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى ۋە لەۋ تاۋۇشلىرى (ب، م، و، ر، ل، ن) دىن تەركىب تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىلدىكى ئىسىملار ئاز.

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يُذُتْ yużut كېرەكسىز؛ پەسكەش، ئەبلەخ. يُذُتْ نانْكْ *yużut nəŋ* — كېرەكسىز نەرسە. بىر ئادەمنى تىللىغاندىمۇ «يُذُتْ *yużut*» دەيىلىدۇ.

يَشُتْ yaxut يوشۇرۇن. يَشُتْ نانكْ *yaxut nəŋ* — يوشۇرۇلغان نەرسە. بۇ سۆز «يَشُتْ

بَكُـــــتْ *bəkütْ yaxut* — يوشـۇرۇن - ياپـتا» شـەكلىدە جـۈپ سـۆز قىلىپـمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

يِكِتْ yigit يىگىت. ھەر نەرسىنىڭ يېشى.// 447

يَمَتْ yəmət ھەئە، ماقۇل مەنىسىدىكى بىر سۆز. «ى - يـا»// III 8 ھەرپى «ا - ئەلىف»قا ئالماشتۇرۇلۇپ «اَمَتْ *əmətْ*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَنُتْ yanut بەدەل. بىر نەرسىنىڭ باراۋىرىگە بېرىلگەن ھەق.

يَسِجْ yasïq ئوقيا ئوقىنىڭ ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچى.

يِغَجْ yïoqaq يىغاچ ~ ياغاچ.

يِغَجْ yïoqaq ئەر كىشىنىڭ تاناسىل ئەزاسى.

يِغَجْ yïoqaq ياغاچ ~ ئاغاچ (كونا يول ئۆلچىمى)، پەرسەخ. بِيرْ يِغَجْ يِيرْ *bir yïoqaq yərْ* — بىر پەرسەخ يەر.

يِغَجْ yïoqaq ياغاچ، دەرەخ. «اُزُمْ يِغاجِي *üzüm yïoqaqï* — ئۈزۈم ياغىچى (تەك)»، «يَغـاقْ يِغـاجِي *yaoqakْ yïoqaqï* — ياڭاق دەرىخى» دېيىلگەن سۆزلەرمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنى «ا - ئەلىف» بىلەن «يِغاجْ» شەكلىدە يېزىش تېخىمۇ ياخشى.

يُغَجْ yuoqaq دارىنىڭ، ئېقىنىنىڭ ئۇ قىرغىقى، نېرىقى قېتى. ئادەم بىر تەرەپتە تۇرغاندا، ئۇنىڭ روبىروسى «يُغَـجْ *yuoqaq*» بولىدۇ. «يُغَـجْ كَجْـتِمْ *yuoqaq kəqtim* — III 9 ۋادىنىڭ ئۇ//تەرىپىگە ئۆتتۈم» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَغِرْ yaoqïr يېغىر. ھايۋانلارنىڭ دۈمبىسىدە بولىدىغان يېغىر. يَغِرْلِغْ اَتْ *yaoqïrlïoq at* — يېغىر ئات، يېغىرى بار ئات.

يُگُرْ yügür تېرىق. «اُگُرْ *ügür*»مۇ دېيىلىدۇ.

يُمُرْ yumur ھايۋانلاردا بولىدىغان سوقۇر ئۇچەي.

يُلَرْ yular جۈلار، نوختا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُنْدْ باشِنْ يُلارْلَبْ كَنكْلدِي *yund baxïn yularlap kəŋildi* ①

ئاتنىڭ بېشىنى نوختىلاپ يە.

---

① بۇ سۆزنىڭ يېزىلىشىدا ئېنىقسىزلىق بار. بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنى «باغلا، زەنجىرلە» مەنىسىدىكى «كَنْكَلْدِي» بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىدۇ. بىزمۇ شۇ بويىچە تىرانسكۇپسىيە بەردۇق.

ئاتنىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ يېمەكچى بولساڭ، قاچماسلىقى ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى نوختىلاپ باغلا، ئاندىن ئۇنى يېگىن. بۇ ماقال ئاتتىن پايدىلىنىش ئۇچۇن ئاۋۋال ئۇنى پۇختا ساقلاشقا، بوش قويماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَتِزْ yatïz ئەنلىك. ھەرقانداق كەڭ نەرسە. «يَتِزْ قَذِشْ *yatïz kaʒïx* — ئەنلىك قېيىش»، «يَتِزْ يِيرْ *yatïz yɐr* — //ئېتىز يەر، كەڭ يەر» دېگەن سۆزلەر مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. III 10

يَغِــزْ yaoqïz قوڭۇر. قىزىل بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل رەڭ. يەرنىڭ رەڭگى شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، «يَغِزْ يِيرْ *yaoqïz yɐr* » دېيىلىدۇ. يَغِــزْ اَتْ *yaoqïz at* — قوڭۇر ئات، قارا تورۇق ئات.

يَفُزْ yavuz ياۋۇز، يامان.

يُمُزْ yumuz: يُمُزْ اَرْ *yumuz ɐr* — دوغىلاق ئادەم.

يَمِزْ yamïz يىرىق. دوۋسۇنىنىڭ ئىككى يېنى، ئىككى ساغرىنىڭ قورساقتا تۇتاشقان يېرى.

يَرِشْ yarïx بەيگە، ئات بەيگىسى. اُلْ اَتْ يَرِشْــيِ *ol at yarïxtï* — ئۇ ئات چاپتۇرۇشتى، ئات بەيگىسىگە چۈشتى.

يَرِشْ yarïx ئۇلىشىش. ئىككى كىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مال ئۇلىشىش.

يَغِشْ yaoqïx قۇربانلىق. يەنى ئىسلامدىن بۇرۇنقى تۈركىلەرنىڭ//بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى III 11
تەڭرىگە يېقىنلىقنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇتلارغا//ئاتاپ سويىدىغان قۇربانلىق. 448

يَقَشْ yavax ياۋاش. يَقَشْ كِشِي *yavax kixi* — ياۋاش كىشى. كۆنۈك ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْدَشْ بِلا يَرَشْغِلْ قَرْشِبْ اَدِنْ اُدُرْما

بَكْ تُتْ يَقَشْ تَقاغُو سُقْلِنْ يَزِنْ اَدرما

qoldax bilə yaraxoqïl qarxïp adïn ədürmə

bək tut yavax taqaoqu süvlin yazïn ədərmə

[قولدىشىڭنى ھۆرمەت قىل، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن قويما، ياۋاش توخۇيۇڭنى چىڭ تۇت، جاڭگالدىكى قىرغاۋۇلنى ئىزدىمە.]

نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىر كىشى بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىل، ھەممە ئىشتا ئۇنىڭغا مۇۋاپىقلاشقىن، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشما، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن كۆرمە؛ ئۆيۈڭدىكى توخۇغا ئوبدان قارا، ئۇنى قاچۇرۇپ قويۇپ، جاڭگالدىكى قىرغاۋۇلنى ئىزدەپ يۈرمە.// III 12

يُفُشْ yüvüx يېقىن كىشىلەرگە مال ۋە كىيىم - كېچەك بىلەن ياردەم بېرىش. بۇ ئىش كۆپىنچە كېلىن يۆتكەلگەندە بولىدۇ. يەنى كېلىننى جابدۇپ ئۇزىتىدىغان چاغدا ئۇنىڭ يېقىنلىرى كېلىنىنىڭ ھۆرمىتى يۈزىسىدىن ئۆزلىرىگە چۈشكەن سوۋغىلارنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُفُشْ لِكْ كَلِنْ كُذاكُو يَفَشْ بُلُورْ *yüvüxlig kəlin küzəgü yavax bulur*

تارتۇقلانغان كېلىن ياۋاش كۆيۈ تاپار.

ئۆز يېقىنلىرىنىڭ بەرگەن سوۋغىلىرى بىلەن ئىززەتلەنگەن كېلىن خۇشخۇي ۋە ئېغىر - بېسىق كۆيۈگە ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ مالدار كېلىننى تاپقانلىقتىن ئۇنىڭغا ھۆرمەت كۆرسىتىدۇ.

يُمُشْ yumux ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلىك. پەرىشتىنى «يُمُشْجِي *yumuxqi*» دەيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. چۈنكى، پەرىشتە مەنسىدىكى «مەلەك» سۆزى ئەرەبچە ئەلچىلىك مەنىسىدىكى «اَلُوكَة» سۆزىدىن ئېلىنغان. تۈركلەر «مەلەك» دېگەن ئىسمنى پۈتۈنلەي بىلمەيدۇ.

يَمِشْ yəmix يېمىش، مېۋە. بۇ ئورتاق ئىسىم بولۇپ، ئومۇمەن دەرەختىكى مېۋىگە، يەنى ھۆل مېۋىگە ئېيتىلىدۇ.

يَتِغْ yatïoq ياتاق، ياتىدىغان جاي. اَنِ يَتِغْدا تُتْغيلْ// III 13 *anï yatïoqïnda tutoqïl* — ئۇنى ياتقىدا تۇت، يەنى ئۇنى ئۇخلاۋاتقان ئورنىدا تۇت.

يِذِغْ yïżïoq يىدىغ، سېپىق. ھەرقانداق سېپىق نەرسە.

يِذِغْ yïżïoq: يِذِغْ اُتْ *yïżïoq ot* — ئادراسمان. قەشقەر تىلىدا. ئۇچ ۋە بارسغان تىللىرىدا « الدُّرك[1] *əldrük*» دەيىلىدۇ. ئوغۇزلار «يُوزْ اَرْلِكْ *yüz ərlik*» دەيدۇ.

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «الدُّرك» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 622 - بەتتە «الدرك» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلىنىپ «*əldrük*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق. چۈنكى، بۇ يەردىكى ۋەزىن ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپىلەرنىڭ ساكىنلىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

يُـــذُغْ yużuoq كاساپەت، بىراۋنىڭ كاساپىتىگە كىرىتىش. اَنـــكْ يُـــذُغِي تُقَنْـــدِي *anïŋ yużuoqï tukïndï* —— ئۇنىڭ كاساپىتى ئۇنىڭغا تەگدى، يەنى بىراۋنىڭ گۇناھىدىن باشقا بىراۋ بالاغا قالدى.

يُذُغْ yużuoq بالىلارنى تىللىغاندا ئېيتىلىدىغان بىر سۆز، پەسكەش، ئەبلەخ. كەنچەكچە. بۇ سۆز «يُذُتْ *yużut*» سۆزىگە ئوخشاش.

يَرَغْ yaraoq پۇرسەت، ئىمكان، پەيت.// 449 ماقالدا مۇنداق كەلگەن: // III 14

ايشْ يَراغِنْدا سَرْتْ اَسِغِنْدا *ïx yaraoqïnda sart asïoqïnda*

ئىش پەيتىدە، سودىگەر پايدىدا.

ئىش پەيتىگە باقىدۇ، سودىگەر پايدىغا. سودىگەر پايدىنى كۆرسە، ئەڭ ياخشى كۆرگەن نەرسىسىنىمۇ سېتىۋېتىدۇ.

يِشِغْ yïxïoq قېيىش، تاسما؛ قېيىشتىن ئۆرۈلگەن ئارغامچا.

يَقُـــغْ yavuoq يۇقىرىدىن قىيان دوملىتىپ چۈشۈرگەن تاش پارچىلىرى. ئادەم ياكى ئېيىق تاغ ئۈستىدە ماڭغاندا پەسكە دوملاپ چۈشكەن تاش پارچىلىرىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَقِغْ yak¸ïoq مەلھەم. ئىششىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جاراھەتلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماي دورا.

يَلِغْ yalïoq قۇش تاجىسى. «تَقُـــقْ يَلِغِـــي *tak¸uk¸ yalïoqï* —— خوراز تاجىسى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَلِغْ yalïoq يايل ~ يال، ئاتنىڭ يالى. «يالْ *yal*»مۇ دېيىلىدۇ. توغرىسى «يِيلْ *yəl*»دۇر.

يُلُغْ yuluoq پىدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مِنكْ كِشِي يُلُغِي بُلُبْ اُوزُنكا *miŋ kixi yuluoqï bolup ozüŋə*

بَرْكَلَرْ اُوزُنْ اَنِكْ كُوزِنكا// 15 III *bərgələr ozün anïŋ koziŋə*

[مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۆزىگە،

بەرگۈسىدۇر ئۆزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.]

تېكىست

مىڭلاپ كىشىلەر ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنى پىدا قىلىدۇ، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى كۆرۈش بىلەن جانلىرىنى بېرىدۇ.

«ئۇز oz» سۆزى بۇ شېئىردا «جان» مەنىسىدە كەلگەن. بۇ سۆزنىڭ خەلق تىلىدا قانداق مەنىلەردە ئىشلىتىلىشىنى ئۆز ئورنىدا بايان قىلغانمەن.

يِلِغْ yïlïoq ئىللىق، ئىلمان. يِلِغْ سُوقْ yïlïoq suv — ئىلمان سۇ. ئىسسىق بىلەن سوغۇق ئارىسىدىكى ھەرقانداق ئىللىق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَلِغْ yalïoq ئېگەرنىڭ ئالدىنقى ۋە ئارقا قاشلىرى. بۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن ئالدىنقى قاش «ئُنكْدُنْكِي يَلِغْ oŋdünki yalïoq»، كەينى قاش «كِيدِنْكِي يَلِغْ kạdinki yalïoq» دېيىلىدۇ.

يَنِغْ yanïoq قۇسۇق. اُلْ يَنِغْ يَنْدِي ol yanïoq yandï — ئۇ كۆپ قۇستى.

يَنِغْ yanïoq يېنىش، تەھدىت. بَكْ يَنِغْدا تُشْما III 16 // bạg yanïoqïnda tuxma — بەگنىڭ تەھدىتىگە (غەزىپىگە) ئۇچرىما، دۇچ كەلمە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَتُقْ yatuk, ئىككى خىل نەرسىدىن توقۇلغان رەخت. بۇنىڭ ئۆرۈشى يۇڭ يىپتىن، ئارقىقى پاختا يىپتىن بولىدۇ.

يَتُقْ yatuk, تاشلانغان، ئۇنتۇلغان. يَتُقْ نانكْ yatuk nəŋ — تاشلانغان ۋە ئۇنتۇلغان نەرسە. ھۆرۈنلارنى «يَتُقْ كِشِي yatuk kixi» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. ئوغۇزلار ئارىسىدا ئۆز شەھىرىدىن باشقا يەرگە چىقمايدىغان، ئۆرۈش قىلمايدىغان بىر قىسىم كىشىلەر بار. بۇلارمۇ «يَتُقْ yatuk» دېيىلىدۇ، «تاشلانغانلار، ھۆرۈنلار» دېگەن بولىدۇ. // 450

يَتِقْ yatïk, ياتاق. ياتىدىغان ۋە ئۇخلايدىغان جاي. اَنِ يَتِقِنْدا تُتّي anï yatïkïnda tuttï — ئۇنى ياتىقىدا، ئۇخلاۋاتقان يېرىدە تۇتتى.

يَرُقْ yaruk, يورۇق. يَرُقْ يِيْر yaruk yər — يورۇق يەر. يَبْ يَرُقْ نانكْ yap yaruk nəŋ — يوپيورۇق نەرسە.

يَرُقْ yaruk, يېرىق. يەر، تام، تاغ، ئەينەككە ئوخشاش نەرسىلەر ۋە باشقىلاردىكى يېرىق، دەز. بُو اَيَقْ نِكْ يَرُقِي بارْ III 17 // bu ayaknïŋ yarukï bar — بۇ ئاياق(قاچا)نىڭ يېرىقى بار.

يَرِقْ yarïk, جەڭلەردە كىيىلىدىغان زەنجىرلىك ۋە تەڭگىلىك ساۋۇتنىڭ ھەر ئىككىسىگە ئىشلىتىلىدىغان ئورتاق ئىسىم. بۇلار پەرقلەندۈرۈلۈپ، زەنجىرلىك ساۋۇت «كُبا يَرِقْ küpa yarïk»، تەڭگىلىك تۆمۈر ساۋۇت «سايْ يَرِقْ say yarïk» دېيىلىدۇ.

يُرِقْ, yorïk راۋان. يُرِقْ تِلْ *yorïk til* — راۋان تىل.

يُـــرِقْ, yorïk خۇلق، مىجەز، خۇي - پەيل، مۇئامىلە. اَنـــكْ يُرِقـــي نَتَـــكْ كِشـــي بِـــلا *anïŋ yorïkï nətəg kïxï bilə* — ئۇنىڭ خۇلقى، كىشىلەر بىلەن مۇئامىلىسى قانداق؟

يُرِقْ, yorïk يۇرۇش: ئېقىش. اَتْ يُرِقِي نَتَكْ *at yorïkï nətəg* — ئاتنىڭ يۇرۇشى قانداق. سۇ ۋە باشقىلارنىڭ ئېقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَرِقْ, yarïk يېرىق. يوتىنىڭ گەۋدىگە، ئىككى يانپاش سۆڭىكىنىڭ توققۇز كۆزگە تۇتاشقان يېرى. بۇ «يَرِلْدِي نانكْ *yarïldï nəŋ* — نەرسە يېرىلدى» ئىبارىسىدىكى III 18 «يَرِلْدِي *yarïldï*» سۆزىدىن ئېلىنغان. بۇ يەردە ئىككى پۇتنىڭ بىرى ئوڭغا، بىرى سولغا ئايرىلىدۇ.

يَزَقْ, yazak ئوتلاق، يايلاق. ياغما ۋە توخسى تىللىرىدا.

يَزُقْ, yazuk يېشىك، يېشىكلىك. يَـــزُقْ اَتْ *yazuk at* — يېشىكلىك ئات، باغلاقتىن يېشىلىپ كەتكەن ئات. ھەرقانداق نەرسىنىڭ باغلاقتىن يېشىلىپ كېتىشىگە ۋە كىشەندىن بوشاپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَـــزُقْ, yazuk: يَزُقْ اَتْ *yazuk ət* — كۆزدە ھەر خىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش. بۇ «يازْ اُقْ يِى *yaz ok yə* — ئەتىيازدىلا يە» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئەتىيازدا ماللار ئورۇقلايدۇ، مۇشۇنداق گۆشى بار كىشى ئەتىيازدىمۇ سېمىز گۆش يەيدۇ.

يَزُقْ, yazuk گۇناھ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتْ تُتُنْسُزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقْسُزْ بُلْماسْ

ot tütünsüz bolmas yigit yazuksuz bolmas

ئوت تۇتۇنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس.

يىگىتلەر گۇناھ ئۆتكۈزۈپ جېمىلەنمەكچى بولغاندا، مۇشۇ سۆز بىلەن ئۆزرە سورىلىدۇ.

يَسِقْ, yasïk يا قېپى. تۇركچە. بۇ سۆزنى ئوغۇز ۋە قىپچاقلار // III 19 بىلمەيدۇ. ئۇلار بۇنى «قُرْمانْ 451 *kurman*» دەيدۇ.// ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

أُبْرَقْ يَسِقْدِنْ تُوزْلُغْ يا جِقارْ *uprak yasïkdïn tozluoŋ ya qïkar*

ئۇپرىغان يا قېپىدىن مەزمۇت يا چىقىدۇ.

بۇ خۇددى ئەرەبلەرنىڭ «تَرىٰ الرَّجُلَ النَّحِيفَ فَتَزْدَرِيهِ وَفِي أَثْوابِهِ أَسَدٌ مَزِيدٌ» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

يُلَقْ yulak، كىچىك بۇلاق. «يُلْ يُلَقْ *yul yulak*» سۆزى شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭدا «ل — *l*»غا «ق — *k*» ھەرپى قوشۇلغان[1]. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْتُرُرْ كُوزُمْ يُلاقْ *akturur kөzüm yulak*

تُشْ قِلُرْ اُرْدَكْ يُغاقْ *tüx kïlur ordak yuoqak* // III 20

[كۆزۈمدىن(ياش) بۇلاق(بولۇپ) ئاقىدۇ،

(ئۇنىڭغا) ئۆردەك - يۇغاق(لار) چۈشىدۇ.]

كۆزۈمدىن بۇلاقتەك ئاققان ياش كۆللەرگە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ئۆردەك ۋە باشقا سۇ قۇشلىرى چۈشىدۇ.

يُلَقْ yolak، چىغىر يول. چۆل - باياۋانلاردا بولىدىغان يالغۇز ئاياغ يول.

يُلَقْ yolak، يوللۇق. يُلَقْ بَرْجِنْ *yolak barqïn* — يوللۇق يېپەك رەخت. شۇنىڭدەك ھەرقانداق سىزىقلىرى ۋە يوللىرى بولغان نەرسىمۇ «يُلَقْ *yolak*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «يُولَقْ *yolak*»دۇر.

يِتُكْ yitük يىتكەن، يوقالغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِتُكْلِكْ اَناسِي قُوئِنْ اَجارْ *yitüklig anasï koyun aqar*

نەرسە يوقاتقان (كىشى) ئانىسىنىڭ قوينىنىمۇ ئاختۇرىدۇ.

بۇ ماقال نەرسە يوقاتقان كىشىنىڭ ئۇنى ھەرقانداق يەردىن ئىزدەشكە ھەقلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئېيتىلىدۇ.

يِتِكْ yitig ئىتتىك. يِتِكْ بِجاكْ *yitig piqak* — ئىتتىك پىچاق. قىلىچ ۋە قىلىچقا

---

[1] بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي باسما ۋە يازما نۇسخىلاردا «يُلَقْ»نىڭ ئەرەبچە ئىبارىسى «وَالْقافُ مُحَلْقَةٍ بِاللَّامِ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىن ھېچ مەنە ئۇقۇلمايدۇ، توغرىسى «وَالْقافُ مُلْحَقَةٌ بِاللَّامْ -"ل - *l*" غا "ق - *k*" قوشۇلغان» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، شۇنداق تەرجىمە قىلدۇق.

ئوخشاش ئىتتىك نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// III 21

يِتِكْ yətik يېتۈك. يِتِكْ اَرْ yətik ər — قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم، ھەر ئىشقا يېتىشىدىغان، چېۋەر ئادەم.

يُرَكْ yürək يۈرەك. يُرَكْلِكْ yürəklig — يۈرەكلىك، قورقماس.

يُرُكْ yorük ئۆرۈك، تەبىر. تُوشْ يُرُكِي tüx yorüki — چۈش ئۆرۈكى، چۈش تەبىرى.

يُرُكْ yorük تەبىر. سۆزنىڭ تەبىرى، مەنىسى، سۆزنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى. سُوزْ يُرُكِي soz yorüki — سۆز تەبىرى، سۆز مەنىسى.

يِرُكْ yərük يېرىق، دەز. يِرُكْ اِشْلارْ yərük ixlər — يېرىلغان ئايال، پاسىلى بۇزۇلغان ئايال. يِرُكْ نانِكْ yərük nəŋ — يېرىلغان، دەز كەتكەن نەرسە، ئۇزۇنىسىغا يېرىلىپ ھۆسىنىنى يوقاتقان ھەرقانداق نەرسە.

يِرُكْ yərük كەمتۈك، پۇچۇق.

يُزُكْ yüzük ئۈزۈك، بارماققا سېلىنىدىغان ئۈزۈك.

يِزاكْ yəzək قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈرىدىغان چارلىغۇچى قىسىم، ئاۋانگارت ئەترەت.// III 22

يَنِكْ yənik يېنىك.

يَسُلْ yasul يېسىسى، ياپىلاق. يَسُلْ تاغْ yasul taoŋ — ياپىلاق تاغ. يۇقىرىدىن تۆۋەنلەپ چۈشكەن كەڭ يالپاق يەرمۇ « يَسُلْ yasul » دېيىلىدۇ.

يَشِلْ yaxïl يېشىل، توق يېشىلغا «يَبْ يَشِلْ yap yaxïl — ياپيېشىل» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «يُشُلْ yuxul» سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ «يَشِلْ يُشُلْ yaxïl yuxul»مۇ دېيىلىدۇ.

يَذِمْ yażïm كۆرپە، تۆشەك.// 452 تُولُكْ يَذِمْ tülüg yażïm — يۇڭلۇق كۆرپە. بۇ تۈپ سۆز ئەمەس.

يَرِمْ yarïm ياريم ~ يېرىم. اَلْمِلا يَرِمِي almïla yarïmï — ئالمىنىڭ يېرىمى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَرِمْ yarïm يېرىندى، ئۇزۇنىسىغا يېرىلغان نەرسىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى. بُتِقْ يَرِمِي putïk yarïmï — شاخ يېرىندىسى. بۇنىڭ ئەسلى «يېرىلماق»دۇر.

يِشِمْ yixim ساپما. سوغۇق ئۆتمەسلىكى ئۈچۈن ئايىغ كىيىم ئۈستىگە تىزغىچە كىيىۋالىدىغان ئۆتۈككە ئوخشاش نەرسە.

يِغِمْ yïoqïm يىغىم، دۆۋە. يِغِمْ تُبْراقْ yïoqïm toprak, — // يىغىم تۇپراق، يىغىلغان، دۆۋىلەنگەن توپا. «م – m» ھەرپى «ن – n» ھەرپىنىڭ ئورنىغا

ئالمىشىپ كەلگەن.

يَلِمْ yalïm: يَلِمْ قَيا *yalïm kaya* —— تىك قىيا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ سُوزُكْ اُقْسا بُلْماسْ يَلِمْ قَيا يِقْسا بُلْماسْ

təlim sözüg ukṣa bolmas yalïm ḳaya yïḳsa bolmas

كۆپ سۆزنى چۈشەنگىلى بولماس، تىك قىيانى يىقىتقىلى بولماس.

بۇ ماقال سۆزنى ئۆزارتماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَلِمْ yəlim يېلىم. پەي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېپىشتۇرىدىغان يېلىم. بېلىق يېلىمى «يَرُقْ يَلِمْ *yaruḳ yəlim*» دېيىلىدۇ.

بَيْنْ yəpin[1] توق قىزىل، قېنىق قىزىل. لەيلىقازاق گۈلىنىڭ/رەڭگىدىكى ھەرقانداق نەرسىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلِنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بِلْسا يَشِلْ كَذارْ

ḳilïnu bilsə ḳizil kəžər yaranu bilsə yaxïl kəžər

قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر. يارىناي دېسە يېشىل كىيەر[2].

خوتۇنلار ئېرىگە جىلۋىلىنىپ كۆرۈنمەكچى (قىلىق چىقارماقچى) بولسا، قىزىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ؛ ئەركىلەپ يارانماقچى بولسا، يېشىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەر خوتۇنىنى ياخشى كۆرىدۇ، دېمەكچى.

يَتَنْ yatan ئوق ئېتىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ياي، كامالەك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَيْنْ» شەكلىدە يېزىلغان. مۇشۇ جايدىكى سۆزلەرنىڭ «ب» بىلەن باشلانمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ سۆز خاتا يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمال. بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىدا: «بۇ سۆز يِيْكِنْ ياكى يِكِلْ سۆزىدىكى ك ھەرپى چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنكى شەكلى بولۇشى ئېھتىمال» دېيىلگەن. بىز بۇ سۆزنىڭ كەلگەن ئورنى ۋە باش ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغىنىغا قاراپ بۇ يەردە «ي – يا» بىلەن «ب - *b*»نىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ «*bayïn*» ئەمەس، بەلكى «*yəpün*» ياكى «*yəpin ~ yəbin*» بولۇش ئېھتىمالى چوڭ دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق ۋە «*yəpin*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] مىسال قىلىپ ئېلىنغان ماقالدا «*yəpin*» سۆزى يوق. بەلكىم ماقالدىكى «قِزِلْ» سۆزىنى بۇ سۆز بىلەن مەنىداش دەپ ئىشلەتكەن بولسا كېرەك.

يَتَنْ yatan ياتاق. پاختا ئاتقۇچىنىڭ ياتىڭى.

يَرِنْ yarïn تاغاق سۆڭىكى. تۈركىلەردە شۇنداق بىر ماقال بار:

يرِنْ بُلْغَنْسا ايلْ بُلْغَنُورْ *yarïn buloqansa ay buloqanur*

تاغاق سۆڭىكى بۇلغانسا، يۈرتقا پاراكەندىچىلىك//چۈشىدۇ.[1] III 25

يُرُنْ yurun يۇرۇن ~ ژۇرۇن، يىپەك رەخت پارچىسى. «يُرُنْ يُقا *yurun yuqa*» دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان[2].

يَشِنْ yaxïn چاقماق. تۈركىلەردە:

كِمِنْكْ بِلا قاشْ بُلْسا يَشِنْ يَقْماسْ *kimiŋ bilə qax bolsa yaxïn yaqmas*

كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ.

دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۇزۇك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۇزۇك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۇزۇكنى سېلىشتۇرالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق، بۇ تاشنى//بۆزگە ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا، بۆزمۇ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ. بۇ سىنالغان. ئۇسسىغان ئادەم ئۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ.// III 453 26

يِغِنْ yïoqïn يىغىم، دۆۋە. يِغِنْ تُبْراقْ *yïoqïn toprak* — يىغىم تۇپراق. يىغىلغان، دۆۋىلەنگەن توپا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَقِنْ yaqïn يېقىن. يَقِنْ يِرْ *yaqïn yər* — يېقىن يەر. يَقِنْ اَرْ *yaqïn ər* — يېقىن ئادەم، تۇغقانلاردىن يېقىنى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ماقالدىكى «يَرِنْ بُلْغَنْسا *yarïn buloqansa*» ئىبارىسىنىڭ ئەرەبچىسى بېرىلمىگەن. بىز تېكىست بويىچە تەرجىمىسىنى قوشتۇق.

[2] بۇ سۆزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن «يُرُنْ يُقا *yurun yuqa*»نىڭ ئەرەبچىسى بېرىلمىگەن. بىز بۇ ئىككى سۆزنى مەنىداش تەركىبلەردىن قۇرۇلغان جۈپ سۆز دەپ قارىدۇق. «يۇرۇن ~ ژۇرۇن» سۆزى تىلىمىزدا ھازىرمۇ «ئۇزۇنسىغا يىرتىلغان رەخت ياكى يىپەك رەخت پارچىسى» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە كۆپىنچە پېرىخونلۇق لېكسىكىسى دائىرىسىدە كۆرۈلىدۇ.

يَقِنْ يَعُقْ كُرْمَذِبْ نانْكِنِ كُذُرْ *yakïn yaoquk kərməžip nəŋni kəžür*

قَذَشْ تَبا اِتْ كِبِ قِينكْرُو بَقارْ *kažax taba ït kəbi kïŋru bakar*

[يېقىن - يوۋۇقلىرىنى كۆرمەستىن مالنى كۆرىدۇ،
ئۆز قەبرىندىشىغا ئىتقا ئوخشاش ھومىيىپ قارايدۇ.]

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاپانىڭ ئازلىيىپ كەتكەنلىكى تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئادەملەر يېقىنلىرىنى، تۇغقانلىرىنى نەزەردە تۇتمايدۇ، مال ۋە دۇنياغىلا بېرىلىپ، سۆڭەكتىن قىزغانغان ئىتقا ئوخشاش، ئۆز يېقىنلىرىغا قىڭغىر كۆز بىلەن قارايدۇ.// III 27

يِكَنْ yikən يىكەن.

يَلِنْ yalïn يېلىن، يالقۇن. اُوتْ يَلِنِ *ot yalïni* — ئوت يېلىنى، ئوت يالقۇنى.

يُلَنْ yulun يۇلۇن.

يِلِنْ yəlin يېلىن. بايتال يېلىنى. ھەممە تۇياقلىق ھايۋانلارنىڭ يېلىنلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيِغْ yayïoq ئالاڭغۇ. يَيِغْ كِشِي *yayïoq kixi* — ئالاڭغۇ ئادەم، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا مايىل بولۇپ تۇرىدىغان ئادەم.

يَيِقْ yayïk: يَيِقْ كِشِي *yayïk kixi* بۇ سۆزمۇ يۇقىرىدىكى مەنىدە. بۇ سۆز خۇددى «بِشِغْ اَتْ *pïxïoq ət*» ئىبارىسىدىكى «بِشِغْ *pïxïoq*» سۆزىنىڭ «بِشِقْ *pïxïk*» دېگەن شەكلى بولغىنىغا ئوخشايدۇ.// III 28

يِتِم[1] yitim زىغىر ئۇرۇقى. بۇ كۈنجۈتكە ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قىزىلراق بولىدۇ، يېغى چىراغقا ئىشلىتىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ شىمالىي تۇركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ «*yitin*» شەكلىدە ساقلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «*yitim*» دەپ ئالدۇق.

يَبا yaba ھۆل ۋە نەم نەرسە. ئوغۇزچە.

يَپِ yapï نەمدەي، ئېگەر ياستۇقى. چىگىلچە.

يَرُو yaru: يَرُو يَلِمْ *yaru yəlim* — يار يېلىم.

يُرا yərə چۆرە. بىر نەرسىنىڭ چۆرىسى، ئەتراپى. ئوغۇزچە.

يَزِ yazï يېزىق، يېزىق يەر، بوشلۇق، ئوچۇقچىلىق.

يَسِ yasï يېسسى، ياپىلاق. يَسِي نانكْ *yasï nəŋ* — يېسسى نەرسە.

يَغِ yaoqï يېغا، دۇشمەن.// III 29

يَڤا yava ياۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسى. بۇ سۆزنىڭ «و – ۋاۋ» بىلەن «يَوا *yawa*»، «ا – ئەلىف» بىلەن «اَڤا *ava*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان شەكىللىرىمۇ بار.

يَفا yava ئاقتىكەن.

يَفا yava: يَفا يِرْ *yava yər* — سوغۇق تەگمەيدىغان يەر، ئىللىق يەر، دالدا يەر.

يَقا yak,a ياقا. كىيىمنىڭ ياقىسى.

يَقِي yak,ï: يَقِي يُقِي اَرْ *yakï yukï ər* — يېقى - يۇقى ئادەم. خۇشامەتچى، يالاقچى ئادەم.

يَقُو yak,u يامغۇرلۇق. بۇنىڭ ئەسلى «ياغْقُو *yaoqk,u*» بولۇپ، ئاددىيلاشتۇرۇلغان.

يِكى yigi زىچ. يِكِي يِغاجْ *yigi yïoqaq* — شاخلىرى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ ئۆسكەن دەرەخ.// 454 بەزىدە «ك – g» چۈشۈرۈلۈپ « يِ يِغاجْ *yi yïoqaq*» شەكلىدىمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يِكِي تِيشْ *yigi tïx* — ئاراشسىز، زىچ چىش. تُونْ يِكِي تِكْ *ton yigi tik* — تونىنى زىچ قىلىپ (قىسىپ)// III 30 تىك. تىكىشكە «يِ *yi*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «يِكِي *yigi*»دۇر.

يَلا yala يالا، تۆھمەت. نېپىز قاتلىما نانمۇ «يَلاجِي يُغا *yalaqï yuoqa* — تۆھمەتچى نان» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز نانىنىڭ نېپىزلىكىدىن قول تېگىر - تەگمەيلا ئوشتۇلۇپ، ئۇۋۇلىپ كېتىشىگە قاراپ ئېيتىلغان. شۇڭا، ناۋاي كىشىلەرنى بۇنى سەن سۇندۇردۇڭ، دەپ ئەيىبلەيدۇ.

يُلا yula چىراغ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما ايقَتْ اَشْقا كُرُبْ تُرْغِلْ اَلا *təgmə ạvət ïxḳa*① *kørüp turoḳïl ala*
جَقْمَقْ جَقبْ ايقْسا قَلي اُذنورْ يُلا *qaḳmaḳ qaḳïp ạvsə ḳalï uż̈ïnur*② *yula* // III 31

[(بىر) ئىشنى كۆرگىنىڭدە ئالدىراپ كىرىشمە، ئويلىنىپ تۇرۇڭال،
(چۈنكى)چاقماق چېقىپلا(چىراغ يېقىشقا) ئالدىرىسا، چىراغ ئۆچۈپ قالىدۇ]

ئالدىراشلىق بىلەن بىر ئىشقا كىرىشمە، ئىشقا كىرىشىدىغان ئەپلىك پەيتنى بايقاپ ئويلىنىڭال، چاقماقنى چېقىپلا چىراغنى ياقماقچى بولغان كىشى ئالدىرىغانلىقتىن چىراغنى ئۆچۈرۈپ قويىدۇ.

يَلُو yəlü جىيىلە. قۇلۇنلارنى باغلايدىغان ئارقان. يايلاقتا بىيە سېغىلىدىغان چاغدا قۇلۇنلار ئاشۇنداق ئارقانغا باغلاپ قويۇلىدۇ، بىيىلەر سېغىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ.

يَمُو yəmu «جۈمۇ» دېگەن مەنىدىكى بىر سۆز. سَنْ بَرْغِلْ يَمُو *sən baroḳïl yəmu* —— سەن بارغىن جۈمۇ. بۇنىڭ ئەسلى « يَهْ *yəḥ* » بولۇپ، «ماقۇل» دېگەن مەنىدە، «مۇ *mu*» سوئال قوشۇمچىسى.

يَنا yana يانا ~ يەنە. يَناكَلْدي *yana kəldi* —— يەنە كەلدى.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيا yaya ساغرا. بۇ سۆز پەقەت ئادەمنىڭ ساغرىسىغىلا ئىشلىتىلىدۇ. // III 32
يَوا yawa ئاقتىكەن. بۇ بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، سۈيىنى تۇتماچقا قۇيسا، تۇتماچقا

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَشْقا *axḳa*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن «اِشْقا *ixḳa*» بولغىنىنى توغرا تاپتۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُذنورْ» شەكلىدە «ن – *n*» ھەرپى چېكىتسىز يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ئۆچىدۇ» دېگەن مەنىسىگە ئاساسەن « *uż̈ïnur* » دەپ تەرجىمە قىلىندى.

رەڭ بېرىدۇ. يۇمشاق «ف - v» بىلەن «يَفا yava»مۇ دېيىلىدۇ.

يَوا yawa ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان «يَڤا yava» نىڭ يەنە بىر خىل ئېيتىلىشى. شۇنىڭدەك ئوغۇزچە سوغۇق تەگمەيدىغان دالدا يەرگىمۇ، مەن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، «يَفا يِرْ yava yər» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «و - ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق «ف - v»غا ئالماشتۇرۇلغان.

فَعْلَلْ fə'ləl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَتِي [1] yətti يەتتى ~ يەتتە. ساناقتا يەتتە. «يَتِي قَتْ كُوكْ yətti kat kök — يەتتە//قات ئاسمان» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.// 455 III 33

فَوْعَلْ fəw'əl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يُولِجْ yuwlïq تىۋىت.

يُوغا yuwoqa قاتلىما نان.

يَيْغُقْ, yayoquk بايتال ئەمچەكلىرىنىڭ ئۇرۇقى. بەزىلەر بۇنى «يَزْغُقْ yazoquk» مۇ دەيدۇ. قىمچاقچە.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «ت» غا تەشدىت قويۇلمىغان. بىز بۇنىڭ بۇ بابنىڭ ۋەزنىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «yətti» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَنُوتْ yanut جاۋاب. سُوزْ يَنُوتي *sɵz yanuti* — سۆزنىڭ جاۋابى. // III 34

يَنُوتْ yanut بەدەل. بىر نەرسىنىڭ باراۋىرىگە بېرىلگەن ھەق.

يِغاجْ yïoqaq يىغاچ ~ ياغاچ. تۆت تىلدا. بۇنىڭ «يِغَجْ» شەكلىمۇ بار.

يِپارْ yïpar ئىپار (قاتتىق «ب – *p*» بىلەن).

يُلارْ yular جۈلار، نوختا.

يَمارْ yamar يامار. بىر يەرنىڭ نامى. بۇ يەردىن «يَمارْ سُوقي *yamar suvi*» ناملىق بىر دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ ياباقۇ چۆللىرىدىكى چوڭ بىر ۋادى.

يَداغْ yadaoq ياياق، پىيادە.

يَراغْ yaraoq پۇرسەت، ئىمكان، پەيت. ايِشْ يَراغي *ix yaraoqï* — ئىشنىڭ پەيتى، يۇزلىنىشى[1]. بۇنىڭ «يَرَغْ» شەكلىمۇ بار.

يَماغْ yamaoq ياماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

35 III

بَرْجِنْ يَماغي//بَرْجِنْقا قَرِشْ يَماغي قَرِشْقا

barqïn yamaoqï barqïnqa qarïx yamaoqï qarïxqa

يىپەكلىك ياماق يىپەك رەختكە، يۇڭ ياماق يۇڭ رەختكە (لايىق كېلىدۇ).

بۇ ھەر نەرسە ئۆز جىنسىغا لايىق بولۇشى كېرەك، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

يِراقْ yïrak, يِراق. *yïrak, yɵr* يِيرْ — يىراق يەر. تۇغقان ۋە باشقىلارنىڭ يىراق بولغانلىرىغىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ مىسال ئەرەبچىدە «اُنْظُرْ فُرْصَةَ الْاَمْرِ وَجِهَتَهُ — ئىشنىڭ پەيتىگە ۋە يۇزلىنىشىگە قارا» دېيىلگەن. بىز تەرجىمىدە تۈركىي تېكىستنى ئاساس قىلدۇق.

ooɣraoɣïm kəndü yïrak, اُغْرَغِمْ كَنْدُو يِراقْ

bulnadï məni ķarak, بُلْنَدِي مانِي قَراقْ

[نىشانىم ئۆزى يىراق (ئىدى)،

قارا كۆزلەر مېنى ئەسىر قىلدى.]

نىشانىم (باربدىغان يېرىم) يىراق ئىدى، سۆيۈملۈكۈمنىڭ قارا كۆزلىرى مېنى ئەسىر قىلىپ، يولۇمنى توسۇپ قويدى.

يَغاقْ yaoɣak, ياڭاق. // III 36

يَغُوقْ yaoɣuk, يېقىن. يَغُوقْ يِرْ *yaoɣuk yər* — يېقىن يەر. تۇغقانلار (يىراق - يېقىن تۇغقانلار) غىمۇ «يَقْ يَغُوقْ *yak yaoɣuk*» دېيىلىدۇ.

يُنـــاقْ yonak, ئېشەك، ئۇي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش هايۋانلارنىڭ ئۇچىلىقىنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر.

يَماكْ yəmək يەمەك. تۇركىي قەبىلىلەردىن بىرى. بىزنىڭ نەزىرىمىزدە ئۇلار قىپچاقلار، هالبۇكى قىپچاق تۇركىلىرى ئۆزلىرىنى باشقا بىر قەبىلە، دەپ هېسابلايدۇ.

يَغانْ yaoɣan پىل. ئىككى تىلىنىڭ بىرىدە. ئادەملەرگىمۇ «يَغانْ تِكـــينْ *yaoɣan təgin* — ياغان تېگىن» دەپ ئات قويۇلىدۇ.

يُغُونْ yooɣun// يوغان. هەر نەرسىنىڭ يوغىنى. 456

يِـــلانْ yïlan يىلان. اُقْ يِـــلانْ *ok yïlan* — ئوقيىلان. ئادەم ۋە باشقىلارغا ئۆزىنى ئاتىدىغان يىلان. يِلانْ يِلي *yïlan yïlï* — يىلان يىلى. تۇركىلەرنىڭ يىلنامىسىدە ئون ئىككى مۇچەل يىلىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

يَمانْ yaman يامان. هەر نەرسىنىڭ يامىنى. يَمانْ ايِكْ *yaman ig* — ماخاۋ كېسىلى. // III 37

فَعْلَى fə'la شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

يَلْبِي yalpï يالپا، يالپاق ~ ياپىلاق. يَلْبِي نانكْ *yalpï nəŋ* — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان، تېيىز تاۋاققا ئوخشاش ياپىلاق نەرسە.

يَرْتُو yartu تارىشا. شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، ئۇستىگە خەت يېزىلىدىغان تاختىمۇ «يَرْتُو *yartu*» دېيىلىدۇ.

يِرْجُو yərqü قەبرە.

يُرْجِي yorqï يولباشلىغۇچى، يولچى.

يِنْجُو yinqü ئۇنچە. كېنىزەكلەرمۇ «يِنْجُو *yinqü*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ətlüg yinqü yərdə qalmas اُوتْلُكْ يِنْجُو يِيْردا قَلْماسْ

تۆشۈك ئۇنچە يەردە قالماس.

يەنى تۆشۈك مارجان يەردە قالمايدۇ، ئۇنى ئالىدىغان بىرى چىقىدۇ. بۇ ماقال كېنىزەكلەر قىز پېتىچە تۇرىۋەرمەيدۇ، ئۇلارغىمۇ ئۆيلىنىدىغان ئادەم چىقىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار//III 38«ى – ي» هەرپىنى «ج – *j*»غا ئالماشتۇرۇپ «جِنْجُو *jinqü*» دەيدۇ.

يُغْدُو yooqdu جوغدا. تۆگىلەرنىڭ ئېڭىكى ئاستىدىكى ئۇزۇن يۇڭى.

يِگْدا yigdə جىگدە.

يَمْدُو yamdu دوۋسۇن.

يُنْدِي yundï يۇندى ~ يۇيۇندى.

يَبْرِي yaprï تۇز، تۇزلەك. يَبْرِي يِيرْ *yaprï yər* — تۇز ۋە كەك يەر.

يَبْرِي yaprï سالپاك. يَبْرِي قُلاقْ *yaprï qulaq* — سالپاك قۇلاق.

يَشْرُو yaxru يوشۇرۇن. اُلْ يَشْرُو كَلْدِي *ol yaxru kəldi* — ئۇ يوشۇرۇن كەلدى. يَشْرُو ايشْ *yaxru iš* — يوشۇرۇن ئىش.

يُغْرُو yooqru تۆگىنىڭ ئۇزۇن يۇڭلىرى. بەزىدە «يُغْرُوىْ *yooqruy*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ر – *r*» هەرپى «د – *d*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «عَكَرَةٌ ۋە عَكَدَةٌ» دېگەنگە ئوخشاش.//III 39

يَغْرُو yaoqru يېقىن؛ ئۆپچۆرە، يېقىن ئەتراپ. اُلْ اَنكَرْ يَغْرُو يُرِيمَاسْ *ol aŋar yaoqru yorïmas* — ئۇ ئۇنىڭغا يېقىن يولىمايدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يَقْرُو *yaqru*» شەكلىدە «ق – *q*» بىلەن كېلەتتى، «غ – *oq*» بىلەن «ق – *q*» نىڭ چىقىش ئورنى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن، «غ – *oq*» هەرپى

«ق — *k̨*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «يَقْـــرُبْ» سۆزىنىڭ «يَقْرُو» دەپ ئېيتىلغىنىغا ئوخشاش. بۇنىڭدىمۇ «و» ھەرپى «ب» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

يُغْرِى yooqrï قاچا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَشْ تَتغِي تُوزْ يُغْرِينْ يِيماسْ *ax tatïoqï tuz yooqrïn yạmas*

257

ئاشنىڭ تاتقى//تۇز بىلەن، لېكىن تۇزنى قاچىلاپ

(بىر قاچىغا ئايرىم قۇيۇپ) يېگىلى بولماس.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەرقانداق ئىشتا تېجەشلىك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَقْرِي yak̨rï ئىچ ماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِشْرِلُورْ يَقْرِي قِياقْ *pïxrïlur yak̨rï k̨ïyak̨*

تُشْغُرُرْ يُغْرِي جَناقْ *toxoqurur yooqrï qanak̨*//

40 III

[ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ،

قاچا ـ ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.]

ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ، قاچا ـ ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.

يَخْشِي yahxï ياخشى. ھەر نەرسىنىڭ ياخشىسى. يَخْشِي نانْ *yahxï nəŋ* — ياخشى نەرسە. يَخْشِي اِيشْ *yahxï ïx* — ياخشى ئىش.

يَرْشِي yarxï بىر نەرسىنىڭ يېرىمى تېگىدىغان ئادەم: بۇ سۆز بىر نەرسىنىڭ يېرىمىنىمۇ بىلدۇرىدۇ. اَنِكْ يَرْشِيسِي بُو *aniŋ yarxïsï bu* — بۇ ئۇنىڭ يېرىمى. اُلْ مَنِكْ بِـرْلا تامْ يَرْشِي *ol mənïŋ birlə tam yarxï* — ئۇ مەن بىلەن تام قوشنا، ئۆيلىرىمىزنى تام ئايرىپ تۇرىدۇ.

يَفْغُو yavoqu ياپغۇ. ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان.

يَفْغُو yavoqu ياپغۇ. بارسغانغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. بۇ شەھەرگە يېقىن بىر داۋانمۇ «يَفْغُو اَرْتْ *yavoqu art* — ياپغۇ ئارت» دېيىلىدۇ.// 41 III

يُفْغا yuvoqa ئاسراندى ئوغۇل.

يَلْغـــا yaloqa: قَـــرا يَلْغـــا *qara yaloqa* —— قارا يالغا. تۈرك يۇرتى بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى تىك داۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرا مُونكْ كَلْمَكِنْجا قَرا يَلْغا كَجْما

qara muŋ kəlməginqə qara yaloqa kəqmə

قارا كۈن كەلمىگۈچە قارا يالغا كەچمە.

بېشىڭغا قارا كۈن چۈشمىگۈچە قارا يالغادىن ئۆتمە، چۈنكى ئۇ يەر تىك بولۇپ، ھەر ۋاقىت قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ.

يَلْغُو yaloqu ئەخمەق. ئوغۇزچە.

يَلْقِـــي yəlvi سېھىر. يَلْقِيجـــي *yəlviqi* —— سېھىرچى، سېھىرگەر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَلْقِنْ اَنكْ كُوزي	*yəlvin anïŋ kөzi*	[ئۇنىڭ كۆزى سېھىرلىك،
يَلْكِنْ اَنكْ اُوزي	*yəlkin anïŋ өzi*// 42 III	ئۇنىڭ ئۆزى مۇساپىردۇر،
تُولُنْ اَينْ يُوزي	*tolun ayïn yüzi*	يۈزى تولۇن ئايدەك،
يَرْدي مَنِنْكْ يُوراكْ	*yardï mənïŋ yürək*	(ئۇنىڭ بېقىشلىرى) مېنىڭ
		يۈرىكىمنى يارىدى.]

سۆيۈملۈكىنى تەرىپلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ كۆزلىرىدە سېھىر بار، ئۇ شۇنىڭ بىلەن (مېنى) ئوۋلايدۇ، ئۆزى مۇساپىردۇر، يۈزى تولۇن ئايدەك، بېقىشلىرى بىلەن يۈرىكىمنى يارىدى.

يُقْقا yuvqa يۇپقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَناسي تَقْلُكْ يُقْقا يَبارْ اُغْلي تَتكْ قُشا قَبارْ

anasï təvlüg yuvqa yapar oqlï tətik qoxa qapar

ئانىسى ھېيلىگەر يۇپقا ياپار، ئوغلى زېرەك قوشلاپ ئالار.

ئانىسى ئوغلىنى ئالداپ ھېيلە ئىشلىتىپ، نانىنى يۇپقا ياپىدۇ. ئوغلىمۇ زېرەكلىك بىلەن يۇپقا نانىنى (ئاغزىغا) قوشلاپ سالىدۇ.//458بۇ ماقال ئىككى زېرەك كىشىنىڭ بىر ـ بىرىگە تەڭ كەلگەنلىكىگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

يُبْقا yupk,a يۇپقا. بۇنىڭ «ف – v» بىلەن ئېيتىلىدىغان شەكىلمۇ بار. «ب – p» ھەرپى «ف – v» ھەرپى//III 43 بىلەن ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «أُسْرُفٌ» سۆزىنىڭ «أُسْرُبٌ»، «مَصْطَبَةٌ» سۆزىنىڭ «مَصْطَفَةٌ» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «پانيذ»نىڭ ئەرەبچىلەشتۇرۇلۇپ «فانيذ» قىلىنغانلىقىغا ئوخشاش.

يِلْقي yïlk,ï ئىرقارا. چوڭ ماللارغا بېرىلگەن ئورتاق ئىسىم.

يَرْما yarma يارما. يَرْما يُوغا *yarma yuwoqa* — بىرخىل قاتلىما نان. ئۇزۇنسىغا يېرىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَغْما yaoqma ياغما. تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى. بۇلار «قَرا يَغْما *qara yaoqma* — قارا ياغما» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَغْما yaoqma ياغما. تىرازغا يېقىن بىر يېزىنىڭ ئېتى. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى سۆزدىن كەلگەن.

يَلْما yalma يېپىنچا، يامغۇرلۇق. پارسىلار بۇنى تۈركىلەردىن ئېلىپ «يَلمه *yəlmə*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئەرەبلەر پارسىلاردىن ئېلىپ «يَلْمَقْ» شەكلىدە قوللىنىدۇ. ئەرەبلەر «ھ – h» نى «ق – q» غا ئايلاندۇرغان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «كَنْدَه» سۆزىنى «خَنْدَقٌ»، «يَرَه» سۆزىنى//III 44 «يَرَقٌ» دېگەنگە ئوخشاش. ئەرەب شائىرلىرىدىن ذُو الرُّمَّة نىڭ «كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَقٍ» مىسراسىدا بۇ سۆز ئەرەبچىلەشتۇرۇلگەن. ھېچكىم بۇ سۆزنى تۈركىلەر پارسىلاردىن ئالغان دېيەلمەيدۇ. چۈنكى، مەن بۇ سۆزنى ئەڭ يىراق چېگرىدا ياشىغۇچى قارا تۈركىلەردىنمۇ ئاڭلىغانىدىم. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قار ـ يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندىمۇ يامغۇر يېپىنچىلىرىغا كۆپرەك موھتاج ئىدى.

يَزْنا yəznə يېزنە. ئاچىسىنىڭ ئېرى.

يِكْنا yignə يېڭنە. تۆمۈنە «تَمَنْ يِكْنا *təmən yignə*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى
ھەرپى ئىللەتلىك سۆز

يُمْغي yumoqï توپلانغان، كۆپ؛ ھەممە. يُمْغي نانىڭ *yumoqï nəŋ* — توپلانغان، كۆپ نەرسە. كِشي يُمْغي كَلْدي *kixi yumoqï kəldi* — كىشىلەرنىڭ ھەممىسى توپلىشىپ كەلدى.//III 45

فَعَالِي fəali شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَلاجـــي yalaqï يالىچى، يالىخور، يالا چاپلايدىغان. يَلاجـــي اَرْ yalaqï ər —— يالا چاپلايدىغان ئادەم. قاتلىما ناننىڭ بىر خىلىغىمۇ «يَلاجى يُوغا yalaqï yuwoɣa» دەيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ بىرەر نەرسىگە تېگەر- تەگمەيلا ئوشتۇلۇپ، سۈنۈپ كېتىدۇ.

بُيـــاغُو[1] yubaoɣu يوپۇتۇلىدىغان. بُيـــاغُو ايـــشْ yubaoɣu ix —— يوپۇتۇلىدىغان ئىش، بىلمەسلىككە سېلىنىدىغان ئىش.

يُرِيغُو yorïoɣu يۆلەك. يُرِيغُو يِيْر yorïoɣu yər —— يۆرىدىغان يەر، يۆلەك. بۇ سۆز ئورۇن - جاي ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ، ۋاقىت - چاغ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

459 46 III

يِراغُو yïraoɣu چالغۇچى، سازەندە؛ ناخشىچى. ///

يَشاغُو yaxaoɣu ياشايدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُزُونْ يَشاغُو bu ər ol uzun yaxaoɣu —— بۇ ئۇزۇن ياشايدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئورۇن - جاي ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ، ۋاقىت - چاغ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يَماغُو yamaoɣu ياملىدىغان. بُو تُونْ اُلْ يَمـــاغُو bu ton ol yamaoɣu —— بۇ ياملىدىغان تون.

يَباقُو yabaḳu ياباقۇ. تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسى.

يَبـــاقُو yabaḳu يۇلما، چىگىچ. يۇڭ ۋە جاۋغىنىڭ چىگىچى. باشتىكى چاچنىڭ چىگىچلىنىپ قېلىشىغىمۇ «يَباقُو بُلْدِي yabaḳu boldï» دەيىلىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُباغُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنى بۇ يەردىكى سۆز تەرتىپى ۋە مەنىسىگە ئاساسەن، يازما نۇسخا 480- بەتتىكى «يُبادِي yubadï» پېئىلىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ «yubaoɣu» دەپ ئالدۇق.

يَبـــاقُو yabak‚u: يَبـــاقُو سُـــقِي *yabak‚u suvi* —— ياباقـۇ سـۇيى. قەشـقەر تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پەرغانە ۋە ئۆزكەنتكە ئاقىدىغان سۇ.

يُلاكُو yəlägü يۆلەنچۈك، تىرەك. يُلاكُو نانكْ *yəlägü nəŋ* —— يۆلەنچۈك، يۆلىنىدىغان نەرسە.

يَنيكُـــو yənigü يەڭگىدىغان ~ يەڭگىدىغان. بُو اُراغُتْ اُلْ يَنيكُو *bu uraoqut ol yənigü* —— بۇ يەڭگىدىغان خوتۇن. // III 47

فَعْلانْ fə'lan شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَبْجـــانْ yapqan شـۇاق. بـۇ سـۆزنىڭ «يَقْجـــانْ *yavqan*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار. بۇ خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «ب – *p*»نىڭ «ف – *v*»غا ئالمىشىشى توغرىسىدىكى قائىدىگە ئوخشاش.

يَمْشانْ yəmxən قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ياۋا مېۋىنىڭ ئېتى.

يَقْغانْ yavoqan: يَقْغان اَشْ *yavoqan ax* —— گۆشسىز ئاش.

يَلْغـــانْ yaloqan يالغان. بـۇ سـۆز بەزىدە سۇيەت ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. يَلْغـــانْ كِشـــي *yaloqan kixi* —— يالغانچى كىشى. يَلْغانْ سُوزْ *yaloqan səz* —— يالغان سۆز.

يِلْغُونْ yïloqun يۇلغۇن.

يِـــبْكِينْ yəpkin توق قىزىل، قېنىق قىزىل. يِـــبْكِينْ نانـــكْ *yəpkin nəŋ* —— توق قىزىل نەرسە.

يَلْكِـــنْ yəlkin يۇگۈرۈك، تېز يۈرەر؛ چاپارمەن؛ مۇساپىر. // III 48 يَلْكِنْ اَتْلِـــغْ *yəlkin atlïoq* —— تېز يۈرەر، تېز ئاتلىق. ئوغۇزلار «ى – يا»نى «ا – ئەلىف»كە ئالماشتۇرۇپ «اَلْكِنْ *alkin*» دەيدۇ.

يَمْلانْ yamlan يالمانتاقتاق.

فَعِيلانْ fəilan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَتِيكانْ yətikən يەتىكەن، يۇلتۇزى، چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى.

يَسِيمانْ yasïman سۇ تۆكۈلگەندە بوغۇزىدىن بۇلدۇقلاپ ئاۋاز چىقىدىغان تار ئېغىزلىق كوزا.

يَلِيمانْ yalïman تۇشمۇ تۇشتىن قىلىنغان ھۆجۈم، باسقۇنچىلىق ھۆجۈمى.

فَعَنْلِي fəənli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يُنِنْدِي yonïndï يونۇپ چىقىرىۋېتىلگەن نەرسە، قىرىندى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلغانلار تۈگىدى// III 49

يَبْغُتْ yapoqut يۇك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىپ تىكىلگەن تۆشەك، كۆرپە.

يَبْتَجْ yaptaq كېپىنەك تون.460// پادىچىلار قار ـ يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېپىنىۋالىدىغان يەڭسىز تون.

يَبْغُجْ yapoquq ئېشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنى ھەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان تاياق.

يَسْغاجْ yasoqaq يېسسى تاختا، ئاشتاختا، نانتاختا. بۇنىڭ ئەسلى «يَسي يِغاجْ *yasï yïoqaq* —— يېسسى ياغاچ»دۇر.

يَغْمُرْ yaoqmur يامغۇر. بۇ سۆز «يَمْغُرْ *yamoqur*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 50
نَجاما اُبْرَقْ كَذُكْ// اَرْسا يَغْمُرْقا يَرارْ

nəqəmə uprak kəžük ərsə yaoqmurka yarar

چاپان قانچىلىك كونا بولسىمۇ يامغۇرغا يارار.

كېپىنەك تون قانچىلىك كونىراپ كەتسىمۇ، يەنە يامغۇرغا يارايدۇ. بۇ ماقال ئۆز قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن بىرنېمىگە بىلىمسىز نادانلىقى ۋە دۆتلۈكى ئۈچۈن ئۇنى ئۆزىدىن چەتلەتمەكچى بولغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ، يەنى ھەر قانچە كەمچىلىكى بولسىمۇ، بىرەر ئىشىڭغا ياراپ قالىدۇ، ئۇنى شۇ ئىشقا سالساڭ ئۆزۈڭ ئارام ئالسەن، دېمەكچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُيْدي بُلُتْ يَغْمُرِنْ *kuydï bulut yaoqmurïn* [بۇلۇت يامغۇرىنى قۇيدى،
III 51
كَرِبْ تُتارْ اَقْ تُرِينْ *kərip tutar ak torïn* ئاق تورىنى كېرىپ يايدى،//
قِرْقا قُذْتِي اُلْ قَرِنْ *kïrka kožtï ol karïn* قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى،
اَقِنْ اَقَرْ اَنْكَرَ شُورْ *akïn akar anraxur* ئېقىن ئاقار شارقىراپ.]

بۇلۇت ئاق تورىنى يېيىپ، يامغۇرىنى قۇيۇۋەتتى، ئۇ قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى، تاغلاردىن شارقىراپ سەل سۈلىرى ئېقىۋاتىدۇ.

يَرْبُزْ yarpuz يالپۇز.

يَرْبُزْ yarpuz يارپۇز. ئاغمىخانىنىڭ بىر خىلى. يىلانىنى ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل ھايۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِلانْ يَرْبُزْدِنْ قَجارْ قَنْجا بَرْسا يَرْبُزْ اُتْرُو كَلُرْ

yïlan yarpuzdïn ḳaqar ḳanqa barsa yarpuz utru ḳəlür

يىلان يارپۇزدىن قاچىدۇ، ئۇ نەگە بارسا، يەنە يارپۇزغا دۇچ كېلىدۇ.

بۇ ماقال يامان كۆرىدىغان نەرسىدىن قانچە قاچسىمۇ، ئۇنىڭغا دائىم دۇچ كېلىپ تۇرىدىغان ئادەم توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يُلْدُزْ yulduz يۇلدۇز ~ يۇلتۇز. بارلىق يۇلتۇزلارغا بېرىلگەن ئورتاق ئىسىم. كېيىن ئۇلار ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلۈپ، مۇشتەرى يۇلتۇزى «اَرَنْ تُوزْ *ərən tüz*»، مىزان يۇلتۇزى «قَرا قُوشْ *ḳarakux*»، ئۈكەر يۇلتۇزى «اُلْكَرْ *ülkər*»، يەتتىكەن يۇلتۇزى «يَتِيكانْ *yətigən*»، قۇتۇپ يۇلتۇزى «تَمُرْقَزُقْ *təmür ḳazuḳ*» III 52، مىررىخ يۇلتۇزى «بَقِرْ سُقِمْ *bakïr sokïm*» دەپ ئاتالغان①.

يِلْدِزْ yïldïz يىلدىز ~ يىلتىز. بەزىدە بۇ سۆز ئوخشىتىش يولى بىلەن ئادەمنىڭ ئۈرۈق جەمەتىگە قارىتىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. تُوبْلُكْ يِلْدِزْلِغْ *tüplüg yïldïzlïɣ* —— تېگى ـ تەكتى بار (ئادەم).

يُلْسُوزْ yolsuz يولسىز. يولدىن ئازغان ئادەم. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُولْسُوزْ» دۇر.

يَرْدَشْ yərdəx يۆرىداش، بىر يەرلىك. يَرْدَشْ كِشِي *yərdəx kixi* —— بىر يەرلىك ئادەم.// 461 بىر يەرلىك بولغان ئىككى كىشى بىر ـ بىرىنى «يَرْدَشْ *yərdəx*» دەيدۇ. ئوغۇزچە.

يَرْمَشْ yarmax يارما.// III 53

---

① مەھمۇد كاشغەرىي يازما نۇسخا 51 ـ بەتتە «اَرَنْ تُوزْ» يۇلتۇزىغا «مىزان يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى. بۇ يەردە «مۇشتەرى يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «قَرا قُوشْ» يۇلتۇزىغا يازما نۇسخا 167 ـ بەتتە «مۇشتەرى يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى، بۇ يەردە «مىزان يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

يَرْمَشْ[1] yarmax: يَـرْمَشْ اُونْ *yarmax un* — يۇمشاق تارتىلغان ئۇن، ئاق ئۇن. بۇ ئىككى سۆز بىر - بىرىگە زىت مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ، ھەقىقەتتە، بۇ سۆزلەرنىڭ يىلتىزى بىر.

يُغْـــرُشْ yuoqrux تۇركىلەردە ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم. پارس ۋە باشقىلارغا ھەرقانچە چوڭ سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ كەتسىمۇ، بۇ ئۇنۋان بېرىلمەيدۇ، ئۇ خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىغا قار، يامغۇر ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارا يىپەك كۇنلۇك تۇتۇلىدۇ.

يُنْجِغْ yunqïoq ئوسال، يامان، ئەسكى. يُنْجِغْ ايِشْ *yunqïoq ïx* — ئوسال ئىش، يامان ئىش. يُنْجِغْ اَرْ *yunqïoq ər* — ئوسال ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ اَرِغْ كَفْرَدِي	*өžlək arïoq kəvrədi*	[زامان پۇتۇنلەي ئاينىدى،
يُنْجِغْ يَقُزْ تَفْرَدِي // III 54	*yunqïoq yavuz tavradï*	ئوسال (كىشىلەر) تەۋرىدى،
اَرْدَمْ يِما سَفْرَدِي	*ərdəm yəmə savradï*	پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،
اَزُنْ بَكِي جَرْتِلُورْ	*azun bəgi qərtilür*	دۇنيا بېگى يوقىلىپ.]

زامان ئاجىزلىدى، ئوسال، ئەسكى ئادەملەر كۆچىيىپ قالدى، زامان ئەھلى دۇنيانىڭ بېگى ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈشى بىلەن پەزىلەتلىك كىشىلەردىن مەھرۇم بولدى.

يُرْتُـــغْ yortuoq ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا خاقاننى قوغداپ ماڭغۇچى مۇھاپىزەتچىلەر ياكى خاقانىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن ھەمراھلىرى.

يَرْلِغْ yarlïoq يوقسۇل، پېقىر. «يَرْلِغْ اَرْ *yarlïoq ər* — // III 55 يارلىقايدىغان، رەھىم قىلىنىدىغان ئادەم» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَرْلِغْ yarlïoq يارلىق. خاقانىڭ مەكتۇپى، بۇيرۇقى. چىگىلچە. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

يَشْلِغْ yaxlïoq ياشلىق، ياشاڭغىرايدىغان. يَشْـــلِغْ كُـــوزْ *yaxlïoq köz* — ياشلىق كۆز، ياشاڭغىرايدىغان كۆز.

يَشْلِغْ yaxlïoq ياشلىق، ياشانغان، قېرى. يَشْلِغْ اَرْ *yaxlïoq ər* — ياشانغان ئادەم. چوڭ

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «م - *m*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىز ئاپتورنىڭ «بۇ ئىككى سۆز بىر - بىرىگە زىت مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ، يىلتىزى بىر» دېگىنىگە ئاساسەن، ئالدىنقى سۆز بويىچە فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ياشلىق هايۋانلارغىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ياشْلِغْ»دۇر.

يَمْلِغْ yamlïoq خەسلىك. يَمْلِغْ كُوزْ *yamlïoq köz* — خەس چۈشكەن كۆز. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يامْلِغْ»دۇر.

يَبْغاقْ yapoqak, يابقاق ~ ياپماق. قۇشلارنى تۇتىدىغان بىر خىل تۇزاق.

يَتْغاقْ yatoqak, قاراڭغۇل، كۆزەتچى. خاقانىنى، قورغاننى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى، كۆزەتچى. يَتْغاقْ يَتّي *yatoqak yatti* — كۆزەتچى كۆزەت قىلدى.// III 56

يُذْرُقْ yużruk, مۇشت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ياتْ نِكْ ياغْلِغْ تِكُوسِنْدا اُوزْنُكْ قانْلِغْ يُذْرُقْ يِيكْ

yatnïŋ yaoqlïoq tąg üsindən oznüŋ kanlïoq yużruk yąg

ياتنىڭ//ياغلىق لوقمىسىدىن ئۆزنىڭ قانلىق مۇشتى ياخشى. 462

ياتنىڭ ياغلىق تامىقىدىن ئۆز يېقىنلىرىنىڭ مۇشت بىلەن ئۇرغىنى ياخشى. بۇ سۆز يېقىن ئادەملەرنىڭ ئارىلىرى بۇزۇلغاندا، ئۇلارنى ئەپلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

يَرْمَقْ yarmak, يارماق، پۇل.

يَسْتُقْ yastuk, ياستۇق.

يَقْلَقْ yavlak, يامان، پەس. يَقْلَقْ كِشي *yavlak kixi* — خۇلقى يامان ئادەم، ناچار ئادەم.

يَقْلاقْ yavlak, يامان، ناچار. ھەر نەرسىنىڭ يامىنى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشي يُزِينكا — *külsə kixi yüziŋə*

كُرْكْلُكْ يُزِنْ كُرُنْكِلْ — *kərklüg yüzin kərüngil*

يَقْلَقْ كُذَزْ تِلِنكْنِي — *yavlak kəżəz tilïŋnï*

اَذْكُو سَقِغْ تِلَنْكِلْ// III 57 — *əżgü savïoq tiləngil*

[بىرەر كىشى ساڭا كۇلۈپ قارىسا،

(سەنمۇ) ئوچۇق چىراي كۆرسەت:

ياماڭ سۆزدىن تىلىڭنى تارت،

ياخشى سۆز بىلەن شۆھرەت قازىنىشنى تىلىگىن.]

بىرەر كىشى ساڭا كۆلۈپ قارىسا، سەنمۇ ئوچۇق چىراي بىلەن باق، شېرىن سۆزلۈك ۋە خۇش مۇئامىلىلىك بول، يامان سۆزدىن تىلىڭنى تارت.

يَڤْلاقْ yavlak: يَڤْلاقْ سَرِغْ *yavlak sarïoq* — ياۋلاق ساريغ، بىر بەگنىڭ ئېتى. «يَڤْلاقْ *yavlak*» سۆزى ئەسلىدە «ناھايىتى، بەك، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە. يَڤْلاقْ قَتِغْ يِغاجْ *yavlak katïoq yïoqaq* — بەك قاتتىق ياغاچ.

يُمْغاقْ yumoqak يۇمىلاق. يۇمىلاق بولغان ھەرقانداق نەرسە. يُمْغاقْ تَنا *yumoqak tənə* — دانەكچە. يۇمغاقسوت ئۇرۇقى. ئۇچ تىلىدا.

بۇ ئىبارىدىكى «تَنا *tənə*» سۆزى پارسچە «دانە» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، تۈركچىلەشتۈرۈلۈپ // III 58 «تَنا *tənə*» دەپ ئېيتىلغان بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىمەن.

يُمْشاقْ yumxak يۇمشاق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇمشىقى.

يَنْدَقْ yandak يانتاق. يَنْدَقْ تِكانْ *yandak tikən* — يانتاق تىكەن. يَنْدَقْ جَكَرْ *yandak qəkər* — يانتاقشېكىرى، تەرەنجىۋىل.

يَنْدِقْ yandïk ئاددىي، ئادەتتىكى. يَنْدِقْ اَتْ *yandïk at* — ئادەتتىكى (نەسىللىك بولمىغان) ئات.

يُنْدَقْ yundak ئات تېزىكى. بۇ سۆز پەقەت ئات تېزىكىگىلا ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَغِينْكْ اَرْسا كَرَل يُنْدَقِي تَكِيْر *yaoqïŋ ərsə kərək*① *yundaqï təgir*

دۇشمىنىڭنىڭ بولسىمۇ (مېلى) بولسۇن، ھېچبولمىغاندا، ئۇنىڭدىن ساڭا تېزەك قالىدۇ، سەن ئۇنى قالايسەن.

ينغُقْ yunoquk ئۇشلەك. شۇلتا چىقىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.

بىلگىنكى، «ق – *q*» ھەرپى پىئىلنىڭ يىلتىزىغا ئۇلىنىپ // III 59 قورال - جابدۇق ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. خۇددى «اُرْغاقْ *oroqak*» ئورغاق» سۆزى « اُورْدِي *ordï* — ئوردى » پىئىلدىن ياسالغاندەك. بۇ سۆز مۇشۇ يول بىلەن «يۇماق» مەنىسىدىكى

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «كَرَل» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىن بىرەر مەنە ئۇقۇلمايدۇ. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ: سۆزنىڭ ئۇرانى ۋە ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «كَرَك» بولغىنى توغرا دېگەن ئىزاھىنى مۇۋاپىق تاپتۇق ۋە «*kərək*» دەپ ئالدۇق.

«يُودِي yudï» پېئىلىغا «ق – k» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

يَنْلِقْ yanlïk, پادىچىلار توۋرىسى. پادىچىلار يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان، ئۇزۇق - تۇلۇك سېلىۋالىدىغان توۋرا.

يَنْجُقْ yanquk, يانچۇق؛ ھەميان.

يُدْرُكْ yüdrük ئۇستىگە//كىيىم - كېچەك ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىزىپ قويىدىغان لىمتاق، مەرەپ. 463

يُزْلُكْ yüzlüg يۈزلۈك. اِكِي يُزْلُكْ اَرْ iki yüzlüg ər — ئىككى يۈزلۈك ئادەم، مۇناپىق، ئالدامچى. اِكِي يُزْلُكْ كُزْنكُو ikki yüzlüg køznü — ئەينەك.

يُكْرُكْ yügrük يۈگۈرۈك. يُكْرُكْ اَتْ yügrük at — يۈگۈرۈك ئات، بەيگىدە ئوزۇپ چىقىدىغان ئات. ئوغۇزلار دانىشمەن، زېرەك، پەزىلەتلىك كىشىلەرنى «يُكْرُكْ بِلكا yügrük bilgə» دەيدۇ.

يُكْسَكْ yüksək يۈكسەك، ئېگىز. يُكْسَكْ تاغْ // yüksək taq — ئېگىز تاغ. ھەرقانداق ئېگىز ۋە ئۇزۇن نەرسىگىمۇ «يُكْسَكْ yüksək» دەيىلىدۇ. بۇ قۇش پېيى مەنىسىدىكى «يُوكْ yük» سۆزىدىن ئېلىنغان، چۈنكى يۈكسىلىش ئۇنىڭ تەبئىي خۇسۇسىيىتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق ئېگىز نەرسىمۇ شۇنداق ئاتالغان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 60 III

اُسْ اَسْ كُرُبْ يُكْسَكْ قَلِقْ قُودِي جَقارْ us əskørüp yüksək kalïk kodï qakar

بِلْكا كِشِي اُكُتْ بِرِبْ تَقْرَقْ اُقارْ bilgə kixi øgüt bərip tavrak ukar

[تاپقۇش تاپنى كۆرگەندە ئېگىزدىن تۆۋەنگە شۇڭغۇيدۇ،

دانىشمەن كىشى ئۈگۈت - نەسىھەت بەرسە تېز چۈشىنىدۇ.]

تاپقۇش تاپنى كۆرگەن ھامان ئاسماندىن تۆۋەنگە قاراپ شۇڭغۇيدۇ، دانىشمەن كىشىنىڭ ئۆۋلايدىغىنى ئۈگۈت - نەسىھەتتۇر، ئۇ ئۈگۈت - نەسىھەتنى ئاڭلىغان ھامان ئۇنى يادلايدۇ ۋە چۈشىنىدۇ.

يُكْسَكْ yüksək ئويماق. تۇچتىن ياكى تېرىدىن ياسىلىدۇ، يىڭنە سانجىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بارماقلارغا سېلىنىدۇ.// 61 III

يِلْبِكْ yəlpik يەلپۇك، شامال. اَرْكا يِلْبِكْ تَكْدِي *ərgə yəlpik təgdi* — ئادەمگە شامال داربدى.

يِبْكِلْ yəpkil توق قىزىل، قېنىق قىزىل، بېغىر رەڭ. يِبْكِلْ تُونْ *yəpkil ton* — بېغىررەڭ تون. بۇ سۆزدىكى «ل – *l*» ھەرپى «ن – *n*»نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

يَرْتِمْ yartïm بۆلۈك، پارچە، يېرىم. بِيرْ يَرْتِمْ بُذُونْ *bir yartïm bożun* — بىر بۆلۈك خەلق، كىشىلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر توپ.

يُغْرُمْ yuoqrum يۇغرۇم ~ يۇغۇرۇم. بِيرْ يُغْرُمْ اُونْ *bir yuoqrum un* — بىر يۇغۇرۇم ئۇن، بىر قېتىم يۇغۇرغۇدەك ئۇن.

يَتْرُمْ yətrüm قويۇلغان، قويۇۋېتىلگەن. يَتْرُمْ سَجْ *yətrüm saq* — بىر قېتىم چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۆسۈپ يېتىلسۇن، دەپ قويۇۋېتىلگەن چاچ.

يَرْشِمْ yarxïm: بِيرْ يَرْشِمْ يِرْ *bir yarxïm yər* — بەيگىدە بىر ئات چېپىم يەر.

يُكْرُمْ yügrüm يۇگرۇم ~ يۇگۇرۇم. بِيرْ يُكْرُمْ يِرْ *bir yügrüm yər* — بىر يۇگۇرۇم يەر، بىر قېتىم يۇگۇرگۈدەك يەر.// III 62

يِبْكِنْ yəpkin توق قىزىل، قېنىق قىزىل، بېغىر رەڭ. يِبْكِنْ تُونْ *yəpkin ton* — بېغىر رەڭ تون. «ل – *l*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْلاغْ yaylaq يايلاق.

فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى// 464

يَلاوَجْ yalavaq ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ «يَلاوَجْ *yalawaq*» شەكلىمۇ بار.

يَلاوَرْ yalavar خاقانىڭ ئەلچىلىرىگە بېرىلىدىغان نام. ئۇيغۇرچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ياشْ اُتْ كُيْماسْ يَلافَرْ اُلْماسْ *yax ot køymәs yalavar ølmәs*

ياش ئوت كۆيمەس، ئەلچى ئۆلمەس.

ياش (كۆك) ئوت كۆيمىگەندەك، ھەرقانچە ئېغىر، دەھشەتلىك خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچىمۇ ئۆلتۈرۈلمەيدۇ، چۈنكى بۇ خەۋەر ئەۋەتكۈچىدىن كېلىدۇ. بۇ ماقال//ئۇلۇغ III 63 تەكرىنىڭ «مٰاعَلَى الرَّسُولِ اِلاَّ الْبَلاٰغُ» دېگىنىگە ئوخشاش.

يَبِيتَقْ yapïtak, ياۋداق. يَبِيتَقْ اَتْ *yapïtak at* —— ياۋداق ئات. اُلْ اَتِغْ يَبِيتَقْ مُنْدِي *ol atïoq yapïtak mündi* —— ئۇ ئاتنى ياۋداق مىندى.

يَماجُكْ yәmәqük يەمشۈك. بۇغداي توشۇلىدىغان كىچىك قاپ.

فَعَلْلُو fәәllu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَفِشْغُو yavïxoqu قىزىلقات. بۇ سۆز «يُمُشْغا *yumuxoqa*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يِكِرْما yigirmә يىگىرمە. بۇ سۆز «يِكِرْمِي *yigirmi*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// III 64

يِيَرْلِغْ yïparlïoq ئىپارلىق. يِيَرْلِغْ كَسُرْكُو *yïparlïoq kəsürgü* — ئىپارلىق خالتا، ئىپار خالتىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِيَرْلِغْ كَسُرْكُودِنْ يِيَرْ كِتْسا يِيذِي قَلِيرْ
yïparlïoq kəsürgüdin yïpar kətsə yïżï kalïr
ئىپارلىق خالتىدىن ئىپار كەتسە، ھىدى قالار.

ئىپارلىق خالتىدىن ئىپارنى ئېلىۋەتكەندىمۇ، ئۇنىڭ پۇرىقى قالىدۇ. بۇ ماقال بايلىقى قولدىن كېتىپ يۇقۇندىسى قالغان بولسىمۇ، بىرەر نەرسە ئىزدەلگەن ھامان تېپىلىپ تۇرىدىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يَغِرْلِغْ yaoqïrlïoq يېغىرلىق. يَغِرْلِغْ تَقَى *yaoqïrlïoq təvə* — يېغىرلىق تۆگە، يېغىرى بار تۆگە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

65 III

يُلَرْلِغْ yularlïoq نوختىلىق، نوختىسى بار. يُلَرْلِغْ اَتْ *yularlïoq at* — نوختىلىق ئات، بېشىدا نوختىسى بار ئات.

يَبِغْلِغْ yapïoqlïoq يېپىقلىق. يَبِغْلِغْ قَبُغْ *yapïoqlïoq kapuoq* — يېپىقلىق قوۋۇق.

يَذِغْلِغْ yażïoqlïoq يېيىقلىق، سېلىقلىق. يَذِغْلِغْ تُشاكْ *yażïoqlïoq təxək* — سېلىقلىق تۆشەك.

يَرَغْلِغْ yaraoqlïoq ياراقلىق، مۇمكىن بولىدىغان. يَرَغْلِغْ ايِشْ *yaraoqlïoq ix* — مۇمكىن بولىدىغان ئىش.

يَزِغْلِغْ yazïoqlïoq يېشىكلىك. يَزِغْلِغْ اَتْ *yazïoqlïoq at* — يېشىكلىك ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يِشغْلِغْ yïxïoqlïoq تانسى بار، ئارغامچىسى بار. يِشـــغْلِغْ اَرْ *yïxïoqlïoq ər* —— تانسى بار ئادەم.

يُلغُلُغْ yuluoqluoq يۇلۇقلۇق، تۆلەملىك. يُلغُلُغْ كِشِي *yuluoqluoq kixi* —— يۇلۇۋلىنغان، يەنى تۆلەم بېرىلمەي ئاچىقىلغان كىشى.

يَمَغْلِغْ yamaoqlïoq ياماقلىق، يامىقى بار. يَمَغْلِغْ تُونْ *yamaoqlïoq ton* —— ياماقلىق تون، يامىقى بار تون.

يَرَغْلِغْ yaraoqlïoq ساۋۇتلۇق. يَرَغْلِغْ اَرْ *yaraoqlïoq ər* —— // ساۋۇتلۇق ئادەم، يەنى ساۋۇت كىيگەن ئادەم. 66 III

يَزُقْلُغْ yazuk,luoq گۇناھلىق، گۇناھى بار.

يِشـــقْلِغْ yïxïk,lïoq دۇبۇلغىلىق. يِشـــقْلِغْ اَرْ *yïxïk,lïoq ər* —— // دۇبۇلغىلىق ئادەم، يەنى بېشىغا دۇبۇلغا كىيگەن ئادەم. 465

يَسغْلِغْ yasïoqlïoq قاپلىق. يَسغْلِغْ يا *yasïoqlïoq ya* —— قاپلىق يا، قېپى بار يا.

يَغَقْلِغْ yaoqak,lïoq ياڭاقلىق. يَغَقْلِغْ يِغاچْ *yaoqak,lïoq yïoqaq* —— ياڭىقى بار دەرەخ.

يُرُنْلُـــغْ yurunluoq يۇرۇنلۇق، يىپەك رەخت پارچىلىرى بولغان. يُرُنْلُـــغْ اُراغُـــتْ *yurunluoq uraoqut* —— يۇرۇنلۇق خوتۇن، يۇرۇنغا ئىگە بولغان خوتۇن.

يَشـــنْلِغْ yaxïnlïoq چاقماقلىق. يَشـــنْلِغْ بُلـــتْ *yaxïnlïoq bulït* —— چاقماقلىق بۇلۇت، چاقماق چاقىدىغان بۇلۇت.

يَغَنْلِغْ yaoqanlïoq پىللىق، پىلى بار. يَغَنْلِغْ اَرْ *yaoqanlïoq ər* —— پىلى بار ئادەم.

بـــۇ بـــۆلۈم بىرقانچـــە مەنىلـــەرنى بىلدۈرىـــدۇ. بـــرى، سۈپەتداش مەنىسـىدە كىلىدۇ: «يَذغْلِغْ تُشاكْ *təxək yaźïoqlïoq* —— سىلىقلىق تۆشەك»، «يَـزغْلِغْ اَتْ// *yazïoqlïoq at* —— يېشىكلىك ئات» دېگەندەك. يەنە بىرى، ئاتالغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كىلىدۇ: «يِبَرْلِـــغْ اَرْ *yïparlïoq ər* —— ئىپارى بار ئادەم» دېگەندەك. «اَيَقْلِـــغْ تَفْسْـــي *ayaklïoq təvsi* —— ئاياق (قاچا ـ قۇچا) قويۇلغان شىرە» ۋە «اُيُغْلُغْ اَقْ *oyuoqluoq əv* —— ئويۇقلۇق ئۆي» دېگەنلەرگە ئوخشاش. 67 III

يَرِنْدَقْ yarïndak, قېيىش، تۇرك قېيىشى. ئۇ ئۆچكە تېرىسىدىن تىلىنىدۇ.

يَبُشْـــغاقْ yapuxoqak, بۇدۇشقاق. پـــنـدىققا ئوخشـايدىغان، تۈكـلـۈك، تـىكـەنـلـىك بـىرخـىل ئۆســـۈمـلـۈك بولـــۇپ، ئـــات ۋە باشـــقا هايۋانلارنـــىڭ قـــۇيرۇقلـىرىغا يېپىشـــىۋالـىدۇ. هەرقانداق ئىشقا يېپىشىۋالىدىغان ئادەمگـىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَبُرْغـــاقْ yapuroqak, ياپـراق، يوپـۇرماق. كـىتابنـىڭ ۋاراقلـىرىمـۇ «يَبُرْغـــاقْ yapuroqak» دېيىلىدۇ.

يِغَجْلِقْ yïoqaqlïk, دەرەخلىك: ياغاچ قويۇلغان ئورۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يذغلق[1] yażaqlïk, ياياقلىق. يول يۇرۇشته ياياقلىق. // III 68

يَذِغلق[2] yïżïoqlïk, يىدىپ قالغان، بەتبۇيلۇق.

يَمَغْلِقْ yamaqlïk, ياماقلىق. يَمَغْلِقْ بُوزْ yamaqlïk bəz — ياماقلىق بۆز. ياماق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان بۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

يِلِغْلِقْ yïlïoqlïk, ئىللىقلىق، ئىسسىقلىق.

يَغَقْلِقْ yaoqak,lïk, ياڭاقلىق. ياڭاق ئۆسىدىغان يەر.

يَرُقْلُقْ yaruk,luk, يورۇقلۇق، نۇر.

يِرَقْلِقْ yïrak,lïk, يىراقلىق.

يَلَنْدَقْ yalïndak, يالىڭاچ. يَلَنْدَقْ اَرْ yalïndak ər — يالىڭاچ ئادەم.

يِكِتْلِكْ yigitlik يىگىتلىك، ياشلىق. «اَسِزْ اَنِكْ يِكِتْلِكِي ‌ *əsiz anïŋ yigitliki* — ئىسسىت ئۇنىڭ يىگىتلىكى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن كەلگەن.

يُرَكْلِكْ yürəklig يۈرەكلىك، جەسۇر، قورقماس. يُرَكْلِكْ اَرْ yürəklig ər — يۈرەكلىك ئادەم، يەنى قورقماس، باتۇر ئادەم. // III 69

يَتِزْلِكْ yətizlik كەچىلىك، بىر نەرسىنىڭ ئېنى، كەچىلىكى.

يُلَكْلِكْ yələklig يۆلەكلىك. يُلَكْلِكْ يِغاجْ yïoqaq yələklig —// يۆلەكلىك ياغاچ، يۆلەپ قويۇلغان ياغاچ. 466

يِلِكْلِكْ yiliklig يىلىكلىك، يىلىكى بار. يِلِكْلِكْ سُنكُوكْ yiliklig səŋük — يىلىكلىك سۆڭەك، يەنى يىلىكى بار سۆڭەك.

---

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا هەربىر قويۇلمىغان. بىز ئەرەبچە مەنىسى بويىچە «yażaqlïk» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَذغلق» شەكلىده يېزىلغان، بىز ئۇنىڭ ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «yïżïoqlïk» دەپ ئالدۇق.

فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَيِتْغانْ ayïtoɣan سورايدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تِلِمْ سُوزْ اَيِتْغانْ *ol kixi ol təlim səz ayïtoɣan* — ئۇ تولا سۆز سورايدىغان ئادەم ئۇ.

يَرَتْغانْ yaratoɣan ياراتقان، ياراتقۇچى. تَنْكرِي اُلْ يِيرِكْ يَرَتْغانْ *təŋri ol yərig yaratoɣan* — تەڭرى يەرنى ياراتقۇچىدۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَرُتْغانْ yarutoɣan يورۇتىدىغان. كُنْ اُلْ اَرُنُغْ يَرُتْغانْ // 70 III *kün ol azunuoɣ yarutoɣan* — دۇنيانى ھەر ۋاقىت يورۇتىدىغان كۈن ئۇ.

يُرُتْغانْ yorutoɣan ئوسۇرغاق. يُرُتْغانْ كِشِي *yorutoɣan kixi* — ئوسۇرغاق كىشى.

يَغُتْغانْ yaoɣutoɣan يېقىنلاشتۇرىدىغان، يېقىن قىلىپ كۆرسىتىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ اُوزِنْ يَغُتْغانْ *ol kixi ol өzin yaoɣutoɣan* — ئۇ يېقىملىقلىقى بىلەن ئۆزىنى دائىم ئادەملەرگە يېقىنلاشتۇرىدىغان كىشى ئۇ.

يَغِتْغانْ yaoɣïtoɣan ياغدۇرىدىغان، ياغدۇرغۇچى. تَنْكرِي اُلْ يَغْمُرْ يَغِتْغانْ *təŋri ol yaoɣmur yaoɣïtoɣan* — تەڭرى يامغۇر ياغدۇرغۇچىدۇر.

يَغِتْغانْ yaoɣïtoɣan دۇشمەنلىك قىلىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تُتْجِي يَغِتْغانْ *ol kixi ol tutqï yaoɣïtoɣan* — ئۇ (ياراشقاندىن كېيىنمۇ) دائىم دۇشمەنلىك قىلىپ تۇرىدىغان كىشى ئۇ.

يُمِتْغانْ yumïtoɣan توپلىنىدىغان. اُلْ كِشِيلارْ اُلْ يُمِتْغانْ *ol kixilər ol yumïtoɣan* — ئۇلار بىر ئىشتا توپلىنىپلا تۇرىدىغان كىشىلەر ئۇ.

يَبُرْغانْ yapuroɣan يوپۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ ايشِنْ يَبُرْغانْ // 71 III *bu ər ol ïxïn yapuroɣan* — بۇ ئىشنى يوپۇتۇپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يوپۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَشُرْغانْ yaxuroɣan يوشۇرىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ نَنكِنْ يَشُرْغانْ *ol ər ol nəŋin yaxuroɣan* — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَبُشْغانْ yapuxoqan يېپىشىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ ايشْقا يَبُشْغانْ *ol ər ol ixka yapuxoqan* — ئۇ ئىشقا يېپىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە باغلىنىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يُشُلْغانْ yuxuloqan ئاقىدىغان، تۆكۈلىدىغان، قوۋۇشىدىغان. بُو باشْ اُلْ قانِي يُشُلْغانْ *bu bax ol kanï yuxuloqan* — بۇ قېنى ئېقىپلا تۇرىدىغان ياردۇر. بُو اَرْ اُلْ اَلكِي ايشقا بُشُلْغانْ[1] *bu ər ol əliki ixka yuxuloqan* — بۇ ئىشقا قوۋۇشۇپلا تۇرىدىغان ئادەمدۇر.

يِغلْغانْ yïoqïloqan يىغلىدىغان. بُو يِيرْ اُلْ مُنْدا كِشِي يِغلْغانْ *bu yər ol munda kixi yïoqïloqan* — بۇ يەر دائىم ئادەم يىغلىدىغان يەردۇر.// III 72

يِقلْغانْ yïk,ïloqan يىقىلىدىغان. اُلْ تامْ اُلْ تُتْجِي يِقلْغانْ *ol tam ol tutqï yïk,ïloqan* — ئۇ دائىم يىقىلىپلا تۇرىدىغان تامدۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُغُرْقانْ yooqurk,an يوتقان.

يُگُرْكانْ yügürgən خەۋەرچى، پوچتىكەش.// 467 چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرىگە كېلىۋاتقان كارۋانلىرىنىڭ خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزىدىغان خەۋەرچى.

يُگُرْكانْ yügürgən يۈگۈرىدىغان، يۈگۈرۈك. يُگُرْكانْ اَتْ *yügürgən at* — يۈگۈرۈك ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُگُرْگُونْ yügürgün تېرىقچا ئوخشاش قىزىل دانلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك، ئۇنى تۇركىمەنلەر يەيدۇ.

يَمُرْكانْ yəmürgən يىمىرىدىغان، قومۇرىدىغان. بُو سُوفْ اُلْ يِغاجِغْ يَمُرْكانْ *bu suv ol yïoqaqïoq yəmürgən* — بۇ دائىم دەرەخنى قومۇرىدىغان سۇدۇر. ھەرقانداق نەرسىنى قومۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يِرلْكانْ yirilgən يىرىلىدىغان. بُو بُتِقْ اُلْ تُتْجِي يِرلْكانْ *bu putik ol tutqï yirilgən* — بۇ دائىم يىرىلىپلا تۇرىدىغان پوتاقتۇر.// III 73

يُمُلْكانْ yümülgən يۇمۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كُوزِي يُلُمْكانْ *bu ər ol kəzi yümülgən* — بۇ كۆزى يۇمۇلۇپلا تۇرىدىغان ئادەمدۇر.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُشُلْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

بۇ بابتكى باش ۋە ئاخىرى هەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يـــــزغجى yorïoqqï[1] ئـەلچى. قۇدىـلار ئارىسـىدا خـەت ـ خـەۋەر يەتكۈزگـۈچى ئـەلچى. ئوغۇزچە.

يَيلْغانْ yayïloqan[2] تۇراقسـىز، داۋالغۇيدىغان، ئىككىلىنىـپ تۇرىدىغان. يَيلْغـانْ كِشـــى *yayïloqan kixi* — ئىككىلىنىـپ تۇرىدىغان، بىر پىكىرده تۇرمايدىغان كىشى.

فَعْلَلْ fə'lələl شەكلىده هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

III 74

يُرْكَمَجْ yərgəməq قېرىن ۋە ئۇچەينى ئىنچىكە ئۇچەيگە//تىقىـپ، كاۋاپ قىلىـپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك، هېسىپ.

يَتْغَشُقْ yatoqaxuk, بىللە يېتىشىدىغان كىشى.

يَتْغَشِقْ yatoqaxïk: يَتْغَشِقْ اُغْرِي *yatoqaxïk ooqrï* — ياتار چاغ، ئەلياتقۇ.

يَقْـــرَقَنْ yak,rïk,an پـىندىق چوڭلۇقىدا مېۋىسى بولغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. كالپـۇك شامالدىن يېرىلغاندا ئۇنىڭ پوستىنى چاپلاپ قويسا، ساقىيىـپ كېتىدۇ.

يَقْرِقَانْ yak,rïk,an مۇز ياغ، توڭ ياغ. بۇنداق ياغ پارچىلانغاندا ئۇنىڭدىن مۇزغا ئوخشاش III 75 دانىچىلەر چاچراپ چىقىدۇ[3]. //

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يزغجى» شەكلىده يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ «ئەلچى» دېگەن مەنىسىگە ئاسەن «*yorïoqqï*» دەپ ئالدۇق.

[2] «يَيلْغانْ» سۆزى بۇ بابقا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئورنى ئالدىنقى بابقا مەنسۇپتۇر.

[3] بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «وَهُوَ اِذا قُطِعَ الْجَمْدُ تَناثَرَ مِنْهُ شَيٌ كَهَيئَةِ الشَّحْمِ» دېيىلگەن. بۇ يەردە «الْجَمْـدُ» بىلەن «اَلشَّحْمِ» سۆزىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغانده‌ك. توڭلىغان ياغنىڭ مۇزغا ئوخشايدىغانلىقىنى، مۇزدىن ياغ چاچراپ چىقمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ تەرجىمە قىلدۇق.

تَبُغْ تاشْ يَرارْ تاشْ باشِغْ يَرارْ *tapuoq tax yarar tax baxïoq yarar*

خىزمەت تاشنى يارار، تاش باشنى يارار.

بۇ سۆز خوجايىنىدىن ياخشىلىق كۆرىدىغان ياكى ئۇنىڭغا دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشقا ياردەم قىلىدىغان خىزمەتچى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يَزْدِ yazdï يەشتى. اُلْ تُكُونْ يَزْدِ *ol tügün yazdï* — ئۇ توگۈن يەشتى (يَزارْ – يَزْماقْ *yazar - yazmaq*).

79 III //

يَــزْدِ yazdï يازدى. اُلْ بِتِــكْ يَــزْدِ *ol bitik yazdï* — ئۇ كىتاب يازدى. ئوغۇزچە (يَزارْ – يَزْماقْ *yazar - yazmaq*).

يَزْدِ yazdï ئازدى، يېڭىلدى، خاتالاشتى. اُلْ سُوزِنْدا يَــزْدِ *ol sözində yazdï* — ئۇ سۆزىدە ئازدى.// 469 اُلْ اَنِ اُرُو يَزْدِ *ol anï uru yazdï* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇۋېتىشكە تاس قالدى. اُلْ كَيِكْنِ يَــزْدِ *ol kəyikni yazdï* — ئۇ ئوۋنى ئېتىشتا خاتالاشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزْماسْ اَتىمْ بُلْماسْ يَنِكْلْماسْ بِلْكا بُلْماسْ

yazmas atïm bolmas yaŋïlmas bilgə bolmas

خاتالاشمايدىغان ئوۋچى بولمايدۇ، يېڭىلىشمەيدىغان دانىشمەن بولمايدۇ.

(يَزارْ – يَزْماقْ[1] *yazar - yazmaq*).

يُزْدِ yüzdi ئۈزدى؛ يېيىلدى، كېڭەيدى؛ سويدى. اَرْ سُــقْدا يُــزْدِ *ər suvda yüzdi* — ئادەم سۇدا ئۈزدى؛ اِرِنــكْ يُــزْدِ *irïŋ yüzdi* — يىرىڭ يېيىلدى، يەنى يىرىڭ بەدەنگە يېيىلدى، تارقالدى. اَرْ تُغُمْ يُزْدِ *ər toqum yüzdi* — ئادەم بوغۇزلانغان هايۋاننىڭ تېرىسىنى سويدى (يُزارْ – يُزْماكْ *yüzar – yüzmak*).

80 III //

يَسْدِ yasdï تارقاتتى، يەشتى، بوشاتتى. بَكْ سُوسِنْ يَسْــدِ *bəg süsin yasdï* — بەگ ئەسكەرلىرىنى يۇرتلىرىغا تارقاتتى. بۇ ئەسلى «اَرْ ياسِنْ يَسْدِ *ər yasïn yasdï* — ئادەم يانىڭ كىرىچىنى بوشاتتى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، خانْ جُواجْ يَسْــدِ *han quvaq yasdï* — خان چېدىرنى (كۈنلۈكنى) يەشتى (يَســارْ – يَسْــماقْ *yasar - yasmaq*).

[1] بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى سۆزلەمگە يازما نۇسخىدا كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

يَشْدِي yaxdï يوشۇرۇندى. اُلْ مَنِ كُـرُبْ يَشْـدِي *ol məni kʊrüp yaxdï* —— ئۇ مېنى كۆرۈپ يوشۇرۇندى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقَى مُنُبْ قُوىْ اَرَ يَشْماسْ *təvə münüp kọy ara yaxmas*

تۆگە مىنىپ قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنالماس.

يەنى تۆگە مىنىپ قوينىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال ئاشكارا بولۇپ قالغان ئىشنى يوشۇرغانغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (يَشارْ - يَشْماقْ *yaxar - yaxmaq*).

يُشْدِي yuxdï ئاققۇزدى. اُلْ بَكْنِ يُشْدِي *ol bəgni yuxdï* —— ئۇ (كۆپىنىڭ جۇمكىدىن) بوزىنى ئاققۇزدى. بوزا ـ بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىقلاردىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك (يُشارْ - يُشماكْ *yuxar - yuxmaq*)[1]. III 81 //

يَغْدِي yaoɣdï ياغدى. يَغْمُرْ يَغْـدِي *yaoɣmur yaoɣdï* —— يامغۇر ياغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْلُغْ قا قُشا يَغارْ *kutluoɣka koxa yaoɣar*

تەلەيلىككە قوش كېلەر.

يەنى دۆلەتمەن كىشىگە دۆلەت قوشلاپ كېلىدۇ (يَغـارْ - يَغْمـاقْ *yaoɣar - yaoɣmaq*). قار ۋە مۆلدۈر ياغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يِغْدِي yïoɣdï توستى: يىغدى، توپلىدى. اُلْ مَنِ اَشْـقا يِغْـدِي *ol məni axka yïoɣdï* —— ئۇ مېنى تاماقتىن توسۇپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تَـرِغْ يِغْـدِي *ol tarïoɣ yïoɣdï* —— ئۇ بۇغداي ۋە بۇغدايغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىدى، يەنى چەش قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يىغقان كىشىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ // 470 (يِغارْ - يِغْماقْ *yïoɣar - yïoɣmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *ķ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى ئۇنىڭ يازما نۇسخا 477 ـ بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە ئاساسەن «*yuxmaķ*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يُباقُلَقْ yubak,ulak تىترەك، بەزگەك تىترىكى. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.
يَباقُلَقْ yapak,ulak مۇشۇكياپىلاق، ھۇۋقۇش. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.

بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

يَرْسِنْجِغْ yarsïnqïoq يىرگىنچلىك، پاسكىنا. يَرْسِنْجِغْ نانْك *yarsïnqïoq nəŋ* — يىرگىنچلىك نەرسە، پاسكىنا نەرسە.

يَغْمُرْجِلْ yaoqmurqïl يامغۇرلۇق، يامغۇر كۆپ ياغىدىغان. يَغْمُرْجِلْ يِيرْ *yaoqmurqïl yər* — يامغۇر كۆپ ياغىدىغان يەر.

بۇ بىر قائىدىدۇر. ھەرقانداق بىر ھادىسىنىڭ بىر نەرسە ئۈستىدە ئۇزاق داۋام قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئىسىملارغا[468]//«جِلْ *qil* // *qil*» قوشۇلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە ياسالغان سۆزلەر ئىشنىڭ داۋاملىقلىقىنى بىلدۈرىدىغان[III 76]//سۈپەتكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تُبْجِلْ يِيرْ *tüpqil yər* — شامالللىق يەر» ئىبارىسىدىكى «تُبِي *tüpi* — شامال»غا «جِلْ *qil*» قوشۇلغانغا ئوخشاش. كېسەلچان كىشىگە «إيكْجِلْ *igqil*» دېيىشمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن بولغان، لېكىن بۇ قائىدە ئانچە كەڭ ئەمەس.

خۇداغا شۈكۈر، مىسال ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.[III 77]//

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مىسال پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

يَبْتِ yaptï ياپتى؛ قويدى، قۇردى؛ ئەتتى. اَرْ قَبُغْ يَبْتِ *ər kapuq yaptï* — ئادەم قوۋۇقنى ياپتى. اَرْ تُورْ يَبْتِ *ər tor yaptï* — ئادەم (قۇش ۋە باشقىلارنى تۇتۇش ئۈچۈن) تور قۇردى. اِشْلارْ اُتْماكْ يَبْتِ *ixlər ötmək yaptï* — خوتۇن (تونۇرغا) نان ياپتى. اَرْ تامْ يَبْتِ *ər tam yaptï* — ئادەم تام ئەتتى، تام سالدى (يَپارْ - يَپْماقْ *yapar - yapmaq*).

78 III

يَرْدِ yardï ياردى. اَرْ يِغاجْ يَرْدِ *ər yïqaq yardï* — //ئادەم ياغاچ ياردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يەرگە سىزىپ چېگرا ئايرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرارْ - يَرْماقْ *yarar - yarmaq*).

يُرْدِ yordï يەشتى. اُراغُتْ اُغْلِنْ بَشْكْتِنْ يُرْدِ *uraqut oqlïn bəxiktin yordï* — خوتۇن بالىسىنى بۆشۈكتىن يەشتى (يُرارْ - يُرْماكْ *yorar – yormak*).

يَرْدِ yirdi يىردى. اُلْ بُتِقْ يَرْدِ *ol putïk yirdi* — ئۇ پۇتاقنى يىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ ھۆل نەرسىنى پالتا بىلەن يارماي، ئۇزۇنسىغا يىرىشقا قارىتىلغان (يَرارْ - يَرْماكْ *yirar - yirmak*). «يارماق» بىر نەرسىنى كۆچ بىلەن يېرىشقا قارىتىلغان، بۇ بولسا يىرىشقا قارىتىلغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُقْدِي yuvdï يۇمىلاتتى، دۇگىلەتتى. اَرْ تُبِقْ يُقْدِي *ər topïk yuvdï* —— ئادەم توپنى يۇمىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقَارْ - يُقْمَاقْ *yuvar - yuvmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 82

تَقَرْ يِغِبْ سُقْ اَقِنْ انْدِي سَقِنْ *tavar yïoqïp suv akïn ïndï sakïn*

قُرُمْ كِبِي ايذِشِنْ قُودِي يُقَارْ *korum kəbi izisin kodï yuvar*

[يىغىلغان مالنى سەل كەلدى دەپ ھېسابلا،

ئۇ تاشنى يۇمىلاتقاندەك ئىگىسىنى تۆۋەنگە يۇمىلىتىدۇ.]

مال توپلاشنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: توپلانغان مالنى تاغدىن چۈشكەن سەل دەپ ھېسابلا، سەل تاشنى يۇمىلاتقاندەك ئىگىسىنىمۇ تۆۋەنگە يۇمىلىتىدۇ.

يُقْدِي yuvdï يۇگۈردى. اَشْيَاكْ يُقْدِي *əxyək yuvdï* —— ئېشەك يۇگۈردى[1].

تَقْدِي təvdi ئالدىدى. اُلْ اَنِ اَرْدِي تَقْدِي *ol anï ardï təvdi* —— ئۇ ئۇنى ئالدىدى.// III 83

يُقْدِي yüvdi ياردەم قىلدى. اَرْ قَداشِنْ قُرْدِي يُقْدِي *ər qadaxïn qurdï yüvdi* —— ئادەم يېقىنلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتتى، ئۇلارغا كۆپ مال ياردەم قىلىپ كۆڭلىنى ئالدى. (يُقَارْ - يُقْمَاقْ *yüvər – yüvmək*)[2].

يَقْدِي yaq,dï ياقتى؛ يېقىنلاشتى، تەگكۈزدى. اَرْ بَشْقَا يَقِغْ يَقْدِي *ər baxqa yaqïoq yakdï* —— ئادەم جاراھەتكە مەلھەم ياقتى، يەنى جاراھەتنى مەلھەم قويۇپ تاڭدى. اُلْ اَنكَرْ يَقْدِي *ol aŋar yakdï* —— ئۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى. اَنِكْ كَلْمَاكِي يَقْدِي

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى ھەر خىل دەرىجىلىرىنىڭ مەنىلىرىگە قارىغاندا، بۇ جۈملە «ئېشەك ئېغىنىدى» مەنىسىدە كېلىشى لازىم ئىدى. بىز ئەرەبچە مەنىسىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى «ق - *k*» بىلەن بېرىلگەن. لېكىن، بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 475- بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسىنىڭ ۋە 575- بەتتىكى خالاش رايىنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - *k*» بىلەن يېزىلىپ كېيىن «ك - *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭدەك بۇ پېئىلغا يازما نۇسخا 449- بەتتە «يُفُشْلُكْ *yüvüxlüg*»، 520- بەتتە «يُڤِل - *yüvgil*» شەكلىدە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلغان. شۇڭا بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزىنى ھەممىلا يەردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن «-*yüvdi*» شەكلىدە ئالدۇق.

84 III
anïŋ kəlməki yakdï — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. اُلْ اَنكَـرْ اَلـكْ يَقْدِي// *ol aŋar əlik yakdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قولىنى ياقتى، يەنى تەگكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقارْ - يَقْماقْ *yakar - yakmak*).

يُقْدِي yuk,dï يۇقتى. اَلِكْ كا ياغْ يُقْدِي *əlikkə yaoŋ yukdï* — قولغا ياغ يۇقتى. اَنـكْ اُذُوزِي اَنكَرْ يُقْـدِي *anïŋ użuzï aŋar yukdï* — ئۇنىڭ قوتۇرى ئۇنىڭغا يۇقتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسىگە يۇقۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُقارْ - يُقْماقْ *yukar - yukmak*).

يِقْـدِي yïk,dï يېقىتتى. اُلْ اَقِـنْ يِقْـدِي *ol əvin yïkdï* — ئۇ ئۆيىنى يېقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقارْ - يِقْماقْ *yïkar - yïkmak*).

يَلْدِي yaldï يالىلدىدى، يالقۇنلىدى، كۆيدۈردى. اُوتْ يَلْدِي *ot yaldï* — ئوت يالىلدىدى، يالقۇنلىدى. باشْ يَلْدِي *bax yaldï* — يارا كۆيدۈرۈپ ئاغرىتتى. كُونْ يُـوزُكْ يَلْـدِي *kün yüzüg yaldï* — كۈن يۈزنى كۆيدۈردى ۋە قارايتتى (يَـلارْ - يَلْمـاقْ *yalar - yalmak*).

85 III
يُلْـدِي yuldï يۇلدى، خالاس قىلدى، بوشاتتى، كۆچۈردى.// اَرْ بُلُنُـقْ يُلْـدِي *ər bulunuoq*[1] *yuldï* — ئادەم ئەسىرنى بوشاتتى. اَرْ تُتُـغْ يُلْـدِي *ər tutuoq yuldï* — ئادەم گۆرۈنى خالاس قىلدى. اَرْ قُشْ يُلْدِي *ər kux yuldï* — ئادەم قۇشنىڭ پەيلىرىنى قاينىاق سۇغا سېلىپ يۇڭۈزلىدى. تېرىدىن تۇكنى يۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُراغُتْ بَشِنْ يُلْـدِي *uraoqut baxïn yuldï* — خوتۇن//471 مېھرىدىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن كېچىپ بېشىنى بوشاتتى (يُلارْ - يُلْماقْ *yular - yulmak*). اُلْ بِتِكْ يُلْدِي *ol bitik yuldï* — ئۇ كىتاب كۆچۈردى.

يِلْدِي yəldi يۇگۈردى، چاپتى. اَتْلِغْ يِلْدِي *atlïoq yəldi* — ئاتلىق چاپتى (يَلارْ - يَلْماكْ *yəlar - yəlmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا «بُلُنْ *bulun*» — ئەسىر» سۆزىنىڭ چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى «ق - *q*» بىلەن ئىپادىلەنگەن. چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «غ - *oŋ*» بولغاچقا، بىز تراڭسكرىپسىيىدە تۇغرىلاپ «*bulunuoq*» شەكلىدە ئالدۇق.

يِلْـــدِي yəldi يېيىلدى. اَشْ يِلْـــدِي *ax yəldi* — ئاش يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلُورْ - يِلْماكْ *yəlür - yəlmək*).

86 III

يُمْدِي yümdi يۇمدى. اَرْ كُوزْ يُمْدِي *ər köz yümdi* — //ئادەم كۆز يۇمدى (يُمارْ - يُمّاكْ *yümər - yümmək*).

يَنْدِي yandï ياندى، قايتتى؛ قورقۇتتى؛ قۇستى، ياندۇردى. اَرْ يُولْدَنْ يَنْدِي *ər yoldan yandï* — ئادەم يولدىن ياندى، يەنى قايتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بَـــكْ اَنِي يَنْـــدِي *bəg anï yandï* — بەگ ئۇنى قورقۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُقْ مَنكْكُو تِرِلْماسْ سِينْ قا كِرُوبْ كِرُو يَنْماسْ

yalïŋuk məŋgü tirilməs sïnka kirüp kərü yanmas

كىشى مەڭگۈ ياشىماس، گۆرگە كىرسە ئارقىغا يانماس.

اُوتْ يَنْدِي *ot yandï* — ئوت ياندى. بۇ سۆز «ل - *l*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. قىپچاقچە. اَرْ يَنْدِي *ər yandï* — ئادەم ياندۇردى، يەنى قۇستى (يَنارْ - يَنْماقْ *yanar - yanmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَنْدِي اَرِنْجْ اُغْرَغِي *yandï ərinq ooraoï*

كَلْدِي بَرُو تِغْرَغِي *kəldi bərü tïoraoï*

اُوزِي قُيِي اُغْرَغِي *özi koyï ooraoï*

87 III

اَلْبْ لارْ قَمُغْ تِرْكَشُورْ // *alplar kamuo tirkəxür*

[نىيىتىدىن يانغان بولسا كېرەك،
ئۇنىڭ ئەلچىسى بېرى كەلدى:
ئۆزى ۋادىنىڭ ئىچكىرىسىدە،
يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى توپلانماقتا.]

دۇشمەننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ نىيىتىدىن يانغان بولۇشى كېرەك، چۈنكى ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى: ئۇ ۋادىنىڭ ئىچكىرىسىدە تۇرماقتا، باتۇرلار جەڭ قىلىش ئۈچۈن توپلىنىۋاتىدۇ.

يُنْدِي yundï يۇيۇنـدى. اَرْسُقْدا يُنْدِي *ər suvda yundï* —— ئادەم سۇدا يۇيۇنـدى. اَرْ يُنْـدِي *ər yundï* —— ئادەم تەھارەت ئالدى. ئوغۇزچە (يُنارْ – يُنْماقْ *yunar - yunmak*).

يِنْدِي yindi ئاختـۇردى. اُلْ اَنكْ اَقِـنْ يِنْـدِي *ol anïŋ əvin yindi* —— ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختـۇردى. سـۆزنىڭ ئەسـلى «يِنْـدْتِي *yindti*» بولـۇپ، يېنىكلىتىلگـەن (يِنْدارْ – يِنْدْماكْ[1] *yindər - yindmək*). 88 III //

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يُودِي yudï يـۇدى. اَرْ تُـونْ يُـودِي *ər ton yudï* —— ئادەم كـيـيـم يـۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُورْ – يُوماقْ *yur - yumak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قانِغْ قانْ بِلا يُوماسْ *kaniоŋ kan bilə yumas*

قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولماس.

يەنى جېدەلنى جېدەل بىلەن باسقىلى بولمايدۇ، ياراشتۇرۇش بىلەن باسقىلى بولىدۇ.

يِيـدِي yədi يېدى. اَرْ اَشْ يِيـدِي *ər ax yədi* —— ئادەم ئاش يېدى (يِيـرْ – يِمْـاكْ *yər - yəmək*). 472 //

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

يَبُرْدِي yapurdï يوپۇردى، يوشۇردى؛ تۇزلـدى. اُل يِيرِكْ يَبُـرْدِي *ol yərig yapurdï* —— ئۇ يەرنى (سۆرەم سىلىپ) يوپۇردى. // اَرْ سُوزُكْ يَبُرْدِي *ər sözüg yapurdï* —— ئادەم سۆزىنى يوشۇردى (يَبُرُرْ – يَبُرْماقْ *yapurur - yapurmak*). 89 III

[1] ئاپتور بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى پېئىلنىڭ ئەسلىي شەكلى ئاساسىدا بەرگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

يِتُرْدِي yitürdi يىتتۇردى. اَرْ يَرْماقْ يِتُـــرْدِي *ər yarmak yitürdi* —— ئادەم يارماق (پۇل) يىتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتُرُرْ - يِتُرْماكْ *yitürür - yitürmək*).

يُذُرْدِي yüżürdi يۈدۈتتى. اُلْ تَقَى كا يُكْ يُذُرْدِي *ol təvəgə yük yüżürdi* —— ئۇ تۆگىگە يۈك يۈدۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُذُرُرْ - يُـــذُرْماكْ *yüżürür - yüżürmək*).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَغْرُقْ اَغِرْ اِشِنكْنِ اَذْناغُقا يُذُرْما *aoɣruk aoɣïr ïxïŋnï ażnaoɣuka yüżürmə*

اَجْرُبْ اُزُنكْ اُشارِبْ اَذْناغُنِ تُذُرْما *aqrup өzüŋ өxərip ażnaoɣunï tożurma*

[ھەددىدىن ئارتۇق يۈكۈڭنى باشقىغا يۈدۈتمە،

ئۆزۈڭنى كۆزۈڭ قاراڭغۇلاشقۇچە ئاچ قويۇپ، ئۆزگىنى تويدۇرما.]

ئۆزۈڭنىڭ ئېغىر يۈكۈڭنى باشقىلارغا يۈدۈتمە، باشقىلارنى تويدۇرمىغان دەپ، ئۆزۈڭنى كۆزۈڭ قاراڭغۇلاشقۇدەك دەرىجىدە ئاچ قويما.// III 90

يَشَرْدِي yaxardï ياشاردى، كۆكەردى. اُتْ يَشَرْدِي *ot yaxardï* —— ئوت ياشاردى (يَشارُرْ - يَشَرْماقْ *yaxarur - yaxarmaq*).

يَشُـــرْدِي yaxurdï يوشۇردى. اُلْ نانـــكْ يَشُـــرْدِي *ol nəŋ yaxurdï* —— ئۇ بىر نەرسىنى يوشۇردى (يَشُرُرْ - يَشُرْماقْ *yaxurur - yaxurmaq*).

يَقُرْدِي yaqurdï يېقىنلاشتۇردى. اُلْ اَتِغْ مَنكا يَقُرْدِي *ol atïoɣ maŋa yaqurdï* —— ئۇ ئاتنى ماڭا يېقىنلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقُرُرْ - يَقُرْماقْ *yaqurur - yaqurmaq*).

يَقُرْدِي yaqurdï ئېغىر نەپەس ئالدى، دېمى سىقىلدى. كِشِي يَقُرْدِي *kixi yaqurdï* —— كىشى ئېغىر نەپەس ئالدى، يەنى كىشىنىڭ دېمى سىقىلدى (يَقُرُرْ - يَقُرْمـــاقْ *yaqurur - yaqurmaq*).

يُكُرْدِي yügürdi يۈگۈردى. اَرْ يُكُرْدِي *ər yügürdi* —— ئادەم يۈگۈردى (يُكُرُورْ - يُكُرْماكْ *yügürür - yügürmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 91

تېكىست

اُنْدَبْ اُلُغْ تَبارُو تَفْرَقْ كَلِبْ يُكُرْكِلْ
قُرْغَقْ يِلِنْ بُذُنْ كُرْ قَنْدا تُشَرْ قُودِي اِلْ

ündəp uluoɣ tabaru tavrak kəlip yügürgil
kuroɣak yïlïn bożun kər kanda tüxər kodï ïl

[سېنى ياشانغان بىر كىشى چاقىرسا، يۈگۈرۈپ بار،
قۇرغاقچىلىق يىللاردا ئېلىگگە قارا، ئۇلار نەگە چۈشسە، سەنمۇ شۇ يەرگە چۈش].

سېنى ياشانغان بىر كىشى چاقىرسا، سەن ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇر، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بار، قەھەتچىلىك يىللاردا ئېلىڭ نەگە بارسا، سەنمۇ ئۇلار بىلەن بىللە بول. بۇ ـ ئېلىگگە قايغۇلۇق كۈنلەر چۈشكەندە، ئۇلار بىلەن بىللە بول، دېگەنلىكتۇر.

يُكُرْدِي yügürdi: اُلْ بُوزْ يُكُرْدِي *ol bəz yügürdi* —— ئۇ بۆزگە ئۆرۈش تارتتى (يُكُرُرْ - يُكُرْماكْ *yügürür - yügürmək*).

يَمُرْدِي yəmürdi قومۇردى. اَرْ يِغاجْ يَمُرْدِي *ər yïoɣaq yəmürdi* —— ئادەم دەرەخ قومۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (يَمُرُرْ - يَمُرْماكْ *yəmürür - yəmürmək*) .[473] //

يَپشْدِي yapïxdï يېپىشتى. يَلِمْ يُوكّا يَپشْدِي *yəlim yükkə yapïxdï* —— يېلىم پەيگە يېپىشتى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېپىشسا ۋە ئىلىنىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اِتْ كَيِكّا يَپشْدِي *it kəyikkə yapïxdï* —— ئىت كېيىككە يېپىشتى (يَپشُرْ - يَپشْماقْ *yapïxur – yapïxmak*).

يَذشْدِي yażïxdï يېيىشتى، سېلىشتى. اُلْ اَنكَرْ تُشاكْ يَذشْدِي *ol aŋar təxək yażïxdï* —— ئۇ ئۇنىڭغا تۆشەك (ئورۇن) سېلىشىپ بەردى. مۇشۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذشُورْ - يَذشْماقْ *yażïxur - yażïxmak*).

يُذُشْدِي yożuxdï سۇرتۇشتى، ئۆچۈرۈشتى. اُلْ قِلِجْ تِنْ قانْ يُذُشْدِي *ol kïlïqtïn kan yożuxdï* —— ئۇ قىلىچتىن قانىنى سۇرتۇشۇپ بەردى. خەتنى

[93] III

[92] III

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «قَطَعَ — كەستى» بېرىلىپ قالغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 468 - بەتتىكى «يَمُرْكانْ»، 487- بەتتىكى «يَمُرْشْدِي» لەر بىلەن بىر يىلتىز بولۇپ، ئەرەبچىسى «قَلَعَ» بولۇشى كېرەك، دەپ قاردۇق ۋە شۇ ئاساستا «قومۇردى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

قىرىپ ئۆچۈرۈش ۋە ھەرقانداق بىر سۈيۈق نەرسىنىڭ بىر نەرسە ئۈستىدىكى ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُشُورْ – يُذُشْماقْ *yożuxur - yożuxmak*).

يِدِشْدِي yïdïxdï يىدىشتى، سېسىدى. يِدِشْدِي نانىڭْ *yïdïxdï nəŋ* — نەرسە يىدىشتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تەركىبى چىرىدى (يِدِشُورْ – يِدِشْماقْ *yïdïxur - yïdïxmak*)[1].

يەدِشْدِي yədixdi: اُلْ مَنكا يَنكاك يەدِشْدِي *yədixdi ol maŋa yətqək*[2] — ئۇ ماڭا خۇرجۇننىڭ ئىزمىسىنى ئېتىشىپ بەردى. بوغچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىزمىسىنى ئېتىشىپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يەدِشُورْ – يەدِشْماكْ *yədixür - yədixmək*). بۇنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەستىرى «ق – *k*» بىلەن كەلگەن «يەدِشْماقْ *yïdïxmak*»دۇر.// III 94

يُذُشْدِي yüžüxdi يۇدۇشتى. اُلْ اِكّي تَرِغْ يُذُشْدِي *yüžüxdi ol ikki tarïoq* — ئۇ ئىككىسى بۇغداي يۇدۇشتى، يەنى بۇغداي يۇدۇشتە بىر - بىرىگە يارەملەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُشُورْ – يُذُشْماكْ *yüžüxür - yüžüxmək*).

يَرَشْدِي yaraxdï ياراشتى، كېلىشتى. اُلارْ اِكّي يَرَشْدِي *olar ikki yaraxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر ئىشتا بىر - بىرى بىلەن كېلىشتى (يَرَشُورْ – يَرَشْماقْ *yaraxur - yaraxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْتَقْ بُلُبْ بِلِشْدِي	*ortaq bolup bilixdi*	[ئورتاق بولۇپ تونۇشتى،
مَنِكْ تَقَرْ سَتِشْدِي	*mənin tavar satïxdï*	مالىرىمنى سېتىشتى،
بِسْتا بِلا يَرَشْتِي	*bistə bilə yaraxtï*	بىستە بىلەن كېلىشتى،
كِزْلَبْ تُتارْ تايِمِي	*kizləp tutar tayïmï*// III 95	تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى.]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن. بىز ئاپتورنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى پېئىلنىڭ ئاخىرىغا بەرگەن ئىلاۋىسىگە ئاساسەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى بېرىپ قويدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَنكاك» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 477 - بەت ۋە 632 - بەتلەردىكى شەكلىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «*yətqək*» دەپ ئالدۇق.

ياراشقاندىن كېيىن ۋاپاسىزلىق قىلغان كىشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مەن بىلەن تونۇشۇپ دوست بولدى، مالىلىرىمنى سېتىشىپ بەردى، كېيىن بىسىتە بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، مېنىڭ تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى. بىسىتە — ئۆيىگە چۈشكەن سودىگەرلەرنى قوندۇرىدىغان سارايۇەن. ئۇ سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى سېتىشىپ بېرىدۇ، قويلىرىنى يىغىشىپ بېرىدۇ ۋە سودىگەرنى كۈتىدۇ، سودىگەر كېتەر ۋاقتىدا خىزمەت ھەققى ئۈچۈن يىگىرمە قوي ھېسابىغا بىر قوي ئالىدۇ. توخسى، ياغما، چىگىل قەبىلىلىرىدە مەن بۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

يَرِشْدِي yarïxdï چېپىشتى، بەيگىگە چۈشتى. اُلْ اَنىڭْ بِرْلا اَتْ يَرِشْدِي *ol anïŋ birlə at yarïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن//ئات چېپىشتى (يَرِشُورْ - يَرِشْماقْ *yarïxur - yarïxmaq*).

يَرِشْدِي yarïxdï بۆلۈشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَقارْ يَرِشْدِي *ol anïŋ birlə tavar yarïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن مالنى تەڭمۇ تەڭ بۆلۈشتى. مىراس بۆلۈشۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَرِشُورْ - يَرِشْماقْ *yarïxur - yarïxmaq*). III 96 //

يُرِشْدِي yorïxdï يۇرۇشتى؛ تارالدى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يُرِشْدى *ol mənïŋ birlə yorïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يۇرۇشۇپ باقتى، يەنى يۇرۇشتە بەسلەشتى. تُرْقُو يُرِشْدِي *torqu yorïxdï* — تورقا (يول - يول بولۇپ) تارالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يىپەك رەخت چىرىشكە باشلىغاندا شۇنداق بولىدۇ (يُرِشُورْ — يُرِشْماقْ *yorïxur - yorïxmaq*).

يِرِشْدِي yirixdi يىرىلدى؛ ھەجايدى. يِرِشْدِي نانىكْ *yirixdi nəŋ* — نەرسە يىرىلدى، ئايرىلدى. اَرْ يِرِشْدِي *ər yirixdi* — ئادەم ھەجايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرِشُورْ - يِرِشْماكْ *yirixür - yirixmək*).

يِرِشْدِي yirixdi ئاجىزلاشتى. اِتْ تِيشِي يِرِشْدِي *it tïxï yirixdï* — ئىتنىڭ چىشى ئاجىزلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَزِشْدِي yazïxdï يېشىشتى. اُلْ اَنكارْ تُكُونْ يَزِشْدِي *ol aŋar tügün yazïxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تۈگۈن يېشىشىپ بەردى. بۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَزِشُورْ - يَزِشْماقْ *yazïxur - yazïxmaq*). III 97 //

يَزِشْدِي yazïxdï: اُلْ مَنكا يا يَزِشْدِي *ol maŋa ya yazïxdï* — ئۇ ماڭا يانىڭ كىرىچىنى چىقىرىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزِشُورْ – يَزِشْماقْ *yazïxur - yazïxmak*).

يَغُشْدِي yaoquxdï يېقىنلاشتى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا يَغُشْدِي *bir nəŋ birgə yaoquxdï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېقىنلاشتى (يَغُشُورْ – يَغُشْماقْ *yaoquxur - yaoquxmak*).

يِغِشْدِي yïoqïxdï يىغىشتى، دۆۋىلەشتى. اُلْ مَنكا بُغْدايْ يِغِشْدِي *ol maŋa buoqday yïoqïxdï* — ئۇ ماڭا بۇغداي يىغىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِغِشُورْ – يِغِشْماقْ *yïoqïxur - yïoqïxmak*).

يُفُشْدِي yüvüxdi يارەم قىلىشتى. اُلارْ اِكّي يُفُشْدِي *olar ikki yüvüxdi* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە يارەم قىلىشتى، بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتى (يُفُشُورْ – يُفُشْماكْ ① *yüvüxür - yüvüxmək*). // 98 III

يُقُشْدِي yuvuxdï يۇمىلىتىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا تُبِقْ يُقُشْدِي *olar bir birgə topïk yuvuxdï* — ئۇلا بىر - بىرىگە توپ يۇمىلىتىشتى (يُقُشُورْ – يُقُشْماقْ *yuvuxur - yuvuxmak*).

يَقِشْدِي yakˌïxdï يېقىشتى؛ يېقىنلاشتى. اُلْ اَنكَرْ يَقِغْ يَقِشْدِي *ol aŋar yakˌïoq yakˌïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ جاراھىتىگە مەلھەم يېقىشىپ بەردى. اَنِكْ كَلْماكي يَقِشْدِي *anïŋ kəlməki yakˌïxdï* — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ كېلىشىنىڭ يېقىنلىشىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. چاققان ۋە چىرايلىق سۆزلەيدىغان ئادەمنىڭ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي تېز سۆزلىشىگە «اَنِكْ اِيْرِنِ يَقِشْماسْ *anïŋ ərni yakˌïxmas* — ئۇنىڭ ئېرنى (كالپۇكلىرى) بىر - بىرىگە تەگمەس»// 475 دېيىشمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (يَقِشُورْ – يَقِشْماقْ *yakˌïxur - yakˌïxmak*).

تُقُشْدِي yukˌuxdï يۇقۇشتى. اُدُزْ تُقُشْدِي *uʒuz yukˌuxdï* — قوتۇر يۇقۇشتى، يەنى نەملىك سەۋەبىدىن قوتۇر بەدەننىڭ بىر يېرىدىن يەنە بىر يېرىگە يۇقۇشتى// 99 III

① بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «يُفُشْماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز «*yüvüxmək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

(تُقُشُورْ – تُقُشْماقْ *yuḳuxur - yuḳuxmaḳ*)[1].

يِقِشْدِي yïḳïxdï يىقىتىشتى. ئۇ ئۇنىڭغا تام يىقىتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقِشُورْ – يِقِشْماقْ *yïḳïxur - yïḳïxmaḳ*).

يِلِشْدِي yïlïxdï يىللىدى ~ ئىللىدى. سُقْلارْ قَمُغْ يِلِشْدِي *suvlar ḳamuoq yïlïxdï* — ھەممە سۇلار ئىللىدى، يەنى ئىسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلِشُورْ – يِلِشْماقْ *yïlïxur - yïlïxmaḳ*).

يِلِشْدِي[2] yalïxdï: اُلارْ بِيرْ اَكِنْدِيكا اُغْرِي يِلِشْدِي *olar bir əkindigə oǫrï yalïxdï* — ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئوغرى//دەپ III 100 يالا چاپلاشتى، يەنى تۆھمەت قىلىشتى (يِلِشُورْ – يِلِشْماقْ *yalïxur - yalïxmaḳ*).

يُلُشْدِي yuluxdï يۇلۇشتى، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشتى. بُذُونْ بِيرْ اَكِنْدِينِ يُلُشْدِي *bożun bir əkindini yuluxdï* — كىشىلەر بىر ـ بىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشتى (يُلُشُورْ – يُلُشْماقْ *yuluxur - yuluxmaḳ*).

يَمَشْدِي yamaxdï ياماشتى. اُلْ اَنكَرْ تُونْ يَمَشْدِي *ol aŋar ton yamaxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تون يامىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمَشُورْ – يَمَشْماقْ *yamaxur - yamaxmaḳ*). ياماشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُنُشْدِي yonuxdï يونۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا اُقْ يُنُشْدِي *olar bir birgə oḳ yonuxdï* — ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئوق يونۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنُشُورْ – يُنُشْماقْ *yonuxur - yonuxmaḳ*). يونۇشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَتِقْتِي yatïḳtï يېتىقتى، ياتلاشتى. يَغُقْ كِشِي يَتِقْتِي//III 101 *yaoǫuḳ kixi yatïḳtï* — يېقىن كىشى ياتلاشتى (يَتِقارْ – يَتِقْماقْ *yatïḳar - yatïḳmaḳ*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ت - *t*» بىلەن يېزىلغان. بۇ بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش تەرتىپىگە ئۇيغۇن ئەمەس. بىز بۇنى مەنبەگە ئاساسەن، يازما نۇسخا 471- بەتتىكى «يُقْدِي *yuḳdï*» پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى دەپ ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە باش ھەرپىنى «ى – يا» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن. كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە بولسا ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز ئەرەبچە مەنبەگە ئاساسەن بۇ پېئىلنىڭ «يالا *yalaʾ*» — يالا» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىرىنچى ھەرپى «ى – يا»نى فەتھەلىك قىلىپ «*yalïxdï*» شەكلىدە ئالدۇق.

يُتِقْتِي yutïk,tï جۇتارقىدى، قىرىلدى. يِلْقِي يُتِقْتِي *yïlķï yutïķtï* — چارۋا مال جۇتاقىدى. جۇت بولۇپ چارۋا ماللار قىرىلىپ كەتسە شۇنداق دېيىلىدۇ (يُتِقَارْ - يُتِقْمَاقْ *yutïķar - yutïķmaķ*).

يَزِقْتِي yazïk,tï يازلاشتى، يازغا ئۆرۈلدى. يِيلْ يَزِقْتِي *yïl yazïķtï* — يىل (ۋاقىت) يازغا ئۆرۈلدى (يَزِقَارْ - يَزِقْمَاقْ *yazïķar - yazïķmaķ*).

يَشِقْتِي yaxïk,tï ياشاڭغىرىدى. كُوزْ يَشِقْتِي *køz yaxïķtï* — كۆز ياشاڭغىرىدى، يەنى كۆز قۇياش ۋە ئۇنىڭ نۇرىدىن ياشاڭغىرىدى (يَشِقَارْ - يَشِقْمَاقْ *yaxïķar - yaxïķmaķ*).

يَغِقْتِي yaoķïk,tï دۇشمەنلەشتى. بَكْلَارْ بِيرْ بِيرْكَا يَغِقْتِي *bəglər bir birgə yaoķïķtï* — بەگلەر بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلەشتى (يَغِقَارْ - يَغِقْمَاقْ *yaoķïķar - yaoķïķmaķ*).

102 III

يَبُلْدِي yapuldï يېپىلدى. قَبُغْ يَبُلْدِي *kapuoķ yapuldï* — //قوۋۇق يېپىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېپىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَبُلُورْ - يَبُلْمَاقْ *yapulur - yapulmaķ*).

يُبَلْدِي yubaldï سەل قارالدى. ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى. ايِشْ يُبَلْدِي *ïx yubaldï* — ئىش ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى، ئىشتىن چەتنەلدى (يُبَالُورْ - يُبَلْمَاقْ *yubalur - yubalmaķ*).

يِتِلْدِي yətildi يېتىشتى، يېتىۋالدى. اُلْ سُوكا يِتِلْدِي *ol sügə yətildi* — ئۇ قوشۇنغا يېتىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتِلُورْ - //يِتِلْمَاكْ *yətilür - yətilmək*).

476

يَذِلْدِي yażïldï يېيىلدى، تارقالدى. سُو يَذِلْدِي *sü yażïldï* — قوشۇن تارقالدى، تارقىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُونْ كُونْكَا يَذِلْدِي *ton küngə yażïldï* — تون (كىيىم) كۈنگە يېيىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېيىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذْلُورْ - يَذِلْمَاقْ *yażlur - yażïlmaķ*).

يَذِلْدِي yażïldï يېيىلدى، يامرىدى. يَاغْ تُونْدَا يَذِلْدِي *yaoķ tonda yażïldï* — ياغ كىيىمگە يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (يَذْلُرْ - يَذِلْمَاقْ *yażlur - yażïlmaķ*).

103 III

يُذُلْدِي yożuldï سۈرتۈلدى، ئۆچۈرۈلدى، يوقىتىلدى. قَانْ قِلجْتِنْ يُذُلْدِي *kan kïlïqtïn yożuldï* — قان قىلىچتىن سۈرتۈلدى، يەنى قىلىچتىكى قان

يۇيۇلدى. اَنكْ اَتــى اَيْــدِنْ يُذُلْــدِي *anïŋ atï aydïn yożuldï* — ئۇنىڭ ئىسمى خانىنىڭ ئايلىق دەپتىردىن ئۆچۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۆچۈرۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُلُرْ – يُذُلْماقْ *yożulur - yożulmaq*).

يَذِلْــدِي yəžildi: يتكــاك يَذِلْــدِي *yətgək yəžildi* — خۇرجۇن ئىچىگە مال سېلىپ ئىزمىسى ئېتىلدى (يذلر – يذلماك *yəžilür - yəžilmək*).

يَرِلْدِي yarïldï يېرىلدى. قــابْ يَرِلْــدِي *kap yarïldï* — قاپ يېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرِلُورْ – يَرِلْماقْ *yarïlur - yarïlmak*).

يَرِلْدِي yirildi يىرىلدى. بُتقْ يَرِلْدِي *putïk yirildi* — شاخ يىرىلدى، يەنى دەرەختىن شاخ يىرىلدى. ھەرقانداق ھۆل نەرسىنىڭ يىرىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَرِلُورْ – يَرِلْماكْ *yirilür - yirilmək*). // 104 III

يُرُلْدِي yoruldï يېشىلدى. اُغُلْ بَشكْتِنْ يُرُلْدِي *oqul bəxiktin yoruldï* — بالا بۆشۈكتىن يېشىلدى (يُرْلُرْ – يُرُلْماقْ *yorlur - yorulmak*).

يَزِلْــدِي yazïldï يېشىلدى. تُكُــونْ يَزِلْــدِي *tügün yazïldï* — تۈگۈن يېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَسِلْدِي yasïldï تاشلاپ قويۇلدى، بوشىتىۋېتىلدى، تارقىلىپ كەتتى. اِيــشْ يَسِــلْدِي *ix yasïldï* — ئىش تاشلاپ قويۇلدى، ئەسۋابلىرى تارقىتىۋېتىلدى. يا يَسِــلْدِي *ya yasïldï* — كىرىچ يادىن بوشىتىۋېلىندى. سُو يَسِلْدِي *sü yasïldï* — قوشۇن تــارقىلىپ كــەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانــداق نەرســىنىڭ تــارقىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَسِلُورْ – يَسِلْماقْ *yasïlur - yasïlmak*).

يُشُــلْدِي yuxuldï: قــانْ يُشُــلْدِي *kan yuxuldï* — قان ياردىن پىشقىراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُشُلُورْ – يُشُلْماقْ *yuxulur - yuxulmak*).

يُشِلْدِي yuxïldï كۆنۈكتى، قاملاشتى. اَنكْ اَلكِي اِيشْقا // يُشِلْدِي *anïŋ əliki ixka yuxïldï* — 105 III ئۇنىڭ قولى ئىشقا كۆنۈكتى. سىركە ۋە بــوزا[1] غــا ئوخشــاش نەرســىلەرنىڭ

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا بېرىلگەن ئەرەبچە ئىزاھتا «وَكَــذَلِكَ الْخَــلُّ اَوْمِــنَ الْمُــرِى» دېيىلگەن. بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھتا كۆرسەتكىنىدەك، بۇ يەردە «الْمُرِى» سۆزىنىڭ كېلىشى ئورۇنسىز. بىز بۇ سۆزنى يازما نۇسخا 470 - بەتتە ئۆتكەن «المزر — بوزا» سۆزىنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى، دەپ قارىدۇق ۋە تەرجىمىدە تۈزەتتۇق. شۇنىڭدەك بۇ سۆزدىن ئاۋۋال كەلگەن ئەرەبچە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «مِــنْ»نى ئوشۇقچە دەپ تونۇپ تەرجىمىدە ئېلىۋەتتۇق.

كوزىنىڭ جوغىسىدىن ئاقتۇرۇلۇشىغىمۇ «يُشِلْدى» دېيىلىدۇ (يُشِلُورْ – يُشُلْماكْ yuxïlur - yuxïlmak[1]).

يَغِلْدِي yaoqïldï ياغدۇرۇلدى. يَغْمُر يَغِلْدِي yaoqmur yaoqïldï — يامغۇر ياغدۇرۇلدى. باشقا نەرسە ياغدۇرۇلسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yaoqïlur - yaoqïlmak). 106 III

يَغِلْدِي yïoqïldï ئۆزىنى يىغدى، يىغلىدى، چېكىندى. اَرْ ايشْتِنْ يَغِلْدِي ər ïxtïn yïoqïldï — ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى يىغدى. باشقىلار تەرىپىدىن يىغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yïoqïlur - yïoqïlmak). 477 //

يَغِلْدِي yïoqïldï يىغلىدى، توپلاندى، دۆۋىلەندى. بُذُونْ يَغِلْدِي bożun yïoqïldï — خەلق توپلاندى. يَرْماقْ يَغِلْدِي yarmak yïoqïldï — يارماق (پۇل) يىغلىدى، توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُبْراقْ يَغِلْدِي toprak yïoqïldï — توپا دۆۋىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yïoqïlur - yïoqïlmak).

يُقُلْدِي yuvuldï: اُغْلانْ يُقُلْدِي oqlan yuvuldï — بالا تۇزىتىلدى، بالىنىڭ بەتخۇيلۇقى تۇزىتىلدى (يُقُلُورْ – يُقُلْماقْ yuvulur - yuvulmak). 107 III

يُقُلْدِي yuvuldï يۇمىلىتىلدى. تُبِقْ يُقُلْدِي topïk yuvuldï —// توپ يۇمىلىتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقُلُورْ – يُقُلْماقْ yuvlur - yuvulmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِمْ اَنَرْ سَقُلْما	aydïm aŋar savulma	[دېدىم ئۇنىڭغا كەتمە،
قُلْبَقْ اُذُو يُقُلْما	qulbaq, użu yuvulma	قۇلباققا مەيىل ئەتمە،
يُقْغا سقن سقلما	yuvoqa suvïn suvulma	تېيىز سۇ بىلەن سۇلانما،
قَبْتِي مَنِكْ قايِمي	qaptï mənïŋ qayïmï	قايمىنى ئېلىپ قاچتى.]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك – k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق – q» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ «دۇئان»نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بېرىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى ئىناۋەتكە ئالدۇق ۋە «yuxïlmak» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

ژاپاسىزلىق قىلغان بىر كىشىنى تەسۋىرلەپ ئېيتىدۇ: مەن ئۇنىڭغا، قۇلباق (بۇ بىر ئادەمنىڭ ئىسمى)قا مايىل بولما، ئۇنىڭ ئەتراپىدا يۈمىلىما، ئۇزۇك سۇ بىلەن (يەر) سۈغارما، دېگەنىدىم. ئۇ مېنىڭ قاي قەبىلىسىدىن ئېلىپ كەلگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى.// III 108

يِفِلْدِي yəvildi يېتىشتى، يېتىلدى. سُو يِفِلْدِي *sü yəvildi* — ئەسكەر يېتىشتى. بَكْنِي يَقُلْدِي *bəkni yəvüldi* — بوزا يېتىلدى (بۇ ئىچىملىك بۇغداي ياكى تېرىقتىن ياسىلىدۇ). بِلِكْ يِفِلْدِي *bilik yəvildi* — ئەقىل يېتىلدى، يەنى ئەقىل - ئىدراك تولۇپ يېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە يېتىلسە، ژايىغا يەتسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَقُلُورْ - يَقُلْماكْ *yəvülür - yəvülmək*).

يَقِلْدِي yaḳïldï يېقىنلىشىلدى، يېقىنلاشتى. اَنكَرْ يَقِلْدِي *aŋar yaḳïldï* — ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى (يَقِلُورْ - يَقِلْماقْ *yaḳïlur - yaḳïlmaḳ*).

يُقُلْدِي yuḳuldï يۇقۇلدى ~ يۇقۇندى. تُونْقا قَرا يُقُلْدِي *tonḳa ḳara yuḳuldï* — تونغا قارا يۇقۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقُلُورْ - يُقُلْماقْ *yuḳulur - yuḳulmaḳ*).// III 109

يِقِلْدِي yiḳïldï يىقىلدى. تامْ يِقِلْدِي *tam yïḳïldï* — تام يىقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقِلُورْ - يِقِلْماقْ *yïḳïlur - yïḳïlmaḳ*).

يَمَلْدِي yamaldï يامالدى. تُونْ يَمَلْدِي *ton yamaldï* — تون (كىيىم) يامالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمَلُورْ - يَمَلْماقْ *yamalur - yamalmaḳ*).

يَنُلْدِي yanuldï كاپلاندى، ئىتتىتىلدى. بِجاكْ يَنُلْدِي *piqək yanuldï* — پىچاق كاپلاندى[1]. پىچاققا ئوخشاش ھەرقانداق بىر نەرسە قولغا كاپلىنىش بىلەن ئىتتىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَنُولُرْ - يَنُلْماقْ *yanulur - yanulmaḳ*).

يُنُلْدِي yonuldï يونۇلدى. يِغاجْ يُنُلْدِي *yïoqaq yonuldï* — ياغاچ يونۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنُلُورْ - يُنُلْماقْ *yonulur - yonulmaḳ*).// III 110

[1] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھى «شحذالسيف — قىلىچ كاپلاندى» دەپ بېرىلگەن. بىز تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستتىكى «بِجاكْ» سۆزىنى ئاساس قىلدۇق.

يَلَلْدِي yalaldï يالا چاپلاندى. اَنكَرْ قُرُغْ يَلا يَلَلْدِي *aŋar ķuruoq yala yalaldï* — ئۇنىڭغا قۇرۇق يالا (تۆھمەت) چاپلاندى (يَلَلُورْ - يَلَلْماقْ *yalalur - yalalmaķ*).

يُلَلْدِي yələldi يۆلەندى. تامْ يُلَلْدِي *tam yələldi* — تام يۆلەندى، يەنى تامغا تىرەك قويۇلدى// (يُلَلُورْ - يُلَلْماكْ *yələlər - yələləmək*).

يُلُلْدِي yülüldi چۈشۈرۈلدى. سَجْ يُلُلْدِي *saq yülüldi* — چاچ چۈشۈرۈلدى (يُلِلُورْ - يُلِلْماكْ *yülilür - yülilmək*).

يَبِنْدِي yapïndï يېپىندى، ياپتى، يېپىۋالدى. اَرْ قَلْقَنْ يَبِنْدِي *ər ķalķan yapïndï* — ئادەم قالقان يېپىندى، يەنى قالقان بىلەن ئۆزىنى توستى. اُلْ قَبُغْ يَبِنْدِي *ol ķapuoq yapïndï* — ئۇ قوۋۇقنى يېپىۋالدى (يَبِنُورْ - يَبِنْماقْ *yapïnur - yapïnmaķ*).

يُبَنْدِي yubandï: اَرْ ايشْتِنْ يُبَنْدِي *ər ïxtïn yubandï* — 111 III//ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى (يُبانُورْ - يُبَنْماقْ *yubanur - yubanmaķ*).

يَجَنْدِي yaqandï ئەيمەندى: ئۈيالدى، خىجالەت بولدى. اُلْ مَنْدِن يَجَنْدِي *ol məndin yaqandï* — ئۇ مەندىن ئەيمەندى، يەنى بىر ئىشنى ئورۇندىيالمىغانلىقى ئۈچۈن خىجالەت بولدى (يَجَنُورْ - يَجَنْماقْ *yaqanur - yaqanmaķ*).

يَذِنْدِي yażïndï يېيىۋالدى. اُلْ تُونِنْ كُونْكا يَذِنْدِي *ol tonïn künǝ yażïndï* — ئۇ كىيىمنى كۈنگە يېيىۋالدى. كىيىمدىن باشقىلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذِنُورْ - يَذِنْماقْ *yażïnur - yażïnmaķ*).

يُذُنْدِي yożundï سۈرتۈندى. اُلْ كوزدن ياشْ يُذُنْدِي *ol køzdin yax yożundï* — ئۇ كۆزدىن ياشنى سۈرتۈۋالدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۈستىدىن بىر نەرسىنى ئۆزىلا سۈرتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُذُنُورْ - يُذُنْماقْ *yożunur - yożunmaķ*).

يَرَنْدى yarandï ياراندى، يارىتىلدى. اَتْ يَرَنْدِي at yarandï — ئات تاڭ ئاشۇرۇلۇپ بەيگىگە يارىتىلدى. اُلْ مَنكا يَرَنْدِي // 112 III ol maŋa yarandï — ئۇ ماڭا ياراندى. يارانچۇقلۇق قىلدى (يَرَنُورْ - يَرَنْماقْ yaranur - yaranmak).

يَرِنْدى yïrïndï يىرىۋالدى. اُلْ بُتِقْ يَرِنْدى ol putïk yïrïndï — ئۇ ئۆزىگە پۇتاق يىرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرِنُورْ - يَرِنْماقْ yïrïnur - yïrïnmak).

يَزِنْدى yazïndï يەشتى، يېشىۋالدى. اَرْ قُرِنْ يَزِنْدى ar kurïn yazïndï — ئادەم قۇرىنى (بەلبېغىنى) يېشىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزِنُورْ - يَزِنْماقْ yazïnur - yazïnmak).

يِغِنْدى yïoqïndï يىغدى، يىغىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا يَرْماقْ يِغِنْدى ar өziŋə yarmak yïoqïndï — ئادەم ئۆزىگە يارماق (پۇل) يىغىۋالدى (يِغِنُورْ - يِغِنْماقْ yïoqïnur - yïoqïnmak).

يُكُنْدى yükündï يۈكۈندى، ئىبادەت قىلدى، چوقۇندى. قُلْ تَنكْرِى كا يُكُنْدى kul təŋriɣə yükündï — بەندە خۇداغا ئىبادەت قىلدى. تُيُنْ بُرْخانْقا يُكُنْدى toyun burhanқa yükündï — تويىن بۇتقا // 113 III چوقۇندى. اُلْ مَنكا يُكُنْدى ol maŋa yükündï — ئۇ ماڭا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى (يُكُنُورْ - يُكُنْماكْ yükünür - yükünmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يُكْنُبْ مَنكا اِمْلَدِى yüknüp maŋa imlədi

كُزُمْ ياشِنْ يَمْلَدِى kөzüm yaxïn yamladï

بَغْرِمْ باشِنْ اَمْلَدِى baoqrïm baxïn əmlədi

اَلْكِنْ بُلُبْ اُلْ كَجارْ əlkin bolup ol kəqər

[ماڭا تەزىم قىلىپ ئىشارەت قىلدى،
كۆز يېشىمنى قۇرۇتتى،
باغرىم يارىسىنى ساقايتتى،
يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى.]

مەھبۇبىنى خىيال قىلغانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا تەزىم قىلدى ۋە مېنى شەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىملىدى:// 479 ئۇ بىر قارىشى بىلەنلا كۆز

يېشىمنى // III 114 قۇرۇتتى، باغرىمنىڭ ياراسىنى ئەملىدى، ئۇ يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى.

يَلِنْدِى yalïndi يالىڭاچلاندى. اَرْ يَلِنْدِى *ər yalïndï* — ئادەم يالىڭاچلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلِنُورْ - يَلِنْماقْ *yalïnur - yalïnmak*).

يُلُنْدِى yulundï: سَجْ يُلُنْدِى *saq yulundï* — چاچ يۇلۇندى. قُلْ يُلُنْدِى *kul yulundï* — قۇل ئازاد قىلىندى، يەنى ئىگىسىگە ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تۆلەپ ئازاد بولدى. بُلُنْ يُلُنْدِى *bulun yulundï* — تۇتقۇن بوشىنىۋالدى، يەنى تۇتقۇن تۆلەم تۆلەپ بوشىنىۋالدى. اُراغُتْ يُلُنْدِى *uraqut yulundï* — خوتۇن ھەققى - مېھرىدىن كېچىپ ئېرىدىن ئاجراشتى (يُلُنُورْ - يُلُنْماقْ *yulunur - yulunmak*).

يَمَنْدِى yamandï يامىۋالدى. اَرْ تُونِنْ يَمَنْدِى *ər tonïn yamandï* — ئادەم تونىنى يامىۋالدى (يَمانُورْ - يَمانْماقْ *yamanur - yamanmak*).

يُمُنْدِى yümündi يۇمىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ كُوزِنْ يُمُنْدِى *ol kөzin yümündi* — ئۇ كۆزىنى يۇمىدىغاندەك//كۆرۈندى (يُمِنُورْ - يُمِنْماكْ[1] *yüminür - yüminmək*).

يُنُنْدِى yonundï يونۇيدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ يِغاجْ يُنُنْدِى *ol yïoqaq yonundï* — ئۇ ياغاچ يونۇيدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنِنُورْ - يُنِنْماقْ *yonïnur - yonïnmak*).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يَيِنْدِى yayïndï يايقىۋالدى ~ چايقىۋالدى. اُلْ سُقْدا تُونِنْ يَيِنْدِى *ol suvda tonïn yayïndï* — ئۇ سۇدا كىيىمىنى چايقىۋالدى (يَيِنُورْ - يَيِنْماقْ *yayïnur - yayïnmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگەن شەكلىگە ئاساسلاندۇق.

ئاخرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

116 III
يُبادى yubadï سەل قاربدى، پەسەنت قىلمىدى، ئەھمىيەت//بەرمىدى. اَرْ ايشِغْ يُبادى *ər ïxïoq yubadï* — ئادەم ئىشقا ئەھمىيەت بەرمىدى (يُبارْ - يُباماقْ *yubar - yubamaq*).

يِذيدى yïżïdï يىدىدى، سېسىدى. اَتْ يِذيدى *at yïżïdï* — گۆش يىدىدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يىدىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يِذيرْ - يِذيماقْ *yïżïr - yïżïmaq*).

يَرُودى yarudï يورۇدى. كُونْ يَرُودى *kün yarudï* — كۈن يورۇدى. قاراڭغۇ جاي يورۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرُورْ - يَرُوماقْ *yarur - yarumaq*).

يَرادى yaradï ياردى. اُلْ نانكْ اَنكَرْ يَرادى *ol nəŋ aŋar yaradï* — ئۇ نەرسە ئۈنىڭغا ياردى (يَرارْ — يَراماقْ *yarar - yaramaq*). ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ماس كېلىشى ۋە يارىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتا تُونِى اُغُلْ قا يَراسا اَتاسِنْ تِلاماسْ

ata tonï oоqulқa yarasa atasïn tiləməs

ئاتىسىنىڭ تونى ئوغلىغا يارىسا، ئاتىسىنى خالىماس.

يەنى ئاتىسىنىڭ تونى ئوغلىغا ياراپ قالسا، ئۇنى مىراس قىلىپ ئېلىش ئۈچۈن ئاتىسىنىڭ ھايات تۇرۇشىنى خالىمايدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى قىسمىنىڭ باشقا بىر// مەنىسىمۇ بار: ئۇ ۋاقىتتا ئوغۇل ئاتىسىغا موھتاج بولمايدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «يُولْ يَراسُنْ *yol yarasun* — يولىڭىز ياراشسۇن، ئاقيوللۇق بولۇڭ» دېگىنىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان.

480
يُرِيدى yorïdï يۇردى، ماڭدى. اَرْ يُرِيدى *ər yorïdï* —//ئادەم يۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇرۇشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرِيرْ - يُرِيماقْ *yorïr - yorïmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا يُرُبْ كُنْدُزُ سَقْنُورْ كِجِكْدا اقلنب اُلْغاذُو سَقْنُورْ

tünlə yorup kündüz səvnür kiqikdə əvlənip uloqažu səvnür

كېچىلەپ يۇرسە كۈندۈزى سۆيۈنەر، كىچىك ئۆيلەنسە ياشانغاندا سۆيۈنەر.

يەنى كېچىسى يول ماڭسا كۈندۈزى خوشال بولىدۇ، چۈنكى ماڭغان يولى كۆزگە كۆرۈنمەي قالىدۇ؛ ياشلىقىدا ئۆيلەنسە ياشانغىنىدا خۇشال بولىدۇ، چۈنكى بالىلىرى ئۇنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ ــ دە، ئۇ ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

يِرادِي yïradï يىراقلاشتى. يِرادِي نانىڭ *yïradï nəŋ* ــــ نەرسە يىراقلاشتى (يِرارْ - يِراماقْ *yïrar - yïramaq*).

118 III

يَــزادِي yazadï باھارنى ئۆتكۈزدى. اَرْ قِشْــلاغْ دا يَــزادِي// *ər kïxlaoqda yazadï* ــــ ئادەم باھارنى قىشلاقتا ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَــزارْ - يَزامــاقْ *yazar - yazamaq*).

يُزادِي yozadï: قُوىْ يُزادِي *koy yozadï* ــــ قوي قىسىر قالدى. ھەرقانداق بىر ھايۋان ئەركىكى چاپقاندىن كېيىنمۇ قىسىر قالسا شۇنداق دېيىلىدۇ. پەقەت بايتالغا بۇ سۆز ئىشلىتىلمەيدۇ. «بِي قِسِرْ بُلْــدِي *bi kïsïr boldï* ــــ بايتال قىسىر قالدى» دېيىلىدۇ (يُزارْ - يُزاماقْ *yozar - yozamaq*).

يَــزادِي yəzədi جېسىدى ~ دېسىدى، تەكشۈردى. يَــزاكْ قَمُــغْ يِــيرِكْ يَــزادِي *yəzək kamuoq yərig yəzədi* ــــ جېسەكچى قىسىم (دۇشمەن بولۇپ قالمىسۇن دەپ) پۈتۈن يەرنى جېسەپ چىقتى (يَزارْ - تَزاماكْ *yəzər - yəzəmək*). بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

يَشــادِي yaxadï ياشىدى. اَرْ اُزُونْ يَشــادِي *ər uzun yaxadï* ــــ ئادەم ئۇزۇن ياشىدى (يَشارْ - يَشاماقْ *yaxar - yaxamaq*).

يَــرُودِي yarudï يورۇپ - ياشناپ كەتتى: خۇشال بولدى. اَرْ يَــرُودِي يَشُــودِي *ər yarudï yaxudï* ــــ ئادەم//يورۇپ - ياشناپ كەتتى، يەنى خۇشال بولدى. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، «يَشُودِي» بىلەن بىللە ئىشلىتىلىدۇ (يَرُورْ، يَشُورْ - يَرُوماقْ، يَشُوماقْ *yarur, yaxur - yarumaq, yaxumaq*).

119 III

يَغُودى yaoqudï يېقىنلىدى، يېقىنلاشتى. بَكْ كَلْماكِي يَغُودى *bəg kəlməki yaoqudï* —— بەگنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغُورْ – يَغُوماقْ *yaoqur - yaoqumaq*).

يَلادى yaladï يالا چاپلىدى، تۆھمەت قىلدى. اُلْ اَنكَرْ اُغْرى يَلادى *ol aŋar ooqrï yaladï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ئوغرى دەپ يالا چاپلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلارْ – يَلَماقْ *yalar - yalamaq*).

يُلادى yələdi يۆلىدى، تىرەك قويدى. اُلْ تامِغْ يُلادى *ol tamïoq yələdi* —— ئۇ تامنى يۆلىدى،يەنى تامغا تىرەك قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُلارَ – يُلامَاكْ *yələr - yələmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْ بِ تلارْمَنْ *uluoqnï tilərmən* [ئۇلۇغلۇقنى تىلەيمەن،
120 III
تَقارِينْ يُلارْمَنْ // *tavarïn yələrmən* تاۋار بىلەن يۆلەيمەن،
تلَكْ بِ بُلارْمَنْ *tiləkni bularmən* تىلەككە ئېرىشىمەن،
يِلْقِمْ اَنكَرْ اُبْلَنُورْ *yïlqim aŋar üplənür* ئاڭا مېلىم سەرپ قىلىنىدۇ.]

ئىلىم ئىستەيمەن، ئۇنى مال بىلەن يۆلەيمەن —— بۇ يەردە ئۇلۇغلۇق كۆزدە تۇتۇلىدۇ —— شۇ يول بىلەن تىلىكىمگە ئېرىشىمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن مال - مۈلكۈمنى پۈتۈنلەي سەرپ قىلىمەن.//
481

يُلىدى yülidi چۈشۈردى. اَرْ سَجْ يُلىدى *ər saq yülidi* —— ئادەم چاچ چۈشۈردى (يُلِيرْ – يُلِيماكْ *yülir - yülimək*).

121 III
يُلَيدى yulïdï: بَكْ بُذُونُغْ يُلَيدى *bəg bożunuoq yulïdï* ——//بەگ جامائەتكە ياردەم قىلدى[1] (يُلَير – يُلَيماقْ *yulïr - yulïmaq*)[2].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملە ئەرەبچە «اَىْ اَعْانَ الاَمِيرُ عَلَى القَوْمِ» دەپ بېرىلگەن. لېكىن، بۇ جۈملىدىكى «يُلِيدِي *yulïdi*» پېئىلىنىڭ يازما نۇسخا 423 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى ۋە 476 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىلىرىگە قارىغاندا، «بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەرەبچىدە «اَىْ اَغارَ الْاَمِير عَلَى القَوْمِ» دەپ بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز تەرجىمىدە ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «يُلَيدِي، يُلَيرْ، يُلَيماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنى ۋە بۇ پېئىلنىڭ باشقا دەرىجىلىرىگە ئاساسەن، ئىككىنچى بوغۇمدىكى «ى – يا» ھەرپىنى كەسرىنىڭ بەلگىسى ھېسابلاپ، بۇ پېئىلنى «*yulïr, yulïdï, yulïmaq*» دەپ ئالدۇق.

يِلِيدِى yïlïdï يىلىدى ~ ئىلىدى. سُۇقْ يِلِيدِى *suv yïlïdï* — سۇ ئىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلِيرْ – يِلِيماقْ *yïlïr - yïlïmak*).

يَمادِى yamadï يامىدى. اُلْ تُونْ يَمادِى *ol ton yamadï* — ئۇ تون يامىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// III 122 (يَمارْ – يَماماقْ *yamar – yamamak*)[1].

يَنُودِى yanudï كاپلىدى، بىلىدى. اَرْ بِجاكْ يَنُودِى *ər piqək yanudï* — ئادەم پىچاق بىلىدى. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كاپلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بىلەپ ئىتتىتىلگەندىن كېيىن قولغا كاپلىسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَنُورْ – يَنُوماقْ *yanur - yanumak*).

يَنِيدِى yənidi يەڭگىدى ~ يەڭگىدى، تۇغىدى. اُراغُتْ يَنِيدِى *uraqut yənidi* — خوتۇن يەڭگىدى (يَنِيرْ – يَنِيماكْ *yənir - yənimək*).

بۇ سۆز پەقەت خوتۇنلارنىڭ تۇغۇتىغىلا ئىشلىتىلىدۇ. ھايۋانلارغا نىسبەتەن، تۇغۇلغان نەرسىنىڭ ئېتى ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا «لادِى *ladï // lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلسا، تۇغقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئىنەك تۇغسا «اِنكاكْ بُزاغُولادِى *iŋək buzaquladï* — ئىنەك موزايلىدى» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «بُزاغُو *buzaqu*» سۆزىگە «لادِى *ladï // lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ تۇغقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل ياسالغان. قۇش بالىسىغا «بَلا *bala*» دېيىلىدۇ. «قۇش تۇغدى» دېمەكچى بولسا، III 123 «قُشْ بَلالادِى *qux balaladï*» — قۇش بالىلىدى» دېيىلىدۇ. پەقەت بايىتال ئۇچۇن بۇنداق دېيىلمەيدۇ، چۇنكى بايىتال بالىسىغا «قُلُنْ *qulun*» — قۇلۇن» دېيىلىدۇ. بايىتال تۇغسا، «قِسْرَقْ قُلْنادِى *qïsraq qulnadï*» — بايىتال قۇلۇنلىدى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە قائىدە بويىچە «قُلُنْلادِى *qulunladï*» دېيىلمىشى كېرەك ئىدى، ئۇنداق دېيىلمىدى. چۇنكى، «ل – *l*» بىلەن «ن – *n*» تاۋۇشلىرى بىر ئورۇندىن چىقىدىغان بولغاچقا، ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ[2]. بۇنىڭ بىلەن سۆز يېنىكلەيدۇ. يەنە «اَرْسْلانْ اَنُوكْلادِى *arslan ənüklədi*» — ئارسلان ئاسلانلىدى» دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. «قُلْنادِى *qulnadï*» سۆزى «*qulun*» سۆزىگە پېئىل ياسىغۇچى «*a*» قوشۇلغاندىن كېيىن، تۇپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «*u*» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «*qul(u)nadï > qulnadï*» بولغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن 925 - بەت 1 - ئابزاستىكى ھەرپى ئىللەت بولمىغان ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن پېئىل ياساش قائىدىسىگە قارالسۇن.

«اُراغُـــتْ يَنـــيدى *uraoqut yənidi* — خوتۇن يەڭگـدى» سـۆزىنىڭ ياسىلىشىغا ئىككى خىل قاراش مۇمكىن:

بىرىنچى، بۇ سۆز «يَـنِكْ نـانْكْ *yənig nəŋ* — يېنىك نەرسە» سۆزىدىن ئېلىنغان. خوتۇن يۈكىنى قويۇش، يەنى تۇغۇش بىلەن يېنىكلەيدۇ، شۇڭا «يَنيدى *yənidi* — يەڭگىدى» دېيىلىدۇ. «ن — *n*» ھەرپى//124 III بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىنغان، ھالبۇكى قائىدە بويىچە زەممىلىك ئوقۇلسا بولاتتى.

ئىككىنچى، بۇ سۆز «يِـــينْ *yən*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «تەن» دېمەكتۇر. بۇ «خوتۇن ئۆزىدىن بىر تەن چىقاردى» دېگەنلىكتۇر.//482 بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ياخشى.

125 III
ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَلْبِرَدِي yəlpirdi يەلپۈدى، ئەستى: ئىرغاڭلىدى. يِلْ يَلْبِرَدِي *yəl yəlpirdi* — سەلكىن يەلپۈدى، يەنى ئەستى. اَرْ يِلْبِرَدِي *ər yəlpirdi* — ئادەم (جىن تەگكەندەك) ئىرغاڭلىدى[1].

يِلْبِرَدِي[2] yəlpirdi 126 III نەملىدى. كَبَكْ يِلْبِرَدِي // *kəpək yəlpirdi* — كېپەك نەملەندى. يەرگە سۇس يامغۇر چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يَغْمُرْ يِلْبِرَدِي *yaoɣmur yəlpirdi* — يامغۇر يەرنى نەمدىدى (يِلْبِرارْ – يِلْبِرَماكْ *yəlpirər - yəlpirmək*).

يَبْتُرْدِي yapturdï ياپتۇردى، ئەتتۇردى. اُلْ اَنكَرْ قَبُغْ يَبْتُرْدِي *ol aŋar kapuoɣ yapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قوۋۇق ياپتۇردى. اُلْ اَنكَرْ تامْ يَبْتُرْدِي *ol aŋar tam yapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تام ئەتتۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَتْماكْ يَبْتُرْدِي *ol aŋar ətmək yapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا نان ياپتۇردى (يَبْتُرُرْ – يَبْتُرْماقْ *yapturur - yapurmak*).

يَتُّرْدِي yatturdï ياىدۇردى: تارقاتقۇزدى. اُلْ اَنكَرْ تُشاكْ يَتُّرْدِي *ol aŋar təxək yatturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تۆشەك ياىدۇردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېيىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَتُّرُرْ – يَتُّرْماقْ *yatturur - yatturmak*). سۆزنىڭ ئەسلى «يَذْتُرْدِي *yaždturdï*» بولۇپ، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن. مَنْ اَنكَرْ سُوسِنْ يَتُّرْدُمْ *mən aŋar süsin yatturdum* — // مەن 127 III ئۇنىڭغا قوشۇننى تارقاتقۇزدۇم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن ئىككى مىسالدا پېئىلنىڭ «ر – r» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، بۇ بابتىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ر – r» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، بۇ بابتىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ساكىنلىق قىلىپ ئالدۇق.

يُتُـــــرْدُمْ yotturdum سـۈرتكـۈزدۈم، ئـۆچـۈرگـۈزدۈم. مَـــــنْ اَنكَـــــرْ بِتِـــــكْ يُتُـــــرْدُمْ *mən anar bitik yotturdum* — مـەن ئـۇنـىڭغا خـەت ئۆچـۈرگـۈزدۈم. سـۆزنـىڭ ئەسـلى «يُـــــذْتُرْدُمْ *yożturdum*» دۇر. هـەرقانـداق بـىر نەرسـىنى ئـىزى يوقالغـۇدەك دەرىجـىده سـۈرتـۈپ ئۆچـۈرگـۈزسەڭـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـمـدۇ (يُتُـــــرُرْمَنْ - يُتُرْمَـــــاقْ *yottururmən - yotturmak*).

يِتُـــــرْدِى yittürdi يـىتـتـۈرگـــۈزدى، يوقاتـتـــۈردى. اُلْ اَنكَـــــرْ يَرْمَـــــاقِنْ يِتُـــــرْدِى *ol anar yarmakïn yittürdi* — ئـۇ ئـۇنـىڭغا يـارمـىقـىنى (پـۇلـىنى) يوقاتـتـۈردى. باشـقـىلاردـمـۇ شـۇنداق (يِتُـــرُرْ - يِتُرْمَـــاكْ *yittürür - yittürmək*). بـىر نەرسـىنى يـىغـىشـتـۇرۇپ يـاكى بوغچـىغـا سـېلـىپ بـىراۋغـا ساقلاتسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـمـدۇ. سۆزنـىڭ ئەسلى «يَذْتُرْدُمْ[1] *yiżtürdüm*» بولۇپ، ئـىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَرْتُرْدِى yarturdi يـاردۇردى.//[128 III] اُلْ اَنكا يِغاجْ يَرْتُرْدِى *ol anа yïoqaq yarturdï* — ئـۇ ئـۇنـىڭغا ياغاچ ياردۇردى. باشـقـىلاردـمـۇ شـۇنداق (يَرْتُرُرْ - يَرْتُرْماقْ *yarturur - yarturmak*).

يَرْتُرْدِى yirtürdi يـىردۇردى. اُلْ اَنكَرْ بُتِقْ يَرْتُرْدِى *ol anar putïk yirtürdi* — ئـۇ ئـۇنـىڭغا شاخ يـىردۇردى (يَرْتُرُرْ - يَرْتُرْماكْ *yirtürür - yirtürmək*).//[483]

يَزْتُرْدِى yazturdi يەشـتـۇردى. اُلْ اَنكَرْ تُكُـــونْ يَزْتُـــرْدِى *ol anar tügün yazturdï* — ئـۇ ئـۇنـىڭغا تـۈگـۈن يەشـتـۇردى.

يَزْتُـــــرْدِى yazturdï ئـازدۇردى، ئـېزىقـتـۇردى، خاتالاشـتـۇردى. اُلْ اَنِى اُقْتَـــــا يَزْتُـــــرْدِى *ol anï okta yazturdï* — ئـۇ ئـۇنى ئـوق ئـېتـىشـتـا ئـازدۇردى. سـۆزده ئازدۇرۇلسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـمـدۇ (يَزْتُرُرْ - يَزْتُرُماقْ *yazturur - yazturmak*).

يُزْتُرْدِى yüztürdi ئـۈزدۇردى، سـويدۇردى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ يُزْتُرْدِى *ol anar koy yüztürdi* — ئـۇ ئـۇنـىڭغا قوي تېرىسـىنى سويدۇردى. باشـقـىلاردـمـۇ شـۇنداق. اُلْ اَنِ سُقْدا يُزْتُـــرْدِى *ol anï suvda yüztürdi* — ئـۇ ئـۇنى سـۇدا//[129 III] ئـۈزدۇردى (يُزْتُـــرُرْ - يُزْتُرْمَـــاكْ *yüztürür - yüztürmək*).

يَغْتُـــرْدِى yaoqturdï ياغـدۇردى. تَنكْـــرِى يَغْمُـــرْ يَغْتُـــرْدِى *tənri yaoqmur yaoqturdï* — تـەڭرى يامغـۇر ياغـدۇردى. باشـقا نەرسـىلەرنى ياغدۇرسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـمـدۇ

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ كېيىنكى پېئىلنىڭ باش هەرپى فەتھىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنى مۇشۇ پېئىلنىڭ ئەسلىي شەكلى بولغىنى ئۈچۈن كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

(يَغْتُرُرْ – يَغْتُرْماقْ yaoqturur - yaoqturmak).

يِغْتُرْدِى yïoqturdï يىغدۇردى، دۆۋلەتتى، چەشلەتتى؛ توستى. اُلْ اَنكَـرْ تَـرِغْ يِغْتُـرْدِى *ol aŋar tarïoq yïoqturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي دۆۋلەتتى، يەنى چەشلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك ئادەم تاماقتىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن توختىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يِغْتُرُرْ – يِغْتُرْماقْ yïoqturur - yïoqturmak).

يِغْتُـرْدِى[1] yüvtürdï بەرگۈزدى، بەردۈردى. اُلْ قَداشِـنكا نـانكْ يِغْتُـرْدِى *ol kadaxïŋa nəŋ yüvtürdi* — ئۇ يېقىنلىرىغا ۋە قېرىنداشلىرىغا مال بەرگۈزۈپ يېقىنچىلىق قىلدۇردى (يِغْتُرُرْ - يِغْتُرْماكْ yüvtürür - yüvtürmək). 130 III //

يُقْتُرْدِى yuvturdï يۇمىلاتقۇزدى، دۇگىلەتتۈردى. اُلْ تُبِقْ يُقْتُرْدِى *ol topïk yuvturdï* — ئۇ توپنى يۇمىلاتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْتُـرُرْ – يُقْتُرْمـاقْ yuvturur - yuvturmak).

يَقْتُـرْدِى yak‚turdï ياقتۇردى؛ ئوت قويدۇردى. اُلْ باشْـقا يَقِـغْ يَقْتُـرْدِى *ol baxka yakïoq yak‚turdï* — ئۇ جاراھەتكە مەلھەم ياقتۇردى. اُلْ اَنكْ اَڤنكا اُوتْ يَقْتُرْدِى *ol anïŋ əviŋə ot yak‚turdï* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىگە ئوت قويدۇردى (يَقْتُرُرْ – يَقْتُرْماقْ yak‚turur - yak‚turmak). كىشى بىر نەرسىگە تېگىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُقْتُـرْدِى yuk‚turdï يۇقتۇردى. اُلْ اَنـكْ تۇنكـا يِبـارْ يُقْتُـرْدِى *ol anïŋ tonïŋa yïpar yuk‚turdï* — ئۇ ئۇنىڭ تونىغا (كىيىمگە) ئىپار يۇقتۇردى (يُقْتُرُرْ – يُقْتُرْماقْ yuk‚turur - yuk‚turmak).

يِقْتُرْدِى yïk‚turdï يىقتۇردى ~ يىقىتتۇردى. اُلْ اَنكْ اَڤنْ يِقْتُـرْدِى *ol anïŋ əvin yïk‚turdï* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى يىقىتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقْتُـرُرْ – يِقْتُرْمـاقْ yïk‚turur - yïk‚turmak). 131 III //

يِكْتُـرْدِى yiktürdi: تـارْ اُتُـكْ اَذاقِـغْ يِكْتُـرْدِى *tar ətük aʒakïoq yiktürdi* — تار ئۆتۈك ئاياغنى قىسىپ قويدى، يالاپ كەتتى (يِكْتُـرُرْ – يِكْتُرْمـاكْ yiktürür - yiktürmək).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «يِغْتُرْدِى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن «يُڤْـدِى *yüvdi* — ياردەم قىلدى» پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى دەپ ھېسابلاپ، «*yüvtürdi*» دەپ ئالدۇق.

يَلْتُرْدِي yalturdï يالىلداتتى. تُپِي اُوتُغْ يَلْتُــرْدِي *tüpi otuoq yalturdï* — شامال ئوتنى يالىلداتتى (يَلْتُرُرْ — يَلْتُرْماقْ *yalturur - yalturmak*).

يُلْتُرْدِي yulturdï يۇلدۇردى: قۇتۇلدۇردى. اُلْ بُلُنُــغْ يُلْتُــرْدِي *ol bulunuoq yulturdï* — ئۇ تۆلەم بېرىپ تۇتقۇننى قۇتۇلدۇردى.// اُلْ تَقاغُونِ يُلْتُرْدِي *ol takaoqunï yulturdï* — ئۇ توخۇنى يۇلدۇردى، يەنى توخۇنىڭ پەيلىرىنى يۇڭداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يۇڭلۇق بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇڭىنى يۇلدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ قُلِنْ يُلْتُرْدِي *ol kulïn yulturdï* — ئۇ قولىنى تۆلەم بەرگۈزۈپ (قوللۇقتىن) قۇتۇلدۇردى (يُلْتُرُرْ – يُلْتُرْماقْ *yulturur - yulturmak*).

يُمْتُرْدِي yümtürdi يۇمدۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوزِنْ يُمْتُــرْدِي *ol anïŋ kөzin yümtürdi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىنى يۇمدۇردى (يُمْتُرُرْ – تُمْتُرْماكْ *yümtürür - yümtürmək*).// III 132

يَبْجُرْدِي yapqurdï يېپىشتۇردى. اُلْ اُقّا يُكْ يَبْجُرْدِي *ol okka yük yapqurdï* — ئۇ ئوققا يەي يېپىشتۇردى. «ف - v» بىلەن «يَڤْجُــرْدِي *yavqurdï*» دېيىلىدىغان شەكلىمۇ بار (يَبْجُرُرْ – يَبْجُرْماقْ *yapqurur - yapqurmak*).

يُنْجِــرْدِي yunqïrdï يامانلاشتى، يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى. اَرْ ايشِــي يُنْجِــرْدِي *ər ïxï yunqïrdï* — ئادەمنىڭ ئىشى يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى (يُنْجِــرارْ – يُنْجِرْماقْ *yunqïrar - yunqïrmak*).

يَلْدِرْدِي[1] yəldirdi: يِلْ يَلْدِرْدِي *yəl yəldirdi* — شامال چىقتى (يَلْــدِرارْ – يَلْــدِرْماكْ *yəldirər - yəldirmək*).

يُمْدَرْدِي yumdardï يىغدى، توپلىدى. اُلْ كِشِي نِ يُمْــدَرْدِي *ol kixini yumdardï* — ئۇ كىشىلەرنى يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُمْــدَرُرْ – يُمْــدَرْماقْ *yumdarur - yumdarmak*).// III 133

يُنْدُرْدِي yandurdï ياندۇردى، قۇستى. اُلْ اَنِ اَڤْكــا يُنْــدُرْدِي *ol anï əvgə yandurdï* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە ياندۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ يُنْدُرْدِي *ər yandurdï* — ئادەم

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىدا بىرىنچى «ى – يا» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىنىڭ فەتھىلىكلا كەلگىنىگە ئاساسەن، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ياندۇردى، يەنى قۇستى. بۇ سۆز «يُنْدِي yundi» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. قورقۇتۇش ئۇچۇنمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُنْدُرُرْ - يُنْدُرْماقْ yandurur – yandurmak)[1].

يِنْدُرْدِي yindürdi ئاختۇرتتى ~ ئاختۇرغۇزدى. اَنكْ اَقِنْ يِنْدُرْدِي anïŋ əvin yindürdi — ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى، يەنى ئۇ يوقاتقان نەرسىسىنى گۇمان قىلىپ، ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى (يِنْدُرُرْ - يِنْدُرْماكْ yindürür - yindürmək) III//134.

يَبْشُرْدِي yapxurdï يېپىشتۇردى. اُوقّا يِلِمْ يَبْشُرْدِي okka yəlim yapxurdï — ئۇ ئوققا يېلىم (بىلەن پەي) يېپىشتۇردى[2]. بۇ سۆزنىڭ «ج – q» بىلەن ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار (يَبْشُرُرْ - يَبْشُرْماقْ yapxurur - yapxurmaq). شۇنىڭغا ئوخشاش بۇ خۇسۇسىيەت ئەرەبچىدىمۇ بار، «بَهْرامْ چُوبِينْ» سۆزى ئەرەبچىلەشتۇرۇلۇپ «شُوبِينْ» دېيىلگىنىدەك.

يَتْغُرْدِي yatoqurdï ياتقۇزدى. اُلْ اَنِ يَتْغُرْدِي ol anï yatoqurdï — ئۇ ئۇنى ياتقۇزدى، ئۇخلاتتى (يَتْغُرُرْ - يَتْغُرْماقْ yatoqurur - yatoqurmaq).

يَلْقَرْدِي yalvardï يالۋاردى ~ يالۋۇردى. اُلْ مَنكا يَلْقَرْدِي ol maŋa yalvardï — ئۇ ماڭا يالۋۇردى ۋە مۇراد - مەقسىتىنى ھاسىل قىلىشنى تىلدى (يَلْقَرُرْ – يَلْقَرْماقْ yalvarur - yalvarmaq).

يَلْقِرْدِي yəlvirdi يەلپۇندى، لەپىلىدىدى. تُلْقِرْ يَلْقِرْدِي tülvir yəlvirdi — كېلىنىڭ كۆشۈگىسى (چىملىدىقى)//III 135لەپىلىدىدى (يَلْقِرارْ - يَلْقِرْماكْ yəlvirər - yəlvirmək)[3].

---

[1] يازما نۇسخىنىڭ بۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «يُنْدِي yundi» شەكلىمۇ بار، دەپ كۆرسەتكىنىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى «يَغْ» شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە بىرىنچى ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ، «yandurdï, yandurur, yandurmaq» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ مىسالدىكى «اُوقّا»نىڭ ئەرەبچىسى يوق. بىز ئەسلىي تېكىست بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «يَلْقِرْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن ئۈستىگە «ك – k» ھەرپىنى قوشۇپ، «يَلْقِرْماكْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. بۇ سۆز «يَلْ yəl»دىن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇنىڭ مەستىرىنى «ك – k» بىلەن «yəlvirmək» دەپ ئالدۇق.

يِلْمِرْدِى yilmirdi ئىلىغلىق تۇردى، ئىلاي دېدى. سُوغْ يِلْمِـرْدِى *suv yilmirdi* — سۇ ئىللاي (ئىسسىق) دەپ قالدى (يِلْمِرارْ - يِلْمِرْماكْ *yilmirər - yilmirmək*)[1].

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر485

يَيْتُرْدِى yayturdï چايقاتتى. اُلْ تُونِنْ سُـقْدا يَيْتُـرْدِى *ol tonïn suvda yayturdï* — ئۇ تونىنى سۇدا چايقاتتى. ھەرقانداق نەرسە سۇدا چايقىتىلسا، مىدىرلىتىلسا شۇنداق//دېيىلىدۇ III 136 (يَيْتُرُرْ - يَيْتُرْماقْ *yayturur - yayturmak*).

يَلْبِشْدِى yəlpixdi يەلپۇشتى، قورۇشتى. اُلْ اَنكَرْ سِنكاكْ يَلْبِشْدِى *ol anar siŋək yəlpixdi* — ئۇ ئۇنىڭغا چۈن قورۇشۇپ بەردى. يەلپۇشۇپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَلْبِشُرْ - يَلْبِشْماكْ *yəlpixür - yəlpixmək*).

يَلْبِشْدِى yəlpixdi نەملەشتى. كَبَاكْ يَلْبِشْـدِى *kəpək yəlpixdi* — كېپەك نەملەشتى، نەملىكتىن بىر - بىرىگە چاپلاشتى (يَلْبِشُـورْ - يِلْبِشْـماكْ *yəlpixür - yəlpixmək*).

يِرْتِشْدِى yïrtïxdï يىرتىشتى. اُلْ اَنكَـرْ بُـوزْ يِرْتِشْـدِى *ol anar boz yïrtïxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا بۆز يىرتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرْتِشُـورْ - يِرْتِشْـماقْ *yïrtïxur – yïrtïxmak*).

يُرْتُشْدِى yortuxdï يورتۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِـلا يُرْتُشْـدِى *ol mənïŋ bilə yortuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات يورتۇشتى (يُرْتُشُورْ - يُرْتُشُماقْ *yortuxur - yortuxmak*).

يَبْرُشْـدِى yapruxdï يوپۇرۇشتى، تۇزلەشتى. اُلْ اَنكَـرْ يِـيرْ يَبْرُشْـدِى *ol anar yər yapruxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا يەر// يوپۇرۇشۇپ III 137 (تۇزلىشىپ) بەردى (يَبْرُشُورْ - يَبْرُشْماقْ *yapruxur - yapruxmak*).

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئۇنىڭ باشقا دەرىجىلىرى ۋە ئۇنىڭغا سۆز ياساش ئۈچۈن قوشۇلغان قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن قۇرۇلغىنىدىن قارىغاندا «ق - *q*» بىلەن كېلىشى لازىم ئىدى. بىز بۇ يەردە يازما نۇسخىدىكى شەكلى بويىچە «ك - *k*» بىلەن ئالدۇق.

يَتْرُشْدِي yətrüxdi يەتكۈزۈشتى. ئالار ئىككى بىر بىرگە ئات يَتْرُشْدِي *olar ikki bir birgə at yətrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە ئات يەتكۈزۈشۈپ بەردى، باشقىلاردەك شۇنداق (يَتْرُشُور - يَتْرُشْماقْ *yətrüxür - yətrüxmək*).

يَشْرُشْدِي yaxruxdï يوشۇرۇشتى. ئالار سُوزُكْ يَشْرُشْدِي *olar sözüg yaxruxdï* — ئۇلار سۆزنى يوشۇرۇشتى، يەنى ئۇلار بىرلىكتە سۆز يوشۇرۇشتى. باشقىلاردەك شۇنداق (يَشْرُشُورْ - يَشْرُشْماقْ *yaxruxur - yaxruxmaq*).

يُغْرُشْدِي yuoqruxdï يۇغۇرۇشتى، شىلىمىلاشتى. ئۇ ئۇنىڭغا ئۇن (خېمىر) يۇغۇرۇشۇپ بەردى. سُذُقْ اَغِزْدا يُغْرُشْدِي *suzuk aoqïzda yuoqruxdï* - تۇكۇرۇك (شۆلگەي) ئېغىزدا شىلىمىلاشتى (يُغْرُشُورْ - يُغْرُشْماقْ *yuoqruxur- yuoqruxmaq*).

يُكْرُشْدِي yügrüxdi يۈگۈرۈشتى. ئاغىلانْ يُكْرُشْدِي *oqlan // yügrüxdi* — 138 III بالىلار يۈگۈرۈشتى. باشقىلاردەك شۇنداق (يُكْرُشُور - يُكْرُشْماقْ *yügrüxür - yügrüxmək*)[1].

يَمْرَشْدِي yamraxdï قوشۇلدى، ئارىلاشتى. قُوزِي يَمْرَشْدِي *kozï yamraxdï* — قوزا (ساغلىقلارغا) قوشۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُجْنكارْ تَكا سَشِلْدِي *koqnar təkə səxildi* [قوچقار، تېكە ئايرىلدى،
سَغْلِقْ سُرُكْ قُشُلْدِي *saoqlïk sürük koxuldï* ساغلىق پادىسى توپلاندى،// 139 III
سُوتْلرْ قَمُغْ يُشُلْدِي *sütlər kamuoq yuxuldï* سۈتلەر ھەممىسى ئاقتى،
اُغْلَقْ قُزِي يَمْرَشُورْ *oqlak kozï yamraxur* ئوغلاق، قوزىلار قوشۇلدى.]

ياز تەسۋىرلىنىپ، شۇنداق دېيىلمدۇ: ياز كەلگەچكە قوچقار، تېكىلەر ساغلىق ئۆچكىلەردىن ئايرىلدى،// 486 ساغلىق پادىلىرى سېغىشقا توپلاندى، يېلىنلىرىدىن كۆپلەپ سۈت ئاقتى، قوزىلار ئانىلىرىغا قوشۇلدى، قايتا سېغىلمىدى.

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «يُكْرُشْماقْ» شەكلىدە كەلگەن. سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك - g» كەلگەنلىكتىن، ئۇنىڭ مەستىرىمۇ «ك - k» بىلەن كېلىشى لازىم ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

يَمْرُشْدِي yəmrüxdi يېمىرىشتى، قومۇرۇشتى. اُلْ اَنكَرْ يغاجْ يَمْرُشْدِي *ol aŋar yïoqaq yəmrüxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا دەرەخ قومۇرۇشۇپ بەردى (يَمْرُشُورْ - يَمْرُشْماكْ *yəmrüxür - yəmrüxmək*).

يَتْغَشْدِي yatoqaxdï يېتىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا يَتْغَشْدِي *ol anïŋ birlə yatoqaxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە يېتىشتى (يَتْغَشُورْ - يَتْغَشْماقْ *yatoqaxur - yatoqaxmak*).

يَلْغَشْدِي yaloqaxdï يالاشتى. اُلارْ بالْ يَلْغَشْدِي *olar bal yaloqaxdï* — ئۇلار بال يالاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغَشُورْ - يَلْغَشْماقْ *yaloqaxur - yaloqaxmak*).

يُلْقَشْدِي yulqaxdï شىلىندى. يُلْقَشْدِي نانْكْ *nəŋ yulqaxdï* — نەرسە شىلىندى (يُلْقَشُورْ - يُلْقَشْماقْ *yulqaxur - yulqaxmak*). III 140 //

يُلْقُشْدِي yulquxdï يۇلۇشتى. اُلارْ بِيرْ اَكِنْدِيدِنْ نانْكْ يُلْقُشْدِي *olar bir əkindidin nəŋ yulquxdï* — ئۇلار بىر - بىردىن نەرسە (پايدا) يۇلۇشتى (يُلْقُشُورْ - يُلْقُشْماقْ *yulquxur - yulquxmak*).

يُرْكَشْدِي yərgəxdi يۆگەشتى، چىرماشتى. يِغاجْقا يِبْ يُرْكَشْدِي *yïoqaqqa yïp yərgəxdi* — دەرەخكە ئارغامچا يۆگەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە چىرماشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَشُورْ - يُرْكَشْماكْ *yərgəxür - yəgrəxmək*).

يِبْلَشْدِي yïplaxdï يىپلاشتى. اُراغُتْ لارْ يُوزِنْ يِبْلَشْدِي *uraqutlar yüzin yïplaxdï* — خوتۇنلار بىر- بىرىنىڭ يۈزىنى يىپلاشتى، بىر - بىرىنىڭ يۈزىگە يىپ سالدى (يِبْلَشُورْ - يِبْلَشْماقْ *yïplaxur - yïplaxmak*).

يِذْلَشْدِي yïżlaxdï يىدلاشتى ~ ھىدلاشتى، پۇراشتى. يِلْقِي يِذْلَشْدِي *yïlqï yïżlaxdï* — ھايۋانلار ھىدلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِذْلَشُورْ - يِذْلَشْماقْ *yïżlaxur - yïżlaxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

141 III

كِشِي سُوزْلَشُو يِلْقِي// يِذْلَشُو *kixi sözlaxü yïlqï yïżlaxu*

كىشى سۆزلىشىپ، ھايۋان ھىدلىشىپ.

كىشىلەر ئۆزئارا سۆزلىشىپ بىر - بىرىنى چۈشەنگىنىدەك، ھايۋانلارمۇ بىر - بىرىنى ھىدلىشىپ چۈشىنىشىدۇ.

يَذْلِشْدِي yażlïxdï يېيىلمىشتى. سُو يَذْلِشْدِي *sü yażlïxdï* — قوشۇن يېيىلمىشتى، يەنى تەرەپ- تەرەپكە تارقىلىپ كېتىشتى. سۈيۇق سىياھ ناچار قەغەزگە يېيىلىپ كەتكىنىدەك، ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىدە يېيىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَذْلِشُورْ - يَذْلِشْماقْ *yażlïxur - yażlïxmak*).

يُذْلُشْدِي yożluxdï ئۆچۈپ كېتىشتى. بِتِكْ لارْ يُذْلُشْدِي *bitiklər yożluxdï* — كىتابتىكى خەتلەر ئۆچۈپ كېتىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُذْلُشُورْ - يُذْلُشْماقْ *yożluxur - yożluxmak*).

يَزْلِشْدِي yazlïxdï يېشىلمىشتى. تُكُونْ لارْ يَزْلِشْدِي *tügünlər yazlïxdï* — تۈگۈنلەر يېشىلمىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزْلِشُورْ - يَزْلِشْماق *yazlïxur - yazlïxmak*).

يِغْلِشْدِي yïoqlïxdï يىغىلمىشتى. سُو قَمُغْ يِغْلِشْدِي *sü qamuoq yïoqlïxdï* — پۈتۈن قوشۇن يىغىلمىشتى (يِغْلِشُورْ // III 142 - يِغْلِشْماقْ *yïoqlïxur - yïoqlïxmak*).

يُفْلُشْدِي yuvluxdï يۇمىلاشتى. قُرُمْلارْ قَمُغْ يُفْلُشْدِي *qorumlar qamuoq yuvluxdï* — بارلىق قورام تاشلار يۇمىلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُفْلُشُورْ - يُفْلُشْماقْ *yuvluxur - yuvluxmak*). // 487

يَمْلَشْدِي yamlaxdï يامىلاشتى ~ يامداشتى، سۈپۈرۈشتى. اُلْ اَنكَرْ اَفْ يَمْلَشْدِي *ol aŋar əv yamlaxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆي سۈپۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمْلَشُورْ - يَمْلَشْماقْ *yamlaxur - yamlaxmak*).

يُمْلُشْدِي yumluxdï يۇمۇلۇشتى. كُوزْلارْ يُمْلُشْدِي *közlər yumluxdï* — كۆزلەر يۇمۇلۇشتى (يُمْلُشُورْ - يُمْلُشْماقْ *yumluxur - yumluxmak*). // III 143 ①

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى (يازما نۇسخا 472 - بەت)، مەجبۇرىي دەرىجىسى (يازما نۇسخا 485 - بەت)، سۈپەتداش شەكلى (يازما نۇسخا 468 - بەت) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بېرىلگەن. ئۆزلۈك دەرىجە مەستىرى (يازما نۇسخا 480 - بەت) ئاۋازال«ق - *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. شۇڭا، بىز بۇ يەردىكى ئۆملۈك دەرىجىسىنى «*yümlüxdi , yümlüxür, yümlüxmək*» بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىساقمۇ، شۇ دەۋردىلا بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا كېرەك، دەپ ئەسلىنى ئۆزگەرتمەي، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

يَرْسِقْدِي yarsïkdï ئايرىلىپ قالدى. اَرْ اُغْلُنْدِنْ يَرْسِقْدِي *ər ooqlundïn yarsïkdï* — ئادەم ئوغلىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئوغلى بىلەن دادىسى چۆلدە يولدىن ئېزىپ، بىرى بىر تەرەپكە، يەنە بىرى باشقا بىر تەرەپكە كەتكىنىگە ياكى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغىنىغا ئوخشاش (يَرْسِقارْ - يَرْسِقْماقْ *yarsïkar - yarsïkmak*).

يَتْسِكْتِي yətsikti ياشاندى؛ يېتىشۈپلىندى. اَرْ يَتْسِكْتِي *ər yətsikti* — ئادەم ياشاندى. قَجْغِنْ اَرْ يَتْسِكْتِي *kaqoqïn ər yətsikti* — قاچقۇن ئادەمگە يېتىشۈپلىندى (يَتْسِكارْ - يَتْسِكْماكْ *yətsikər - yətsikmək*).

يِرْتِلْدِي yïrtïldï يىرتىلدى، يىرتىلىپ كەتتى. تُونْ يِرْتِلْدِي *ton yïrtïldï* — تون يىرتىلىپ كەتتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْسا اُقِنْ كَزْكَرِبْ كِمْ تُرانِ يِغْدَجِي *atsa oqïn kəzgərip kim turanï yïoqdaqï*
تاغِغْ اَتِبْ اُغْرَسا اُوزِي قِيِي يِرْتِلُورْ // III 144 *taoqïoq atïp ooqrasa özi koyï yïrtïlur*

[ئوقنى گەز چىقىرىپ ئاتسا كىم تۇرانى قوغداپ قالالمىسۇن،
تاغقا قارىتىپ ئوق ئېتىلسا، (تاغنىڭ) ئۆزى ۋە ۋادىلىرى يىرتىلىدۇ
(پارە - پارە بولىدۇ).]

زامانىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: زامان ئوقنىنى گەزلەپ ئاتسا، كىم قورغانىنى قوغداپ قالالمىسۇن، ئەگەر ئۇ تاغنى نىشانلاپ ئاتسا، تاغنىڭ ئۆزىمۇ، ۋادىلىرىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

يَسْتَلْدِي yastaldï ياستۇق قويۇلدى؛ تەگدى، چۈشتى. يَسْتُقْ يَسْتَلْدِي *yastuq yastaldï* — ياستۇق قويۇلدى. اُقْ اَمَجْقا يَسْتَلْدِي *oq amaqka yastaldï* — ئوق نىشانغا تەگدى، چۈشتى (يَسْتَلُورْ - يَسْتَلْماقْ *yastalur - yastalmak*).

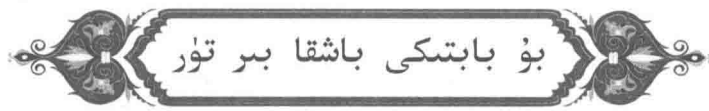
يَنْجِلْدِي yanqïldï يانچىلدى ~ يانجىلدى، يانجىلىپ كەتتى، مىجىلىپ كەتتى. قاغُونْ يَنْجِلْدِي *qaoqun yanqïldï* — قوغۇن مىجىلىپ كەتتى. قوغۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ مىجىلىپ - يانجىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَنْجِلُورْ - يَنْجِلْماقْ *yanqïlur - yanqïlmak*). // III 145

يَبْرُلْدِ yapruldï يېپىشتى، چاپلاشتى، كىگىزلەشتى، ئۆپرىدى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا يَبْرُلْدِ bir nəŋ birgə yapruldï — بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېپىشىپ كەتتى. تُونْ يَبْرُلْدِ ton yapruldï — تون ئۆپراپ، تارىلىپ كەتتى (يَبْرُلُورْ - يَبْرُلْماقْ yaprulur - yaprulmak).

يَتْرُلْدِ yətrüldi يەتكۈزۈلدى. سُنكُقْ بُرُنْقا يَتْرُلْدِ soŋuk burunqa yətrüldi — بىر نەرسىنىڭ ئاخىرى ئالدىغا يەتكۈزۈلدى (يَتْرُلُورْ — يَتْرُلْماكْ yətrülür - yətrülmək).

يُغْرُلْدِ yuoqruldï يۇغۇرۇلدى. اُنْ يُغْرُلْدِ un yuoqruldï — ئۇن (خېمىر) يۇغۇرۇلدى (يُغْرُلُورْ – يُغْرُلْماقْ yuoqrulur - yuoqrulmak).

يِغْرِلْدِ yïoqrïldï دۇگدەيدى، كىرىشتى. اَرْ تُمْلُغْقا يِغْرِلْدِ ər tumluoqqa yïoqrïldï — ئادەم سوغۇقتىن دۇگدەيدى. تُونْ يِغْرِلْدِ ton yïoqrïldï — كىيىم يۇغانلىقتىن كىرىشتى (يِغْرِلُورْ – يِغْرِلْماقْ yïoqrïlur - yïoqrïlmak). 488 146 III

يَيْقَلْدِ yayk,aldï چايقالدى، داۋالغۇدى. سُوقْ يَيْقَلْدِ suv yayk,aldï — سۇ چايقالدى. ھەرقانداق بىر سۇيۇق نەرسىنىڭ چايقىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىگە مايىل بولمۇپرىدىغان ئادەمگىمۇ بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَرْ كُنْكْلِي يَيِلْدِي يَيْقَلْدِ ər kөŋli yayïldï yayk,aldï» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ (يَيْقَلُورْ – يَيْقَلْماقْ yayk,alur - yayk,almak).

يَلْبِنْدِ yəlpindi يەلپۇندى، شامال داردى. اُغْلانْ يَلْبِنْدِ ooqlan yəlpindi — بالىغا شامال داردى. اُلْ اُوزِنكا يِيلْ يَلْبِنْدِ ol oziŋə yəl yəlpindi — ئۇ ئۆزىگە شامال يەلپۇندى، يەنى ئۆزىنى يەلپۇدى (يَلْبِنُورْ – يَلْبِنْماكْ yəlpinür - yəlpinmək).

يِرْتِنْدِ yïrtïndï يىرتىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تُونِنْ يِرْتِنْدِ ol tonïn yïrtïndï — ئۇ تونىنى يىرتىدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرْتِنُورْ – يِرْتِنْماقْ yïrtïnur - yïrtïnmak). 147 III

يَبْجُنْدِي yapqundï يېپىشتى، يېپىشىپ قالدى. اُقّا يِلمْ يَبْجُنْدِي okka yılım yapqundï — ئوققا يىلىم (بىلەن پەي) يېپىشتى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە يېپىشسىمۇ، چاپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَبْجِنُورْ – يَبْجِنْماقْ yapqïnur - yapqïnmak). بۇ سۆز «ش – x» بىلەن «يَبْشُنْدِي yapxundï»، «ف – v» بىلەن «يَفْجُنْدِي yavqundï» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تُكْرَنْدِي[1] yigrəndi يىرگەندى، سەسكەندى، تىكەنلەشتى. اَنِكْ يِينِ تُكْرَنْدِي anïŋ yəni yigrəndi — ئۇنىڭ تېنى سەسكەندى، تىكەنلەشتى. اَرْ اَتْنِ يِكْرَنْدِي // ər ətni yigrəndi — ئادەم ئەتتىن يىرگەندى، يەنى گۆشنى خام دەپ سەسكىنىپ يېمىدى (يِكْرَنُورْ – يِكْرَنْماكْ yigrənür - yigrənmək). III 148

يَخْسِنْدِي yahsïndï: اَرْ قَفْتَانْ يَخْسِنْدِي ər kavtan yahsïndï — ئادەم تون يېپىنچاقلىدى، يەنى تونىنى يېڭىنى ساپماي، ئىزمىسىنى ئەتمەي ئۇچىسىغا ئارتىۋالدى. كېپىنەك تون ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يېپىنچاقلىنىشىغمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَخْسِنُورْ – يَخْسِنْماقْ yahsïnur - yahsïnmak).

يَرْسِنْدِي yərsindï يەرلەشتى. ئولتۇراقلاشتى. اَرْ يِيرِكْ يَرْسِنْدِي ər yərig yərsindi — ئادەم بىر يەرنى يۇرت قىلىۋالدى، يەنى شۇ يەرگە يەرلىشىپ قالدى (يَرْسِنُورْ – يَرْسِنْماكْ yərsinür - yərsinmək).

يَمْسِنْدِي yəmsindi يەۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ اَشْ يَمْسِنْدِي ər ax yəmsindi — ئادەم ئاش يېمەكچى بولسىمۇ، ئۆزىنى ئاش يەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (يَمْسِنُورْ – يَمْسِنْماكْ yəmsinür - yəmsinmək).

يَلْغَنْدِي yaloqandï يالۋالدى. اَرْ جَنَاقْ يَلْغَنْدِي // ər qanak yaloqandï — ئادەم چاناق (ياغاچ ئاياق)نى يالۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغَنُورْ – يَلْغَنْماقْ yaloqanur - yaloqanmak). 149 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئۇچۇن بېرىلگەن مىسالنىڭ ئالدىنقىسى ئۆتكەن زامان شەكلىدە «تُكْرَنْدِي»، كېيىنكىسى «يِكْرَنْدِي» دەپ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «يِكْرَنور، يِكْرَنْماك» دەپ ئېلىنغان. شۇڭا، بىز مىسالنىڭ ئالدىنقىسىنىمۇ «يِكْرَنْدِي yigrəndi» دەپ ئالدۇق.

يَلْقَنْـــدِي yalvandï يالۋالـدى، يالـدى. اَرْ اَغْـــزِنْ يَلْقَنْـــدِي *ər aoqzïn yalvandï* —— ئـادەم تىلىنـى چىقمـىرىپ ئـاغزىنى يالۋالـدى (يَلْقَنُـــــورْ - يَلْقَنْمـــــاقْ *yalvanur - yalvanmak*).

يُلْقُنْدِي yulkundï يۇلقۇنـدى، سـويۇلۇپ كـەتتى. يُلْقُنْدِي نانـــكْ *yulkundï nəŋ* —— نەرسـە سويۇلۇپ كـەتتى (يُلْقُنُورْ - يُلْقُنْماقْ *yulkunur - yulkunmak*).

يُرْكَنْدِي yərgəndi يۆگـەندى ~ يۆگـەلدى. اُرُقْ يِغاجْقا يُرْكَنْـدِي *uruk yïoqaqka yərgəndi* —— 489 // ئارغامچـا دەرەخكـە يۆگـەلدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق. اَرْ يُغُرْقانْقـــا يُرْكَنْـــدِي *ər yoqurkanka yərgəndi* —— ئـادەم يوتقانغـا يۆگـەندى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (يُرْكَنُورْ — يُرْكَنْماكْ *yərgənür - yərgənmək*).

يِذْلَنْـــــدِي yïźlandï يىدلانـدى ~ ھىدلانـدى. اَتْ يِذْلَنْـــــدِي *ət yïźlandï* —— ئـەت (گـۆش) ھىدلانـدى، پـۇراپ قالـدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (يِـــذْلَنُورْ - يِـــذْلَنْماقْ *yïźlanur - yïźlanmak*). 150 III //

يَزْلَنْدِي yazlïndï يېشىلىپ كـەتتى. تُكُونْ يَزْلَنْدِي *tügün yazlïndï* —— تۈگـۈن يېشىلىپ كـەتتى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (يَزْلَنُورْ - يَزْلَنْماقْ *yazlïnur - yazlïnmak*).

يَزْلَنْـــدِي[1] yüzləndi يۈزلـەندى، يـۈز تاپـتى. اُلْ مَنكـــا يَزْلَنْـــدِي *ol maŋa yüzləndi* —— ئـۇ ماڭـا يۈزلـەندى. اَرْ يُزْلَنْـــــدِي *ər yüzləndi* —— ئـادەم خـەلق ئىچىـدە يۈز تاپتى. خەلقتىن ئابرۇي تەمە قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُزْلَنُورْ - يُزْلَنْمـــاكْ *yüzlənür - yüzlənmək*).

يَغْلَنْدِي yaoqlandï ياغلاندى، ياغلاشـتى. يَغْلَنْدِي نانكْ *yaoqlandï nəŋ* —— نەرسـە ياغلاشـتى (يَغْلَنُورْ - يَغْلَنْماقْ *yaoqlanur - yaoqlanmak*).

يُقْلُنْدِي yuvlundï يۇمـلاندى، يۇمـلاپ كەتتى. يُقْلُنْـــدِي نانـــكْ *yuvlundï nəŋ* —— نەرسـە يۇمـلاندى، يۇمـلاپ كـەتتى (يُقْلُنُورْ - يُقْلُنْماقْ *yuvlunur - yuvlunmak*). 151 III //

يَرْمَنْدِي yarmandï يارماشـتى ~ ياماشـتى. اَرْ تامْقـــا يَرْمَنْـــدِي *ər tamqa yarmandï* —— ئـادەم تامغـا ياماشـتى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (يَرْمَنُـــــورْ - يَرْمَنْمـــــاقْ *yarmanur - yarmanmak*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَزْلَنْدى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ يېڭىلىنىڭ مەنىسى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى مىسالدا ھەم كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكلىدىكى يېزىلىشىغا ئاساسەن «*yüzləndi*» دەپ ئالدۇق.

قائىدە

ھەرقانداق ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈملۈك پېئىلغا «ل – l» ھەرپى قوشۇلسا، ئۆتۈمسىز پېئىل ياكى مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدىم. ئۆتۈملۈك پېئىلغا «ن – n» ھەرپى قوشۇلسا، ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، «ئىشىكنى ئاچتى» دېگەن سۆز ئەرەبچىدە «فَتَحَ الْبابَ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىكى «فَتَحَ» سۆزى ئۆتۈملۈك پېئىل، ئۇنىڭغا «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇپ «اِنْفَتَحَ الْبابُ — ئىشىك ئېچىلىپ كەتتى» دېيىلگەندە، مەزكۇر پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانغان. دېمەك، «ن – n» قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىشى بىر نەرسىنى سۇندۇرسا «كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ» دېيىلىدۇ. ئۆزى سۇنۇپ كەتسە، «اِنْكَسَرَ» دېيىلىدۇ. كېيىنكى پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. بۇ تىل (تۈركىي تىل)دا «ئادەم تۈگىنىنى يەشتى» دېگەن سۆز «ار تۈگۈن يازدى ər tügün yazdï» دېيىلىدۇ. «تۈگۈن يېشىلىپ كەتتى» دېمەكچى بولسا، پېئىلغا «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇپ «تۈگۈن يازلىندى① tügün yazlïndï» دېيىلىدۇ. دېمەك، ئۆتۈملۈك پېئىل «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇشى بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندى، يەنى «تۈگۈن يېشىلدى» دېمەكچى بولۇنسا، پېئىلغا «ل – l» ھەرپى قوشۇلۇپ، «تۈگۈن يازلدى tügün yazïldï» دېيىلىدۇ. «ئۆزلۈكىدىن يېشىلىپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «ل – l، ن – n» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ «يازلىندى yazlïndï» دېيىلىدۇ. يەنە شۇنداق،«ئادەم توپ يۇمىلاتتى» دېمەكچى بولۇنسا، «ار توپيق يۇۋدى ər topïk yuvdï» دېيىلىدۇ. ئاندىن «توپيق يۇۋۇلدى topïk yuvuldï» دېيىلسە، «توپ يۇمىلىتىلدى» دېگەن بولىدۇ، توپنىڭ كۆمدۈر بىرى تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «توپ يۇمىلاپ كەتتى» دېيىش ئۈچۈن پېئىلغا يەنە بىر «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇپ «يۇۋلۇندى yuvlundï» دېيىلىدۇ.

152 III

490

① بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. «يازدى yazdï — يەشتى» پېئىلىنى ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بىر «ن – n» قوشۇلسا، «يازىندى yazïndï» بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، مىسال «يازلىندى yazlïndï» بولۇپ قالغان. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

دېيىلىدۇ.// «ن – n» ھەرپى «ل – l» ھەرپىگە قوشۇلۇشتىن بۇرۇن بۇ پېئىل ئىككى جەھەتتىن ئۆتۈمسىز ئىدى: III 153

بىرىنچىدىن، ئىش - ھەرىكەت نامەلۇم بىر ئادەم تەرىپىدىن ئىشلەنگەنلىكى، (ئىككىنچىدىن، ئۆزلۈكىدىن سادىر بولغانلىقى) ئۇچۇن بۇ پېئىل ئۆتۈمسىز ئىدى[1]. «ل – l» ھەرپىنىڭ يېنىغا «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن ئىش باشقىلارنىڭ تەسىرىسىز ئۆزلۈكىدىن بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا «يُقْدِي yuvdī — يۇمىلاتتى» پېئىلىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتتۇم. بۇ پېئىل ئىككى ھەرپلىك ۋە ئۆتۈملۈكتۇر. بۇنىڭغا «ل – l» ھەرپى قوشۇلۇپ «يُقُلْدِي yuvuldī» بولغاندا، نامەلۇم ئادەم تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىق ياكى ئۆزلۈكىدىن يۇمىلىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى جەھەتتىن ئۆتۈمسىزدۇر. ئاندىن يەنە، «ل – l» ھەرپىگە «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇپ، «يُقُلُنْدِي yuvlundī»// بولسا، «يۇمىلاپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى ھەرپلىكتىن ئۈچ ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە ئايلانغان ئۆتۈمسىز پېئىل بولىدۇ. 154 III

قائىدىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سالىم سۆزلەر بۆلۈمىدە بايان قىلىنىدى. بۇ پېئىللاردىكى بۇيرۇق، بولۇشسىزلىق ۋە باشقا قائىدىلەر يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەرگە ئوخشايدۇ.

155 III
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

---

[1] بۇ يەردە پېئىلنىڭ ئۆتۈمسىز بولۇشىدىكى بىرىنچى سەۋەب كۆرسىتىلگەن، ئىككىنچى سەۋەب كۆرسىتىلمىگەن. بىز ئاپتورنىڭ تۆۋەندە «يُقْدِي» پېئىلىنىڭ «نامەلۇم ئادەم تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىق ياكى ئۆزلۈكىدىن يۇمىلىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ» دېگىنىگە ئاساسەن، ئىككىنچى سەۋەب قىلىپ «ئۆزلۈكىدىن سادىر بولغانلىق»نى كىرگۈزۈپ قويدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يِغَجْلَنْـــدِي yïoqaqlandï دەرەخزارلاشتى، دەرەخزارلىققا ئايلاندى. يِـــيرْ يِغَجْلَنْـــدِي *yər yïoqaqlandï* —— يەر دەرەخزارلاشتى، يەنى دەرەخزارلىققا ئايلاندى (يِغَجْلَنُورْ - يِغَجْلَنْماقْ *yïoqaqlanur - yïoqaqlanmak*).

يَغِرْلَنْدِي yaoqïrlandï يېغىر بولدى. تَقَـــى يَغِرْلَنْـــدِي *təvə yaoqïrlandï* —— تۆگە يېغىر بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغِرْلَنُورْ - يَغِرْلَنْماقْ *yaoqïrlanur - yaoqïrlanmak*). يېغىر بولغانلىقتىن سۈركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُمُرْلَنْدِي yumurlandï توپلاندى. سُو يُمُرْلَنْـــدِي *sü yumurlandï* —— قوشۇن توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە.// III 156

يُلَرْلَنْـــدِي yularlandï نوختىلاندى. اَتْ يُلَرْلَنْـــدِي *at yularlandï* —— ئات نوختىلاندى (يُلَرْلَنُورْ - يُلَرْلَنْماقْ *yularlanur - yularlanmak*).

يَقُزْلَنْدِي yavuzlandï يامان دەپ ھېسابلىدى. اُلْ اَتِغْ يَقُزْلَنْدِي *ol atïoq yavuzlandï* —— ئۇ ئاتنى يامان (ئەسكى) دەپ ھېسابلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقُزْلَنُورْ - يَقُزْلَنْماقْ *yavuzlanur - yavuzlanmak*).

يَقَشْلَنْدِي yavaxlandï ياۋاشلاندى، يۇمشىدى. اَرْ يَقَشْـــلَنْدِي *ər // yavaxlandï* 491 —— ئادەم ياۋاشلاندى (يَقَشْلَنُورْ - يَقَشْلَنْماقْ *yavaxlanur - yavaxlanmak*).

يَمِشْـــلَنْدِي yəmixləndi مېۋىلىدى. يِغـــاجْ يَمِشْـــلَنْدِي *yïoqaq yəmixləndi* —— دەرەخ مېۋىلىدى (يَمِشْلَنُورْ - يَمِشْلَنْماكْ *yəmixlənür - yəmixlənmək*).

يَلِغْلَنْدِي yalïoqlandï: تَقُقْ يَلِغْلَنْـــدِي *takuk yalïoqlandï* —— خورازنىڭ تاجسى چىقتى. ئاتنىڭ يالى ئۆسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلِغْلَنُـــورْ - يَلِغْلَنْمـــاقْ *yalïoqlanur - yalïoqlanmak*).// III 157

يَرِقْلَنْدِي yarïk,landï زەنجىرلىك ساۋۇت كىيدى، تەڭگىلىك ساۋۇت كىيىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرِقْلَنُورْ – يَرِقْلَنْماقْ yarïklanur - yarïklanmak).

يِرَقْلَنْدِي yïrak,landï يىراق كۆردى، يىراق دەپ ھېسابلىدى. اَرْ يِيرِكْ يِرَقْلَنْدِي ər yərig yïraklandï — ئادەم يەرنى يىراق دەپ ھېسابلىدى (يِرَقْلَنُورْ – يِرَقْلَنْماقْ yïraklanur - yïraklanmak).

يُلَقْلَنْدِي yulak,landï بۇلاقلاشتى. يِيرْ يُلَقْلَنْدِي yər yulaklandï — يەر بۇلاقلاشتى، يەنى يەردە بۇلاق كۆپەيدى (يُلَقْلَنُورْ – يُلَقْلَنْماقْ yulaklanur - yulaklanmak).

يُرَكْلَنْدِي yürəkləndi يۈرەكلىك بولدى. اَرْ يُرَكْلَنْدِي ər yürəkləndi — ئادەم يۈرەكلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُرَكْلَنُورْ – يُرَكْلَنْماكْ yürklənür - yürəklənmək).

يَرِمْلَنْدِي yarïmlandï يېرىملاشتى. يَرِمْلَنْدِي نانْكْ yarïmlandï nəŋ — نەرسە يېرىملاشتى (يَرِمْلَنُورْ – يَرِمْلَنْماقْ yarïmlanur - yarïmlanmak). 158 III //

يِشِمْلَنْدِي yiximləndi: اَرْ يِشِمْلَنْدِي ər yiximləndi — ئادەم ساپما كىيدى (يِشِمْلَنُورْ – يِشِمْلَنْماكْ yiximlənür - yiximlənmək).

يَلِمْلَنْدِي yəlimləndi يېلىملاندى. اُقْ يَلِمْلَنْدِي ok yəlimləndi — ئوق يېلىملاندى. ئۇنىڭغا يېلىم (بىرى تەرىپىدىن) چاپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلِمْلَنُورْ – يَلِمْلَنْماكْ yəlimlənür - yəlimlənmək).

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

يَلْغَنْدُرْدِي yaloqandurdï: اَرْ يَلْغَنْدُرْدِي ər yaloqandurdï — ئادەم يالغانچى بولدى، يالغانچىغا چىقىرىلدى (يَلْغَنْدُرُرْ – يَلْغَنْدُرْماقْ yaloqandurur - yaloqandurmak).

يِلْدِزْلَنْدِي yïldïzlandï يىلتىزلىدى، يىلتىز تارتتى. يِغاجْ يِلْدِزْلَنْدِي yïoqaq yïldïzlandï — دەرەخ يىلتىز تارتتى. ئادەم بىر يەرگە يىلتىز تارتقان، يەرلەشكەن، يەنى يەرلىشىشنىڭ شەرتلىرىنى تەييارلىغان بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِلْدِزْلَنْدِي ər yïldïzlandï — ئادەم يىلتىز//تارتتى، يەنى ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى (يِلْدِزْلَنُورْ – يِلْدِزْلَنْماقْ yïldïzlanur - yïldïzlanmak). 159 III

يُدْرُقْلَنْدِي yudruk,landï مۇشتۇمىنى تۇگدى. اَرْ يُدْرُقْلَنْدِي ər yudruk,landï — ئادەم مۇشتۇمىنى تۇگدى (يُدْرُقْلَنُورْ - يُدْرُقْلَنْماقْ yudruk,lanur - yudruk,lanmak).

يَرْمَقْلَنْدِي yarmak,landï يارماقلىق بولدى. اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي ər yarmak,landï — ئادەم يارماقلىق (پۇللۇق) بولدى (يَرْمَقْلَنُورْ - يَرْمَقْلَنْماقْ yarmak,lanur - yarmak,lanmak).

يُمْشَقْلَنْدِي yumxak,landï يۇمشاقلاشتى، مۇلايىملاشتى. اُلْ مَنكا يُمْشَقْلَنْدِي ol maŋa yumxak,landï — ئۇ[1] ماڭا مۇلايىملاشتى ۋە بويۇن ئەگدى (يُمْشَقْلَنُورْ - يُمْشَقْلَنْماقْ yumxak,lanur - yumxak,lanmak) // 492

يُمْغَقْلَنْدِي yumoɣak,landï يۇمغاقلاندى، يۇمىلاقلاندى، يۇمىلاقلاشتى. يُمْغَقْلَنْدِي نانكْ yumoɣak,landï nəŋ — نەرسە يۇمغاقلاندى، يۇمىلاقلاندى (يُمْغَقْلَنُورْ - يُمْغَقْلَنْماقْ yumoɣak,lanur - yumoɣak,lanmak) // III 160

يَقْغَنْلَنْدِي yavoɣanlandï: اَرْ اَشِغْ يَقْغَنْلَنْدِي ər axïoɣ yavoɣanlandï — ئادەم ئاشنى گۆشسىز ھېسابلىدى ۋە كەم يېدى (يَقْغَنْلَنُورْ - يَقْغَنْلَنْماقْ yavoɣanlanur - yavoɣanlanmak).

يِلْغُنْلَنْدِي yïloɣunlandï يۇلغۇنلاشتى، يۇلغۇن ئۆستى. يِيرْ يِلْغُنْلَنْدِي yər yïloɣunlandï — يەر يۇلغۇنلاشتى (يِلْغُنْلَنُورْ - يِلْغُنْلَنْماقْ yïloɣunlanur - yïloɣunlanmak).

خۇداغا شۈكۈر، مىسال بۆلۈمى تۇگدى. // III 161

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الرَّجُلُ — ئادەم» دېيىلگەن. بىز ئەسلىگە ئاساسەن «ئۇ» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى①

تاھْ تاھْ tah tah تاھ - تاھ. لاچىن ئۇچۇرۇلغاندىن كېيىن چاقىرىش ئۇچۇن ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ يەردىكى «ھ - h» تىنىۋېلىشنى بىلدۈرۈش ئۇچۇن قوشۇلغان.

جُوهْ جُوهْ quh quh چۇھ - چۇھ. ئاتنى ماڭدۇرۇش ۋە ئىتتىكلىتىش ئۇچۇن ئېيتىلىدىغان سۆز.

كاهْ كاهْ kəh kəh كاھ - كاھ، ماھ - ماھ. ئىتنى چاقىرىش//ئۇچۇن ئېيتىلىدىغان سۆز.

ماهْ məh «مە، ئال» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. بىر نەرسىنى بەرگەن ۋاقىتتا ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

ياهْ yəh ھە. «ماقۇل، خوپ، شۇنداق» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز بولۇپ، «اَتْ تُتْ at tut — ئاتنى تۇت» دېگەن كىشىنىڭ سۆزىگە جاۋاب ئورنىدا «ياهْ yəh — ماقۇل» دېيىلىدۇ. تېز سۆزلىگەندە ھەرپى لىن چۇشۇپ «تَهْ تَهْ tah tah، جُهْ جُهْ quh quh، كَهْ كَهْ kəh kəh، مَهْ məh، يَهْ yəh» دېيىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇلارنى مەنقۇس بابىدا كۆرسەتتۇق. چۇنكى، ھەرپى لىن يېزىقتا ئەمەس، نۇتۇقتا چۇشۇپ قالىدۇ. بۇ سۆزلەردىكى «ە - h» ھەرپى پەقەت تىنىۋېلىش

① ئاپتور بۇ يەردە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپلىرى بولغان ھەرپى ئىللەتلەرنى تاشلاپ يېزىش مۇمكىنلىكىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَبِهُدا هُمُ اقْتَدِهْ وَلَمْ يَتَسَنَّهْ» دېگەن سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. بۇ يەرلەردە سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ه – h» ھەرپى تىنىۋېلىشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان.

«ه – h» ھەرپى ساپ تۈرك تىلىدا يوق. پەقەت «اَرْ اَهْلَدى ar ahladi — ئادەم ئاھلىدى، يەنى ئاھ//ئۇردى» سۆزىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ كۆكرەكتىن چىققان بىر تاۋۇشقا تەقلىد قىلىنغان سۆزدۇر. «ئۆكە» سۆزى «اُوهِي ühi» دېيىلسىمۇ، ساپ تۈركلەر بۇنى «اُوكِي üki» دەيدۇ. خوتەن ۋە كەنچەك تىللىرىدا «ه – h» تاۋۇشى ئۈچرىسىمۇ، بۇ تۈركچە ئەمەس، ئۇلار تۈركلەر يۇرتىغا كېيىن كەلگەن كىشىلەردۇر.

فَعْلْ fə'l، فُعْلْ fu'l، فِعْلْ fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

تُوبْ tüp تۇپ، كۆتەك. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تۇپى. يِغاجْ تُوبِي yïoqaq tüpi — دەرەخنىڭ تۇپى، كۆتىكى.

تُوبْ tüp تۈۋ، تەكت. تامْ تُوبِي tam tüpi — تام تۈۋى. ئادەملەرنىڭ تەكتىگىمۇ «تُوبْ tüp » دېيىلىدۇ. «تُوبْلُكْ اَرَنْ tüplüg ərən — تۈپلۈك ئادەم، تېگى - تەكتى بار ئادەم» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوبْ top توپ، پومزەك. بۇ «تُبِقْ topïk» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى.// 164 III

جُوبْ qop دۇغ، دۇر، تىرىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ دۇغى، دۇرى. اُزُمْ جُوبِي üzüm qopi — ئۈزۈم تىرىپى. ياغْ جُوبِي yaoq qopi — ياغنىڭ دۇرى. بُورْ جُوبِي bor qopi — شاراب دۇغى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جُوبْ qop چۆپ. تُتْماجْ جُوبِي tutmaq qopi — چۆپ ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇپقا كەسمىنىڭ ھەر بىرى.

قُوبْ k,op خۇشاللىق. اُلْ مَنِي كُرُبْ قُوبْ قِلْدِي ol məni kərüp kop kïldï — ئۇ مېنى كۆرۈپ سۆيۈندى، يەنى خۇشال بولدى.

كُوبْ küp كۈپ.

كِيبْ kəp كەپ، كىپت، قېلىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپى. كَرْپِيچْ كِيبِي *kərpiq kəpi* — خىش قېلىپى.

كِيبْ kəp كەبى، ئوخشاش، ... دەك. ئوغۇزچە. بُو اَرْ اَنِكْ كِيبِي *bu ər anïŋ kəpi* — بۇ ئادەم ئۇنىڭ ئوخشىشى، ئۇنىڭغا ئوخشاش.

بُوتْ put پۇت، يوتا.// III 165

بُوتْ but بىر خىل قىممەتلىك، چوڭ يېشىل چەش (پېرۇزە) بولۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل ۋە قىزلىرى ماڭلىيىغا تاقايدۇ. قِزْ بُوتْ اُرِيدِي *kïz but øridi* — قىز پېرۇزە تاقىدى.

بُوتْ but ئۇلۇغلارنىڭ سوۋغىسىنى ئېلىپ كەلگەن كىشىگە بېرىلىدىغان ئىنئام، مۇكاپات. بىر كىشىنىڭ سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن ئېتىنى ئېلىپ كەلگەن كىشىگە بېرىلىدىغان تىللا ياكى قويغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «بُوتْ *but*» دېيىلىدۇ.// 494

تِيتْ tït تۇز ئۆسىدىغان ئارچا دەرىخى. تاغلاردا ئۆسىدۇ.

جِيتْ qit چىت. ئالىچىپار گۈللۈك چىن رەختى.

سُوتْ süt سۈت.

شُوتْ xüt كېلىپ چىقىش، ئۇرۇق - ئەجداد، نەسەب. خوتەن تىلىدا.

تُوجْ tuq تۇچ.

كُوجْ küq كۈچ، قۇۋۋەت.

كُوجْ küq زۇلۇم، زورلۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوجْ اِيلْدِنْ كِرْسا تُرُو تُنْكلُكْتِنْ جِقارْ *küq əldin kirsə tørü // tüŋlüktin qïqar* III 166

زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە،
ئىنساپ ۋە قائىدە - يوسۇن تۆكۈلۈكتىن چىقار.

زالىمنى «كُجَمْجِي *küqəmqi*»، كۈچلۈك ئادەمنى «كُوجْلُكْ *küqlüg*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

كُوجْ küq كۈنجۈت. كۈنجۈت يېغى «كُوجْ ياغِي *küq yaqï*» دېيىلىدۇ. چىگىلچە. ئىنەكپىتىنىڭ ئۇرۇقىمۇ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن «اِنكاكْ كُوجِي *iŋək küqi*» دېيىلىدۇ.

كِيچْ kəq كەچ. «كِيچْ كَلْدى *kəq kəldi* — كەچ كەلدى» دەيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بُوذْ boż بوي. اُوزُونْ بُوذْلُغْ كِشى *uzun bożluq kixi* — ئۇزۇن بويلۇق كىشى.

بُوذْ boż دوغداق.

بُوذْ boż: بُوذْ مُنْجُقْ *boż monquk* — بوز مۇنچاق. بۇ ئىپار بىلەن سۈكتىن[1] ياسىلىدۇ، خوتۇنلار تاقايدۇ.

بُورْ bor شاراب. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُورْ بُلْماذِبْ سِرْكا بُلْما *bor bolmażïp sirkə bolma* 167 III

شاراب بولماي//تۇرۇپ، سىركە بولما.

بۇ ماقال قېرىلىق تەمەسىدە بولغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِيرْ bir بىر. بِيرْ يَرْماقْ *bir yarmaq* — بىر يارماق.

تُورْ tor (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى. تُورْكا كَـجْ *tərgə kəq* — تۆرگە ئۆت.

تُـورْ tor (تولىدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تور، تۇزاق. بۇنىڭ بىلەن بېلىق ۋە قۇشلار تۇتۇلىدۇ.

جُورْ qor پۇتەي. جُورْ اُراغُتْ *qor uraqut* — پۇتەي ئايال. ئوغۇزلار يۆگىشىپ ئۆسكەن ئوتنى «جُورْ اُوتْ *qor ot*» دەيدۇ. ئالدىنقى سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

سُورْ sur شور - شور. اَرْ سُورْ سُورْ مُونْ اُبْـتِ *ər sur sur mün өpti* — ئادەم شورپىنى شورۇلدىتىپ ئىچتى.

قُورْ k,or قور ~ خور، زىيان. اَرْ قُورْ قِلْدى *ər k,or k,ïldï* — ئادەم زىيان تارتتى.// 495

قُورْ k,or قور، كۆنەلگۈ. بۇ قاچىنىڭ تېگىدە قالدۇرۇلغان ئازراق قېتىق ياكى قىممىز كۆنەلگۈسى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈستىگە سۈت قۇيۇپ قېتىق ئۇيۇتۇلىدۇ ياكى قىممىز ئېچىتىلىدۇ.

قُورْ k,ur قۇرۇق. ئوغۇزچە. بۇ سۆز «قُرُغْ *k,uruq*»نىڭ//قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 168 III

[1] سۈك — ئامىلە شىرىسى، ئەرەب يېلىمى ۋە ئىپار قوشۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

قُلانْ قُدُغْقا تُشْسا قُورْبَقا اَيْغِرْ بُلُورْ

kulan kuduoqka tüxsə kurbaka ayoqir bolur

قۇلان قۇدۇققا چۈشسه، پاقا ئايغىر بولۇر.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «انَّ الْبُغاثَ بِاَرْضِنا تَسْتَنْسِرُ» دېگىنىگە ئوخشاش.

بُوزْ boz بوز. بُوزْ اَتْ *boz at* — بوز ئات. بۇ چىرايلىق رەڭ ئەمەس. ھەرقانداق بىر ھايۋاننىڭ رەڭگى ئاق بىلەن قىزىل ئوتتۇرىسىدا بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بُوزْ قُوىْ *boz koy* — بوز قوي.

بُوزْ bөz (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۆز.

بُوزْ buz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) مۇز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُوزْدَنْ سُوڤْ تَمارْ *buzdan suv tamar* مۇزدىن سۇ تامار.

بۇ ماقال مىجەزى ئاتىسىنىڭ مىجەزىگە ئوخشايدىغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِيْز bəz بەز. گۆش بىلەن تېرىنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولىدىغان بەز.

تُوزْ toz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) توز، توزان.

تُوزْ toz يايلارغا ئوراپ قويۇلغان قېيىش.

تُوزْ tüz يۈرت. ايلْ تُوزْ نَتَكْ *əl tüz nətəq* — ئەل - يۇرت قانداق. III 169 //

تُوزْ tөz تۆپ، ئەسل، يىلتىز. اَنِكْ تُوبِ تُوزِي كِمْ *anïŋ tüpi tөzi kim* — ئۇنىڭ ئەسلى- نەسلى كىم.

تُوزْ tüz تۈز. تُوزْ يِرْ *tüz yər* — تۈز يەر.

تُوزْ tuz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۇز.

تِيزْ tiz تىز (پۇتنىڭ تىزى).

تَيِزْ[1] təz تېيىز يەر، ئېگىزلىك. پارسلارنىڭ ئۆز قورغانلىرىنى «دِزْ – *diz*» دەپ ئاتىشى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. قەشقەرگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئىسمىمۇ ئېگىزلىكىگە قارىتىپ «تَرِغْ اَرْتْ تَيِزْ *tarïoq art təz* — تورغات ئېگىزلىكى» دەپ ئاتىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» فەتھەلىك، ئىككىنچى ھەرپى «ى – يا» كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ شەكىلنىڭ بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ پارسچىدىكى تەڭدىشى «دِزْ» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*təz*» شەكلىدە ئالدۇق.

يەنە بىر يايلاقمۇ «تىزنىك تىزْ *tɐzəŋ tɐz* — تەزەك تېز» دەپ ئاتىلىدۇ. يىزْ اَقى تىز *yiz əvi tɐz* — يىز ئەۋى تېز. بارسغانغا يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئېتى. III 170//

جِيزْ qiz (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) تۆمۈر مىخ. تۆمۈر ساۋۇت مىخلىرىنىڭ تۈگۈنچەكلىرىمۇ «جِيزْ *qiz*» دەيىلىدۇ.

سُوزْ sөz سۆز.// 496

سِيزْ siz سىز. چوڭلارغا ۋە ھۆرمەتلىك كىشىلەرگە قارىتا «سەن» مەنىسىدە ئېيتىلىدىغان سۆز. چىگىلچە. ئەسلىدە بۇنىڭ مەنىسى «سىلەر» دېگەن بولىدۇ. كىچىكلەرگە قارىتا «سَنْ *sən*» دەيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بۇنىڭ تەتۇرىچە قوللىنىدۇ.

قُوزْ kuz قوزا، تەسكەي. قُوزْ تاغْ *kuz taoŋ* — تەسكەي تاغ، تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى.

بُوسْ bus بۇس، تۇمان. كُوكْ بُوسْ بُلْدِي *kөk bus boldi* — بۇستىن ئاسمان قاراڭغۇلاشتى. شۇنىڭدەك اَرْ كُوزِي بُوسْ بُلْدِي *ər kөzi bus boldi* — ئادەمنىڭ كۆزى قاراڭغۇلاشتى، يەنى قورساقتا پەيدا بولغان يەلدىن ئادەمنىڭ كۆزى قاراڭغۇلاشتى.

تُوسْ ①tus: تُوسْ تُوسْ *tus tus* — تاس - تۇس. اَنِ تُوسْ تُوسْ اُرْدِي *anï tus tus urdï* — III 171// ئۇنىڭ تونىغا تاس - تۇس ئۇردى.

بُوشْ box بوش، يۇمشاق. بُوشْ كِشِي *box kixi* — بوش (ئەركىن) كىشى. بُوشْ اُراغُتْ *box uraoqut* — بوش خوتۇن، يەنى نىكاھتىن ئاجراشقان خوتۇن. بُوشْ اَلِكْ *box əlik* — بوش قول، يەنى ئىشتىن ياكى بىر نەرسىدىن بوش قالغان قول. بُوشْ اَتْ *box ət* — يۇمشاق گۆش. يۇمشاق يەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بُوشْ اَت *box at* بوش (قويۇپ بېرىلگەن) ئات. بُوشْ اَفْ *box əv* — بوش ئۆي. ئىشلەتمەي قويۇپ قويۇلغان قاچا ۋە ئەسۋابلارغىمۇ «بُوشْ *box*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ.

بِيشْ bəx بەش. ساناقتا بەش سانى.

تُوشْ tux تەك، تەڭتۇش. اَنِكْ تُوشِي *anïŋ tuxï* — ئۇنىڭ تەڭتۇشى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئاۋۋال «ب - *b*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن ئۇستىگە ئىككى چېكىت قويۇلۇپ «ت - *t*»غا ئۆزگەرتىلگەن. يازما نۇسخا 165 - بەتتە بۇ سۆزنىڭ مۇشۇ مەنىدە «ت - *t*» بىلەن باشلىنىپ ھەرپى ئىللەتسىز يېزىلغىنىغا قارىغاندا، ئەسلىدە بۇنىڭدىن كېيىنكى «ت - *t*» بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر قاتارىغا كېلىشى كېرەك ئىدى. بىز ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تۇش tux تۇش، ئۇدۇل. بىر نەرسىنىڭ تۇشى.// III 172 ئۆيۈمنىڭ تۇشى ئۆيۈمنىڭ تۇشى، يەنى ئۆيۈمنىڭ ئۇدۇلى. — ev im tuxi

تۇش tөx (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆش. كۆكرەكنىڭ ئوتتۇرىسى.

تۇش tux (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان، كەمەر تاسمىسىنىڭ ئۇچىغا تاقىلىدىغان توقا.

تۈش tüx تۈش ~ چۈش. تۈش ئودى tüx odi — چۈش (چاشگاھ) ۋاقتى.

تۈش tüx تۈش ~ چۈش، ئېھتىلام. تۈش كۆرمىش ئاغلان tüx kørmix oɣlan — چۈشەكىگەن (ئېھتىلام بولغان) ئوغۇل.

تۈش tüx تۈش ~ چۈش. تۈش يۇردى tüx yørdi — چۈش ئۆرۈدى.

تىش tïx تىش ~ چىش. ئادەم ۋە باشقىلارنىڭ چىشى.

تىش tïx تىش ~ چىش. بوقۇسىنىڭ، ساپاننىڭ چىشى.

تىش tïx: تىش ئات tïx at — قاشقا ئات، قاشقىسى كۆزىگىچە بارغان، قۇلاقلىرىغا يەتمىگەن، بۇرنىغىمۇ سوزۇلۇپ چۈشمىگەن ئات.

سىش sïx شىش، زىخ، زىخچە. تۇتماچ چۆپلىرىنى ئىلمىدىغان زىخچە.// III 173 سىش sïx ئىششىق.

سەش səx[1] (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆلەم. مەن ئانكار سەش بېرىدىم 497 — mən aŋar səx bərdim مەن//ئۇنىڭغا تۆلەم بەردىم.

قۇش k,ox: قۇش ئات ķox at — خانىنىڭ يېنىدا ماڭىدىغان يېتەك ئات.

قۇش k,ox قوش. جۈپ بولغان ھەرقانداق نەرسە. قايچىنى «قۇش بىچاق ķox piqək — قوش پىچاق» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قورقمىش كىشىكا قوي بېشى قوش كۆرۈنەر.

korķmïx kixigə ķoy baxï ķox kørünür

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سەش» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنىگە قارىغاندا، بۇ سۆزنىڭ ئىككى ھەرىكىلىك (ئىككى بوغۇملۇق) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بىز ئاپتورنىڭ «بۇ سۆزنى ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىش لازىم» دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «س – s»دىن كېيىن كەلگەن «ى – يا» ھەرپىنى ئاجىزلىتىشنىڭ ئىشارىتى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاپ، بۇ سۆزنى «səx» دەپ ئالدۇق.

بۇ ماقال بىر نەرسىدىن قورققان ۋە ھەتتا شۇ نەرسىنى ئويلىغاندىمۇ قورقۇپ سەكرەپ كېتىدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.// III 174

كِيشْ kix قارا بۇلغۇن. بۇنىڭ قۇيرۇقى «كِيشْ قُذْرُقِي kix kuźrukï» دېيىلىدۇ.

كِيشْ kix (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ساداق. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن بولغان قىپچاقلار بۇنى بىلمەيدۇ.

لِيشْ ləx لەش: شۆلگەي، شال. چىگىلچە. بۇ سۆزنىڭ «بەلغەم» مەنىسىمۇ بار. لِيشْ اَقْتِي *ləx akti* — شۆلگەي ۋە بەلغەم ئاقتى.

مُوشْ mux مۇشۇك. چىگىلچە. ئوغۇزلار بۇنى «جَتُكْ qətük» دەيدۇ.

بُوغْ boo‌ɣ بوغجۇما، بوغچا.

تُوغْ too‌ɣ توزان. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ - توزان.

تُوغْ tuo‌ɣ دۇمباق. خانىنىڭ ھۇزۇرىدا چېلىنىدىغان دۇمباق. «خانْ تُوغْ اُرْدِي *han tuoɣ urdï* — خان نۆۋەت دۇمبىقىنى چالدى» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوغْ tuo‌ɣ تۇغ، بايراق. تُقُوزْ تُوغْلُغْ خانْ *tokuz tuoɣluoɣ han* — توققۇز تۇغلۇق خان ياكى خاقان. خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپ بىيىپ،// III 175 مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۈنكى، توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. خانىنىڭ بۇ تۇغلىرى كاككۇك ئاغزى رەڭلىك يىپەك رەختتىن ياسىلىدۇ. بۇمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ.

تُوغْ tuo‌ɣ تۇغ، تۇغان. سُقْقا تُوغْ اُرْ *suvka tuoɣ ur* — سۇغا تۇغ باغلا.

تُوغْ tuo‌ɣ ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ قاپقىقى، ياپقۇچى. «تُنْكُلُكْ تُوغى *tünlük tuoɣï* — تۇڭلۇك ياپقۇچ» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تِيغْ tïo‌ɣ: تِيغْ اَتْ *tïoɣ at* — قارا قىزىل بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

جُوغْ quo‌ɣ: جاغْ جُوغْ قُبْتِي *qaoɣ quoɣ koptï* — ۋاڭ - چۈك كۆتۈرۈلدى. بۇ سۆز بەزىدە «جُغِي قُبْدِي *quoɣï kopdï* — ۋاڭ - چۈك كۆتۈرۈلدى»مۇ دېيىلىدۇ.

جُوغْ qoo‌ɣ (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بوغجۇما، نەرسە سالىدىغان بوغچا.// 498

جُوغْ qoo‌ɣ كۈننىڭ تەپتى. كُونْ جُوغِي *kün qooɣï* — كۈننىڭ تەپتى.

جُوغْ qoo‌ɣ چوغ. ئوت يېلىنجىسى، ئوت كۆيۈپ چوغ بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان يېلىنجا.// III 176

جِيـــغْ qïoɣ چىغدان. چېدىردا ياشايدىغانلارنىڭ چىغدىن توقۇيدىغان پەردىسى. چىغ قومۇشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدۇ.

جِيغْ qïoɣ چى. تۇركىلەرنىڭ گەز ئۆلچىمى. بۇ ئەرەب گېزىنىڭ ئۇچتىن ئىككىسىگە تەڭ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆچمەنلەر بۆز ئۆلچەيدۇ.

سِيغْ sïoɣ سىمان. ئوخشىتىش قوشۇمچىسى. ئوخشاتماقچى بولغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. قُلْسِـــغْ اَرْ *kulsïoɣ ar* — قۇل مىجەز ئادەم. بُـــو قَـــرِي اُلْ اُغْلانْسِـــغْ *bu karï ol ooɣlansïoɣ* — بۇ بالا مىجەز قېرى.

تەركىبىدە «ك – *k*» ھەرپى بولغان ۋە ئاجىزلىتىپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – *ɣ*» ئورنىغا «ك – *g*» كېلىدۇ. بو اَرْ اُلْ بَكْسِـــكْ *bu ar ol bəgsig* — بۇ بەگ مىجەز ئادەم. بُو اُغُلْ اُلْ اَرْسِكْ *bu ooɣul ol ərsig* — بۇ چوڭ مىجەز بالا.

قُوغْ k,ooɣ كۆزگە ياكى تاماققا چۈشكەن ئەخلەت، خەس.

قُوغْ k,uoɣ غۇق. قازْ قاغْ قُوغْ اَتِي *kəz kəoɣ kuoɣ ətti* — غاز غاق - غۇق قىلدى.

قِيغْ k,ïoɣ قىغ. توپىنى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان قىغ. // III 177

ثُوفْ[1] suv يۇڭ يىپتىن قول بىلەن ئۆرۈلگەن قۇر.

سُوفْ suv سۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُوفْ بِيرْماسْ كا سُوتْ بِيرْ *suv bərməskə süt bər*

سۇ بەرمىگەنگە سۈت بەر.

بۇنىڭدىن مەقسەت — ساڭا يامانلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى سېنىڭ ياخشىلىقىڭ ئۇنى ساڭا قۇل قىلىپ بېرىدۇ.

قُـــوفْ k,uv: تُـــونْ قـــافْ قُـــوفْ بُلْـــدِي *ton kəv kuv boldï* — تون پۈرلەشتى، تون تىكىشىدىن سۆكۈلدى.

بُـــوفْ pov پوۋ، ئۇزۇن تۈرۈپ قالغانلىق ياكى بۇزۇلغانلىقتىن ناننىڭ ئۈستىدە پەيدا بولغان كۆك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُوقْ bok, پوق. ئوغۇزچە.

---

[1] تۈركىي تىللاردا «ث» ھەرپىنىڭ ئىشلىتىلمەسلىكىگە قارىماي، بۇ سۆز «ثُـــوفْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپى بۇ سۆزنىڭ «س – *s*» بىلەن باشلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاينىڭ بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزگە «*suv*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

بُوقْ bok, پوك. قاغُونْ بُوقْ يِيرْكا تُشْدِي *qaqun bok yərgə tüxdi* — قوغۇن پوك قىلىپ// 499
يەرگە چۈشتى. ئىچى كاۋاك ھەرقانداق نەرسە يەرگە چۈشۈپ يېرىلسا//«بُوقْ اَتّي 178 III
bok ətti — پوك قىلدى» دېيىلىدۇ. بۇ يېرىلىشتىن چىقىدىغان ئاۋاز.

جُوقْ qok:جُوقْ اَرْ *qok ər* — پەسكەش ئادەم. ئوغۇزچە.

جِيقْ qïk, غىك. جِيقْ اَتْ كُرايِنْ *qïk ət kərəyin* — غىك قىلىپ باقە، نوچىلىقىڭنى كۆرەي. بۇ سۆز رەنجىتكۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سُوقْ suk, ئاچ كۆز، تەمەخور. سُوقْ اَرْ *suk ər* — تەمەخور، پەسكەش ئادەم. سُوقْ اَرْنكاكْ *suk ərŋək* — كۆرسەتكۈچ بارماق، بىگىز قول. بۇ بارماق ھېرىس بولىدۇ، چۈنكى تاماققا ھەممىدىن بۇرۇن مۇشۇ قول ئۇزىتىلىدۇ.

سِيقْ sïk, ئاز. ئوغۇزچە. اُلارْدا قُوىْ سِيقْ اُلْ *olarda qoy sïq ol* — ئۇلاردا قوي ئازدۇر.

قاقُوقْ k,ak,k,uk, — غاق - غۇق. قازْ قاقُوقْ اَتّي *qaz qaqquq ətti* — غاز غاق - غۇق قىلدى.

قاقُوقْ[1] k,ak,k,uk, قاق. يېرىپ قۇرۇتۇلغان قاق.// 179 III بۇ سۆز جۈپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ.

بُوكْ pük پوككا. ئويۇندا ئوشۇقنىڭ دۈم چۈشۈشى. بۇ «جِكْ بُوكْ *qik pük* — چىككا - پوككا» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بُوكْ bøg بۆ ~ دۆ. ئۆمۈچۈكنىڭ بىر تۈرى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

كُوكْ küg (يۇمشاق «ك – g» بىلەن) شېئىرنىڭ ۋەزنى. بُو يِيرْ ناكُوكْ اُزا اُلْ *bu yïr nə küg üzə ol* — بۇ ناخشا قايسى ۋەزندە.

كُوكْ küg كۈي، ئاھاڭ. اَرْ كُوكْلَنْدِي *ər kügləndi* — ئادەم كۈيلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى.

كُوكْ küg ھەر يىلى شەھەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىپ يۈرىدىغان ھەزىل، قىزىقچىلىق، كۈلكە. بُو يِلْ بُو كُوكْ كَلْدِي *bu yïl bu küg kəldi* — بۇ يىل بۇ قىزىقچىلىق (كۈلكە) چىقتى.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ «قاقُوقْ» شەكلىدە يېزىلىشى بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. «بۇ سۆز جۈپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ» دېيىلگىنىگە قارىغاندا، ئاپتور بۇ يەردە بۇ جۈپ سۆزنىڭ «قُوقْ *kuk*» قىسمىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. چۈنكى، «قاق *kak*» سۆزى يالغۇزمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنى «*kakkuk*» دەپ ئالدۇق.

كُوكْ køg: كُوكْ يِلْقِي *køg yïlqï* — بېشى بوش قويۇۋېتىلگەن هايۋان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوكْلَرْ قَمُغْ تُزُلْدِي *küglər ḳamuoɣ tüzüldi* [كۆيلەر تولۇق تۈزۈلدى،
اِڤْرِقْ اذِشْ تِزِلْدِي III 180 // *ivrïḳ*② *iżix tizildi* ئىۋرىق، ئىدىش تىزىلدى،
سَنْسِزْ اُزُمْ اُزَلْدِي *sənsiz ozüm üzəldi* سەنسىز ئۆزۈمۈم ئۈزۈلدى،
كَلْكِلْ امُلْ اُيْنَلِمْ① *kəlgil amul oynalïm* كەل، خاتىرجەم ئويناىلى.]

ھەممە ناخشىلار تۈزۈلدى، ئىۋرىق، قەدەھلەر تىزىلدى، كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈندى، كەل ئەمدى، كۆڭۈلنى تىندۇرۇپ ئويناىلى.

كُوكْ küg 500 // كۆي، كۈيەك. قوچقار ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ قىشقا يېقىن كۆيلىشى. قُوىْ كُوكِي بُلْدِي III 181 *koy // kügi boldï* — قوي كۆيىكى بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُوكْ køg ئەينەكنىڭ يۈزىگە چۈشكەن داغ. «كُوزْنِكُوكا كُوكْ تُشْدِي *køzŋügə køg tüxdi* — ئەينەكنىڭ يۈزىگە داغ چۈشتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

كُوكْ køg داغ. خوتۇنلارنىڭ يۈزىگە چۈشىدىغان داغ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُوكْ kək (قاتتىق «ك – *k*» بىلەن) كۆك، ئاسمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوكّا سُذْسا يُوزْكا تُشُورْ *kəkkə sużsa yüzgə tüxür*
ئاسمانغا تۈكۈرسە، يۈزگە چۈشەر.

بۇ ماقال «باشقىلارغا يامانلىق قىلساڭ، ئۆزۈڭگە قايتىدۇ» دېگەنگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كُوكْ kək كۆك، كۆك رەڭ. كُوكْ تُونْ *kək ton* — كۆك كىيىم، كۆك رەڭلىك كىيىم. كۆك رەڭدە بولغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كَنْدْ كُوكِي *kənd kəki* — يۈرتنىڭ كۆكى، قارىسى، يەنى شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى باغلار،

---

① بۇ شېئىر بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىككىنچى سۆز «كۆي» مەنىسىدىكى «كُوكْ *küg*»گە ببرىلىشى لازىم ئىدى. بىز ئورنىنى ئۆزگەرتتۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَڤْرِقْ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە قاراپ، ترانسكرىپسىيەسىنى «*ivrïḳ*» دەپ بەردۇق.

بوستانلار. بۇنىڭ بىلەن يېشىللىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كُوكْيُوقْ *køkyuk* — كۆكيۇق. يېزا - قىشلاقلارنىڭ ۋە تۇركمەنلەرنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان نام.

بِيلْ bəl بەل. اَنِي بِيلِنْدا تُتْ *anï bəlində tut* — ئۇنى//بېلىدىن تۇت. اُلْ اَنكَرْ اَنْجا اَشْ بِيرْدِي بِيلْ قِلْدِي *ol aŋar anqa ax bərdi bəl kïldi* — ئۇ ئۇنىڭغا بىقىنى چىققۇچە ئاش بەردى. بىر ئادەمگە تىلىگىنىدىن ئارتۇق تاماق بەرگەن كىشىگىمۇ «بِيلْ قِلْدِي *bəl kïldï*» دېيىلىدۇ. چىگىلچە.

تُولْ tul تۇل. تُولْ اُراغُتْ *tul uraqut* — تۇل خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَڤْلاقْ تِيلّغْ بِيكْدًا كرُو يَلِنكُوسْ تُولْ بِيكْ

yavlaq tïllïq bəgdən kørü yalïŋus tul yəg

تىلى يامان ئەردىن يالغۇز تۇللۇق ياخشى.

يەنى تىلى يامان ئەرلىك بولغاندىن، تۇل ئولتۇرغان ياخشى.

تُولْ tol (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۇل ئېلىش ۋاقتى. ئوغۇزچە. ئېلىنغان تۇلگىمۇ «تُولْ *tol*» دېيىلىدۇ.

تِيلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ باشِي تِيلْ *ərdəm baxï til* ئەدەپ - ئەردەمنىڭ بېشى تىل.

بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لسانه» دېگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ.

تِيلْ til تىل، سۆز. «اُيْغُرْ تِيلِي *uyoqur tïlï* — ئۇيغۇر تىلى»،// «خِتايْ تِيلِي *hïtay tïlï* — خىتاي تىلى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تِيلْ til تىل، ھاقارەت. اُلْ بَكْكا تِيلْ تَكُرْدِي *ol bəgkə tïl təgürdi* — ئۇ بەگكە تىل تەگكۈزدى.// 501

تِيلْ til تىل، جاسۇس. يَغِيدَنْ تِيلْ تُتِّي *yaoqïdan tïl tuttï* — دۇشمەندىن تىل (جاسۇس) تۇتتى.

جِيلْ qil سەت. ئوغۇزچە.

جِيلْ qil تەندىكى تاياق ئىزى.

سُولْ səl سۆل. گۆش ۋە دەرەختىكى ھۆللۈك. سُولْ لُكْ اَتْ *səllüg ət* — چالا پىشقان، قېنى قېچىپ بولمىغان گۆش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُتْ سُولنكا قَذنْكْ قاسنكا *səgüt səlïŋə qażïŋ qasïŋa*

سۆگەت سۆللۈكى بىلەن، قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن.

يەنى سۆگەت ئۈچۈن ھۆللۈك قانچىلىك ياراشسا، قېيىن دەرىخى ئۈچۈن قاتتىقلىق شۇنچە يارىشىدۇ.

سُولْ sol سول. سُولْ اَلِكْ *sol əlik* — سول قول.

184 III

سِيلْ sil زىل، سۈلەي. سِيلْ كِشِي *sil kixi* — سۈلەي ئادەم//زىل تاماق ئادەم، يەنى تاماقنى ئاز يەيدىغان ئادەم. سِيْل اَتْ *sil at* — سۈلەي ئات.

قُولْ k,ol قول.

قُولْ k,ol تاغنىڭ تۆپىسىدىن تۆۋەنگە قاراپ چۈشكەن، دارىدىن يۇقىرى بولغان يەر، تاغ باغرى. اُبْرِى قُولِى *oprï k,olï* — دارىنىڭ قولى.

قُولْ k,ol قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ يۈزىگە ئويۇلغان نوكەش. بۇنىڭغا كۆپىنچە ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلىدۇ. بۇنى «قِلِجْ قُولِى *k,ilïq k,olï*» دەيدۇ.

كُولْ kəl كۆل، كۆلچەك. سۇ يىغىلىپ قالغان يەر. اِسِكْ كُولْ *isig kəl* — ئىسسىقكۆل. بارسغاندىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى. ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز پەرسەخ، كەڭلىكى ئون پەرسەخ كېلىدۇ. كُرنك[1] *kərüŋ kəl* — كۆرۈڭكۆل. قەشقەر تاغلىرىدىكى «بييز[2] *yiz*» كۆلىنىڭ ئېتى//ئەتراپى ئوتتۇز پەرسەخ كېلىدۇ. سِذنْكْ كُولْ *siżiŋ kəl* — سىزىڭكۆل، بۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش بىر كۆلنىڭ ئېتى بولۇپ، ئۇ «قُجْنكارْ باشِي *k,oqŋar baxï* — قوچقار بېشى»غا يېقىن. يُلْدُزْ كُولْ *yulduz kəl* — يۇلتۇزكۆل، كۆچا بىلەن «كيكت[3] *kiŋüt*» ۋە ئۈيغۇر چېگرىسىدىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى. اَايْ كُولْ *ay kəl* — ئايكۆل، «اُجْ *uq* — ئۇچ»قا يېقىن بىر يەرنىڭ ئېتى. تَرِنْكْ كُولْ *təriŋ kəl* — تەرىڭكۆل، «اِكِي اُكُوزْ *iki oguz* — ئىككى ئۆگۈز» چېگرىسىدىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى.

185 III

---

[1] بۇ سۆز «كُولْ *kəl* — كۆل» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردىن بولغاچقا، بىز «كُرنْكْ كُولْ» بولسا كېرەك، دەپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*kəl*» سۆزىنى قوشتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «بييز» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سۆزنىڭ ھېچقانداق ھەرىكىسى يوق، بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنى «بِيزْ *yiz* — چىغ» بولسا كېرەك، دەپ تونۇغان، بىز بۇنى مۇڭاپسق كۆردۇق.

[3] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «كيكت» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 83 ـ بەتتە «كُنكُتْ *künüt*»، 603 ـ بەتتە «كِنكُت *kiŋüt*» يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ئوقۇلۇش ئېھتىماللىقىنى كۆزدە تۇتۇپ تىرانسكرىپسىيىدە «*kiŋüt*» دەپ ئالدۇق.

بۇ كۆللەردىن ھەر بىرىنىڭ ئەتراپى قىرىق ياكى ئوتتۇز پەرسەخ كېلىدۇ. تۈرك شەھەرلىرىدە بۇنداق كۆللەر كۆپ. مەن پەقەت ئىسلام شەھەرلىرىدىكى كۆللەرنىڭ چوڭلىرىنىلا كۆرسەتتىم.

كُولْ kөl دېڭىز.// 502 دېڭىز كۆپۈكىنى «تَنِكزْ كُبُكِي *təŋiz kөpüki*» دېمەي، «كُولْ كُبُكِي *kөl kөpüki*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن.// III 186

تِيمْ tim تورسۇق. ئىچىملىك تولدۇرۇلىدىغان تۇلۇم. تِيمْجِي *timqi* — مەيچى، ئىچىملىك ساتقۇچى. بەزىلەر ئىچىملىك ساتقۇچىنى «تِيمْ *tim*» دېسىمۇ، ئاۋۋالقىسى توغرا. چۈنكى، «جِي *qi* // *qï*» شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدۇ.

سِيم sïm: سيم سِمْراق *sïmrak* — بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۈششاق توغرىلىپ، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ. چىگىلچە.

قُومْ kˌom قوم. توڭە قومى. توڭە يوپۇقىنىڭ ئىچىگە سامان تىقىپ تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى توڭە ئۆركىشىگىچە كۆتۈرۈلىدۇ، ئاندىن توڭىگە توقۇلىدۇ. بۇ «تَقَى قُومِي *təvə kˌomï*» — توڭە قومى» دېيىلىدۇ.

قُومْ kˌum دولقۇن. سۇ دولقۇنى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلُمْ قُومِي قُبْسا قَلِي تامِغْ اِتارْ *kөlümkˌumï kˌopsakˌalï tamïqˌ itər*

كُرْسا اَنِي بِلْكا كِشِي سُوزْكا بُتارْ *kөrsə anï bilgə kixi səzgə pütər*// III 187

[كۆلۈم (سۇيى) دولقۇنلىسا، تامنى ئىتتىرەر،

ئۇنى ئاقىل كىشى كۆرسە سۆزگە پۈتەر.]

ئەگەر كۆلۈمنىڭ سۇيى دولقۇنلىسا، گويا ئۆيۈمنىڭ تېمىنى ئۆز جايىدىن ئىتتىرىۋېتىدىغاندەك ئۇرىدۇ، ئەقىللىق ئادەم ئۇنى كۆرسە، سۆزۈمگە چىنپۈتىدۇ.

نُومْ nom نوم، دىن، شەرىئەت. «تَنْكْرِي نُومِي *təŋri nomï*» — تەڭرىنىڭ دىنى ۋە شەرىئىتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. ھەممە دىنلارغا «نُومْ *nom* — نوم» دېيىلىدۇ. بۇ چىنلىقلارنىڭ سۆزىدۇر.

تۈكسىت

تُونْ ton تون، كىيىم.

تُونْ tun تىنچ، تىنچلىنىش. كُنكلْ تُــونْ بُلْــدِي *køŋül tun boldi* — كۆڭۈل تىندى، خاتىرجەم بولدى.

تُونْ tun تۇن، تۇنجى. تُونْ اُغُلْ *tun oqul* — تۇن بالا، مەيلى ئوغۇل، مەيلى قىز بولسۇن، خوتۇننىڭ تۇن بالىسى. تۇنجى قىز «تُونْ قِيــزْ *tun kiz* » دېيىلىدۇ. خوتۇننىڭ دەسلەپكى ئېرى «تُونْ بَكْ *tun bəg*» دېيىلىدۇ.

تِنْ tin تىن ~ تىنىڭ، ئارام ئالغان، بىكار. تِينْ كِشــي *tin kixi* — ھېچقانداق مەشغۇلات بىلــەن شــۇغۇللانماي بىكــار//يۈرگــەن كىشــى. بىرنەچچــە كــۈن ئىشلىتىلمىگــەن ھەرقانداق ھايۋانغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. 188 III

تِينْ tin تىزگىن.

جِينْ qin چىن، ھەق، راست. جِيْن سُوزْ *qin søz* — چىن سۆز. جِينْ كِشي *qin kixi* — ئىشەنچلىك، راستچىل كىشى.

خُونْ hun بەھۇدە، پايدىسىز. خُونْ ايشْ *hun ix* — بەھۇدە ئىش، پايدىسىز ئىش. خُــونْ خَرا ايشْلَما *hun hara ixləmə*—//503بەھۇدە، ئەخمىقانە ئىش قىلما.

سُونْ sun: سُونْ كِشي *sun kixi* — يۇمشاق تەبىئەتلىك، ساپ دىل كىشى.

سُونْ sun: سُونْ اَلْتُــونْ *sun altun* — نۆكچە ئالتۇن. بۇ بىر بارماقتىن بىر گەزگىچە ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ.

سِينْ sin سىن، بوي - تۇرق. «بُوذْلُغْ سِينْ لِغْ كِشي *bozluq sinliq kixi* — بويى ئۇزۇن كىشى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. گۆرمۇ «سِينْ *sin* » دېيىلىدۇ. چۈنكى، گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەمنىڭ بويى بىلەن تەڭ بولىدۇ.

سِــينْ sin گــۆر. قــاتُونْ سِــينِي *katun sini* — قاتۇن سىنى.//چىن بىلەن تاڭغۇت ئوتتۇرىسىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئېتى. 189 III

سِينْ sən سەن. كەنچەكچە. تۇركىلەر «سَــنْ *sən*» دەيدۇ. كەنچەك تىلىدا سۆزلەر كۆپىنچە كەسرىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدە ئېنىقسىزلىق بار.

يۇقىرى چىنغىچە بولغان قەبىلىلەر — چىگىل، ياغما، توخسى تىللىرىدا سۆزلەر كۆپىنچە زەممىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. رۇمغىچە بولغان جايلاردىكى ئوغۇز، قىپچاق، سۇۋارلارنىڭ تىللىرىدا بولسا، فەتھىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ تۇركىلەرنىڭ تۆگىنى «ت – *t*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «تِگِى *təvə*»، ئوغۇزلار

ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەبىلىلەرنىڭ فەتھە بىلەن «تَـــوا təwə» دېگىنىگە ئوخشاش. تۈركىلەر «د – d» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «بَـــرْدِمْ bardïm —— باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق. ئوغۇز ۋە باشقىلار بولسا، «د – d» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «بَرْدَمْ bardam —— باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. ئارغۇلار ئۆتكەن زامان پېئىللىرىدا «د – d» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ، «كَلْـــدُمْ kəldüm —— كەلدىم»، «بَـــرْدُمْ bardum —— باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىدىن تېخىمۇ يىراق. قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدىكى پەرق مانا شۇ.

شِينْ xïn تەخت؛ تۆشەك. چىگىلچە. III 190//

قُونْ qon قوي. ئارغۇچە. «ن – n» ھەرپى «ى – يـــا»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. قائىدە شۇنداق، بۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدى.

قِينْ q,ïn قىن. قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ قىنى.

كُونْ kon كۆن. ئات تېرىسى «اَتْ كُـــونِي at koni» دېيىلىدۇ. بەزىدە بۇ سۆز ئادەمنىڭ تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اَنِكْ كُونِ قُرِيدِي anïŋ koni qurïdï —— ئۇنىڭ تېرىسى قۇرۇدى، يەنى ئۆلدى. تۆگە تېرىسىنى «تَفَى كُونِ təvə koni» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. بۇ سۆز تېرە ئاشلىنىشتىن بۇرۇن ئېيتىلىدۇ. ئاشلانغاندىن كېيىن «قُغُوشْ qoqux» دېيىلىدۇ.// 504

مُونْ mun مۇڭ، دەرد ـ ئەلەم؛ ئەيىب، يېتىشسىزلىك. مُونْ كِشِي mun kixi —— مۇڭلۇق ئادەم، كۆڭلى سۇنۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُقْ اُغْلِي مُونْ سُزْ بُلْماسْ yalïŋuq oqlï munsuz bolmas

ئادەم بالىسى ئەيىبسىز بولماس.// III 191

بۇ بابتىكى ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

بُويْ boy شۇمشە. يېيىلىدىغان بىر خىل ئوت. ئوغۇزچە.

بُويْ bөy بۆ ~ دۆ. ئۆمۈچۈكنىڭ بىر تۈرى. بۇ سۆز «بُوكْ bөg» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. توغرىسى ئاشۇ.

بُوىْ boy (قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) قەبىلە، ئۇرۇق. ئوغۇزچە.

تونۇش بولمىغان ئىككى ئادەم كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن سالاملىشىدۇ، كېيىن «بُوىْ كِمْ *boy kim*» — قايسى قەبىلىدىن» دەپ سورايدۇ. جاۋاب بەرگۈچى «سَلْغُرْ *saloqur*» — سالغۇر قەبىلىسىدىن» دەيدۇ ياكى كىتابنىڭ بېشىدا بايان قىلىنغان قەبىلە نامىلىرىدىن بىرىنى ئېيتىدۇ، بۇ قەبىلە بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئاندىن كېيىن سۆزلىشىشكە باشلايدۇ ياكى ئۆز يوللىرىغا كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بىر - بىرىنىڭ قەبىلىسىنى بىلىشىدۇ.

تُوىْ toy قارارگاه، قوشۇن قارارگاهى. «خَانْ تُوىْ *han toy*» — خانىنىڭ قارارگاهى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.// III 192

تُوىْ toy: تُوىْ اُوتِي *toy oti* — دورا قىلىنىدىغان بىر خىل ئوت.

تُوىْ toy لاي، ساپال لېيى، ساپال ياسايدىغان لاي. «تُوىْ اَشِجْ *toy axiq*» — ساپال قازان» دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوىْ toy دوغداق. «ذ - ژ» ھەرپىنى «ى - يا»غا ئالماشتۇرۇپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ «تُوذْ *toz*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار. چىگىلچە.

قُوىْ k,oy قوي. قُوىْ يِلِي *k,oy yili* — قوي يىلى. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

قُوىْ k,oy قويۇن. تونىنىڭ قوينى. «اَلِكْ قُوْيْقا سُقْ *alik k,oyka suk*» — قولنى قويۇنغا تىق» دېگەن ئىبارە مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُوىْ k,oy دارىنىڭ تېگى. جىلغىنىڭ ئويمان يېرى.

بۇ بابتىكى مسالالار

يُوبْ yup: يَابْ يُوبْ *yap yup* — ھىيلە، ھىيلە - مىكىر.//بۇ جۈپ سۆز بولۇپ، «يُوبْ *yup*» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «اُلْ اَنِ يُوبْلادِي *ol ani yupladi*» — ئۇ ئۇنىڭغا ھىيلە ئىشلەتتى» دېگىنى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. III 193

يُوتْ yut جۇت. قىشتا ھايۋانلارنى سوغۇقتا توڭلىتىپ ئۆلتۈرىدىغان جۇدۇن.

يار yar يار.

يِيرْ yər يەر.

يِـــيرْ yər رەختنىڭ بىر يۈزى.// 505 بۇ ئۆرۈشتە مەلۇم بىر رەڭ ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ئارقاقتىكى رەڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ كۆرۈلگەن يۈزىدۇر. مەسىلەن: «يَشِـــلْ يِيرْلِـــكْ بَـــرْجِنْ yaxïl yərlig barqïn — يېشىل يۈزلۈك يىپەك رەخت» دېسەك، يېشىللىق بۇ رەختتە ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ، باشقا رەڭلەر قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ.

يِيرْ yïr ئىر ~ جىر، ناخشا، كۈي.

يُوزْ yüz يۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُوزْكا كُورْما اَرْدَمْ تَلا yüzgə kørmə ərdəm tilə

194 III

يۈزگە//قارىما، ئەردەم تىلە.

يەنى يۈزىنىڭ سەت ـ چىرايلىقلىقىغا قارىما، ئۇنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا قارا. بۇ «عِصامْ»نىڭ «اِنَّما الْمَرْءُ بِاَصْغَرَيْهِ بِقَلْبِهِ وَلِسانِهِ» دېگىنىگە ئوخشاش.

يِيزْ yiz چىغ. بۇنىڭدىن چىغدان توقۇيدۇ؛ بۇ قومۇشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدۇ.

يُوشْ yux ياش. ياشْ يُوشْ yax yux — ئوتياش، كۆكتات. «يُـــوشْ yux» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

يِيشْ yïx ئېنىش، يەر تۆۋىنى. «اَرْتْ يِـــيشْ art yïx — ئۆرە ـ ئېنىش» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يُـــوغْ yoq نەزىر. ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن ئۇچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە بېرىلمىدىغان ئاش.

يُوقْ yuq, يۇق. ياقْ يُوقْ yaq yuq — قاچا يۇقى. «اَياقْ يُقِي ayaq yuqï — قاچا يۇقى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. يەنە يىراق تۇغقانلارمۇ «يـــاقْ يُـــوقْ قَـــداشْ yaq yuq kadax» دېيىلىدۇ.

يُوقْ yok, يوق. اُلْ مُنْدا يُوقْ ol munda yok — ئۇ بۇ يەردە يوق.// 195 III

يُوكْ yük قۇشنىڭ پېيى.

يِيكْ yig ئېغىزدۇرۇق. يِكَونْ يِيكِي *yigi* ① *yügün* — يۇگەننىڭ ئېغىزدۇرۇقى.

يِيكْ yəg «ياخشى» مەنىسىدىكى يارەمچى سۆز. بۇ بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىدىن ئارتۇقلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. بُو اَتْ اَنْدا يِيكْ *bu at anda yəg* — بۇ ئات ئۇنىڭدىن ياخشى.

يِيكْ yig خام، پىشمىغان. يِيكْ اَتْ *yig ət* — پىشمىغان، خام ئەت (گۆش). ھەرقانداق خام نەرسىمۇ «يِيكْ *yig*» دېيىلىدۇ.

يِيكْ yik (قاتتىق «ك - *k*» بىلەن) يىك. «ا - ئەلىف» بىلەن «ايِكْ *ik*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْمَعِيُّ وَيَلْمَعِيٌّ»، «اَلنَدَدٌ وَيَلَنْدَدٌ» سۆزلىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشقا ئوخشايدۇ. /// III 196 506

يُولْ yol يول. سەپەرگىمۇ «يُولْ *yol*» دېيىلىدۇ. اَنكَرْ يُولْ جِقْتِ *aŋar yol qiktï* — ئۇنىڭغا يول چىقتى، ئۇ سەپەرگە چىقىدىغان بولدى. بۇ تۈيۇقسىز سەپەر چىقىپ قالغانلىققا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

يُولْ yul بۇلاق.

يِيلْ yəl يەل، شامال.

يِيلْ yəl جىن، جىن شامىلى. اَرْ يَلْبِنْدِي *ər yəlpindi* — ئادەمگە شامال داردى، يەنى جىن چاپلاشتى.

يِيمْ yəm يەم، يېمەك، تاماق. يِيمْ كَلْدُرْ *yəm kəldür* — تاماق كەلتۈر.

يُونْ yun: يُونْ قُشْ *yun kux* — توز، توز قۇشى. يُونْ اَرِقْ *yun arïk* — يۇنئاربق. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئېتى.

يِينْ yən يەن. ئادەمنىڭ ئەت - يېنى. // III 197

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يِكُونْ» شەكلىدە يېزىلغان، بىز ھەرپى ئىللەت «و - ۋاۋ» كەلگەن بوغۇمنىڭ فەتھىلىك بولمايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ سۆزگە «*yügün*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

فَعَلْ fəəl شەكلىدە باش ۋە ئوتتۇرا ھەرپلىرى ھەرىكىلىك بولغان «و – ۋاۋ» ھەرپى بىلەن كەلگەن سۆزلەر بابى[1]

تابْ tap تېرىدىكى يارا ياكى تاياق ئىزى. اُلْ اَنِي تابْ تابْ اُرْدِي *ol anï tap tap urdï* — ئۇ ئۇنى ھەر تەرەپتىن تېز - تېز ئۇردى.

سابْ sap ساپ. قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ سېپى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلانْ اِيشِي اِيشْ بُلْماسْ اُغلاقْ مُنكْزِي سابْ بُلْماسْ

oƣlan ïxï ïx bolmas oƣlaƣ münzi sap bolmas

بالىنىڭ ئىشى ئىش بولماس، ئوغلاق مۇڭگۈزى ساپ بولماس.

سابْ sap نۆۋەت. بىرەر سۆزگە جاۋاب بېرىشتىكى نۆۋەت. ئۇن تارتىش، يەر سۈغىرىش نۆۋىتىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//اُلْ سُوزْ كالِي سابْ بِيرْمَاسْ 198 III *ol sözläƣali*[2] *sap bärmäs* — ئۇ سۆز نۆۋىتىنى قولدىن بەرمەس. ئۇن تارتىش ۋە باشقىلارغىمۇ «سَنِكْ سابْ كَلْدِي *säniƞ sap käldi* — سېنىڭ نۆۋىتىڭ كەلدى» دېيىلىدۇ.

شابْ xap شاپ. شابْ شابْ *xap xap* — شاپ - شاپ، شاق - شۇق. اُلْ اَنِي شابْ شابْ بُيُنْلَدِي *ol anï xap xap boyunladï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىغا شاق - شۇق ئۇردى، يەنى شاپىلاقلىدى. اُلْ قاغُونُغْ شابْ شابْ يِيدِي *ol ķaoƣunuoƣ xap xap yïdi* — ئۇ قوغۇننى شاپ - شاپ قىلىپ يېدى، شاپتۇل ۋە باشقا سۆلۈق نەرسىلەرنى

---

[1] بۇ بابتىكى سۆزلەر ئىچىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلمىگەن سۆزلەرمۇ كۆپ، شۇنىڭدەك خېلى بىر قىسىم سۆزلەر «فَعَلْ *fəəl*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. كۆچۈرۈلۈشتە سەۋەنلىك بولسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سُوزْكالِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كۆچۈرۈشتە «كالِي *ƣali*» قوشۇمچىسىدىن ئالدىن پېئىل ياسىغۇچى «لا – *la* // *lə*» قوشۇمچىسى ئۇنتۇلغان دەپ ھېسابلاپ، بۇ سۆزنى «*sözläƣali*» دەپ ئالدۇق.

شاپلدىتىپ يېيىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «الشَّيْبَ»گە ئوخشايدۇ، ئۇ كالپۇكنى تامشىغاندا چىققان تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ.

قابْ k,ap تۆلۈم.// III 199

قــــابْ k,ap قاپ، قاچا.//507 ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېپى «قــــابْ *k,ap*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْفَــــرْسُ» سۆزىگە ئوخشايدۇ، بۇ ئەسلىدە «ئاتنىڭ گەردىنىگە ئۇرۇش» مەنىسىدىكى سۆز ئىدى، كېيىن ھەرقانداق ئات ئۆلتۈرۈش ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان.

قابْ k,ap قاپ. ئاننىڭ قورسىقىدا بالىنى ئوراپ تۇرغان قاپ. ئەگەر بالا شۇ قاپ بىلەن تۇغۇلسا، بەختلىك ھېسابلىنىپ «قابْلِغْ اُغُلْ *k,aplïq oqul*» دېيىلىدۇ.

قــــابْ k,ap (كۆچمە مەنىدە) تۇغقان. اُلْ مَنِــــكْ بِــــرْلا اُيــــا قــــابْ اُلْ *ol mənïŋ birlə uya k,ap ol* —— ئۇ مەن بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەندەك يېقىن تۇغقان.

جاتْ qat قۇدۇق. ئوغۇزچە.

قابْ[1] k,at قات. ھەممە تىكەنلىك دەرەخلەردە بولىدىغان مېۋە. افلغو قــاتي *avïlk,u k,atï* —— ئاۋىلقۇ دەرىخىنىڭ مېۋىسى// III 200 سِــنجغان قــاتي *sïnqqan k,atï* —— قاراقات ياكى قىزىلقات. ئۇنى سىقىپ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن رەڭ بېرىش ئۈچۈن تۇتماچقا قوشىدۇ. يەمەك، قىپچاق، قاي، تاتار، چۇمۇل قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا ھەرقانداق دەرەخ مېۋىسى «قات *k,at*» دېيىلىدۇ.

ساجْ saq تاۋا.

قاذْ k,aż كىشىنى ئۆلتۈرىدىغان شۇرغان. «قاذْ بُلْدي *k,aż boldï* —— شۇرغان چىقتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ تاغلاردا ياز ۋە قىش كۈنلىرى، چۆل - جەزىرىلەردە قىش كۈنلىرى بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قابْ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش تەرتىپى ۋە بۇ سۆزنىڭ مىسالىدىكى شەكلىگە ئاساسەن «*k,at*» دەپ ئالدۇق.

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو *kəldi əsin əsnəyü* [غوْر - غوْر شامال قوزغالدى،
قاذْقا تُكَلْ اسْنَيُو *qaždqa tügəl üsnəyü* شۇبرغانغا پوتونلەي ئوخشايتتى؛
كِرْدِي بُذُنْ قَسْنَيُو *kirdi bożun qasnayu* خەلق تىترىشىپ كەتتى،
قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ *qara bulīt kəkrəxür* III 201 قارا بولوت گوركىرىشەر.]

شامال سوقتى، ئو شامال سوغوقلوقتىن شۇبرغانغا ئوخشاپ كەتتى؛ كىشىلەر غال - غال تىترەشتى، قارا بولوتلار گوركىرەشتى.

بارْ bar بار. بىر نەرسىنىڭ بىر يەردە بار ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدىغان سوز. «سَنْدا يَرْماقْ بارْمُو *səndə yarmaq barmu* —— سەندە يارماق (پول) بارمو» دەپ سوراسا، باشقا بىرى «بار *bar* —— بار» دەپ جاۋاب بېرىدو. بو، ئەرەبچىدىكى «لَيْسَ» سوزىنىڭ ۋە تورکچىدىكى «يُوقْ *yoq* —— يوق» سوزىنىڭ تەتورى.

بارْ bar: بارْ يِكَدا *bar yigdə* —— نانجىگدە.

تارْ tar تار. تار بولغان ھەرقانداق نەرسە. تارْ اَقْ *tar əv* —— تار ئوي. باشقىلاردىمو شوندىاق.

تار tar سال. بىر نەچچە تولومغا يەل بېرىلىپ، ئاغزى باغلىنىدو. ئاندىن//ئولار بىر - بىرىگە چېتىلىپ، سونىڭ ئوستىدە سوپىغا ئوخشاش بىر نەرسە ياسىلىدو. كېيىن بونىڭ//ئوستىگە ئولتورۇپ سودىن ئوتىدو. بو قومۇش ۋە شاخلاردىنمو ياسىلىدو. ياباقو ۋە تاتار تىللىرىدا. 508 III 202

تارْ tar سېرىقياغنىڭ دوغى، يەنى ياغ ئېرىتىلىپ ئېلىنغاندىن كېيىن، قازانىنىڭ تېگىدە چوكوپ قالغان دوغ.

تارْ tər ئىش ھەققى، ئىش ھەققى ئوچون بېرىلگەن پول. ئىشلەمچىنى[1] «تَرْجِي *tərqi*» دېيىشمو مۇشونىڭدىن ئېلىنغان.

تَرْجِي[2] tər تەر.

جارْ qar: جارْ جَرْمَقْ *qar qarmaq* —— بالا - چاقا.

---

[1] بو سوزدە «جِي *qi*» قوشومچىسى ئوشوق يېزىلىپ قالغان، بىز ئونىڭ مەنىسىگە ئاساسەن «*tər*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردوق.

[2] بو سوز يازما نوسخىدا «الاَسِيْرُ» دېيىلگەن. بو سوزگە بېرىلگەن ئىزاھتىكى «اُجْرَةُ الاَجِيْرَ» دېگەن سوزگە قارىغاندا «تەرجى» «الاَسِيْر» ئەمەس، «الاَجِيْر» بولوشى كېرەك. شوڭا، تورىتىپ ئالدوق.

قارْ q,ar قار.

بازْ baz يات، ئەجنەبىي. يـاتْ بـازْ يازِلْـدِي *yat baz yażïldï* — ياتلار ئايرىلىشتى، تارقىلىشتى.

تازْ taz تاز. تازْ اَتْ *taz at* — چىپار ئات. تازْ قُوىْ *taz qoy* — توقال قوي. تـازْ يِـيرْ *taz yər* — ئۆسۈملۈك ئاز ئۇنىدىغان، زەي، شورلۇق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تازْ اَتْ//تَفارْجِي بُلْماسْ 203 III *taz at tavarqï bolmas*

چىپار ئات يۈك كۆتۈرەلمەس.

چۈنكى، ئۇنىڭ تۇيىقى يامان بولىدۇ.

قازْ q,az غاز.

قازْ q,az ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ، «قَزْوِينْ *qazwïn* — قازۋىن» شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قازْ اُيْـنِي *qaz oynï* — قاز ئويۇنى» دۇر، چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئوينايتتى. شۇڭا، بەزى تۈركلەر «قَـزْوِينْ *qazwïn* — قازۋىن»نى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ. «قُمْ *qum* — قۇم» شەھىرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، «قُـمْ *qum* — قۇم» تۈركچە سۆزدۇر. ئافراسىياپنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئوۋ قىلاتتى. بەزىلەر «مَرْوَالشّـاهِجانْ *mərwəxxahijan* — مەرۋەششاھىجان» شەھىرىنىمۇ تۈرك چېگرىسىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ. چۈنكى، قىزىنىڭ ئاتىسى «تُنكـا اَلْـبْ اَرْ *toŋa alp ər* — توڭا ئالىپ ئەر» ئاشۇ ئافراسىياپنىڭ ئۆزىدۇر. ئافراسىياپ «طَمْهُـورَثْ *təmhurəs* — تەمھۇرەس» تىن ئۇچ يۈز يىل كېيىن « مَـرْو *mərw* — مەرۋ» شەھىرىنى بىنا قىلغان. بەزىلەر پۇتۇن «مـاوَرا اَلنَّهْـرْ *mawəraunnəhr* — ماۋەرائۇننەھر»نى تۈرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ//«يَنْكَنْـدْ 204 III *yənkənd* — يەنكەنت»تىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى «دِزْ رُوِيـينْ *diz ruyin* — مىس شەھىرى»دۇر. ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ «بُخارا *buhara* — بۇخارا»غا يېقىن. بۇ يەردە ئافراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «سِـيَاوُش *siyawux* — سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسىيلار ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ//«سِـيَاوُش 509 *siyawux*» ئۆلگەن

جايدا يىغىلىشىدۇ، قۇربانلىق قىلىپ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان. پۈتۈن «ماوراالنّهر mawəraunnəḫr»، «يَنْكَنْد yənkənd»دىن شەرققىچە بولغان يەرلەرنى تۈرك شەھەرلىرى دېيىشىمىزنىڭ دەللىلى شۇكى، «سَمَرْقَنْد səmərkənd — سەمەرقەنت» «سَمِزْكَنْد səmizkənd — سەمىزكەنت» دەپ ئاتىلىدۇ. «شاش xax — شاش» «تَشْكَنْد taxkənd — تاشكەنت» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُوزْكَنْد özkənd — ئۆزكەنت»، «تُنْكَنْد tünkənd — تۇنكەنت» دېگەن ناملارمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېتى تۈركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «كَنْد kənd — كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۈركلەر بۇ شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ ئۆزلىرى//ئات قويغان. بۇ ئاتلار ھازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ. بۇ يەرلەردە پارسلار كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان. ھازىر پۈتۈن تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىسى «اَبِسْكُون abisgün (كاسپى)» دېڭىزى بىلەن ئايلىنىپ، رۇم ئېلىدىن ۋە «اُوزْجَنْد özqənd — ئۆزكەنت» تىن چىنغىچە سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ پەرسەخ، ئېنى ئۇچ مىڭ پەرسەخ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەختۇر. 205 III

قازْ سُقى qaz suvi — قاز سۇيى ايلا ïla — ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ ئېتى. بۇنداق ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان. بۇ ئىسىم ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

قازْ qaz ھەرقانداق دەرەخنىڭ قوۋزىقى، پوستى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قاذْنُكْ قاسىنكا *qaźïŋ qasïŋa*

قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن[1].

بۇ يەردە «ز — z» ھەرپى «س — s»غا ئالماشقان. چۈنكى، «ز — z» ھەرپى ئۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن سۆزدە ئۆز ھەسسىسىنى ئالغانلىقتىن كېيىنكى سۆزدە

[1] بۇ ماقال ئەسلىدە «قېيىن پوستى بىلەن» بولۇشى كېرەك ئىدى، بىز ئەرەبچىسىدىكى مەنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

«ز – z» هەرپىگە ئورۇن قالمىغان[1]// 206 III. «ز – z»نىڭ «س – s»غا ئالمىشىشى ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «بُوزِي وَ بُوصِي، لَزَق وَ لَصِق، بُزاقْ وَ بُصاقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

باشْ bax باش.

باشْ bax يارا، جاراھەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنِي بَرِرْ كَيِكْ نِكْ كُوزِنْدا اَذِنْ باشِي يُوقْ

køni barïr kəyikniŋ køzində ažïn baxï yoq

توغرا كەتكەن كېيىكنىڭ كۆزىدىن باشقا يارىسى يوق.

يەنى ئىككى تەرىپىگە قارىماي، ئۇدۇل كېتىۋاتقان كېيىكنىڭ كۆزىدىن باشقا يارىسى يوق. بۇ كۆز ھەقىقەتتە يارا ئەمەس دېگەنلىكتۇر. بۇ ماقال ئېغىر ئىشقا يولۇقۇپ، باشقىلارنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.// 510

تاشْ tax تاش.

تاشْ tax تاش، سىرت. تاشْ تُونْ *tax ton* — تاش تون، سىرتقا كىيىلىدىغان تون.

تاشْ يِرْ *tax yər* — كەڭ بوشلۇق، يېزىق؛ ياقا يۈرت.

ساشْ sax شاش، ئۇركۈگەك. ساشْ اَتْ *sax at* — شاش ئات، ئۇركۈگەك ئات.

قاشْ k,ax قاش. كۆز ئۈستىدىكى قاش.// 207 III

قاشْ k,ax قاشتاش. بۇ بىرخىل سۇزۇك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن، ئۈسسۈزلۈقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇزۇككە كۆز قىلىدۇ.

قاشْ اُكُوزْ *kax øgüz* — قاش ئۆگۈز. خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى، «اُرُنْكْ قاشْ اُكُوزْ *ürüŋ kax øgüz* — يۇرۇڭقاش دەريا سى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق تاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى، «قَرا قاشْ اُكُوزْ *kara kax øgüz* — قاراقاش دەريا سى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك قارا تاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ.

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە مۇجمەللىك بار. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشى بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

قاشْ kˌax قاش، قىرغاق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېشى، قىرغىقى. يارْ قاشى yar kˌaxi — يار قېشى، يارنىڭ قىرغىقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

باغْ baoɣ باغ.

باغْ baoɣ باغ، باغلام. ئوتۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بېغى. اُتُنكْ باغى otuŋ baoɣi — ئوتۇننىڭ بېغى.// 208 III

تاغْ taoɣ تاغ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغْ تاغْقا قَقُشْماسْ كِشِي كِشيكا قَقُشُورْ

taoɣ taoɣka kˌavuxmas kixi kixigə kˌavuxur

تاغ تاغقا قوۋۇشماس، كىشى كىشىگە قوۋۇشار.

يەنى ئىككى تاغ بىر - بىرىگە قوۋۇشمايدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆز جايلىرىغا ئورناپ كەتكەن، كىشىلەر كۆپ ۋاقىت ئۆتۈپ كەتسىمۇ، بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. بۇ ماقال ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن سۆيگىنى بىلەن كۆرۈشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

داغْ daoɣ داغ. ئات ۋە باشقا ماللارغا بېسىلىدىغان تامغا. پارسلار بۇ سۆزنى تۈركلەردىن ئالغان. بۇنى پارسچە سۆز دېيىشكە بولمايدۇ؛ ئۇلاردا تۈركلەرنىڭكىدەك چارۋا بولمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەر نەدە بولسۇن؟ مەن بۇ سۆزنى مۇسۇلمانلار چېگرىلىرىدىمۇ ئاڭلىدىم.

داغْ ذاغْ daoɣ żaoɣ «ياق، ئەمەس» مەنىسىدە كېلىدىغان يارەمچى سۆز. اُلْ اَنْدَغْ داغْ اُلْ ol andaoɣ daoɣ ol — ئۇ ئۇنداق ئەمەس. كېيىن ئوغۇزلار «ياق، ئەمەس» مەنىسىدىكى «ذاغْ اُلْ żaoɣ ol» سۆزىنى ئارغۇلاردىن ئېلىپ، ئۇنى «تَكُلْ təgül» دەپ ئۆزگەرتكەن. چۈنكى، ئوغۇزلار ئارغۇلارغا قوشنا،// 511 تىللىرىدا ئارىلىشىش بار.// 209 III

ساغْ saoɣ ئەقىل. ئوغۇزچە.

ساغْ saoɣ زېرەكلىك، پەم. ئوغۇزچە. سَنْدا ساغْ يُوقْ sənda saoɣ yok — سەندە پەم يوق.

ساغْ saoɣ ساق، ساغلام. يِنِكْ ساغْمُو yəniŋ saoɣmu — تېنىڭ ساقمۇ. ساغْ سوۋْ saoɣ suv — ساق سۇ، ساپ سۇ.

ساغْ saoq: ساغْ اَلكْ *saoq əlik* — ئوڭ قول. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئوغۇزچە. تۈركلەر بۇ سۆزلەرنى بىلمەيدۇ.

ساغْ saoq ساۋا. يۈك ساۋايدىغان چىۋىق.

ساغْ saoq: ساغْ يَاغْ *saoq yaoq* — سېرىقياغ .

ساغْ saoq ساپ. ساغْ كُنكُلْ *saoq kөŋül* — ساپ كۆڭۈل، ئاق كۆڭۈل.

ساڤْ sav ماقال. ساڤْدا مُنْدَغْ كَلِرْ *savda mundaoq kəlir* — ماقالدا مۇنداق كەلگەن.

ساڤْ sav قىسسە.

ساڤْ sav ھېكايە، چۆچەك.// III 210

ساڤْ sav خەت، خەت ـ چەك.

ساڤْ sav سۆز.

ساڤْ sav خەۋەرلەر، رىۋايەتلەر. پەيغەمبەرنى «ساڤْجِي *savqi*» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئۇ ئەلچىلىك قىلىپ خەۋەرلەرنى يەتكۈزىدۇ. قىسسىلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ساڤْجِي *savqi* — ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ ـ كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان كىشى. ساڤْجِي *savqi* — مەن يۇقىرىدا ئېيتقانىدەك، بۇنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا اَرَنْ سَقْلَرِنْ اَلْغِلْ اُكُتْ *bilgə ərən savlarïn aloqïl өgüt*

اَذْكُو سَقِغْ اَذْلَسا اُوزْكا سِنكارْ *əzgü savïoq əzləsə өzgə siŋər*

[بىلىملىك ئادەملەرنىڭ سۆزلىرىدىن نەسىھەت ئال،
ياخشى سۆز تەسىر قىلسا قەلبكە سىڭەر.]

ئاقىللارنىڭ سۆزلىرىنى ئۆزۈڭگە نەسىھەت دەپ// قوبۇل قىل، چۈنكى ياخشى سۆز تەسىر قىلسا، ئىنسانىنىڭ قەلبىگە سىڭىدۇ. III 211

شاڤْ xav شاپ[1]. ئۇشلەڭگە ئوخشاش بىر خىل ئوت. «اُجْ *uq* — ئۇچ»تا ئۇنىڭ بىلەن كىيىم يۇيۇلىدۇ.

قاڤْ k,av چاقماق چېقىپ ئوت تۇتاشتۇرۇلىدىغان پىلىك.

[1] بۇ ئۆسۈملۈكتىن ھازىرمۇ شاخار ئېلىنىدۇ.

قاڤ k,av: تُونْ قاڤْ قُوڤْ بُلْـدِي *ton ḳav ḳuv boldï* — تون ناچار تىكىلگەنلىكتىن تارتىشىپ قالدى.

لاڤ lav موم. پېچەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان موم.

قاقْ ḳ,ak, قاق. شاپتۇل قېقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قاقْ ḳ,ak, قاق. قاقْ سُوڤْ *ḳak ṣuv* — قاق سۇ، توختام سۇ.

باگْ bəg بەگ.

باگْ bəg خوتۇننىڭ ئېرى.// 512 ئۇ ئۆيىدە بەگكە ئوخشىغانلىقتىن شۇنداق دېيىلىدۇ.

تـاگْ təg تەك ~ دەك. ئوخشىتىش ياردەمچىسى. اُلْ اَنْـدَغْ تـاگْ *ol andaoq təg* — ئۇ ئۇنداقتەك، ئۇ شۇنداق ئوخشايدۇ.// III 212

جاكْ qək بىرخىل يىپ رەخت بولۇپ، بۇنىڭدىن يەمەكلەر ئۈچىسىغا ئارتىدىغان يېپىنچا تىكىپ كىيىدۇ.

ناكْ nək تىمساھ، لەھەڭ. ناكْ يِلانْ *nək yïlan* — ئەجدىها. ناكْ يِلِي *nək yïlï* — لەھەڭ يىلى. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۈچەل يىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

بـۇ كىتـابنى يازغـان ژاقتىمـىز (تـۆت يـۈز) ئـاتمىش توققـۇزىنچى يىلى — ناكْ يِلِي *nək yïlï* لەھەڭ يىلىدۇر.

بالْ bal بال، ھەسەل. سۆژار، قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. تۈركلەر بۇنى «اَرِي يـاغِي *arï yaoqï*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي سَنكا ياكْ اُوتْرُو تُتُبْ بالْ *bardï saŋa yək utru tutup bal*

بَرْجِنْ كَذِبَنْ تَلُو يُقْغا بُلُبْ قالْ *barqïn kəžipən təlü yuvoqa bolup ḳal*

[شەيتان سېنى قارشى ئېلىپ بال تۇتتى،
يىپەك كىيدىڭ، چۇشەنمىدىڭ، ئەقىلسىز بولۇپ قال.] // III 213

شائىر مۇنداق دەيدۇ: شەيتان سېنى قارشى ئېلىپ ساڭا بال (بۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ لەززىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تۇتتى، سەن ئۇنىڭغا ئالدىنىپ يىپەك كىيدىڭ، سەن ئۇنىڭ ھىيلە - مىكرىنى بىلمىگىنىڭچە ئەقىلسىز بولۇپ قېلىۋېرىپ.

تالْ tal تال. زىلۋا بويلۇق كىشىمۇ زىلۋالىقتا تالغا ئوخشىتىلىپ «تالْ بُوذْلُغْ *tal bożluoq*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە زىلۋا، نازۇك بويلۇق قىزلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

جالْ qal ئالا. جالْ قُوىْ *qal ḳoy* — چال قوي، ئالا قوي.

سالْ sal سال. «تار *tar*» سۆزىمۇ مۇشۇ مەنىدە.

سالْ sal سىر. يېلىمدىن ياسالغان يېپىشقاق نەرسە. چىن قاچا - قومۇچلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەرگە سۇرتۇلگەندىن كېيىن، ئۇستىگە گۇل سىزىلىدۇ.

تامْ tam تام.

سامْ səm: اَمْ سامْ *əm səm* — داۋا، ئەم. «سامْ *səm*» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

تان tan سەلكىن. ئەتىگەن، ئاخشامدا چىقىدىغان سالقىن شامال.// III 214

قامْ k¸am كاھىن، شامان.

خانْ han خان. تۈركىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاھى. ئافراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىمۇ «خانْ *han*» دېيىلىدۇ. ئافراسىياپنىڭ ئۆزى «خاقانْ *hak¸an*» دېيىلىدۇ. بۇ نامنىڭ بېرىلىشى توغرىسىدا ئۇزۇن بىر ھېكايە بار.

سان san سان. ساناق سان.// 513 قُوىْ سانِ نَجا *ḳoy sanī nəqə* — قوينىڭ سانى نەچچە، قوي قانچە.

قانْ k¸an قان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قانِغْ قانْ بِرْلا يُوماسْ *ḳanīoŋ ḳan birlə yumas*

قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس.

بۇ توپىلاڭ سۇلھى بىلەنلا تىنچىتىلىدۇ، دېگەنلىكتۇر.

مانْ man: مانْ قِشْلاغْ *man ḳīxlaoŋ* — مانقىشلاق. ئوغۇزلار ئىلىدىكى بىر يەرنىڭ ئېتى.

مانْ كَنْدْ *mankənd* — مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. كېيىن خاراب بولغان[①].// III 215

مانْ man: مانْ ياشْلِغْ قُوىْ *man yaxlīoŋ ḳoy* — تۆت ياشتىن ئاشقان قوي. بۇ سۆز قويدىن باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ.

---

① بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە « *mankənt* > *məŋgən* » نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

بايْ bay باي. بايْ يِغاجْ *bay yïoɣaq* — بايىيىغاچ. «كُجا *kuqa* — كۇچا» بىلەن «اُجْ *uq* — ئۇچ» ئاساسىدا، «اُجْ *uq* — ئۇچ»قا يېقىن بىر يەرنىڭ ئېتى.

تايْ tay تاي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكُرْ مَنِكْ ساقِمي بِلْكالَكا اَيْ — *təgür mənin savïmï bilgələgə ay*

تِنَرْ قَلي اَتَتْسا قِسْرَقْ سِنِ تايْ — *tïnar ķalï atatsa ķïsrak, sïnï tay*

[يەتكۇز مېنىڭ سۆزۈمنى، بىلىم ئەھلىلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.] // III 216

سۆزۈمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېيى چوڭىيىپ ئات قاتارىغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇ ئانىسىنىڭ ئورنىغا مىنىلىدۇ.

سايْ say ساي.

سايْ say: سايْ يَرِقْ *say yarïk* — تەڭگىلىك ساۋۇت.

قايْ k,ay قاي. تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى.

بۇ بابتىكى مسياللار

يابْ yap: يابْ يُوبْ *yap yup* — ھىيلە، ھىيلە - مىكىر. يابْ يُوبْ قِلْدي *yap yup ķïldï* — ھىيلە - مىكىر ئىشلەتتى.

ياتْ yat ياتْ، ئەجنەبىي. ياتْ كِشِي *yat kixi* — ياتْ كىشى. «ياتْ بازْ يَذِلْ *yat baz yaẓil*[1] — ياتلار، ئەجنەبىيلەر// III 217 تارقىلىپ كەتسۇن» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

ياتْ yat ياتا. يامغۇر ياغدۇرۇش ۋە شامال چىقىرىش ئۈچۈن ياتا تېشى بىلەن قىلىنىدىغان كاھىنلىق.

ياز yaz ياز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يازِنْ قَتِغْلَنْسا قِيشِنْ سَقْنُورْ *yazïn ḳatïoḳlansa ḳïxïn səvnür*

يازدا قاتتىق ئىشلىسە، قىشتا سۆيۈنەر.

ياسْ yas زىيان، زەرەر. اَنِكْ تَلِمْ ياسِي تَكْدِي *aniŋ təlim yasï təgdi* — ئۇنىڭغا كۆپ زىيان تەگدى[2].

ياسْ yas ئۆلۈم، ھالاكەت. ئوغۇزچە. اَنِكْ اُغْلِي ياسْ بُلْدِي *aniŋ oḳlï yas boldï* — ئۇنىڭ ئوغلى ئۆلدى.

ياشْ yax ياش، كۆز يېشى. كُوزُمْ ياشِي اَقْدِي *közüm yaxï akdï* —// 514 كۆز يېشىم ئاقتى.

ياشْ yax ياش، ئوتياش، كۆكتات. ياشْ يِيدِمْ *yax yəḍim* — ئوتياش يېدىم.

ياشْ yax ياش، يېڭى. ياشْ اَتْ *yax ət* — ياش گۆش.// III 218

ياغْ yaoq ياغ، سۈياغ. ساغْ ياغْ *saoq yaoq* — سېرىقياغ. ئوغۇزلار چاۋا ياغنى «ياغْ *yaoq*» دەيدۇ.

ياقْ yak: ياقْ يُوقْ قَدَشْ *yak, yuk, kadax*» دېيىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ بىزگە يېقىنلىقى قاچا يۇقىغا ئوخشاش دېگەنلىكتۇر. — قاچا يۇقى. يىراق تۇغقانلارغا «ياقْ يُوقْ

ياكْ yək شەيتان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ياتْ بازْ يَذِلْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بېسىم ئاتالاي بۇنىڭ «ياتْ بازْ يَذِلْسُونْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە شۇنداق تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ جۈملە ئەرەبچىدە مۇشۇنداق بېرىلگەن. بىزچە، ئەسلىي تېكىست بويىچە «ئۇنىڭ كۆپ زىيىنى تەگدى» بولۇشى كېرەك.

بِلْمِشْ ياكْ بِلْماذُكْ كِشيدًا يِيكْ *bilmix yək bilməžük kixidən yəg*

تونۇش ئەمەس كىشىدىن تونۇش شەيتان ياخشى.

بۇ ماقال تونۇشلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يالْ yal يال ~ يالى. ئاتنىڭ يالى. ھەممە تۈركىي تىللاردا. اَتْ يالِى *at yalï* — ئات يالى، يال ئۆسىدىغان جاي.

يامْ yam كۆزگە ۋە باشقا نەرسىلەرگە چۈشۈپ قالىدىغان خەس، ئەخلەت.

يانْ yan يانپاش سۆڭىكىنىڭ بېشى. يانپاش سۆڭىكىمۇ «يانْ *yan*» دېيىلىدۇ.// 219 III

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يايْ yay باھار، ئەتىياز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْ كَلِكِي ياينْ بَلْكُولُكْ *küz kəligi yayïn bəlgülüg*

كۈزنىڭ كېلىشى ئەتىيازدىن بەلگىلىك بولىدۇ.

بۇ ماقال ئاخىرى قانداق بولىدىغانلىقى بېشىدىن بەلگىلىك بولىدىغان ئىشلار ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يايْ كُركِنكا اِنْنما	*yay kərkiŋə inanma*
سُقْلَرْ اُزا تَيَنْما	*suvlar üzə tayanma*
اَسِزْلِكِكْ اَنُنْما	*əsizlikig anunma*
تِلْدا جِقارْ اذْكُو سُوزْ	*tïlda qïkar əžgü səz*

[يازنىڭ گۈزەللىكىگە ئىشەنمە،
سۈغا تايانما،// 220 III
يامانلىققا تەييارلانما،
تىلىڭدىن ياخشى سۆزلەرنى چىقار.]

ئەتىيازنىڭ رەڭمۇرەڭ گۈزەللىكلىرىگە ئىشەنمە، ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۈتمە؛ سۇغا تايانما، چۈنكى دۇنيا نېمەتلىرىنىڭ شېرىنلىكىگە، ئەتىيازنىڭ مەيىن شامالىلىرىغا ئىشىنىش سۇغا تايانغانغا ئوخشاشتۇر، يامان ئىشلارغا تەييارلانما، تىلىڭدىن ھەر ۋاقىت خەلق سەندىن خۇشال بولىدىغان چىرايلىق سۆزلەرنى چىقارغىن.

قائىدە

بۇ باب ۋە بۇ بابقا ئوخشاشلارنى «مەنقۇس» دەپ ئاتىدۇق. چۈنكى، بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇمشاق ھەرپ — ھەرپى لىن چۈشۈپ قېلىپ، سۆز يېزىلىشتا ئەمەس، ئېيتىلىشتا ئىككى ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرپلىرى يېزىقتا تولۇق بولىدۇ. «قول»نى بىلدۈرىدىغان سۆز «قُول» شەكلىدە تولۇق يېزىلىدۇ. لېكىن، ئېيتىلىشتا «و - ۋاۋ» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. «اَنِكْ قُلِنْ اَلْدِى *anïŋ kolïn aldï* — ئۇنىڭ قولىنى تۇتتى» دېگەندە، بۇ سۆز «قۇل» مەنىسىدىكى «قُلْ»غا ئوخشاپ قالىدۇ. «شامال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «يِلْ *yəl*» سۆزىمۇ شۇنداق، ئېيتىلىشتا «ى - ي» چۈشۈپ قالىدۇ. «اَنِكْ يَلِي كُوجْلُكْ *anïŋ yəli küqlüg* — ئۇنىڭ شامىلى كۈچلۈك» دېگەندە، بۇ سۆز «يىل» مەنىسىدىكى «يِلْ»غا ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ مەنقۇس بابىدىكى ھەممە ئىسىم ۋە پېئىللارغا ئۇمۇمىيدۇر.

بۇنىڭدىن تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ يانمۇيان يۈرىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا پېئىللاردا «زانَ، يَزِينُ، كَالَ، يَكِيلُ» سۆزلىرىدىن بۇيرۇق ياسىلىپ «زِنْ، كَلْ» دېيىلگەنده، ھەرپى لىن چۈشۈپ قالىدۇ. تۈرك تىلى كەڭ بولغانلىقتىن، بۇ قائىدە پېئىل ۋە ئىسىملاردا ئوخشاشلا ساقلىنىدۇ. ئەرەب تىلىدا بۇ ئەھۋال پېئىللاردىلا ئۇچرايدۇ، ئىسىملاردا ئۇچرىمايدۇ. بۇنى بىلىۋال.

515

221 III

فَعَلْ fəəl شەكلىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

جُـوُتْ[1] qüwütبويـاق. قِـيزِلْ جُـوُتْ *kïzïl qüwüt* — قىزىل//بويـاق. اَلْ جُـوُتْ *al qüwüt* — ھال بويـاق. كُوكْ جُوُتْ *kok qüwüt* — كۆك بويـاق. ياشل جُوُتْ *yaxïl qüwüt* — يېشىل بويـاق. سارِغْ جُوُتْ *sarïq qüwüt* — سېرىق بويـاق. يۇمشـاق «ف – v» بىلـەن «جُفْـت *qüvüt*» شەكلىدىمۇ تەلەپپـۇز قىلىنىـدۇ. «جُوُتْ *qüwüt*» سۆزى بويـاقلارنـىڭ ھەممـىسى ئۇچـۇن ئومـۇمـي سۆزدۇر. ئـۇلارنى ئايرىش ئۇچۇن، بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر قوشۇلغان.

قُـوُتْ k,uwut «قـاغُوتْ *kaqut*» دەپمـۇ ئېيتىلىـدۇ. تۇغـۇتتا خۇنسـىرىغان خوتـۇنلارغا بېرىلىدىغان تاماق. قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ.

قُوُجْ k,owuq جىـن تەگكەنلىك ئەسـىرى. بۇنـداق ئـادەمنى داۋالاشـتا يۇزىگە سـوغۇق سۇ سېپىـپ تۇرۇپ «قُوُجْ قُوُجْ *kowuq kowuq*» دېيىلىـدۇ. ئادراسـمان ۋە ئـۇد ھىنـدى بىلەن ئىسرىق سېلىنىـدۇ. بۇ سۆز «قَجْ قَـجْ *kaq kaq* — ھەي، جىـن! قـاچ، قاچ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.// 223 III

كوُجْ[2] küwüq: كُوجْ يُكُونْ *küwüq yügün* — كىچىك يۇگەن.

قوُزْ[3] k,owuz «قُوجْ *kowuq*» سۆزى ئورنىدا قوللىنىلىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. يِيلْ قُوزْ بِتِكِي *yïl kowuz bitiki* — جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن.// 516

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «و – ۋاۋ» ئۇچ ئورۇنىدا ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىر ئورۇنىدا كەسرىلىك يېزىلغان، ئىككى ئورۇنىدا ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن كەسرە سىزىۋېتىلگەن. بىر ئورۇنىدا «جفُـت» شەكلىدە ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىز ئىككى ئورۇنىدا كەسرىنىڭ سىزىۋېتىلگىنىگە ئاساسەن، زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «ق – *k*» ۋە «و – ۋاۋ» ھەرپلىرى ئۈستىگە بىرلا زەممە قويۇپ يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇنىڭدىن بىر سۆز ئالدىدا ئۆتكەن «قُوجْ» سۆزى ئورنىدا كەلگىنىگە ئاساسەن «*kowuz*» دەپ ئالدۇق.

قُـــوزْ k,owuz شارابقا چۈشكەن خەس، ئەخلەت. قُـــوزْ سُـــجاقْ دَنْ كَتَـــارْ *kowuz süqikdən kətər* — شارابتىن خەسنى ئېلىۋەت.

كُوزْ küwüz سېلىنچا. يۇڭدىن توقۇلغان تۆشەك ۋە سېلىنچىغا ئوخشاش نەرسىلەر.

يُـــوُغْ yuwuoq سەل سۈيۈرى تاغدىن يۇمىلىتىپ چۈشۈرگەن//قورام تاش. بۇنىڭ « يُقغ *yuvuoq* » شەكلىمۇ بار. 224 III

سُوُقْ suwuk, سۇيۇق. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە: شالاڭ. سۇيۇلدۇرۇلغان قېتىق، شىرنە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. سُـــوُقْ يُغُـــرْتْ *suwuk, yuqurt* — سۇيۇق قېتىق. سُوُقْ قُذْرُقْ *suwuk, kuźruk* — قېچىرنىڭ قۇيرۇقىغا ئوخشاش قىلى شالاڭ، ئۇزۇن قۇيرۇق. ياغاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. قىپچاقچە.

قُوُقْ k,owuk, قوۋۇق ~ كاۋاك. ھەرقانداق كاۋاك نەرسە. بۇنىڭ «قَقُقْ *kovuk*» شەكلىمۇ بار.

قَوُقْ k,awuk, قوۋۇق ~ دوۋساق. بۇنىڭ «قَقُقْ *kavuk*» شەكلىمۇ بار.

قَـــوُقْ k,awuk, كېپەك. تېرىق كېپىكى. بۇ ئىسىملاردىكى «و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق «ف – *v*»نىڭ ئورنىغا كەلگەن.

كُوُكْ küwük: كُوُكْ مُوشْ *küwük mux* — ئەركەك مۇشۇك.

كُوُكْ küwük ساماندا ئوغۇزچە.// 225 III

تُوُلْ ① towïl تېبىلجاڭ، كىچىك دۇمباق. ئوۋدا لاچىن ئۇچۇن چېلىنىدىغان دۇمباق. مەن بۇ سۆزنى ئەرەبچىدىن ئېلىنىپ، چىقىش ئورۇنلىرى يېقىن بولغاچقا، «ط» ھەرپى «ت»غا ئالماشتۇرۇلغانمىكىن، دەپ قارايمەن. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. «غَلِطَ، غَلِتَ» ۋە «قَطَّرَ، قَتَّرَ» دېگەندەك. بۇ «ثابـــت» سۆزىنى ئالماشتۇرۇپ «تُبُـــتْ» دېگەنگە ئوخشايدۇ. بىراق مەن بۇ سۆزنىڭ ئىسلام ئېلىنىڭ ئەڭ چەت قىسمىدىكى ساپ تۈركىلەردىن ئاڭلىدىم.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «تُوُلْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز كەسرىنى ھېسابقا ئالدۇق.

بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

قَيِرْ k,ayïr پوپاك يەر. تۇرك تىلىدا. ئوغۇزلار قۇمنى «قَيِرْ *kˌayïr*» دەيدۇ.

تَوُشْ tawux تاۋۇش، تىۋىش، شەپە. بۇنىڭ «تَفشْ *tavïx*» شەكلىمۇ بار.

تَيِغْ tayïoq تېيىق، تايغاق. تَيِغْ يِيرْ *tayïoq yˌər* —— تايغاق يەر.// III 226

تُيَغْ tuyaoq تۇياق. ھايۋاننىڭ تۇيىقى. اَتْ تُيَغِي *at tuyaoqï* —— ئات تۇيىقى.

قُيُغْ k,oyuoq قويۇق. قُيُغْ نانْكْ *kˌoyuoq nəŋ* —— قويۇق نەرسە. قُيُغْ سُجِكْ *kˌoyuoq süqik* —— قويۇق شاراب.

قَيِغْ k,ayïoq قايىغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى.

قُيُغْ k,uyuoq قۇدۇق. بۇنىڭ «قُذُغْ *kˌuˇuoq*» شەكلىمۇ بار.

قَيِغْ[1] k,ayïoq: قَيِغْ يِيرْ *kˌayïoq yˌər* —— يولدىن چەتتە قالغان يەر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بَيِقْ ,bayïk راست. بَيِقْ سُوزْ *bayïkˌ sœz* —— راست سۆز. ئوغۇزچە.

تَيُقْ ,tayuk تۇيغۇن. تَيُقْ اَرْ *tayukˌ ər* —— تۇيغۇن، زېرەك ئادەم.// III 517

تَيَقْ ,tayak تاياق، ھاسا. كُذاكُو تَيَقْ بِيْردِي *küˇəgü//tayakˌ bˌərdi* —— كۆيۈ تاياق بەردى، يەنى كۆيۈ كېلىنگە كېنىزەك ياكى قۇل بەردى. كېلىن ئۇلارغا تايىنىپ ئاتتىن چۈشىدۇ. بۇ بايلاردىكى بىر ئادەت بولۇپ، كېنىزەك ياكى قۇل كېلىنىڭ مۇلكى ھېسابلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: III 227

تَيَقْ بِلا تَيْماسْ تَنُقْ سُوزُنْ بُتْماسْ *tayakˌ bilə taymas tanukˌ sœzün pütməs*

ھاسىسى بار تېيىلماس، گۈزاھچى سۆز بىلەن ئىشەنچ قازىنالماس.

يەنى ھاسىسى بار ئادەم تايغاق يەردە تايمايدۇ، گۈزاھچىنىڭ سۆزى گۈزاھلىقتىن ئۆتكەندە ئاندىن بىلىنىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى ھەم چېكىتسىز، ھەم ھەرىكسىز يېزىلغان. بىز بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپىنىڭ «ى – يا» بولۇشى كېرەكلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*kˌayïoq*» دەپ ئالدۇق.

تۇيۇق tuyuk, تۇيۇق، تۇتۇق. تۇيۇق كىشى *tuyuk kixi* — تۇتۇق ئادەم، غەمكىن ئادەم. تۇيۇق كۈن *tuyuk kün* — تۇمانلىق ۋە بۇلۇتلۇق كۈن. تۇيۇق قۇبۇغ *tuyuk qapuoq* — يېپىق قوۋۇق.

قَيَق k,ayak, قايماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَذْرَمِشْ اُلْغُنْ قُيَاقْ *səżrəmix oloqun qonak*①
228 III
سَرْمَمِشْ سُوتَّنْ قَيَاقْ // *sarmamïx süttən qayak*

[چۈجگۈن قوناق دانلىرى سىيرەكلەشتى،
سۈتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى.]

چۈجگۈن قوناق دانلىرى تېخى ئېسىلمىدى (كۆپمىدى)، سۈتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى. يېيىلىش ئۈچۈن ئىككىسى بىللە پىشۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى.

قِيِق k,ïyïk, قىيىق، ۋەدىسىدە تۇرماسلىق. قِيِق كِشِي *qïyïq kixi* — قىيىق كىشى، ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلمىدىغان كىشى.

قِيِق k,ïyïk, قىيىق. قىيپاش بولغان ھەرقانداق نەرسە. مەسىلەن: قىيپاش كېسىلگەن قەلەمنىڭ ئۇچى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

مَيَق mayak, مايماق. تۆگە مايىقى. بۇ سۆز بۇرۇن تۆگە مايىقىغا خاس ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە «قُوىْ مَيَقِي *koy mayaqï*» — قوي مايىقى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. پەقەت ئات تېزلىكى «يُنْدَقْ *yundaq*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:
229 III

تَقِى بَدُكْ اَرْسا مَيَقِي بَدُكْ اَرْماسْ *təvə bədük ərsə mayaqï bədük ərməs*

تۆگە چوڭ بولسىمۇ، مايىقى چوڭ بولماس.

بۇ ماقال چوڭنىڭ چاكىرى بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، «چوڭلۇق ساڭا ئەمەس، سېنىڭ ئىگەڭگە

① «قوناق» مەنىسىدىكى بۇ سۆز بۇ يەردە «قُيَاقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز ئۇنىڭ يازما نۇسخا 193 - بەتتە «قُنَقْ» شەكلىدە يېزىلغانلىقى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى تەلەپپۇزىغا ئاساسەن، ترانسكرىپسىيەسىنى «*qonak*» دەپ تۇزەتتۇق.

یارىشىدۇر» دېگەنلىك بولىدۇ.

كَيِكْ kəyik كېيىك. ئەسلىدە ياۋايى بولغان ھەرقانداق نەرسە. بۇ سۆز گۆشىنى يېيىشكە بولىدىغان كېيىك، ئېلىك، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ. كَيِكْ كِشِي kəyik kixi — ياۋا ئادەم. كَيِكْ سُكُتْ kəyik sogüt — ياۋا سۆگەت. ھەرقانداق بېقىپ ئۆستۈرۈلگەن نەرسىنىڭ ياۋىسىغا «كَيِكْ kəyik» دېيىلىدۇ.

كَيُكْ kəyük 518 // كىگىزدىن ئىشلەنگەن يامغۇرلۇق. «ذ – ژ» ھەرپىنى «ى – يا» قىلىپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

كُيُكْ köyük كۆيۈك. كُيُكْ نانْكْ köyük nəŋ — كۆيۈك نەرسە، كۆيگەن نەرسە. // III 230

مَيِل mayïl: مَيِل يَمِشْ mayïl yəmix — مەي بولۇپ پىشقان يېمىش. شاپتۇل، قوغۇن قاتارلىق مېۋىلەر پىشىپ ئۆتۈپ كەتسە، شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِيِمْ kˌïyïm ئۇركۈش، دۇشمەن كېلىشى سەۋەبىدىن ئەلدە پەيدا بولغان قورقۇنچ ۋە تەشۋىش. قُرْقُنْجْ قِيِمْ بُلْدِي korkunq kïyïm boldi — دەھشەتلىك ئۇركۈش يۈز بەردى.

كِيِم kiyim: اُلْ كِيِم كِيِم كُونْ كَجُرْدِي ol kiyim kiyim kün kəqürdi — ئۇ (ئىشلەپمۇ كەتمەي، ئىشنى تاشلاپمۇ ئەتمەي) ئەپلەپ ـ سەپلەپ كۈن كەچۈردى.

بُيِنْ boyïn بويۇن. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ بويىنى. قىلىچنىڭ سېپى «قِلِيجْ بُيِنِي qïlïq boynï» دېيىلىدۇ. پىچاقنىڭ سېپى «بِجاكْ بُيِنِي piqək boynï» دېيىلىدۇ.

بُيُنْ boyun خەلق، قوۋم، ئاھالە. «ذ – ژ» ھەرپىنى «ى – يا» قىلىپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

تُيِنْ tuyïn بېخىل، پىخسىق. تُيِنْ اَرْ tuyïn ər — بېخىل ئادەم. // III 231

تُيِنْ toyïn تويىن. ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ دىن باشلىقى. بۇ بىزدىكى ئىمام ۋە مۇپتىلارغا ئوخشايدۇ. تويىن ھەر ۋاقىت بۇت ئالدىدا بولۇپ، كىتابلارنى ۋە كاپىرلارنىڭ ھۆكۈملىرىنى ئوقۇيدۇ، ئۇلارنىڭ كۆپۈرلۈقىدىن خۇدا ساقلىسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ

bir toyïn baxï aoqrïsa kamuoq toyïn baxï aoqrïmas

بىر تويىننىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە تويىننىڭ بېشى ئاغرىماس.

بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى يەۋاتقان يەردە بىرى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆزىنى ئۇنىڭدىن تارتقاندا، باشقىلارنى تاماق يېيىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

تېكىست

قَيا k,aya قىيا.

قِيـــا k,ïya تولـدۇرۇپ ئېيتىلـىدىغان سـۆزلەردە يـاكى تەركىبىـدە «غ – oq»، «ق – k,» ھەرپلىرى بولغان سۆزلەردە قوللىنىلىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. اُغُلْقِيـــا *oqulk,ïya* — ئوغۇلچىقىم. // 232 III قِيزْقِيا *k,ïzk,ïya* — قىزچىقىم[1].

كُيا küyə كۇيە، كىگىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يەيدىغان كۇيە.

كِيا kiyə تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن يۇمشىتىپ ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە قوللىنىلىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. اَرْكِيـــا *ərkiyə* — ئادەمچاق. يِيرْكِيا *yərkiyə* — يەرچاق.

يَنا yana يانا ~ يەنە. قايتىلاشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. يَنا كَلْدِمْ *yana kəldim* — يەنە كەلدىم. // 233 III

---

[1] «قِيـــا *k,ïya*» قوشۇمچىسى ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەسلىدە شەخس قوشۇمچىسى بولمىسىمۇ، ئەرەبچىسىدە بىرىنچى شەخسلىك مەنىسى بېرىلگەن. بىز ئەرەبچىسىدە ئىپادىلەنگەن شەخس مەنىسىنى ئىپادىلىدۇق. بۇ قوشۇمچىنىڭ بۇنىڭدىن بىر سۆز كېيىن بېرىلگەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بولسا، ئەرەبچە شەخس مەنىسى بېرىلمىگەن. سىلىشتۇرۇپ كۆرەرسىز.

يَيا yaya يوتا. پەقەت ئادەملەرگىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ بۇ تۈرى تەلەپپۇزدىمۇ، يېزىقتىمۇ قىسقارتىلمايدۇ. چۈنكى، بۇلاردا سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك. پەقەت ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان سۆزلەرلا قىسقارتىلىدۇ.

مۇجەررەت سۆزلەر بابلىرى تۈگىدى.// III 234

ھەرپ ئارتتۇرۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تادُنْ tadun تاينىچا. بىر ياشلىق موزاي.

تُوذُنْ tużun كۆكبېشى، مىراب. يۇرت ئەھلىگە سۇ تارقىتىپ بەرگۈچى كىشى.

تِيذِينْ tïżïn ژاقىتنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بُو تِيذِينْ كَلْدِي *bu tïżïn kəldi* — (ئۇ) مۇشۇ ژاقىتتا كەلدى.

فَعالْ fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بَيَاتْ bayat بايات. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتى. ئارغۇچە.

بَيَاتْ bayat بايات. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

قُيارْ kˌuyar شالدام، شالۋاق. ھايۋانلارنى ۋە قۇللارنى تىللاشتا/ئېيتىلىدىغان بىر سۆز. بُو قُيارِي *bu kˌuyarï* — بۇ شالۋاق[1]. بۇ «سُوڤْ قُيْدِي *suv kˌuydï*» جۈملىسىدىكى «قُيْدِي *kˌuydï*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قۇيدى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

قَياسْ kˌuyas قۇياس. توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئۇچ قورغان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بىرىنچىسى «سابْلِغْ قَياسْ *saplïoŋ kˌuyas* — ساپلىغ قۇياس»، ئىككىنچىسى «اُرُنْكْ قَياسْ *ürüŋ kˌuyas* — ئۇرۇڭ قۇياس»، ئۈچىنچىسى «قَرا

235 III

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە ئېنىقسىزلىق بار، ئەرەبچە ئىبارىنىڭ «اَىْ هَذا صَابٌّ وَماجٌّ بِنْتُهُ» ئەمەس، «اَىْ صَابٌّ وَماجٌّ بِفِيهِ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى توغرا تاپتۇق ۋە شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

قَياسْ *qara quyas* —— قارا قۇياس»[1].

قُياشْ quyax قۇياش، قاتتىق ئىسسىق: قۇياشنىڭ قىزىق تەپتى.

اَياغْ ayaq لەقەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 236 III

قُذْغِلْ مَنكا اَقِيلِقْ	*qożoqïl maŋa aqïlïq*	[مېنى قويۇپ بەرگىن،
بُلْسُنْ مَنكا اَياغا	*bolsun maŋa ayaqa*	مەردلىك مېنىڭ لەقىمىم بولسۇن،
اِذْغِلْ مَنِي تُقِشْقا	*ïżoqïl məni toqïxqa*	مېنى ئۇرۇشقا ئەۋەتكىن،
يُقْكِلْ مَنكا اُلاغا	*yüvgil maŋa ulaqa*	ماڭا بىر ئات يارەم قىل.]

مېنى ئۆز مەيلىمگە قويۇپ بەرگىن، مەن بىر مەردلىك قىلاي، شۇنىڭ بىلەن مەردلىك مېنىڭ لەقىمىم بولۇپ قالسۇن، مېنى جەڭگە ئەۋەت ۋە جەڭگە ئېلىپ بارالايدىغان بىر ئات يارەم قىل.

مُيانْ muyan ساۋاب. مُيانْلِقْ *muyanlïq* —— يول ئۈستىدە يولۇچىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ئۈچۈن ياسالغان سۇ ئىچىش ئورنى، سۇخانا.// 237 III

فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُوجيْ[2] buwqï: بُوجيْ قُبُزْ *buwqï qobuz* —— بوم ئاۋازلىق ئۇد. بۇ قوبۇزنىڭ بىر خىلى.

قَيْدا kayda قەيەردە. قَيْدا سَنْ *qayda sən* —— نەدە سەن. «ن – *n*» ھەرپى بىلەن// 520

«قَنْدا *qanda*» دەپ ئېيتىلغىنىدەك «قَيُودا *qayuda*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

كُيْدا köydə بوتا. ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېرىتىلىدىغان بوتا.

---

[1] بۇ سۆزدىكى «ق» ھەرپى يازما نۇسخا 198- بەتتە چىگىل قەبىلىسىگە ۋە يازما نۇسخا 212- بەتتە توخسى قەبىلىسىگە بەرگەن بايانداا «قُياس» شەكلىدە، يازما نۇسخا 523- بەتتە «قُيسُلغ» شەكلىدە زەممىلىك ئېلىنغان؛ يازما نۇسخا 520-، 522- بەتتە «قَياس» شەكلىدە فەتھىلىك ئېلىنغان. بىز يازما نۇسخا 198- ۋە 212- بەتلەردىكى بايانداا ئېيتىلغىنىدەك بۇ شەھەرنىڭ تارىختا توخسى ۋە چىگىللەر ياشىغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممىلا يەردە «*quyas*» شەكلىدە ئالدۇق ۋە ھازىرقى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان «چوڭ كەيگەن»، «كىچىك كەيگەن» دەريالىرىنىڭ قەدىمكى قورغاس شەھرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغانلىقىغا ئاساسەن تارىختىكى قۇياس شەھىرى ھازىرقى قورغاس خارابىسىنىڭ ئۆزى دەپ ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «و – ۋاۋ» ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىز بۇ بابتىكى ۋەزىنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، «و – ۋاۋ» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ ئالدۇق.

قُيْقا k¸uyk¸a قۇيقا: خام تېره. بۇ سۆز ئەسلىدە ئاشلانمىغان تېرىنى بىلدۇرسىمۇ، بەزىدە ئاشلانغان تېرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. اُلْ قويُغْ قُيْقالادى *ķuyķaldī* ① *ol ķoyuoq* — ئۇ // 238 III قوينى سويماي تۇرۇپ، تېرىسىنى قۇيقىلىدى، يەنى ئۇتلىدى.

قِيْما k¸ïyma قېيما. قِيْما اُكْرا *ķïyma ügrə* — قېيما ئۆگرە. سۈيۈقئاشنىڭ بىر خىلى، بۇنىڭ خېمىرى قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلىدۇ.

قُيْما k¸uyma قۇيماق. خېمىر سۈيۈق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مەھەندىن بولقا بىلەن سوقماي، قۇيۇش يولى بىلەن ياسالغان ھاۋانچا، شامدان، بولقىغا ئوخشاش ئەسۋابلارغىمۇ «قُيْما *ķuyma*» دېيىلىدۇ.

فَعالُو fəalu شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَياغُو tayaoqu تاش ۋە چالما.

تُريغا torïoqa تورغاي.

سُياغُو suyaoqu بېخىر، دوكۇر. خورازنىڭ بېخىرى.

بِتيگُو bitigü تۇركىلەرنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ دۇۋىتى. // 239 III

كُليكا kəligə كۆلۈگە، قويۇق كۆلەڭگە.

قَليما k¸alïma بالىخانا.

اكاما əkəmə ئېكەمە. ئۇد تېپىغا كىرىدىغان بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى.

كُشيكا kəxigə سۇس كۆلەڭگە.

بۇ بابتىكى مىساللار

يُريغا yorïoqa يورغا. يُريغا اَتْ *yorïoqa at* — يورغا ئات.

يُليگُو yüligü چاچ چۇشۇرىدىغان ئۈستىرا. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ. ئوغۇزلار ئۈستىرىنى

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قُويُغْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى «*koyuoq*» دەپ ئالدۇق.

«كَرَايْ *kərəy*» دەيدۇ.

اَياكُو əyəgü قوۋۇرغا، يان. هايۋانلارنىڭ قوۋۇرغىسى، قوۋۇرغا سۆڭكى.

فَعْلانْ fə'lan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

240 III

تَيْغانْ tayoqan تايغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَيْغانْ يُكْرُكُنْ تِيلْكُو سَقْماسْ *tayoqan yügrügün tilkü səvməs*

تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى تۈلكە سۆيمەس.

يەنى تۈلكە تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى ياخشى كۆرمەس. بۇ ماقال بىر - بىرىنى كۆرەلمەيدىغان ئىككى ئالىمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.[521]

كَيْكانْ kəygən كەيگەن. قۇياستىن ئىلى ۋادىسىغا ئاقىدىغان ئىككى دەريانىڭ ئېتى. ئۇنىڭ بىرى «كِجِكْ كَيْكانْ *kiqik kəygən*» — كىچىك كەيگەن» دېيىلىدۇ. بۇ كىچىك، يەنە بىرى «اُلُغْ كَيْكانْ *uluoq kəygən*» — ئۇلۇغ كەيگەن» دېيىلىدۇ. بۇ چوڭدۇر[①].

فَيْعَلْ fəy'əl شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قِيْمَجْ k,ïymaq: قِيْمَجْ بُرْكْ *kïymaq bərk* — ئاق تۇتتىن ئىشلەنگەن بۆك بولۇپ، بۇنى چىگىللەر كىيىدۇ.

بَيْنَقْ baynak, يىن. ئوغۇزچە.

بُيْنَقْ boynak, بويناق. تاغنىڭ بېلى. 241 III

بُيْنَقْ boynak, زەھەرلىك كېلەر.

قَيْغَقْ k,ayoqïk, قېيىق.

---

① بۇ قۇياس (قورغاس)تىن ئېلى ۋادىسىغا ئېقىپ كېلىدىغان ئىككى ئېقىن بولۇپ، ھازىرمۇ «چوڭ كېگەن»، «كىچىك كېگەن» دېيىلىدۇ.

مَيْغُقْ mayoquk ئىچ مايماق ئادەم، تېز يۇگۇرەلمەيدىغان هايۋان[1].

كَيْلِكْ kəylig مايمۇن. چۆچۈپ تۇرىدىغان ياكى ياۋايىغا ئوخشاش ئىككى تەرىپىگە قاراپ ماڭىدىغان كىشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «كَيْلِكْ كِشِي kəylig kixi» دېيىلىدۇ.

بُيْمَلْ boymal: بُيْمَلْ اَتْ boymal at —— بوينىدا ئېقى بار ئات. مۇشۇنداق قوي ۋە باشقىلارغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَيْرَمْ bəyrəm بايرام. ئوغۇزچە. مەن بۇ سۆزنى كىشىلەرنىڭ شاد ـ خۇراملىق مەنىسىدىكى «بَذْرَمْ bəžrəm» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. بايرام ـ خۇشاللىق كۈنىدۇر. چۈنكى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن مۇنداق بايرام//كۈنى بولمىغان، شۇڭا بۇ ئىسىمىمۇ يوق ئىدى. ئەگەر بولغان بولسا، تۈركىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى بىلگەن بولاتتى. ئۇلار ئۆز تىلى بويىچە « ذ – ژ » ھەرپىنى «ى – يا» غا ئالماشتۇرغان. 242 III

جَيْدَمْ[2] qaydam كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز.

سَيْرَمْ sayram سايرام. «اِسْپِيجابْ ispijab —— ئىسپىجاپ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «بَيْضَا bəyza —— بەيزا» شەھىرىنىڭ ئېتى. «سَرْيَمْ saryam»مۇ دېيىلىدۇ.

سَيْرَمْ sayram: سَيْرَمْ سُوقْ sayram suv —— تېيىز سۇ، ئوشۇقتىن ئاشمىغان سۇ. // 243 III

فَعالِلْ fəalil شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بَقايَقْ[3] bakˌayak, ھەرقانداق ئاچا تۇياقلىق هايۋانىنىڭ تۇيىقىنىڭ ئارىسى ياكى ئىككى تۇياقنىڭ بىر تەرىپى.

---

[1] بۇ ئىبارە ئەرەبچىدە «وَالْاَجْرَدُ مِنْ دَوَاتِ الْحَوافِرِ» دەپ بېرىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى «تۇكى تاقىر هايۋان» ياكى «توم تۇياقلىق هايۋان» دېگەن بولىدۇ. بىز هايۋانلارنىڭ ئىچ مايمىقى تېز يۇگۇرەلمەيدىغان بولغىنى ئۈچۈن، «تېز يۇگۇرەلمەيدىغان هايۋان» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك كەلگەن. بىز فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلاپ «qaydam» دەپ ئالدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَقايَقْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ سۆزنى «bakˌayakˌ» دەپ ئالدۇق.

بَقايُقْ[1] bak¸ayuk¸ ئاتلارنىڭ تۇياق يۈرەكچىسى.

تُقيمَقْ tok¸ïmak¸ توقماق. كىرچىنىڭ توقمىقى.

قَيــاجُقْ k¸ayaquk¸ تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل خۇش پۇراقلىق ئۆسۈملۈك.// 522 مەن بۇنى زەپىرانمىكىن، دەپ گۇمان قىلىمەن.

بۇ بابتىكى مسال

مُنْدي mündi مىندى. اَرْ اَتِنْ يَبيتَــقْ مُنْــدي *ər atïn yapïtak¸ mündi* —— ئادەم ئېتىنى ياۋداق مىندى، يەنى ئاتقا كىگىزمۇ سالماي، ئېگەرمۇ توقۇماي مىندى.// III 244

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَقايُقْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ سۆزنى «*bak¸ayuk¸*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَيِرْلِغْ k,ayïrlïoq: قَيِرْلِغْ يِرْ *kayïrlïoq yər* — پورپاك يەر.

قُيَسْلِغْ k,uyaslïoq قۇياسلىق. قُيَسْلِغْ اَرْ *kuyaslïoq ər* — قۇياسلىق ئادەم، قۇياس شەھىرىدىن بولغان ئادەم.

تُيَغْلِغْ tuyaoqlïoq تۇياقلىق. تُيَغْلِغْ يِلْقِي *tuyaoqlïoq yïlkï* — تۇياقلىق ھايۋان.

قُيُغْلُغْ k,oyuoqluoq قويۇقلۇق. سۇيۇق نەرسىلەردىكى قويۇقلۇق.

ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر

III 245

سَنْدُواجْ sanduwaq بۇلبۇل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

سَنْداً قَجَرْ سُنْدِلاجْ	*səndən kaqar sundïlaq*
مَنْدا تِنَرْ قَرْغِلاجْ	*məndə tïnar karoqïlaq*
تَتْلِغْ اُتَرْ سَنْدُواجْ	*tatlïoq otər sanduwaq*
اَرْكَكْ تِشِي اُجْرَشُورْ	*ərkək tixi uqraxur*

[سەندىن قاچار سۇڭگۇلۇگۇچ،

مەندە تىنار قارلىغاچ،

تاتلىق سايرار بۇلبۇل،

ئەركەك چىشى ئۇچرىشار.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سۇڭگۇلۇگۈچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قارلىغاچلار يايرايدۇ: بۇلبۇللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

بُلْغَيُقْ buloqayuk, بۇلغانغان · بُلْغَيُقْ سُوقْ *buloqayuk, suv* —— بۇلغانغان سۇ. III 246

سَرْقَيِقْ sark,ayïk, كۆشەيدىغان ھايۋانلارنىڭ توققۇز تونلۇقى. بۇ سۆز «ن – *n*» ھەرپى بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «مِيزابٌ، مِنْزابٌ؛ مِيشارٌ، مِنْشارٌ» دېگەنگە ئوخشاش.

قُدُوجَقْ k,udruqak,① قۇيۇمچاق، تۇغۇر.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

بَيْبَيُقْ baybayuk, يېقىملىق سايرايدىغان بىر قۇش. دەرەخ شاخلىرىغا زەمبىلگە ئوخشاش ساڭگىلىتىپ ئۆۋا تىزىدۇ.

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

بُيُنْدُرُقْ boyunduruk, بويۇنتۇرۇق. بۇ ياغاچتىن ياسىلىپ، ئىككى ئۆكۈزنىڭ بوينىغا ئېسىلىدۇ. III 247

مُيَنْجِلِقْ muyanqïlïk, ئارىچىلىق، سالاچىلىق. ئىككى ئادەم ئارىسىدىكى سالاچىلىق. سَنْ مُيَنْجِلِقْ قِلْ *sən muyanqïlïk, kïl* —— سەن بىزگە ئارىچىلىق قىل. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ساۋاب» مەنىسىدىكى «مُيانْ *muyan* —— بۇيان» دۇر.

مەنقۇس بۆلۈمىدىكى ئىسىملار تۈگىدى. III 248 523

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قُدُوجَقْ» شەكلىدە كەلگەن، بۇ، بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنىڭ «قُدْرُجَقْ *k,udruqak*» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن، بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە تىرانسكرىپسىيەسىنى «*k,udruqak*» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مەنقۇس پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

كِيجْتِ kəqti كېچىكتى. اَرْ كِيْجتِ *ər kəqti* — ئادەم (ئىشتا) كېچىكتى (كِيجارْ - كِيجماكْ *kəqər - kəqmək*).

بُورْدِ burdï پۈرىدى، پۈراق چىقاردى؛ ھور چىقتى. يِپارْ بُورْدِ *yïpar burdï* — ئىپار پۈرىدى. سُوقْ بُورْدِ *suv burdï* — سۇدىن ھور چىقتى، يەنى سۇنىڭ ھورى كۆتۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسىدىن خۇش پۈراق چىقىش ۋە ھور كۆتۈرۈلۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرارْ - بُرْماقْ *burar - burmak*). III 249 //

بِيرْدِ bərdi بەردى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ بِيرْدِ *ol maŋa yarmak bərdi* — ئۇ ماڭا يارماق (پۇل) بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِيرُرْ - بِيرْماكْ *bərür - bərmək*).

تارْدِ tardï تاراتتى ~ تارقاتتى. بَكْ سُوسِنْ تارْدِ *bəg süsin tardï* — بەگ ئەسكەرلىرىنى تاراتتى. بىر ئادەم ھەرقانداق بىر نەرسىنى تارقاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تارارْ - تارْماقْ *tarar - tarmak*).

تُورْدِ turdï تۇردى، قوپتى. اَرْ يُقارُو تُورْدِ *ər yokaru turdï* — ئادەم ئۆرە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُورُرْ - تُورْماقْ *turur - turmak*).

تُورُرْ turur تۇر ~ دۇر. ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە مەستىرى بولمىغان كەلگۈسى زامان

پېئىلى. بۇ ئەرەبچىدىكى «يَدَعُ» ۋە «يَذَرُ» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش. بۇ سۆز بىر نەرسە توغرىسىدا سۆزلىنىۋاتقان چاغدا، ئۇنىڭ ئۆز ئورنىدا تۇرغانلىقىنى ۋە بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «اُلْ اَقْدا تُرُورْ ol əvdə turur »// III 250 دېگەن ئىبارە «ئۇ ئۆيدىدۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «ئۆرە تۇردى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. يەنە «اَرْ سُكَلْ تُرُورْ ər sökəl turur» دېگەن ئىبارە «ئادەم ئاغرىقتۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «ئۆرە تۇردى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ.

تُورْدِي turdï ئورۇقلىدى. اَتْ تُورْدِي at turdï — ئات ئورۇقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُورار- تُورْماقْ turar - turmak).

تِيرْدِي tərdi تەردى، يىغدى. اُلْ تَقَارْ تِيرْدِي ol tavar tərdi — ئۇ مال يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِيرارْ - تِيرْماكْ tərar - tərmak).

سارْدِي sərdi: اُلْ اَنِي سارْدِي ol anï sərdi — ئۇ ئۇنى كايىدى، يەنى قوپال سۆزلەر بىلەن جېمىلىدى (سَرارْ - سَرْماكقْ[1] III 251 sərar - sərmak)//.

سُرْدِي sordï شوردى؛ سوردى. كَنْجْ سُوتْ سُورْدِي kənq süt sordï — بالا سۈت شوردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ سُوزْ سُرْدِي ər söz sordï — ئادەم سۆز (خەۋەر) سوردى. اَرْ يِتُكْ سُرْدِي ər yitük sordï — ئادەم يېتىكەن نەرسىنى سوراشتۇردى. بۇ ئىككى سۆز ئوغۇزچە (سُرارْ - سُرْماقْ sorar - sormak).

قارْدِي kˌardï قاقىدى، كۆۋرىدى. اَرْ سُقْقا قارْدِي ər suvka kˌardï — ئادەم سۇغا قاقىدى.// 524 سُوقْ اَرِقْتِنْ قارْدِي suv arïktïn kˌardï — سۇ ئېرىقتىن كۆۋرىدى، يەنى قىشتا ئېرىقتىن سۇ تاشتى. بۇ سۆز سۇ ۋە قارلارنىڭ توڭلىشى بىلەن ئېرىقتىكى سۇنىڭ مۇز ئۈستىگە چىقىپ تېشىپ كېتىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ (قَرارْ - قَرْماقْ kˌarar - kˌarmak).

---

[1] يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ جايىدا بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - kˌ»غا ئۆزگەرتىلگەن. يازما نۇسخا 285 - بەتتە بۇ سۆز يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال قىلىنىپ، مەستىرى «ك - k» بىلەن بېرىلگەن. يازما نۇسخا 330 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ق - kˌ» بىلەن بېرىلگەن. بىز گەرچە بۇ كېيىنكىسىنى ئۆزگەرتمىگەن بولساقمۇ، يازما نۇسخا 285 - بەتتىكى قائىدىدە بېرىلگەن شەكلىنى توغرا دەپ ھېسابلىدۇق. شۇڭا، بۇ يەردىكى «ق - kˌ» غا ئۆزگەرتىلىشىنى خاتا دەپ تونۇپ، مەستىرىنى «ك - k» بىلەن ئالدۇق.

تۈزدى tɵzdi ئېچىرقىدى. ئار تۇمۇلۇققا تۈزدى *ər tumluoqka tɵzdi* — ئادەم سوغۇقتىن ئېچىرقىدى. قىپچاقچە (تۇزار – تۇزماق *tɵzar - tɵzmak*).

سىزدى sïzdï سىزدى، ئېرىدى؛ كۆرۈندى. ياغ سىزدى *yaoq sïzdï* — ياغ ئېرىدى. ئۇلماذن سۇ سىزدى *olmaʒïn suv sïzdï* III 252 // — كۆپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن سۇ سىزدى. كۈن سىزدى *kün sïzdï* — كۈن سۇزۇلۇپ چىقتى. بۇ، كۈننىڭ شەرقتىن ئاستا ـ ئاستا كۆرۈنۈشكە باشلىشىدۇر (سىزار – سىزماق *sïzar – sïzmak*).

قىيشدى kˌïxdï قايدى، قىيسايدى، ئەگىلدى. ئار يولدىن قىيشدى *ər yoldan kˌïxdï* — ئادەم يولدىن قايدى، ئەگىلدى. كۈن قىيسايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قىيشار – قىيشماق *kˌïxar - kˌïxmak*).

تۇغدى tuoqdï تۇغدى، چىقتى. كۆتۈرۈلدى، ئۆرلىدى. تۇغ تۇغدى *toq tuoqdï* — توزان كۆتۈرۈلدى (تۇغار – تۇغماق *tuoqar - tuoqmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئاغدى قىزىل بايراق	*aoqdï kˌïzïl bayrak*
تۇغدى قارا توپراق	*tuoqdï kˌara toprak*
يەتتۈ كالىپ ئۇغراق	*yətxü kˌəlip ooqrak*
تۇقشىپ ئانىڭ كىچىتىمىز // III 253	*tokˌxïp anïn kˌəqtimiz*

[قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى،
ئوغراقلار يېتىشىپ كېلىپ (قوشۇلدى)،
ئۇرۇش قىلىپ شۇنىڭ بىلەن كېچىكتۇق.]

مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى؛ ئوغراقنىڭ ئاتلىقلىرى بىزگە يېتىپ كېلىپ قوشۇلدى، بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىكتۇق.

ئىۋدى ˌəvdi ئالدىرىدى. ئار ئىۋدى *ər ˌəvdi* — ئادەم ئالدىرىدى (ئىۋار – ئىۋماق *ˌəvar - ˌəvmak*).

قوۋدى kˌovdï قوغلىدى. ئار ئاتىن قوۋدى *ər atïn kˌovdï* — ئادەم ئېتىنى قوغلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى قوغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جِيقْـــدِي qïk¸dï نـەم تـارتتى. تُـــونْ جِيقْـــدِي *ton qïkdï* — تـون نـەم تـارتتى. هەرقانـــداق نەرســـه يـــەردىن نـــەم تـــارتسەڭ//قالسا[254 III]ـــمۇ شـــۇنداق دېيىلـــدۇ (جِيقارْ – جِيقْماقْ *qïkar - qïkmak*).

قُوقْدِي k¸ok¸dï قوقـدى؛ تـنـدى، بېسـلدى. اَتْ قُوقْـدِي *at kokdï* — گـۆش قوقـدى، يـەنى گـۆشـتـىن كـۆيگـەن پـۈراق كـۆتـۈرۈلـدى. چـىراغ ئـۆچـۈرۈلگـەندىن كـېيـىن ئـىسـى قوقـسـمـۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ. سُوقْ قُوقْـدِي *suv kokdï* — (سـەل پەسەيگـەندىن كـېيـىن) سـۇ تـنـدى. سِـــيشْ قُوقْـــدِي *sïx kokdï* — ئـىشـقـ بېسـلدى (قُوقارْ – قُوقْماقْ *kokar - kokmak*).

تُوكْدِي tøgdi سوقتى. اَرْ تُوزْ تُوكْدِي *ar tuz tøgdi* — ئادەم تـۇز سـوقتى. باشقـلاردىمـۇ شۇنداق (تُوكارْ – تُوكْماكْ *tøgar - tøgmak*)[525 //].

سُوكْدِي søkdi سـۆكتى، تـىللـدى. اُلْ اَنِ سُـــوكْدِي *ol anï søkdi* — ئـۇ ئـۇنى سـۆكتى (سُوكارْ – سُوكْماكْ *søkar - søkmak*).

تانْدِي tandï تانـدى. اُلْ اَلِمْنِ تانْـــدِي *ol alïmnï tandï* — ئـۇ قـەرز ۋە باشقا نەرسـلەردىن تانـــدى. هەرقانـــداق بىـــر نەرســـدىن تانســـمـۇ شـــۇنداق دېيىلـــدۇ (تانَرْ – تانْماقْ *tanar - tanmak*)[255 III //].

تُونْدِي tøndi قايتتى. اُلْ اَقِنكـــا تُونْـــدِي *ol øviŋø tøndi* — ئـۇ ئۆيگـه قـايتتى. ئوغـۇزچـه (تُونارْ – تُونْماكْ *tønar - tønmak*).

قانْدِي k¸andï قاندى. اُلْ سُوقْ دِنْ قانْدِي *ol suvdïn kandï* — ئـۇ سـۇغا قـانـدى (قانَرْ – قانْماقْ *kanar - kanmak*).

قُونْدِي k¸ondï قوندى. قُـــشْ قُونْـــدِي *kux kondï* — قـۇش (بىـر نەرسـنـىڭ ئۈستـىگـه) قونـدى. بُـــذُنْ قُونْـــدِي *bożun kondï* — قەبـلـه (كـۆچكەنـدىن كـېيـىن) قونـدى (قُونارْ – قُونْماقْ *konar - konmak*).

بۇ بابتكى مسالالر

يِيرْدِي yørdi يـرگـەندى. اَرْ اَشِغْ يِيرْدِي *ar axïq yørdi* — ئادەم تاماقتـن يـرگـەندى.

يِـــيرْدِي yørdi تـىللـدى، هاقارەتلـدى. اُلْ اَرِكْ يِـــيرْدِي *ol arïg yørdi* — ئـۇ ئـادەمـنى

تىللىدى. ئوغۇزچە (يېرار - يېرماك yərmək - yərar) III 256.

يُورْدِي yordi يەشتى. اُراغْتْ اُغْلِنْ بَشِكْتِنْ يُورْدِي uraoqut ooqlïn bəxiktin yordi — خوتۇن بالىسىنى بۇشۇكتىن يەشتى. ھەرقانداق نەرسە باغلاقتىن يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُورارْ - يُورْماك yorar - yormak).

يِيلْدِي yəldi يېيىلدى. اَشْ يِيلْدِي ax yəldi — ئاش يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِيلُورْ — يِيلْماكْ yəlür - yəlmak).

بۇ باب يالغۇز ئىككى ھەرپلىكمۇ ئەمەس، ئۇچ ھەرپلىكمۇ ئەمەس. بىز بۇلارنى ئىككى ھەرپلىكلەرگە قوشۇپ قويدۇق. چۈنكى، ئۇنىڭ تەلەپپۇزى قىسقىراق ۋە چىرايلىقراق. بۇ سۆزلەر ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغاندا، ئىككى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ، تۈركىي ھەرپ بىلەن يېزىلغاندا يۇقىرىدا كۆرگىنىڭدەك ھەرپى لىن قوشۇلىدۇ.

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

بُيُرْدِي buyurdï بۇيرۇدى. اُلْ اَنكَرْ اَيْلا بُيُرْدِي ol aŋar əylə buyurdï — ئۇ ئۇنىڭغا شۇنداق بۇيرۇدى// III 257 (بُيُرُرْ - بُيُرْماقْ buyurur - buyurmaq).

باقِرْدِي bakïrdï ۋارقىردى ~ بوقىردى. تَقِىَ باقِرْدِي təvə bakïrdï — تۆگە بوقىردى. ئوغۇزچە (باقِرارْ - باقِرْماقْ bakïrar - bakïrmak).

تاتُرْدِي taturdï تېتىتتى. اُلْ مَنكا اَشْ تاتُرْدِي ol maŋa ax taturdï — ئۇ ماڭا ئاش تېتىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تاتُرُرْ - تاتُرْماقْ taturur - taturmak).

تِيتُرْدِي tətürdi دېدۈردى ~ دېگۈزدى. اُلْ اَنْدَغْ تِيتُرْدِي ol andaoq tətürdi — ئۇ ئاشۇنداق دېگۈزدى (تِيتُرُرْ — تِيتُرْماكْ tətürür - tətürmək).

تُوزَرْدِي tozardï توزدى ~ توزۇدى. تُوزْ//تُوزَرْدِي toz tozardï — توزان توزۇدى (تُوزارْ - تُوزْماقْ[1] tozarur - tozarmak) 526.

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «تُوزَار - تُوزْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن، توغرىسى «تُوزارُرْ - تُوزارْماقْ tozarur - tozarmak» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز تراڭسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

ساتُرْدِ saturdï ساناتتى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ ساتُرْدِ // III 258 *ol aŋar ḳoy saturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قوي ساناتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*saturur - saturmaḳ* ساتُرُرْ – ساتُرْماقْ).

سِيتُرْدِ sïturdï سۈندۈرتتى. اُلْ اُتُنكْ سِيتُرْدِ *ol otuŋ sïturdï* — ئۇ ئوتۇن سۈندۈرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*sïturur - sïturmaḳ* سِيتُرُرْ – سِيتُرْماقْ).

قِيجُرْدِ ḳ,ïqurdï قاربلىدى، قىتىغۇرلۇق قىلدى. اُلْ اَنكَرْ قِيجُرْدِ *ol aŋar ḳïqurdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قىتىغۇرلۇق قىلدى. ئۇنىڭ بېشىغا كەلگەن غەم ـ قايغۇدىن خۇشاللاندى (*ḳïqurar - ḳïqurmaḳ* قِيجُرارْ – قِيجُرْماقْ).

كُوتُّرْدِ küttürdi كۆتتۈردى، باقتۇردى ~ باققۇزدى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ كُوتُّرْدِ *ol aŋar ḳoy küttürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قوي باقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*küttürür - küttürmək* كُوتُّرُرْ – كُوتُّرْماكْ).

كِيتَرْدِ kətərdi كەتتۈردى ~ كەتكۈزدى؛ ئېلىۋەتتى. اُلْ تاشِغْ يُولْدَنْ كِيتَرْدِ *ol taxïoq yoldan ḳətərdi* — ئۇ تاشنى يولدىن ئېلىۋەتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى ئۆز ئورنىدىن يۆتكىۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِيتَرُرْ – كِيتَرْماكْ *kətərur - kətərmək*).[III 259]

كِيجُرْدِ kəqürdi كېچىكتۈردى. اُلْ ايشِغْ كِيجُرْدِ *ol ïxïoq kəqürdi* — ئۇ ئىشنى كېچىكتۈردى (كِيجُرُرْ – كِيجُرْماكْ *kəqürur - kəqürmək*).

كُيْتُرْدِ[1] køytürdi كۆيدۈردى. اَرْ اُتُنكْ كُيْتُرْدِ *ər otuŋ køytürdi* — ئادەم ئوتۇن كۆيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيْرُرْ – كُيْرْماكْ *køyrür - køyürmək*).

تَيشْدِ tayïxdï تېيىلىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا تَيشْدِ *ol anïŋ birlə tayïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تېيىلىشىپ باقتى (تَيشُورْ – تَيشْماقْ *tayïxur - tayïxmaḳ*).

سُيُشْدِ soyuxdï سويۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِ سُيُشْدِ *ol maŋa tərï soyuxdï* — ئۇ ماڭا قوينىڭ تېرىسىنى سويۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى ۋە تۇخۇمنىڭ شاكىلىنى سويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُيُشُورْ – سُيُشْماقْ *soyuxur - soyuxmaḳ*).[III 260]

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىگە قارىغاندا، ئۆتكەن زامان شەكلى بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «كُيُرْدِ *køyürdi*» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

قَيِشْدِي kˌayïxdï كۆيۈنۈشتى، غەمخورلۇق قىلىشتى. ئُالارْ اِكّـِي بِـيرْ بِيرْكـا قَيِشْـدِي *olar ikki bir birgə kˌayïxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە كۆيۈنۈشتى، غەمخورلۇق قىلىشتى (قَيِشُـورْ- قَيِشْـماقْ *kˌayïxur - kˌayïxmakˌ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

nəlük aŋar bilixtim	نَلُكْ اَنكَرْ بِلِشْتِمْ
kˌuqxup takï kˌavuxtum	قُجْشُبْ تَقِي قَقُشْتُمْ
tüzünlükin kˌayïxtïm	تُزُنْلُكِنْ قَيِشْتِمْ
alkˌtï mənin yayïmï	اَلْقْتِ مَنِكْ يايِمِي

[نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم،
قۇچاقلىشىپ قوۋۇشتۇم،
كۆڭلى تۇزلۇك قىلىپ كۆيۈندۈم،
مېنىڭ يېزىمنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتتى.] // 261 III

ئۆزىگە خىيانەت قىلغان بىر كىشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: نېمىشقا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم، نېمىشقا قۇچاقلىشىپ، ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولدۇم، تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن غەمخورلۇق قىلدىم، ئۇ مېنىڭ يېزىمنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتتى.

قُيُشْدِي kˌuyuxdï قۇيۇشتى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ قُيُشْدِي *ol aŋar suv kˌuyuxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ قۇيۇشتى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق (قُيُشُورْ – قُيُشْماقْ *kˌuyuxur - kˌuyuxmakˌ*).

قَيِشْـدِي kˌïyïxdï قىيىشتى. اُلْ مَنكـا يِغـاجْ قَيِشْـدِي *ol maŋa yïoqaq kˌïyïxdï* — ئۇ ماڭا ياغاچ قىيىشتى.// 527 بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَيِشُـورْ – قَيِشْـماقْ *kˌïyïxur - kˌïyïxmakˌ*).

مَيِشْدِي mayïxdï لاپچايدى، يېپىشتى. اَرْ بِيرْكـا مَيِشْـدِي *ər yərgə mayïxdï* — ئادەم (سۈسلۇق ۋە ھۆرۈنلۇقىدىن) يەرگە لاپچايدى، يېپىشتى (مَيِشُـورْ – مَيِشْـماقْ *mayïxur - mayïxmakˌ*). بۇ بىر ئىشقا بۇيرۇلغاندا، ئۇ ئىشقا ئۇنىماسلىقتۇر.

يَمَشْدِي yamaxdï: «مَيِشْدِي *mayïxdï*» سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، بۇنىڭدا ھەرپ//ئالماشقان (يَماشُورْ – يَمَشْماقْ *yamaxur - yamaxmakˌ*). 262 III

سُـــــــيُقْتِي soyuk,tï تالانـــدى. اَرْ سُـــــــيُقْتِي ar soyuk,tï — ئـادەم تالانـدى (سُيُقارْ – سُيُقْماقْ soyuk,mak ,soyuk,ar).

سَيِقْتِي sayïk,tï سايلاشتى. يِيرْ سَيِقْتِي yər sayïk,tï — يەر سايلاشتى، يەنى سايغا ئايلاندى (سَيِقارْ – سَيِقْماقْ sayïk,mak ,sayïk,ar).

سُـــــيُلْدِي soyuldï سويۇلدى؛ ئايرىلدى، تارقالدى؛ يېشىلدى. بُلُـــــتْ سُـــــيُلْدِي bulut soyuldï — بۇلۇت تارقالدى. قُويْ تَرِيسِي سُـــيُلْدِي koy tərisi soyuldï — قوي تېرىسى سويۇلدى. اَرْدِنْ تُونْ سُـــيُلْدِي ərdin ton soyuldï — ئادەمدىن تون يېشىۋېلىندى (سُيُلُورْ – سُيُلْماقْ soyulur- soyulmak ,soyulur).

قُيُلْـــــدِي k,oyuldï قويۇلدى. قويۇقلاشتى. يُغـــــرت قُيُلْـــــدِي yoqurt k,oyuldï — قېتىق قويۇلدى. ھەرقانداق سۈيۇق نەرسە قويۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُورْ – قُيُلْماقْ k,oyulur - k,oyulmak).

263 III

قِيِلْدِي k,ïyïldï قىيىلدى، ئۆتتى؛ كېسىلدى، ياندى.//كُونْ قِيِلْـــدِي kün k,ïyïldï — كۈن قىيىلدى. اُوذْ قِيِلْـــــدِي oż k,ïyïldï — ۋاقىت ئۆتتى. يِغـــــاجْ قِيِلْـــــدِي yïoqaq k,ïyïldï — ياغاچ قىيىلدى. سُوزْ قِيِلْدِي soz k,ïyïldï — سۆز (ۋەدە)دىن يېنىۋېلىندى (قِيِلُورْ – قِيِلْماقْ k,ïyïlur - k,ïyïlmak).

مَيِلْدِي mayïldï بۇزۇلدى. قـــاغُونْ مَيِلْـــدِي qaoqun mayïldï — قوغۇن بۇزۇلدى، يەنى سۇلۇق قوغۇن بۇزۇلدى. قوغۇن ئۇزۇن تۇرۇپ قېلىپ شالاقلاپ كەتسە شۇنداق بولىدۇ. باشقا مېۋىلەر بۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (مَيْلُـــورْ – مَيِلْمـــاقْ maylur - mayïlmak).

تَيَنْـــدِي tayandï تايانىدى. اُلْ مَنكـــا تَيَنْـــدِي ol maŋa tayandï — ئۇ ماڭا تايانىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىگە تايانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَيَنُـــورْ – تَيَنْمـــاقْ tayanur - tayanmak).

264 III

قَيِنَدِي[1] k,aynadï قاينىدى. اَشِجْ قَيِنَدِي axiq k,aynadï —//قازان قاينىدى. باشقىلاردىمۇ

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى يازما نۇسخىدا «قَيِنَدِى» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنىڭ «قَيِنَـــارْ – قَيِنْمـــاقْ k,aynar - k,aynamak» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى «k,aynadï» دەپ ئالدۇق.

شۇنداق (قَيْنارْ – قَيْنَماقْ kaynar - kaynamak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَيْنارْ اُكُزْ كَجِكْ سِزْ بُلْماسْ kaynar өgüz kəqiksiz bolmas

قاياناپ ـ تېشىپ تۇرغان دەريا كېچىكسىز بولماس.

بۇ ماقال تەشۇشلىك ۋە قايغۇلۇق ئىشقا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، يەنى ئۇنىڭغۇ بىر چىقىش يولى بولىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

قُيُنْدِي k,uyundï قۇيۇندى، قۇيۇۋالدى. اُلْ اُوزُنكا سُوقْ قُيُنْدِي ol өzüŋə suv kuyundï — ئۇ ئۆزىگە سۇ قۇيۇۋالدى (قُيُنُورْ – قُيُنْماقْ kuyunur - kuyunmak).[528]

بۇ بابتىكى مىساللار

يَيقْتِي yayïk,tï يازلاشتى، يازغا ئۆرۈلدى. اُوذْ يَيقْتِي öz yayïktï — ۋاقىت يازلاشتى، يەنى باھار بولدى (يَيقارْ – يَيقْماقْ yayïkar - yayïkmak).

يَيلْدِي yayïldï ئېغاڭلىدى ~ ئىرغاڭلىدى؛ يېيىلدى، تارقالدى. يَيغاجْ يَيلْدِي yayïldï yïoqaq — دەرەخ ئىرغاڭلىدى، يەنى دەرەخ شامال چىققانلىقتىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن ئىرغاڭلىدى. ھەرقانداق نەرسە ئىرغاڭلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يَيلْدِي سُو yayïldï sü — قوشۇن يېيىلدى، يەنى تارقالدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «ذ – ژ» بىلەن «يَذلْدِي yażïldï» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (يَيلُورْ – يَيلْماقْ yayïlur - yayïlmak).

بۇ بابتىكى ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان پېئىللار شەكىلدە تۆت ھەرپلىكتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۈچ ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «اُلْ قُويُغْ باتُرْدِي ol koyuoq baturdï — ئۇ قوينى باغلاتتى»، «ساتُرْدِي saturdï — ساناتتى» دېگەندەك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تَيْتُرْدِي tayturdï تايدۇردى. اُلْ اَنِ سُقْقا تَيْتُرْدِي *ol anï suvqa tayturdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا تايدۇردى، يەنى تەييارلىدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَيِتُرْ - تَيِتْماقْ[1] III 266 *tayïtur - tayïtmaq*).

تُيْتُرْدِي tuyturdï تۇيدۇردى ~ بىلدۇردى. اُلْ مَنكا سُوزْ تُيْتُرْدِي *ol maŋa söz tuyturdï* — ئۇ ماڭا سۆز تۇيدۇرۇپ قويدى، يەنى بىلدۇرۇپ قويدى (تُيْتُرْ - تُيْتُرْماقْ *tuyturur - tuyturmaq*).

قَيْتُرْدِي k¸aytürdï ھېسداشلىق قىلدۇردى، كۆيۈندۈردى. اُلْ اَنكَرْ قَيْتُرْدِي *ol aŋar k¸aytürdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلدۇردى، يەنى ئۇ ئۇنى قېرىندىشىغا ياردەم بەرگۈزۈپ غەمخورلۇق قىلدۇردى (قَيْتُرُرْ - قَيْتُرْماقْ *k¸aytürur - k¸aytürmaq*). III 267

قَيْتَرْدِي k¸aytardï قايتۇردى. اُلْ اَتغْ قَيْتَرْدِي *ol atïoŋ k¸aytardï* — ئۇ ئاتنى (ئۆز يولىدىن) قايتۇردى (قَيْتَرُرْ - قَيْتَرْماقْ *k¸aytarur - k¸aytarmaq*). بۇ ئوغۇزلارنىڭ سۆزى، تۈركىلەر بۇنى «قَتَرْدِي *k¸atardï*» دەيدۇ.

قُيْتُرْدِي k¸uyturdï قۇيدۇردى. اُلْ مَنِكْ اَلكْكا سُوفْ قُيْتُرْدِي *ol mənïŋ əlikkə suv k¸uyturdï* — ئۇ مېنىڭ قولۇمغا سۇ قۇيدۇردى (قُيْتُرُرْ - قُيْتُرْماقْ *k¸uyturur - k¸uyturmaq*).

قِيْتُرْدِي k¸ïyturdï قىيدۇردى. اُلْ اَنكَرْ قَمِشْ قِيْتُرْدِي *ol aŋar k¸amïx k¸ïyturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قومۇش قىيدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِيْتُرُرْ - قِيْتُرْماقْ *k¸ïyturur - k¸ïyturmaq*).

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تَيِتُرْ - تَيِتْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا «تَيْتُرُرْ - تَيْتُرْماقْ» بولۇشى لازىم ئىدى، بۇ دەۋردە بەزى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى ئىككى خىل يول بىلەن ياسالغىنىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە يەنىلا شۇ مەنىدە مەجبۇرىي دەرىجىنى ئىپادىلەيدىغان «تَيِتِ» (يازما نۇسخا 427 - بەت) شەكلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بېرىلىپ قالغان بولسا كېرەك. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

كُيْتُـــــرْدِ køytürdi كۆيدۈرتتى ~ كۆيدۈرگـۈزدى. اُلْ اَنـــــكْ تُـــــونِنْ كُيْتُـــــرْدِ *ol anïŋ tonïn køytürdi* — ئـۇ ئـۇنـڭ تونـنـى (كـيـيـمـنـى) كۆيـدۈرتتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (كُيْتُـــرُرْ - كُيْتُرْمـــاكْ *køytürür - køytürmək*). بـۇ سـۆز چـرايلـق ئەمەس.

529 268 III

سَيْغِرْدِ sayoɣirdï سايلاشـقـلى تـۈردى، سايلـشـاي دەپ قالـدى.// يِرْ سَيْغِرْدِ *yər sayoɣirdï* — // يەر سايلاشقـلى تۈردى (سَيْغِرارْ - سَيْغِرْماقْ *sayoɣirar - sayoɣirmak*).

قَيْغُـــــرْدِ kˌayoɣurdï قايغـۈردى. اَرْ قَيْغُـــــرْدِ *ər kˌayoɣurdï* — ئـادەم قايغـۈردى. بـۇ سـۆز «ذ - ژ» بـلـەنـمـۇ تەلەپپـۇز قـلـنـنـمـدۇ (قَيْغُـــــرارْ - قَيْغُرْمـــــاقْ *kˌayoɣurar - kˌayoɣurmak*).

بُيْمَشْدِ buymaxdï چـگـنـچـلەشـتى، ئارىلاشـتى. ايشْ قَمُغْ بُيْمَشْدِ *ix kˌamuoɣ buymaxdï* — ئـش پـۈتـۈنـلەي چـگـنـچـلەشـتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (بُيْمَشُـــورْ - بُيْمَشْـــماقْ *buymaxur - buymaxmak*).

سَيْرَشْدِ sayraxdï سايراشـتى: ئاغـزىـغـا كـەلـگـەنـنى سـۆزلـەشـتى. اُلارْ تَلِـــمْ سَيْرَشْـــدِ لارْ *olar təlim sayraxdïlar* — ئـۇلار ئاغـزىـغـا كـەلـگـەنـنى سـۆزلـەشـتى. قُـــــشْ لارْ سَيْرَشْدِ *kˌuxlar sayraxdï* — قـۇشـلار سايراشـتى. شـبـئـىـردا مـۇنداق كـەلـگـەن:

يَرُقْ يُلْدُزْ تُغَرْدا — *yaruk yulduz tuoɣarda*
269 III
اُذْنُو كَلِبْ بَقَرْمَنْ // — *ożnu kəlip bakˌarmən*
ساتُولَيُو سَيْرَشِبْ — *satulayu sayraxïp*
تَتْلِغْ اُونُن قُشْ اُتارْ — *tatlïoɣ ünün kˌux ətər*

[يورۇق يۇلتـۇز تـۇغار ۋاقتـىدا،
ئويغـنـىپ كـېلـىپ قارايمـەن:
چـۈرۈلـدـىشـىپ سايرىشـىپ،
قـۇش تاتلـىق ئۇن بـىلـەن ئۇنلەيدۇ.]

يـورۇق يۇلتـۇز تـۇغار ۋاقتـىدا، ئۇيقـۇدـن ئـويغـنـىپ دەرەخلەرگـە قارايمـەن، قـۇشـلارنـڭ يېقـىملـىـق ئـاۋازلار بـىلـەن چـۈرۈقلـىشـىپ سـايرىغان ئـاۋازلـرىنى ئاڭلايمـەن (سَيْرَشُورْ - سَيْرَشْماقْ *sayraxur - sayraxmak*).

قَيِرشْدِي ① k,ayrïxdï قايرىشتى. ئُالارْ اِكّي بُيُونْ قَيِرشْدِي// III 270 *olar ikki boyun kayrïxdï* — ئۇلار ئىككىيلەن بويۇن قايرىشىپ باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَيِرشُورْ – قَيِرشْماقْ *kayrïxur - kayrïxmak*).

قُيُلُشْدِي k,uyluxdï قۇيۇلدى. تاغْدِنْ سُوقْ لارْ قَمُغْ قُيُلُشْدِي *taqdïn suvlar kamuq kuyluxdï* — تاغدىن سۇلار قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە قۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُشُورْ – قُيُلُشْماقْ *kuyluxur - kuyluxmak*).

قُيُلُشْدِي k,oyluxdï قويۇلدى. سُوتْ لارْ قُيُلُشْدِي *sütlar koyluxdï* — سۈتلەر قويۇلدى. باشقا سۇيۇق نەرسىلەر قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُشُورْ – قُيُلُشْماقْ *koyluxur - koyluxmak*).

قَيِتشْدِي k,aytïxdï قايتىشتى. ئُالارْ اِكّي قَيِتشْدِي *olar ikki kaytïxdï* — ئۇلار ئىككىسى قايتىشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن كېتىشتى (قَيِتشُورْ – قَيِتشْماقْ *kaytïxur - kaytïxmak*).

تُيْسُقْدِي tuysuk,dï تۇيۇقسىدى، تۇيۇپ قالدى. اَرْ تُيْسُقْدِي *ar tuysukdï* — ئادەم تۇيۇقسىدى، يەنى ئۆزىگە قىلىنغان ھىيلە - مىكىرنى تۇيۇپ قالدى (تُيْسُقارْ – تُيْسُقْماقْ *tuysukar - tuysukmak*). III 271//

كِيجِلْدِي kəqildi كېچىكتۇرۇلدى. اِيشْ كِيجِلْدِي *ix kəqildi* — ئىش كېچىكتۇرۇلدى (كِيجِلُورْ② – كِيجِلْماكْ *kəqilür - kəqilmək*).

بِيلَلْدِي bəlәldi بۆلەندى؛ مىلەندى. اَرْ تَرْكا بِيلَلْدِي *ər tərgə bəlәldi* — ئادەم تەرگە مىلەندى، يەنى تەرگە چۆمدى. اُغْلانْ بِيلَلْدِي *oqlan bəlәldi* — بالا بۆشۈككە بۆلەندى (بِيلَلُورْ – بِيلَلْماكْ *bəlәlür - bəlәlmək*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا» ھەرىكىلىك يېزىلغان. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا ساكىنلىق يېزىلىشى لازىم ئىدى. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىننى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىللارنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا»نى ترانسكرىپسىيىدە ساكىنلىق ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «كِيجِكُورْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز «كِيجِلُورْ *kəqilür*» قىلىپ تۈزەتتۇق.

بۇ پېئىلنىڭ ئالدىنقىسى ئۆتۈمسىز، كېيىنكىسى ئۆتۈملۈك.

«اَتْ قانْقا بِيلَلْدِي *at kanka bəlәldi* — ئات قانغا مىلەندى،//530 يەنى قانغا بويالدى، بۇ ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان. بۇنىڭ مەستىرىمۇ ئالدىنقىسىنىڭ مەستىرىگە ئوخشاش»[1] .//272 III

كُيْفَنْدِي küyvəndi: اَرْ ايشْقا كُيْفَنْدِي *ər ixkа küyvəndi* — ئادەم ئىشقا كۆڭۈلشىمىدى، بېرىلمىدى (كُيْفَنُورْ - كُيْفَنْماقْ *küyvənür - küyvənmək*). بۇ سۆزنىڭ ھەرپلەر ئورۇن ئالماشتۇرۇپ كەلگەن «كُفْيَنْدِي *küvyəndi*» شەكلىمۇ بار.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

قاتْلَنْدِي kˌatlandï مېۋىلىدى. يِغاجْ قاتْلَنْدِي *yïqaq kˌatlandï* — دەرەخ مېۋىلىدى. قىپچاق، يەمەك، ئوغراق تىللىرىدا (قاتْلَنُورْ – قاتْلَنْماقْ *kˌatlanur - kˌatlanmakˌ*). باشقىلارنىڭ تىلىدا بۇ سۆز تەكەنلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. تېكىپ ئۆستۈرۈلگەن دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە «يَمِشْلَنْدِي *yəmixləndi*» دېيىلىدۇ.

قارْلَنْدِي kˌarlandï قار بىلەن قاپلاندى. اَرْتْ قارْلَنْدِي *art kˌarlandï* — داۋان قار بىلەن قاپلاندى (قارْلَنُورْ – قارْلَنْماقْ *kˌarlanur - kˌarlanmakˌ*).

قُورْلَنْدِي kˌorlandï ئېچىندى، ئېچىدى. اَرْ تَقارِنكا قُورْلَنْدِي//273 III *ər tavarïŋa kˌorlandï* — ئادەم مېلىنىڭ قولدىن كەتكىنىگە ئېچىندى ۋە ھەسرەت چەكتى. قِمِزْ قُورْلَنْدِي *kˌimïz kˌorlandï* — قىمىز (كۆنەلگۈنىڭ تەسىرى بىلەن) ئېچىدى. قېتىق ئۈيۈسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُورْلَنُورْ – قُورْلَنْماقْ *kˌorlanur - kˌorlanmakˌ*).

---

[1] بۇ ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ى – يا» بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق يېزىلىشى كېرەك ئىدى، ئاپتور بۇ پېئىللارنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاجىزلىتىپ ئوقۇش يۇزىسىدىن، بىرىنچى ھەرپىنى كېيىن كەلتۈرۈلگەن «ى – يا»نى ئەمەلىيەتتە ساكىنلىق دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

تۈپ سۆزدىن ياسالغان پېئىللار

تَيَقْلَنْدِي tayak¸landï تاياقلىق بولدى، ھاسىلىق بولدى. اَرْ تَيَقْلَنْدِي *ər tayak¸landï* — ئادەم تاياقلىق بولدى (تَيَقْلَنُورْ – تَيَقْلَنْماقْ *tayak¸lanur - tayak¸lanmak*).

تَيُقْلَنْدِي tayuk¸landï زېرەكلەشتى. يِكِتْ تَيُقْلَنْدِي *yigit tayuk¸landï* — يىگىت زېرەكلەشتى (تَيُقْلَنُورْ – تَيُقْلَنْماقْ *tayuk¸lanur - tayuk¸lanmak*).

قَيُقْلَنْدِي k¸ayuk¸landï قايماقلاندى. سُوتْ قَيُقْلَنْدِي *süt k¸ayuk¸landï* — سۈت قايماق تۇتتى (قَيُقْلَنُورْ – قَيُقْلَنْماقْ *k¸ayuk¸lanur - k¸ayuk¸lanmak*).

قائىدە

پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى بۇ بۆلۈمدە ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان بولۇپ، بىر قانچە مەنىلەردە كېلىدۇ:// 274 III

بىرىنچى، بايان قىلىنغان شەيئى بىلەن بىللە بولغانلىقنى ياكى ئۇنىڭغا ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تَيَقْلَنْدِي *ər tayak¸landï* — ئادەم تاياقلىق بولدى»، «سُوتْ قَيُقْلَنْدِي *süt k¸ayuk¸landï* — سۈت قايماق تۇتتى».

ئىككىنچى، سۆزلىگۈچىنىڭ بىر نەرسىنى سۆزلەنگەن نەرسىنىڭ قاتارىدا ھېسابلىغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَتِغْ قِيزْلَنْدِي *ər atïo¸ kïzlandï* — ئادەم ئاتنى قىممەت كۆردى»، «اُلْ اَنِ قِيزْلَنْدِي *ol anï kïzlandï* — ئۇ ئۇنى ئۆز قىزلىرى قاتارىدا كۆردى». 531//

ئۈچىنچى، مەجھۇل پېئىل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَقارْ چُوغْلَنْدِي *tavar qoo¸landï* — مال تايلاندى، يەنى يىغىپ باغلاندى»، «بُوزْ جِغْلَنْدِي *bəz qïo¸landï* — بۆز گەزلەندى».

تـۆتنچى، ئاتالغـان نەرسىگـە ئوخشـاپ قالغـانلىقنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «اَرْ تَيُقْلَنْـــدِي *ər tayuklandï* — ئادەم زېرەكلەشـتى، يـەنى زېـرەك كـىشىلەرگـە ئوخشاپ قالدى».

275 III

بۇ يەردە قىياس قىلىپ ئېيتىش مۇمكىن بولغان يەنە ئىككى تۈر بار://

بىرىنچـى، بايان قىلىنغان شـەيئى بىلـەن بىللە بولغـانلىقنى ياكى ئۇنىڭ ئىگىسى بولغانلىقنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «تـــاغْ تِيتْلَنْـــدِي *taoq tïtlandï* — تاغ تىك ئارچىلىق بولدى، يەنى تاغنى تىك ئارچا دەرىخى قاپلىدى»، «اَرْ قابْلَنْدِي *ər qaplandï* — ئادەم قاپلىق بولدى».

ئىككىنچـى، بىـر نەرسـىنى سۆزلەنگـەن نەرسـىنىڭ قاتارىـدا ھېسـابلىنغانلىقنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «اُلْ نانكْنِي قِيزْلَنْـــدِي *ol nəŋni qïzlandï* — ئۇ نەرسـىنى قىممەت كۆردى».

بۇنىڭدىن باشقىلىرى يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىزغا ئوخشاش. قىياس قىلغۇچى بـۇ تۈرلەردىمـۇ مۇشـۇ مەنىلـەر بىلـەن سۆزلىسـە بولىـدۇ. چۈنكـى، ئىسـىملارنىڭ ھەممىسـىنى ئـۇلارغا قوشـۇمچىلارنى قوشـۇش يولـى بىلـەن ھەر خىل مەنىلـەردە قوللىنىشقا بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈركـي تىللارنىڭ ھەممىسـىدە ھەرقانـداق ئىسـىمدىن خالىغانچـە پـېئىل ياسـاش مـۇمكىن بولـۇۋەرمەيـدۇ. مەسـىلەن: «اَرْ ســـاقْلَنْدِي *ər savlandï* — ئادەم تەمسىل قىلدى»، «اَرْ جاقْلَنْـــدِي *ər qavlandï* — ئادەم شۆھرەتلەندى» دېيىلمەيدۇ. ھالبۇكى، قائىدە بويىچە ھەممە ئىسـىملاردىن پېئىل ياساش مۇمكىن، كىمكى ئۇنى ئىشلەتسە، ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ.//

276 III

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

كُرْبالَنْـــدِي kərpələndi: اُتْ كُرْبالَنْـــدِي *ot kərpələndi* — ئوت كۆرپە بولـدى، يـەنى ئـوت يېڭىباشـتىن ئۆسـۈپ چىقتـى (كُرْبـــالَنُورْ – كُرْبالَنْمـــاكْ *kərpələnür - kərpələnmək*).

كِرْبِيلَنْـدِي kirpiləndi كىرپىلەشتى. كِشِـي كِرْبِيلَنْـدِي *kixi kirpiləndi* — كىشى كىرپىلەشتى، يەنى تەرىنى تۈردى (كِرْبِيلَنُـورْ – كِـرْ بِيلَنْمَـاكْ *kirpilənür - kirpilənmək*).

بَرْتُلَنْـدِي bərtüləndi كەمزۈللۈق بولدى. اَرْ بَرْتُلَنْـدِي *ər bərtüləndi* — ئادەم كەمزۈللۈق بولدى، يەنى كەمزۈل كىيدى (بَرْتُلَنُـورْ – بَرْتُلَنْمَـاكْ *bərtülənür - bərtülənmək*).

بُرْتُلَنْدِي[1] burtalandï: بُرْكْ تُرْتُلَنْدِي *bərk burtalandï* — بۆككە ئالتۇن//قاداق تۇتۇلدى (برتلَنور – برتلَنماق *burtalanur - burtalanmak*) 532 III 277 //.

بُغْرَلَنْدِي buoqralandï بۇغرىلاندى، بۇغرىسى تۇتتى. تَقَى بُغْرَلَنْدِي *təvə buoqralandï* — تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۇتتى (بُغْرَلَنُورْ – بُغْرَلَنْماقْ *buoqralanur - buoqralanmak*).

تُزْغُلَنْدِي tuzoqulandï: اُلْ مَنكا تُزْغُلَنْدِي *ol maŋa tuzoqulandï* — ئۇ ماڭا تۇز بەردى، يەنى تاماق تەقدىم قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْغُلَنُـورْ – تُزْغُلَنْمَـاقْ *tuzoqulanur - tuzoqulanmak*).

قَذْغُلَنْـدِي kˌażoqulandï قايغۇلاندى ~ قايغۇردى. اُلْ بُـو ايشْـقا قَذْغُلَنْـدِي *ol bu ïxkˌa kˌażoqulandï* — ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَذْغُلَنُورْ – قَذْغُلَنْماقْ *kˌażoqulanur - kˌażoqulanmak*).

قُذْغُلَنْدِي kˌużoqulandï: اَتْ قُذْغُلَنْدِي *at kˌużoqulandï* — ئات ئۆزىدىن چۈننى قورۇدى (قُذْغُلَنُورْ – قُذْغُلَنْماقْ *kˌużoqulanur - kˌuzoqulanmak*) III 278 //.

قُرْغُلَنْـدِي kˌuroqulandï: اَرْ قُرْغُلَنْـدِي *ər kˌuroqulandï* — ئادەم يېنىكلىك قىلدى (قُرْغُلَنُورْ – قُرْغُلَنْماقْ *kˌuroqulanur - kˌuroqulanmak*).

تَلْقِلَنْـدِي talkˌïlandï شىڭگىللەشتى، غورىلىدى، ئۇۋچىلىدى. اُزُمْ تَلْقِلَنْـدِي *üzüm talkˌïlandï* — ئۈزۈم غورىلىدى، ئۇۋچىلىدى (تَلْقِلَنُـورْ – تَلْقِلَنْمَـاقْ *talkˌïlanur - talkˌïlanmak*).

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «تُرْتُلَنْـدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 210- بەتتە ئۆتكەن «بُرْتَـا *burta*» زەر ۋەرەق» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىنىڭ «ب – *b*» بىلەن باشلانغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ترانسكرىپسىيەدە «*burtalandï, burtalanur, burtalanmak*» دەپ ئالدۇق.

بُرْكَلَنْدِي bərgələndi① كۆپجۈدى: قامچىلىق بولدى. تَمُرْ بُرْكَلَنْدِي *tamur bərgələndi* — تومۇر كۆپجۈدى، يەنى ئادەمنىڭ تومۇرلىرى كۆپجۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ بَرْكَلَنْدِي *ər bərgələndi* — ئادەم قامچىلىق بولدى (بَرْكَلَنُورْ – بَرْكَلَنْماكْ *bərgələnür - bərgələnmək*).

بُرْكَلَنْدِي bürgələndi: اَرْ بُرْكَلَنْدِي *ər bürgələndi* — ئادەم ئاچچىقىدىن بۇرگىدەك سەكرىدى (بُرْكَلَنُورْ – بُرْكَلَنْماكْ *bürgələnür - bürgələnmək*). 279 III//

بِلْكَلَنْدِي bilgələndi: اَرْ بِلْكَلَنْدِي *ər bilgələndi* — ئادەم ئۆزىنى بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتتى (بِلْكَلَنُورْ – بِلْكَلَنْماكْ *bilgələnür - bilgələnmək*). بۇنىڭدىن چىرايلىقراقى «بِلْكِمْسِنْدِي *bilkimsindi* — ئۆزىنى بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتتى» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بولمىغان ئىشنى بولغاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن باشقا بابلاردىمۇ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە «مْسِنْ *msin*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ②.

تِلْكُولَنْدِي tilküləndi تۈلكىلەندى، تۈلكىلىك قىلدى. اَرْ تِلْكُولَنْدِي *ər tilküləndi* — ئادەم تۈلكىلەندى، يەنى تۈلكىلىك قىلدى (تِلْكُولَنُورْ – تِلْكُولَنْماكْ *tilkülənür - tilkülənmək*).

سِرْكَلَنْدِي sirkələndi سىركىلەشتى، سىركىلدى. اُغْلانْ سِرْكَلَنْدِي *oqlan sirkələndi* — بالىنىڭ بېشى سىركىلدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِرْكَلَنُورْ – سِرْكَلَنْماكْ *sirkələnür - sirkələnmək*). 280 III

تُكْمَلَنْدِي tügmələndi تۈگمىلىدى. اَرْ تُكْمَلَنْدِي *ər tügmələndi* — ئادەم كۆڭلىكىنى تۈگمىلىدى (تُكْمَلَنُورْ – تُكْمَلَنْماكْ *tügmələnür - tügmələnmək*).

كَسْمَلَنْدِي kəsmələndi كەسمىلىك بولدى، كوكۇلا قويدى. قِيزْ كَسْمَلَنْدِي *qïz kəsmələndi* — قىز//كوكۇلا قويدى (كَسْمَلَنُورْ – كَسْمَلَنْماكْ *kəsmələnür - kəsmələnmək*). 533

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بىرىنچى مىسالدا زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئىككىنچى مىسالدا ۋە كەلگۈسى زامان بىلەن مەسىلەن فەتھىلىك يېزىلغان. بىز فەتھىنى ئاساس قىلدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ قوشۇمچىنى «س، ن، م» شەكلىدە كۆرسەتكەن. بۇ قوشۇمچە گەرچە مۇشۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپسىمۇ، بىز يازما نۇسخىدىكى تەرتىپىنى كۆچۈرۈلۈشتىكى خاتالىق بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلاپ، تەرتىپىنى تۈزىتىپ «م، س، ن» يەنى «مْسِنْ *msin // msïn*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى مسياللار

يَقْرِلَنْدِي yaqrïlandï ياغ ئالدى، ياغ يىغدى. قُوىْ يَقْرِلَنْدِي koy yaqrïlandï — قوي ياغ ئالدى، يەنى بەدىنگە ياغ يىغدى (يَقْرِلَنُورْ – يَقْرِلَنْماقْ yaqrïlanur - yaqrïlanmaq).

يُقْغَلَنْدِي yuvqalandï بىشەملەشتى. اُغُلْ يُقْغَلَنْدِي oqul yuvqalandï — بالا بىشەملەشتى (يُقْغَلَنُورْ – يُقْغَلَنْماقْ yuvqalanur - yuvqalanmaq). III 281 //

يُفْقَلَنْدِي yuvqalandï: اُلْ مَنكا يُفْقَلَنْدِي ol maŋa yuvqalandï — ئۇ ماڭا خۇشامەت قىلدى (يُفْقَلَنُورْ – يُفْقَلَنْماقْ yuvqalanur - yuvqalanmaq).

يَغْمَلَنْدِي yaqmalandï ياغملاشتى. اَرْ يَغْمَلَنْدِي ar yaqmalandï — ئادەم ياغملاشتى، يەنى ياغما قىياپىتىگە ۋە ئادىتىگە كىردى (يَغْمَلَنُورْ – يَغْمَلَنْماقْ yaqmalanur - yaqmalanmaq).

بۇ ئەرەبچىدىكى «وَقَيَّسَ غَيْلانُ وَمَنْ تَقَيَّسا — قەيسلەشتى، يەنى قەيسلەرنىڭ قىياپىتىگە كىردى»، يەنە ئەرەبچىدىكى «تَمَعْدَدَالرَّجُلُ — ئادەم ئۆزىنى مەئەد قەبىلىسىدىن قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ خىل پېئىللار تەلەپپۇزدا ئەمەس، بەلكى يېزىقتا ئاخىرىدىكى تۆتىنچى ھەرپى چۈشۈپ قالىدىغان تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ[1]. مەسىلەن: «قُوىْ يَقْرِلَنْدِي koy yaqrïlandï — قوي ياغ ئالدى» دېگەندىكى «يَقْرِ yaqrï»دىن «ى – ي» ھەرپى، «اَرْ يُفْقَلَنْدِي ar yuvqalandï — ئادەم خۇشامەت قىلدى» دېگەندىكى « يُفْقَا yuvqa » دىن «ا – ئەلىف»نىڭ چۈشۈپ III 282 //

---

[1] بۇ جۈملە ئەرەبچە: «وَ هَذا النَّوْعُ مِنَ الْاَفْعالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْاَسْماءِ الرُّباعِيَّةِ فَيُنْقَصُ مِنْهُ اَخِرُ الْكَلِمَةِ خُماسِيَّةً فِي اللَّفْظِ دُونَ الْخَطِّ» دېيىلگەن. بىزچە بۇ قائىدىدە بايان قىلىنغان پېئىللارنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، ئۇلار پېئىلغا ئايلانغاندا تەلەپپۇزدا ئەمەس، يېزىقتا تۆتىنچى ھەرپ (يەنى ئاخىرقى ھەرپ) تاشلانغىنىدىن قارىغاندا، ئەرەبچە ئىبارە: «وَ هَذا النَّوْعُ مِنَ الْاَفْعالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْاَسْماءِ الرُّباعِيَّةِ فَيُنْقَصُ مِنْهُ اَخِرُ الْكَلِمَةِ رُباعِيَّةً فِي الْخَطِّ دُونَ اللَّفْظِ» بولۇشى كېرەك، بىز كېيىنكى مەزمۇندا تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

قالغىنىغا ئوخشاش. باشقا ئىسىملارمۇ مەن مۇشۇ قائىدىلەر ئارقىلىق كۆرسەتكەن مەنىلەر بويىچە ئۆلچىنىدۇ.

بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

سَراغُجْلَنْدِي saraoquqlandï: اُراغُتْ سَـــراغُجْلَنْدِي *uraoqut saraoquqlandï* —— خوتۇن ساربغۇچ سالدى (*saraoquqlanur - saraoquqlanmak* سَراغُجْلَنُورْ – سَراغُجْلَنْماقْ).

بِلازُكْلَنْدِي biləzükləndi: اِشْلارْ بِلازُكْلَنْـــدِي *ixlər biləzükləndi* —— خوتۇن بىلەزۈك سالدى (*biləzüklənür - biləzüklənmək* بِلازُكْلَنُورْ// – بِلازُكْلَنْماكْ 283 III).

پەيغەللارنىڭ بۇ تۈرى تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان. بەش ھەرپلىك، ئالتە ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. بۇ قائىدە ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. مەسىلەن: «اَرْ سَقَلْدُرُقْلَنْدِي *ər saqaldurukləndï* —— ئادەم ساقالدۇرۇقىنى باغلىدى»، «اَرْ اَلاجُولَنْدِي *ər alaqulandï* —— ئادەم كەپە تىكتى»، «اَرْ خُمارُلَنْـــــدِي *ər humarulandï* ——// 534ئادەم دوستىنىڭ ياكى باشقىسىنىڭ مېلىدىن يادىكارلىق ئالدى»، «اَرْ كَراكُولَنْدِي *ər kərəgüləndï* —— ئادەم ئۆزىگە چېدىر تىكتى ۋە ئۇنىڭغا كىردى» دېگەنگە ئوخشاش.

سَيْرَمْلَنْدِي sayramlandï تېيىزلەشتى. سُـــوقْ سَـــيْرَمْلَنْدِي *suv sayramlandï* —— سۇ تېيىزلەشتى (*sayramlanur - sayramlanmak* سَيْرَمْلَنُورْ – سَيْرَمْلَنْماقْ).

قاتُونْلَنْـــدِي k,atunlandï خېنىملاشتى. اُراغُـــتْ قاتُونْلَنْـــدِي *uraoqut k,atunlandï* —— خوتۇن خېنىملاشتى، خېنىم قىياپىتىگە كىردى (قـــاتُونْلَنُورْ – قاتُونْلَنْمـــاقْ *k,atunlanur - k,atunlanmak*// 284 III).

قاغُونْلَنْـــدِي k,aoqunlandï قوغۇنلۇق بولدى. اَرْ قاغُونْلَنْـــدِي *ər k,aoqunlandï* —— ئادەم قوغۇنلۇق بولدى (*k,aoqunlanur - k,aoqunlanmak* قاغُونْلَنُورْ – قاغُونْلَنْماقْ).

قائىدىلەرنىڭ ھەممىسى سالىم سۆزلەر بۆلۈمىدە كۆرسىتىلدى، چۈشەندۈرۈلدى.

خۇداغا شۈكۈر، ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى تۈگىدى.// 285 III

تېكىست

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى[1]

با bə مە. قوينىڭ مەرىگەن ئاۋازى. قُويْ بالادِي *ḳoy bələdi* — قوي مەردى.

بُو bu بۇغ، ھور. اَشِجْ بُوسى *əxiq busi* — قازاننىڭ ھورى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُو bu بۇ. بُو اَرْ *bu ər* — بۇ ئادەم.

بِي bi بىيە، بايتال. تۈركچە. ئوغۇزچە ئەمەس. // 286 III

بِي bi دۆ ~ بۆ. «بُويْ *bөy*» مۇ دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُو tü تۈك. بەدەندىكى تۈك. «بِيرْ تُو سَـــجْ *bir tü saq* — بىر تال چاچ» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُو tü رەڭ، تۈس. «تُودَشْ تُـــونْلارْ *tüdəx tonlar* — بىر خىل رەڭدىكى تونلار» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُو tü ئاتنىڭ رەڭگى، تۈسى. اَتْنِڭْ نا تُولُڭْ *atīŋ nə tülüg* — ئېتىڭ قايسى رەڭدە.

تُو to (تولدۇرۇپ ئېيتىلىدۇ) بۆلماققا ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل ئۇن تاماق. ئۇ بىر قاچىغا سېلىنىپ ئېچىتىلغاندىن كېيىن ئىچىلىدۇ.

---

[1] بۇ بۆلۈمدە كەلتۈرۈلگەن ھەممە مىسالالاردىن قارىغاندا، بىرىنچىدىن، ئىككى ھەرپلىكتىن ياسالغانلىق كۆرۈلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ بۆلۈمدە تۆت ھەرپلىكلا ئەمەس، بەش ھەرپلىك سۆزلەرمۇ بېرىلگەن.

جا qa//qə ئوخشىتىش قوشۇمچىسى. بۇ ئەرەبچىدىكى ئوخشىتىش قوشۇمچىسى «ك»غا ئوخشايدۇ. مەسىلەن: اُلْ مَنِكْ جا *ol mənin qə* — ئۇ مېنىڭدەك[1].

287 III

بُو اَنِكْ جا *bu anin qa* — بۇ ئۇنىڭدەك.//

جي qi نەم. جي يِرْ *qi yər* — نەم يەر.

جۇ qu چۇ.//بۇيرۇق پېئىللىرىدىكى بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، تەكىتلەشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. مەسىلەن: كَلْ جُو *kəl qu* — كەلچۇ (چوقۇم كەل). بَرما جُو *barma qu* — بارماچۇ (زادى بارما). بۇ سۆز ئىككىنچى شەخستىلا ئىپتىلىدۇ.

535

سا sa//sə شەرت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. اُلْ اَفْكا بَرْسا *ol əvgə barsa* — ئۇ ئۆيگە بارسا. سَنْ قَجانْ بَرْسا سَنْ *sən kaqan barsa sən* — سەن قاچان بارساڭ. بۇ پەقەت پېئىللارغىلا ئۇلىنىدۇ.

سا sa «سەن» مەنىسىدىكى بىر سۆز. سا اَيُرْمَنْ *sa ayurmən* — ساڭا ئىپتىمەن. بۇ يەردىكى «ا – ئەلىف» «سَنْ – *sən*» سۆزىدىكى «ن – *n*»نىڭ ئورنىدا كەلگەن ياكى «سَنكا – *saŋa*» سۆزىدىكى «نك – *ŋ*» چۈشۈپ قالغان. «ا – ئەلىف»نىڭ «ن – *n*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىشى ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «لَنَسْفَعًا» دېگىنىگە ۋە شائىر «اَعْشٰى» نىڭ «وَاللّٰهَ رَبُّكَ فَاعْبُدا» ئىبارىسىگە ئوخشاش.

سُو sü قوشۇن، ئەسكەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُتاغْقا اُبْكَلابْ سُو كا سُوزْلامادُكْ

288 III

otaoqka əpkələp sügə sözləmədük //

ھەمراھلىرىغا ئاچچىقلاپ، قوشۇنغا گەپ قىلمىدى.

يەنى چېدىرىدىكى ھەمراھلىرىغا ئاچچىقلاپ، ئەسكەرلەرگە گەپ قىلمىدى.

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە ئىبارىسىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. بېسىم ئاتالاي ئەرەبچە «اَيْ اَنَّهُ كَمِثْلِ هٰذا» ئىبارىسىنىڭ « اَيْ اَنَّهُ كَمِثْلِي » شەكلىدە بولسا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

بۇ ماقال بىر كىمنىڭ قىلغان ئىشىغا ئاچچىقلىنىپ، باشقا دوستلىرىغىمۇ تەتۈر قاراپ يۈرگەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سُو كَلْدِي يِيرْ يَبا	*sükəldi yər yapa*
قرار قر . . . ما [1]	*karar kar.....*
قَجتِ اَنكَرْ اَلبْ اَيا	*kaqtï anar alp aya*
اُفتْ بُلبْ اُلْ يَشارْ	*uvut bolup ol yaxar*// 289 III

[يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى،
قارلىق تاغلارنى توزان قاپلىدى،
ئالپ ئايا شۇڭا قاچتى،
يېڭىلگەنلىكتىن يوشۇرۇندى.]

يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ - توزان ئۇپۇقنى ۋە قارلىق تاغلارنى قاپلىدى، شۇڭا ئالپ ئايا دېگەن كىشى قاچتى، ئۇ يېڭىلگەچكە ئۇيىلىپ يوشۇرۇندى.

سى sï//si تەۋەلىك (ئىزافەت) قوشۇمچىسى بولۇپ، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. سۆزنىڭ ئاخىرى ساكىن بولسا، «سى sï // si» كېلىدۇ. ھەرىكىلىك بولسا، «ى - يا» كېلىدۇ. «اَتا ata —— ئاتا» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى «ا - ئەلىف» ساكىنلىق بولغاچقا، تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھامان «اَنكْ اَتاسى anïŋ atasï —— ئۇنىڭ ئاتىسى» دېيىلىدۇ. «اَنا ana —— ئانا» سۆزىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭمۇ ئاخىرىدىكى «ا - ئەلىف» ساكىنلىق بولغاچقا، تەۋەلىكنى بىلدۈرگەندە «اَنكْ اَناسى anïŋ anasï —— ئۇنىڭ ئانىسى» دېيىلىدۇ. ئەمما، ئىككى «ى - يا» بىلەن «اَنكْ اَتايِ anïŋ atayï » دېيىلمەيدۇ،//بۇنداقتا ئۇچ 536 ھەرپى لىن بىر سۆزگە توپلىشىپ قالىدۇ. سۆزلەشتە يېقىملىق بولسۇن ئۈچۈن، ھەرپى لىننىڭ ئوتتۇرىدىكىسى//«س - s» 290 III غا ئالماشتۇرۇلىدۇ.

---

[1] بۇ شېئىرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئاق قالغان. بەزى سۆزلەرنىڭ ھەرىكىلىرى قويۇلمىغان، بېسىم ئاتالاي بۇ مىسرانى بىرنەچچە خىل چۈشەندۈرۈپ شۇنىڭ بىرىدە «قَرقار تاغ تَبا karïkar taoŋ taba» دەپ، «تاغدىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان قار توزىنى كۆتۈرۈلدى» دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك دەيدۇ، بىز بۇ مىسرانى ئەرەبچە ئىبارىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

لېكسىكا

لېكىن، ئاخىرقى ھەرپىگە ھەرىكە بېرىلىدىغان «اُغُـلْ oǫul» — ئوغۇل» سۆزى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا «اَنِكْ اُغْلِي anïŋ oǫli» — ئۇنىڭ ئوغلى» دېيىلىدۇ. تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «ل – l» ھەرىكىلىك بولغاچقا، «س – s» غا ئېھتىياج قالمايدۇ. «اَتْ at» — ئات» سۆزىگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا «اَنِكْ اَتِـي anïŋ ati» — ئۇنىڭ ئېتى» دېيىلىدۇ. «ت – t» ھەرپى ھەرىكىلىك بولغاچقا، «س – s» ھەرپىگە ئېھتىياج قالمايدۇ.

پۇتۇن تۈركىي تىللاردىكى ھەممە ئىسىملار ئۇچۇن قائىدە مۇشۇ. يەنى تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇشتا سۆز ئاخىرىدىكى ھەرپىنىڭ ساكىنلىق ياكى ھەرىكىلىك بولۇشىغا قارىلىدۇ[1].

شا xa سار. «مالِكَ الْحَزِينْ» دېيىلىدىغان قۇشقا ئوخشايدىغان بىر خىل ئالىچىپار قۇش. بۇ لەقەم ئورنىدا قوللىنىلىپ «اَرْدَمْ سِـزْ شـا ərdəmiz xa — ئەدەپسىز سار» دېيىلىدۇ. ئۇ ھەمىشە يەر بېغىرلاپ ئۇچىدۇ.

شُو xu «جُو qu — چۇ» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان يارەمچى سۆز. بَرْغِلْ شُو baroǫil xu — بارغىنچۇ، چوقۇم بارغىن. كَلْ شُو kəl xu — كەلچۇ، چوقۇم كەلگىن.

شِي xi خوش. چىن خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە قوللىنىدىغان سۆز. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَبَيْتَ اللَّعْنَ — خوش، تەقسىر، خوش» دېگەنگە ئوخشاش.

غُو oqu پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ، قورال - جابدۇق ئىسمىنى ياسايدىغان قوشۇمچە. بَرْغُو يِرْ baroqu yər — بارىدىغان يەر. تُرْغُو يِرْ turoqu yər — تۇرىدىغان يەر.

قا kˌa قاچا، ئىدىش. بۇ سۆز سۇيۇق نەرسىلەرنى قۇيىدىغان قاچىلار ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. «قا قَجا kˌa kˌaqa — قاچا - قۇچا» شەكلىدە جۇپ سۆز قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

قـــا kˌa ئورۇننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە[2]. بۇ تەركىبىدە «ق – kˌ» ھەرپى بولغان ئىسىملارغا، تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئىسىملارغا ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي بۇ قائىدىلەرنى بېرىشتە «ساكىنلىق» ۋە «ھەرىكىلىك» دېگەن ئەرەبچە ئاتالغۇ بىلەن ئالغان، بۇگۈنكى تىلىمىزدا بۇ قائىدىدە «يېپىق بوغۇم» ۋە «ئوچۇق بوغۇم» دېگەن ئاتالغۇلار قوللىنىلىدۇ.

[2] ئاپتورنىڭ «قا – kˌa» نى ئورۇننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە ئورنىدا كۆرسىتىشى، بۇ قوشۇمچىنىڭ يۇنىلىش مەنىسىدىن باشقا ئورۇن، ۋاقىت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەنىلەردە كېلىشىنى ھەم بۇ مەنىلەرنىڭ ئەرەبچىدە ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادە قىلىنىشىنى كۆزدە تۇتقانلىقى بولسا كېرەك.

قىلىنىدىغان//ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ. باغقا كىرْ *baoɣa kir* — باغقا كىر. تاغقا يُقْلا *taoɣa yokla* — تاغقا چىق. III 292

قا k,a قا ~ غا. يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى. ئارغۇچە. اَتامْقا بِيرْدِمْ يَرْماقْ *atamk,a bərdim yarmak,* — ئاتامغا يارماق بەردىم.// اَنامْقا تَقارْ بِيرْدِمْ *anamk,a tavar bərdim* — ئانامغا تاۋار (مال) بەردىم. 537

بەزىدە بۇ قوشۇمچە تەۋەلىكنى بىلدۈرىدىغان «ل – *l*»[1] مەنىسىدە كېلىدۇ. اَتَمْقا سُوزْ اَيْدِمْ *atamk,a söz aydïm* — ئاتامغا سۆز ئېيتتىم.

قِي k,ï «ھەي» مەنىسىدىكى چاقىرىشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. قِي بَرُو كَلْ *k,ï bərü kəl* — ھەي، بېرى كەل. «ق – *k,*» بىلەن «ى – ي» نىڭ ئوتتۇرىسى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قِي k,ï تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، سۆيۈمچانلىقنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. اَتاقِي *atak,ï* — دادىكا، اَناقِي *anak,ï* — ئانىكا.

كا kə//gə كە ~ گە. يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى. بۇ تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» ھەرپى بولغان، يۇمشاق تەلەپپۇز//قىلىنىدىغان ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. اُلْ اَفْكا بَرْدِي *ol əvgə bardï* — ئۇ ئۆيگە باردى. بۇ قوشۇمچە ئورۇننى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. اُلْ اَفْكا كِرْدِي *ol əvgə kirdi* — ئۇ ئۆيگە كىردى. III 293

بەزىدە بۇ قوشۇمچە تەۋەلىكنى بىلدۈرىدىغان «ل – *l*» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. اُلْ تَرْكا كِرْدِي *ol tərgə kirdi* — ئۇ ئىشقا كىردى.

كُو kü نام، شۆھرەت، داڭق. كُولُكْ بِلْكا *külüg bilgə* — شۆھرەتلىك دانىشمەن.

لا la ئوغۇزلاردا ئىشنىڭ ئېنىق بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان تەكىت يارەمچىسى. اُلْ بَرْدِي لا *ol bardïla* — ئۇ ھەقىقەتەن باردى. اُلْ كَلْدِي لا *ol kəldila* — ئۇ ھەقىقەتەن كەلدى. بۇ سۆز ئىشنىڭ بېجىرىلگەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدىن ئۇنى ئىنكار قىلىۋاتقان ئاڭلىغۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي بۇ قوشۇمچىنى بۇ يەردىمۇ ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسىگە ئاساسەن چۈشەندۈرگەن.

ما ma // mə ما ~ مە. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ بولۇشسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. قِلْ *qil* — قىل. قِلْما *qilma* — قىلما.

بۇ تۈپ ۋە ياسالما پېئىللارنىڭ ھەممىسىدە بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان قائىدە.// III 294

مـــا mə مە. «ئال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ما *mə* — مە، ئال. بەزىدە «ا – ئەلىف»نىڭ ئورنىغا «ھ – *h*» ئالماشتۇرۇلۇپ «مَــهْ *məh*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اِبْرِيَّةٌ هِبْرِبَّةٌ، اَراقَ هَراقَ» دېگەنگە ئوخشاش.

مـــا mə مە. ئوغلاق، قوزىلارنىڭ مەرىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بۇ ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن:// 538 «ذِي الرُّمَّة»نىڭ «باسْمِ الماءِ مَبْغُــومُ» ئىبارىسىدە كەلگىنىگە ئوخشاش.

مُو mu مۇ. ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان سوئال قوشۇمچىسى. بُو اَتْمُو *bu atmu* — بۇ ئاتمۇ؟ بُــو ايتْمُــو *bu itmu* — بۇ ئىتمۇ؟ پېئىللارغا مىسال: بَرْدىنكْمُو *bardiŋmu* — باردىڭمۇ؟ كَلْــدىنكْمُو *kəldiŋmu* — كەلدىڭمۇ؟ ئوغــۇزلارنىڭ بــەزىلىرى پــېئىللارنىڭ ئۇچىنچــى شەخسىگــە قوشــۇمچە ئۇلاشــتا تۈركىلــەردىن پــەرقلەندۈرۈپ «م – *m*» ھەرپــىنى كەســرىلىك قىلىــپ، «و – ۋاۋ» ھەرپــىنى «ى – يــــا» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ. اُلْ بَرْدِيمِــي *ol bardimi* — ئۇ باردىمۇ؟ ئىســىملاردا بولسا، تۈركىلەر بىلەن ئوخشاش. بُــو اَتْ سَــنِكْ مُــو *bu at səniŋmu* — بۇ ئات سېنىڭمۇ؟ بُو اُغُلْ سَــنِكْ مُــو *bu oqul səniŋmu* — بۇ بالا سېنىڭمۇ؟// III 295

نا nə نە ~ نېمە. ناتِيرْسَنْ *nə tərsən* — نېمە دەيسەن.

نا nə ئەرەب تىلىدىكى ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان «ما – *ma*»نىڭ ئورنىدا كېلىدىغان قوشۇمچە. ناما اَذْكُو كِشِي اُلْ *nəmə əzgü kixi ol* — نېمىدېگەن ياخشى كىشى ئۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ناما يَقُــزْ نانْــكْ اُلْ بُــو *nəmə yavuz nəŋ ol bu* — نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە بۇ.

نُو nü نە ~ نېمە. نُو تِيرْسَنْ *nü tərsən* — نېمە دەيسەن؟ بۇنىڭ ئەسلى «نــاكُو *nəgü*» بولۇپ، «ا – ئەلىف» بىلەن «ك – *g*» ھەرپلىرى قىسقارتىلغان.

بۇ بابتكى مسالالر

وا wa « ۋاھ ~ ۋاي» مەنىسىدە. سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىنكار قىلىش قوشۇمچىسى.

وا نا تِيْرسَنْ *wa na tərsən* —— ۋاھ، نېمە دەيسەن؟ بۇ سۆز يەنە قايغۇ ـ ئەلەمدىن زارلىنىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

يا ya يا ~ ياي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرْمِشْ كِرِشْ تُكُلْماسْ اُقْرُقُنْ تاغْ اَكِلْماسْ

296 III

kurmïx kirix//tügülməs okrukun taoq əgilməs

قۇرۇلغان كىرىچ تۈگۈلمەس، سالما بىلەن تاغ ئېگىلمەس.

يەنى قۇرۇلغان كىرىچ يىغىلماس، تاغنى سالما بىلەن ئەگكىلى بولماس. بۇ ماقال ئەرزىمەيدىغان ۋاستە بىلەن چوڭ ئىشقا كىرىشمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ[1].

يا ya «وا *wa* —— ۋاھ ~ ۋاي»غا ئوخشاش ئىنكار قىلىش قوشۇمچىسى.

يُو yu ۋىيەي. ئاياللارنىڭ بىرەر نەرسىدىن ئۇيالغان ۋاقتىدا ئېيتىدىغان سۆزى.

يِي yi تىكىچ. كىيىمنىڭ تىكىچى. تىككۈچىنى «يِيجِي *yiqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يِي yi تاغدىكى جىلغا، قىساق.// 539

يِي yi: يِي يِغاجْ *yi yioqaq* —— غوللىرى بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن دەرەخلەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِيكِي *yigi*» —— زىچ» بولۇپ، ھەرپ قىسقارتىلغان. ئاراش بولمىغان زىچ چىشقىمۇ «يِيكِي تِيشْ *yigi tix*» دېيىلىدۇ.// 297 III

---

[1] بۇ ماقال « يا *ya* —— يا» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ماقالدا «يا *ya*» ئورنىغا «كِرِشْ *kirix* —— كىرىچ» سۆزى ئىشلىتىلگەن.

تَبا taba تامان، تەرەپ. يۆنىلىشىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆز. مَنِكْ تَبا كَلْدِي *mənik taba kəldi* — ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى.

تَبا tapa تاپا، دەككە. اُلْ اَنِكْ تَباسِي قِلْدِي *ol anik tapasi kildi* — ئۇ ئۇنىڭ تاپىسىنى قىلدى، يەنى زىتىغا ئىش قىلدى.

تَبِي tapï بىر نەرسىگە رازى بولۇش. بُو ايشْتا اَنِكْ تَبِسِي كَراكْ *bu ixta anik tapisi kərək* — بۇ ئىشتا ئۇنىڭ رازىلىقى كېرەك.

تَبِي tapï ئوتتۇرا. بُوذِي تَبِي اَرْ *bozi tapi ər* — ئوتتۇرا بويلۇق ئادەم.

تُبُو təpü تۆپە. تاغْ تُبُوسِي *taoq təpüsi* — تاغ تۆپىسى.

298 III

تُبُو təpü تۆپە. ئادەمنىڭ تۆپىسى، چوققىسى.//

تُبِي tüpi بوران. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ بُلُتُغْ تُبِي سُرارْ قَرانكْقُو ايشِغْ اُرُنْجْ اَجارْ

kalin bulutuoq tüpi sürər karaŋku ixioq urunq aqar

قېلىن بۇلۇتنى بوران سۈرەر، قاراڭغۇ ئىشنى پارا ئاچار.

يەنى ئاسمانىنى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ، پادىشاھلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال پاراڭغا ئېھتىياجى چۈشكەن كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

سُبِي subï سوقا. باش تەرىپى ئۇچلۇق بولغان ئۇزۇنچاق نەرسە. شۇنىڭدەك ئادەمنىڭ بېشى يۇمىلاق بولمىسا «سُبِي باشْ *subi bax* — سوقا باش» دېيىلىدۇ.

قُبا kuba قۇلا. قُبا اَتْ *kuba at* — قۇلا ئات. رەڭگى سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ھەرقانداق رەڭگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبا k,apa ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئېگىزى. قَبا يُوكْلُكْ اُقْ *k,apa yüklüg ok* — كۆتۈرەڭگۈ پەيلىك ئوق، پەيلىرى كۆتۈرەڭگۈ ئوق.

كُبا küpə ئاياللار قۇلىقىغا سالىدىغان ھالقىنىڭ بىر خىلى. كُبا يَرِقْ *küpə yarïk* — زەنجىرلىك ساۋۇت، تۆمۈر كىيىم.// III 299

كِبا kibə قىسقا ۋاقىت، ئاز ۋاقىت. ئوغۇزچە. كِبا بُلْدِي *kibə boldï* — ئاز ۋاقىت ئۆتتى.

بِتِي biti مۇقەددەس كىتاب. ئاسماندىن چۈشۈرۈلگەن كىتابلاردىن بىرى.

بُتا bütə كۆپ، جىق. مَنْ اَنكَرْ//بُتا يَرْماقْ بِيرْدِمْ *mən aŋar bütə yarmak, bərdim* — مەن ئۇنىڭغا كۆپ يارماق بەردىم. بُو اِيشْقا بُتا بُلْدِي *bu ïxka bütə boldï* — بۇ ئىشقا خېلى بولدى[1]. بۇ سۆز ئوغۇزلارنىڭ «كِبا *kibə*» — ئاز ۋاقىت» دېگەن سۆزنىگە توغرا كېلىدۇ[2]. 540

بُتُقْ botuk, بوتا، بوتلاق.

جَتُقْ qatuk, بىر خىل دېڭىز بېلىقىنىڭ مۇڭگۈزى، چىندىن كەلتۈرۈلىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بىر خىل ياغاچنىڭ يىلتىزى بولۇپ، بۇنىڭدىن پىچاققا ساپ ياسىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تاماقتا زەھەرنىڭ بار - يوقلۇقى سىنىلىدۇ. ئۇ شورپا ۋە تاماققا سېلىنسا، تاماق (زەھەرلىك بولسا) ئوتسىز قاينايدۇ، قاچىغا سېلىنسا، ھورسىز تەرلەيدۇ.// III 300

سَتا sata مارجان[3].

شُتِي xutï قىرىقئاياغ، ئۆمۈچۈككە ئوخشاش ھاشاراتلار[4]. بۇ تۈركچە سۆز ئەمەس.

قَتا k,ata قاتا ~ قات. بِيرْ قَتا اَيْدِمْ *bir k,ata aydïm* — بىر قاتا ئېيتتىم.

قَيُو k,ayu قايسى. بۇ سۆز «خَيُو *hayu*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. «ق – *k,*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «خ – *h*» ئالماشقان. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار «ق – *k,*»نى «خ – *h*»غا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇلار «خَلَجْ *halaq*» — خالاچ»لارنىڭ بىر تەبىقىسى. تۈركلەر «قِيزِمْ *k,izïm*» —

---

[1] بۇ ئىككى جۈملىنى ئەسلىي تېكىستكە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ جۈملىنىڭ مەزمۇنىدا بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار، بىز ئەرەبچىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «اَلبَصَّدْ» شەكلىدە خاتا يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «اَلْبُسَّـدْ» بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا مارجان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

[4] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الشب» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇنىڭدا بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار.

قىزىم» دېسە، ئۇلار «خِيزِمْ hïzïm» دەيدۇ. تۇركىلەر «نەدە ئىدىك» دېگەن سۆزنى «قَنْدا اَرْدِنكْ kanda ardiη» دېسە، ئۇلار «خَنْدا اَرْدِنكْ handa ardiη» دەيدۇ.// III 301

كُتُو kətu ئۆگزە.

كَتُو kətü چولاق. قىپچاقچە.

بُجِي buqï بۇچى.ئاۋازى مۇڭلۇق بىر خىل ئۇد.

سَجا səqə قۇشقاچ. ئوغۇزچە.

سَجُو saqu چۇچا. تون، ياغلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ چۇچىسى.

قُجُو k,oqu قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

كَجا kəqə كىگىز. ئوغۇزچە.

كَجِي kəqi ئۆچكە. ئوغۇزچە.

كَجا kəqə كېچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَجا تُورُبْ يُرِرْ اَرْدِمْ	*kəqə turup yorïr ərdim*
قَرا قِزِلْ بُرِي كُرْدُمْ// III 302	*qara qïzïl bəri kərdüm*
قَتِغْ يانِ قُرا كُرْدُمْ	*qatïoq yanï qura kərdüm*
قَيا كُورُبْ بَقُو اَغْدِي	*qaya kərüp baqu aoqdï*

[كېچىدە تۇرۇپ يۇرەر ئىدىم،
قارا، قىزىل بۆرە كۆردۈم،
قاتتىق يانى قۇرۇپ كۆردۈم،
قىيا بېقىپ دۆڭگە قاچتى.]

كېچىدە تۇرۇپ مېڭىپ كەتتىم، قارا، قىزىل بۆرىلەرنى كۆرۈپ قالدىم؛ كۈچلۈك، قاتتىق يايمىنى قۇرۇپ قويۇۋىدىم، بۆرىلەر ماڭا قىيا قاردى ـ دە، قاچقان پېتى دۆڭگە چىقىپ كەتتى.

كَجا kəqə كاجۇۋا. قوغۇن، تەرخەمەك قاتارلىقلارنى توشۇيدىغان كاجۇۋا.// 541

نَجا nəqə نەچچە، قانچە. نَجا يَرْماقْ بِرْدِنكْ nəqə yarmaq bərdiη —— نەچچە يارماق بەردىڭ. بەزىدە بۇ سۆز سوئال قوشۇمچىسى بولۇپمۇ كېلىدۇ.// III 303

تَدُو tadu ئادەمنىڭ مىجەزى ۋە تەبىئىتى.

تَدا tada ئون قەدەم يەردىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان ئارىلىق.

دَدا dada دادا. ئوغۇزچە.

قُذِي kˌoždï تۆۋەن، پەس. قُذِي اِلْدِي *kˌoždï ildï* — پەسكە چۈشتى.

بُرِي bœri بۆرە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُرِي قُشْنِيسِنْ يِيماسْ *bœri kˌoxnïsïn yˌaməs*

بۆرە قوشنىسىنى يېمەس.

يەنى بۆرە قوشنىدارچىلىقنىڭ ھۆرمىتىدىن ئۆز قوشنىسىنى يېمەيدۇ. بۇ ماقال قوشنىلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بُرِي borï ئوق باشقىنىڭ ئوققا كىرگۈزۈلىدىغان ئورنىدىكى بەلدەمچە. بۇنى «بَشَقْ بُرِيسِي *baxakˌ borïsï*» دەيدۇ.

بُرِي borï سۇ ئېغىزلىرىغا كېڭىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چىڭ كىرىشتۇرۇپ بېكىتىپ قويۇلىدىغان ياغاچ تاقاق.

تُرِي türi: تُرِي نانْكْ *türi nəŋ* — تەمى موزىنىڭ تەمىگە ئوخشاش قېرىق بولغان ھەرقانداق نەرسە. قوپال مىجەزلىك//كىشىنى «تُرِي كِشِي *türi kixi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُرا tura تۇرا. تُرا قَلْقَنْ *tura kˌalkˌan* — دۇشمەندىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ۋاستىلەر.

تُرا tərə (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۇر، ئۇينىڭ تۇرى. تُرا يُقْلادِي *tərə yokˌladï* — تۆرگە چىقتى. بۇ سۆز بەزىدە «تُورْ *tər*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تُرُو tərü تۆرۈ، رەسىم - يوسۇن، قائىدە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيلْ قَلِرْ تُرُو قَلْماسْ *əl kˌalïr tərü kˌalmas*

يۇرت قالار، تۆرۈ قالماس.

يەنى يۇرت تاشلىنىپ قالىدۇ، رەسىم - يوسۇن تاشلانمايدۇ. بۇ ماقال ئۆرپ - ئادەت، رەسىم - يوسۇندا پىشقەدەملەرگە ئەگىشىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَرِي təri تېرە.

سَرُو sərü تەكچە، تاختىبېتىشى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆي جابدۇقلىرى قويۇلىدۇ.

قَرا qara قارا. خاقانىيە خانلىرى «قَرا qara» دېگەن[305 III]// نام بىلەن ئاتىلىدۇ. «بُغْرا قَرا خاقانْ buqra qara hakan — بۇغرا قارا خاقان» دېگەندەك. بۇ ھەقتە بىر ھېكايە بار. قَرا قُشْ qara qux — قارا قۇش، بۇركۇت. قَرا قُشْ qara qux — مۇشتەرى يۇلتۇزى. بۇ تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ. بەزىدە[542]//«قَرا قُشْ يُلْدُزْ qara qux yulduz» دېيىلىدۇ. قَرا قُشْ qara qux — تۆگە تاپىنىنىڭ چۆرىسى. ئوغۇزچە. قَرا اُرُنْ qaraorun — گۆر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

bərmix sənin bil	بَرْمِشْ سَنِكْ بِلْ
yalïnuk tapar karïnka	يَلِنْكُقْ تَبَرْ قَرِنْقا
kalmïx tavar ażïnnïn	قَلْمِشْ تَقَرْ اَذِنّكْ
kirsə qara orunqa	كِرْسا قَرا اُرُنْقا

[بىلگىنكى، بەرگىنىڭ ئۆزۈڭنىڭدۇر،
ئادەم قارنى (قورسىقى)غا تاپىدۇ،[306 III]//
قېپقالغان مال كىشىنىڭكى،
قاراڭغۇ يەر (گۆر)گە كىرگەندە.]

بىلگىنكى، بەرگىنىڭ ۋە يېگىنىڭ ئۆزۈڭنىڭدۇر، چۈنكى ئادەم ئۆزىنىڭ قورسىقى ئۈچۈن ئىشلەيدۇ؛ ئادەم قارا يەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالغان مال - مۈلكى باشقىلارنىڭ بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَرا اُرُنْ qaraorun — قاراڭغۇ يەر»دۇر. قَرا باشْ qara bax — قارا باش. قۇللارنى ئاتاش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. ئەر ۋە ئاياللارغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «قارا باش» دېگەن بولىدۇ. قَرا اُتْ qara ot — قارا ئوت، ئاق پارپا. بۇ بىرخىل زەھەرلىك ئوت. قَرا ياغْ qara yaq — قارامماي، نېفىت. قَرا سَنكَرْ qara sənir — قارا سەكسەر، بۇ بارسىغاندەكى بىر يەرنىڭ ئېتى. قَرا اِتْماكْ qara ətmək — قارائەتمەك. نانىڭ بىر خىلى. بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۇستىگە سېرىقياغ، شېكەر قويۇپ ئارىلاشتۇرۇپ،

قويۇلغۇچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېيىلىدۇ. بۇ سۆز «قَرا قُرا *qara qura* — قارا - قۇرا» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ.

307 III

قَرِي k¸arï قېرى. ھەر نەرسىنىڭ ياشانغىنى. ياشانغان كىشىنى// «قَرِي اَرْ *qarï ər* دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. قَرِي اَتْ *qarï at* — يېشى تولغان، كۈچىگە كەلگەن ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِي k¸arï بىلەك. جەينەكتىن قولنىڭ ئۈچىغىچە بولغان ئارىلىق.

قَرِي k¸arï بۆز ئۆلچەيدىغان گەز. يۇقىرىدىكى سۆزدىن ئېلىنغان. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، بىلەك بىلەن رەخت ئۆلچىنىدىغان گەز ھەر ئىككى تىلدا بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قُرِي k¸urï: قُرِي قُرِي *qurï qurï* — قۇرى - قۇرى. تايچاق ئانىسىدىن كېيىن قالغاندا چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بەزىدە «ى - يا» ھەرپى «ه - *h*»غا ئالماشتۇرۇلۇپ «قُرە قُرە *qurïh qurïh*» دېيىلىدۇ[1].

قُرو k¸oru ئوغرىتىكەن ~ تۆمۇرتىكەن. قىپچاقچە.

308 III

نَرُو naru نېرى. تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سۆز. نَرُو بارْ *naru bar* — نېرى كەت.//

بزى bizi كۆيۈك، چاۋارتقۇ. نانىڭ يۇزىدە ئوت چاقىنلىقتىن پەيدا بولىدىغان چاۋارتقۇ. اَتْماكْ بزى بُلْدِي *ətmək bizi boldï* — نانىڭ يۈزى كۆيدى.

قَزِي k¸azï قېزا. ئادەمنىڭ قېزىلىقى، ئاتنىڭ قېزىلىقى. يُنْدْ قَزِيسِي يَاغْ *yund kazïsï yaoq* — يىلقىنىڭ قېزىسى ياغدۇر.//تۈركىلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ياغ مۇشۇ.

543

قُزِي k¸ozï قوزا.

بَسا basa كېيىن. مَنْ اَنْدا بَسا كَلْدِمْ *mən anda basa kəldim* — مەن ئۇنىڭدىن كېيىن كەلدىم.

بَسُو basu گۈرزە، تۆمۈر توقماق. بىر تىلدا.

تُسُو tusu پايدا، شىپا. اُلْ اُتْ مَنكا تُسُو قِلْدِي *ol ot maŋa tusu kïldï* — ئۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 7 - بەتتە «قُرّهْ قُرّهْ *qurrïh qurrïh*» شەكلىدە بېرىلگەن.

قَسىِ k̦asï قاشا. قوي ۋە باشقا نەرسىلەرنى سولايدىغان، چىۋىقتىن توقۇلغان قاشا.
قَسىِ بادِمْ *k̦asï badïm* — قاشا باغلىدىم. III 309//

قَسىِ k̦asï قاسى. بىزدىكى بىر يەر نامى[1].

تُشُو tüxü: تُشُو *tüxü* تُشُو *tüxü* — چۇشۇ - چۈشۈ. ئېشەكنى توختىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. تەلەپپۇزدا «ت – *t*» ھەرپى بىلەن «ش – *x*» ھەرپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ر – *r*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. لېكىن، بۇنى يېزىقتا ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ.

تِشىِ tixi تىشى ~ چىشى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چىشىسى.

كِشىِ kixi كىشى. بۇ سۆز بىرلىك، كۆپلۈك، ئەر ۋە ئايالغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ.

كِشىِ kixi خوتۇن. مەن بۇنى ياغما ئېلىپ ئاڭلىدىم. ئۇلار «ئۇ ئۆيلەندىمۇ» دېگەن سۆزنى «اُلْ كِشىِ اَلْدِيُمو *ol kixi aldïmu*» دەيدىكەن.

بُغا buoqa بۇغا. ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇنىڭ سېرىقى «سارِغْ بُغا *sarïoq buoqa* — سېرىق بۇغا»، كۈلرەڭگى «بُوزْ بُغا *boz buoqa* — بوز بۇغا» دېيىلىدۇ.

تُغا tooqa كېسەل، كېسەللىك، بەدەننىڭ بىئاراملىقى. اِيكْ تُغا *ig tooqa* // III 310 — كېسەللىك. بەدەننىڭ بىئاراملىقى.

جُغِي quoqï جاڭجال. ئارغۇلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھە بىلەن، باشقا تۈركىلەر زەممە بىلەن ئېيتىمدۇ.

قُغُو k̦uoqu قۇ.

سَغُو saoqu سوغا، كەمچەن.

تَقَىِ təvə توگە. بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ف – *v*» بىلەن ئېيتىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى «دَوا *dəvə*» دەيدۇ.

جَقا qava چاۋا. ياشلارغا قويۇلىدىغان ئىسىم.

جُقِي quvï خوتەنلىكلەرنىڭ رەسىم - يوسۇنى بويىچە خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ ھەقتە تۈركىلەرنىڭمۇ بىر رەسىم - يوسۇنى بار.

---

[1] بۇ يەر ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال رايونىدىكى ئازىق يېزىسىنىڭ يېنىدا.

جِقِي qivi جىنلار گۈرۈھىدىن بىرىنىڭ ئېتى. تۈركىلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۈرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۈرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۈرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ. جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ يۈرتنىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ.// III 311 كېچىلىرى ئىككى يۈرت جىنلىرىنىڭ قايسىبىرى يېڭىلسە، شۇ جىنلار تۇرغان يۈرتنىڭ// 544 پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى دالىدىغا ئېلىپ چېدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە.

قُقِي k¸ovï قوۋ. قُقِي يِغاچْ *k¸ovï yïoqaq* — قۇرۇپ چىرىپ كەتكەن ياغاچ. بەزىدە «و - ۋاۋ» بىلەن «قُوِي *k¸owï*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُقْي k¸ovï: قُقِي اَرْ *k¸ovï ər* — بىتەلەي، ئامىتى قاچقان ئادەم. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُقِي اَرْ قُدُغْقا كِرْسا يِلْ اَلِيرْ *k¸ovï ər k¸uduoq¸a kirsə yəl alïr*

بىتەلەي قۇدۇققا كىرسە، شامال ئېلىپ چىقار.

يەنى ئامىتى قاچقان ئادەم قۇدۇققا كىرسىمۇ، شامال ئۇنى چىقىرۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ مۇشەققەتكە قالىدۇ.

بَقا bak¸a پاقا. تاشپاقىنى «مُنكُزْ بَقا *müŋüz bak¸a*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بَقاجُقْ *bak¸aquk¸* — پاقىچاق. بۇ «بَقا *bak¸a*» — پاقا» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، تاغاق بىلەن قولنىڭ ئارىسىدىكى گۆش، دېمەكتۇر.// III 312

بَقُو bak¸u تۆپە، تۆپىلىك، دۆڭ.

بُقا buk¸a بۇقا.

تَقِي tak¸ï تېخى، يەنە. تَقِي يَرْماقْ بِيرْ *tak¸ï yarmak¸ bər* — يەنە پۇل بەر. ئوغۇزچىدا بۇ سۆز بەزىدە «بىللە» مەنىسىدە كېلىدۇ. اُلْ تَقِي اَنْدا *ol tak¸ï anda* — ئۇمۇ ئۇ يەردە.

تُقُو tok¸u توقۇ. كەمەرنىڭ توقۇسى.

سَقا sak¸a تاغ ئېتىكى.

سُقُو sok¸u سوقا، ھاۋانچا. ئەسلى «ق - *k¸*» ھەرپى تەشدىتلىك ئىدى. بۇ سۆز خۇددى

«تۆپە، تۆپىلىك» مەنىسىدىكى «بَقُو *baku*» سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەشدىتلىك هالىتىدىن تەشدىتسىز قىلىپ يېنىكلىتىلگەنگە ئوخشاش يېنىكلىتىلگەن. يامغۇرلۇق مەنىسىدىكى «يَقُو *yaku*»مۇ ئەسلىدە «يَاغْقُو *yaoqu*» ئىدى. بۇ ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونْ» دېگەن سۆزنىڭ ئوخشاش بۇنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن.

اُرِي urï چۆقان - سۇرەن. اُرِي قِقِي *urï kïkï* —— شاۋقۇن - سۇرەن.// 313 III

بُكا bəkə بۆكە، ئەجدىها، يالماۋۇز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِتِ بَشْلِغْ يِلْ بُكا *yəti baxlïq yəl bəkə*

يەتتە باشلىق يالماۋۇز.

يا باقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنى «بُكا بُدْرَجْ *bəkə budraq* —— بۆكە بۇدراچ» دەپ ئاتىغىنىدەك، بەزى باتۇرلارنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. «بُكا بُدْرَجْ» بىللە بولغان كاپىرلارنىڭ سانى يەتتە يۈز مىڭ ئىدى. قىرىق مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېگىن غازىغا قارشى جەڭدە تەڭرى ئۇنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن//545«كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى» دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن «سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلار؟» دەپ سورىساق، ئۇلار: «جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ، كانايى تارتىلغاندا، باش ئۇستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق، بۇ تاغدا سان - ساناقسىز ئىشكىلەر بولۇپ، ئۇلار ئوچۇق ئىدى. بۇ ئىشكىلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى، بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىڭلار» دەپ جاۋاب بەردى، دېدى. مەن، بۇ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا//314 III كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىدىن ئىكەن، دېدىم.

بَكِي bəgi بەگى. ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئات.

بُكُو bəgü ئالىم، دانىشمەن، ئەقىللىق. «بِلْگا *bilgə*» سۆزىنى قوشۇپ «بُكُو بِلْگا *bəgü bilgə*» دەپ ئېيتىش مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلِكنِي اِرْدَدِمْ *bilikni irdədim*

بُگُونِي اُذُرْدُمْ *bөgüni өžürdüm*

اُزُمْنِي اَذِرْدِمْ *өzümni ažirdim*

يَلْغِلْ اَتِمْ يَزْلِنُورْ *yalɣil atim yazlïnur*

[بىلىمنى ئىزدىدىم،

دانىشمەننى تاللىدىم،

ئۆزۈمنى ئايرىدىم،

ئاق ياللىق ئېتىم يېشىكلىك تۇرىدۇ.] // III 315

بىلىم ۋە ھېكمەتنى ئىزدىدىم، ئەقىللىق، دانىشمەنلەرنى تاللىدىم؛ خەلقنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈمنى ئايرىدىم، شۇڭا مۇشۇ ئىش ئۈچۈن ئاق ياللىق ئېتىم يېشىكلىك تۇرىدۇ.

تَكا təkə ھوگۈنا. كېيىكنىڭ ئەركىكى ئۈنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياي ياسىلىدۇ.

تَكا təkə تېكە. ساقلى تېكىنىڭ ساقلىغا ئوخشايدىغان كوسا ئادەمگە «تَكا سَقالْ *təkə saqal*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُكا tügə ئىككى چىشلىق موزاي، چىشى موزاي «تِشِي[1] تُكا *tixi tügə*» دېيىلىدۇ.

تِكُو təgü تېگىم، پارچە. بِيرْ تِكُو اَتْ *bir təgü ət* — بىر پارچە گۆش. ئەسلىدە بۇ سۆزدىكى «ك – *g*» تەشىدىتلىك بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان سۆزلەرگە ئوخشاش يېنىكلىتىلگەن.

جِكِي qigi قېيىش. جِكِي يِ *qigi yi* — قېيىپ تىكىش. «ج – *q*» ھەرپى «يِكِي تِكْتِي *yigi tikti* — قېيىپ//تىكتى» دېگەن سۆزدىكى «ى – يا» ھەرپىدىن ئالماشقان. III 316 بۇ كىتابنىڭ باش تەرىپىدە ئېيتقىنىمىزدەك، قىپچاق ۋە باشقىلارنىڭ تىللىرىدا «ى – يا» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ج – *j*» ھەرپى ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئۇلار ئۇنچىنى «جِنْجُو *jinqü*» دەيدۇ. ئەسلىدە «ى – يا» بىلەن كېلەتتى.// 546

---

[1] يازما نۇسخىدا «تِشِي *tixi*» سۆزى يېزىلمىغان. بىز ئەرەبچە ئىبارىنىڭ «وَالْأُنْثَى يُسَمَّى» دەپ بېرىلگىنىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى قوشۇپ قويدۇق.

تۈكۈ tükü: تُكُو تُكُـــو *tükü tükü* — كىت - كىت. كۆچۈكنى چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

تۈگى tügi تۇغقان، ئاقلانغان تېرىق، سۆك. ئوغۇزچە.

تىكـــى təgi كېچىلەردە ئاڭلىنىدىغان گۇك - گۇك ئاۋاز. تۇركلەر شۇنداق قارايدۇكى، ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى ھەر يىلى بىر كېچە توپلىشىپ، ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا ياشىغان شەھەرلىرىگە كېلىپ، شەھەر ئاھالىسىنى زىيارەت قىلىدۇ. كېچىدىكى مۇشۇ گۇك - گۇك ئاۋازغا كىم يولۇقۇپ قالسا ئۆلىدۇ. بۇ تۇركلەردە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە. بۇ سۆزدىكى «ت – *t*» ھەرپى كەسرە بىلەن كەلگەن. مېنىڭچە، فەتھە بىلەن ئوقۇسا ئوبدانراق بولىدۇ. چۈنكى، خوتۇن ئېرىنىڭ قېشىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئۆز ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەندە «تَكْدِي كَلْدِي *təgdi kəldi* — زىيارەت قىلىپ كەلدى» دېيىلىدۇ.

سَكُو səkü سۇكە. كىشىلەر ئولتۇرىدىغان ئۇستى يېپىق سۇپىچاق.// III 317

سُكا sökə: اَرْ سُكا اُلْتُرْدِي *ər sökə olturdi* — ئادەم چۆكۈپ ئولتۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اِيذِبْ سُكا تُرْدِي	*ərən ïžïp sökə turdï*
بَشِي بُيْنِنْ سُكا تُرْدِي	*baxï boynïn sökə turdï*
اُفت بُولُبْ بُكا تُرْدِي	*uvut bolup bökə turdï*
اُذُو قَما تِبن تَغدِي①	*užu ķama tipən tïoɣdï*

[ئادەملەرنى ئەۋەتىپ تىز چۆكتۈردى،
باش، بوينىنى سوقۇپ تۇردى،
ئۇيلىشىپ مۆكۈپ تۇردى،
مېنى قوغلىما دەپ بويۇن ئەگدى.]// III 318

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ تۆتىنچى مىسراسىدا « تِبن » سۆزىگە ھەربىر قويۇلمىغان، «تَغدِي» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىگە چېكىت قويۇلمىغان. بىز بۇ سۆزلەرنى بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن تۇزىتىپ، تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

يېڭىلگەن ئادەمنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا بىرقانچە ئادەملەرنى ئەۋەتتى، ئۇلار يېنىمدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى، ئۇ (قووۋمنىڭ باشلىقىنى دېمەكچى) قىلمىشى سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ باش - كۆزىنى كاچاتلىغىلى تۇردى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، كىشىلەردىن ئۇيىلىپ ئۆزىنى دالدىغا ئالدى، ئۇ ماڭا كېلىپ مېنىڭ قىلمىشىمنى سۈرۈشتۇرمىسەك، دەپ يالۋۇردى، مەن ماقۇل بولدۇم.

كُكُو kükü ئانا تەرەپتىن بولغان هامما. بۇ سۆز «كُكُوىْ *kükü*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. توغرىسى مۇشۇ. كُكُويُمْ كَلْدِي *kükü yüm kəldi* — هامما كەلدى.

بَالا bala قۇشنىڭ بالىسى. يىرتقۇچ هايۋانلار ۋە يىرتقۇچ بولمىغان هايۋانلارنىڭ بالىلىرىغىمۇ كىچىكلا بولسا مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ:

قُشْ بَلاسِي قُسِنْجِغْ اِتْ بَلاسِي اُخْشَنْجِغْ

kux balasï kusïnqïoq ït balasï ohxanqïoq

قۇش بالىسى يىرگىنچلىك، ئىت بالىسى يېقىملىق.

قۇشنىڭ بالىسى قانات چىقىرىشتىن بۇرۇن كۆرۈنۈشكە سەسكىنەرلىك بولىدۇ، ئىت بالىسى كۆرۈنۈشكە ئويۇنچۇقتەك يېقىملىق بولىدۇ. ئەمما، چوڭ بولغاندا، ئەكسىچە بولىدۇ.

بَلُو balu بالۇ. ئارغۇلاردا كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

بَلُو bəlü: بَلُو بَلُو *bəlü bəlü* — ئەللەي - ئەللەي. خوتۇنلار/319 III نىڭ بالىلىرىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلىتىشتا ئېيتىدىغان سۆزى.

بَلا bala /547 مەدىكار، يارەمچى. ئادەمنىڭ ئىشلىرىدا، كۆپىنچە تېرىقچىلىقتا يارەملەشكۈچى بالا.

تَلُو təlü تەلۈە، ئەخمەق، هاماقەت. ئوغۇزچە.

تَلُو talu تاللانغان. تَلُو نانكْ *talu nəŋ* — تاللانغان نەرسە.

تُلُو tolu تولۇق، تولغان، لىق. تُلُو اِذِشْ *tolu iżix* — تولغان ئىدىش. لىق، تېشىپ تۇرغان هەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُلِي tolï تولا ~ تۆلە، مۆلدۇر. ئاسماندىن ياغىدىغان تولا.

تِلي tili ئوقنىڭ باشقىنى چىڭىتىپ تۇرىدىغان تاسما ھالقا.

جِلاۋْ [1] qilər چىلە. ئات ئېغىلىدىكى ھۆل تېزەكلەر.

سَلي salï قالاق. لايچىلىقتا لاي ئارىلاشتۇرۇش ۋە لاي ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب.

سُلي süli سۈلى. قۇللارغا قويۇلىدىغان ئىسىم. ئېھتىمال بۇ // «سُلَيْمانْ *suləyman*» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولسا كېرەك. III 320

قُلا kˌula قۇلا. قُلا اَتْ *kˌula at* — قۇلا ئات.

قَلي kˌalï «قانداق، ئەگەر، ناۋادا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلي قَتغْلِقْ	*kəlsə kˌalï kˌatïoqlïk*
اَرْتَرْ تَيُو سَرِنْكِلْ	*ərtər təyü səringil*
اُذْلك ايشِنْ بِلِبْ تُرْ	*өzlək ïxïn bilip tur*
اَنْجا اَنكَرْ تِرَنْكِلْ	*anqa anar tirəngil*

[ساڭا قاتتىق كۈن كەلسە،
بۇمۇ كېتەر دەپ سەۋر قىل،
زامانىنىڭ ئىشىنى بىلىپ تۇر،
ئۇنىڭغا شۇنچىلىك تىرەنگىن (تاقابىل تۇر).] // III 321

ئەگەردە ساڭا قاتتىق كۈنلەر كەلسە، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتەر دەپ سەۋر قىلغىن؛ دۇنيا ئىشلىرىنىڭ شۇنداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇر، ھەر بىر جاپا - مۇشەققەتكە ھەسرەت چېكىپ ئۆزۈڭنى ئالدۇرۇپ قويما.

بُو سَنْ بُو ايشِغْ قَلي قِلْدِنكْ *bu sən bu ïxïoq kˌalï kˌildïŋ* — سەن بۇ ئىشنى قانداق قىلدىڭ؟ سَنْ قَلي بَرْسا سَنْ *sən kˌalï barsa sən* — ناۋادا سەن بارىدىغان بولساڭ.

كُلي küli گۈلە. ئاجراتماي ئۇچكىسى بىلەن قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «جِلاۋْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنداق يېزىلىشى بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تَمُو tamu تومۇغ، دوزاخ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَمُو قَبُغِنْ اَجارْ تَقارْ *tamu kapuoqïn aqar tavar*

دوزاخنىڭ ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ.

يەنى پارا دوزاخنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋىتىدۇيۇ، باشقىسىنى ئاچالمامدۇ؟ بۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرمەكچى بولغان كىشىنىڭ پارا بېرىشى كېرەكلىكىگە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تُما tuma: تُما بُخسُنْ *tuma buhsun* — تېرىق شارابىنىڭ كۇپىنىڭ ئۇستىگە بۇزۇلداپ چىققان قىسمى.

جَمي qamï شاۋقۇن - سۇرەن، جاڭجال. جُغي جَمي *quoqï qamï* — ۋاراڭ - چۇرۇك. جُغي جَمي قِلْدي *quoqï qamï kïldï* — ۋاراڭ - چۇرۇك قىلدى. «جَمي *qamï*» سۆزى// III 322 جۇپ سۆز تەركىبىدىلا قوللىنىلىدۇ.

سُما sümə ئۇندۇرمە، ئۇندۇرمە قىلىنغان بۇغداي. قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن ئۇن تارتىلىپ، ئۇنىڭدىن تالقان ۋە نانغا ئوخشاش نەرسىلەر تەييارلىنىدۇ. بۇزا ئېچىتقۇسى ياسىلىدىغان ئارپا ئۇندۇرمىسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَمي kəmi («ك - *k*» فەتھىلىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) كېمە. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

كُمي[1] kəmi: كُمي تالاس *kəmi talas* — كىچىك تالاس. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى بىر ئۆتكەلنىڭ نامى.

كِمي kəmi («ك - *k*» ھەرپى كەسرىلىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) كېمە.// III 548 تۇركچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِمي اِجْرا اُلْدُرُوبْ *kəmi iqrə oldurup*

الا سُقْنْ كَجْتِميزْ *ïla suvïn kəqtimiz*

اُيْغُرْ تَبا بَشْلَنِبْ *uyoqur taba baxlanïp*

مِنْكلَقْ اِيلِنْ اَجْتِميزْ // III 323 *mïŋlaq əlin aqtïmïz*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ك - *k*» زەمىلىنىڭ يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 184- بەت (ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 278- بەت)تىكى شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*kəmi*» دەپ ئالدۇق.

[كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۇيىنى كەچتۇق بىز،
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.]

كېمىگە ئولتۇرۇپ ئىلى سۇيىدىن (بۇ بىر چوڭ دەريا) ئۆتتۇق، ئۇيغۇرلار تەرەپكە يۈزلىنىپ، مىڭلاق ئېلىنى ئالدۇق.

مَما mama خامان تېپىشتە ئوتتۇرىغا قېتىلىدىغان ئۆكۈز. باشقا ئۆكۈزلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ[1].

مَمُو mamu نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان خوتۇن، يەڭگە. بۇ سۆز ئەسلىدە تۈركچە ئەمەس.

نَمَا nəmə «بىلمەيمەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. نَمَا نَا قِلْدِي *nəmə nə kildi* — نېمە قىلغاندۇ؟

تَنا tana دانەكچە. يۇمغاقسوت ئۇرۇقى. ئۇچ ۋە ئارغۇ تىللىرىدا.// 324 III

تَنوتَمو[2] yənü yəmü «قاراپ تۇر: جۇمۇ» مەنىلىرىدە كېلىدىغان جۈپ سۆز. مَنْ بَرْغَايْ مَنْ يَمُو *mən barqayman yəmü* — قاراپ تۇر، پات يېقىندا بارىمەن.

سُنِي sunï زەگۈندە. تامنىڭ ياكى تاختاينىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان توغرا ياغاچ.

قَنُو k¸anu قايسى. قَنُو كِشِي *kanu kixi* — قايسى كىشى. ئارغۇچە. بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ى – يا»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قانِي ، قَنِي k¸anï قېنى. اُغْلُمْ قَنِي *oqlum kanï* — ئوغلۇم قېنى.

كُنِي kəni تۈز، توغرا، راست. كُنِي نانىڭْ *kəni nan* — تۈز نەرسە. ياۋاش، كۆڭلى تۈز ئادەمگىمۇ «كَنِي اَرْ *kəni ar*» دېيىلىدۇ.

كُنِي küni كۈنە، كۈنداش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 325 III

---

[1] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خامانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قادالغان تۈۋرۈك «مۇما» دېيىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدىكى يېزىلىشى بويىچە بۇ سۆزنىڭ قانداق ئوقۇلۇشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەش قىيىن. مىسالنىڭ ئاخىرقى سۆزىدىن قارىغاندا، ئىككىنچى سۆز «يَمُو *yəmü*» بولۇشى كېرەك. بىرىنچى سۆز «ن – *n*» بىلەن «م – *m*»نىڭ نۆۋەتلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن «يَنُو *yənü*» بولسا كېرەك. بىز بۇ سۆزلەرگە مۇشۇ ئاساستا تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

küniniŋ külinə təgü yaoɣï كُنِي نِكْ كُلِينا تَكُو يَغِي

كۈنداشنىڭ كۈلگىچە دۇشمەن.

يەنى كۈنداش بىر - بىرىگە شۇنداق دۇشمەنكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ كۈللىرىمۇ بىر - بىرىنىڭ كۆزىگە ئۇرۇلىدۇ.

مُنُو munu مانا. بۇ «قانِي *qanï* — قېنى» دېگەن سۆزگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

دَوا dawa داۋا. يۇلغۇن چېچىكى. بۇنى بوياقچىلار ئىشلىتىدۇ.

دَوا dawa ئېگىرىشكە تەييارلانغان يۇڭ پارچىسى. ساۋاپ، ھالقىسمان پىلتە قىلىندۇ، بىلەككە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ئېگىرىلىدۇ.

قُوا kˌuwa قووۇا، سوغا. ئوغۇزچە.

قُوا kˌowa تۈرك يۇگەنلىرىدىكى ئاتنىڭ بۇرنىغا تېگىپ تۇرىدىغان قېيىش.// 549

فاعِل fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

326 III

لُتو ① lətü بىرخىل سۈيۇق تاماق. بۇ تاماق سۇ، قار-// مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سوۋۇتۇلىدۇ. ئىچىگە دورا - دەرمەك سېلىنىپ سوغۇقلۇق ئۇچۇن بېرىلىدۇ.

قاجا kˌaqa قاچا، قاپ. «قا قاجا *qa qaqa*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بەزىدە قىسقارتىلىپ «قَجا *qaqa*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُوجُو kˌoqu قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

جُوجُو ququ چۇچۇ. تۈرك شائىرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

قِيجِي kˌïqï قىچا.

اُونُو onu ئاۋۇ. مُونُو *munu* — مونۇ، موشۇ. بۇ سۆز كۆز ئالدىدىكى نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سُونُو sunu سىياھدان.

قانِي kˌanï قېنى.

① كلاۋسون بۇ سۆزنى خەنزۇچە «冷淘 *leŋtaw*» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولسا كېرەك، دەيدۇ.

لِيُو liyü لاي، سېغىز لاي. قۇرۇغاندا تاراڭ ـ تاراڭ قىلىپ تۇرىدىغان لاي.

اُوهِي ühi ئۈكە ~ ھۆۋقۇش. تۈركىلەرنىڭ كۆپچىلىكى «اُوكِي *üki*» دەيدۇ.// III 327

فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

خِتايْ hïtay خىتاي. يۇقىرى چىن.

تَغايْ taoqay تاغا.

جِغايْ qïoqay كەمبەغەل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنكُلْ كِمنِكْ بُلْسا قَلِي يُوقْ جِغايْ *kөŋül kimiŋ bolsa ķalï yok qïoqay*

قِلْسا كُجُنْ بُلْمَسْ اَنِ تُقْ بايْ *ķïlsa küqün bolmas anï tok bay*

[كىمنىڭ كۆڭلى ئەگەر كەمبەغەل بولسا،

ئۇنى كۈچ بىلەن باي قىلىپ بولماس].

ياريتىلىشتا قەلبىگە گادايلىق سىڭگەن كىشىنى باي قىلىش مۇمكىن ئەمەس.// III 328

فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُرْنا turna تۇرنا.

قَروى k,arwï: قَروى يا *ķarwï ya* — ئىككى ئۇچى ئەگمەچ ياي. قېشىنىڭ ئۇچى ئىنچىكە كىشىگە «قَروى قَشْلِغْ كِشِي *ķarwï ķaxlïoŋ kixi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئەرەبچىگە ئوخشاش. ئەرەبچىدە ھەرقانداق يايسىمان نەرسە «قَروا» دېيىلىدۇ. شائىر رَؤُبَةُ ئۆز شېئىرىدا تۆگىسىنى ئەسلەپ شۇنداق يازغان:

رَؤُبَةُ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ

قَرْواءَ مرجاب فُنُقْ

فَعْلاَلْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

شَـــنْبُوىْ xənbüy قاتار مەشرەپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بېرىلىدىغان زىياپەت. كەنچەكچە.// III 329

بُخْتَايْ bohtay بوغچا. بۇ سۆزنىڭ «بُخْتُوىْ bohtuy» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار.

لُخْتَايْ lohtay چىنىنىڭ سىرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يىپەك رەختى.

قُنْجُوىْ kˌunquy خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان خېنىم ئاغىچا، مەلىكە. «قـــاتُونْ قُنْجُوىْ katun kˌunquy» سۆزى شۇنىڭدىن ئېلىنغان.// 550

بُغْدَايْ buoqday بۇغداي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُغْدَايْ قَتِنْدا سَرْفج سُقالُورْ buoqday kˌatïnda sarkˌaq① suva lur

بۇغدايىنىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ.

يەنى بۇغدايىنىڭ دۆلىتى ۋە بەرىكىتى تۇپەيلىدىن قارىمۇقمۇ سۇغىرىلىدۇ. بۇ ماقال بىر كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ياخشىلىققا ئېرىشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بارسغانلىقلار «بُغْـــدايْ buoqday» دېيەلمەيدۇ، «بُـــدْغايْ budoqay» دەيدۇ. «مەن بارسغانلىق ئەمەس» دېگەن كىشى مۇشۇ سۆز بىلەن سىنىلىدۇ.

جِلْدايْ qildəy ئاتنىڭ كۆكرىكىدە پەيدا بولىدىغان بىرخىل يارا، داغلاپ ساقايتىلىدۇ.// III 330

سَمْدُوىْ samduy ئادەمنىڭ مىجەزىگە ئىسسىقمۇ كەلمەيدىغان، سوغۇقمۇ كەلمەيدىغان ھەرقانداق مۆتىدىل تاماق.

قُرْدايْ kˌorday قودا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سَرْفج» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى «سَـــرْقَجْ» بولۇشى كېرەك. ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 346- بەتكە قارالسۇن.

قُرْدَىْ قُغُو اَنْدا اُجُبْ يُمْغِنْ اُتارْ *korday kuoqu anda uqup yumoqïn ötər*

قُزْغُنْ ينكان سَيْرَبْ اَنِن اُنِي بُتارْ *kuzoqun yaŋan sayrap anïn üni pütər*

[قوداي، قۇ ئۇندا ئۇچۇپ توپلىشىپ ئۆتەر،
قۇزغۇن، تاغ قاغىلىرى سايرىشىپ پۈتەر.]

بىر ئورۇننىڭ گۈزەللىكى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: قوداي ۋە ئاق قۇلار توپلىشىپ سۇ ئەتراپىدا ئۇچۇشىدۇ ۋە ھەر خىل ئاۋازلار بىلەن سايرىشىدۇ، قۇزغۇن، تاغ قاغىلىرى تولا قاقىلداپ ئۇنلىرى پۈتۈپ كېتىدۇ.

قُمْشُوىْ k,omxuy قانغا تولغان كانا. بۇ سۆز سۈيدۈكى تۆتۈلۈپ، سىيەلمەي قالغان كىشىلەرگە تەمسىل قىلىنىدۇ.

بُورْغُوىْ buroquy بۇرغا. پۈۋلەپ چېلىنىدىغان بۇرغا.

جِرْغُوىْ qïroquy ئوق باشقىنىڭ قاپارتما ھالقىسى.// III 331

جِرْغُوىْ qïroquy تونىنىڭ ئىككى بىقىنىدىكى ئىزمىلار ئۆتكۈزۈپ قويۇلىدىغان توپچا.

جَلْغايْ qaloqay قۇش پەيلىرىنىڭ غولى[1].

قَرْقُوىْ[2] k,ïroquy قۇرغۇي. جبَكْ قَرْغُوىْ *qibək kïroquy* — چىۋ قۇرغۇي.

قَرْغُوىْ k,aroquy تۇر. تاغنىڭ تۆپىسىگە ياكى ئېگىز يەرگە مۇنار شەكلىدە ياسالغان تۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىپ، دۈشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ. شۇنىڭغا قاراپ كىشىلەر تەييارلىق قىلىدۇ.

مِنْغُوىْ mïnoquy مۇلغۇي ~ مۇڭقۇي، شىلىم. قەغەز چاپلايدىغان شىلىم (قاتتىق چاپلىشىشى ئۈچۈن) ئۇن سۇيۇق چېلىنىپ قويۇلغۇچە قاينىتىلىدۇ.

جُلْقُوىْ qulk,uy: جُلْقُوىْ اَتُكْ *qulkuy ətük* — پاشىنىسىنىڭ بىر تەرىپى ئۇپراپ كەتكەن ئۆتۈك.// 551 چولاق قولغا «جُلْقُوىْ اَلِكْ *qulkuy ələk*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن.// III 332

---

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدا دەرەخنىڭ چاتىۋېتىدىغان ياۋا شاخلىرى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن مىسالدىكى ۋە يازما نۇسخا 316- بەتتىكى يېزىلىشىغا ئاساسەن، كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق ۋە «*kïroquy*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابى

تَرِغْجِي tarïoqqï دېھقان.

سُرُغْجِي soruoqqï چىرلامچى، يىتكەن نەرسىسىنى سورىغۇچى.

قُرُغْجِي k¸oruoqqï قورۇقچى، قورغان ساقلىغۇچى.

قُرُنْجِي k¸orunqï چېدىردا ۋە باشقا يەردە ئىسلىنىپ كەتكەن كىگىز. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُقُرْسِي buk¸ursï بوقۇسا.

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

جنجرغا qanqaroqa قۇشقاچ.

سُكْلُنْجُو søglünqü كاۋاپ.

قَمْلَنْجُو k¸amlanqu قاملانچۇ. «اِكّي اُكُوزْ *ikki øgüz* — ئىككى ئۆگۈز» گە يېقىن بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى.

كِزْلَنْجُو kizlənqü يوشۇرۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَنْجُو كَلِنْدا *kizlənqü kəlində*

333 III

يوشۇرۇلغان نەرسە//كېلىنده.

چۈنكى ئۇ ياخشى نەرسىلەرنى ئېرىگە ساقلايدۇ.

كَسْلِنْجُو kəslinqü كەسلەنچۈك.

فَعُولَلِي fəuləli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

جُقُوبَرِي qok,ubarï چوقا. بوتا ياسايدىغان لاي، بوتا لەيلى.
قَراغُنِي k,araoqunï بالىلار ئاخشىمى ئويناىدىغان بىر ئويۇنىنىڭ ئېتى.

فَعْلَلال[1] fəəllal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تُرُمْتــــايْ turumtay تۇرۇمتاي. يىرتقۇچ ئوۋچى قۇشلاردىن بىرىنىڭ ئېتى. ئەرلەرگىمۇ «تُرُمْتايْ *turumtay* — تۇرۇمتاي» دەپ ئات ۋە لەقەم قويۇلىدۇ.

334 III
تۆت ھەرپلىك ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.//

[1] مىسالدىكى سۆزگە قارىغاندا، بۇ يەردىكى ۋەزىن «فَعْلَلال *fəəllal*» بولۇشى كېرەك. «ع - ئەين» نىڭ ئۈستىگە ساكىن خاتا قويۇلۇپ قالغان. بىز تۈزەتتۇق.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

تۆت ھەرپلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تَيْدِي taydï تايدى، تېيىلدى. اَرْ تَيْدِي *ər taydi* — ئادەم تېيىلىپ كەتتى. ھەرقانداق بىر ھايۋانىنىڭ پۇتى لاي ياكى يامغۇردا تېيىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَيارْ – تَيْماقْ *tayar - taymaq*).

تُيْدِي tuydï تۇيدى. اَرْ ايشِنْ تُيْدِي *ər ïxïn tuydi* — ئادەم ئىشىنى تۇيدى، ئادەم ئۆزىگە مەخپىي تۇتۇلغان ئىشنى تۇيدى، سەزدى (تُيارْ – تُيْماقْ *tuyar - tuymaq*).

تِيْدِي tïydï تىيدى، توستى. اُلْ اَنِ تِيْدِي *ol anï tïydi* // 335 III — ئۇ ئۇنى تىيدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ذ – ż» ھەرپى بىلەن «تِذْتِي *tïżti*» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن[1] (تِيارْ – تِيْماقْ *tïyar - tïymaq*).

تُيْدِي toydï تويدى. قَرِنْ تُيْدِي *qarïn toydi* — قېرىن تويدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ذ – ż» ھەرپى بىلەن «تُذْتِي *tożti*» بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك «ذ – ż» ھەرپى «ى – يـــا» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇلغان. بۇ مۇشۇنداق سۆزلەيدىغان قەبىلىلەرنىڭ تىلىدۇر (تُيارْ ــ تُيْماقْ *toyar - toymaq*).

سُيْدِي soydï سويدى. اَرْ قُويُغْ[2] سُيْدِي *ər qoyuq soydi* — ئادەم قويىنى سويدى.

---

[1] بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ يەردە تاۋۇش نۆۋەتلەشكەن.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قُوِيُغْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىسى بويىچە «*qoyuq*» دەپ ئالدۇق.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُيارْ – سُيْماقْ soyar - soymak)[552]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تِلْكُو تَرِيسِنْ اِكِيلا سُيْماسْ *bir tilkü tərisin ikilə soymas*

بىر تۈلكىنىڭ تېرىسى ئىككى قېتىم سويۇلماس.

بۇ ماقال بىر ئادەمدىن ياخشىلىققا ئېرىشىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە ياخشىلىققا ئېرىشىشنى//ئارزۇ قىلغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.[336 III]

قَيْدِي kaydï قايدى: كۆڭۈل بۆلدى. قَداشِنكا قَيْدِي *qadaxïŋa qaydï* — ئۆزىنىڭ يېقىنىغا كۆڭۈل بۆلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَذَشْ تِيمِشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِشْ قَيْمِشْ

qażax təmix qaymaduq qażïn təmix qaymïx

قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ.

بۇ ماقال تۇغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِنْكْ نَلكْ اَيْمَدِنْكْ	*bardïŋ nəlük aymadïŋ*
كِيرُو كُرُبْ قَيْمَدِنْكْ	*kərü kөrüp kaymadïŋ*
كنكل برو يَيْمَدِنْكْ	*kөŋül bərü yaymadïŋ*
بُلْدُنْكْ اَرِنْجْ بُلْمَغُو	*bolduŋ ərinq bolmaoqu*

[نېمىشقا كەتكەنلىكىڭنى ئېيتمىدىڭ،
ئارقاڭغا قاراپ قايمىدىڭ،[337 III]//
كۆڭلۈڭنى بىزگە بەرمىدىڭ،
بولمىغۇر بىر نەرسە بولۇپ قالدىڭ.]

كېتىپسەن، كەتكەنلىكىڭنى نېمىشقا ئېيتمىدىڭ، ئارقاڭغا قايرىلىپ، قاراپمۇ قويمىدىڭ؛ نېمىشقا بىزگە كۆڭلۈڭنى بەرمىدىڭ، ئەمدى سەن بولمىغۇر بىر نەرسە بولۇپ قالدىڭ. كِيرُو قَيْدِي *kərü kaydï* — ئارقىسىغا قارىدى (قَيارْ – قَيْماقْ *kayar - kaymak*).

قُيْدِي k¸uydï قۇيدى. اَرْ كُبْكا سُوڤْ قُيْـدِي *ər küpkə suv k¸uydï* — ئادەم كۈپكە سۇ قۇيدى ۋە چالغىتتى. ھەرقانداق سۆيۈق نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيارْ – قُيْماقْ *k¸uyar - k¸uymak*).

قُيْدِي k¸uydï ئۆركۈدى. اَتْ قُيْـدِي *at k¸uydï* — ئات ئۆركۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيارْ – قُيْماقْ *k¸uyar - k¸uymak*).

قِيْدِي k¸ïydï قىيدى، كەستى؛ ياندى. اَرْ سُوزِنْ قِيْدِي *ər sözin k¸ïydï* — ئادەم سۆزىنى قىيدى، يەنى ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلدى. اُلْ يِغاجْ قِيْدِي *ol yïoqaq k¸ïydï* — ئۇ ياغاچ قىيدى (قيارْ – قِيْماقْ *k¸ïyar - k¸ïymak*). III/ 338

كُيْدِي köydi كۆيدى. اُتُنكْ كُيْدِي *otuŋ köydi* — ئوتۇن كۆيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُيارْ – كُيْماكْ *köyər - köymək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْدِي yaydï چايقىدى، لىڭشىتتى. اُلْ سُـقْدا تُونُـغْ يَيْـدِي *ol suvda tonuq yaydï* — ئۇ سۇدا تونىنى چايقىدى. اُلْ مَنِـكْ كُنكُـلْ يَيْـدِي *ol mənin köŋül yaydï* — ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى مايىل قىلىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يِلْ يِغاجِغْ يَيْـدِي *yəl yïoqaqïoq yaydï* — شامال دەرەخنى لىڭشىتتى (يَيـارْ – يَيْمـاقْ *yayar - yaymak*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

بادِي badï باغلىدى. اُلْ اَتِغْ بـادِي *ol atïoq badï* — ئۇ ئاتنى باغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. 553/ھەرقانداق بىر نەرسىنى تانا بىلەن باغلاپ چىڭتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. III/ 339 (بارْ – باماقْ *bar - bamak*).

تُودِي tudï ئەتتى، ياپتى. اُلْ اَغْزِنْ تُودِي *ol aoqzïn tudï* — ئۇ ئاغزىنى ئەتتى. ھەرقانداق بىر تۆشۈكنى بېكىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُورْ – تُوماقْ *tur - tumak*).

تِيدِي tədi دېدى. اُلْ مَنكا اَنْدَغْ تِيـــدِي *ol maŋa andaoŋ tədi* —— ئۇ ماڭا شۇنداق دېدى (تِيرْ – تِيماكْ *tər - təmək*).

ســـادِي sadï سانـدى. اَرْ قُويُـــغْ ســـادِي *ər koyuoŋ sadï* —— ئادەم قوينى سانـدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سارْ– ساماقْ *sar - samak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرا تُونُكْ كَجُرْسادِمْ	*kara tünüg kəqürsədim*
اَغِرْ اُونِ اُجُرْسادِمْ	*aoŋïr unï uqursadïm*// 340 III
يَتِيكانِكْ قَجُرْسادِمْ ①	*yətikənig kaqarsadïm*
سَقِشْ اِجْرا كُنُمْ تُغْدِي	*sakïx iqrə künüm tuoŋdï*

[قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى تىلىدىم،
ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم،
يەتتىكەن يۇلتۇزنىنى قايتا ـ قايتا سانىدىم،
ساناش ئىچىدە كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.]

قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى، ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم، يەتتىكەن يۇلتۇزنىڭ ئايلىنىشىنى قايتا ـ قايتا سانىدىم، ساناش جەريانىدا كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.

سُودِي sudï سۇندى. اُلْ اَنكَرْ بُيُونْ سُودِي *ol aŋar boyun sudï* —— ئۇ ئۇنىڭغا بويسۇندى.

اُلْ مَنكا يُونـــكْ سُـــودِي *ol maŋa yuŋ sudï* —— ئۇ ماڭا (ئېشىش ئۈچۈن) يۈك پارچىلىرىنى سۇندى (سُورْ – سُوماقْ *sur – sumak*).

سِيدِي sïdï سۇندۇردى، يەڭدى. اُلْ اُتُنـــكْ سِـــيدِي *ol otuŋ sïdï*// 341 III —— ئۇ ئوتۇن سۇندۇردى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ سُـــونِي سِـــيدِي *ol süni sïdï* —— ئۇ قوشۇننى يەڭدى (سِيْر – سِيماقْ *sïr - sïmak*).

قادِي k,adï: اُلْ اَشِجْكا اُتُنكْ قـــادِي *ol əxiqkə otuŋ kadï* —— ئۇ قازان ئەتراپىغا ئوتۇن

---

① بۇ يەردىكى «قَجُرْسادِمْ» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسى «قايتا ـ قايتا سانىماق» مەنىسىدە ئىزاھلانغان بولۇپ، بىسىم ئاتالاي بۇ سۆزنىڭ «قَجَرْسادِمْ *kaqarsadïm*» بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە تىرانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

تىزدى. اُلْ تُونُغْ قادِي ol tonuq qadï — ئۇ تونىنى بوغچىلىدى، يەنى بوغچىغا سالدى (قارْ - قاماقْ qar - qamaq). بۇ ياغمىچە سۆزدۈر. بۇ سۆزنىڭ پاساھەتلىكىرەك ئىپتىلىشى «قالادِي qaladï»دۇر.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يُودِي yudï يۇدى. اُلْ تُونْ يُودِي ol ton yudï — ئۇ تون يۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُورْ - يُوماقْ yur - yumaq).

يِيدِي yədi يېدى. اُلْ اَشْ يِيدِي ol ax yədi — ئۇ ئاش يېدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ياباقۇ تىلىدا «بەگ ئادەمنىڭ مېلىنى يېدى ۋە نابۇت قىلدى» دېگەننى «بَكْ كِشِينِ يِيدِي bəg kixini yədi» دەيدۇ (يِيرْ// - يِيماكْ yər - yəmək) III 342.

بىز پېئىللارنىڭ بۇ تۈرىنى تۆت ھەرپلىك دەپ ئاتىدۇق. چۈنكى، بىرىنچى شەخسنى ئىپادىلىگۈچى سۆز تۆت ھەرپلىكتۇر. «اَتْ بادِمْ at badïm — ئات باغلىدىم»، «قُويْ سادِمْ qoy sadïm — //قوي سانىدىم» دېگەندەك. بۇ ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ، ئەرەبچىدىمۇ «دَعَوْتُ، غَدَوْتُ» سۆزلىرى تۆت ھەرپلىكتۇر. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىققا قارىتىپ شۇنداق ئاتىدۇق.

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

اَبِيدِي abïdï يوشۇردى. اُلْ اَنِ كِشِيدَنْ اَبِيدِي ol anï kixidən abïdï — ئۇ ئۇنى كىشىلەردىن يوشۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقىلاردىن يوشۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَبِيرْ - اَبِيماقْ abïr - abïmaq).

اَتادِي atadï ئاتىدى. اُلْ اَنكَرْ اَتْ اَتادِي ol aŋar at atadï — ئۇ ئۇنىڭغا لەقەم قويدى. ئىسىم قويسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (اَتارْ - اَتاماقْ atar - atamaq) III 343.

اُتادِي otadï ئوتىدى. اُلْ تَرِغْ اُتادِي ol tarïq otadï — ئۇ زىرائەت ئوتىدى. زىرائەت

بۇزۇلۇپ كەتمەسۇن دەپ، ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پۇتىدى. زىرائەتنىڭ باشقى كېسىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتارْ – اُتاماقْ otar - otamak).

اُتادي ötədi ئۆتىدى، تۆلىدى. اُلْ اَنِكْ اَلِمِنْ اُتــادي *ol anïŋ alïmïn ətədi* — ئۇ ئۇنىڭ ئېلىشىنى (قەرزىنى) تۆلىدى (اُتارْ – اُتاماكْ *ətər - ətəmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْسا كِمِنكْ اَلْتُنْ كُمُشْ ارْلا اِتار *bolsa kimiŋ altun kümüx ərlə ətər*
اَنْدا بُلُبْ تَنكربكَرُوا تَبْغِنْ اُتار *anda bolup təŋrigərü*① *tapoqïn ötər*// III 344

[كىمنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشى بولسا، ئۆي - جاي سالار،
ئاندىن خاتىرجەم بولۇپ خۇداغا سىغىنار.]

كىمنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشى بولسا، ئۆي - جاي سالىدۇ، ئۇ يەردە خاتىرجەم ئولتۇرۇپ، خۇداغا تائەت ــ ئىبادەت قىلىدۇ.

اُتيدي ütidi ئۈتۈكلىدى، دەزمالىدى، دەزمال سالدى. اُلْ تُونُغْ اُتيدي *ol tonuq ütidi* — ئۇ تونىنى دەزمالىدى، ئۇ تونىنىڭ پۇرلەشكەن جايلىرىنى تۆمۈر پارچىسى بىلەن دەزمالىلاپ تۈزلىدى (اُتيرْ – اُتيماكْ *ütir - ütimək*).

اُتادي otadï ئوتسىندى؛ ياقتى. اُلْ اُتُنكْ اُتادي *ol otuŋ otadï* — ئۇ ئوتسىندى؛ ئوت ياقتى. بۇ تاشقۇق بىر سۆز بولۇپ، ئۇنى ياغما ۋە يەمەكلەر قوللىنىدۇ.

اُتادي otadï داۋالىدى. اَمْجي اَنكَرْ اُتْ اُتــادي *əmqi aŋar ot otadï* — تېۋىپ ئۇنى ئوت (دورا) بىلەن داۋالىدى (اُتارْ – اُتاماقْ *otar - otamak*) ئوغۇزچە.

اَجيــدي aqïdï ئېچىدى. سِــرْكا اَجيــدي *sirkə aqïdï* — سىركە ئېچىدى. جاراھەت ئېچىشىپ ئاغرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَجيرْ – اَجيماقْ *aqïr - aqïmak*).

اَريدي arïdï ئېرىغ بولدى، تازا بولدى. اَريدي نــانْكْ *arïdï nəŋ*// III 345 — نەرسە ئېرىغ بولدى، تازا بولدى (اَريرْ – اَريماقْ *arïr - arïmak*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «تَنكربكَــرُوا» شەكلىدە، يەنى «ى – يا»نىڭ بىر چېكىتى كەم يېزىلغان ۋە بىر «ا – ئەلىف» ئوشۇق يېزىلىپ قالغان. ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «تَنْكَرِيكَــــرُو» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

ئەرۈدى ərüdi ئېرىدى. يـاغ ئەرۈدى yaoq ərüdi — ياغ ئېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەرۈر - ئەرۈماك ərür - ərümək).

ئۈرىدى üridi چىرىدى. يىغاچ ئۈرىدى yïoqaq üridi — ياغاچ (ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈزاق زامان تۇرۇپ قالغانلىقتىن) چىرىدى. سۆڭەك چىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئۈرۈر - ئۈرىمەك ürür - ürimək).

ئازىدى azïdï سىزدى؛ گاس بولدى. كۈپ ئازىدى küp azïdï — //كۆپتىن بىر نەرسە 555
سىزدى. ساپال قاچىدىن ھەرقانداق نەرسە سىزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قۇلاق ئازىدى qulaq azïdï — شاۋقۇن - سۇرەندىن قۇلاق گاس بولدى (ئازىر - ئازىماق azïr - azïmaq).

ئىسىدى isidi ئىسسىدى، قىزىدى. مۈن ئىسىدى mün isidi — شورپا ئىسسىدى.
346 III
باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تەمۈر ئىسىدى təmür isidi — تۆمۈر قىزىدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (ئىسىر - ئىسىماك isir - isimək).

ئاشادى axadï يېدى. ئار ئاش ئاشادى ər ax axadï — ئادەم ئاش يېدى. خاقانىيىلىكلەر بۇ سۆزنى ئۇلۇغلارنىڭ تاماق يېيىشىگىلا ئىشلىتىدۇ. باشقا تۈركلەر پەرقلەندۈرمەستىن، ھەرقانداق ئادەمگە ئىشلىتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن (ئاشار - ئاشاماق axar - axamak).

ئۈشادى üxədi ئاختۇردى، ئىزدىدى. ئۇل يىرىگ ئۈشادى ol yərig üxədi — ئۇ يەرنى ئاختۇردى، يەردىن بىر نەرسە ئىزدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈشار - ئۈشاماك üxər - üxəmək).

ئەشۇدى əxüdi ياپتى. ئۇل ئانكار ئوغۇقان ئەشۇدى ol anar yoqurkan əxüdi — ئۇ ئۇنىڭغا يوتقان ياپتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە ياپسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئەشۇر - ئەشۇماك əxür - əxümək).

ئۈشىدى üxidi ئۇشۇدى، توڭدى. ئار ئۈشىدى ər üxidi — ئادەم (سوغۇقتىن) ئۇشۇدى (ئۈشىر - ئۈشىماك üxir - üximək).

ئوقىدى okïdï ئوقۇدى؛ چاقىردى. ئۇل مەنى ئوقىدى//ï ol məni okïdï — ئۇ مېنى چاقىردى. 347 III

ئەر بىتىك ئۆقىدى *ər bitik okïdï* — ئادەم كىتاب (خەت) ئوقۇدى (ئۆقىيدۇ — ئۆقىماق *okïr - okïmak*).

ئۆقىدى okïdï ئوقسىدى، ھۆ قىلدى، قۇستى. ئەر ئۆقىدى *ər okïdï* — ئادەم قۇستى. بۇ «يۇمشاق ك – *g*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ[1] (ئۆقيدۇ – ئۆقيماق *okïr - okïmak*).

ئۆگىدى ügidi ئۇگۇت ئەتتى، ئۇن تارتتى. ئەر بۇغداينى ئۆگىدى *ər buoqday ügidi* — ئادەم بۇغداي ئۇگۇت ئەتتى، ئۇن تارتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۆگيدۇ – ئۆگيمەك *ügir - ügimək*).

ئەكادى əkədi ئېكىسىدى، ئېكەكلىدى: غۇچۇرلاتتى. ئۇل بىچاق ئەكادى *ol piqək əkədi* — ئۇ پىچاق ئېكىسىدى، ئېكەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇغرا تىشىنى ئەكادى *buoqra tïxïn əkədi* — بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى// (ئەكسەيدۇ – ئەكەمەك *əkər - əkəmək*).

ئەكادى əkədi ئېكەشتى، تىركەشتى، قارشىلاشتى. ئۇل ئەكەر ئەكادى *ol anar əkədi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشتى (ئەكەر – ئەكەمەك *əkər - əkəmək*).

ئۈلادى ülədi ئۇلەشتۇردى. ئۇل يارماق ئۈلادى *ol yarmak ülədi* — ئۇ يارماق ئۇلەشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈلەر – ئۈلەمەك *ülər - üləmək*).

ئۇلادى uladï ئۇلىدى. ئۇل يىپ ئۇلادى *ol yïp uladï* — ئۇ يىپ ئۇلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇل يوقۇق ئۇلادى *ol yaoquk uladï* — ئۇ يېقىنلىرىغا ئۇلاشتى، يېتىشتى (ئۇلار – ئۇلاماق *ular - ulamak*).

ئۈلىدى ulïdï ھۆۋلىدى. بۆرە ئۈلىدى *börï ulïdï* — بۆرە ھۆۋلىدى. كېچىسى ئىت قورقۇنچتىن ھۆۋلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// ئادەم قاتتىق ئازابتىن بۆرىگە ئوخشاش ۋارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئۈلير – ئۈليماق *ulïr - ulïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

556

348 III

[1] بۇ سۆزدە «يۇمشاق ك – *g*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاينىڭ «بۇ سۆز بۇنىڭدىن كېيىنكى "ئۆگىدى *ügidi*" سۆزىگە بېرىلگەن ئىزاھات بولۇپ، خاتا كۆچۈرۈلگەن» دېگەن پىكرىنى توغرا تاپتۇق.

يَزِيدا بُرِي اُلِيسا اَقْدا اِتْ بَغْرِي تَرْتِشُورْ
III 349
yazïda bəri ulïsa//əvdə ït baoqrï tartïxur

دالىدا بۇرە ھۇۋلىسا، ئۆيدە (ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ) ئىتنىڭ باغرى تارتىشار.

بۇ ماقال يېقىن كىشىلەرنى بىر - بىرىگە يارەشمەس قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُلِيدِي *ölidi* ھۆللەشتى، ھۆل بولدى. تُونْ اُلِيدِي *ton ölidi* — تون ھۆللەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِيرْ – اُلِيماكْ *ölir - ölimək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَذُكْلُكْ اُلِيماسْ كُفَجْ لِكْ كُرِيماسْ

kəžüklüg ölimə sküvəqlig kürimə s

يېپىنچىلىق ھۆل بولماس، ئېغىزدۇرۇقلۇق چاپچىيالماس.

يېپىنچىسى بار ئادەم يامغۇردا ھۆل بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن ساقلىنىپ قالىدۇ؛ ئېغىزدۇرۇق سېلىنغان ئات چاپچىيالمايدۇ ۋە شاشلىق قىلالمايدۇ. بۇ ماقال ئىشلار ئۈچۈن تەييارلىق بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَنُودِي anudï ھازىرلاندى، تەييارلاندى. اَنُودِي نانِكْ *anudï nəŋ* — نەرسە ھازىرلاندى. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. ئەرەبچە ئېيتىشقا توغرا كەلسە «اِنْعَدَّ» دېيىلىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ ئەرەبچىسى قوللىنىلمايدۇ (اُنُورْ – اَنُوماقْ *anur - anumak*).

اُنادِي unadï ئۇنىدى، ماقۇل كۆردى، رازى بولدى. III 350 اُلْ بُو ايشِغْ اُنادِي *ol bu ïxïoq unadï* — ئۇ بۇ ئىشنى ماقۇل كۆردى. سَنْ اُنادِنكْ مُو *sən unadïŋmu* — سەن ئۇنىدىڭمۇ (اُنارْ – اُناماقْ *unar - unamak*).

اِنادِي ənədi ئەنلىدى، ئەن سالدى. اُلْ قُوِينْ اِنادِي *ol qoyïn ənədi* — ئۇ قوينى ئەنلىدى، يەنى قوينىنىڭ قۇلىقىنىڭ بىر پارچىسىنى كېسىپ ئەن سالدى (اِنارْ – اِناماكْ *ənər - ənəmək*).

سَبِيدِي sapïdï شىپالىدى، مىدىرلىدى، قىمىرلىدى. اَتْ قُدْرُقِي سَبِيدِي *at qudruqï sapïdï* — ئات قۇيرۇقى شىپالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَبِيرْ – سَبِيماقْ *sapïr - sapïmak*).

سُبیدی subïdï ئۇزاردی. سُبیدی نانـــڭ *subïdï nəŋ* —— نەرسە ئۇزاردی. یەنی نەرسـنـنـڭ ئۇچی ئۇزاردی (سُبیرْ - سُبیماقْ *subïr - subïmak*).

كَبیدی kəpidi ئەكچـدی. تُونْ كَبیـــدی *ton kəpidi* —— تون ئەكچـدی، یەنی تونـنـڭ ئۇستی تەرپی قـۇرۇدی. نەرسـلەرنـڭ بـەزی جایلـرنـنـڭ قۇرۇشـغـمـۇ//مۇشـۇ[351 III] سۆز ئـشلـتـلـدۇ (كَبیرْ - كَبیماكْ *kəpir - kəpimək*).

كُبیدی kobidi یـۆمـدی، یۆمـەپ تـكـتی. اُلْ تُـــونْ كُبـــیدی *ol ton kobidi* —— ئۇ تونـنی كۆرەدەپ تـكـتی (كُبیرْ - كُبیماكْ *kobir - kobimək*).

تَتیدی tatïdï تبتـدی. اَشْ اَغزْدا تَتیـــدی *ax aqïzda tatïdï* —— ئاش ئبغـزغـا تبتـدی، یـەنی تـاتلـق بـلـنـدی (تَـــتیرْ - تَتیمـــاقْ *tatïr - tatïmak*). ماقالـدا مۇنـداق كـەلگـەن:

كِشی اَتی تِرِكْلا تَتیرْ *kixi əti tiriglə tatïr*

ئـنسانـنـڭ ئبتی (بەدنی) تـرىكلـكـدە تاتلـق.

یـەنی ئادەمنـڭ قـەدر - قـممـتـی تـرىكلـكتـە.[557]//بـۇنـڭ مـەنـسـی ئـادەم تـرىكلـكـدە مـال - مۇلـۇك تاپـدۇ، شـبرىن یبمـەك - ئـچمـەكلـەرگـە ئـگـە بولـۇپ، ئۇلاردىن لـەززەتلـنـدۇ، دبگـەن بولـدۇ.

سُجیدی süqidi چۇچۇدی، تاتلـقلاشتی، تـەم كـردی. سُجیدی نانـڭ *süqidi nəŋ* —— نەرسە چۇچۇدی، تاتلـقلاشتی (سُجیرْ - سُجیماكْ *süqir - süqimək*).

سُـــجیدی suqïdï سـەكـردی. اَتْ سُـــجیدی *at suqïdï*// —— [352 III] ئات سـەكـردی. باشـقـلاردىمۇ شۇنداق (سُجیرْ - سُجیماقْ *suqïr - suqïmak*).

كُجادی küqədi زورلـۇق قـلـدی، زۇلـۇم سـالـدی: باسـقۇنچـلـق قـلـدی. اُلْ اَنـــڭْ تَقـــارِنْ كُجادی *ol anïŋ tavarïn küqədi* —— ئۇ ئۇنـڭ مبلـنـغا زورلـۇق قـلـدی (كُجارْ - كُجاماكْ *küqər - küqəmək*). اُغْلانـــغْ كُجـــادی *oqlanïoq küqədi* —— بالـغـا باسـقۇنچـلـق قـلـدی. دبەككـە باسـقۇنچـلـق قـلسـمـۇ شـۇنداق دبیـلـدۇ. شبئـردا مۇنداق كـەلگـەن:

ئۈژىك مەنى كۈقەيۈر	*üžik məni küqəyür*
تۈن كۈن تۇرۇپ يىغلايۇ	*tün kün turup yïoqlayu*
كۆردى كۆزۈم تەۋرەكچىن	*kørdi køzüm tavrakčin*
يۇرتى قالىپ ئاغلايۇ	*yurtï kalïp aoqlayu*

[ئىشق ماڭا زۇلۇم سالدى،
كېچە ـ كۈندۈز تۇرۇپ يىغلايمەن؛// III 353
چۈنكى كۆزۈم كۆردى: ھەش ـ پەش دېگۈچە
يۇرتى بوش قالدى.]

ئىشق ماڭا زۇلۇم سالغاچقا، كېچە ـ كۈندۈز يىغلايمەن: يۇرتىنى بىردىنلا بوش قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

كِجِيدِي kiqidi قىچىشتى. اَتِمْ كِجِيدِي *ətim kiqidi* — بەدىنىم قىچىشتى. ھايۋانلارنىڭ بەدىنى قىچىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِجِيرْ – كِجِيماكْ *kiqir - kiqimək*).

بَدُودِي bədüdi بۇيۇدى، بۇيۇك بولدى، چوڭايدى، چوڭ بولدى. اُغْلانْ بَدُودِي *oqlan bədüdi* — بالا چوڭ بولدى. ھەرقانداق نەرسە كىچىكلىكتىن چوڭايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَدُورْ – بَدُوماكْ *bədür - bədümək*).

بُذِيدِي büžidi بىيلىدى، ئۇسسۇل ئويناندى. قِيزْ بُذِيدِي *qïz büžidi* — قىز (دېدەك) ئۇسسۇل ئويناندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُذِيرْ – بُذِيماكْ *büžir - büžimək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرْتْغا بُذِيكْ بِلْماسْ يِيرِمْ تارْ تِيرْ *qurtoqa büžik bilməs yərim tar tər*
مومای ئۇسسۇل بىلمەس، يېرىم تار دەر.

بۇ ماقال بىرەر ئىشتا// III 354 بىلەرمەنلىك قىلىپ ماختانغان، لېكىن بىر ئىش قىلىش تەلەپ قىلىنغاندا، يوق باھانە ـ سەۋەبلەرنى تېپىپ، ئىش قىلمايدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇزىدى użïdï ئۇخلىدى. ئەر ئۇزىدى ər użïdï — ئادەم ئۇخلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇزىر - ئۇزىماق użïr - użïmak).

بۇزۇدى bożudï بويىدى؛ چاپلىدى. ئول تونۇغ بۇزۇدى ol tonuq bożudï — ئۇ تونىنى بويىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئول ئۇقىن ئۇردى كېيىكنى يىغاچقا بۇزۇدى ol okïn urdï kəyikni yïqaqka bożudï — ئۇ ئوقىنى ئاتتى، كېيىكنى ياغاچقا چاپلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بۇزۇر - بۇزۇرماق[1] bożur -bożumak).

قازۇدى kazudï قېيىدى، قېيىپ تىكتى. ئول تونۇغ قازۇدى ol tonuq kazudï — ئۇ تونىنى قېيىپ تىكتى (قازۇر - قازۇماق kazur - kazumak). 558

يىزىدى yïzïdï يىدىدى ~ ھىدىدى. پۇراپ قالدى. يىزىدى نانك ynəq yïzïdï — نەرسە يىدىدى. بۇ كەم ئىشلىتىلمىدىغان بىر سۆز. III 355

تارادى taradï تارىدى؛ تاراتتى. قىز ساچىن تارادى kïz saqïn taradï — قىز چېچىنى تارىدى. ئانك سۈسىن تارادى anïŋ süsin taradï — ئۇنىڭ قوشۇنىنى تاراتتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تاردى tardï» — (نەرسىنى) ئايرىدى»دۇر.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىردەك. «تاردى tardï» — ئايرىدى» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «تارار tarar»، «تارادى taradï» — تارىدى» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىمۇ «تارار tarar» بولىدۇ. لېكىن، بۇ قائىدە ھەممە پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىي ئەمەس. ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكللىرى بىر خىل، ئۆتكەن زامان شەكللىرى پەرقلىق قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ، «ئەر ئارت ئاشدى ər art axdï — ئادەم داۋان ئاشتى» ۋە «ئول ئاش ئاشادى ol ax axadï — ئۇ ئاش يېدى» دېگەن جۈملىلەردىكى ئىككى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئىككى خىل بولسىمۇ، «ئاشدى axdï» پېئىلى بىلەن «ئاشادى axadï» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىر خىل «ئاشار axar» III 356 بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە «ئول سۇقا قاندى ol suvka kandï — ئۇ سۇغا قاندى» دېگەن جۈملىدىكى «قاندى kandï» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «قانار kanar» بولۇپ، بۇنىڭ

[1] بۇ مەسىلەر يازما نۇسخىدا «بۇزۇرماق» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «bożumak» دەپ تۈزەتتۇق.

مەسىتىرى «قَنْماقْ kanmak»تۇر. يەنە شۇنىڭدەك «اُلْ اَتِنْ قَنادِي ol atïn kanadï — ئۇ ئېتىدىن قان ئالدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنادِي kanadï» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىمۇ ئالدىنقى جۈملىدىكى پېئىلغا ئوخشاش «قَنارْ kanar» شەكلىدىدۇر. بۇنىڭ مەسىتىرى «قَنَماقْ kanamak»[1]دۇر. باشقىچە ئېيتقاندا «قَنْماقْ kanmak» ۋە «قَنَماقْ kanamak» پېئىللىرىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بىرخىل، ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى پەرقلىقتۇر.

تَرُودِي tarudï تارايدى، سىقىلدى. اَقْ تَرُودِي av tarudï — ئۆي تارايدى. كۆكرەك ۋە باشقا نەرسىلەر تارايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ بُشْدِي تَرُودِي ar puxdï tarudï — ئادەمنىڭ ئىچى پۇشۇپ سىقىلدى (تَرُورْ — تَرُوماقْ tarur - tarumak). 357 III //

تُرُودِي tørüdi تۆرەلدى، يارىتىلدى. يَلِنكُقْ تُرُودِي yalïŋuk tørüdi — ئىنسان تۆرەلدى، يارىتىلدى. بۇ پېئىل مەجھۇل مەنىدىكى ئۆتۈمسىزدۇر (تُرُورْ — تُرُومَاكْ tørür - tørümək).

تَرِيدِي tarïdï تېرىدى. اُلْ تَرِغْ تَرِيدِي ol tarïq tarïdï — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِيرْ – تَرِيماقْ tarïr - tarïmak).

تِرادِي tirədi تىرىدى، تىرەك قويدى. اُلْ قَبُغْ تِرادِي ol kapuq tirədi — ئۇ ئىشىكنى تىرىدى. ھەرقانداق نەرسىگە تىرەك قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرارْ — تِرامَاكْ tirər - tirəmək).

سِرِيدِي sïrïdï چىچتى. اتْ سِرِيدِي it sïrïdï — ئىت چىچتى.

سِرِيدِي sïrïdï شىرىدى. اُلْ كِذِزْ سِرِيدِي ol kiżiz sïrïdï — ئۇ شىرداق شىرىدى، يەنى كىگىزنى تۇركىمەنلەر چېدىرىنىڭ پەردىسىدەك ياكى كۆچۈش ۋاقتىدىكى يۇگەكلىرىدەك زىچ قىلىپ، پىششىقلاپ تىكتى (سِرِيرْ – سِرِيماقْ sïrïr - sïrïmak). 358 III 559 ///

سَرُودِي sarudï ئورىدى، يۇگىدى. اُلْ سُوْلُقْ سَرُودِي ol suwluk sarudï — ئۇ سەللە

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَنَماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز تۈزىتىپ «kanamak» دەپ ئالدۇق.

ئوردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە ئورنىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرُورْ[1] – سَرُوماقْ sarur - sarumak).

قَرِيدِي k,arïdï قېرىدى. اَرْ قَرِيدِي ar karïdï —— ئادەم قېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرِيرْ – قَرِيماقْ karïr - karïmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْسْلانْ قَرِيسا سِجْغانْ اُتِنْ كُذازُورْ arslan karïsa sïqqan ötin köżazür

ئارسلان قېرىسا، چاشقاننىڭ ئۈۋىسىنى كۆزىتەر.

بۇ ماقال چوڭ ئىش قىلىشقا قۇربى يەتمەي، كىچىك ئىشلارنى قىلىشقا رازى بولغان بوۋايلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُرِيدِي k,urïdï قۇرۇدى. قُرِيدِي تُونْ kurïdï ton —— تون قۇرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِيرْ – قُرِيماقْ kurïr - kurïmak).

قُرِيدِي k,orïdï قورۇدى، مۇھاپىزەت قىلدى. اُتِغْ//قُرِيدِي 359 III otïq korïdï —— ئوت - چۆپنى قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِيرْ – قُرِيماقْ korïr - korïmak).

كُرادِي kürədi قاچتى. قُلْ كُرادِي kul kürədi —— قۇل قاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرارْ – كُراماكْ kürər - küraməк).

كُرِيدِي küridi كۆرىدى، تاتلىدى. اَتْ كُرِيدِي at küridi —— ئات تاتلىدى، يەنى ئالدى پۇتلىرى بىلەن يەرنى تاتلىدى. اُلْ قارِغْ كُرِيدِي ol karïq küridi —— ئۇ قارنى كۆرىدى (كُرِيرْ – كُرِيماكْ kürir - kürimək).

بَزادِي bəzədi بېزىدى. اُلْ اُڤِنْ بَزادِي ol övin bəzədi —— ئۇ ئۆينى بېزىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزارْ – بَزاماكْ bəzər - bəzəmək).

تُزادِي tuzadï تۇزلىدى. اُلْ اَتْ تُزادِي ol ət tuzadï —— ئۇ ئەت (گۆش) تۇزلىدى. بۇ سۆز «تُزْلادِي tuzladï» سۆزى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

قَزِيدِي k,azïdï قازدى، كولىدى. اُلْ يِرِكْ قَزِيدِي ol yərig kazïdï —— ئۇ يەرنى قازدى. يارا ۋە شۇنىڭغا//ئوخشاش نەرسىلەرنى كولىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ 360 III (قَزِيرْ – قَزِيماقْ kazïr - kazïmak).

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «سَرُورْ sarur» يازما نۇسخىدا بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

قُزيدي k,uzïdï قۇرۇدى. اَنىڭ بُغْزِي اَشْقا قُزيدي *anïŋ boɣzï axka k,uzïdï* — ئۇنىڭ بوغۇزى ئاشقا (ئېرىشەلمەي) قۇرۇدى. قوللىنىلىدىغان شەكلى شۇدۇر. توغرىراقى چېكىتسىز «ر – *r*» بىلەن كېلىشتۇر. «سُوتْ اَمُزْدي *süt əmüzdi* — سۈت ئېمىزدى» جۈملىسىدىكىدەك بۇمۇ كەم ئۇچرايدۇ (قُزيرْ – قُزيماقْ *k,uzïr - k,uzïmak*).

قِزُودي k,ïzudï قىممەتلىدى، باھاسى كۆتۈرۈلدى. تَقارْ قِزُودي *tavar k,ïzudï* — مال قىممەتلىدى (قِزُورْ – قِزُوماقْ *k,ïzur - k,ïzumak*).

قِزادي k,ïzadï قىزلىقىنى ئالدى. اُلْ قيزِغْ قِزادي *ol k,ïzïɣ k,ïzadï* — ئۇ قىزنىڭ قىزلىقىنى ئالدى (قِزارْ – قِزاماقْ *k,ïzar - k,ïzamak*).

كُزادي kəzədi كوچىلىدى، چۈخچىلىدى، چەشلەندى. اُلْ اُتْ كُزادي *ol ot kəzədi* — ئۇ (كۆسەي بىلەن) ئوت كوچىلىدى (كُزارْ –560//كُزاماكْ *kəzar - kəzəmək*). اُلْ اُزُمني III 361 كُزادي *ol üzümni kəzədi* — ئۇ ئۈزۈمنى چەشلىدى، يەنى ئۈزۈمنى ساپىقىدىن ئاجراتتى.

كُزادي küzədi كۈزلىدى، كۈزنى ئۆتكۈزدى. اُلْ يَيْلاغْدا كُزادي *ol yaylaqda küzədi* — ئۇ ياپلاقتا كۈزلىدى، كۈزنى ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُزارْ – كُزاماكْ *küzar - küzəmək*).

سَسِدي sasïdï سېسىدى. سَسِدي نانكْ *sasïdï nəŋ* — نەرسە سېسىدى (سَسِيرْ – سَسِيماقْ *sasïr - sasïmak*).

كُسادي küsədi ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَنِ كُرْماكِنْ كُسادي *ol anï kərməkin küsədi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلدى. ھەرقانداق نەرسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُسارْ – كُساماكْ *küsar - küsəmək*).

بَشادي baxadï كىرتىكلىدى، يوندى. اُلْ يِغاجِغْ بَشادي *ol yïɣaqïɣ baxadï* — ئۇ ياغاچنى يوندى، يەنى ياغاچنى ئويۇپ، بەلگىلەر سالدى. ياغاچلارنى بىر - بىرىگە تىرەپ قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشارْ – بَشاماقْ *baxar - baxamak*). III 362//

بُشُودي boxudï بوشىدى؛ رۇخسەت بەردى؛ قويۇۋەتتى. اَنِكْ اُوزِي بُشُودي *anïŋ əzi boxudï* — ئۇنىڭ ئىچى بوشىدى. تُكُونْ بُشُودي *tügün boxudï* — تۈگۈن بوشىدى. اَتْ بُشُودي *at boxudï* — ئات بوشىدى، يەنى باغلىقىدىن بوشىدى. خانْ يَلاوَجِغْ بُشُودي *han yalawaqïɣ boxudï* — خان ئەلچىنى بوشاتتى، يەنى ئۇنىڭغا

مەملىكىتىگە قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردى. اَرْ اُراغُتِنْ بُشُودِي *ər uraoqutïn boxudï* — ئادەم خوتۇنىنى قويۇۋەتتى. ئارغۇچە. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (بُشُورْ - بُشُوماقْ *boxur - boxumaq*).

تَشُودِي taxudï توشۇدى. اُلْ اَفْكا يَرْماقْ تَشُودِي *ol əvgə yarmaq taxudï* — ئۇ ئۆيگە يارماق (پۇل) توشۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَشُورْ - تَشُوماقْ *taxur - taxumaq*).

تُشادِي tüxədi تۈشىدى ~ چۈشىدى: چۈش كۆردى. اُلْ تُوشْ تُشادِي *ol tüx tüxədi* — ئۇ چۈش كۆردى. ئۇيقۇلۇقتا ئېھتىلام بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشارْ — تُشاماكْ *tüxər - tüxəmək*) III 363 //.

تُشادِي təxədi تۆشىدى، سالدى. تُشاكْ تُشادِي *təxək təxədi* — تۆشەك سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تِشادِي tixədi چەكتى، بىلىدى، ئىتتىتتى. تَكِرْمانْ تِشادِي *təgirmən tixədi* — تۆگىمەن تېشىنى چەكتى، يەنى تۆگىمەن تېشىنى چېكىپ، قىرلىرىنى ئىتتىتتى. بۇ جۈملىدە قارالمىش چۈشۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قاراتقۇچى قويۇلغان. چۈنكى، «تَكِرْمانْ *təgirmən*» تۆگىمەننىڭ ئومۇمىي نامىدۇر. ھالبۇكى، ئىتتىتىلىدىغىنى تۆگىمەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تېشىدۇر. اُلْ اُرْغاقْ تِشادِي *ol oroqaq tixədi* — ئۇ ئورغاقنى ئىتتىتتى (تِشارْ — تِشاماكْ *tixər - tixəmək*).

جِشادِي qixədi تەرەت قىلدى[1]. اُغلانْ// 561 جِشادِي *oqlan qixədi* — بالا تەرەت قىلدى. بۇ سۆز پەقەت كىچىك بالىلارغا نىسبەتەن ئىيتىلىدۇ.

سَشُودِي səxüdi يېشىلدى ~ شېشىلدى، بوشىدى. تُكُونْ سَشُودِي *tügün səxüdi* — تۆگۈن بوشاپ، يېشىلىپ كېتەي دەپ قالدى (سَشُورْ — سَشُوماكْ *səxür - səxümək*) III 364 //.

قَشِيدِي qaxïdï قاشلىدى، تاتلىدى. اُل مَنِ قَشِيدِي *ol məni qaxïdï* — ئۇ مېنى قاشلىدى، بەدىنىمنى تاتلىدى (قَشِيرْ - قَشِيماقْ *qaxïr - qaxïmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا زامان مەنىسى بىلەن قوللىنىلمايدۇ. كىچىك بالىلارنىڭ تەرەت قىلىشىغا «*qixə*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

ئۇلدَجي سِجْغانْ مُوشْ تَشَقِنْ قَشِيرْ

öldəqi siqoqan mux taxakïn kaxïr

چاشقانىنىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ تاشىقىنى قاشلار.

بۇ ماقال ھالاكەتتىن باشقا نەتىجە بەرمەيدىغان ئىشلارغا ئېسىلىۋالىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

كُشيدي köxidi دالدا بولدى، توستى. تامْ كُونُكْ كُشيدي *tam künüg köxidi* — تام كۈننى توستى. ھەرقانداق بىر نەرسە يورۇقلۇقنى توسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُشيرْ - كُشيماكْ *köxir - köximək*).

كِشادي kixədi كىشەنلىدى، چېدەرلىدى. اُلْ اَتِغْ كِشادي *ol atïoq kixədi* — ئۇ ئاتنى كىشەنلىدى. اَرْ قُولِنْ كِشادي *ər kulïn kixədi* — ئادەم قۇلىنى كىشەنلىدى (كِشارْ - كِشاماكْ *kixər - kixəmək*).

365 III

سُغيدي sooqïdï سوغۇدى ~ سوۋۇدى. سُوفْ سُغيدي // *suv sooqïdï* — سۇ سوۋۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغيرْ - سُغيماقْ *sooqïr - sooqïmak*).

تُقيدي tokïdï ئۇردى، قاقتى، سوقتى؛ توقۇدى؛ تەگدى. اُلْ قَبُغْ تُقيدي *ol kapuoq tokïdï* — ئۇ ئىشىك قاقتى. اُلْ قُولِنْ تُقيدي *ol kulïn tokïdï* — ئۇ قولىنى ئۇردى. ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇ سۆزنى جۇپ سۆز قىلىپ «اُرْدي تُقيدي *urdï tokïdï*» شەكلىدە قوللىنىدۇ. تَمُرْجي قِلِجْ تُقيدي *təmürqi kïlïq tokïdï* — تۆمۈرچى قىلىچ سوقتى، يەنى تۆمۈرچى قىلىچ، پىچاق ۋە باشقا نەرسىلەرنى سوقتى. اَرْ بُوزْ تُقيدي *ər bəz tokïdï* — ئادەم بۆز توقۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنِ سُقْ تُقيدي *anï suv tokïdï* — ئۇنى سۇ ئۇرۇپ كەتتى، يەنى ئېقىن سۇ ئۇنى ئۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. اَرْنِ يِلْ تُقيدي *ərni yəl tokïdï* — ئادەمگە شامال تەگدى، يەنى جىن داردى (تُقيرْ - تُقيماقْ *tokïr - tokïmak*).

366 III

سَقيدي sakïdï غۇۋا كۆرۈندى. اُلْ مَنِكْ كُوزُما سَقيدي // *ol mənïŋ közümə sakïdï* — ئۇ مېنىڭ كۆزۈمگە غۇۋا كۆرۈندى. ساقِغْ سَقيدي *sakïoq sakïdï* — ئالۋۇن (سەراپ) كۆرۈندى، يەنى ئالۋۇن ئۇنىڭ كۆزىگە سۈدەك كۆرۈندى (سَقيرْ - سَقيماقْ *sakïr - sakïmak*).

سُقیدی suk‚ïdï غەدىقلىدى. ئۇ ئۇنى غەدىقلىدى، يەنى ئۇنى بارماقلىرى بىلەن غەدىقلىدى (سُقیر - سُقیماق *sukïr - sukïmak*).

سِقادی sïk‚adï سىلىدى. ئۇ ئۇنىڭ سِقادی *ol anïŋ baxïn sïkadï* — ئۇ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى، يەنى ئۇنىڭغا كۆيۈنۈپ بېشىنى سىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى قول بىلەن سىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقار - سِقاماق *sïkar - sïkamak*).

قَقیدی k‚ak‚ïdï ئاچچىقلىدى، غەزەپلەندى. ئۇ قَقیدی *ol andïn kakïdï* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئاچچىقلىدى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشىدىن غەزەپلەندى (قَقیر - قَقیماق *kakïr - kakïmak*). بۇ سۆز ئارغۇ تىلىدا «قَقیور *kakïyur*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. ئارغۇلار بۇ بابتىكى ھەممە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى پېئىل يىلتىزىدا// زەممە كەلمىگەنلىكىگە قارىماي، زەممىلىك قىلىپ سۆزلەيدۇ. بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق ئەمەس، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىدىكى يېتەرسىزلىكتۇر.

بَكُودی bəküdi بېكىدى، چىڭىدى. تُكُونْ بَكُودی *tügün bəküdi* — تۇگۇن بېكىدى، يەنى چىڭىدى. بىرەر ئىش بېكىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَكُورْ - بَكُوماكْ *bəkür - bəkümək*).

تُكادی tügədi تۇگىدى؛ يەتتى. ايش تُكادی *ix tügədi* — ئىش تۇگىدى. بُو اَشْ قَمُغْقا تُكادی *bu ax kamuoŋka tügədi* — بۇ ئاش ھەممىگە يەتتى. بۇ قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزدۇر.

بَلادی bələdi مەردى. قُوی بَلادی *koy bələdi* — قوي مەردى (بَلارْ - بَلاماكْ *bələr - bələmək*).

بُلادی buladï پىشۇردى، دۇملەپ پىشۇردى. قُزی بُلادی *kozï buladï* — قوزا (گۆشى)نى دۇملەپ پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلارْ - بُلاماقْ *bular - bulamak*).

بِلادی bilədi بىلىدى. اُلْ بِجاكْ بِلادی *ol piqək bilədi* — ئۇ پىچاق بىلىدى. اُلْ تِيشْ بِلادی// *ol tïx bilədi* — ئۇ چىشىنى بىلىدى (بِلارْ - بِلاماكْ *bilər - biləmək*).

بِيلادی bələdi بۆلىدى؛ مىلىدى. اُلْ كَنْجِنْ بِيلادی *ol kənqin bələdi* — ئۇ بالىسىنى بۆلىدى، يەنى بالىسىنى بۆشۈككە ياتقۇزدى. اُلْ اَنِ قانِكا بِيلادی

ol anï qanïŋa bąladi — ئۇ ئۇنى قېنىغا مىلىدى (بِلاڑْ - بِلامَاكْ *bąlar - bąlamak*).

تُلادِي tüladi تۇلىدى، تۈك تاشلىدى. اَتْ تُلادِي *at tüladi* — ئات تۇلىدى، يەنى تۈك تاشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ قىشلىق تۈكىنى تاشلاپ، يېڭى تۈك چىقاردى، دېمەكتۇر (تُلاڑْ - تُلامَاكْ *tüla:r - tüləmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُولادِي» بولۇپ، كېيىنچە «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

تُلادِي tələdi تۆللىدى. قُويْ تُلادِي *qoy tələdi* — قوي تۆللىدى. ئوغۇزچە (تُلاڑْ - تُلاماكْ *tələr - tələmək*).

تِلادِي tilədi تىلىدى. اُلْ اَنِي تِلادِي *ol anï tilədi* — ئۇ ئۇنى تىلىدى. تَنكْرِي اَنْدَغْ تِلادِي *təŋri andaq tilədi* — تەڭرى شۇنداق (بولۇشنى) تىلىدى، ئىرادە قىلدى// III 369 (تِلاڑْ - تِلاماكْ *tilər - tiləmək*).

جِلادِي qilədi چىلىدى، نەملىدى. تُونُغْ جِلادِي *tonuq qilədi* — تونىنى چىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلاڑْ - جِلامَاكْ *qilər - qiləmək*). ئەسلى «جِيلادِي *qilədi*» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان.

سُلادِي sülədi ئۇرۇش قىلدى. بَكْ يَغِيقا سُلادِي *bəg yaqïka sülədi* — //بەگ دۇشمەنگە (قارشى) ئەسكەر تارتتى، يەنى ئۇرۇش قىلدى. ئەسلى «سُولادِي» بولۇپ «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان (سُولاڑْ - سُولاماكْ *sülər - süləmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: III 370 563

يَغِنْكْ تَبا تِتْرُو بَقِبْ بُكْدَنْكْ بِلا — *yaqïŋ taba tątrü bakïp bəgdəŋ bilə*

اُغْرَبْ قَلِي[1] كَلْسا سَنكا قَرْشُو سُلا — *oqrap kąlï kəlsə saŋa karxu sülə //*

[دۇشمەن تەرەپكە تىكىلىپ قارا، خەنجىرىڭنى بىلە،
مۇبادا سېنى قەستلەپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىل.]

---

[1] يازما نۇسخىدا «قَلِي» سۆزىنىڭ ئاستىغا «قجان» دېگەن سۆز يېزىلغان. دىققەت قىلىنسا بۇ سۆز ئەسلى كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن ئەمەس، «دىۋان»نى كۆرگۈچىلەر تەرىپىدىن كېيىن يېزىلغاندەك قىلىدۇ.

دۇشمىنىڭگە ئۆتكۈر كۆزۈڭ بىلەن باق، خەنجىرىڭنى بىلە: دۇشمەن ساڭا قەست قىلىپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىل.

قَلِيدِي k,alïdï سەكرىدى، چىچاڭلىدى، قىيغاتتى. اَتْ قَلِيدِي *at kalïdï* — ئات چىچاڭلىدى (قَلِيرْ - قَلِيماقْ *kalïr - kalïmak*).

كُلِيدِي kolidi كۆمدى. اُلُكْ كُلِيدِي *olüg kolidi* — ئۆلۈكنى كۆمدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِيرْ - كُلِيماكْ *kolir - kolimak*).

قَمادِي k,amadï قاماشتى؛ قامىدى. كُوزْ قَمادِي *köz kamadï* — (كۇننىڭ نۇرىدىن) كۆز قاماشتى (قَمارْ - قَماماقْ *kamar - kamamak*). اَنِكْ تِيشِي قَمادِي *anïŋ tïxï kamadï* — ئۇنىڭ چىشى قامىدى، يەنى ئاچچىق بىر نەرسە يېگەنلىكتىن ئۇنىڭ چىشى قامىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

371 III
اَتاسِي اَناسِي اَجِيغْ اَلْمِلا يِسا اُغْلِي قِيزِي تِيشِي قَمارْ//

atasï anasï aqïoq almïla yasə ooqlï kïzï tïxï kamar

ئاتا - ئانىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغۇل - قىزىنىڭ چىشى قامار.

بۇ ماقال ئاتا - ئانىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئۈچۈن، بالىلىرىنىڭ تۈتۈلۈشى ۋە سوراققا تارتىلىشىغا ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمِيدِي k,omïdï سېغىندى، كۆڭلى تارتتى. اَرْ اَڤنكا قُمِيدِي *ər əviŋə komïdï* — ئادەم ئۆيىنى سېغىندى. ھەر ئادەم ھەر قانداق بىر نەرسىنى سېغىنىپ، كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ئېرىشىشكە ئىنتىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُمِيرْ - قُمِيماقْ *komïr - komïmak*).

تَنُودِي tanudï تونۇدى، جېكىلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَنُودِي *ol maŋa söz tanudï* — ئۇ ماڭا سۆز تونۇدى، جېكىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى تەۋسىيە قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنُورْ - تَنُوماقْ *tanur - tanumak*).

تُنادِي tünədi تونىدى. اُلْ مُنْدا تُنادِي *ol munda tünədi* — ئۇ مۇندا تونىدى، يەنى مېنىڭ يېنىمدا تونىدى (تُنارْ - تُناماكْ *tünər - tünəmək*).

سِنادِي sïnadï سىنىدى. اُلْ اَنِ سِنادِي *ol anï sïnadï* — ئۇ ئۇنى (بىر ئىشتا) سىنىدى

372 III
(سِنارْ - سِناماقْ *sïnar - sïnamak*)//.

قَنادي k¸anadï قان ئالدى. اُلْ اَتِنْ قَنادي *ol atïn k¸anadï* — ئۇ ئېتىدىن قان ئالدى (قَنارْ – قَناماقْ *k¸anar - k¸anamak*).

قِنادي k¸ïnadï قىينىدى، جازالىدى؛ قىنلىدى، غىلاپلىدى. بَكْ اَنِ قِنادي *bəg anï k¸ïnadï* — بەگ ئۇنى قىينىدى. تَنكْـرِي اَنِ قِنادي *təŋri anï k¸ïnadï* — تەڭرى ئۇنى قىينىدى، جازالىدى. اُلْ بِجاكِنْ قِنادي *ol piqəkin k¸ïnadï* — ئۇ پىچىقنى قىنلىدى، غىلاپلىدى (قِنارْ – قِناماقْ *k¸ïnar - k¸ïnamak*).

قَنَدي k¸anadï قانىدى. بُرُونْ قَنَدي *burun k¸anadï* — 564 //بۇرۇن قانىدى. ئادەم بەدىنىنىڭ ھەرقانداق يېرى قانىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئەسلى «قانيىدي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان (قَنيرْ – قَنيماقْ *k¸anïr - k¸anïmak*).

مُنادي münədi قىرقىدى، كەستى. اُلْ تُونُـغْ مُنـادي *ol tonuq münədi* — ئۇ توننى قىرقىدى، يەنى توننىڭ//ئۇزۇن 373 III - قىسقا جايلىرىنى تۈزەش ئۈچۈن، ئەتراپلىرىنى كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُناماكْ *münər - münəmək*).

سَـنادي sanadï سانىدى. اُلْ قـويِنْ سَـنادي *ol k¸oyïn sanadï* — ئۇ قويىنى سانىدى (سَـنارْ – سَـناماقْ *sanar - sanamak*). ئەسلى «سـانادي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

بَيُودي bayudï بېيىدى. اَرْ بَيُودي *ər bayudï* — ئادەم بېيىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَيُورْ – بَيُوماقْ *bayur - bayumak*).

تَيـادي tayadï تايىدى، تاياندى. اُلْ اَنِ تَيـادي *ol anï tayadï* — ئۇ ئۇنىڭغا تاياندى، ئۇنىڭغا تايىنىپ ئۆرە قوپتى (تَيارْ – تَياماقْ *tayar - tayamak*).

374 III //ئۇچ ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى.

فَعْلَلْدِي[1] fə' ləldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُرْبادِي burbadï كېيىنگە سوزدى. اَرْ ايشِغْ بُرْبادِي *ər ïxïoq burbadï* —— ئادەم ئىشنى كەينىگە سوزدى، ئېرەن قىلمىدى (بُرْبارْ – بُرْباماقْ *burbar - burbamak*).

تُرْبِيدِي türpidi تۇرپىكلىدى ~ چوپسىلىدى. اَرْ يِغاجْ تُرْبِيدِي *ər yïoqaq türpidi* —— ئادەم ياغاچ چوپسىلىدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْبِيرْ – تُرْبِيماكْ *türpir - türpimək*). // 375 III

سِغْتادِي sïoqtadï يىغلىدى. اُغْلانْ سِغْتادِي *oolan sïoqtadï* —— بالا يىغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِغْتارْ – سِغْتاماقْ *sïoqtar - sïoqtamak*). بۇ سۆز «خ – *h*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەرەبچىدە «غُمارُالنّاسِ وَخُمارُهُمْ وَغَدّارٌ وَخَتّارٌ» دېيىلگىنىگە ئوخشاش. بۇنداق ئالمىشىش پېئىللاردىلا بولىدۇ، ئىسىملاردا بولمايدۇ، يەنى «يىغا» دېمەكچى بولغاندا «غ – *oq*»نىڭ ئورنىغا «خ – *h*»نى قويۇپ، «سِخْتْ *sïhït*» دېيىشكە بولمايدۇ.

تُرْجِيدِي türqidi تۇرۇش قىلدى، باشلىدى. اَرْ ايشْ تُرْجِيدِي *ər ïx türqidi* —— ئادەم ئىشقا تۇرۇش قىلدى (تُرْجِيرْ – تُرْجِيماكْ *türqir - türqimək*).

تَقْجِيدِي təvqidi تەپچۈدى، تەپچۇپ تىكتى. اُلْ تُونُغْ تَقْجِيدِي *ol tonuoq təvqidi* —— ئۇ تونىنى تەپچۇپ تىكتى. بۇ بىر نەرسىنى قېيىپ ئەمەس، تەپچۇپ تىكىشتۇر (تَقْجِيرْ – تَقْجِيماكْ *təvqir - təvqimək*).

تِنْجِيدِي tïnqïdï تىنچىدى، نەقسىپ قالدى. اَتْ تِنْجِيدِي *ət tïnqïdï* —— گۆش تىنچىدى (تِنْجِيرْ – تِنْجِيماقْ *tïnqïr - tïnqïmak*). // 376 III

---

[1] ئاپتور بۇ بابتا سۆزلەرنىڭ تۆتىنچى ھەرپى بولغان ھەرپى ئىللەتلەرنى «فَعْلَلْدِي» ۋەزنىدىكى ساكىنلىق «ل - *l*»غا ھېسابلىغان، لېكىن «سُفْسِدِي، قَفْسِدِي، تُقْشَدِي، كَقْشَدِي» سۆزلىرىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ھەرپى ئىللەتسىز يېزىلغان.

قُرْجادي k¸urqadï قۇرۇدى، قاتتى. يُمْشاقْ نانـــكْ قُرْجـــادي *yumxak nəŋ kurqadï* —— يۇمشاق نەرسە قۇرۇدى، قاتتى (قَرْجارْ – قُرْجاماقْ *kurqar - kurqamak*[1]).

قِرْجادي k¸ïrqadï قىرچىدى، سۇرۇندى. اُلْ اُقْ اَماجْقا قِرْجادي *ol ok amaqka kïrqadï* —— ئۇ ئوق نىشانلانغان يەرنىڭ يېنىغا سۇرۇنۇپ، قاڭقىپ كەتتى (قِرْجارْ – قِرْجاماقْ *kïrqar - kïrqamak*).

قَقْجيدي k¸avqïdï ئېتىلدى. اَري كِشـــيكا قَقْجيـــدْي *arï kixigə kavqïdï* —— ھەرە (چېبقىش ئۇچۇن) ئادەمگە ئېتىلدى،// 565 ئادەم بىركىمدىن غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭغا ئېتىلىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقْجيرْ – قَقْجيماقْ *kavqïr - kavqïmak*).

بَغْـــدادي baoqdadï چارپۇتلىدى، چىرماق سالدى. اُلْ اَنـــكْ // 377 III اَذاقِـــنْ بَغْـــدادي *ol anïŋ ażakïn baoqdadï* —— ئۇ (چېلىشتا) ئۇنىڭ ئايىغىنى چارپۇتلىدى (بَغْدارْ – بَغْداماقْ *baoqdar - baoqdamak*).

قُنْديـــــدي k¸undïdï قىتلىدى، پارقىراتتى، يالتىراتتى. اُلْ قِلِـــــجْ قُنْديـــــدي *ol kïlïq kundïdï* —— ئۇ قىلىچنى (پارقىراتقۇچ بىلەن) پارقىراتتى (قُنْـــديرْ – قُنْديماقْ *kundïr - kundïmak*).

تَبْرادي təbrədi تەۋرىدى، مىدىرلىدى. تَبْـــرادي نانـــكْ *təbrədi nəŋ* —— نەرسە تەۋرىدى (تَبْرارْ – تَبْراماكْ *təbrər - təbrəmək*).

تُبْرادي topradï توپىغا ئايلاندى، قۇرۇپ ئۇۋۇلىپ كەتتى. اُتْ تُبْرادي *ot topradï* —— ئوت (قۇرۇپ) ئۇۋالدى (تُبْرارْ – تُبْراماقْ *toprar - tapramak*).

تَبْريدي taprïdï لوكۇلدىدى، سەكرىدى. تَقي تَبْريـــدي *təvi taprïdï* —— تۆگە سەكرىدى. بۇ سۆز تۆگىنىڭ سەكرىشىدىن باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ (تَبْريـــرْ – تَبْريمـــاقْ *taprïr - taprïmak*).

سَذْرَدي səżrədi سىيرەكلەشتى، شالاڭلىدى: سۇزۇلدى. كِشي// 378 III سَذْرَدي *kixi səżrədi* —— كىشىلەر سىيرەكلەشتى. تُـــونْ سَـــذْرَدي *ton səżrədi* —— تون سۇزۇلدى (سَذْرارْ – سَذْراماكْ *səżrər - səżrəmək*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَرْجـــارْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن «*kurqar*» دەپ ئالدۇق.

بُغْـــرادي booqradï بوقـۇردى، يونـدى. اُلْ يغـــاجغْ بُغْـــرادي *ol yïoqaqïoq booqradï* —— ئـۇ ياغـاچنى يونـــدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (بُغْـــــرارْ – بُغْرامـــــاقْ *booqrar - booqramak*).

تِغْـــرادي tïoqradï دىغىردى، قەيسەرلەشتى. اَرْ تِغْـــرادي *ər tïoqradï* —— ئادەم دىغىردى، قەيسەرلەشتى (تِغْرارْ – تِغْراماقْ *tïoqrar - tïoqramak*).

تُغْـــــرادي tooqradï توغـرىدى. اَتْ تُغْـــــرادي *ət tooqradï* —— ئـەت (گـۆش) توغـرىدى، تۇتماچ (چۆپ) ئۈچۈن گۆش توغرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُغْـــرارْ – تُغْرامـــاقْ *tooqrar - tooqramak*).

يَقْرادي tavradï دىغىردى، قەيسەرلەشتى. اَرْ يَقْرادي *ər tavradï* —— ئادەم قەيسەرلەشتى. بـۇ سـۆز «تِغـــــرادي *tïoqradï*» سـۆزى بىلـەن ئوخشـاش (يَقْـــــرارْ – يَقْرامـــــاقْ *tavrar - yavramak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 379

قشْ يايغرو سُقلنور	*kïix yayoqaru savlanur* ①
اَرْ اَتْ منن يَقرِيُور	*ər at mənin tavrayur*
اِكْلَرْ يَما سَقرِيُور	*iglər yəmə savrïyur*
اَتْ ينْ تَقي بكرشور	*ət yən takï bəkrixür*

[قىش يازغا دەيدۇكى:

ئادەم، ئاتلار مەندە قەيسەرلىشىدۇ،

كېسەللەرمۇ ئازىيىدۇ،

ئەت ـ يەن يەنە چىڭىيدۇ.]

قىش ياز بىلەن مۇنازىرىلىشىپ شۇنداق دەيدۇ: ئادەملەر بىلەن ئاتلارنىڭ گۆشى (مۇسكۇللىرى) مەندە كۆچىيىدۇ؛ كېسەللەر قىشتا ئازىيىدۇ، ئادەملەرنىڭ ئەت ـ يېنى چىڭىيدۇ.

تُقْرادي tuvradï چوڭايدى. اُشاقْ نانكْ تُقْـــرادي *uxak nəŋ tuvradï* —— ئۇششاق نەرسە چوڭايدى، قوزىنىڭ چوڭايغىنىغا ئوخشاش (تُقْرارْ – تُقْراماقْ *tuvrar - tuvramak*).//بـۇ III 380 سۆز «چوڭ مەرۋايىت» مەنىسىدىكى «تُقْرْ يُنْجُو *tuvur yünqü*» ئىبارىسىدىن ئېلىنغان.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئاۋۋال فەتھە بىلەن يېزىلىپ، كېيىنت فەتھەنىڭ زەممىگە ئۆزگەرتىلگەنلىكى مەلۇم. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە «ئېيتىدۇ» مەنىسىدە كەلگەنلىكىگە ئاساسەن ترانسكرىپسىيىدە «*savlanur*» دەپ ئالدۇق.

بُقْرِيدِي buk,rïdï توسۇنلۇق قىلدى. اَتْ سُجِيدِي بُقْرِيدِي *at suqïdï bukrïdï* — ئات سەكرىدى، توسۇنلۇق قىلدى. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، پەقەت جۈپ سۆز قىلىپ قوللىنىلىدۇ (بُقْرارْ - بُقْراماقْ *bukrar - bukramak*).

تِكْرادِي tigrədi دۈپۈرلىدى؛ ئۆستى، چوڭ بولدى. اَتْ اَذاقِي تِكْرادِي *at ażakï tigrədi* — ئات ئايىغى دۈپۈرلىدى.// اُغْلانْ تِكْرادِي *ooqlan tigrədi* — بالا چوڭ بولدى (تِكْرارْ - تِكْراماكْ *tigrər - tigrəmək*).

جِغْرُودِي qïoqrudï قاتتى. يِرْ جِغْرُودِي *yər qïoqrudï* — يەر قاتتى، يەنى كۆپ دەسسىلىپ مېڭىلغانلىقتىن چاپلىشىپ قېتىپ كەتتى. ھەرقانداق يۇمشاق نەرسە كېيىن قېتىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِغْرُورْ - جِغْرُوماقْ *qïoqrur - qïoqrumak*).

جُقْرادِي qok,radï قاينىدى، پىتىقلاپ قاينىدى؛ بۇلدۇقلىدى. اَشِجْ جُقْرادِي *əxiq qokradï* — قازان پىتىقلىدى.// 381 III يەنى قازاندىكى بوتقىسمان قويۇق نەرسە پىتىقلاپ قاينىدى. قازاندىكى سۇيۇق نەرسىلەرنىڭ قاينىشىغا بۇ سۆز ئىشلىتىلمەيدۇ، بۇنىڭغا «قَيْنَدِي *kaynadï*» دېيىلىدۇ. مِنكَرْ جُقْرادِي *mïŋar qokradï* — بۇلاق بۇلدۇقلىدى، يەنى بۇلاق سۇيى قازان قاينىغاندەك بۇلدۇقلىدى (جُقْرارْ - جُقْراماقْ *qokrar-qokramak*).

جِقْرادِي qïk,radï چىرقىرىدى؛ غىچىرلىدى. تِيشْ جِقْرادِي *tix qïkradï* — چىش غىچىرلىدى. قَبُغْ جِقْرادِي *kapuoq qïkradï* — ئىشىك غىچىرلىدى. ئادەم جېدەل - ماجىرا ياكى باشقا سەۋەبتىن ۋارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرارْ - جِقْراماقْ *qïkrar - qïkramak*).

جِكْرادِي qikrədi غىچىرلىدى. اَتْماكْتا تاشْ جِكْرادِي *ətməktə tax qikrədi* — نانداتاش غىچىرلىدى، يەنى نان ئىچىدىكى تاش چىشقا تېگىپ غىچىرلىدى (جِكْرارْ - جِكْراماكْ *qikrər - qikrəmək*).

جَلْرادِي[1] qïlradï شاراقلىدى. اُقْ كِيشْ تا جَلْرادِي *ok kixtə qïlradï*// 382 III — ئوق ساداقتا

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «جَلْرادِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى، مەسىتەر شەكلى ۋە يازما نۇسخا 431 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىگە ئاساسەن تىرانسكرىپسىيىدە «*qïlradï*» دەپ ئالدۇق.

شاراقلىدى. شۇنىڭغا ئوخشاش ئاۋازغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جِلْرارْ – جِلْراماقْ qilrar - qilramaq).

سَفْرادِي savradï بوشىدى: ساقايدى. ايشْ سَفْرادِي ix savradï — ئىش بوشىدى. ئىشتىكى ئادەم ئىشتىن بوشىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَقْرارْ – سَفْراماقْ savrar - savramaq). سُكَلْ ايكْدِنْ سَفْرادِي sökal igdin savradï — كېسەل (ئادەم) ئاغرىقتىن ساقايدى.

سَكْرِيدِي sökridi سەكرىدى. اَرْ سُقْقا سَكْرِيدِي ar suvqa sökridi — ئادەم سۇغا سەكرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَكْرِيرْ – سَكْرِيماكْ sökrir - sökrimök).

سَمْرِيدِي sömridi سەمرىدى. قُوىْ سَمْرِيدِي koy sömridi — قوي سەمرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَمْرِيرْ – سَمْرِيماكْ sömrir - sömrimök).

سَنْرِيدِي sanrïdï جۆيلۈدى. اَسْرُكْ سَنْرِيدِي asrük sanrïdï — مەست جۆيلۈدى. ئەسلى «سَنْدِرِيدِي»دۇر (سَنْرِيدِي – سَنْرِيرْ – سَنْرِيماقْ sanrïdï - sanrïr – sanrïmak) // 383 III.

تَنْرِيدِي tönridi قايدى. اَنِكْ بَشِي تَنْرِيدِي anïŋ baxï tönridi — ئۇنىڭ بېشى قايدى. بۇ ئۇيقۇ باسقان چاغدا ئۇيقۇنى قاچۇرماقچى بولغاندا، مۇگدىگەنلىكتىن بېشىدا چۈمۈلە ماڭغانغا ئوخشاش سېزىمدۇر (تَنْرِيرْ – تَنْرِيماكْ tönrir - tönrimök).

كُقْرادِي ① kövrödi ئاجىزلىدى. اَنِكْ كُوجِي كُقْرادِي anïŋ küqi kövrödi — // 567 ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى. ھەرقانداق بىر قۇۋۇەتلىك نەرسە كۈچىدىن كېتىپ، ئاجىزلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَقْرارْ – كَقْراماكْ kövrör - kövrömök).

كُكْرادِي kökrödi گۈركىرىدى، ھۆركىرىدى، گۈلدۈرلىدى. اَرْسْلانْ كُكْرادِي arslan kökrödi — ئارسلان ھۆركىرىدى. بُغْرا كُكْرادِي buqra kökrödi — بۇغرا ھۆركىرىدى. بُلتْ كُكْرادِي bulït kökrödi — بۇلۇت گۈلدۈرلىدى. جەڭدە باتۇرلارنىڭ ۋارقىراشلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: // 384 III

---

① بۇ يېئىلىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى «ك – k» زەمىملىك كەلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن «ك – k» ھەرپىنى فەتھىلىك ئالدۇق.

تَكِرْمَنْدا تُغْمِشْ سِجْغانْ كُوكْ كُكْرَكِنكا قُرْقْماسْ

təgirmənda tuoqmïx sïqoqan kək kəkrəkiŋə qorkmas

تۈگمەندە تۈغۈلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرلىگىنىدىن قورقماس.

بۇ ماقال بېشىدىن كۆپ ئېغىرچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەن ئادەم كىچىك ئىشلار بىلەن قورقۇتۇلماقچى بولغانغا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ (كُكْرارْ - كُكْراماكْ *kəkrər - kəkrəmək*).

كُلْرادِي külrədi گۈلدۈرلىدى. تاشْ قُدُغْدا كُلْرادِي *tax quduoqda külrədi* — تاش قۇدۇقتا گۈلدۈرلىدى (كُلْرارْ - كُلْراماكْ *külrər - külrəmək*).

تَبْزادِي təpzədi كۆرەلمىدى، ھەسەت قىلدى. اُلْ اَنِ تَبْزادِي *ol anï təpzədi* — ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى (تَبْزارْ - تَبْزاماكْ *təpzər - təpzəmək*).

سِغْزادِي sïoqzadï كولىدى، كوچىلىدى؛ زىغزىق سالدى. اُلْ تِيشْ سِغْزادِي *ol tïx sïoqzadï* — ئۇ چىش كولىغۇچ بىلەن چىشلىرىنى كوچىلىدى. اُلْ اَتِكْ يِسِنْ سِغْزادِي *ol ətik yisin sïoqzadï* — ئۇ ئۆتۈكنىڭ تىكىشى ئارىسىغا زىغزىق سالدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىككى نەرسە ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(سِغْزارْ - سِغْزاماقْ *sïoqzar - sïoqzamak*). III 385

قُبْزادِي kobzadï چالدى. اُلْ قُبُزْ قُبْزادِي *ol qobuz qobzadï* — ئۇ قوبۇز چالدى (قُبْزارْ - قُبْزاماقْ *qobzar - qobzamak*).

تَبْسادِي təpsədi ھەسەت قىلدى، كۆرەلمىدى. اُلْ اَنِ تَبْسادِي *ol anï təpsədi* — ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى (تَبْسارْ - تَبْساماكْ *təpsər - təpsəmək*).

بۇ سۆزنىڭ «ز - z» بىلەن كېلىدىغان شەكلىمۇ بار.

بُتْسادِي pütsədi پۈتەي دېدى، ساقىياي دېدى. باشْ بُتْسادِي *bax pütsədi* — ياراپۈتۈشكە (ساقىيىشقا) يېقىنلاشتى (بُتْسارْ - بُتْساماكْ *pütsər - pütsəmək*).

بُخْسادِي puhsadï پۈخسارىدى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اُلْ اَنكَرْ بُخْسادِي *ol aŋar puhsadï* — ئۇ ئۇنىڭغا پۈخسارىدى، يەنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلماي، ئىشنى مەجبۇرىي ھالدا ئىشلىدى (بُخْسارْ - بُخْساماقْ *puhsar - puhsamak*). III 386//

جَبْسادي qapsadï چاپقۇسى كەلدى، ئۇزگۇسى كەلدى. اُلْ سُقْدا جَبْسادي *ol suvda qapsadï* — ئۇنىڭ سۇدا ئۇزگۇسى كەلدى (جَبْسار - جَبْساماقْ *qapsar - qapsamaq*)[1].

سَتْسادي satsadï ساتقۇسى كەلدى. اُلْ اَتِنْ سَتْسادي *ol atïn satsadï* — ئۇنىڭ ئېتىنى ساتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتْسارْ - سَتْساماقْ *satsar - satsamaq*).

سُرْسادي sürsədi سۈرگۈسى كەلدى، ھەيدىگۈسى كەلدى. اُلْ اَتِغْ سُرْسادي *ol atïoŋ sürsədi* — ئۇنىڭ ئاتىنى سۈرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْسارْ — سُرْساماكْ *sürsər - sürsəmək*).// 568

سُقْسادي suvsadï ئۇسسىدى، سۇ ئىچكۇسى كەلدى. اَرْ سُقْسادي *ar suvsadï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى سۇ ئىچكۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْسارْ// - سُقْساماقْ *suvsar - suvsamaq*). 387 III بۇ سۆز ئەسلىدە ئۇمىد ۋە ئارزۇ قىلىش مەنىلىرىدىمۇ كېلىدۇ.

سُقْسدي suvsïdï سۇلاشتى، سۇلىشىپ كەتتى. سِرْكا سُقْسدي *sirkə suvsïdï* — سىركە سۇلىشىپ كەتتى، يەنى سىركە سۇ تېتىپ قالدى (سُقْسِرْ - سُقْسِيماقْ *suvsïr - suvsïmaq*)[2].

قَبْسادي kapsadï قاپسىدى، ئورىۋالدى. اَنِكْ تَكْرا كِشِي قَبْسادي *anïŋ təgrə kixi kapsadï* — ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئادەم قاپسىدى (قَبْسارْ — قَبْساماقْ *kapsar - kapsamak*).

قَبْسادي kapsadï تارتىۋالغۇسى كەلدى. اُلْ اَنِكْ تَنْقارِنْ قَبْسادي *ol anïŋ tavarïn kapsadï* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى تارتىۋالغۇسى كەلدى.

قُبْسادي kopsadï قوپقۇسى كەلدى. اُلْ يُقارُو قُبْسادي *ol yokaru kopsadï* — ئۇنىڭ ئۆرە قوپقۇسى كەلدى (قُبْسارْ - قُبْساماقْ *kopsar - kopsamak*).

كُرْسادِمْ kərsədim كۆرگۈم كەلدى. مَنْ اَنِ كُرْسادِمْ *mən anï kərsədim* — مېنىڭ ئۇنى كۆرگۈم كەلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُرْكْسادِمْ *kərügsədim*» دۇر.// 388 III تەركىبىدە تىل

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 265 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن «*qapsamaq*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدىكىگە ئوخشاش ئىككىنچى «س – *s*» ھەرپىدىن كېيىن بىر «ي – يا» يېزىلمىشى كېرەك ئىدى، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇچى ھەرپلىرى[1] بولغان سۆزلەردە بىرەر نەرسىنى ئارزۇ قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، پېئىل يىلتىزىغا «كسا - gsə» ھەرپلىرىنى ئارتتۇرۇش بىر قائىدىدۇر (كُرْسارْمَنْ - كُرْساماكْ kørsərmən - kørsəmək).

كَلِكْسادِمْ[2] kəlsədim كەلگۈم كەلدى. مَنْ سَنكا كَلِكْسادِمْ mən saŋa kəlsədim — مېنىڭ ساڭا كەلگۈم كەلدى. بۇ سۆز «كَلِكْسادِمْ[3] kəligsədim» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ (كَلْسارْمَنْ - كَلْساماكْ kəlsərmən - kəlsəmək).

قَقْسِدِي k,ak,sïdï قاق بولاي دېدى. اَتْ قَقْسِدِي ət k,ak,sïdï — ئەت (گۆش) قاق بولاي دېدى (قَقْسِيرْ - قَقْسِيماقْ k,ak,sïr - k,ak,sïmak) // III 389.

تُقْشَدِي tüvxədi مونچاقلىدى. اَنكْ تَرِي تُقْشَدِي anïŋ təri tüvxədi — ئۇنىڭ تېرى مونچاقلىدى، يەنى ئىشلىگەنلكتىن ئۇنىڭ تېرلىرى مونچاق - مونچاق بولۇپ ئاقتى (تُقْشارْ - تُقْشاماكْ tüvxər - tüvxəmək).

تَقْشادِي təvxədi چىگىچلەشتى. يِبْ قَمُغْ تَقْشادِي yïp k,amuq təvxədi — يىپ پۈتۈنلەي چىگىچلەشتى، يەنى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ، ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىگىچلىشىپ كەتتى (تَقْشارْ - تَقْشاماكْ təvxər - təvxəmək).

جَخْشادِي qahxadï شاراقلىدى. تاشْ جَخْشادِي tax qahxadï — تاش شاراقلىدى، يەنى شاراق - شۇرۇق ئاۋاز چىقاردى. زىننەت بۇيۇملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئاۋاز چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَخْشارْ - جَخْشاماقْ qahxar - qahxamak).

جُقْشادِي quvxadï ئېچىدى، بۇزۇلدى. جَغرْ جُقْشادِي qaoïr quvxadï — ئىچىملىك ئېچىدى، يەنى كۆپۈك چىقىرىپ بۇزۇلدى. قَرِنْ جُقْشادِي karïn quvxadï — قورساق بۇزۇلدى، يەنى تاماق زەردىنى قاينىتتى (جُقْشارْ - جُقْشاماقْ quvxar - quvxamak) // III 390.

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «حُرُوفِ الذَّلاَّقَه» بولۇپ، بۇ ئەرەبچىدە «ل - l، ر - r، ن - n، ف - f، م - m» تاۋۇشلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «كَلِكْسادِمْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكلى بويىچە «kəlsədim» دەپ ئالدۇق.

[3] بۇ يەردە بۇ پېئىلنىڭ «كَلِكْسادِمْ» شەكلى كۆرسىتىلمەكچى بولسا كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

سُفْشادِي suvxadï شۇرلىدى؛ سۇپلىدى، سۇپ قىلدى. اُلْ قُلاقّا سُفْشادِي *ol kulakka suvxadï* — ئۇ قۇلاققا شۇرلىدى، يەنى قۇلاققا يوشۇرۇن گەپ قىلدى (سُفْشارْ – سُفْشاماقْ *suvxar - suvxamak*). سُكَلْ كا سُفْشادِي *sokalga suvxadï* — كىسەلگە (ئوقۇپ) سۇپلىدى. بۇ سۆز «س – s» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.[569]

قَرْشادِي k,arxadï غىرىچلىدى. اُلْ تُونُغْ قَرْشادِي *ol tonuq karxadï* — ئۇ توننى غىرىچلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْشارْ – قَرْشاماقْ *karxar - karxamak*).

قُرْشادِي k,urxadï باغلىدى. اُلْ قَفْتانْ قُرشادِي *ol kavtan kurxadï* — ئۇ تونىنىڭ بەلبېغىنى باغلىدى (قُرْشارْ – قُرْشاماقْ *kurxar - kurxamak*).

قُغْشادِي k,oqxadï پورلاشتى، يۇمشىدى. قَتِغْ نانىڭْ قُغْشادِي *katïq nan koqxadï* — قاتتىق نەرسە پورلاشتى (قُغْشارْ – قُغْشاماقْ *koqxar - koqxamak*).

قُقْشادِي k,ovxadï پارقىراتتى، يالتىراتتى. اَرْ اُقْنِ قُقْشادِي *ar okni kovxadï* — ئادەم ئوقنى (قوغۇش ياغچى بىلەن) پارقىراتتى (قُقْشارْ – قُقْشاماقْ *kovxar - kovxamak*).[391 III]

كَقْشَدِي kəvxədi كۆشىدى؛ يۇمشىدى. تَقَى اُتْ كَقْشَدِي *təvə ot kəvxədi* — تۆگە ئوت كۆشىدى. قُرْجْ نانىڭْ كَقْشَدِي *kurq nan kəvxədi* — قاتتىق نەرسە يۇمشىدى (كَقْشارْ – كَقْشاماكْ *kəvxər - kəvxəmək*). خېمىرى ئوخشىغان، ئوبدان پىشۇرۇلغان مايلىق نانىنى «كَقْشَكْ اَتْماكْ *kəvxək ətmək*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تَسْغادِي tasoqadï تارس قىلىپ ئۇردى، تەستەكلىدى؛ شاپىلاقلىدى. اُلْ اَنِ تَسْغادِي *ol anï tasoqadï* — ئۇ ئۇنى تەستەكلدى (تَسْغارْ – تَسْغاماقْ *tasoqar - tasoqamak*).

سَتْغادِي satoqadï چەيلىدى، دەسسىدى؛ كېسىپ ئۆتتى. خالاس قىلدى. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ سَتْغادِي *ol anïŋ boynïn satoqadï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى دەسسىدى، يەنى ئۇنى كەمسىتتى. بِيرْ يُولْ بِيرِكْ سَتْغادِي *bir yol birig satoqadï* — بىر يول بىر يولنى كېسىپ ئۆتتى، يەنى جەنۇبتىن كەلگەن يول غەربتىن كەلگەن يولنى كېسىپ ئۆتتى. اَلِمْ بِيرِمْنِي سَتْغادِي *alïm barimni satoqadï*[392 III] — ئېلىمى بىلەن بېرىمنى

خالاس قىلدى (سَتْغارْ – سَتْغاماقْ satoqar - satoqamak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَژُنْ تُنِي كُنْدُوزِي يلكن كَجارْ azun tüni kündüzi yəlkin kəqər
كِمْنِي قَلِي سَتْغَسا كُوجِنْ كَقارْ kimni kalï satoqasa küqin kəvər

[زامانىمىڭ تۈن ـ كۈنلىرى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ،
ئۇ كىمنى دەسسىسە، شۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ.]

زامانىمىڭ كۈن ۋە تۈنلىرى خۇددى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ؛ ئۇ كىمنى چەيلىسە، شۇنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بۇ سۆز يول ۋە قەرز ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. ئوغۇزچە.

سِتْغادِي sïtoqadï شىمايلىدى. اُلْ قُولِنْ سِتْغادِي ol kolïn sïtoqadï — ئۇ قولىنى (يېڭىنى) شىمايلىدى (سِتْغارْ – سِتْغاماقْ sïtoqar - sïtoqamak).

بَدْغادِي badoqadï چارپۇتلىدى، چىرماق سالدى. اُلْ اَنِكْ اَژاقِنْ بَدْغادِي III 393 ol anïŋ ażakïn badoqadï — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چارپۇتلىدى. بۇ سۆز «بَغْدادِي baoqdadï» دەپ ھەرپ ئالماشتۇرۇپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (بَدْغارْ – بَدْغاماقْ badoqar - badoqamak).

بُلْغادِي buloqadï بۇلغىدى: ئارىلاشتۇردى: غەش قىلدى. اُلْ سُوقُغْ بُلْغادِي ol suvuoq buloqadï — ئۇ سۇنى بۇلغىدى. اُلْ تُتْماجْ بُلْغادِي ol tutmaq buloqadï — 570 // ئۇ (قازانداكى) تۇتماچنى (چۆپنى) ئارىلاشتۇردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. بوتقا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاستى ـ ئۈستىنى تەكشى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئارىلاشتۇرۇسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَرْ اَنِكْ كُنْكُلِنْ بُلْغادِي ol ər anïŋ køŋlin buloqadï — ئۇ ئادەم ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۇلغىدى، غەش قىلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى تەبىئىتىگە ئۈيغۇن كەلمەيدىغان تاماق يېيىشتىن، ئادەمنىڭ كۆڭلى ئاينىپ، قۇساي دەپ قېلىشىدۇر.

تَلْغادِي ① tolqadï تولغىدى، تاقىدى: ئورىدى. قِيزْ يِنْجُو تَلْغادِي III 394 // kïz yinqü tolqadï — قىز ئۇنچە تاقىدى، يەنى قىز ئۇنچە ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسالغان سىرغا تاقىدى.

① بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا ئالدىنقى مىسالدا «تَلْغادِي» شەكلىدە، بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز فەتھە بىلەن، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مىسالدا «تُلْغادِي» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى «ت – t» بىلەن زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە «تُلْغار – تُلْغاماق» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ چېكىتسىز، زەممىلىك ئېلىنغان. بىز ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى مىسالدىكى شەكلىگە ئاساسەن «toloqadï» دەپ ئالدۇق.

ئۇ يۇنۇك تولغىدى *ol yuŋ toloqadï* — ئۇ يۇك تولغىدى. ئۇ يۇنۇك قارنى تولغىدى *anïŋ qarnï toloqadï* — ئۇنۇك قورسىقى تولغىدى، يەنى ئىچ ئۆتكۈ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن قورسىقى تولغىدى (تولغار - تولغاماق *toloqar - toloqamak*).

قارغىدى *qaroqadï* قارغىدى ~ قاغىدى. تەڭرى ئۇنى قارغىدى *təŋri anï qaroqadï* — ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنى قارغىدى (قارغار - قارغاماق *qaroqar - qaroqamak*).

قۇرغىدى *quroqadï* قۇرغىدى، يېرنى قۇرغىدى *yər quroqadï* — (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) يەر قۇرغىدى (قۇرغار - قۇرغاماق *quroqar - quroqamak*).

قىزغىدى *qïroqadï* دەككە بەردى، ئەدىپىنى بەردى. بەگ ئۇنى قىزغىدى *bəg anï qïzoqadï* — بەگ ئۇنىڭغا دەككە بەردى، ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلدى، قوغلىدى (قىزغار - قىزغاماق *qïzoqar - qïzoqamak*). كۆرمەمسىز، تۇركلەر ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ لەنىتى بىلەن بەندىنىڭ/ئۆزىگە 395 III ئوخشاش بەندىنى قوغلىشىنىڭ ئارىسىنى قانداق پەرقلەندۇرگەن. ئالدىنقىسىنى فەتھە[1]، كېيىنكىسىنى كەسرە قىلغان.

قارقىدى *qarvadï* ئىزدەشتۇردى، تەمسىقلىدى. ئۇ قارانغۇدا قارقىدى *ol qaraŋquda qarvadï* — ئۇ قاراڭغۇدا تەمسىقلىدى، يەنى قاراڭغۇدا بىر نەرسىنى قولى بىلەن ئىزدەشتۇردى (قارقار - قارقاماق *qarvar - qarvamak*). بۇ سۆز «قارۋادى» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇمشاق «ف - *v*» بىلەن كەلگەن سۆزلەرنى ھەممە يەردە «و - *w*» بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ.

تەلگىدى *təlgədi* تەرگىدى، خاپا قىلدى. ئۇ ئاتاسىنى بۇلغىدى تەلگىدى[2] *ol atasïn buloqadï təlgədi* — ئۇ ئاتىسىنى 396 III تەرگەپ خاپا قىلدى. «تەلگىدى

---

[1] بۇ يەردە ئاپتور بۇنىڭدىن بىر سۆز ئاۋۋال ئۆتكەن «قارغىدى *karoqadï*» دېگەن سۆزنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇلاردىكى پەرق بىرىنىڭ فەتھىلىك، بىرىنىڭ كەسرىلىك بولۇشىدا دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى «*qïroqadï*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل مىسال ئېلىنغان جۈملىدە كۆرسىتىلمىگەن. ئاپتورنىڭ «تەلگىدى *təlgədi*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ» دېگىنىگە، شۇنىڭدەك بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تەلگەر، تەلگەماك» شەكلىدە بېرىلگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە كۆرسىتىلمەكچى بولغان پېئىلنىڭ «تەلگىدى *təlgədi*» ئىكەنلىكى ئېنىق، بىز جۈپ سۆزنىڭ بىرىنچى تەركىبى «بۇلغىدى *buloqadï*» يېزىلىپ، ئىككىنچى تەركىبى «تەلگىدى *təlgədï*» ئۇنتۇلغان دەپ ھېسابلاپ، مىسال ئېلىنغان جۈملىگە بۇ پېئىلنى قوشۇپ قويدۇق.

təlgədi» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، يۇقىرىقىدەك جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ (تَلْكارْ- تَلْكاماكْ *təlgər - təlgəmək*).

بَتْلادِي patladï ياتلىدى. اُلْ بُوزْنِ بَتْلادِي *ol bəzni patladï* — ئۇ بۆزنى (پات بىلەن) ياتلىدى (بَتْلارْ - بَتْلاماقْ *patlar - patlamak*).

بُتْلادِي putladï پۈتىنى چىشلىدى. اِتْ اَرِكْ بُتْلادِي *it ərig putladï* — ئىت ئادەمنىڭ پۈتىنى چىشلىدى. بىر ئادەم باشقا بىر ئادەمنىڭ پاچىقىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُتْلارْ - بُتْلاماقْ *putlar - putlamak*).

بِتْلادِي pïtladï پىت باقتى. اَرْ بِتْ بِتْلادِي *ər pït pïtladï* 397 III — ئادەم پىت باقتى (بِتْلارْ - بِتْلاماكْ *pïtlar - pïtlamak* ①) 571 //.

بُزْلادِي bozladï بوزلىدى. تِتِرْ بُزْلادِي *titir bozladï* — ھىنگان بوزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلارْ - بُزْلاماقْ *bozlar - bozlamak*).

بَشْلادِي baxladï باشلىدى، باشلامچىلىق قىلدى. اَرْ ايشْ بَشْلادِي *ər ïx baxladï* — ئادەم ئىش باشلىدى. اُلْ يُولْ بَشْلادِي *ol yol baxladï* — ئۇ يول باشلىدى. اُلْ سُو بَشْلادِي *ol sü baxladï* — ئۇ قوشۇن باشلىدى، يەنى قوشۇنغا باشلامچىلىق قىلدى (بَشْلارْ② - بَشْلاماقْ *baxlar - baxlamak*).

بَغْلادِي baqladï باغلىدى. اُلْ اُتُنكْ بَغْلادِي *ol otuŋ baqladï* — ئۇ ئوتۇن باغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَغْلارْ - بَغْلاماقْ *baqlar - baqlamak*).

بُغْلادِي boqladï بوغدى، بوغچىلىدى. اُلْ تُونْ بُغْلادِي *ol ton boqladï* — ئۇ تونى بوغدى، بوغچىلىدى// (بُغْلارْ - بُغْلاماقْ *boqlar - boqlamak*) 398 III. باشقا نەرسىلەرنى باغلاش بىلەن تونىنى بوغچا قىلىپ تۇگۇش پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئالدىنقىسىدا «ب – *b*» ھەرپى فەتھىلىك، كېيىنكىسىدە زەممىلىك كېلىدۇ.

بُقْلادِي boqladï تېزەكلىدى، ماياقلىدى. يِلْقِي بُقْلادِي *yïlqï boqladï* — ھايۋان تېزەكلىدى. ئوغۇزچە (بُقْلارْ - بُقْلاماقْ *boqlar - boqlamak*).

---

① بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋازال «ق» بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «كق» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ «*i*» فونېمىسىنىڭ تىل ئارقا ۋاريانتى « *ï* » بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*pïtladï, pïtlar, pïtlamak*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى بىرىنچى مىسالدىن كېيىنلا بېرىلگەن. بىز ئورنىنى يۆتكەپ قويدۇق.

بَكْلادِي bəklədi ساقلىدى؛ بېكىتتى، ئەتتى. اُلْ نانكِنْ بَكْلادِي *ol nəŋin bəklədi* — ئۇ نەرسىنى ساقلىدى، كۆزەتتى. اُلْ قَبُغِنْ بَكْلادِي *ol qapuoğin bəklədi* — ئۇ ئىشىكنى بېكىتتى. ھەرقانداق نەرسىنى قاتتىق باغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَكْلارْ – بِكْلاماكْ *bəklər - bəkləmək*).

بَكْلادِي bəglədi بەگ ھېسابلىدى، بەگ دەپ بىلىدى. اُلْ اَنِ بَكْلادِي *ol anï bəglədi* — ئۇ ئۇنى بەگ ھېسابلىدى، ئۇنى بەگ دېدى (بَكْلارْ – بَكْلاماكْ *bəglər - bəgləmək*).

تَبْلادِي tapladï ياراتتى، ماقۇل كۆردى. اُلْ تُونُغْ تَبْلادِي // 399 III *ol tonuoq tapladï* — ئۇ تونىنى ياراتتى، ماقۇل كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبْلارْ – تَبْلاماقْ *taplar - taplamak*).

تُبْلادِي tüplədi تۆۋىنى سۇرۇشتۇردى، تەكتىنى ئىزدىدى. اُلْ اِيشِغْ تُبْلادِي *ol ïxïoq tüplədi* — ئۇ ئىشىنىڭ تۆۋىنى سۇرۇشتۇردى (تُبْلارْ – تُبْلاماكْ *tüplər - tüpləmək*).

تَتْلادِي tatladï تات دەپ ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَتْلادِي *ol anï tatladï* — ئۇ ئۇنى تات ھېسابلىدى، پارس قاتاردا كۆردى (تَتْلارْ – تَتْلاماقْ *tatlar - tatlamak*).

تَرْلادِي tərlədi تەرلىدى؛ تازلىدى. اَتْ تَرْلادِي *at tərlədi* — ئات تەرلىدى. اُلْ اَتِنْ تَرْلادِي *ol atïn tərlədi* — ئۇ ئېتىنى تازلىدى، يەنى ئېتىنى قاشلاپ، ئۇنىڭدىكى تەر ۋە پاسكىنىچىلىقلارنى چىقىرىۋەتتى (تَرْلارْ – تَرْلاماكْ *tərlər - tərləmək*). بۇ سۆز قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزدۇر. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر.

تَزْلادِي tazladï تاز ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَزْلادِي *ol anï tazladï* — ئۇ ئۇنى تاز ھېسابلىدى، تاز دېدى // 400 III (تَزْلارْ – تَزْلاماقْ *tazlar - tazlamak*).

تُزْلادِي tuzladï تۇزلىدى. اُلْ اَتْ تُزْلادِي *ol ət tuzladï* — ئۇ ئەت (گۆش) تۇزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلارْ – تُزْلاماقْ *tuzlar - tuzlamak*). // 572

تِزْلادِي tizlədi تىزلىدى، دىسلىدى. بُغْرا اَرِكْ تِزْلادِي *buoqra ərig tizlədi* —

بۇغرا ئادەمنى تىزلىدى، يەنى ئادەمنى تىزى بىلەن بېسىۋىلىپ دىسلىدى. بىر كىم بىر نەرسىنى تىزى بىلەن دىسلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِىزْلارْ – تِزْلاماكْ[1] *tizlər - tizləmək*).

تَشْلادِي taxladï تاش بىلەن ئۇردى. اُلْ اِتغْ تَشْلادِي *ol ïtïoq taxladï* — ئۇ ئىتنى تاش بىلەن ئۇردى.

تَشْــلادِي taxladï تاشلىدى، چەتلەندى. اَرْ تَشْــلادِي *ər taxladï* — ئادەم چەتلەندى، يەنى يۇرتىنى تاشلاپ، مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى (تَشْــلارْ – تَشْــلاماقْ *taxlar - taxlamak*; III 401 //).

تُشْــلادِمْ tuxladïm تۇشلىدىم، ئۇدۇللىدىم، ئۇدۇللاشتىم. مَــنْ اَنِي تُشْــلادِمْ *mən anï tuxladïm* — مەن ئۇنىڭغا ئۇدۇللاشتىم، ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇردۇم (تُشْلارْمَنْ – تُشْلاماقْ *tuxlarmən - tuxlamak*).

تِشْلادِي tixlədi چىشلىدى. اُلْ اَنِي تِشْلادِي *ol anï tixlədi* — ئۇ ئۇنى چىشلىدى. بىر-كىم باشقا بىرىنىڭ چىشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشْــلارْ – تِشْــلاماكْ *tixlər - tixləmək*).

تَغْلادِي taoqladï داغلىدى، تامغىلىدى، تامغا باستى. اُلْ اَتِنْ تَغْلادِي *ol atïn taoqladï* — ئۇ ئېتنى داغلىدى، تامغىلىدى (تَغْلارْ – تَغْلاماقْ *taoqlar - taoqlamak*). ئاتتىن باشقا ھايۋانلارغا تامغا باسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ تۇپ سۆز ئەمەس.

تُغْلادِي tuoqladï تۇغ تۇتتى، ئەتتى، توستى. اُلْ يارَغْ تُغْــلادِي *ol yaraoq tuoqladï* — ئۇ يارغا تۇغ ئەتتى (تُغْلارْ – تُغْلاماقْ *tuoqlar - tuoqlamak*).

تُمْلِيدِي tumlïdï توڭلىدى، مۇزلىدى. سُــوقْ تُمْلِيــدِي *suv tumlïdï* — سۇ توڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُمْلِيرْ// – تُمْلِيماقْ *tumlïr - tumlïmak*; III 402). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۇنىڭ مەستىرىنى يازما نۇسخا 434 – بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك – *k*» بىلەن ئالدۇق.

kørdi məni əmləyü	كُرْدِي مَنِي اَمْلَيُو
bakṭï maŋa imləyü	بَقْتِي مَنكا اِمْلَيُو
ḳaldïm køŋül tumlïyu	قَلْدِمْ كُنكُلْ تُمْلِيُو
ḳadoɣu məni turoɣurur	قَدْغُو مَنِي تُرْغُرُورْ

[كۆرۈپ مېنى ئەملىدى،
ماڭا قاراپ ئىملىدى،
كۆڭلۈم توڭلىغان پېتى قالدىم،
قايغۇ مېنى ھارغۇزىدۇ.]

سۆيگىنىم مېنى بىر بېقىش بىلەنلا داۋالىغان، ماڭا ئىشارەت بىلەن سالام بەرگەنىدى: ئەمدى ئۇنىڭ تەسىرىدە يەتكەن جاپا ـ مۇشەققەت ۋە قايغۇ ـ ئەلەملەر سەۋەبىدىن قەلبىم توڭلاپ كەتتى، قايغۇ مېنى ئېغىرلاشتۇرۇۋاتىدۇ.// 403 III

جَرْلادِي qarladï چىرقىراپ يىغلىدى؛ نەرە تارتتى. اُغْلانْ جَرْلادِي *oɣlan qarladï* — بالا يىغلىدى. يَنكانْ جَرْلادِي *yaŋan qarladï* — پىل نەرە تارتتى (جَرْلارْ - جَرْلاماقْ *qarlar - qarlamaḳ*).

جُغْلادِي quoɣladï: بۇ سۆز «جَرْلادِي *qarladï*» سۆزىگە ئوخشاش پىلنىڭ نەرە تارتىشىنى بىلدۈرىدۇ (جُغْلارْ - جُغْلاماقْ *quoɣlar - quoɣlamaḳ*).

جُغْلادِي qooɣladï بوغچىلىدى. اُلْ تُونُغْ جُغْلادِي *ol tonuɣ qooɣladï* — ئۇ توننى يىغىشتۇرۇپ باغلىدى، بوغچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُغْلارْ - جُغْلاماقْ *qooɣlar - qooɣlamaḳ*).

جِغْلادِي qïoɣladï چىيلىدى، گەزلىدى، ئۆلچىدى. اُلْ بُوزْ جِغْلادِي *ol bøz qïoɣladï* — ئۇ (تۈرك گېزى بىلەن) بۆز گەزلىدى (جِغْلارْ - جِغْلاماقْ *qïoɣlar - qïoɣlamaḳ*).

جُقْلادِي quvladï شىيلاشتى. اَتْ جُقْلادِي *ət quvladï* — ئەت شىيلاشتى، يەنى گۆش يۇمشاق پىشماي، شىيلىشىپ قالدى (جُقْلارْ - جُقْلاماقْ *quvlar - quvlamaḳ*). 404 III 573 ///

جِنْلادِي qïnladï چىنلىدى، ھەقىقەتلىدى، تەھقىقلىدى. اُلْ ايشِغْ جِنْلادِي

ol ïxïoq qïnladï — ئۇ ئىشنى تەھقىلىدى (جِنْلارْ - جِنْلاماقْ *qïnlar - qïnlamaq*).

سَبْلادِي sapladï ساپلىدى. اَرْ قِلِجْ سَبْلادِي *ər kilïq sapladï* — ئادەم قىلىچ ساپلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى ساپلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلارْ - سَبْلاماقْ *saplar - saplamaq*).

سَرْلادِي sarladï ئورىدى، يۆگىدى. اُلْ سُقْلُقْ سَرْلادِي *ol suvluq sarladï* — ئۇ سەللە ئورىدى. اَذاقِنكا يُرْكانْجُو سَرْلادِي *aƶakïŋa yərgənqü sarladï* — پۇتىغا پايتىما يۆگىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئورالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلارْ - سَرْلاماقْ *sarlar - sarlamaq*).

سِرْلادِي sïrladï سىرلىدى. اَياقْجِي اَياقْ سِرْلادِي *ayakqï ayak sïrladï* — كۆلال ئاياق (ئىدىش) سىرلىدى، يەنى ئاياقنى نەقىشلەش ئۈچۈن، ئۈنىڭغا سىر بەردى (سِرْلارْ - سِرْلاماقْ *sïrlar - sïrlamaq*). III 405 //

سُوزْلادِي səzlədi سۆزلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ سُوزْلادِي *ol maŋa səz səzlədi* — ئۇ ماڭا سۆز سۆزلىدى (سُوزْلارْ - سُوزْلاماكْ *səzlər - səzləmək*).

سِزْلادِي sïzladï سىزلىدى، سىرقىرىدى. اَنِكْ تِيشِي بُوزْدُنْ سِزْلادِي *anïŋ tïxï buzdun sïzladï* — ئۇنىڭ چىشى مۇزدىن سىزلىدى، يەنى ئۇنىڭ چىشى مۇز يېيىشتىن ياكى سوغۇق سۇ ئىچىشتىن سىزلىدى. اَرْنِكْ سُنكُوكِي سِزْلادِي *ərniŋ səŋüki sïzladï* — ئادەمنىڭ سۆڭكى ئاغرىقتىن سىرقىرىدى (سِزْلارْ - سِزْلاماقْ *sïzlar - sïzlamaq*).

سُغْلِدِي soqlïdï قولىنى تىقتى. اَرْ قُويْنكا سُغْلِدِي[1] *ər koyŋa soqlïdï* — ئادەم قوينىغا قولىنى تىقتى. يەنى بىر نەرسە ئاختۇرۇش ئۈچۈن، قولىنى قوينىغا تىقتى (سُغْلِيْر - سُغْلِيماقْ *soqlïr - soqlïmaq*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق. III 406 //

سَقْلادِي savladï سۆزلىدى. اُلْ تَلِمْ سَقْلادِي *ol təlim savladï* — ئۇ جىق سۆزلىدى. بىر-كىم ھېكمەتلىك سۆزلەرنى سۆزلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَقْلارْ - سَقْلاماقْ *savlar - savlamaq*).

---

[1] ئەرەبچىسىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى «اَرْ اَلكِنْ قُويْنكا سُغْلِدِي» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

سُقْلادى suvladï سۇ ئىچتى: سۇلىدى، سۇ قۇيدى. اَتْ سُقْلادى *at suvladï* —— ئات سۇ ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تِتِكْ سُقْلادى *ər titik suvladï* —— ئادەم لاي سۇلىدى، يەنى لايغا سۇ قۇيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْلارْ - سُقْلاماقْ *suvlar - suvlamaq*).

سَمْلادى samladï داۋالىدى. اُلْ اَنِ اَمْلادى سَمْلادى *ol anï əmlədi samladï* —— ئۇ ئۇنى ئەملىدى- داۋالىدى. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، مۇشۇنداق جۈپ سۆز بولۇپ قوللىنىلىدۇ (سَمْلارْ - سَمْلاماقْ *samlar - samlamaq*).

سُمْلىدى sumlïdï كالدىرلىدى. اَرْ سُمْلِيدى *ər sumlïdï* —— ئادەم كالدىرلىدى، يەنى ئۆزىدىن باشقا ئادەم بىلمەيدىغان، تۇركچىدىن باشقا بىر تىلدا سۆزلىدى (سُمْلِيرْ - سُمْلِيماقْ *sumlïr - sumlïmaq*). 574 //

سَنْلادى sənlədi سەنلىدى. اُلْ اَنِ سَنْلادى *ol anï sənlədi* // 407 III —— ئۇ ئۇنى سەنلىدى، يەنى ئۇنىڭغا ئۆزىدىن تۆۋەن تۇرىدىغانلارغا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بىلەن خىتاب قىلدى (سَنْلارْ - سَنْلاماكْ *sənlər - sənləmək*). بۇ سۆز «سەن» مەنىسىدىدۇر، بۇنداق ئورۇندا خىتاب ئۇچۇن، كۆپىنچە «سِزْلادى *sizlədi*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلىي مەنىسى «سىلەر (سىلى)» دېگەن بولىدۇ. بۇ خاقانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدىغان خىتاب سۆزى بولۇپ، ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «اِنّا اَنْزَلْناهُ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ.

قَرْلادى k̨arladï قار ياغدۇردى، قار ياغدى. بُلُتْ قَرْلادى *bulut k̨arladï* —— بۇلۇتتىن قار ياغدى (قَرْلارْ - قَرْلاماقْ *k̨arlar - k̨arlamaq*).

قُرْلادى k̨urladï قۇر باغلىدى، پوتا باغلىدى. اُلْ قَفْتانِغْ قُرْلادى *ol k̨avtanïoŋ k̨urladï* —— ئۇ تونغا پوتا باغلىدى، يەنى تونغا بەلباغ ئېلىپ باغلىدى (قُرْلارْ - قُرْلاماقْ *k̨urlar - k̨urlamaq*).

قِرْلادى k̨ïrladï قىرلىدى، چۆنەك تارتتى. اُلْ يِرِكْ قِرْلادى *ol yərig k̨ïrladï* —— ئۇ يەرگە چۆنەك تارتتى، يەنى قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۈچۈن يەرگە چۆنەك تارتتى. ئېتىزغا قىر تارتسىمۇ شۇنداق// 408 III دېيىلىدۇ (قِرْلارْ - قِرْلاماقْ *k̨ïrlar - k̨ïrlamaq*).

قَشْلادي k¸axladï قاشلىدى. اَرِقْ قَشْلادي *arïk ḳaxladï* — ئېرىق قاشلىدى، ئېرىققا قاش ياسىدى. بىر كىم بىرىنىڭ قېشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَشْلارْ - قَشْلاماقْ *ḳaxlar - ḳaxlamaḳ*).

قُشْلادي k¸uxladï قۇشلىدى: قۇش ئوۋلىدى. بَكْ قُشْلادي *bəg ḳuxladï* — بەگ قۇش ئوۋلىدى (قُشْلارْ - قُشْلاماقْ *ḳuxlar - ḳuxlamaḳ*).

قِشْلادي k¸ïxladï قىشلىدى. اَرْ اَڤْندا قِشْلادي *ər əvində ḳïxladï* — ئادەم ئۆيىدە قىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلارْ - قِشْلاماقْ *ḳïxlar - ḳïxlamaḳ*).

قِنْلادي k¸ïnladï قىنلىدى، غىلاپلىدى. اُلْ بِجاكْ قِنْلادي *ol piqək ḳïnladï* — ئۇ پىچاق قىنلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِنْلارْ - قِنْلاماقْ *ḳïnlar - ḳïnlamaḳ*).

كُتْلادي kətlədi كۆت قىلدى. اُغْلانغْ كُتْلادي *oqlanïoq kətlədi* — بالىنى كۆت قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلارْ - كُتْلاماكْ *kətlər - kətləmək*). III 409 //

كَذْلادي kəźlədi تېرىشتى، ئىجتىھات قىلدى. اَرْ كَذْلادي *ər kəźlədi* — ئادەم ئىجتىھات قىلدى، يەنى تېرىشىپ كۆچلۈكلەرنىڭ ئىشىنى قىلدى (كَذْلارْ - كَذْلاماكْ *kəźlər - kəźləmək*).

كَزْلادي kəzlədi گەزلىدى، گەز چىقاردى، كىرتىك چىقاردى؛ بەتلىدى. اُلْ اُقِنْ كَزْلادي *ol okïn kəzlədi* — ئۇ ئوقىغا گەز چىقاردى. گېزىنى تۈزەتتى (كَزْلارْ - كَزْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*). قازانىنىڭ قاسىمىقىنى چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُزْلادي kəzlədi كۆزىگە ئۇردى. اُلْ اَنِي كُزْلادي *ol anï kəzlədi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە ئۇردى (كُزْلارْ - كُزْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*).

كِزْلادي kizlədi يوشۇردى. اُلْ كِزْلادي نانكْنِ *ol kizlədi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يوشۇردى (كِزْلارْ - كِزْلاماكْ *kizlər - kizləmək*).

كَسْلادي kəslədi چالمىلدى، چالما ئاتتى. اُلْ اِتِغْ كَسْلادي *ol itïoq kəslədi* — ئۇ ئىتقا چالما ئاتتى (كَسْلارْ - كَسْلاماكْ *kəslər - kəsləmək*). III 410 //

كُكْلادي kəklədi كۆكلىدى. اُلْ اَذَرْ كُكْلادي *ol əźər kəklədi* — ئۇ ئېگەر كۆكلىدى (كُكْلارْ - كُكْلاماكْ *kəklər - kəkləmək*). 575 //

كُكْلادي kəklədi كۆك يېدى. يِلْقِي كُكْلادي *yïlḳï kəklədi* — مال كۆك يېدى

(كُكْلارْ – كُكْلاماكْ *kəklər - kəkləmək*).

كُكْـــلادي kügladi كۈيلـدى، ناخشـا ئېيتتـى. اَرْ كُكْـــلادي *ər kügladi* — ئـادەم كۈيلـدى، يـەنى مۇڭلـۇق ئاھـاڭ بىلـەن ناخشـا ئېيتتـى (كُكْـــلارْ – كُكْلامـــاكْ *kügləmək - kügələr*).

كَمْلادي kəmlədi كېسـەل بولدى، ئاغرىـدى. اَتْ كَمْـــلادي *at kəmlədi* — ئات كېسـەل بولـدى، ئاغرىـدى. «كَمْلاندي *kəmləndi* »مـۇ دېيىلـدۇ (كَمْـــلارْ – كَمْلامـــاكْ *kəmlər - kəmləmək*).

مُـــنْلادي münlədi شورپـىلاندى، شورپـا ئىچتـى. اَرْ مُـــنْلادي *ər münlədi* — ئـادەم شورپـىلاندى (مُنْلارْ – مُنْلاماكْ *münlər - münləmək*).

بُلْنادي bulnadï ئەسـىر ئالـدى. اَرْ يَغِينِ بُلْنـــادي *ər yaqïnï bulnadï* III 411 — ئـادەم دۈشـمەننى ئەسـىر ئالـدى (بُلْنارْ – بُلْناماقْ *bulnar - bulnamaq*).

تُكْنادي tügnədi داغلـدى. اُلْ باشِنْ تُكْنـــادي *ol baxïn tügnədi* — ئـۇ يارىسـىنى (ئـوت بىلـەن) داغلـدى (تُكْنارْ – تُكْناماكْ *tügnər - tügnəmək*).

جِكْنادي qəknədi كەشـتىلـدى. قِيزْ جِكِنْ جِكْنادي *qïz qəkin qəknədi* — قـىز كەشـتە كەشـتىلـدى، يەنى قـىز زەر يىپ بىلەن يىپەك رەخت ئۈسـتىگە كەشـتە تىكتى.

جِكْنادي qignədi سۆرەم سالدى. اَرْ جِكْنا جِكْنـــادي *ər qignə qignədi* — ئـادەم سـۆرەم سالـدى (جِكْنارْ – جِكْناماكْ *qignər - qignəmək*).

سُكْنادي sögnədi داۋالـدى. اَرْ سُـــكُلْ سُـــكْنادي *ər sögül sögnədi* — ئـادەم سۆگـەل داۋالـدى (سُكْنارْ – سُكْناماكْ *sögnər - sögnəmək*).

قَيْنادي k,atnadï قارشى چىقتى. اَرْ اَنكَـــرْ قَيْنـــادي *ər aŋar k,atnadï* — ئـادەم ئۇنـىڭغا قارشى چىقتى، يـەنى ئـادەم ئۇنـىڭ بۇيـرۇقىدىن باش تـارتتى، بۇيرۇغۇچىغا قارشى چىقىپ، ئۇنـىڭ سۆزىنى رەت قىلدى (قَيْنارْ – قَيْناماقْ *k,atnar - k,atnamak*) III 412 //.

قَسْنادي k,asnadï جاقىلدىدى. اَرْ تُمْلُغْقـــا قَسْـــنادي *ər tumluoqka k,asnadï* — ئـادەم سوغۇقتىن جاقىلدىدى، يەنى سوغۇقتىن ئادەمنىڭ ئېڭەكلىرى جاقىلداپ كەتتى. ئىت سوغۇققا چىدىماي غىڭشىسىمۇ شۇنداق دېيىلـدۇ (قَسْـــنارْ – قَسْـــناماقْ *k,asnar - k,asnamak*).

قَلْنُودي k,alnudï قېلىنلىقى. يُفْقا نانىڭ قَلْنُودي *yuvka nəŋ k,alnudï* — يۇپقا (نېپىز) نەرسە قېلىنلىقى (قَلْنُورْ - قُلْنُوماقْ *k,alnur - k,alnumak*).

قُلْنادي k,ulnadï قۇلۇنلىدى. قِسْراقْ قُلْنادي *k,ïsrak k,ulnadï* — بايتال قۇلۇنلىدى (قُلْنارْ - قُلْناماقْ *k,ulnar - k,ulnamak*).

كِشْنادي kixnədi كىشنىدى. اَتْ كِشْنادي *at kixnədi* — ئات كىشنىدى. قَتِرْكِشْنادي *k,atïr kixnədi* — قېچىر كىشنىدى (كِشْنارْ - كِشْناماكْ *kixnar - kixnəmək*).

بۇ بابتكى مسەللار

يَسْتادي yastadï يۆلىدى، قويدى؛ داڑتىملىدى. اُلْ اَنكَرْ // 413 III يَسْتُقْ يَسْتادي *ol aŋar yastuk, yastadï* — ئۇ ئۇنىڭغا ياستۇق يۆلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ يَسْتادي *ol maŋa səz yastadï* — ئۇ ماڭا سۆز داڑتىملىدى، يەنى ياپتا سۆز قىلدى (يَسْتارْ - يَسْتاماقْ *yastar - yastamak*). // 576

يُنْجيدي yunqïdï نامراتلاشتى، خارابلاشتى، يامانلاشتى. اَرْ يُنْجيدي *ər yunqïdï* — ئادەم نامراتلاشتى، يەنى يوقسۇزلۇقتىن ئادەمنىڭ ھالى خارابلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا بُكُو يُنْجيدي *bilgə bəgü yunqïdï*

اَزُنْ اَتي يَنْجِدي *azun əti yanqïdï*

اَرْدَمْ اَتي تِنْجِدي *ərdəm əti tïnqïdï*

يِرْكا تَكِبْ سُرْتُلُورْ *yərgə təgip sürtülür*

[بىلىملىكلەر، ئاقىللار خارابلاشتى،

دۇنيا (ئۇلارنىڭ) گۆشىنى غاجىلىدى؛ // 414 III

ئەردەم گۆشى بۇزۇلدى،

يەرگە تېگىپ سۆرىلۇر.]

زامانىنى چۈشەندۈرۈپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىكلەرنىڭ ھالى خاراپلاشتى، زامان ئۇلارنى چىشلەپ تارتتى؛ ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ گۆشى بۇزۇلۇپ،ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن يەردە سۆرىلىپ يۈرمەكتە. «تَنْجَدِي tanqadï»[1] سۆزىنىڭ ئەسلى «تَنْجْغَادِي tanqɵqadï»دۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىملار ۋە پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ - ɵ» ھەرپىنى چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

يَقْرِيدِي yavrïdï ئاجىزلىدى، ئورۇقلىدى. اَرْ يَقْرِيدِي ər yavrïdï — ئادەم ئاجىزلىدى، يەنى نامراتلىق ياكى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئورۇقلىدى (يَقْرِيرْ - يَقْرِيمَاقْ yavrïr - yavrïmaq)// 415 III.

يِيْسَادِي yəysədi يېگۈسى كەلدى. اُلْ اَتْمَاكْ يِيْسَادِي ol ətmək yəysədi — ئۇنىڭ نان يېگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِيْسَارْ - يِيْسَامَاكْ yəysər – yəysəmək).

يَبْسَادِي yapsadï ياپقۇسى كەلدى ~ ياققۇسى كەلدى؛ قويغۇسى كەلدى. اَرْ اَتْمَاكْ يَبْسَادِي ər ətmək yapsadï — ئادەمنىڭ نان ياققۇسى كەلدى. ئىشىكنى ياپقۇسى كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ تُوزَاقْ يَبْسَادِي ər tuzaq yapsadï — ئادەمنىڭ (قۇشقا) تۇزاق قويغۇسى كەلدى (يَبْسَارْ - يَبْسَامَاقْ yapsar - yapsmaq).

يَتْسَادِي yatsadï ياتقۇسى كەلدى، ئۇخلىغۇسى كەلدى، اَرْ يَتْسَادِي ər yatsadï — ئادەمنىڭ ياتقۇسى كەلدى (يَتْسَارْ - يَتْسَامَاقْ yatsar - yatsamaq).

يِتْسَادِي yətsədi يېتىشۇالاي دېدى، يېتىشۇالغىلى قوپتى، يېتىشۇالغىلى تۇردى. اُلْ مَنِي يِتْسَادِي ol məni yətsədi — ئۇ ماڭا يېتىشۇالاي دېدى (يِتْسَارْ - يِتْسَامَاكْ yətsər - yətsəmək).

يَذْسَادِي yażsadï يايغۇسى كەلدى، سالغۇسى كەلدى: تارقاتقۇسى//كەلدى. 416 III اُلْ تُشَاكْ يَذْسَادِي ol təxək yażsadï — ئۇنىڭ تۆشەك سالغۇسى كەلدى، تۆشەك سالاي دېدى. اُلْ سُوسِنْ يَذْسَادِي ol süsin yażsadï — ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارقاتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. خېمىر يايغۇسى كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَذْسَارْ - يَذْسَامَاقْ yażsar - yażsamaq).

---

[1] بۇ پېئىل بۇ شېئىرنىڭ ئۆچىنچى مىسراسىدا ۋە «دىۋان» نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا «تَنْجَدِي tïnqïdï» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ «tïnqïdï» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ يەردە بولسا «تَنْجَدِي tanqadï» پېئىلىنىڭ ئەسلى «تَنْجْغَادِي tanqɵqadï» دەپ، پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى كەسرىلىك ئەمەس، فەتھىلىك قىلىپ كۆرسىتىلگەن. بىز بۇنى كۆچۈرۈلۈشتىكى سەۋەنلىكىمىكىن، دەپ قارايمىز.

يُذْسادِي yożsadï ئۆچۈرمەكچى بولدى. اُلْ بِتِكْ يُذْسادِي *ol bitik yożsadï* — ئۇ خەت ئۆچۈرمەكچى بولدى. قەلەمچتىن قانىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سۈرتكۈسى كەلسەمۇ مۇشۇنداق دەيدۇ (يُذْسارْ – يُذْساماقْ *yożsar - yożsamak*).

يَرْسِيدِي yarsïdï يىرگەندى، سەسكەندى. اُلْ يَرْسِيدِي نانكْنِي *ol yarsïdï nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىدىن يىرگەندى// 577 (يَرْسِيرْ – يَرْسِيماقْ *yarsïr - yarsïmak*).

يَزْسادِي yazsadï يەشكۈسى كەلدى. اُلْ قُورِيدْنْ يَزْسادِي *ol kurïn yazsadï* — ئۇنىڭ قۇرۇنى يەشكۈسى كەلدى باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (يَرْسارْ – يَرْساماقْ *yazsar - yazsamak*).

يَشْسادِي yaxsadï يوشۇرۇنغۇسى كەلدى. اُلْ مَنْدِنْ يَشْسادِي// 417 III *ol məndin yaxsadï* — ئۇنىڭ مەندىن يوشۇرۇنغۇسى كەلدى (يَشْسارْ – يَشْساماقْ *yaxsar - yaxsamak*).

يَغْسادِي yaoɣsadï ياغسىردى. اَرْ يَغْسادِي *ər yaoɣsadï* — ئادەم ياغسىردى (يَغْسارْ – يَغْساماقْ *yaoɣsar - yaoɣsamak*).

يَغْسِيدِي yaoɣsïdï: يَغْسِيدِي نانكْ *yaoɣsïdï nəŋ* — ئادەم ياغ تەمىنى تېتىدى[1]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَقْرِي ياغِي يَغْسِيماسْ *yakrï yaoɣï yaoɣsïmas*

چاۋا ياغ سۇ يېغىنىڭ ئورنىنى باسالماس.

(يَغْسِيرْ – يَغْسِيماقْ *yaoɣsïr - yaoɣsïmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ياغْسادِي *yaoɣsadï*» بولۇپ، تاۋۇش نۆۋەتلەشكەن.

يُقْسادِي yuvsadï يۇمىلاتقۇسى كەلدى. اُلْ تُبِقْ يُقْسادِي *ol topïk yuvsadï* — ئۇنىڭ توپ يۇمىلاتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْسارْ – يُقْساماقْ *yuvsar - yuvsamak*).

يۈقسادى yüvsədi ياردەم قىلغۇسى كەلدى. اُلْ مَنكا تَقارْ// 418 III يۈقسادِي

[1] بۇ جۈملىنىڭ مەنىسى «نەرسە ياغ تەمىنى ئالدى» بولۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما ئەرەبچىدە «اَى اَخَذَا الرَّجُلُ طَعْمَ الدُّهْنِ» (ئادەم ياغ تەمىنى تېتىدى) دەپ بېرىلگەن، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ol maŋa tavar yüvsədi — ئۇنىڭ ماڭا تاۋار يارىدىم قىلغۇسى كەلدى (يۇسار – يۇساماكق *yüvsər-yüvsəmək*)[1].

يِقْسادِي yïk‚sadï يىقىتقۇسى كەلدى. *ol tam yïk‚sadï* — ئۇنىڭ تام يىقىتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقْسارْ – يِقْساماقْ *yïk‚sar - yïk‚samak*).

يُكْسادِي yüksədi يۈكسەلدى؛ ئۈزىرىدى. *yüksədi nəŋ* يُكْسادِي نانىڭْ — نەرسە يۈكسەلدى (يُكْسارْ – يُكْساماكْ *yüksər - yüksəmək*).

يُمْشادِي yumxadï يۇمشىدى. *yumxadï nəŋ* يُمْشادِي نانىڭْ — نەرسە يۇمشىدى (يُمْشارْ – يُمْشاماقْ *yumxar - yumxamak*).

يَلْغادِي yaloqadï يالىدى. *ayaq yaloqadï* اَياقْ يَلْغادِي — ئاياق (قاچا) يالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغارْ// – يَلْغاماقْ *yaloqar - yaloqamak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 419 III

يَقاداقِي يَلْغاغالِي اَلِكْداكِي اِجْغِنُورْ

yakadakï yaloqaoqalï əlikdəki ïqoqïnur

ياقىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ.

يەنى ئادەم ياقىسىدىكى يۇقۇندىنى يالايمەن دەپ ئاۋارە بولسا، قولىدىكى قاچا چۈشۈپ كېتىدۇ، يالىغۇچى قۇرۇق قالىدۇ. بۇ ماقال بىر نەرسىنى تەمە قىلىپ قولىدىكىدىن مەھرۇم بولغان كىشىنى يوق نەرسىدىن ئۈمىد كۈتمەسلىككە، قولىدىكىنى چىڭ تۇتۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَلْقادِي yalvadï يالىدى. *ər yaoq yalvadï* اَرْ ياغْ يَلْقادِي — ئادەم ياغ يالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز ئالدىنقى «يَلْغادِي *yaloqadï*» سۆزىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدۇ (يَلْقارْ — يَلْقاماقْ *yalvar - yalvamak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا ھەربىر قويۇلمىغان، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەستەر شەكلى ئاۋۋال «ق – *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، «يُقْدِي *yüvdi* — يارىدىم قىلدى» پېئىلىنىڭ خالاش رايى دەپ ھېسابلاپ «*yüvsədi*» دەپ ئالدۇق ۋە مەستىرىنى «ك – *k*» بىلەن بەردۇق.

يُرْكادِي yørgədi يۆگىدى، ئورىدى. اُلْ اَذاقِنْ يُرْكادِي *ol ażakʲin yørgədi* — ئۇ پۇتىنى يۆگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكار – يُرْكارماكْ[1] *yørgər - yørgəmək*). III 420//

يِپْلادِي yïpladï يىپلىدى، يىپ سالدى. اُراغُتْ يُوزِنْ يِپْلادِي *uraoqut yüzin yïpladï* — خوتۇن يۈزىنى يىپلىدى (يِپْلارْ – يِپْلاماقْ *yïplar - yïplamak*).

يَتْلادِي yatladï يادا قىلدى؛ ياتلىدى. ياتْجِي يَتْلادِي *yatqï yatladï* —//578 يادىچى يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن يادا تاش بىلەن يادا قىلدى.

يَتْلادِي yatladï ياتلىدى. اُلْ اَنِي يَتْلادِي *ol anï yatladï* — ئۇ ئۇنى ياتلىدى، يات ھېسابلىدى (يَتْلارْ – يَتْلاماقْ *yatlar - yatlamak*).

يِپْلادِي yïpladï داۋازلىق قىلدى. اَرْ يِپْلادِي *ər yïpladï* — ئادەم داۋازلىق قىلدى، يەنى ئارغامچا ئۈستىدە ئويناندى (يِپْلارْ – يِپْلاماقْ *yïplar - yïplamak*).

يِذْلادِي yïżladï يىدلىدى ~ ھىدلىدى، پۇرىدى. اُلْ يِپارْ يِذْلادِي *ol yïpar yïżladï* — ئۇ ئىپار ھىدلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِذْلارْ – يِذْلاماقْ *yïżlar - yïżlamak*).

يَرْلادِي yarladï تۈكۈردى. اُلْ اَنكْ يُوزِنكا يَرْلادِي *ol anïŋ yüziŋə yarladï*//421 III — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۈكۈردى (يَرْلارْ – يَرْلاماقْ *yarlar - yarlamak*).

يِرْلادِي yïrladï ئىرلىدى، جىرلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ يِرْلادِي *ər yïrladï* — ئادەم ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى (يِرْلارْ – يِرْلاماقْ *yïrlar - yïrlamak*).

يَشْلادِي yaxladï كۆك (ئوت) يېدى. اَتْ يَشْلادِي *at yaxladï* — ئات (باھاردا) كۆك يېدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «ياشْلادِي»دۇر. يېڭىكلىتىش ئۈچۈن باشقا سۆزلەردىكىگە ئوخشاش ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان (يَشْلارْ ـ يَشْلاماقْ *yaxlar - yaxlamak*).

يَغْلادِي yaoqladï ياغلىدى. اُلْ قُغُشْ يَغْلادِي *ol kooqux yaoqladï* — ئۇ قېيىش ياغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْلارْ – يَغْلاماقْ *yaoqlar - yaoqlamak*).

---

[1] بۇ مەستەر يازما نۇسخىدا «يُرْكارماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز تىرانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ «*yørgəmək*» دەپ ئالدۇق.

يُغْلادِي yooqladï نەزىر قىلدى. اُلْ اُلْكْكا يُغْلادِي *ol ölügkə yooqladï* — ئۇ ئۆلۈككە نەزىر قىلدى. بۇ تۈركىلەرنىڭ ئادىتىدۇر (يُغْلارْ - يُغلاماق *yooqlar - yooqlamak*).

يِغْلادِي yïoqladï يىغلىدى. اُغْلانْ يِغْلادِي *ooqlan yïoqladï* — بالا يىغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 422 III

يلكِنْ بُلُبْ بَرْدُقِي كُنْكُلُمْ اَنكارْ بَغْلَيُو

قَلْدِمْ اَرِنْجْ قَدْغُقا ايشِمْ اُدُو يِغْلَيُو

yəlkin bolup bardukï kөŋlüm aŋar baoqlayu

kaldïm ərinq kadoquka ïxïm użu yïoqlayu

[(سۆيگىنىم) مۇساپىر بولۇپ كەتتى، كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلانغانىدى،

قايغۇ - ھەسرەتتە قالدىم، ئىشىم (ئۇنىڭ) كەينىدىن يىغلاش بولدى.]

سۆيۈملۈكۈم سەپەرگە چىقىپ كەتتى، ھالبۇكى مېنىڭ كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلانغانىدى: ئۇ كەتكەندىن كېيىن، مەن قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە قالدىم، ئارقىسىدىن يىغلىدىم.

يُكْلادِي yükləd̈i يۈكلىدى، ئارتتى. اُلْ تَقى كا يُوكْ يُكْلادِي *ol təvəgə yük yükləd̈i* — ئۇ تۆگىگە يۈك ئارتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُكْلارْ - يُكْلاماكْ *yüklər - yükləmək*).

يِكْلادِي yiglədi ئەيلىدى، چىڭدىدى، دەسسىدى. اُلْ يِيرِكْ يِكْلادِي *ol yərig yiglədi* — ئۇ يەرنى چىڭدىدى. بۇ//سۆز«ا - ئەلىف»نى «ى - يا»غا ئالماشتۇرىدىغانلارنىڭ شېۋىسىدە شۇنداق. چىرايلىقراقى «اِكْلادِي *iglədi*»دۇر (يِكْلارْ - يِكْلاماكْ *yiglər - yigləmək*). 423 III

يَمْلادِي yamladï يامدىدى، سۈپۈردى. اُلْ اَفِنْ يَمْلادِي *ol əvin yamladï* — ئۇ ئۆينى يامدىدى، سۈپۈردى (يَمْلارْ - يَمْلاماقْ *yamlər - yamlamak*).

يِمْلادِي yimlədi ئىملىدى، ئىما قىلدى. اُلْ مَنكا يِمْلادِي *ol maŋa yimlədi* — ئۇ ماڭا ئىملىدى، يەنى كۆزى بىلەن شەرەت قىلدى (يِمْلارْ - يِمْلاماكْ *yimlər - yimləmək*). ئەسلى «اِمْلادِي *imlədi*»دۇر.

يَشْنادي yaxnadï چاقتى، چېقىلدى. يَشنْ يَشْنادي *yaxïn yaxnadï* — چاقماق چاقتى. پارقىراق چىلاپچا،[579]ئەينەك قاتارلىق نەرسىلەر پارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَشْنارْ - يَشْناماقْ *yaxnar - yaxnamak*).

يَلْنادي yəlnədi يېلىنلىدى، يېلىن سالدى. بي يَلْنادي *bi yəlnədi* — بىيە (بايتال) يېلىن سالدى. بىيە ۋە باشقا ھايۋانلار تۇغۇش ئالدىدا يېلىن سېلىپ، يېلىندا سۈت پەيدا بولسا شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلْنارْ - يَلْناماكْ *yəlnar - yəlnəmək*).[424 III]

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بُيْبادي buybadï كېيىنگە سوزدى، ئارقىغا سۆرىدى. اُلْ ايشغْ بُيْبادي *ol ïxïoq buybadï* — ئۇ ئىشنى سوزدى (بُيْبارْ - بُيْباماقْ *buybar - buybamak*).

سَيْبادي saypadï چېچىۋەتتى، ئىسراپ قىلىۋەتتى. اُلْ تَوارِنْ سَيْبادي *ol tawarïn saypadï* — ئۇ مېلىنى چېچىۋەتتى، يەنى مېلىنى تۆرلۈك نەرسىلەرگە ئىسراپ قىلىۋەتتى (سَيْبارْ - سَيْباماقْ *saypar - saypamak*).

سَيْرادي sayradï سايرىدى؛ جاۋۇلدىدى، ۋاتىلدىدى. سَنْدُواجْ سَيْرادي *sanduwaq sayradï* — بۇلبۇل سايرىدى. اَرْ تَلِمْ سَيْرادي *ər təlim sayradï* — ئادەم بەك جاۋۇلدىدى، ئالىجوقا سۆزلىدى. بۇ سۆز قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزدۇر (سَيْرارْ - سَيْراماقْ *sayrar - sayramak*).[425 III]

يَيْلادي yayladï يايلىدى. اَرْ تاغْدا يَيْلادي *ər taoqda yayladï* — ئادەم تاغدا يايلىدى (يَيْلارْ - يَيْلاماقْ *yaylar - yaylamak*).

قائىدە

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ بابنى تۆت ھەرپلىكلەر بابى دەپ ئاتىدۇق. «اَتْ تُغْرا at tooɣra — ئەت (گۆش) توغرا»، «اَقْكا اُغْرا avgə ooɣra — ئۆيگە بار» دېگەندەكىدەك. سۆزلىگۈچى بۇ سۆزلەرنى «تُغْراغِلْ tooɣraoɣïl — توغرىغىن»، «اُغْراغِلْ ooɣraoɣïl — بارغىن» دېسىمۇ بولىۋېرىدۇ. بۇ سۆزلەر ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق شەكلىدە «تُغْراسُونْ tooɣrasun — توغرىسۇن»، «اُغْراسُونْ ooɣrasun — بارسۇن» دېيىلىدۇ. بولۇشسىز شەكلى بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ما — mə // ma»نى قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ: «اُغْراما ooɣrama — بارما»، «تُغْراما tooɣrama — توغرىما» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «اُغْراماسُونْ ooɣramasun // III 426 — بارمىسۇن»، «تُغْراماسُونْ tooɣramasun — توغرىمىسۇن» بولىدۇ.

ئىشنى يېقىن كېلەچەكتە قىلماقچى بولغانلىقنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئومۇمەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ياكى تەركىبىدە «غ – ɣ» بولغان سۆزلەردە، بۇيرۇقنىڭ ئاخىرىغا «غايْ ɣay» قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك – g - k» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «كايْ kəy // gəy» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَتْ تُغْراغايْ مَنْ mən ət tooɣraoɣaymən — مەن گۆش توغرىماقچىمەن»، «مَنْ اَنكَرْ اُغْراغايْ مَنْ mən aŋar ooɣraoɣaymən — مەن ئۇنىڭغا بارماقچىمەن».

بۇ بابتىكى ۋە بۇنىڭدىن باشقا بابلاردىكى پېئىللارمۇ 580 مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئەرەب تىلىدا ھەر خىل مەنىلەر سۆز ئالدىغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇلار كەلگۈسى زامان ۋە سوراقنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار، يېقىن كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «س – s»، بۇيرۇقنى بىلدۈرگۈچى قوشۇمچە «ا – ئەلىف»، باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان «و – ۋاۋ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئىبارەت. تۈركىي تىللاردا سۆزلەرنىڭ يىلتىزى ئۆز شەكلىنى ساقلايدۇ، 427 III ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان تۈرلۈك قوشۇمچىلار بۇ تىلدا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۆزنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. پېئىلدىن سۈپەت ياسايدىغان قوشۇمچىلارمۇ

شۇنداق. پېئىللدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئەرەبچىدە شۇ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: «غَافِرٌ، غَفَّارٌ، غَفُورٌ»لارغا ئوخشاش. تۈركىي تىللاردا سۆزلەر ئۆز پۈتۈنلۈكىنى ساقلايدۇ، قوشۇمچىلار بولسا، سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ، بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان بولۇشسىز شەكلى پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسىدىن كېيىن، بىر «س – s» قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْرامَاسْ *ol ət toɣramas* —— ئۇ گۆش توغرىماس (توغرىمايدۇ)»، «اُلْ سَنكا اُغْراماسْ *ol saŋa ooɣramas* —— ئۇ ساڭا بارماس (بارمايدۇ)» دېگەنگە ئوخشاش.

كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «اُلْ اَتْ تُغْراماسُونْ *ol ət toɣramasun* —— ئۇ گۆش توغرىمىسۇن»، «اُلْ اَنكَارْ اُغْراماسُونْ *ol aŋar ooɣramasun* —— ئۇ ئۇنىڭغا بارمىسۇن» دېگەنگە ئوخشاش.// III 428

كۆپلۈككە كەلسەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئوغۇز ۋە قىپچاقلاردا ئۇ بۇيرۇقنىڭ بىرلىك شەكلى ئاخىرىغا «غۇنۇنلىك كاف - η» قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ تُغْرانْكْ *ət tooɣraŋ* —— گۆش توغرىغىلار»، «اَفْكا اُغْرانْكْ *əvgə ooɣraŋ* —— ئۆيگە بېرىڭلار»[1] دېگەنگە ئوخشاش. بۇ توغرا قائىدە. لېكىن، تۈركىلەر «غۇنۇنلىك كاف - η»نى ئىككىنچى شەخستە ھۆرمەتلىنىدىغان ياكى ياشانغانلارغا قوللىنىدۇ. دېمەك، تۈركىلەر كۆپلۈكتە «تُغْرانْكْ لارْ *tooɣraŋlar*»، «اُغرانْكْ لارْ *ooɣraŋlar*» دېيىشنىڭ توغرا ھېسابلىنىشى ئاساسىدا «غۇنۇنلىك كاف - η»نى ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە ھۆرمەتلەش بەلگىسى قىلىۋالغان. ئەگەر مۇشۇ مەنە بولمىسا ئىدى، تۈركىلەرنىڭ بىرى ئىككىنچىسىنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان ئىككى كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى بىر يەردە كەلتۈرۈشى توغرا بولمىغان بولاتتى. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرىنچى ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇندۇر.

بۇ بابتىكى ساپ سۈپەتداش//«اَتْ تُغْراغُوجِي *ət tooɣraoɣuqï* —— گۆش توغرىغۇچى»، «اَفْكا اُغْراغُوجِي *əvgə ooɣraoɣuqï*// III 429 —— ئۆيگە بارغۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار، شۇنىڭدەك ئۇلار بىلەن بىللە ياشايدىغان كۆچمەنلەر ۋە سۇۋارلار بۇنى

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «لِيَقْطَعُوا»، «لِتَقْصِدُوا» شەكلىدە بېرىلگەن. بىزچە توغرىسى «اِقْطَعُوا»، «اِقْصِدُوا» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز كېيىنكى شەكىلدە تەرجىمە قىلدۇق.

«تُغْراداجي toɣradaqi — توغرىغۇچى»، «اُغْراداجي oɣradaqi — بارغۇچى» شەكلىدە قوللىنىدۇ. بۇ قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُغْراغانْ toɣraɣan — توغراۋېرىدىغان»، «اُغْراغانْ oɣraɣan — بېرىۋېرىدىغان»دۇر. بۇ قائىدە ھەممە ئۇچۇن ئومۇمىيدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت تولۇقلىغۇچ ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە ۋە تەركىبلەر ئۇچى ھەرپلىرىدىن بىرى بولغان ياكى تەركىبىدە «ɣ - ɑ» ھەرپى بولغان سۆزلەرگە «غْساقْ — ɑɣsaq» قوشۇلۇش بىلەن، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «k - ك» بولغان) سۆزلەردە «كْساكْ gsək» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراغْساقْ اُلْ ol ət toɣraɑɣsaq ol — ئۇنىڭ گۆش توغرىغۇسى بار»، «اُلْ تَوَيكا يُكْ يُكْلَكْساكْ اُلْ ol təwəygə yük yükləgsək ol — ئۇنىڭ تۆگىگە يۈك ئارتقۇسى بار» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ قائىدە باشقا بابلاردىكى سۆزلەردە كۆرۈلگىنىگە قارىغاندا، تۆت ھەرپلىكلەرنىڭ بۇ بابىدا ئاز كۆرۈلىدۇ.// III 430

ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىشكە نىيەت قىلغان، لېكىن تېخى باشلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَتْ تُغْراغْلي اُلْ ol ət toɣraɑɣlï ol — ئۇ گۆش توغرىماقچى ئۇ»، «اُلْ سَنكا اُغْرَغْلي اُلْ ol saŋa oɣraɑɣlï ol — ئۇ ساڭا بارماقچى ئۇ» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

بىر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَتْ تُغْرَغْلِقْ اَرْدي ol ət toɣraɑɣlïk ərdi — ئۇ گۆش توغرىغۇلۇق ئىدى (ئۇ گۆش توغرىشى كېرەك ئىدى)»، «اُلْ سَنكا اُغْراغْلِقْ اَرْدي ol saŋa oɣraɑɣlïk ərdi — ئۇ ساڭا بارغۇلۇق ئىدى (ئۇ ساڭا بېرىشى كېرەك ئىدى)» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تىللىرىدا بۇ سۈپەتتىكى «ل - l» ئورنىغا «س - s» ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراغْسِقْ اَرْدي ol ət toɣraɑɣsïk ərdi — ئۇ گۆش توغرىشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ سَنكا اُغْراغْسِقْ اَرْدي ol saŋa oɣraɑɣsïk ərdi — ئۇ ساڭا بېرىشى كېرەك ئىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. كۆپچىلىك بولسا تۈركىلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە سۆزلەيدۇ.// 582

بـۇ سۈپـەتلەرنىڭ بولۇشسـىز شـەكىللىرى بـۈيرۈقنىڭ III 431 // ئاخىرىغا «م – m» قوشـۇپ ياسـىلىدۇ. مەسـىلەن: «اُلْ اَرْ اَتْ تُغْرامَدَجي تُـرُورْ ol ər ət toqramadaqï turur — ئۇ ئادەم گـۆش توغرىمىغـۇچى (توغرىمايـدىغان) ئادەمـدۇر»، «اُلْ يُـكْ يُكْلامَـدَجي تُـرُورْ ol yük yükləmədəqi turur — ئـۇ يـۈك يۈكلىمىگـۈچى (يۈكلىمەيـدىغان) ئادەمـدۇر». قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

باشـقا بـىر شـېۋىده «تُغْرامَغْلـــي اُلْ ol toqramaqlï — توغرىغـۇچى ئەمـەس»، «يُكْلامَكْلـــي اُلْ ol yükləməqli — يۈكلىگـۈچى ئەمـەس» دېيىلىـدۇ، يـەنى تولـدۇرۇپ ئېيتىلمىدىغان سۆزلەردە «مَغْلي – maqlï» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئەكسىچە بولغان (يـەنى يۈمشاق ئېيتىلىدىغان) سۆزلەردە «مَكْلي – məqli» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

بـۇ بـابتىكى سۈپـەتداش «تُغْـــرامِشْ اَتْ toqramïx ət — توغرالغـان گـۆش»، «ايرْغامِشْ يِغاجْ ïrqamïx yïqaq — ئىرغىتىلغان ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. بـۇنىڭ قائىدىسى تۆپ سۆزلەر بابىدا بايان قىلىنغاندۇر.

مەسـتەرلەرگـە كەلسـەك، ئـۇلارنى ئاساسـىي پـېئىللارنى ئىزاھلىغـان ئـورۇنلاردا بايـان قىلىـپ ئۆتكەنىـدۇق، بـۇ يـەردە ئەسـلىدە مەسـتەر بولمىسـىمۇ ئىزافـەت يولـى بىلـەن (قارالمـىش هالىتىـده) مەسـتەر بولىـدىغان ئىككى خىـل III 432 // مەسـتەرنى سـۆزلەيمىز: بۇنـداق مەسـتەرلەر پـېئىل تومـۇرىنىڭ ئاخىرىغا «ك – g» ياكى «غ – q» ئـۇلىنىپ ياسـىلىدۇ. مەسـىلەن: «اَنكْ اَتْ تُغْراغي كُـرْ anïŋ ət toqraqï kər — ئـۇنىڭ گـۆش توغرىشـىنى كۆر»، «اَنكْ اُغْراغي كُـرْ anïŋ oqraqï kər — ئـۇنىڭ بېرىشـىنى كـۆر». بـۇ مەسـتەرلەر ئىسـىم ئورنىدىمـۇ كېلىـدۇ. بـۇلار كـۆپ قوللىنىلىـدۇ. شـۇنىڭ ئۈچـۈن، بـۇ هەقتـە ئىشـارەت قىلىـپ ئۆتتـۇم.

ۋاقىـت ـ چـاغ، ئـورۇن ـ جـاي، قـورال ـ جابـدۇق ئىسـىملىرى بـىر خىـل ئۇسـۇلدا ياسـىلىدۇ. مەسـىلەن: «بُو اَتْ تُغْراغُـو bu ət toqraqu — بـۇ توغرىلىـدىغان گـۆش[1] »، «بُو اَتْ تُغْراغُـو اُغُـرْ اُلْ bu ət toqraqu oqur ol — بـۇ گـۆش تـوغراش ۋاقتـى ئـۇ»، «بُو تُغْراغُو يِـيرْ اُلْ bu toqraqu yər ol — بـۇ توغرايـدىغان يـەر ئـۇ»، «تُغْراغُـو نانـكْ

[1] بـۇ يـەردە ۋاقىـت ـ چـاغ، ئـورۇن ـ جـاي، قـورال ـ جابـدۇق ئىسـىملىرى سـۆزلىنىۋاتقىنىغا قارىغانـدا، بـۇ مىسالنىڭ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسـىز كۆرۈنىـدۇ.

tooɣraoɣu nəɳ —— توغرايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى مۇنداق: «بُو تُغْراغُو اُغُرْ اَرْماسْ *bu tooɣraoɣu ooɣur ərməs* —— بۇ توغراش//ۋاقتى ئەمەس» دېگەنگە ئوخشاش. قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ. III 433

بۇنىڭدىن كېيىن، بىلگىنكى، مەن ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرلەرنى بىللە بايان قىلىپ ئۆتىمەن. چۈنكى، ئۆتكەن زامان بىلەن كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكىلەر بىلەن ساكىنلار بەزىدە بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ، بەزىدە ماس كەلمەيدۇ، شۇڭا بۇنى قائىدە بىلەنلا بىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. «يِيرْ قُرْغادِ *yər kuroɣadï* —— يەر قۇرغىدى» (قُرْغارْ - قُرْغاماقْ *kuroɣar - kuroɣamak*). بۇ يەردە ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ. «يا قُرْدِ *ya kurdï* —— يا قۇردى» (قُرارْ - قُرماقْ *kurar - kurmak*). بۇ يەردىمۇ ماس كەلگەن[1]. ماس كەلمەيدىغانلىرىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇم. III 583

بۇ باب بىرنەچچە خىل كېلىدۇ. بىرىنچى خىلى، ئىككى ياكى ئۇچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللاردىن تۈزۈلۈپ، بايان قىلىنغان نەرسە ئۇستىدە ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُقْ كَزْلادِ *ər ok kəzlədi*// —— ئادەم ئوق گەزلىدى». ئەسلى «كَزْ *kəz* —— گەز، قۇيرۇق» تۈر، «لادِ *ladï* // *lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلغانلىقتىن پېئىلغا ئايلاندى. «اَرْ تَقارْ كِزْلادِ *ər tavar kizlədi* —— ئادەم مال يوشۇردى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «كِزْ *kiz* —— يوشۇرۇن» بولۇپ، بۇمۇ ئىسىمدۇر.

مەنقۇس بولغان سۆزلەر «بُلِتْ قَرْلادِ *bulït karladï* —— بۇلۇتتىن قار ياغدى»، «قُغُشْ يَغْلادِ *koɣux yaɣladï* —— قېيىشنى ياغلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئەسلى « قارْ *kar* —— قار »، « ياغْ *yaɣ* —— ياغ » دۇر. بۇ پېئىللاردا يېنىكلىتىش ئۇچۇن، ھەرپى ئىللەت چۈشۈرۈلگەن.

---

[1] كېيىنكى مىسالدا «ر - *r*» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ساكىنلىق، كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك، مەستەردە ساكىنلىق كەلگەن، يەنى بىر - بىرىگە ماس كەلمىگەن. شۇڭا، ئاخىرقى جۈملە «بۇ يەردە ماس كەلمىگەن» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ھەرپى ئىللەت بولمىغان ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن پېئىل ياسىغاندا، ئىسىم ئاخىرىغا بىر «ا – ئەلىف» قوشۇشلا كۇپايە قىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملاردا «la // lə لا»نى قوشۇشنىڭ ھاجىتى يوق. مەسىلەن: «چاقماق» مەنىسىدىكى «يَشِنْ yaxïn» سۆزىدىن پېئىل ياساش ئۈچۈن، ئاخىرىغا بىر «ا – ئەلىف» قوشۇپ، «يَشِنْ يَشْنادِي yaxïn yaxnadï — چاقماق چاقتى» دېيىلىدۇ. «قِسْراقْ قُلْنادِي kïsrak kulnadï// III 435 — بايتال قۇلۇنلىدى»، «قِسْراقْ يِلْنادِي kïsrak yəlnədi — بايتال يېلىنلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىسالىلاردىكى ئىسىملاردا ھەرپى ئىللەت بولمىغىنى ئۈچۈن، بىرلا «ا – ئەلىف» ئارتتۇرۇش يېتەرلىك بولدى: «ل – l» قوشماي، بىرلا «ا – ئەلىف» قوشۇش بىلەن سۆز تولۇق پېئىلغا ئايلاندى.

تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت بولمىغان تۆت ھەرپلىك ساپ ئىسىملارمۇ بۇ بابقا كىرىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاخىرىدىكى ھەرپ چۈشۈرۈلۈپ، سۆز ئۈچ ھەرپلىككە ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا بىر «ا – ئەلىف» قوشۇلۇپ، تۆت ھەرپلىك پېئىلغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇمشاق نەرسە «يُمْشاقْ yumxak» دېيىلىدۇ. بىر نەرسە يۇمشىغان ھامان «يُمْشادِي yumxadï» دېيىلىدۇ[1]. «اُلْ اَنكَرْ سُوزْ يَسْتادِي ol aŋar søz yastadï — ئۇ ئۇنىڭغا سۆز دارتمىلىدى» جۈملىسىدىكى «يَسْتادِي yastadï» سۆزىمۇ شۇنداق. يۆلىنىش ئۈچۈن ياستۇق قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// III 436 بۇنىڭ ئەسلى «يَسْتُقْ yastuk — ياستۇق»دۇر. «سُوقْ بُلْغادِي suv buloqadï — سۇنى بۇلغىدى» جۈملىسىدىكى «بُلْغادِي buloqadï — بۇلغىدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «بُلْغايُقْ[2] buloqak»دۇر. بۇ ئىسىملاردىن «ق – q» چۈشۈرۈلگەن، ئاندىن «ا – ئەلىف»// 584 قوشۇلۇپ، پېئىلغا ئايلانغان ياكى بۇ ئىسىملار ئەسلىدە پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىملاردۇر. مېنىڭ قارىشىمچە، ئەڭ توغرىسى شۇ. چۈنكى، ئىسىملار پېئىللاردىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوذْتِي suzti — تۆكۈردى» ۋە «سِذْتِي sizti — سىيدى» پېئىللىرىدىن

---

[1] يازما نۇسخىدا «يُمْشادِي» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسى « لانَ الشَيءَ » دەپ ئېلىنغان. بۇنداق بولغاندا، تۈركىي ئىبارە « يُمْشادِي نانكْ yumxadï nəŋ — نەرسە يۇمشىدى » بولۇشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « بُلْغايُقْ » شەكلىدە يېزىلغان. يۇقىرىدىكى مىسالغا قارىغاندا، توغرىسى «بُلْغاقْ» بولۇشى كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدە « buloqak » دەپ ئالدۇق.

«ق – q»، «ك – k» قوشۇلۇش بىلەن «سُۇذُقْ sužuq — تۆكۈرۈك» ۋە «سِۇذُكْ sižük — سۈيدۈك» ئىسىملىرى ياسالغان. «اَتْ بِشْدِي at pïxdi — ئەت (گۆش) پىشتى» جۈملىسىدىكى «بِشْدِي pïxdi — پىشتى» سۆزىمۇ شۇنداق. «بِشِغْ اَتْ pïxïoq at — پىششىق گۆش» جۈملىسىدىكى «بِشِغْ pïxïoq» سۆزىمۇ «بِشْدِي pïxdï» پەيىلىدىن ياسالغان. بۇ ئەرەب ۋە تۈرك تىللىرىدىكى بىر ئارتۇقچىلىقتۇر. باشقا تىللاردا مۇنداق ئارتۇقچىلىق يوق.

437 III

ئىككىنچى خىل ئەھۋال پەيىلىنىڭ باشقا مەنىدە كەلمەي، ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدە كېلىشىدۇر. «اَرْ يِغاجْ اِرْغادِي ar yïoqaq ïroqadï — ئادەم دەرەخ ئىرغىتتى»، «اَرْ يِغْلادِي ar yïoqladï — ئادەم يىغلىدى»، «اَرْ اِيشْقا اُغْرادِي ar ïxka ooqradï — ئادەم ئىشقا يۆنەلدى» جۈملىلىرىدىكى پەيىللارغا ئوخشاش.

ئەرەب تىلىدىكى مۇقائىلە بابىغا ئوخشاش ئىشنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكىدا بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پەيىل ياساش ئۇچۇن، سۆز ئاخىرىدىكى ھەرپى ئىللەت چۇشۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «ش – x» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ اِرْغَشْدى ol mənïŋ birlə yïoqaq ïroqaxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن دەرەخ ئىرغاڭلىتىشتى». بۇ پەيىل ياردەملىشىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. «كِشِي بَرْجا يِغْلَشِدِي kixi barqa yïoqlaxdï — كىشىلەر ھەممىسى يىغلاشتى»مۇ شۇنداق. سۆزلەرنىڭ ھەممىسى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

قىلمايدىغان بىرەر ئىشنى ئىشلىگۈچى قىلدىغانداڭ كۆرۈنگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان پەيىل شەكلى سۆز//ئاخىرىدىكى ھەرپى ئىللەت چۇشۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «مْسِنْ msïn // msin» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ سَنكا اُغْرَمْسِنْدِي ol saŋa ooqramsïndï — ئۇ ساڭا باردىغاندەك بولۇپ كۆرۈندى، ھەقىقەتتە بارماقچى ئەمەس ئىدى»، «اُلْ يُكْ يُكْلَمْسِنْدِي ol yük yükləmsindi — ئۇ يۈك يۆكلەيدىغاندەك بولۇپ كۆرۈندى، ئەمەلىيەتتە يۆكلىمەكچى ئەمەس ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

438 III

بۇ قائىدىلەردىن باشقىسىنى سالىم بۆلۈمىدە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ھەممە سۆزلەر مۇشۇ قائىدىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ.

fəiladi فَعِيلادي، fəuladi فَعُولادي، fəaladi فَعالادي
585 شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى//

تَبـــــالادي tapaladï تاپا قىلدى، تاپا - تەنە قىلدى. اُلْ اَنِ تَبـــــالادي *ol anï tapaladï* — ئۇ ئۇنى تاۋالادى، يەنى ئۇنىڭغا تاپا - تەنە قىلدى (تَبالارْ - تَبالاماقْ *tapalar - tapalamak*).

تُبُـــولادي töpüladi بېشىغا ئۇردى. اُلْ يَغـــيِنِ تُبُـــولادي//439 III *ol yaqïnï töpüladi* — ئۇ دۇشمەننىڭ بېشىغا ئۇردى (تُبُولارْ _ تُبُولاماكْ *töpülar - töpüləmak*).

سُبيلادي subïladï ئۇزارتتى، ئىتتىكلەتتى سُبيلادي نانكْنِ *subïladï nəŋni* — نەرسىنى ئۇزارتتى، يەنى تۇم نەرسىنى ئۇزارتتى ۋە ئۇچىنى ئىتتىكلەتتى (سُـــبيلارْ - سُبيلاماقْ *subïlar- subïlamak*).

جَتيلادي qatïladï چارتلىدى، قارسىلدىدى. بَرْكا جَتيلادي *bərgə qatïladï* — قامچا قارسىلدىدى. ھەرقانداق نەرسە قامچىنىڭ قارسىلدىغىنىغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَتيلارْ - جَتيلاماقْ *qatïlar - qatïlamak*).

سَتُولادي satuladï ۋالاقلىدى. اُلْ تَلِمْ سَتُولادي *ol təlim satuladï* — ئۇ تولا ۋالاقلىدى، يەنى بىھۇدە گەپلەرنى جىق قىلدى (سَتُولارْ - سَتُولاماقْ *satular - satulamak*).

سَـــــجُولادي saquladï چۇچىلىدى، چۇچا بېكىتتى. اُلْ سُـــــقْلُقْ سَـــــجُولادي *ol suvluk saquladï* — ئۇ لۆڭگە چۇچىلىدى، يەنى لۆڭگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە چۇچا بېكىتتى (سَجُولارْ - سَجُولاماقْ *saqular - saqulamak*).

قَجالادي kaqaladï قاچىلىدى. اُلْ نانكْنِ قَجـالادي//440 III *ol nəŋni kaqaladï* — ئۇ نەرسىنى قاچىلىدى (قَجالارْ - قَجالاماقْ *kaqalar - kaqalamak*). ئەسلى «قاجـالادي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈرۈلگەن.

قِجيلادي kïqïladï قىچقىلىدى ~ غىدىقلىدى. اُلْ مَنِ قِجيلادي *ol məni kïqïladï* — ئۇ مېنى غىدىقلىدى. بۇ ئادەمنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن، قولتۇقىنى ۋە تاپىنىنى غىدىقلاشتۇر (قِجيلارْ - قِجيلاماقْ *kïqïlar - kïqïlamak*).

قَرالادِي k,araladï قارايتتى، قارا قىلدى. اُلْ قَرالادِي نىڭنِي *ol k,araladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قارايتتى (قَرالارْ – قَرالاماقْ *k,aralar - k,aralamak*).

قَرِيلادِي k,arïladï گەزلىدى، ئۆلچىدى. اُلْ يِيرِكْ قَرِيلادِي *ol yəŋig k,arïladï* — ئۇ يەرنى ئۆلچىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِيلادِي k,arïladï قېرى ھېسابلىدى. اُلْ اَرِكْ قَرِيلادِي *ol ərig k,arïladï* — ئۇ ئادەمنى قېرى دېدى، قېرى دەپ ھېسابلىدى (قَرِيلارْ – قَرِيلاماقْ *k,arïlar - k,arïlamak*).

قَرالادِي k,araladï چىچتى. اِتْ قَرالادِي *it k,araladï* — ئىت چىچتى.

قَرِيلادِي k,arïladï ئۇچۇردى. تُبِي قارِغْ قَرِيلادِي *tüpi k,arïoŋ k,arïladï* 441 III — شامال قارنى ۋىژىلدىتىپ ئۇچۇردى (قَرِيلارْ – قَرِيلاماقْ *k,arïlar - k,arïlamak*).

جُغِيلادِي quoŋïladï چۇرقىرىدى. اَرْ جُغِيلادِي *ər quoŋïladï* — ئادەم چۇرقىرىدى، ۋارقىرىدى (جُغِيلارْ – جُغِيلاماقْ *quoŋïlar - quoŋïlamak*). بۇ سۆزدە بەزىدە «ج – *q*» ھەرپى فەتھەلىك قىلىنىپ، «جَغِيلادِي *qaoŋïladï*» مۇ دېيىلىدۇ.

جَغِيلادِي qaoŋïladï شارقىرىدى. سُوقْ جَغِيلادِي *suv qaoŋïladï* — سۇ شارقىرىدى. «ژَغِيلادِي *zaoŋïladï*»، «شَغِيلادِي *xaoŋïladï*» مۇ دېيىلىدۇ (شَغِيلارْ – شَغِيلاماقْ *xaoŋïlar - xaoŋïlamak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَتُنْ سِينِي جُغِيلادِي — *k,atun sïnï quoŋïladï*

تَنكُتْ باكِنْ يَغِيلادِي — *taŋut bəgin yaoŋïladï*

قَنِي اَقِبْ ژَغِيلادِي — *k,anï ak,ïp zaoŋïladï*

بُيُنْ سُوقِنْ قِزِلْ سَغْدِي — *boyun suvïn k,ïzïl saoŋdï* 442 III //

[قاتۇن سىنى چۇرقىرىدى،
تاڭغۇت بېگى (بىلەن) دۇشمەنلەشتى:
قېنى ئېقىپ شارقىرىدى،
بويۇن سۈيىنى قىزىل ساغدى.] 586 //

قاتۇن سىنى (تاڭغۇت بىلەن چىن ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى؛ تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خەلقىنى مەغلۇپ قىلدى. (شېئىردا) مۇشۇ ئەھۋال بايان قىلىنىدۇ: قاتۇن سىنى خەلقى چۇقان - سۇرەن كۆتۈرۈپ، تاڭغۇت خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ بېگى بىلەن دۇشمەنلەشتى، قانلىرى سۇدەك شارقىراپ ئاقتى، بويۇنلىرىدىن قىزىل سۇ سېغىلدى.

سَـــغُولادِي saoquladï كەملىدى. اَرْ بُغْـــدايْ سَـــغُولادِي *ər buoqday saoquladï* —— ئادەم بۇغداي كەملىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَـــغُولارْ - سَـــغُولاماقْ *saoqular - saoqulamaq*).

جِفـــيلادِي qïvïladï بۇزۇلدىدى. كُـــبْ جِفـــيلادِي *küp qïvïladï* —— كۆپ بۇزۇلدىدى. شىرنە بۇزۇلداپ قاينىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِفـــيلارْ — جِفيلامـــاقْ *qïvïlar - qïvïlamaq*).

تُقُولادِي tok,uladï توقۇ بېكىتتى. اَرْ قَـــذشْ تُقُـــولادِي *ər kəžïx tok,uladï* —— ئادەم قېيىشقا توقۇ بېكىتتى (تُقُولارْ - تُقُولاماقْ *tok,ular - tok,ulamak*). III 443 //

تِقـــــيلادِي tïk,ïladï تـــاقىلدىدى. تِقـــــيلادِي نـــــانكْ *nəŋ tïk,ïladï* —— نەرسە تـــاقىلدىدى. بـــۇ ئىشـــنىڭ بېشـــىنىڭ يـــان ياغاچقـــا تەگكـــىنىدەك ئۇيـــۇل نەرسـىنىڭ قـاتتىق نەرسىگە تېگىپ ئاۋاز چىقىرىشىدۇر (تِقـــيلارْ — تِقِيلامـــاقْ *tïk,ïlar - tïk,ïlamak*).[1]

تِكُـــــولادِي təgülədi تـــۇتتى، ئاشـــاتتى، پـــارا بـــەردى. اُلْ مَنكـــــا اَتْ تِكُـــــولادِي *ol maŋa ət təgüləd*i —— ئۇ ماڭا ئەت (گۆش) ئاشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بَكْكا نانىڭ تِكُولادِي *ol bəgkə nəŋ təgüləd*i —— ئۇ بەگكە (بىر) نەرسە پارا بەردى. بۇ سۆز ئالدىنقى سۆزدىن ئېلىنغان (تِكُولارْ - تِكُولاماكْ *təgülər - təgüləmək*).

تِكِيلادِي tikilədi تىكىلدىدى، تىك - تىك قىلدى. تِكـــيلادِي نانـــكْ *tikilədi nəŋ* —— نەرسە تىكىلدىدى (تِكِيلارْ - تِكِيلاماكْ *tikilər - tikiləmək*). III 444 //

تَلُولادِي taluladï تاللىدى، خىللىدى. اُلْ تَلُولادِي نانكْنِي *ol taluladï nəŋni* —— ئۇ بىر نەرسىنى تاللىدى (تَلُولارْ - تَلُولاماقْ *talular - talulamak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. لېكىن، كەينىدىن فەتھە ئۈستىگە بىر تىك سىزىقچە تارتىش ئارقىلىق ئۆچۈرۈلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

تُمىلادى tümilədi تاكراڭلىدى. اَشْياڭْ تُمىلادى *axyək tümilədi* — ئېشەك تاكراڭلىدى. بۇ ئېشەكنىڭ سەكرەپ يۈگۈرۈشىدۇر. بۇ سۆز كۆپىنچە «تُمىلَنْدى *tümiləndi* » شەكلىدە قوللىنىلىدۇ (تُمىلارْ - تُمىلاماڭْ *tümilər - tümiləmək*).

تَمُولادى tamuladï توما ياسىدى. اُلْ سُوقُغْ تَمُولادى *ol suvuoq tamuladï* — ئۇ سۇغا توما ياسىدى (تَمُولارْ - تَمُولاماقْ *tamular - tamulamak*).

بۇ بابتكى مسىللار

يُبىلادى yubïladï ئالدىدى. اُلْ اَنِ يُبىلادى *ol anï yubïladï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكُتْ خانِ يُبىلادى	*taŋut hanï yubïladï*
اُلْمْ بِرْلا تُبُولادى// 445 III	*ɵlüm birlə tɵpülədi*
قَذَشْ لارِ تَبالادى	*qażaxlarï tapaladï*
اُلْمْ كُورُبْ يُزِ اَغْدى	*ɵlüm kɵrüp yüzi aoqdï*

[تاڭغۇت خانى ئالدىدى،
ئۆلۈم بىلەن بېشىغا ئۇردى؛
قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،
ئۆلۈم(نى) كۆرۈپ رەڭگى ئۆچتى.]

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى، ئۆلۈم بىلەن ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى.// 587 يېڭىلگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى، دۇشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ، رەڭگى ئۆچتى. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا (يُبىلارْ - يُبىلاماقْ *yubïlar - yubïlamak*). بۇنى باشقا تۈركىلەر ئاز قوللىنىدۇ ۋە ھېيلە مەنىسىدە «يَبْ يُبْ *yap yup*» دەيدۇ. بۇنىڭدىن پېئىل ياسالمايدۇ.

يَسيلادي yasïladï يېسسىلدى. اُلْ يَسيلادي نانكْنِ *ol yasïladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يېسسىلدى. يەنى بىر// III 446 نەرسىنى سۇپرا ئۈستىدە يېيىلغان خېمىردەك يايدى. اُلْ سُوزُكْ يَسيلادي *ol səzüg yasïladï* — ئۇ سۆزنى ياپتىلماي، ئوچۇق - يورۇق، كەڭ - كۈشادە سۆزلىدى (يَسيلارْ - يَسيلاماقْ *yasïlar - yasïlamaq*).

يَغـــيلادي yaoqïladï دۈشمەنلەشتى، دۈشمەن كۆردى: جەڭ قىلدى، ئۇرۇشتى. اُلْ اَنِ يَغـــيلادي *ol anï yaoqïladï* — ئۇ ئۇنى دۈشمەن كۆردى. اَرْ يَغـــي يَغـــيلادي *ər yaoqï yaoqïladï* — ئادەم دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلدى (يَغـــيلارْ - يَغيلامـــاقْ *yaoqïlar - yaoqïlamaq*).

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

اَيالادي ayaladï چاۋاك چالدى. قِيزْ اَيـــالادي *qïz ayaladï* — قىز چاۋاك چالدى، يەنى قوللىرىنىڭ ئالقىنىنى بىر - بىرىگە ئۇردى (اَيـــالارْ - اَيالامـــاقْ *ayalar - ayalamaq*). بۇ پاساھەتلىك سۆزدۇر.

اُيالادي uyaladï ئۇۋلىدى، ئۇۋا سالدى، چاڭگا سالدى. قُشْ اُيـــالادي *qux uyaladï* — قۇش ئۇۋلىدى// III 447 (اُيالارْ - اُيالاماقْ *uyalar - uyalamaq*).

كُيـــالادي küyələdi كۆيە قاقتى. اَرْ كِـــذِزْ كُيـــالادي *ər kïzïz küyələdi* — ئادەم كىگىزنى قېقىپ كۆيىسىنى تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيـــالارْ - كُيالاماكْ *küyələr - küyələmək*).

بـــۇ بابنـــڭ قائىدىســـى: بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى بابتا سۆزلىگىنىمىزگە ئوخشاشتۇر. بۇ باب بىرقانچە ئەھۋاللاردا قوللىنىلىدۇ:

بىرىنچى، ئەسلى تۆت ھەرپلىك بولغان ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردۇر. ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا «لادي *ladï // lədi*» قوشۇلۇپ پېئىل ياسىلىدۇ ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنغان نەرسە ئۈستىدە بىرەر ئىش قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

«اَرْ تُونْ قَرالادي *ər tonqaraladï* — ئادەم تونىنى قارايتتى»، «يِـيرْ قَـرِيلادي *yər qarïladï* — يەر ئۆلچىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، بىر ئىسىمغا «لادي *ladï // lədi* » قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پېئىل بولۇپ، مەزكۇر خىسلەتنى بايان قىلىنغان نەرسىگە مەنسۇپ قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرِكْ اَقِـيلادي *ol ərig aqïladï* — ئۇ ئادەمنى مەرد ھېسابلىدى» ۋە «اُلْ اَنِ قَـــرِيلادي *ol anï qarïladï* // III 448 — ئۇ ئۇنى قېرى ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرمەي، پېئىلنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِ قِجِـيلادي *ol anï qïqïladï* // III 588 — ئۇ ئۇنى قىچقىلىدى»، «اَشْـــياكْ تُمِـــيلادي *əxyək tümiladï* — ئېشەك تاكرائىلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعادي fəəl'adi شەكلىدە «ع» ھەرپى
ھەر خىل ھەرىكلىك سۆزلەر بابى

تُبُـــتْلادي tübütlədi تۇبـۇت ھېسـابلىدى. اُلْ اَنِ تُبُـــتْلادي *ol anï tübütlədi* —
ئـۇ ئـۇنى تۇبـۇت ھېسـابلىدى. ئـۇلار بـىر تائىپـىدۇر (تُبُـــتْلارْ - تُبُتْلامـــاقْ
tübütlər - tübütləmək).

كِرِتْلادي kiritlədi قۇلۇپلىدى. اُلْ قَبْغْ كِـرِتْلادي *ol kapuq kiritlədi* — ئـۇ قـوۋۇق
(ئىشىك) قۇلۇپلىدى (كِرِتْلارْ - كِرِتْلاماقْ *kiritlər - kiritləmək*).

جَـــنَجْلادي qanaqladï ئـاجىز ھېسـابلىدى، بوشـاق ھېسـابلىدى. اُلْ اَنِ جَـــنَجْلادي
ol anï qanaqladï — ئـۇ ئـۇنى ئـاجىز//ھېسـابلىدى، بوشـاق ھېسـابلىدى 450 III
(جَنَجْلارْ - جَنَجْلاماقْ *qanaqlar - qanaqlamaq*).

قُلَجْـــلادي kˌulaqladï غۇلاچلىدى. اُلْ اُرُقْـــنِ قُلَجْـــلادي *ol urukni kulaqladï* —
ئـۇ ئارغـامچىنى غۇلاچلىدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (قُلَجْـــلارْ — قُلَجْلامـــاقْ
kulaqlar - kulaqlamak).

قِلِجْـــــلادي kˌïlïqladï قىلىچلىدى، قىلىچ بىلـەن چاپـتى. اُلْ اَنِ قِلِجْـــــلادي
ol anï kïlïqladï — ئـۇ ئـۇنى قىلىچلىدى (قِلِجْـــــلارْ - قِلِجْلامـــــاقْ
kïlïqlar - kïlïqlamak).

قَمِجْلادي kˌamïqladï چۆمۈچ بىلەن ئۈستى. اُلْ مُونُكْ قَمِجْلادي *ol münüg kamïqladï* —
ئـۇ شورپـىنى چـۆمۈچ بىلـەن ئۈسـتى (قَمِجْـــــلارْ — قَمِجْلامـــــاقْ
kamïqlar - kamïqlamak).

بَغِرْلادي baqïrladï بېغىرىغا ئۇردى: تۇزىدى. اُلْ اَنِ بَغِـــرْلادي *ol anï baqïrladï* — ئـۇ
ئـۇنىڭ بېغىرىغا ئۇردى. اُلْ ياسِنْ بَغِـــرْلادي *ol yasïn baqïrladï* — ئـۇ يايىنـىڭ
دەستـىسـىنى تۇزىدى (بَغِرْلارْ - بَغِرْلاماقْ *baqïrlar - baqïrlamak*). 451 III//

جَغِرْلادِي qaoɣïrladï شەربەت قىلدى. اُلْ اُزُمْنِي جَغِرْلادِي ol üzümni qaoɣïrladï — ئۇ ئۈزۈمنى شەربەت قىلدى (جَغِرْلارْ – جَغِرْلاماقْ qaoɣïrlar - qaoɣïrlamak). بىر - كىم شەربەت ئىچسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جِغِرْلادِي qïoɣïrladï چىغىر يول پەيدا قىلدى. يِيرِكْ جِغِرْلادِي yəɣïg qïoɣïrladï — (ئۇ) يەردە چىغىر يول پەيدا قىلىپ ماڭدى. يەر يۈزىنى قار قاپلىغاندا بىر - كىم پۇتى بىلەن يول ئاچسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِغِرْلارْ – جِغِرْلاماقْ qïoɣïrlar - qïoɣïrlamak).

سِغِرْلادِي sïoqïrladï سىيىر ھېسابلىدى، ئىنەك ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي سِغِرْلادِي ol anï sïoqïrladï — ئۇ ئۇنى سىيىر ھېسابلىدى، سىيىر قاتاردا كۆردى (سِغِرْلارْ – سِغِرْلاماقْ sïoqïrlar - sïoqïrlamak).

بُكُرْلادِي bəgürlədi بۆرىكىگە ئۇردى. اُلْ اَنِي بُكُرْلادِي ol anï bəgürlədi — ئۇ ئۇنىڭ بۆرىكىگە ئۇردى ۋە يەنە اُلْ يَغِينِي بُكُرْلادِي ol yaoɣïnï bəgürlədi — ئۇ دۇشمەن سېپىگە ئۇدۇلدىن بارماي، ئوڭدىن ياكى سولدىن كىرىپ يەڭدى، ياندىن ئۇردى (بُكُرْلارْ – بُكُرْلاماكْ bəgürlər - bəgürləmək III 452 // 589).

تَرَسْلادِي tarasladï تىرپىرەن قىلىۋەتتى، توزۇتۇۋەتتى. اَلْبْ جَرِكْ تَرَسْلادِي alp qərik tarasladï — باتۇر ئەسكەرلەرنى تىرپىرەن قىلىۋەتتى. جَغْرِي قازِغْ تَرَسْلادِي qaoɣrï kəzïoɣ tarasladï — لاچىن غاز (توپى)نى تىرپىرەن قىلىۋەتتى. ھەرقانداق كىشى ئۆز كۈچى بىلەن بىر نەرسىنى تارقىتىپ توزۇتۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرَسْلارْ – تَرَسْلاماقْ taraslar - taraslamak).

تَرُسْلادِي tarusladï تورۇسنى ياپتى. اُلْ اَڤِنْ تَرُسْلادِي ol əvin tarusladï — ئۇ ئۆيىنىڭ تورۇسنى ياپتى (تَرُسْلارْ – تَرُسْلاماقْ taruslar - taruslamak).

قُرُتْسادِي k,urutsadï قۇرۇتسىردى، قۇرۇت يېگۈسى كەلدى. اَرْ قُرُتْسادِي ər kurutsadï — ئادەم قۇرۇتسىردى (قُرُتْسارْ – قُرُتْساماقْ kurutsar - kurutsamak).

بَغِرْسادِي baoɣïrsadï بېغىرسىردى، بېغىر يېگۈسى كەلدى. اَرْ بَغِرْسادِي ər baoɣïrsadï — ئادەم بېغىرسىردى // (بَغِرْسارْ – بَغِرْساماقْ baoɣïrsar - baoɣïrsamak III 453).

كَذُرْسادي kəžürsədi كىيدۇرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا تُون كَذُرْسادي *ol maŋa ton kəžürsədi* — ئۇنىڭ ماڭا تون كىيدۇرگۈسى كەلدى (كَذُرْسارْ - كَذُرْساماكْ *kəžürsər - kəžürsəmək*).

تَتِغْسادي tatïoɣsadï تاتلىقسىرىدى، تاتلىق (نەرسە) يېگۈسى كەلدى. اَرْ تَتِغْسادي *ər tatïoɣsadï* — ئادەم تاتلىقسىرىدى (تَتِغْسارْ - تَتِغْساماقْ *tatïoɣsar - tatïoɣsamak*).

سَتِغْسادي satïoɣsadï ساتقۇسى كەلدى. اَرْ اَتِنْ سَتِغْسادي *ər atïn satïoɣsadï* — ئادەم ئېتىنى ساتقىلى قوپتى، ساتقۇسى كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَڤِنْ بَرْقِنْ سَتِغْسادي *əvin barkïn satïoɣsadï*

يُلُغْ بِيرِبْ يَرِغْسادي *yuluoɣ bərip yazïoɣsadï*

تِرِكْ اَرْسا تُرُغْسادي *tirig ərsə turuoɣsadï*

اَنكَرْ ساڤِنجْ كُنِي تُغْدي// *aŋar sakïnq küni tuoɣdï* 454 III

[ئۆي - جايىنى ساتماقچى بولدى،

تۆلەم بېرىپ قۇتۇلماقچى بولدى:

تىرىك بولۇپ تۇرغۇسى كەلدى،

ئۇنىڭغا قايغۇ كۈنى تۇغدى.]

دۇشمەن جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۆي - جايىنى ساتماقچى بولدى؛ ئۇ تىرىك قېلىشنى ئارزۇ قىلدى، ئۇنىڭ بېشىغا قايغۇلۇق كۈنلەر كەلدى (سَتِغْسارْ - سَتِغْساماقْ *satïoɣsar - satïoɣsamak*).

بَرِغْسادي barïoɣsadï بارغۇسى كەلدى. اُلْ اَڤْكا بَرِغْسادي *ol əvgə barïoɣsadï* — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِغْسارْ - بَرِغْساماقْ *barïoɣsar - barïoɣsamak*).

تُرُغْسادي turuoɣsadï تۇرغۇسى كەلدى. اُلْ مُنْدا تُرُغْسادي *ol munda turuoɣsadï* — ئۇنىڭ مۇندا (بۇ يەردە) تۇرغۇسى كەلدى (تُرُغْسارْ - تُرُغْساماقْ *turuoɣsar - turuoɣsamak*).// 455 III

قُرُغْسِيدِي k‚uruoqsïdï قۇرۇغلى تۇردى[1] (قُرُغْسِيرْ – قُرُغْسِيماقْ *k‚uruoqsïr - kuruoqsïmak‚*). شۇنىڭ ئۈچۈن، مەيدىگە «قُرُغْساقْ *k‚uruoqsak‚*» دەپ نام بېرىلگەن: چۈنكى ئۇ سائەتمۇسائەت قۇرۇپ، تاماق يېيىش ئىستىكىنى قوزغايدۇ.

بَلِقْسَادِي balïk‚sadï بېلىقسىرىدى، بېلىق يېگۈسى كەلدى. اَرْ بَلِقْسَادِي *ar balïk‚sadï* — ئادەم بېلىقسىرىدى (بَلِقْسَارْ – بَلِقْسَاماقْ *balïk‚sar - balïk‚samak‚*).

بِلِكْسَادِي biligsədi ئەقىل تاپقۇسى كەلدى. اُغْلانْ بِلِكْسَادِي *oqlan biligsədi* — بالىنىڭ ئەقىل تاپقۇسى كەلدى (بِلِكْسَارْ – بِلِكْسَاماكْ *biligsər - biligsəmək*).

بَرِكْسَادِي bərigsədi بەرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكَا[590] // تَوارْ بَرِكْسَادِي *ol maŋa tawar bərigsədi* — ئۇنىڭ ماڭا مال بەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِكْسَارْ – بَرِكْسَاماكْ *bərigsər - bərigsəmək*). III 456 //

كُرُكْسَادِي kərügsədi كۆرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنِ كُرُكْسَادِي *ol məni kərügsədi* — ئۇنىڭ مېنى كۆرگۈسى كەلدى (كُرُكْسَارْ – كُرُكْسَاماكْ *kərügsər - kərügsəmək*).

كِرِكْسَادِي kirigsədi كىرگۈسى كەلدى. اُلْ اَڤْكَا كِرِكْسَادِي *ol əvgə kirigsədi* — ئۇنىڭ ئۆيگە كىرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكْسَارْ – كِرِكْسَاماكْ *kirigsər - kirigsəmək*).

كَلِكْسَادِي kəligsədi كەلگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكَا كَلِكْسَادِي *ol maŋa kəligsədi* — ئۇنىڭ ماڭا كەلگۈسى كەلدى (كَلِكْسَارْ – كَلِكْسَاماكْ *kəligsər - kəligsəmək*).

بَغِشْلادِي baoïxladï بېغىشلىدى. اُلْ مَنكَا اَتْ بَغِشْلادِي *ol maŋa at baoïxladï* — ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَغِشْلارْ – بَغِشْلاماقْ *baoïxlar - baoïxlamak‚*).

---

[1] ئەرەبچىسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە «نائكْ قُرُغْسِيدِي» دېگەن جۇملىدىكى «نائكْ *naŋ*» سۆزى چۈشۈپ قالغان.

تَقُشْلادِي tavuxladï تۇش بەردى، شەپە بەردى. تَقُشْلادِي نانىڭ *tavuxladï nəŋ* — نەرسە شەپە بەردى (تَقُشْلارْ – تَقُشْلاماقْ *tavuxlar - tavuxlamak*).

سُرُشْلادِي suruxladï چۈرۈش قىلدى، پۈچۈلدى. اُلْ تَرِغْ سُرُشْلادِي *ol tarïoŋ suruxladï* — ئۇ بۇغداي چۈرۈش قىلدى (سُرُشْلارْ – سُرُشْلاماقْ *suruxlar - suruxlamak*). 457 III //

قَذِشْلادِي kˌażïxladï قېيىش قىلدى. اُلْ كُونُكْ قَذِشْلادِي *ol kønüg kˌażïxladï* — ئۇ كۆننى قېيىش قىلىپ تىلدى (قَذِشْلارْ – قَذِشْلاماقْ *kˌażïxlar - kˌażïxlamak*).

قَرِشْلادِي kˌarïxladï غېرىچلىدى. اُلْ بَرْجِنْ قَرِشْلادِي *ol barqïn kˌarïxladï* — ئۇ يىپەك رەخت غېرىچلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرِشْلارْ – قَرِشْلاماقْ *kˌarïxlar - kˌarïxlamak*).

بِشِغْلادِي pïxïoqladï پىشىشقىلدى، پىشۇردى. اُلْ اَتْ بِشِغْلادِي *ol ət pïxïoqladï* — ئۇ ئەت (گۆش) پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِشِغْلارْ – بِشِغْلاماقْ *pïxïoqlar - pïxïoqlamak*).

سَتِغْلادِي satïoqladï سودا قىلدۇشتى، سېتىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا سَتِغْلادِي *ol anïŋ birlə satïoqladï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىشتى (سَتِغْلارْ – سَتِغْلاماقْ *satïoqlar - satïoqlamak*). توغرىسى «سَتِغْلَشْدِي *satïoqlaxdï*» دۇر. 458 III ئىككىلىسى قوللىنىلىدۇ. //

سَرِغْلادِي sarïoqladï سارغايتتى، سېرىق قىلدى. اُلْ تُونِنْ سَرِغْلادِي *ol tonïn sarïoqladï* — ئۇ تونىنى سارغايتتى، سېرىق قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِغْلارْ – سَرِغْلاماقْ *sarïoqlar - sarïoqlamak*).

قِذِغْلادِي kˌïžïoqladï قىيىقلىدى ~ جىيەكلىدى. اُلْ بُرْكْ قِذِغْلادِي *ol børk kˌïžïoqladï* — ئۇ بۆكنى جىيەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِذِغْلارْ – قِذِغْلاماقْ *kˌïžïoqlar - kˌïžïoqlamak*).

قُرِغْلادِي kˌurïoqladï قۇرۇقدىدى. قُرِغْلادِي نانكْنِ *kˌurïoqladï nəŋni* — بىر نەرسىنى قۇرۇقدىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئىشلىتىپ قۇرۇقدىدى (قُرِغْلارْ – قُرِغْلاماقْ *kˌurïoqlar - kˌurïoqlamak*).

قَسِغْلادِي qasïoqladï جاۋغىيىغا ئوردى. اُلْ قُلنْ قَسِغْلادِي *ol kulïn kasïoqladï* — ئۇ قولىنىڭ جاۋغىيىغا ئوردى (قَسِغْلارْ - قَسِغْلاماقْ *kasïoqlar - kasïoqlamak*)[1]. // III 459

بُتَقْلادِي putak¸ladï پوتىدى. اُلْ يِغاجغْ بُتَقْلادِي *ol yïoqaqïoq putak¸ladï* — ئۇ ياغاچنى پوتىدى، يەنى ياغاچنىڭ پوتاقلىرىنى كەستى (بُتَقْلارْ - بُتَقْلاماقْ *putaklar - putaklamak*)[2]. توغرىسى «بُتِيدِي *putidï*»دۇر.

تُتُقْلادِي tutuk¸ladï توتقۇزدى، پىچتى، ئاختا قىلدى، ئاختا دەپ ھېسابلىدى. // اُلْ اُغْلىنْ 591 تُتُقْلادِي *ol oqlïn tutuk¸ladï* — ئۇ ئوغلىنى ئاختا قىلدى ياكى ئۇنى ئاختا دېدى (تُتُقْلارْ - تُتُقْلاماقْ *tutuklar - tutuklamak*).

بَشَقْلادِي baxak¸ladï باشاق بېكىتتى. اُلْ سُنكُو بَشَقْلادِي *ol sünü baxak¸ladï* — ئۇ نەيزىگە باشاق (تۆمۇر ئۇچ) بېكىتتى (بَشَقْلارْ - بَشَقْلاماقْ *baxaklar - baxaklamak*).

تُرُقْلادِي turuk¸ladï ئورۇقلاتتى. اُلْ اَتِغْ تُرُقْلادِي // *ol atïoq turuk¸ladï* — ئۇ ئاتنى ئورۇقلاتتى؛ ئاتنى ئورۇق ھېسابلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُقْلارْ - تُرُقْلاماقْ *turuklar - turuklamak*). III 460

جِبِقْلادِي qïbïk¸ladï چۈشقىلدى، چۈشۈق بىلەن ئوردى. اُلْ اَتنْ جِبِقْلادِي *ol atïn qïbïk¸ladï* — ئۇ ئېتنى چۈشقىلدى (جِبِقْلارْ - جِبِقْلاماقْ *qïbïklar - qïbïklamak*).

جَرُقْلادِي qaruk¸ladï چورۇق كىيدى. اُلْ اَذاقنْ جَرُقْلادِي *ol ażakïn qaruk¸ladï* — ئۇ پۇتىغا چورۇق كىيدى (جَرُقْلارْ - جَرُقْلاماقْ *qaruklar - qaruklamak*)[3].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «قَسِغْلادِي، قَسِغْلارْ — قَسِغْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ «قَسِغْ *kasïoq* — جاۋغاي» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «بُتَقْلادِي، بُتَقْلارْ - بُتَقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ئاپتور يازما نۇسخا 189- بەتتە بۇ سۆزنىڭ ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ يەردە فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «جَرُقْلادِي، جَرُقْلارْ - جَرُقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ «دۇئان»نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا زەممىلىك يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، زەممە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

«جَرُقْ *qaruk* — چارۇق» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَبَقْلادِي *k,apak,ladï* قىزىلىقىنى ئالدى. اَرْ قِيزِغْ قَبَقْلادِي *ər kïziɣ kapakladï* — ئادەم قىزىنىڭ قىزىلىقىنى ئالدى (قَبَقْلارْ – قَبَقْلاماقْ *kapaklar - kapaklamak*). III 461 //

قُجَقْلادِي *k,uqak,ladï* قۇچاقلىدى. اُلْ بَرْجِنْ قُجَقْلادِي *ol barqïn kuqakladï* — ئۇ يىپەك رەخت قۇچاقلىدى① (قُجَقْلارْ – قُجَقْلاماقْ *kuqaklar - kuqaklamak*).

قَرَقْلادِي *k,arak,ladï* بۇلىدى، تالىدى. اُلْ تَوارِغْ قَرَقْلادِي *ol tawarïɣ karakladï* — ئۇ يول توسۇپ مال بۇلىدى (قَرَقْلارْ – قَرَقْلاماقْ *karaklar - karaklamak*). ياغمىچە.

قَشُقْلادِي *k,axuk,ladï* قوشۇقلاپ يېدى، قوشۇق بىلەن يېدى. اُلْ بالِغْ قَشُقْلادِي *ol balïɣ kaxukladï* — ئۇ بال (ھەسەل)نى قوشۇقلاپ يېدى (قَشُقْلارْ – قَشُقْلاماقْ *kaxuklar - kaxuklamak*)② III 462 //.

قُلَقْلادِي *k,ulak,ladï* قۇلىقىغا ئۇردى. اُلْ اُغْلِنْ قُلَقْلادِي *ol oɣlïn kulakladï* — ئۇ ئوغلىنىڭ قۇلىقىغا ئۇردى (قُلَقْلارْ – قُلَقْلاماقْ *kulaklar - kulaklamak*).

قُمُقْلادِي *k,umuk,ladï* تېزەكلىدى. اَتْ قُمُقْلادِي *at kumukladï* — ئات تېزەكلىدى. «قُمُقْ *kumuk* — قۇمۇق» قەبىلىسىدىن ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ بىر ئادەمنىڭ ئىسمىدۇر (قُمُقْلارْ – قُمُقْلاماقْ *kumuklar - kumuklamak*).

قُنُقْلادِي *k,onuk,ladï* مېھمان قىلدى. بَكْ مَنِي قُنُقْلادِي *bəg məni konukladï* — بەگ مېنى مېھمان قىلدى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق (قُنُقْلارْ – قُنُقْلاماقْ *konuklar - konuklamak*).

ئوغۇزلاردىن باشقىلارنىڭ تىلىدا بۇ سۆز بىر كىمنىڭ ئۆي ئىگىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماستىن، شۇ ئۆيدە قونۇش مەنسىدۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ جۈملە ئەرەبچە «اَیْ اَنَّهُ تَأَ بَّطَ الشَّیَ — ئۇ نەرسە قۇچاقلىدى» دەپ يېزىلغان. بىز تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستنى ئاساس قىلدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «قَشُقْلادِي، قَشُقْلارْ – قَشُقْلاماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. «دىۋان»دا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى كۆپ ئورۇنلاردا زەممىلىك كەلگەن، بىز بۇ يەردە زەممە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

يَغي بَكْدِنْ اُذُقْلادي *yaoɣï bəgdin uzukladï*

كُرُبْ سُونِ اَذِقْلادي// III 463 *kərüp süni azïkladï*

اُلُمْ اَنِ قُنُقْلادي *ölüm anï konukladï*

اَغِزْ اِجْرا اَغُو سَغْدي *aoɣïz iqrə aoɣu saoɣdï*

[دۇشمەن بەگدىن مۇگدەپ قالدى،
قوشۇننى كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى:
ئۆلۈم ئۇنى مېھمان قىلدى،
ئاغزى ئىچىگە ئوغا سالدى.]

بەگ كەلگەندە دۇشمەن مۇگدەپ قالدى، ئاندىن بەگنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، ھودۇقتى:// 592 ئۇنى ئۆلۈم مېھمان قىلدى، ئۆلۈم ئۇنىڭ ئاغزىغا ئوغا ساغدى، ئۇ شۇنىڭ بىلەن ئۆلدى.

بِجَكْلادي piqəklədi پىچاقلىدى، پىچاق بىلەن ئۇردى. اُلْ اَنِ بِجَكْلادي *ol anï piqəklədi* — ئۇ ئۇنى پىچاقلىدى، پىچاق بىلەن ئۇردى (بِجَكْلارْ - بِجَكْلاماكْ *piqəklər - piqəkləmək*). // III 464

بَدُكْلادي bədüklədi بۇيۇكلىدى، ئۇلۇغلىدى، چوڭ كۆردى. اُلْ مَنِ بَدُكْلادي *ol məni bədüklədi* — ئۇ مېنى چوڭ كۆردى (بَدُكْلارْ — بَدُكْلاماكْ *bədüklər - bədükləmək*).

بَلَكْلادي bələklədi بۆلەك بەردى، سوۋغا بەردى. اُلْ مَنكا بَلَكْلادي *ol maŋa bələklədi* — ئۇ ماڭا سوۋغا بەردى (بَلَكْلارْ - بَلَكْلاماكْ *bələklər - bələkləmək*).

تَزَكْلادي təzəklədi تېزەكلىدى. اَتْ تَزَكْلادي *at təzəklədi* — ئات تېزەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَزَكْلارْ - تَزَكْلاماكْ *təzəklər - təzəkləmək*).

تَزِكْلادي təziklədi تاجىك (پارس) ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَزِكْلادي *ol anï təziklədi* — ئۇ ئۇنى تاجىك ھېسابلىدى، پارس قاتاردا كۆردى (تَزِكْلارْ - تَزِكْلاماكْ *təziklər - təzikləmək*).

تَشُكْلادي təxüklədi ئاچ كۆز ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَشُكْلادي *ol anï təxüklədi* — ئۇ

ئۇنى ئاچ كۆز هېسابلىدى (تَشُكْلارْ – تَشُكْلاماكْ *təxüklər - təxükləmək*) III 465 //.

جُرَكْلادِي qərəklədi توقاچ قىلدى. اُلْ اُونُغْ جُرَكْلادِي *ol unuoq qərəklədi* — ئۇ ئۇننى توقاچ قىلدى (جُرَكْلارْ – جُرَكْلاماكْ *qərəklər - qərəkləmək*).

كَرَكْلادِي kərəklədi كېرەك قىلدى، ئاختۇردى، ئىزدىدى ~ ئىزلىدى. اُلْ اَنِي كَرَكْلادِي *ol anï kərəklədi* — ئۇ ئۇنى كېرەك قىلدى، يەنى ئۇنى ئىزدىدى (كَرَكْلارْ – كَرَكْلاماكْ *kərəklər - kərəkləmək*).

كُرُكْلادِي kərüklədi كۆرۈكلىدى. اُلْ اُوتُغْ كُرُكْلادِي *ol otuoq kərüklədi* — ئۇ ئوتنى كۆرۈكلىدى، يەنى ئوتنى كۆرۈك بىلەن پۈۋدىدى (كُرُكْلارْ – كُرُكْلاماكْ *kərüklər - kərükləmək*).

كُجُكْلادِي kəqüklədi ساغرىسىغا ئۇردى. اُلْ اُغْلِنْ كُجُكْلادِي *ol oqlïn kəqüklədi* — ئۇ ئوغلىنىڭ ساغرىسىغا ئۇردى (كُجُكْلارْ – كُجُكْلاماكْ *kəqüklər - kəqükləmək*).

كِجِكْلادِي kiqiklədi كىچىك هېسابلىدى. اُلْ اَنِي كِجِكْلادِي *ol anï kiqiklədi* — ئۇ ئۇنى كىچىك هېسابلىدى (كِجِكْلارْ – كِجِكْلاماكْ *kiqiklər - kiqikləmək*).

تُرُمْلادِي turumladï بويلىدى. اُلْ سُوقُغْ تُرُمْلادِي *ol suvuq turumladï* III 466 // — ئۇ سۇنى بويلىدى، يەنى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بويى بىلەن ئۆلچىدى (تُرُمْلارْ – تُرُمْلاماقْ *turumlar - turumlamak*).

تَرِمْلادِي tarïmladï: اُلْ اُكُزْنِي تَرِمْلادِي *ol øgüzni tarïmladï* — ئۇ دەريانىڭ بۆلۈنۈپ ئاققان يېرىدىن ئۆتتى (تَرِمْلارْ – تَرِمْلاماقْ *tarïmlar - tarïmlamak*). بۇ پاتقاقلىقتىن قېچىش ئۈچۈندۇر.

بُتُنْلادِي pütünlədi هەقىقىتىنى تەكشۈردى. اُلْ سُوزُكْ بُتُنْلادِي *ol søzüg pütünlədi* — ئۇ سۆزنىڭ هەقىقىتىنى تەكشۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُتُنْلارْ – بُتُنْلاماكْ *pütünlər - pütünləmək*).

بُرُنْلادِي burunladï بۇرنىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي بُرُنْلادِي *ol anï burunladï* — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىغا ئۇردى (بُرُنْلارْ – بُرُنْلاماقْ *burunlar - burunlamak*).

تَبَنْلادِي tapanladï تاپانلىدى، تاپان بىلەن تەپتى. تَوى تَبَنْلادِي *təwəy tapanladï* — تۆگە تاپان بىلەن تەپتى (تَبَنْلارْ – تَبَنْلاماقْ *tapanlar - tapanlamak*). // 467 III

سَبَنْلادِي sapanladï ساپان سالدى. اُلْ يِرِكْ سَبَنْلادِي *ol yərig sapanladï* — ئۇ يەرگە ساپان سالدى (سَبَنْلارْ – سَبَنْلاماقْ *sapanlar - sapanlamak*).

بۇ بابتكى مسواللار

يَغِرْلادِي yaoqïrladï يېغىرىنى ساقايتتى. اُلْ اَتِنْ يَغِرْلادِي *ol atïn yaoqïrladï* — ئۇ//ئېتىنىڭ يېغىرىنى ساقايتتى. «ئۇ ئاتنى يېغىر قىلدى» دېيىلمەكچى بولسا، «اُلْ اَتِغْ يَغْرِتّي *ol atïoq yaoqrittï*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «كەمبەغەللەشتى»نى «تَرِبَ»، «باي بولدى»نى «اَثْرَبَ»؛ «زۇلۇم سالدى»نى «قَسَطَ»، «ئادىللىق قىلدى»نى «اَقْسَطَ» دېگەنگە ئوخشاش (يَغِرْلارْ – يَغِرْلاماقْ *yaoqïrlar - yaoqïrlamak*). 593

يَقُزْلادِي yavuzladï ياۋۇز دەپ ھېسابلىدى، يامان دەپ ھېسابلىدى. اُلْ يَقُزْلادِي نانكْنِي *ol yavuzladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يامان دەپ ھېسابلىدى (يَقُزْلارْ – يَقُزْلاماقْ *yavuzlar - yavuzlamak*).

يَزُقْلادِي yazuqladï ئەيىبلىدى، جازاغا تارتتى. بَكْ اَنِ// يَزُقْلادِي *bəg anï yazuqladï* — بەگ ئۇنى جازاغا تارتتى، يەنى جىنايىتى ئۈچۈن قولغا ئالدى (يَزُقْلارْ – يَزُقْلاماقْ *yazuqlar - yazuqlamak*). 468 III

يِتِكْلادِي yitiklədi ئىز - دېرىكىنى قىلدى. اُلْ اَتْ يِتِكْلادِي *ol at yitiklədi* — ئۇ يىتكەن ئاتنى ئىزدىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يِتِكْلارْ – يِتِكْلامَكْ *yitiklər - yitikləmək*).

يَرِمْلادِي yarïmladï يېرىملىدى. اُلْ يُولُغْ يَرِمْلادِي *ol yoluoq yarïmladï* — ئۇ يولنى يېرىملىدى، يەنى يولنىڭ يېرىمىنى باستى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يَرِمْلارْ – يَرِمْلاماقْ *yarïmlar - yarïmlamak*).

يَلِمْـــــــلادِي yəlimlədi يېلىملىدى، يەملىدى، چاپلىدى. اُلْ اُقْ يَلِمْـــــــلادِي *ol ok yəlimlədi* — ئۇ ئوق يېلىملىدى، يەنى ئوققا پەي چاپلىدى.

يلملادِي yəlimlədi چارلىدى. اُلْ يُولُغْ يلملادِي *ol yoluq yəlimlədi* — ئۇ يولنى چارلىدى، يەنى ئۇ يولدا دۈشمەننىڭ پىستىرمىسى ياكى چارلىغۇچىسى بار - يوقلۇقىنى بىلىش// 469 III ئۈچۈن ئەسكەرنىڭ ئالدىدا ماڭىدى (يلملار - يلملاماك *yəlimlər - yəlimləmək*).

يَغْرِنْلادِي yaoqrïnladï تاغىقىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي يَغْرِنْلادِي *ol anï yaoqrïnladï* — ئۇ ئۇنىڭ تاغىقىغا ئۇردى (يَغْرِنْلارْ - يَغْرِنْلاماقْ *yaoqrïnlar - yaoqrïnlamaq*).

قائىدە

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «مَـــنِي اَغِـــرْلا *mənï aoqïrla* — مېنى ئىززەت قىل»، «مَنكا اَتْ بَغِشْـــلا *manja at baoqïxla* — ماڭا ئات بېغىشلا» دېگەن جۈملىلەردىكى «اَغِـــرْلا *aoqïrla* »، «بَغِشْـــلا *baoqïxla* »لارغا ئوخشاش.

تۈرلۈك پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى، پېئىلدىن ياسالغان سۈپەتلەر، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن ياسىلىدۇ. ھەممە بابلار ئۈچۈن قائىدە بىردۇر. بۇ بابتىن مەجھۇل پېئىل ياساش ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە بىر «ل - *l*» قوشۇلىدۇ، بۇ چاغدا پېئىلدا ئىككى «ل - *l*» پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَغِرْلَلْـــدِي *ər aoqïrlaldï* — ئادەم ئىززەت قىلىندى» ۋە «اَتْ بَغِشْـــلَلْدِي *at baoqïxlaldï* — ئات سوۋغا قىلىندى» دېگەنگە ئوخشاش.// 470 III 594 بۇ پېئىللاردا «ل - *l*»نىڭ ئورنىغا «ن - *n*»نى قويۇپ، «اَتْ بَغِشْـــلَنْدِي *at baoqïxlandï* — ئات سوۋغا قىلىندى»، «اَرْ اَغِرْلَنْدِي *ər aoqïrlandï* — ئادەم ئىززەت قىلىندى» شەكلىدە قوللانسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، بىرىنچى شەكلى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ئىشنىڭ ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا بېجىرىلگىنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىلغا «ش - *x*» قوشۇپ ياساش قائىدىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانىدى.

بۇ باب ئالته تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى، پېئىل ھەرپى ئىللەتسىز ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان بولىدۇ. مەسىلەن: «قَبُغْ كِرِتْلادِي *qapuq kiritladi* — ئىشىكنى قۇلۇپلىدى». ئەسلى «كِرِتْ *kirit* — ئاچقۇچ» بولۇپ، بۇنىڭغا «لادِي *ladi* » قوشۇلۇپ پېئىل ياسالغان. «اُلْ اَنِي قَسِغْلادِي *ol anï qasïqladï* — ئۇ ئۇنىڭ جاۋغىيىغا ئۇردى». «قَسِغْ *qasïq* — جاۋغاي» دېمەكتۇر. بۇنىڭغا «لادِي *ladï* » قوشۇلۇپ پېئىل ياسالغان. ھەربىر مەنىنى ئىپادىلەشتە بۇ باب مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىككىنچى، بايان قىلىنغان سۆز، ئۇنىڭ ئادەم ئىسمى ياكى باشقا سۆز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر نەرسە قاتاردا ھېسابلانغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:// 471 III «اُلْ اَنِي اُغُزْلادِي *ol anï oquzladï* — ئۇ ئۇنى ئوغۇز ھېسابلىدى»، «اُلْ اَنِي جِكِلّادِي *ol anï qigilladi* — ئۇ ئۇنى چىگىل ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك بىر ئادەم ھەرقانداق بىر نەرسىگە نىسبەت قىلىنىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي سَرَنْلادِي *ol anï saranladï* — ئۇ ئۇنى بېخىل ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق. «ظَلَّمْتَهُ فَسَّقْتَهُ»نىڭ مەنىسى «سەن ئۇنى زالىمغا ۋە پىخسىققا ئوخشاتتىڭ» دېمەكتۇر.

ئۈچىنچىسى، بايان قىلىنغان ئەزاغا ئۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي قَرِنْلادِي *ol anï qarïnladï* — ئۇ ئۇنىڭ قارنىغا ئۇردى»، «اُلْ اَنِي بُكُرْلادِي *ol anï bøgürladi* — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىگە ئۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھال تۈركىي تىللارنىڭ ئالاھىدە چوڭ پەزىلىتىدۇر. بۇ تىل خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش ئەرەب تىلى بىلەن مۇسابىقىدە تەڭ يۈرەلەيدۇ. ئەرەبچىدىمۇ ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «ياناپاش» مەنىسىدىكى «فخذ» ئىسىمدىن پېئىل ياساپ، «فَخَّذَهُ — يانپىشىغا ئۇردى» دېيىلىدۇ. «رَأَّسَهُ — بېشىغا ئۇردى»// 472 III»، «مَثَّنَهُ — دوۋسۇنىغا ئۇردى» ۋە «جَلَّدَهُ — تېرىسىگە ئۇردى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تۈركىي تىللاردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئىسمىدىن پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «تُوشْ *tox* — تۆش» دېگەن ئىسمىدىن ياسالغان «تُوشْلادِي *toxladi* — تۆشىگە ئۇردى» پېئىلىغا ئوخشاش.// 595

پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى بايان قىلىنغان قورال بىلەن ئىشلىگەنلىكىنى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِ قِلِجْلادِي *ol anï kïlïqladï* — ئۇ ئۇنى قىلىچلىدى، قىلىچ بىلەن چاپتى»، «اُلْ اَتِغْ جِبِقْلادِي *ol atïoq qïbïkladï* — ئۇ ئاتنى چۈشقىلىدى، چۈشۈق بىلەن ئۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بەشىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئۆز جىنسىدىن ئايرىلىپ چىققانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بامُقْ اُرُغْلادِي *pamuk uruoladï* — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى»، «تَلُولادِي نانكْنِ *taluladï nəŋni* — نەرسىنى (ئۆز جىنسىدىن) تاللىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئالتىنچى، مۇشۇ بابنىڭ ئەسلىي شەكلى بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەنىلەردىن ھېچبىرى ئىپادە قىلىنمايدۇ. مەسىلەن: // 473 III «اُلْ مَنكا اَتْ بَغشْلادِي *ol maŋa at baoïxladï* — ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى (سوۋغا قىلدى)»، «تَنكْرِي مَنِ اَغِرْلادِي *təŋri məni aoïrladï* — تەڭرى مېنى ئەزىزلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن قالسا شۇنى بىلگىنكى، ھەرقانداق ئىسىمدىن پېئىل ياساشنىڭ قائىدىسى ئومۇمىي بولسىمۇ، ھەممىلا ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىۋەرمەيدۇ. «پىندىق» مەنىسىدىكى «قُسُقْ *kosïk*» سۆزىدىن «قُسُقْلادِي *kosïkladï*» شەكلىدە پېئىل ياسىغىلى بولمايدۇ. ئەمما، «قَشُقْ *kaxuk* — قوشۇق» سۆزىدىن «قَشُقْلادِي *kaxukladï* — قوشۇق بىلەن يېدى» شەكلىدە پېئىل ياسىغىلى بولىدۇ. «اُلْ مَنِ قُنُقْلادِي *ol məni konukladï* — ئۇ مېنى مېھمان قىلدى» دېگىلى بولسىمۇ، ئەمما «ئات قوناق يېدى» دېگەن مەنىدە «اَتْ قُنَقْلادِي *at konakladï*» دېگىلى بولمايدۇ. «قُنَقْ *konak* — قوناق»، «قُنُقْ *konuk* — مېھمان» سۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇچ ھەرپلىك بولسىمۇ، بۇلارنىڭ بىرىدىن پېئىل ياسىغىلى بولىدۇ، يەنە بىرىدىن پېئىل ياسىغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىر كىم بۇ ئىسىملاردىن باشقىلارغا قىياس قىلىپ پېئىل ياساپ قوللانسا، ئۇنىڭغا يول قويسا بولىدۇ، بۇمۇ خاتا // 474 III بولمايدۇ، ئۇمۇ يوللۇق.

بۇ باب بىلەن «ن – *n*»لىق پېئىللار بابى ئاخىرىدىكى پەرقنى يۇقىرىدا سۆزلەپ

ئۆتتۇق.// «ن – n» لىق پىئىللار ھەربىر تىنىڭ ئىشلىگۈچى بىلەن چېگرىلىنىدىغانلىقىنى، ئىشلىگۈچىنىڭ ئىشنى ئۆزى قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ بابتىكى پىئىللارغا كەلسەك، ھەربىر ئىشلىگۈچىدىن باشقىغا ئۆتىدۇ.

ئالدىنقى پىئىل تۈرىنىڭ مىسالى: «اَرْ اَتُكْلَنْدِي *ər ətükləndi* — ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى»، «يِغاجْ اَرُكْلَنْدِي *yïoqaq ərükləndi* — دەرەخ ئۆرۈكلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ باب ئەرەبچىدىكى «اِنْفِعَالْ» بابىغا توغرا كېلىدۇ. «ل – *l*» لىق پىئىللار بابىغا كەلسەك (مەن بۇنىڭدا «لادِي *ladï // ladi* » قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان پىئىلنى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن)، بۇ باب ئەرەبچىدىكى «تَفْعِيلْ» بابىغا توغرا كېلىپ، دائىم ئۆتۈملۈك بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اُتْ كُرُكْلادِي *ol ot kərükladi* — ئۇ ئوت كۆرۈكلىدى، يەنى ئوتنى كۆرۈك بىلەن پۈۋدىدى»، «اُلْ قَپُغْ كِرِتْلادِي *ol qapuq kiritladi* — ئۇ ئىشىك قۇلۇپلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// 475 III

ئىشلىگۈچى بايان قىلىنغان ئىسىم بىلەن بىللىلىكنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلسا، «ن – *n*» لىق پىئىل بابلىرىنىڭ ھەممىسىدىن شۇ مەنىدە پىئىل ياسىشى مۇمكىن. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. بۇ پىئىللار شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە، ئۇ پىئىللاردىكى ھەرپى لىن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اُذْقَلَدِمْ *mən uzïkladïm* — مەن مۇگدىدىم»، «سَنْ اُذْقَلَدِنكْ *sən uzïkladïŋ* — سەن مۇگدىدىڭ»، «اُذْقَلَدِي *uzïkladï* — مۇگدىدى» دېگەنگە ئوخشاش. باشقا پىئىللارمۇ شۇنىڭغا قاراپ ياسىلىۋېرىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا.

تۆت ھەرپلىك پىئىللار ئىچىدە بىر ئورۇندا ئارقىمۇ ئارقا ئىككى ساكىن كەلگەن پىئىللار تېپىلمايدۇ. چۈنكى، بۇنداق پىئىللارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى تىل ئۈچى ھەرپلىرى بىلەن بىللە كېلىدۇ. ئۇ مەنە بۇ يەردە بولمايدۇ. مەسىلەن: «اَرْمَكُورْدِي *ərməgürdi* — ھۇرۇنلاشتى»، «اَرْمَكُورارْ *ərməgürər* — ھۇرۇنلىشار»، «اَرْمَكُورْمَاكْ *ərməgürmək* — ھۇرۇنلاشماق» دېگەنگە ئوخشاش پىئىللار «و – ۋاۋ» چۈشۈرۈلۈپ «اَرْمَكُرْدِي *ərməgürdi* » شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىپ قالمايدۇ، بۇنى ياخشى بىلۈۋېلىڭلار.// 476 III

فَعَلْعَلادِي① fə'lə'lədi شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تَقْغاجْلادِي tavoqaqladï تاۋغاچ ھېسابلىدى، ماچىنلىق ھېسابلىدى، ماچىنلىق دېدى. اُلْ اَنِي تَقْغـاجْلادِي *ol anï tavoqaqladï* —— ئۇ ئۇنى تاۋغاچ ھېسابلىدى، يەنى ماچىنلىق دېدى (تَقْغَجْلارْ – تَقْغَجْلاماقْ *tavoqaqlar - tavoqaqlamak*).597//

سُرْقُجْلادِي surkˌuqladï سۈرغۈچلىدى. اُلْ بِجاكْ سُرْقُجْلادِي *ol piqək surkˌuqladï* —— ئۇ پىچاقنى سۈرغۈچلىدى، يەنى ئۇ پىچاقنىڭ دەستىسىنى سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن يەملىدى (سُرْقُجْلارْ – سُرْقُجْلاماقْ *surkˌuqlar - surkˌuqlamak*).III 477//

قَلْبُزْلادِي kˌalbuzladï قوۋۇزلاپ يۇتتى. اُلْ قَلْبُزْلادِي نـانكْنِي *ol kˌalbuzladï nəŋni* —— ئۇ بىر نەرسىنى قوۋۇزلاپ يۇتتى (قَلْبُزْلارْ – قَلْبُزْلاماقْ *kˌalbuzlar - kˌalbuzlamak*).

قِرْتِشْلادِي kˌirtïxladï قىرتىشلىدى، قىردى، سىلىقلاشتۇردى. اُلْ سَـغْرِينِ قِرْتِشْـلادِي *ol saoqrïnï kˌirtïxladï* —— ئۇ ساغرىنى قىرتىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْتِشْلارْ – قِرْتِشْلاماقْ *kˌirtïxlar - kˌirtïxlamak*).

بُغْمَقْلَلْـدِي booqmakˌladï بوغماقلىدى، تۇگمىلىدى. كُنكَلْـكْ بُغْمَقْلَلْـدِي *kөŋlək booqmakˌladï* —— كۆڭلەك تۇگمىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغْمَقْلُنورْ – بُغْمَقْلَنْماقْ *booqmakˌlar - booqmakˌlamak*).② III 478//

تَمْغَقْـلادِي tamoqakˌladï تامىقىغا ئۇردى، گېلىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي تَمْغَقْـلادِي *ol anï tamoqakˌladï* —— ئۇ ئۇنىڭ تامىقىغا ئۇردى (تَمْغَقْـلارْ – تَمْغَقْلامـاقْ *tamoqakˌlar - tamoqakˌlamak*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «فَعَلْعَلادِي» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىز مىسالغا ئېلىنغان سۆزلەرنىڭ ۋەزنىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «*fə'lə'lədi*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «بُغْمَقْلَلْـدِي» شەكلىدە، كەلگۈسى زامانى «بُغْمَقْلُـورْ»، مەستىرى «بُغْمَقْلَنْمـاقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ باب مەجھۇل پېئىللار بابى ئەمەس. شۇڭا، بىز بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچە مەنىسى ھەم باش ۋە ئاخىرىدىكى پېئىللارنىڭ يېزىلىش شەكلىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىسىنى «*booqmakˌladï، booqmakˌlar، booqmakˌlamak*» دەپ ئالدۇق.

قَـــرْلُقْلادِي k,arluk,ladï قارلـوْق هېسـابلـدى، قارلـوْق دېـدى. اُلْ اَنِ قَـــرْلُقْلادِي *ol anï k,arluk,ladï* —— ئـوْ ئـوْنى قارلـوْق هېسـابلـدى، قارلـوْق دېـدى. ئـوْلار تـوْركـمەنلەرنىڭ بىر قىسمىدۇر (قَرْلُقْلارْ – قَرْلُقْلاماقْ *k,arluk,lar - k,arluk,lamak*).

قِفْجـــاقْلادِي k,ïvqak,ladï قىپچاق هېسـابلـدى، قىپچاق دېـدى. اُلْ اَنِ قِفْجـــاقْلادِي *ol anï k,ïvqak,ladï* —— ئـوْ ئـوْنى قىپـچاق هېسـابلـدى، قىپـچاق دېـدى (قِفْجاقْلارْ – قِفْجاقْلاماقْ *k,ïvqak,lar - k,ïvqak,lamak*).

قُلْـتُقْلادِي k,oltuk,ladï قولتوْقلـدى. اُلْ اُتُنـــكْ قُلْـتُقْلادِي *ol otuŋ k,oltuk,ladï* —— ئـوْ ئوتوْن قولتوْقلـدى. قولتوْقىغا ئوْرسـمـوْ شـوْنداق دېيـلـدوْ (قُلْتُقْلارْ – قُلْتُقْلامـــاقْ *k,oltuk,lar - k,oltuk,lamak*). III 479 //

بوْ بابتىكى باشقا بىر تـوْر

كُرْبالادِي kərpələdi كـوْرپه ئوت يېدى. اَتْ كُرْبالادِي *at kərpələdi* —— ئات كـوْرپه ئـوت (يوْمـران ئوت) يېدى (كُرْبالارْ – كُرْبالاماكْ *kərpələr - kərpələmək*).

تُرْتالادِي burtaladï[1]: اُلْ بُرْكْ تُرْتالادِي *ol bərk burtaladï* —— ئوْ بوْككه ئالـتوْن قاداقلارنى بېكـتـتى. باشقـلاردىـمـوْ شـوْنداق (تُرْتالارْ – تُرْتالاماكْ *burtalar - burtalamak*)[2].

قِفْتُولادِي k,ïvtuladï قايچـلـدى. اُلْ قِفْتُولادِي بُـــوزُكْ *ol k,ïvtuladï bəzüg* —— ئـوْ بـوْزنى قايچـلـدى. قايچـا بـلـەن باشـقا نەرسـلەرنى قىرقـسـمـوْ شـوْنداق دېيـلـدوْ// III 480 (قِفْتُولارْ – قِفْتُولاماقْ *k,ïvtular - k,ïvtulamak*).

كِرْتُـــــولادِي kirtülədi تەسـتـقلـدى، راسـتقا چـقـاردى. اُلْ اَنِ كِرْتُـــــولادِي *ol anï kirtülədi* —— ئوْ ئوْنى تەستـقلـدى، يەنى ئوْنىڭ سـوْزىنى راسـتقا چـقاردى

---

[1] يازما نوْسخىدا بـوْ پېئـلـنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» بىلـەن كەلگەن. بىز بـوْ پېئـلـنىڭ يازمـا نوْسخا 210 – بەتتە ئوْتكەن «بُرْتا *burta* —— زەر ۋەرەق» سوْزىدىن ياسالغـنـنى نەزەردە تـوْتوْپ، بىرىنچى ھەرپـنى «ب – *b*» بىلەن ئالدوْق.

[2] يازمـا نوْسـخىدا بـوْ پـېئـلـنىڭ مەسـتـرى ئـاۋۋال «ك – *k*» بىلـەن يېـزىلىپ، كېـيـىن «ق – *k*»غـا ئوْزگەرتىلگەن. بىز ئوْزگەرتىلگەن شەكلىنى ئاساس قىلىپ، مەستـرىنى «ق – *k*» بىلەن ئالدوْق.

(كِرْتُولارْ - كِرْتُولاماكْ kirtülər - kirtüləmək).

تَنْجُولادي tanquladï چاينىدى. اَرْ اَتْماكْ تَنْجُولادي ər ətmək tanquladï — ئادەم نان چاينىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنْجُولارْ - تَنْجُولاماقْ tanqular - tanqulamak).

قَمْجِيلادي k¸amqïladï قامچىلىدى. اُلْ اَتِنْ قَمْجِيلادي ol atïn k¸amqïladï — ئۇ ئېتىنى قامچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَمْجِيلارْ - قَمْجِيلاماقْ k¸amqïlar - k¸amqïlamak).

بُكْدالادي bøgdələdi خەنجەرلىدى، خەنجەر سالدى. اُلْ اَنِ بُكْدالادي ol anï bøgdələdi — ئۇ ئۇنىڭغا خەنجەر سالدى (بُكْدالارْ - بُكْدالاماكْ bøgdələr - bøgdələmək).

سَغْرِيلادي saoqrïladï ساغرى قىلدى. اُلْ كُونُكْ سَغْرِيلادي ol køniig saoqrïladï — 598 // ئۇ كۆننى (سىلىقلاشتۇرۇپ) // 481 III ساغرى قىلدى (سَغْرِيلارْ — سَغْرِيلاماقْ saoqrïlar - saoqrïlamak).

تَمْغالادي tamoqaladï تامغىلىدى. اُلْ بِتِكْ تَمْغالادي ol bitik tamoqaladï — ئۇ خەت تامغىلىدى، يەنى خەتكە خانىنىڭ تامغىسىنى باستى (تَمْغالارْ - تَمْغالاماقْ tamoqalar - tamoqalamak).

سُرْكِيلادي sürkilədi سۈردى، قوغلىدى. اِتْ كَيِكْنِي سُرْكِيلادي it kəyikni sürkilədi — ئىت كېيىكنى سۈردى، يەنى ئىت كېيىكنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ، ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن قوغلىدى. بىر كىم ھەرقانداق بىر نەرسىنى قوغلىسا، ئارقىسىغا چۈشسە ۋە ھۇجۇم قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُرْكَلارْ — سُرْكَلاماكْ sürkələr - sürkələmək)[1].

سِرْكالادي sirkələdi سىركىنى تازىلىدى: سىركىلىدى. اُلْ اُغْلَنْ باشِنْ سِرْكالادي ol oqlan baxïn sirkələdi — ئۇ بالىسىنىڭ بېشىنى سىركىدىن تازىلىدى.

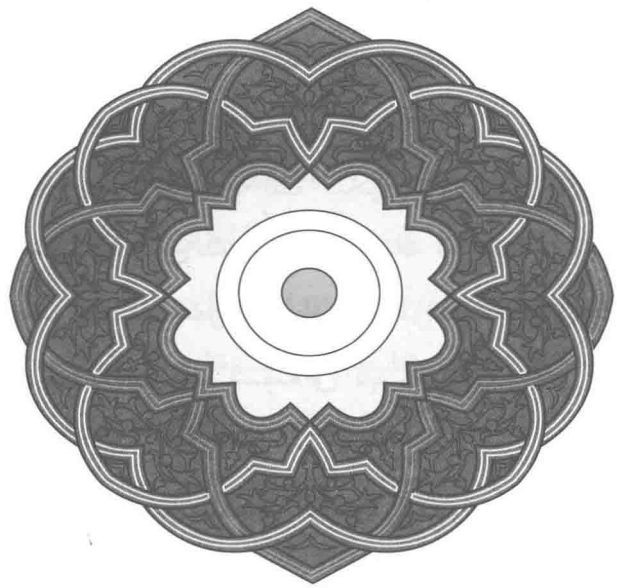
[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە فەتھىلىك يېزىلغان، ئۆتكەن زامان شەكلى بولسا كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

482 III
ئۇ سۇنى سىركىلىدى، يەنى سۇغا سىركە ئارىلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِىرْكالارْ - سِىرْكالاماكْ *sirkələr - sirkələmək*).

ئۇ بابنىڭ قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنىدەك، شۇنىڭغا قىياس قىلىنسا بولىدۇ.

قَرْمالادِي k,armaladï قارمىدى، قامالىدى، تالىدى. اُلْ قَرْمالادِي نانكْنِي *ol karmaladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قامالىدى، تالىدى (قَرْمالارْ - قَرْمالاماقْ *karmalar - karmalamak*).

483 III
تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

غۇننىلىكلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، غۇننە ئىككى خىل: « ج ـ j» لىق ۋە « ك ـ g » لىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇلارنىڭ ھەربىرى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى سۆز ئوتتۇرىدا، بىر قىسمى سۆز ئاخىردا كېلىدۇ.

مۇھىملىرىنى تۆۋەندە سۆزلەيمىز.

بُنْكْ bəŋ مۆڭ، كالانپاي. بُنْكْ كِشِي *bəŋ kixi* — مۆڭ كىشى. بۇ سۆز «شَبَنْكْ *xəbəŋ* — تۆمۇر ھاسا» دېگەن سۆزدىن قىسقارغان.

بُنكْ boŋ بوڭ. بُنكْ اَتّي *boŋ ətti* — بوڭ قىلدى. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋاز.// III 484

بَنكْ baŋ پاڭ، ۋاڭ. اُغْلانْ بَنكْ سِغْتادِي *oƣlan baŋ sïƣtadï* — بالا پاڭشىدە يىغلىدى.

تَنكْ təŋ تەڭ، باراۋەر. «تَنــكْ تُــوشْ *təŋ tux* — تەڭتۇش» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تنكْ təŋ ئىمكان، پۇرسەت، جاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَنكْسِزْدا تَكِرْمانْ تُرْغُرْسا يَرَغْسِزْدا يارْ بَرِيرْ

təŋsizdə təgirmən turoƣursa yaraoƣsïzda yar barïr

599

ناباب جايغا تۇگمەن قۇرسا،//كۇتمىگەندە يار كېتەر.

بىر كىم تۇگمەننى ئۆز ئورنىغا ئەمەس، ناباب جايغا قۇرۇپ قويسا، كۇتۇلمىگەن جايدىن يار ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى ئۆز پەيتىدە قىلمىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَنكْ taŋ (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەلگەك. ئارغۇچە.

تَنكْ taŋ تاڭسۇق، تاك قالارلىق، ئاجايىپ. تَنكْ نانكْ *taŋ nəŋ* — ئاجايىپ نەرسە. «تانكْ كُرْدُمْ *taŋ kərdüm* — تاك كۆردۇم، تاك قالارلىق نەرسە كۆردۇم» دېگەن ئىبارە مۇشۇنىڭدىن ئىلىنغان.

تَنكْ taŋ تاك، سەھەر ۋاقتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكْ اَتا يُرْتَلمْ	*taŋ ata yortalïm*
بُذْرُجْ قَنِنْ اِرْتَلمْ // III 485	*bużraq ḳanïn irtəlim*
بَسْمِلْ بَكِنْ اُرْتَلمْ	*basmïl bəgin ərtəlim*
اَمْدِي يِكِتْ يقلسُونْ	*əmdi yigit yəvilsün*

[تاك ئاتقاندا ماڭايلى،
بۇزراچ قېنىنى ئىستەيلى،
باسمىل بېگىنى ئۆرتەيلى،
ئەمدى يىگىت (لەر) توپلانسۇن.]

تاك ئېتىشى بىلەن يولغا چىقايلى، بۇزراچ (بۇ ياباقۇلاردىن بىر كىشى بولۇپ، ئۆلتۈرۈلگەنىدى)نىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلايلى، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئۆچ ئالايلى؛ باسمىللارنىڭ بېگىنى كۆيدۈرەيلى، ئەمدى يىگىتلەر توپلانسۇن. تَنكْ اَتّي *taŋ atti* — تاك ئاتتى.

تُنكْ toŋ توك (تەقلىد). تُنكْ تُنكْ اَتّي *toŋ toŋ ətti* — توك - توك قىلدى. بۇ ئېغىر بىر نەرسە ئۇيۇل نەرسە ئۇستىگە چۈشكەندە چىققان ئاۋاز.

تُنكْ toŋ پۇتەي. تُنكْ نانكْ *toŋ nəŋ* — پۇتەي نەرسە، // III 486 يەنى ئىچى كاۋاك بولمىغان نەرسە. «پۇتەي قومۇش» «تُنكْ قَمِشْ *toŋ ḳamïx*» دېيىلىدۇ. «بۇ ئىچى كاۋاك بولمىغان قومۇش» دېمەكتۇر.

تُنكْ toŋ توك. ھەرقانداق توڭلاپ قالغان نەرسە. تُنكْ اَتْ *toŋ ət* — توك ئەت (گۆش)،

سوغۇقتا مۇزلاپ قاتقان گۆش. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَنكْ taŋ خارابە. قەدىمكى زامانىدىكى بىنالارنىڭ ئۆرۈلۈپ تۆگەپ، قېلىپ قالغان ئۇلى. مەسىلەن: قەدىمكى خارابىلەرنىڭ ئىزى بار دۆڭلۈكلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

تِنكْ tiŋ دىڭ، تىك. اَرْ تِنكْ تُرْدِي *ər tiŋ turdi* — ئادەم دىڭ تۇردى.

جَنكْ qaŋ چاڭ. چالغۇ ئەسۋابى.

جُنكْ quŋ لوق. جُنكْ اَتْ *quŋ ət* — لوق ئەت، لوق گۆش.

جِنكْ qïŋ زىڭ، غۇڭ. قُلاقِمْ جِنكْ اَتِّي *qulaqïm qïŋ əttï* — قۇلىقىم زىڭ قىلدى، زىڭلىدى. قوڭغۇراق، لېگەن ـ تاۋاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «قُلاقِمْ جِنكْ اَتِّي// *qulaqïm qïŋ əttï*»[III 487]① دېيىلسە ئاۋۋالقىسىدىن پاساھەتلىكرەك بولىدۇ.

جِنكْ qïn چىڭ، لىق، لىقمۇلىق. جِنكْ تُلُو كُولْ *qïŋ tolu kol* — لىق تولغان كۆل، سۇيى لىقمۇلىق كۆل. ھەرقانداق بىر نەرسە ئاخىرقى چېكىگە قەدەر تولسىمۇ «جِنكْ تُلُو *qïŋ tolu*» دېيىلىدۇ.

دَنكْ daŋ داڭ، داڭ ـ دۇڭ. دَنكْ دُنكْ اَتِّي نانكْ *daŋ duŋ əttï nəŋ* — نەرسە داڭ ـ دۇڭ قىلدى، يەنى داڭ ـ دۇڭ قىلغان ئاۋاز چىقاردى. بۇ سۆز «تَنكْ تُنكْ اَتِّي *taŋ tuŋ əttï*»گە ئوخشاش، «تاڭ ـ تۇڭ قىلغان ئاۋاز چىقاردى» دېگەن بولىدۇ.

سَنكْ saŋ مایاق. قُشْ سَنكِي *qux saŋï* — قۇش مايىقى.// 600

سُنكْ soŋ بىر ئادەمنىڭ بالىلىرى، ئەۋلادى.

سُنكْ soŋ كېيىن، ئارقا. سَنْ مَنِكْ سُنكْدا كَلْ // *səŋ mənïŋ soŋda kəl* [III 488] — سەن مېنىڭ كەينىمدىن كەل، مېنى سوغداپ كەل.

سُنكْ soŋ سوڭ. ھەر شەيئى ۋە ھەر ئىشنىڭ ئاخىرى. بُو سُوزْ سُنكِنْدا اَيْغِلْ *bu səz soŋïnda ayoɣïl* — بۇ سۆزنى ئاخىرىدا ئېيتقىن.

سِنكْ siŋ زىڭ، غۇڭ. قُلاقِمْ سِنكْ اَتِّي *qulaqïm siŋ əttï* — قۇلىقىم زىڭ قىلدى، زىڭلىدى. كُمِنْجا سِنكْ اَتِّي *küminqə siŋ əttï* — كۆمۈتا گىڭلىدى. چۈنىنىڭ گىڭلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

① بۇ كېيىنكى جۈملە يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىن كېيىنكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان، مەنە ۋە تەلەپپۇز جەھەتتىن ئالدىنقىسىدىن ھېچقانداق پەرقى يوق. بىزچە ئاپتور مۇشۇ سۆزدىن كېيىنكى يەتتىنچى سۆزگە بېرىلگەن مىسال. يەنى «قُلاقِمْ سِنكْ اَتِّي *qulaqïm siŋ əttï*»نى پاساھەتلىك دەپ كۆرسەتمەكچى بولسا كېرەك.

قَنكْ k,aŋ غاق. قازْ قَنكْ اَتّى *kaz kaŋ ətti* — غاز غاق قىلدى، غاقىلدىدى. بۇ ھەرقانداق نەرسە چىقارغان ئاۋازنىڭ شۇ ئاۋازغا تەقلىد قىلىپ ئاتىلىشىدۇر.

قُنكْ k,uŋ بۇلجۇڭ. قُنكْ اَتْ *kuŋ ət* — بۇلجۇڭ گۆش؛ لوق گۆش.

كُنكْ küŋ كۈڭ. دېدەك.

كِنكْ kəŋ كەڭ. ھەرقانداق كەڭ نەرسە «كِنكْ نانكْ *kəŋ nəŋ*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِنكْ تُونْ اُبْراماسْ كَنكاشْ لِكْ بِلِكْ اَرْتاماسْ
489 III
kəŋ ton upramas kəŋəxliq bilik artamas//
كەڭ تون ئۈپرىماس، كېڭەشلىك ئىش بۇزۇلماس.

كەڭ تون يىرتىلمايدۇ، كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بۇزۇلمايدۇ. بۇ ماقال ئىش قىلغاندا باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىشكە، ئۆز بېشىمچىلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

مَنكْ mən دان، يەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ تُوزَقّا مَنكْ اُجُنْ اِلنُورْ *kux tuzakka məŋ üqün ilinür*
قۇش تۇزاققا يەم ئۈچۈن ئىلىنەر.

بۇ ماقال ئۇزۇق ئىزدەپ، قىيىنچىلىققا ئۇچراپ قالغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

مَنكْ mən مەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِيرِنكْ مَنكا سُوزْكِيا *bəriŋ maŋa sözkiyə*
490 III
مَنكْ لِكْ قَرا تُزْقِيا *məŋlig kara tuzkiya //*
يَلْڤِنْ تتار كُزْكِيا *yəlvin tutar közkiyə*
مُنكُمْ مَنِكْ بِلِنكا[1] *muŋum məniŋ biliŋə*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ شېئىردىكى «سُوزْكِيا»، «كُزْكِيا» سۆزلىرىدىكى «ى- يا» ھەرپىنىڭ ئۈستىگە يەنە بىردىن چېكىت قويۇلغان. بۇ مۇشۇ كىچىكلىتىش قوشۇمچىسىنىڭ «*kiyə*» ۋە «*kinə*» ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

[ماڭا بىر سۆز (ۋەدە) بېرىڭ،
قارا مەڭلىك گۈزەل يۈزلۈكۈم،
كۆزلىرىڭىز (مېنى) سېھىرلىۋالدى،
مۈڭ - زارىمنى بىلىڭا.]

ماڭا ۋەدە قىلىپ سۆز بېرىڭ، ئەي قارا مەڭلىك، سېھىرلىك كۆزلىرى بىلەن ئوۋلايدىغان، تىلى چۈچۈك گۈزەل؛ مېنىڭ ئىشق - مۇھەببەتتىن تارتقان مۇشەققىتىم، مۈڭ - زارىمنى بىلىڭ.

مُنكْ muη ئەقىل. مُنكْ تاغْ *muη taoq* — ئەقىل چىشى. مُنكْ تاغْ اُنْدِي *muη taoq ündi* — ئەقىل چىشى ئۈندى (چىقتى).

مُنكْ muη مۈڭ، مۈڭ - زار. جاپا - مۇشەققەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْكا مُنكْ تَكِيرْ تاغْ سَنكِرِينكا يِيلْ تَكِيرْ

ərgə muη təgir taoq səŋiriŋə yəl təgir

ئادەمگە مۈڭ تېگەر، تاغ تۇمشۇقىغا يەل تېگەر.// 601

تاغ تۇمشۇقىغا يەل تەگكەندەك، ئادەمگە جاپا - مۇشەققەت كېلىدۇ. تاغ تۇمشۇقىدىن يەل ئۆتۈپ كېتىپ، تۇمشۇق ئۆز پېتى قالغانىدەك، جاپا - مۇشەققەتمۇ ئادەمدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. // III 491

مِنكْ miη مىڭ. ساناقتىكى مىڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرِنْ بِيرِنْ مِنكْ بُلُورْ تَما تَما كُلْ بُلُورْ

birin birin miŋ bolur tama tama kəl bolur

بىرلەپ - بىرلەپ مىڭ بولار، تاما - تاما كۆل بولار.

بۇ ماقال ئاز بولسىمۇ بىر نەرسىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

نَنكْ nəη نەرسە. بُو نا نانكْ اُلْ *bu nə nəŋ ol* — بۇ قانداق نەرسە ئۇ.

نَنكْ nəη مال، دۇنيا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْمِشْ تَنِكْ سَقَرْسَنْ *bulmïx nəŋiŋ səvərsən*

اَقْرُنْ اَنكَرْ سَقِنْكِلْ *akrun aŋar səvingil*[1] // 492 III

بَرْمِشْ تَنِكْ سَقِنْما *barmïx nəŋiŋ sakïnma*

اَزْراقْ اَنكَرْ اُكُنْكِل *azrak aŋar oküngil*

[بار مېلىڭنى سۆيەرسەن،

ئاڭا ئاستا سۆيۈنگىن،

كەتكەن مېلىڭغا ئېچىنما،

ئاڭا ئازراق ئۆكۈنگىن.]

قولۇڭدىكى بار مېلىڭنى سۆيسەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال بولۇشقا ئالدىرىما، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆرەڭلەپ كەتمە؛ چۈنكى مال قولۇڭدىن كېتىپ قېلىشى مۇمكىن؛ مال قولۇڭدىن كېتىپ قالسا، ئۇنىڭغا قايغۇرما، ئازراق ئېچىنغىن، چۈنكى قايغۇ - ھەسرەت مېلىڭنى ساق قايتۇرۇپ ئەكېلىپ بېرەلمەيدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

يَنكْ yaŋ ئەندىزە، قېلىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پىچىمى شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆلچىنىپ ياسىلىدۇ. بُرْكْ يَنكِي *bork yaŋï* —— بۆك ئەندىزىسى. بۇ مۇنداق بولىدۇ: قەغەز قانات شەكلىدە ياكى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ كېسىلىدۇ ياكى ئويۇلىدۇ، ياكى لايدىن يۇمىلاق تونۇر//شەكلىدە بىر قېلىپ ياسىلىدۇ، بۆكنىڭ يېپەك رەختى شۇنىڭغا ئۆلچىنىپ كېسىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپىمۇ شۇنداقتۇر. 493 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سَقِنْكِل» شەكلىدە يېزىلغان. لېكىن، بۇ ئورۇندىكى مەنىسىدىن قارىغاندا بۇ سۆز «سَقِنْكِل —— سۆيۈنگىن» بولۇشى كېرەك. شۇڭا، بىز «*səvingil*» دەپ ئالدۇق.

يُنكْ yuŋ ئۆپكىگە چاپلاشقان ئىچ گۆش. بۇنى ئايالالار يەيدۇ، ئەرلەر يېمەيدۇ.

يُنكْ yuŋ يۇك. تۆگە ياكى قوينىڭ يۇڭى.

يُنكْ yuŋ پاختا. ئارغۇچە. ياغما ۋە قارلۇق تىللىرىدىمۇ شۇنداق.

يَنكْ yəŋ يەك. كىيىمنىڭ يېڭى.

يِنكْ yiŋ ماڭقا، پوتلا.

494 III
ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

[ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى]

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنكُتْ taŋut تاڭغۇت. تۇركىلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. ئۇلار نەسلىمىز ئەرەب دېيىشىدۇ.// 602

كِنكُتْ kiŋüt كىڭۈت. ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى بىر شەھەرچىنىڭ نامى.

سُنكُتْ ① siŋüt بەدىلگە بىر نەرسە بېرىلمەيدىغان ۋە قايتۇرۇلمايدىغان سۆزغا. بُو اَتْ مَنكا سُنكُتْ بِيرْدِي *bu at maŋa siŋüt bərdi* — بۇ ئاتنى ماڭا (سۆزغات قىلىپ)بەردى.// 495 III

تُنكُرْ tüŋür خوتۇن تەرەپتىن بولغان تۇغقانلار. بۇلار خوتۇنىنىڭ قېرىنداشلىرى، ئاتا - ئانىلىرى ئوخشاش كىشىلەردۇر.

سَنكِرْ səŋir تاغ تۇمشۇقى، تاغ قاڭشىرى. ھەرقانداق تام قىرىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سِنكِرْ siŋir سىڭىر، پەي.

قُنَكُرْ k,oŋur خىر – خىر، بوغۇق. قُنكُرْ اُونْ *koŋur ün* — بوغۇق ئۈن (ئاۋاز).

قُنكُرْ k,oŋur قوڭۇر. قُنكُرْ قُوىْ *koŋur koy* — قوڭۇر قوي. مۇشۇ رەڭدىكى ھەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِنكِرْ k,iŋir قىڭغىر، ئەلەس. قِنكِرْ اَرْ *kiŋir ər* — ئەلەس ئادەم. ئىككىلا كۆزى ئەلەس ئادەمگە «اِكِي كُوزِي قِنكِرْ *iki kəzi kiŋir*» دېيىلىدۇ.

مُنكَرْ muŋar بۇنىڭغا. مَنْ مُنكَرْ اَيْدِمْ *mən muŋar aydïm* — مەن بۇنىڭغا ئېيتتىم. بۇ كۆز ئالدىدا تۇرغانغا ئىشارەتتۇر.

مِنكَرْ mïŋar بۇلاق. ئوغۇزچە.// 496 III

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سُنكُتْ» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. شۇ دەۋردە بۇ سۆز ھەم «سِنكُتْ *siŋüt*»، ھەم «سُنكُتْ *süŋüt*» دەپ ئوقۇلسا كېرەك.

تَنكِزْ təŋiz دېڭىز.

تُنكُزْ toŋuz توڭگۇز.

تُنكُزْ toŋuz توڭگۇز. ئون ئىككى مۇچەل يىلنىڭ بىرى.

قُنكُزْ k,oŋuz قوڭغۇز، ئوسۇرغاق قوڭغۇز.

كُنكُزْ küŋüz گۈڭ، قىغ. خارابىلەردە سۈيدۈك ۋە مايا‌قلارنىڭ ئارىلىشىپ، چاپلىشىشىدىن هاسىل بولغان ئوغۇت.

مَنكِزْ məŋiz مەڭىز، ئادەمنىڭ مەڭزى. «قِزِلْ مَنكِزْلِكْ kīzīl məŋizlig — قىزىل مەڭزلىك» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئىبارە كۆپىنچە مەڭزنىڭ قىزىللىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

مُنكُزْ müŋüz مۇڭۇز ~ مۇڭگۇز. هەممە هايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزى.

مُنكُزْ müŋüz: مُنكُزْ مُنكُزْ müŋüz müŋüz — مۇڭگۇز ـ مۇڭگۇز. بىر خىل بالىلار ئويۇنى. بۇ مۇنداق بولىدۇ: بالىلار دەريا بويىدا تىزلىنىپ ئولتۇرىدۇ، پۇتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى هۆل قۇم بىلەن تولدۇرۇپ، ئاندىن قوللىرى بىلەن قۇمنى شاپىلاقلايدۇ. ئۇلاردىن بىرى: «مُنكُزْ مُنكُزْ müŋüz müŋüz — مۇڭگۇز ـ مۇڭگۇز» دەيدۇ. باشقىلىرى: «نا مُنكُزْ // nə müŋüz — نېمە مۇڭگۇز؟» دەپ سورايدۇ. بىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مۇڭگۈزلۈك هايۋانلارنى ساناپ كېتىدۇ. قالغانلارمۇ ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى تەكرارلايدۇ. ئاندىن ئۇ شۇ هايۋانلارنىڭ نامى ئارىسىغا تۆگە، ئېشەك قاتارلىق مۇڭگۈزسىز هايۋانلارنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ قويىدۇ. بىرەر بالا ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مۇڭگۈزسىز هايۋانلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ قويسا، ئۇنى سۈغا ئىتتىرىۋېتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُسَكَانْ اُوذْقا تَنكْرِي مُنكُزْ بِيرْماسْ

süsəgən uʒḳa təŋri müŋüz bạrməs

ئۇسكەك ئۈيغا تەڭرى مۇڭگۈز بەرمەس. // 603 497 III

بۇ ماقال كىشىلەرگە زەرەر يەتكۈزىدىغان بىرەر ئىشنى قىلماقچى بولسىمۇ، قىلالمىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

كَنكَسْ kəŋəs تېيىز. كَنكَسْ سُوقْ kəŋəs suv — تېيىز سۇ. ئاسان ئىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُنكِشْ süŋix ئۇرۇشۇش، نەيزىلىشىش، جەڭ قىلىش: ھۇجۇم.

سُنكِشْ süŋix سۈڭىش. ئەرلەر ئىسمى.

كَنكَشْ kəŋəx كېڭەش. ئىشلاردا كېڭىشىش، مەسلىھەتلىشىش.

مَنكِغْ maŋiоq ماڭدام، چامدام. اَنِكْ مَنكِغِي كُورْ *anïŋ maŋïoqï kør* — ئۇنىڭ ماڭدىمىنى كۆر.// 498 III

تَنكُقْ taŋuk, تَنكُقْ taŋuk, چۆگەن ئويۇنىدا توپنى تارتىلغان يىپتىن ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئادەمگە بېرىلىدىغان يىپەك پارچىسى.

تَنكُقْ taŋuk, جەڭدە نەيزىلەرنىڭ ۋە بايراقلارنىڭ ئۇچلىرىغا تاقىلىدىغان يىپەك پارچىسى.

سِنكُقْ siŋuk, سۈنۈق. سِنكُقْ نانِكْ *sïŋuk, nəŋ* — سۈنۈق نەرسە. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى غۇنىنسىز «سِنُقْ *sïnuk*» شەكلىدە قوللىنىدۇ. بۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن، چۈنكى بۇ سۆز «سِنْدِي *sïndï* — سۈندى» پېئىلىدىن ياسالغان. بۇ پېئىلدا «نْكْ – *ŋ*» يوقتۇر.

تَنكِلْ tənil: تَنكِلْ كَيِكْ *təŋil kəyik* — ئالدى پۈتلىرىدا يول - يول سىزىقلار بولغان كېيىك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِنكِلْ qiŋïl: جِنكِلْ جِنكِلْ *qïŋïl qïŋïl* — جىڭگىر - جىڭگىر، جىرىك - جىرىك. يُكُونْ جِنكِلْ جِنكِلْ اَتِي *yügün qïŋïl qïŋïl ətti*// — يۈگەن جىڭگىر - جىڭگىر قىلدى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق تاۋۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. 499 III

سِنكِيلْ siŋil سىڭىل. ئەرلەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى.

كُنكُلْ kəŋül كۆڭۈل، قەلب، زېرەكلىك، ھوشيارلىق. زېرەك ئادەمنى «كُنكُلْ لُكْ اَرْ *kəŋüllüg ər*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْدَنْ يِراسا كُنكُلْ دَنْ يَما يِراڑ

kəzdən yïrasa kəŋüldən yəmə yïrar

كۆزدىن يىراق، كۆڭۈلدىن يىراق.

يەنى دوستلار كۆزدىن يىراقلاشسا، كۆڭۈلدىنمۇ يىراقلىشىدۇ. كُنكْلُنْـــكْ نَتَـــكْ *kəŋlüŋ nətəg* —— كۆڭلۈڭ قانداق.

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

سنكك[1] tənək هاۋا. /// 500 III

سَنكَكْ sənək سۇ ئىچىلىدىغان كوزا، تەشتەك. ئوغۇزچە.

سِنكَكْ siŋək: شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا پاشا، سەھرالىقلارنىڭ تىلىدا چۈشىن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: /// 604

سَنْدا قُبَرْ جَذَنْلارْ	*səndə qopar qažanlar*
قُذْغُو سِنكَكْ يِلَنْلارْ	*qużoqu siŋək yïlanlar*
دُك مِنكْ قُيُو تُمَنْ لارْ	*dük miŋ qoyu təmənlər*[2]
قُذْرُقْ تِكِبْ يُكْرُشُورْ	*qużruq tikip yügrüxür*

[سەندە قوپار چايانلار،

چۈشىن، پاشا، يىلانلار.

مىڭلاپ يىڭنە ــ نەشتەرلەر،

قۇيرۇق تىكىپ يۈگۈرۈشۈر]. /// 501 III

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز ۋە بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز يېزىلغان. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي مۇئاپىق ئىزاھ بەرگەن (تۈركچە نەشرى III توم 366- بەت). بىز بۇ ئىزاھنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزگە «*təŋək*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] «تۆمۈنە» مەنىسىدىكى بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدا «تَمَـــنْ *təmən*» شەكلىدە ئۇچرايدۇ، بۇ يەردە «تُمَنْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «*təmən*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلىنىپ، قىش يازغا مۇنداق دەيدۇ: چايانلار، چۈشەن، پاشا، خەلققە زەرەر يەتكۈزىدىغان ھەرخىل ھاشاراتلار، يىلانلار سەندە ئورنىدىن تۇرىدۇ، ئۇلار قۇيرۇقلىرىنى تىكىپ، خەلققە ھۇجۇم قىلىدۇ.

سُنكُكْ söŋük سۆڭەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذْكُو اَرْ سُنكُوكِي اَرِيرْ اَتِي قَلِيرْ *äžgü ər söŋüki ərir ati kalir*

ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭكى چىرەر، نامى قالار.

ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭكى تۇپراقتا چىرىپ كەتسىمۇ نامى مەڭگۈگە قالىدۇ. بۇ ماقال ئادەملەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر

تُنكُو tuŋu گاس، پاك.

تُنكا toŋa قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان، ئۇ پىلنىڭ كۈشەندىسى. بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مۇشۇ. لېكىن، بۇ سۆز تۈركىلەردە ئەسلىي مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ ئىسىم ھالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تُنكا خانْ *toŋa han* — توڭاخان»، «تُنكا تِكِينْ *toŋa təgin* — توڭا تېگىن»/قاتارلىقلار. تۈركىلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسىياپ «تُنكا اَلْبْ اَرْ *toŋa alp ər*» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم» دېمەكتۇر.

III 502

سُنكُو sünü نەيزە.

سَنكا saŋa ساڭا. سَنكا اَيْدِمْ *saŋa aydim* — ساڭا ئېيتتىم.

سنكى siŋi سىڭىشلىك. بُو اَشْ اُلْ سنكى *bu ax ol siŋi* — بۇ سىڭىشلىك ئاشتۇر.

باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يَنكا yaŋa ياقا، قىرغاق. ۋادىنىڭ ياقىسى، ھەرقانداق دەريانىڭ قىرغىقى. ئوغۇزچە.

يَنكِي yaŋï يېڭى. يَنكِي نانكْ *yaŋï nəŋ* — يېڭى نەرسە.

يُنكُو yuŋu يۇڭۇ. «بارْمانْ *barman* — بارمان» شەھەرچىسىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. بۇ شەھەرنى ئافراسىياپنىڭ ئوغلى شۇ دەريانىڭ بويىغا قۇرغان. قۇرغۇچىنىڭ ئىسمى «بارمان *barman* — بارمان» بولۇپ، شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ رۇم ئېلىنىڭ تەڭرى//يارلىقىغان ئىسھاق پەيغەمبەر ئوغلى ئىسونىڭ ئوغلى رۇمنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغىنىغا ئوخشاش. 503 III

ئاخىرى غۇننىلىك سۆزلەر

شَبِنكْ xəbiŋ كىچىك تۆمۇر چوقماق، تۆمۇر ھاسا. چىگىلچە.

سِدِنكْ sidiŋ: سِدِنكْ كُولْ *sidiŋ kəl* — سىدىڭكۆل. قُجْنكارْ باشِي *qoqŋar baxï* — قوچقاربېشىغا يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى.

قَذِنكْ qˌażïŋ قېيىن، قېيىن دەرىخى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَذِنكْ قاسِنكا سُكُتْ سُولِنكا

qażïŋ qasïŋa səgut səliŋə

بۇ ماقالنىڭ مەنىسى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن[1].

قَشَنكْ qˌaxaŋ قاشاق. قۇللارنى سۆككەندە ئىشلىتىلىدىغان بىر سۆز بولۇپ، «پەس، پەسكەش» مەنىسىدىدۇر.// 605

بُرنك buruŋ بىر ئوق يېتىم يەر. بُرنك اَتّي *buruŋ attï* — بىر ئوق يېتىم يەرگە ئاتتى.

[1] «دىۋان» ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 271- بەتكە قارالسۇن.

بُرنـــك bərüŋ («ر – r» هەرپى لەۋلەشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ).//سۆزنىڭ III 504 يەردە پەيدا قىلغان يېرىقلىرى.

تَرِنك tərin تېرەن، چوڭقۇر. تَرِنكْ تَنكِزْ *tərin təŋiz* — تېرەن دېڭىز. ئوغۇزلار ھەرقانداق چوڭقۇر ۋە چوڭ نەرسىنى «تَرِنـــكْ *tərin* » دەيدۇ. كەڭ سايلارنى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان يوللارنى «تَرِنـــكْ اُورِي *tərin uri* » دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بىلىمى چوڭقۇر ، ئالىم ئادەملەرنى «تَرِنكْ بِلْكا *tərin bilgə* » دەيدۇ.

تِرِنكْ tirin تىرىك ~ دىرىك. قُلاقِمْ تِرِنكْ اَتّـــي *qulaqïm tirin ətti* — قۇلىقىم تىرىك ئەتتى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغا شۇنداق دېيىلىدۇ. ياسِنْ تِرِنكْ اَتُّـــرْدِي *yasïn tirin ətturdi* — يايىنى تىرىك ئەتتۇردى. بۇ كىرىپتىن چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۇرىدۇ.

جِرِنكْ qirin جىرىك. لېگەن، تاۋاقتا ئوخشاش نەرسىلەرنىك چىقارغان ئاۋازى.

كُرِنكْ kərün: كُرِنكْ كُولْ *kərüŋ kol* — كۆرۈڭكۆل. قەشقەرگە يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى[1].

بِزِنـــكْ bizin بىزنىڭ. بۇ سۆز «بِـــزْ *biz* » سۆزى بىلەن//ئىگىلىكنى بىلدۇرىدىغان III 505 «ك – ŋ»نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ «بىز»گە قاراشلىقلىقىنى بىلدۇرىدۇ. بِزِنكْ اَفْ *bizin əv* — بىزنىڭ ئۆي.

تَكِنكْ təgin تېگىن.

بَلِنكْ bəlin قورقۇنچ، ۋەھىمە. دۇشمەن كەلگەنلىكى تۇپەيلىدىن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان قورقۇنچ. ناھايىتى قورقۇنچاق كىشى «بَلِنكْ جِـــي كِشـــي *bəliŋqi kixi*» دېيىلىدۇ.

بُلُنكْ bulun بۇلۇڭ.

تُلُنكْ tulun چېكە.

تُلُنكْ tulun تۆڭگە، ھالقا. يۈگەندە بولىدىغان بىر ھالقا. ئۇ ئات قۇلىقىنىڭ ئاستىدا بولىدۇ. ئاتنىڭ بېشى ۋە پېشانىسىدىن ئۆتكەن قېيىشلار شۇنىڭغا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. بۇنى «يُكُنْ تُلُنكِي *yügün tuluŋi* — يۈگەن تۆڭگىسى» دەيدۇ.

[1] بۇ كۆل ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى سېرىققول يايلىقىدا.

جَلَنكْ qalaŋ: جَلَنكْ باشي *qalaŋ baxï* — ۋالاقتەگكۇر، ۋات - ۋات.

جَلَنكْ qəliŋ چىنە، فارفور. جَلَنكْ اَياقْ *qəliŋ ayaq* — چىن تاۋىقى، چىنە تاۋاق. // III 506

جَلَنكْ qalaŋ يالاڭ، يالىڭاچ، قاقاس. جَلَنكْ يِيرْ *qalaŋ yər* — يالاڭ يەر، يەنى ئوت كەتكەندەك قارا، گىياھ ئۇنمەيدىغان قاقاس يەر.

خُلنكْ hulïŋ چىندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىرخىل رەڭدار يىپەك رەخت.

قَلِنكْ k¸alïŋ قالىڭ مال. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنكْ بِيرْسا قِيزْ اَلِيرْ كَراكْ بُلْسا قِيزْ اَلِيرْ

k¸alïŋ bərsə k¸iz alïr kərək bolsa k¸iz alïr

قالىڭ مال بەرسە قىز ئالار، كۆرەك بولسا قىممەتكە ئالار. 606

قالىڭ مال بەرسە قىز كېلىن ئالىدۇ، بىر نەرسىگە ئېھتىياجى چۈشكەن ئادەم ئۇ نەرسە زۆرۈر بولغاچقا، قىممەت باھادا بولسىمۇ ئالىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِمْ سَنكا قَلِنكْ	*bərdim saŋa k¸alïŋ*	[ساڭا قالىڭ مال بەردىم،
اَمْدِي مُنِي اَلِنكْ	*əmdi munï alïŋ* // III 507	ئەمدى بۇنى ئېلىڭ،
اَمْكاكْ مَنكْ بِلِنكْ	*əmgək mənïŋ bilïŋ*	ئەمگەك مېنىڭ، بىلىڭ،
اُغْرَرْ تنكر بَرغلى	*oqrar tüŋür barqalï*	قېينىتا: بارغىلى تەييار.]

كۆيئوغۇل قېينىتىسىغا: «مەن ساڭا قالىڭ مال بەردىم، بۇنى ئال، بۇ مالنى توپلاشتىكى جاپا - مۇشەققەتلىرىمنى بىل» دېدى. قېينىتا: «ئۇ بېرىش ئالدىدا تۇرىدۇ» دېدى.

كُلنكْ kəlüŋ كۆلچەك، يىغىلىپ قالغان سۇ. بۇنىڭغا قۇشلار چۈشىدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

يَبَنكْ yabaŋ ياۋان. يَبَنكْ يِيرْ *yabaŋ yər* — ياۋان يەر، قۇملۇق يەر. بۇ شۇنداق بىر قۇملۇقكى، ھايۋانلارنىڭ پۈتلىرى پېتىپ قالسا، چىقىرىۋېلىشى قىيىن بولىدۇ.

يَتنكْ yataŋ ياتاق، ئاتقۇ، يۇڭ ئاتىدىغان ئەسۋاب.

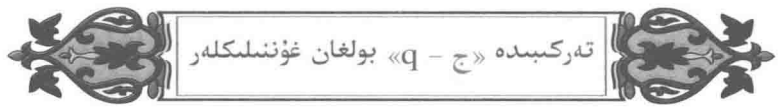
يَدِنكْ yadïŋ يېيېنغۇ، يېيىق. يَدِنكْ سُوقْ *yadïŋ suv* —// III 508 يېيىق سۇ، يەنى يەر ئۈستىگە يېيىلغان سۇ.

يُشَنكْ yüxəŋ سىلىق، تۈز. يُشَنكْ تاشْ *yüxəŋ tax* — سىلىق تاش.

يَلِنكْ yalïŋ يالاڭ، يالىڭاچ. يَلِنكْ قِلِـــچْ *yalïŋ kïlïq* — يالىڭاچ قىلىچ، يەنى قىنىدىن چىقىرىلغان قىلىچ.

يَلِنكْ yalïŋ يالىڭاچ. يَلِنكْ اَرْ *yalïŋ ər* — يالىڭاچ ئادەم. ھەرقانداق يالىڭاچ نەرسىگىمۇ «يَلِنكْ *yalïŋ* » دېيىلىدۇ.

يَلِنـــكْ yəliŋ شامالسىز. شامىلى جىق يەر[1]. بُـــو يَلِنـــكْ كُـــونْ *bu yəliŋ kün* — بۇ شامالسىز كۈن.

بِرِنجْ birinq بىرىنچى. بِرِنجْ نانكْ *birinq nəŋ* — بىرىنچى نەرسە. قائىدىگە مۇۋاپىق بىر سۆز. ئاز قوللىنىلىدۇ.

كُزُنجْ kəzünq تاماشىبىن، بىر نەرسىنى كۆرۈۋاتقان ئادەملەر.// III 509

بزنج bəzinq يۇمغاق. يىپەك ياكى پاختا يىپ كالىلكى.

بزنج bəzinq غولى ۋە يوپۇرماقلىرى قىزىل بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، باغلاردا ئۆسىدۇ، دورا قاتاردا يېيىلىدۇ.

سَقِنْجْ səvinq سۆيۈنچ، خۇشاللىق، شادلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُوشْ سَقِنْجْ بُلْسا قَتِغْ اُخْسُنُورْ

ükük səvinq bolsa katïq ohsunur

كۆپ سۆيۈنۈپ كەتسە، قاتتىق ئۆكۈنەر.

---

[1] ئەرەبچىسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە ئىبارە «يَلِنكْ يِرْ *yəliŋ yər*» بولۇشى كېرەك ئىدى.

كۆپ خۇشال بولۇپ كەتكەن كىشى بىرەر ئىشتا قاتتىق قايغۇغا چۈشىدۇ. بۇ ماقال ھەددىدىن ئارتۇق خۇشاللىنىپ كەتمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مَنْدا بُلنُر سَقِنْجْ اُتي قَذْغُو اَتارْ

قَرشي كُرُبْ سَغْدِجْ اَنِ اُجْمَقْ اَتارْ

məndə bulnur səvinq otï kążoqu atar

kąrxï kөrüp saoqdïq anï uqmak atar

[مەندە سۆيۈنچ ئوتى تېپىلىدۇ، ئۇ قايغۇنى ئاتار،

دوستلار ئوردىنى كۆرۈپ ئۇنى جەننەت ئاتار.] // 607

مەندە سۆيۈنچ ۋە خۇشاللىقنىڭ داۋاسى بار، ئۇ قايغۇنى كەتكۈزىدۇ: دوستلار مېنىڭ ئىمارىتىمنى//كۆرۈش بىلەنلا، چىرايلىقلىقىدىن ئۇنى جەننەت دەپ كېتىدۇ. III 510

سَقِنْجْ sak¸ïnq قايغۇ، دەرد - ئەلەم؛ ئوي.

قِلِنْجْ k¸ïlïnq قىلىق، خۇي - مىجەز. «اَذْكُو قِلِنْجْ *əżgü k¸ïlïnq* — ياخشى قىلىق» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ تەتۇرىگىمۇ (يامان قىلىققىمۇ) شۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قِلِنْجْ k¸ïlïnq خۇلق. خوتۇنلارنىڭ نازۇكەرەشمىسى. ئاياللارغا «اُكُشْ قِلِنْجْلَنْمَا *ükük k¸ïlïnqlanma* — كۆپ خۇلقلانما، كۆپ نازلانما» دېيىلىدۇ.

كُلُنجْ ① külünq كۈلۈش.

بۇ بابتىكى مسياللار

يفنج yavïnq يا پىنچ. «الا *ïla* — ئىلى» يېنىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى.

يُكُنجْ yükünq يۇكۇنچ، نامراز، ئىبادەت. قىپچاقچە. تَنكْرِيكَا // يُكُنجْ يُكُنْدِي III 511

① بۇ سۆزدە «ل - *l*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئاساس قىلدۇق.

təŋrigə yükünq yükündi — تەڭرىگە ئىبادەت قىلدى. اُلْ بَكْكَا يُكُنجْ يُكُنْدِي *ol bəgkə yükünq yükündi* — ئۇ بەگكە بېشىنى ئەگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تۆت ھەرپلىكلەر

تُتُنْجُو tutunqu ئاسراندى. *tutunqu oǫul* تُتُنْجُو اُغُلْ — ئاسراندى ئوغۇل.

سَزِنْجِي sazïnqï: *sazïnqï taxï* سَزِنْجِي تاشِي — گەج تېشى.

قَرِنْجا k,arïnqa چۈمۈلە. ئوغۇزچە.

بۇ بابتىكى مىسال

يُرِنْجا yorïnqa بېدە. ئوغۇزچە.// III 512

فَعال fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سِنكارْ sïŋar سىڭار، تەرەپ، يان، چەت. *sïŋardïn yorï* سِنكارْدِنْ يُرِي — چەتتىن ماڭ.

مُنكارْ muŋar بۇنىڭغا. *muŋar aydïm* مُنكارْ اَيْدِمْ — بۇنىڭغا ئېيتتىم.

مِنكارْ mïŋar بۇلاق. ئوغۇزچە.

سَنكان[1] yaŋan ئاقباش قاغا.

سَنكانْ saŋan: *saŋan naŋ* سَنكانْ نانكْ — موزا تەمىدىكى ھەرقانداق نەرسە.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز، قالغان ھەرپلىرى ھەرىكسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سۆزنى مەنىسىگە قاراپ يازما نۇسخا 551 - بەت 7- قۇردىكى «ينكان» سۆزى بىلەن بىر ھېسابلىدۇق ۋە ترانسكرىپسىيىدە «*yaŋan*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى مسەللار

يُنكاغْ yoŋaoɣ يوناق، چېقىمچىلىق. اَنِ يُنكـــاغْ يُنكادِي // *anï yoŋaoɣ yoŋadï* III 513 — ئۇنى خانغا چاقتى، چېقىشتۇردى.

يَنكـــــاقْ yaŋak, ياڭاق. ئېغىزنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چىشلار جايلاشقان سۆڭەك. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىشىكنىڭ يان ياغىچىنى «قَبُغْ يَنكاقِي *kapuoɣ yaŋakï*» دېيىشمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَنكانْ yaŋan پىل. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

فَعْلى fə'li شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنكْرِي təŋri تەڭرى، ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُيِنْ تَبُغْساقْ تَنكْرِي سَفِنجْ سِزْ // *toyïn tapuoɣsaḳ təŋri səvinqsiz* 608

تويىن تەڭرىگە تېۋىنغاق، لېكىن تەڭرى ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن مەمنۇن ئەمەس.

كاپىرلارنىڭ دىنىي باشلىقلىرى ئۇلۇغ تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدۇ، لېكىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنىڭ ئىشىدىن رازى ئەمەس. بۇ ماقال ئۆز ئىشىنى بەزىلەرگە ياقىدۇ، دەپ گۇمان قىلغان، ئەمما ئۆز ئىشى كىشىلەرگە ياقمىغان ئادەملەر ئۇچۇنلا ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 514

تُنْ كُنْ تَبُنْ تَنكْرِيكا بُيْنَمَغِلْ *tün kün tapun təŋrigə boynamaoɣïl*

قُرْقُبْ اَنكَرْ اَيْمَنُو اُيْنَمَغِلْ *ḳorḳup aŋar əymənü oynamaoɣïl*

[تەڭرىگە تۇن - كۇن تېۋىن، بويۇنتاۋلىق قىلما،
ئۇنىڭدىن قورقۇپ ئەيمەن، ئويىنىمىغىن.]

كېچە ـ كۈندۈز ئۇلۇغ تەڭرىگە ئىبادەت قىل، يولدىن چىقىپ ئاداشما: تەڭرىدىن هايا قىل، ئۇيالغىن، قورق، ئويىنما.

خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئاسمانىنى «تَنكْرِي təŋri» دەيدۇ. ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن هەرقانداق نەرسىنى ـــ ئېگىز تاغ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ «تَنكْرِي təŋri» دەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ. ئۇلار يەنە بىلىملىك ئادەمنى «تَنكْرِكَانْ təŋrikən» دەيدۇ. مۇنداق ئازغۇنلۇقتىن خۇدا ساقلىسۇن.

515 III

تُنكْرا toŋra توڭرا. بەدەندىكى كىر.//

اُنكْدا oŋda ئوڭدا. اَرْ اُنكْدا يَتّي ər oŋda yattï ـــ ئادەم ئوڭدا ياتتى.

تُنكْدا toŋda دوڭدا، دۇم. اَرْ تُنكْدا تُشْتِي ər toŋda tüxti ـــ ئادەم دۇم چۈشتى.

تُنكْشُو tuŋxu شامدان.

جَنكْشُو qəŋxü قىسقا پاختىلىق چاپان.

جَنكْشِي qəŋxi چەڭشى. خوتەن بېكەسىنىڭ ئىسمى. خوتەن شۇنىڭ سەۋەبى بىلەن ئېلىنغان. كىشىلەر «جَنكْشِي qəŋxi» سۆزىنى «جَمْشِيدْ jəmxid» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگىنى دېيىشىدۇ.

مَنكْكُو məŋgü مەڭگۈ، ئەبەدىي. ئەبەدىيلىك. بۇ سۆز هەم ئىسىم، هەم مەستەردۇر. مَنكْكُو اَزُونْ məŋgü azun ـــ مەڭگۈلۈك دۇنيا، ئەبەدىي دۇنيا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُغُبْ تَقِي قَلْمَدِي مَنكْكُو اَرَنْ tuoqup takï kalmadï məŋgü ərən
اَزُونْ كُنِي يُلْدُزِي تُتْجِي تُغَارْ azun küni yulduzï tutqï tuoqar

[ئادەم تۇغۇلۇپ مەڭگۈلۈككە قالمىدى،

516 III

دۇنيانىڭ كۈنى، يۇلتۇزى دائىم تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ.] //

زامان تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: كىمكى تۇغۇلسا، ئۇ مەڭگۈ ياشىمايدۇ: دۇنيانىڭ قۇياشى، يۇلتۇزى دائىم تۇغۇلىدۇ، هەرگىز ئۇپرىمايدۇ.

جَنكْلِي qəŋli: جَنكْلِي مَنكْلِي qəŋli məŋli ـــ لەڭگىرتاقتاق. بىر خىل بالىلار ئويۇنىنىڭ نامى. ئەرەبلەر بۇنى «اَلدَّوْدَاةُ» دەيدۇ.

قَنكْلِي k¸anlï كۆتەك هارۋا، ئۈستىگە ئېغىر يۈك بېسىلىدىغان هارۋا.

قَنكْلِي k¸anlï قاتىلى. قىپچاقلاردىن ئۇلۇغ بىر ئادەمنىڭ ئىتى.

سَلنكُو salŋu سالغا. ئىچىگە تاش سېلىپ ئاتىدىغان سالغا.

شُنكْلا xüŋlə شۇڭلە. ئارغۇ ئېلىدە ئۆسىدىغان بىرخىل ئوت.609//يىلتىزى يېيىلىدۇ.

قَلنكُو k¸alŋu لەيلەش، سۇ يۇزىدە لەيلەش. سُقْدا قَلنكُولادِي *suvda k¸alŋuladï* —— سۇدا لەيلىدى، يەنى سۇ دەسسىدى.

كُزنكُو køzŋü كۆزگۈ، ئەينەك.517 III//

بۇ بابتىكى مىساللار

يَنكْقُو yaŋk¸u يانغۇ، ئەكس سادا. قايتقان ئاۋاز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزْماسْ اَتِمْ يَغْمُرْ يَنكْلْماسْ بِلْكا يَنكْقُو

yazmas atïm yaoɣmur yaŋïlmas bilgə yaŋk¸u

ئازماس مەرگەن يامغۇر، يېڭىلمەس ئالىم ئەكس سادا.

ئۈستا مەرگەن يامغۇردۇر، چۈنكى يامغۇرنىڭ نىشانغا ئالغان يېرى يەر يۈزىدۇر، يەر يۈزى ئىنتايىن كەڭدۇر، شۇنداق كەڭ جايغا ئېتىلغان نەرسە خاتا كەتمەي تېگىدۇ؛ ھەرنەرسە ئۈستىدە تۇغرا گەپ قىلىدىغان ئالىم ئەكس ساداۋۇر، چۈنكى نېمە دېسەڭ شۇنى دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. بۇ ماقال بىر خاتا ئىش قىلىپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆزرە سورىغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

يَلنكُو yalŋu يىلەڭگۈ ~ ئىلەڭگۈچ. قىزلار ئويناىدىغان بىر خىل ئويۇنىنىڭ نامى. ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى بىر ياغاچقا ياكى لىمغا باغلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىغا بىر قىز ئولتۇرىدۇ، پۇتلىرى بىلەن يەرنى تېپىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزەن ئۆرلەپ، بەزەن پەسلەيدۇ.

يِنجكا yinqkə ئىنچىكە، نازۇك. يِنجكا تُرْقُو *yinqkə torqu* —— ئىنچىكە تورقا. يِنجكا قِيزْ *yinqkə kiz*//518 III —— نازۇك قىز. يِنجكا كِشِي *yinqkə kixi* —— تەڭرىگە ئىبادەتلا قىلغۇچى كىشى، زاھىت.

يَنكْكا yəŋgə يەڭگە. ئاكىنىڭ خوتۇنى.

فَعالُو fəalu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تَيـــانكُو tayaŋu تايانغۇ، تايانچ. بۇ سۆز تۈركىلەردە «حاجـــب *ḥajip*» سۆزى كۆپ قوللىنىلغاندىن كېيىن ئىستېمالدىن قالغان. بۇ سۆز «تَيَنْـــدي *tayandï* — تايانىدى، يۆلەنىدى» پېئىلىدىن ياسالغان. خاقان بۇ ئادەمگە ئىشىنىدۇ، تايىنىدۇ. خەلقىۇ ئۆز تىلەكلىرىنى ۋە ئىشلىرىنى خاقانغا تايانغۇ ئارقىلىق يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تايىنىدۇ.

بۇ بابتىكى مىسال

يَنكيلا yaŋïla يېڭىدىن، يېڭىباشتىن. اُلْ ايشِغْ يَنكيلا قِلْـــدي *ol ïxïoŋ yaŋïla kïldï* — ئۇ ئىشنى يېڭىباشتىن قىلدى، ئىككىنچى قېتىم باشلىدى.

519 III
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

610
تَـــــنكُجْ təngüq//تـۆمۈر ئوچـاق ۋە شـۇنىڭغا ئوخشـاش يېـرىم گـەز ئېگـىزلىكتىكى هەرقانداق نەرسە.

سَنلج ① sənkəq سەركەچ ئالما، پىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدىكى بىر خىل تاتلىق ئالما.

سُنكقُر suŋk,ur شۇڭقار. يىرتقۇچ قۇشلاردىن بىرىنىڭ نامى. ئۇ «طُغْرِيـلْ toqrïl —— توغرۇل» قۇشىدىن كىچىك بولىدۇ.

قُجنكار k,oqŋar قوچقار. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

520 III
اِكِي//قُجنكار بَشِي بِير اَشَجْتا بِشْماسْ

iki k,oqŋar baxï bir əxəqtə② pïxmas

ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا پىشماس.

بۇ ماقال بىر شەھەردىكى ئىككى بەگ، ئىككى باشلىقنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغانلىقى، بىرىنىڭ بۇ يەردىن چىقىپ كېتىشى لازىملىقى هەققىدە ئېيتىلىدۇ. قُجنكـارْ باشـي *k,oqŋar baxï* —— قوچقاربېشى. بىر شەھەرچىنىڭ نامى.

قنكدش k,aŋdax قانداش. قنكـدش قـدش *k,aŋdax k,adax* —— ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا ـ باشقا قېرىنداشلار. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قنكدَشْ قُما اُرُورْ اِكْدِشْ اُرُو تَرْتارْ *k,aŋdax k,uma urur əgdix ørü tartar*

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سَنلج» شەكلىدە يېزىلغان. بىز مۇشۇ بابتىكى ۋەزىنگە ۋە بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 229 ـ بەتتىكى شەكلىگە ئاساسەن «*sənkəq*» دەپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدا «اَشِـجْ *əxiq* —— قازان» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردە «اَشَجْ *əxəq*» شەكلىدە كەلگەن، بىز ئەينەن يازدۇق.

ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا - باشقا بولغانلار ئارىلىرىدىكى ئاداۋەت تۇپەيلىدىن، بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ؛ ئانىسى بىر، ئاتىسى باشقا - باشقا بولغانلار ئارىلىرىدىكى مېھىر - مۇھەببەت تۇپەيلىدىن بىر - بىرىگە يارەم بېرىدۇ.

مُنكْلُغْ muŋluoq مۇڭلۇق، قىينالغان، سىقىلغان. مُنكْلُغْ اِرْ // *muŋluoq ər* III 521 — قىينالغان ئادەم.

تَنكْسُقْ taŋsuk, تاڭسۇق. تَنكْسُقْ نانىڭْ *taŋsuk nəŋ* — تاڭسۇق نەرسە. ئادەم بەزى - بەزىدە ئېرىشىپ قالمىغان ئېسىل تاماقلارنى «تَنكْسُقْ اَشْ *taŋsuk ax* — تاڭسۇق ئاش» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

تِرْنكَقْ tirŋak, تىرناق.

قِرنكاق k,irŋak, قىڭراق. گۆش ۋە خېمىر كېسىدىغان قىڭراق.

قَزُنكُقْ[1] k,azŋuk, قوزۇق. قۇتۇپ يۇلتۇزىنى «تَمُرْ قَزُنكُقْ *təmür k,azŋuk* — تۆمۈر قوزۇق» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئاسمان شۇنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىدۇ.

جِنكْرَقْ qiŋrak, چىرقىراق. جِنكْرَقْ اُونْ *qiŋrak ün* — چىرقىراق ئۈن، قاتتىق ۋە زىل ئاۋاز.

قنكرق k,aŋruk, قاڭرۇق، دىماغ.

قَنكْسِقْ k,aŋsïk, قاڭسىق، ئۆگەي. قَنكْسِقْ اَتا *k,aŋsïk ata* — ئۆگەي ئاتا. قَنكْسِقْ اُغُلْ III 522 *k,aŋsïk oŋul* — ئۆگەي ئوغۇل.

قَلنكُقْ[2] k,alŋuk, باش كېپىكى، باشتىكى كېپەك. جۈۋا ۋە تېرىلەرگە بىر شىلىمشىق نەرسە تېگىپ قورۇلۇشىدىن پەيدا بولغان پۈرۈملەر.

تُنكْلُكْ tüŋlük تۇڭلۇك.

جنكْلَك qiŋlək چىڭگىلەك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَزُنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىننىڭ تەلىپى بويىچە ترانسكرىپسىيىدە «*k,azŋuk*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قَلنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابتىكى ۋەزىنگە تۇغرا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ترانسكرىپسىيىدە «ل - *l*» ھەرپىنى ساكىنلىق ئالدۇق.

كُنكْلَكْ kənlək كۆڭلەك ~ كۆينەك.

دنكال dəngəl داڭگال، چار - چاپماق (بۇغداينىڭ چار - چاپمىقى).

بۇ بابتكى مسياللار

يَنْكَجْ yəngəq قىسقۇچپاقا. ئوغۇزچە.

يَلنكُوسْ yalŋus يالغۇز. يَلنكُـــوسْ اَرْ *yalŋus ər* —— يالغۇز//ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 523 III 611

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلْنكُوسْ قازْ اُتْماسْ *yalŋus qaz ötməs*

يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس.

بۇ ماقال ئىشلاردا باشقىلاردىن ياردم سوراشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَنكْرَقْ yaŋrak, تاغلاردىكى تار ھاڭ، ئاستىدا ئېقىن ئاقىدىغان يول. ئادەم بۇنداق يەردىن سەكرەش ۋە شۇنىڭدەك ئۇسۇللار بىلەن ئۆتىدۇ.

يَنكْشَقْ yaŋxaq, ۋات - ۋات. يَنكْشَقْ اَرْ *yaŋxaq ər* —— ۋات - ۋات ئادەم.

يَلنكُقْ[1] yalŋuq, يالڭۇق. ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلنكُقْ اُغْلي يُوقاذُورْ اَذْكُو اَتي قَلىرْ

yalŋuq oğlï yoqażur əžgü atï qalïr

ئادەم بالىسى يوقلار، ياخشى ئېتى قالار.

ئادەم بالىسى ئۆلۈم بىلەن يوقلىدۇ، ياخشىلىق قىلغان نامى قالىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.// 524 III

يَلنكُقْ yalŋuq, ئىنسانىيەت، پۈتۈن ئىنسانىيەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَلنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابنىڭ ۋەزىن تەلىپىنى ۋە بۇ سۆزنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىكى شەكلىنى نەزەردە تۇتۇپ، تراڭسكرىپسىيىدە «*yalŋuq*» دەپ ئالدۇق.

يَغِي اَرُرْ يَلنكُقنك نانكى تَقار *yaoqï ərür yalŋukԛuŋ nəŋi tavar*

بِلِكْ اَرِي ياغِسِنْ نالِك سَقارْ *bilik əri yaoqïsïn nəlik səvər*

[ئىنسانىنىڭ مېلى - دۇنياسى دۇشمەندۇر،

ئەقىل ئىگىسى دۇشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۇن.]

ئادەمنىڭ مال - دۇنياسى ئۆزىگە دۇشمەندۇر، ئەقىللىق ئادەم ئۆز دۇشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۇن.

يَلنكُقْ yalŋuk, دېدەك. ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋار تىللىرىدا.

يَنْكلُقْ yaŋluk, يېڭىلىش، خاتالىق. ئىش، سۆز، ھەرىكەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىكى خاتالىق.

بۇ بابتكى غۇننلىكلەر

تَبْجَنـــكْ tapqaŋ ئۇچئاياغ. ئۇستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. باغۋەن بېدىشتىكى ئۇزۇمنى شۇنىڭغا چىقىپ/ تۇرۇپ ئۇزىدۇ. كەنچەكچە. 525 III

جَلْبَنكْ qalpaŋ چالپاك ~ چەلپەك. شاتراق لاي.

جِفشانك qivxəŋ ئاچچىق. جِفشانك جَغِرْ *qivxəŋ qaoqïr* — ئاچچىق شىرنە.

جَفشانك qavxaŋ شوشاك. قوي قىرقىدىغان شوشاك. چىگىلچە.

جِڤشانك qəvxəŋ كۆزى ياشاڭغىرايدىغان، كۆرۈش قۇۋۋەتى ئاجىز ئادەم.

كفسنك kəvsəŋ كەپسەن. خامان چەشلەنگەندىن كېيىن كەلگەن كىشىلەرگە بېرىلىدىغان ئاشلىق سوۋغىتى.

سُقْلانكْ suvlaŋ سۇۋاي، شاخسىز، پۇتاقسىز. سُــقْلانكْ يِغــاجْ *suvlaŋ yïoqaq* — سۇۋاي دەرەخ، شاخسىز، پۇتاقسىز دەرەخ.

سُقْلانكْ suvlaŋ تۇز، بۇدۇر ئەمەس. سُقْلانكْ سَجْ *suvlaŋ saq* — تۇز چاچ.

قَلقنك kalkaŋ قالقان. بۇ سۆزنىڭ «قَلْقَنْ *kalkan*» شەكلىمۇ بار.

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

تَيْلَنكْ taylaŋ كېلىشكەن، زېرەك، پاكىز. تَيْلَنكْ اَرْ *taylaŋ ər* — // زېرەك، زىلۇا، رەڭگى پاكىز، كىيىم - كېچىكى تازا ئادەم. بۇ سۆز كۆپىنچە[612]ياشلارغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. تَيْلَنكْ يِكِتْ *taylaŋ yigit* — كېلىشكەن يىگىت. III 526

بۇ بابتكى «ج - q» لىق سۆزلەر

قَزْغَنج k,azoqanq تاپاۋەت، قازانغان نەرسە.

قُرقنج k,ork,unq قورقۇنچ.

تَزْكِنج təzginq تاغ ئەگمى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەگرى - توقاي يول «تَزْكِنج يُولْ *təzginq yol*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتكى مسال

يُرْكَنجْ yərgənq: بۇ سۆز «تَزْكِنج *təzginq*» بىلەن بىر مەنىدىكى سۆز بولۇپ، يول ۋە باشقىلاردىكى ئەگرى - توقايلىقنى بىلدۈرىدۇ.

يُرْكنج yərgənq يۆگىمەچ. دەرەخلەرگە يۆگىلىپ ئۆسۈپ، ئۆلارنى قۇرۇتۇۋېتىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.// III 527

فَعْلَلُو fə'ləlu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

قُنكْرَغُو k,oŋraoqu قوڭغۇراق.

قُنكْرَغُو k,oŋraoqu قۇلاقنىڭ تۈۋىدىكى تومپىيىپ تۇرغان سۆڭەك.

سَنكْرَكُو sənrəgü ماڭقا. سَنكْرَكُو اَتْ *sənrəgü at* — ماڭقا ئات، بۇرنىدىن ماڭقا ئېقىپ تۇرىدىغان ئات. بۇرنىدىن دائىم ماڭقا ئېقىپ تۇرىدىغان بالىنىمۇ «سَنكْرَكُو *sənrəgü* — ماڭقا» دەپ تىللايدۇ.

بۇ بابتىكى مسال

يِنكْدَكُو yiŋdəgü بالىنى تىللىغاندا «يِنكْدَكُو *yiŋdəgü*» دەيدۇ، بۇ «ھەي ماڭقا» دېمەكتۇر.// III 528

بۇ بابتىكى فَعْلالْ fəənlal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر

سِنكَرْسُقْ, siŋarsuk ئىككى كىشى ئاتقا مىنگەشكەندە، مىنگەشكۈچىنىڭ ئولتۇرغان يېرى.

مُنكزكاك müŋüzgək قاداق. ئىشلەش تۈپەيلىدىن قولدا پەيدا بولىدىغان قاداق.

ئاخىرى غۇننىلىك سۆزلەر

قَرَنكْغُو k,araŋoqu قاراڭغۇ.

قَزَنكْقُو k,azaŋk,u چىگىچ. يِبْ قَزَنكْقُو بُلْدِي *yïp k,azaŋk,u boldï* — يىپ چىگىچلەشتى، يەنى يىپ يەشكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىگىچلىشىپ كەتتى.

بۇ بابتكى مسال

يَنكِلْغـــانْ yaŋïloqan يېڭىلىشىدىغان، ئادىشىدىغان. يَنكِلْغـــانْ اَرْ // yaŋïloqan ər III 529 —— يېڭىلىشىدىغان ئادەم، يەنى ئۆتكەن ھەرقانداق ئىشنى ئۇنتۇپ قالىدىغان ۋە ئادىشىدىغان ئادەم.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

تَنكلكُج tənəlgüq سار. ئوغۇزچە.

تَنكلكُون tənəlgün سار. باشقا تۈركلەرنىڭ تىلىدا.

تَنكْرِكـــانْ tənrikən تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم، روھانىي، زاھىت. كاپىرلار (مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر) تىلىدا.

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

يَنكلدُرق yaŋalduruk, يامغۇرلۇق بۆك، يامغۇردىن ۋە شۇبرغاندىن ساقلىنىش ئۈچۈن يامغۇرلۇققا تىكىپ قويۇلغان كىگىز قالپاق.

بۇ بابتا ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلمىدى، چۈنكى دىماغ تاۋۇشى تەلەپپۇز ئۈچۈن ئېغىردۇر.// 613 ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلگەندە، نۇتۇقتا ئۇنى تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن غۇنىنلەر تىل ئۈچى ھەرپلىرى بىلەن بىللە كەلگەن. بۇنداقتا سۆزلەش// 530 III ئاساسلىشىدۇ، بۇ ئەھۋال كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «سُوزنكْرِي كيشـــي sözəŋri kixi —— سۆزەڭگۈر ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزدە تىل ئۈچى ھەرپلىرىدىن «ر – r» بارىدۇر. بۇنىڭ بىلەن سۆزلەش راۋانلىشىدۇ. بۇنى بىلىۋال.

531 III
غۇنىنلىك ئىسىملار بابلىرى تۈگىدى.//

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

غۇنچىلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تِنكْدِي təŋdi پەرۋاز قىلدى. قُشْ تِنكْدِي *kux təŋdi* — قۇش پەرۋاز قىلدى. شۇنىڭدەك ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىلغان ئوق كۆزدىن غايىب بولسىمۇ «اُقْ تِنكْدِي *ok təŋdi*» دېيىلىدۇ (تِنكار - تِنكماك *təŋər - təŋmək*)[1] III 532 //.

تَنكْدِي taŋdï تاڭدى. اُلْ اَنِكْ باشِنْ تَنكْدِي *ol anïŋ baxïn taŋdï* — ئۇ ئۇنىڭ بېشىنى لاتا بىلەن تاڭدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن قاتتىق تاڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكارْ - تَنكْماقْ *taŋar - taŋmak*).

تُنكْدِي toŋdï توڭدى ~ توڭلىدى. سُوفْ تُنكْدِي *suv toŋdï* — سۇ توڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تُنكْدِي *ar toŋdï* — ئادەم توڭدى، يەنى ئادەم سوغۇقتىن ئۆلگۈدەك توڭلاپ كەتتى (تُنكارْ - تُنكْماقْ *toŋar - toŋmak*).

سِنكْدِي siŋdi سىڭدى؛ جايلاشتى، ئورۇنلاشتى. اَشْ سِنكْدِي *ax siŋdi* — ئاش سىڭدى، ھەزىم بولدى. سُوفْ يِرْكا سِنكْدِي *suv yərgə siŋdi* — سۇ يەرگە سىڭدى. سُوزْ كُنكُلْكا سِنكْدِي *söz köŋülgə siŋdi* — سۆز كۆڭۈلگە ئورۇنلاشتى ۋە تەسىر قىلدى (سِنكارْ - سِنكْماكْ *siŋər - siŋmək*).

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «سِنكدِي، تنكدِي، تنكار، تنكماك» شەكىللىرىدە يېزىلغان. ئاپتورنىڭ بۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا بىر «ت» بەلگىسىنى قويۇپ «ت - *t*» بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر دېگەن ئىشارىتىگە ئاساسەن، بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرىنى تۆزىتىپ باش ھەرپىنى «ت» بىلەن ئالدۇق.

سِنكْدِي siŋdi يوشۇرۇندى، مۆكۈندى. اُرْدَكْ قَمِشْقا سِنكْدِي *ərdək ḳamïxḳa siŋdi* — 533 III ئۆردەك قومۇشلۇققا يوشۇرۇندى،// يەنى ئۆردەك ۋە باشقىلار قومۇشلۇققا ياكى چۆپلۈككە كىرىۋالدى ۋە يوشۇرۇندى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىگە كىرىۋالسا، مەسىلەن: بىر ئادەم بىرىنىڭ ئۆيىگە ئۇسۇپلا كىرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِنكارْ – سِنكْماكْ *siŋər - siŋmək*).

مُنكْدِي mənqdi مۆڭدى ~ مۆڭكۈدى. اَتْ مُنكْدِي *at mənqdi* — ئات مۆڭكۈدى (مُنكارْ – مُنكْماكْ *mənər - mənmək*).

بۇ بابتكى مسال

يَنكْدِي yənqdi يەڭدى اَرْ اَنِي يَنكْدِي *ər anï yənqdi* — 614 //ئادەم ئۇنى بىر ئىشتا يەڭدى، غەلىبە قىلدى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يَنكارْ – يَنكْماكْ *yənər - yənmək*).

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تنكْردِي tənürdi: اَرْ اُقْ تنكْردِي *ər oḳ tənürdi* — 534 III //ئادەم ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى، ئوق ئاسماندا غايىب بولدى. قۇش قولدىن ئۇچۇپ كېتىپ، كۆزدىن غايىب بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تنكرر – تنكرماك *tənürür- tənürmək*).

سِنكِرْدِي siŋirdi يۇتتى. اُلْ تَنْجُو سِنكِرْدِي *ol tanqu siŋirdi* — ئۇ لوقما يۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرُرْ – سِنكُرْماكْ *siŋürür - siŋürmək*).

سِنكِرْدِي siŋirdi سىڭدۈردى. يَاغْنِي تَرِيكَا سِنكِرْدِي *yaoqnï tərigə siŋirdi* — ياغنى تېرىگە سىڭدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرُرْ – سِنكُرْماكْ *siŋürür - siŋürmək*).

قُنكُرْدِي ḳ,oŋurdï قومۇردى. اَرْ يِغَاجْ قُنكُرْدِي *ər yïoqaq ḳoŋurdï* — ئادەم ياغاچ قومۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شامال بىر نەرسىنى قومۇرۇپ تاشلىسىمۇ

شۇنداق دېيىلىدۇ (قُنكُرُرْ - قُنكُرْماقْ koŋurur - koŋurmak).

كِينكُرْدِي kəŋürdi كېچەيتتى. اَرْ اَقِىنْ كِينكُىرْدِي ər əvin kəŋürdi — ئادەم ئۆيىنى كېچەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكُرُرْ - كِينكُرْماكْ kəŋürur - kəŋürmək). 535 III //

تَنكزْدِي taŋïzdï ئېسىلدى، كۆپتى. اَرْ اُبْكاسِنْدا تَنكِزْدِي ər opkəsində taŋïzdï — ئادەم ئاچچىقىدا ئېسىلىپ كەتتى. اُبْكا تَنكِزْدِي opkə taŋïzdï — ئۆپكە كۆپتى. ئۇنىڭغا سىركە، قىچا قۇيۇپ تولدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە كۆپىدۇ (تَنكِزَرْ - تَنكِزْماق taŋïzar - taŋïzmak).

تَنكَشْدِي təŋəxdi تەڭلەشتى. تَنكَشْدِي نانْ təŋəxdi nəŋ — نەرسە تەڭلەشتى، يەنى بىر نەرسە بىر نەرسىگە تەڭلەشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مَنِڭْ بِلا كِينكَشْدِي — mənïŋ bilə kəŋəxdi

بِلْكِي مَنكا تَنكَشْدِي — bilki maŋa təŋəxdi

اَرَنْ بِلا سُنكشدِي — ərən bilə sünüxdi

اَلْبْ لاْر بَشِنْ اُلْ يُوارْ — alplar baxïn ol yuwar // 536 III

[مېنىڭ بىلەن كېچەشتى،
ئەقلى ماڭا تەڭلەشتى:
ئەرلەر بىلەن نەيزىلەشتى،
باتۇرلار بېشىنى دوملىتار.]

جەڭ ھەققىدە كېچەشكەن بىر كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مەن بىلەن مەسلىھەتلەشتى، مېنىڭ ئەقلىم ئۇنىڭ ئەقلى بىلەن تەڭ كەلدى: ئۇرۇشتا پالۋانلار بىلەن نەيزىلەشتى، باتۇرلارنىڭ بېشىنى توپقا ئوخشاش دوملاتتى (تَنكاشُورْ - تَنكَشْماكْ təŋəxür - təŋəxmək).

تُنكُشْدِي tüŋüxdi بېشىنى ساڭگىلاتتى. اَرْ تُنكُشْدِي ər tüŋüxdi — ئادەم بېشىنى ساڭگىلاتتى (تُنكُشُورْ - تُنكُشْماكْ tüŋüxür - tüŋüxmək).

تُنكُشْدِي toŋuxdi: تُنكُزْ تُنكُشْدِي toŋuz toŋuxdï — توڭگۇز گۆلىيىپ، ئادەمگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بىرەر ئىشنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتىپ، بۇ ئىشنى

615
ياقتۇرماي، ئىش بۇيرۇغۇچىغا گۆلەيگەن كىشىگە// «ار تُنكُشْـدي ər toŋuxdï —— ئادەم گۆلەيدى» دېيىلىدۇ (تُنكُشُورْ – تُنكُشْماكْ① toŋuxur - toŋuxmak). III 537 //

سِنكِشْدي siŋixdi سۇغىشتى. سُوقْلارْ قَمُغْ سِنكِشْدي suvlar ķamuoŋ siŋixdi —— سۇلار پۈتۈنلەي سۇغىشتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە باشقا نەرسىگە سۇغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِنكِشُورْ – سِنكِشْماكْ siŋixür - siŋixmək).

سُنكُشْدي sünüxdi نەيزىلەشتى. اِكّي اَرْ بِـرْلا سُنكُشْـدي ikki ər birlə sünüxdi —— ئىككى ئادەم (جەڭدە) بىر - بىرى بىلەن نەيزىلەشتى (سُنكُشُـورْ – سُنكُشْـماكْ sünüxür - sünüxmək).

كَينكَشْدي kənəxdi كېڭەشتى. اُلْ مَنكـا كَينكَشْـدي ol maŋa kənəxdi —— ئۇ مېنىڭ بىلەن كېڭەشتى (كَينكاشُورْ – كَينكاشْماكْ kənəxür - kənəxmək).

اُنكُقْتي oŋuk,tï ئۆڭدى. اَنكْ يُوزي اُنكُقْـتي anïŋ yüzi oŋuk,tï —— ئۇنىڭ يۈزى ئۆڭدى، يەنى كېسەل ۋە باشقا سەۋەبلەردىن ئۇنىڭ يۈزى تاتاردى. بَـرْجِنْ اُنكُقْـتي barqïn oŋuk,tï —— يىپەك رەخت ئۆڭدى، يەنى يىپەك رەختىنىڭ پېتى، گۈزەللىكى، رەڭگى كەتتى (اُنكُقارْ – اُنكُقْماقْ oŋuk,ar - oŋuk,mak). ھەرقانداق نەرسە مۇشۇنداق بولۇپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// III 538

مُنكُقْتي muŋuk,tï مۇڭلاندى. اَرْ مُنكُقْتي ər muŋuk,tï —— ئادەم مۇڭلاندى، قايغۇغا چۆمدى (مُنكُقارْ – مُنكُقْماقْ muŋuk,ar - muŋuk,mak).

اُنكُلْدي oŋuldï ئوڭلاندى، ساقايدى. سُكَلْ اُنكُلْدي sökəl oŋuldï —— كېسەل ئوڭلاندى، ساقايدى. ايـشْ اُنكُلْـدي ïx oŋuldï —— ئىش ئوڭلاندى، يەنى چىگىچ ئىش ئوڭلاندى (اُنكُلُورْ – اُنكُلْماقْ oŋulur - oŋulmak).

اُنكُلْدي üŋüldi ئويۇلدى. يِغاجْ اُنكُلْدي yïoqaq üŋüldi —— ياغاچ ئويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنكُلُورْ – اُنكُلْماكْ üŋülür - üŋülmək).

تَنكِلْدي taŋïldï تېڭىلدى. تَنكِلْدي بـاشْ bax taŋïldï —— باش تېڭىلدى. ھەرقانداق نەرسە يىپ بىلەن تېڭىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكِلُـورْ – تَنكِلْمـاقْ taŋïlur - taŋïlmak).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - k» بىلەن يېزىلىپ كېيىن «ق - ķ»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

تُنكُلْدِي tünüldi تۆكۈلدى، ئۇمىدىنى ئۈزدى. اَرْ ايشْتِنْ تُنكُلْدِي *ər ixtin tünüldi* — ئادەم ئىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزدى.

تَنكِنْدِي taŋïndï تېڭىۋالدى. اَرْ بَشِنْ تَنكِنْدِي// *ər baxïn taŋïndï* — ئادەم بېشىنى تېڭىۋالدى (تَنكِنُورْ - تَنكِنْماقْ *taŋïnur - taŋïnmaq*).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

تُنكُتّي tünütti ساڭگىلاتتى. اَرْ بَشِنْ تُنكُتّي *ər baxïn tünütti* — ئادەم بېشىنى ساڭگىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُنكُتُورْ - تُنكُتْماكْ *tünütür - tünütmək*).

تَنكِتّي təŋitti ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى. اَرْ اُقِنْ تَنكِتّي *ər oqïn təŋitti* — ئادەم ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى (تَنكِتُورْ - تَنكِتْماكْ *təŋitür - təŋitmək*).

كِينكِتّي kəŋitti كېچەيتتى. اَرْ اَڤِنْ كِينكِتّي *ər əvin kəŋitti* — ئادەم ئۆيىنى كېچەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكِتُورْ - كِينكِتْماكْ *kəŋitür - kəŋitmək*).

تۆت ھەرپلىكلەر

كِينكادِي kəŋədi كېچەشتى، مەسلىھەتلەشتى. اُلْ مَنكا // كِينكادِي *ol maŋa kəŋədi* — ئۇ (ئۆزىنىڭ ئىشىنى) مەن بىلەن كېچەشتى (كِينكارْ — كِينكامَاكْ *kəŋər - kəŋəmək*).

كِينكُودِي kəŋüdi كېچەيدى. يِرْ كِينكُودِي *yər kəŋüdi* — يەر كېچەيدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكُورْ - كِينكُوماكْ *kəŋür - kəŋümək*).

بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز

يُنكادي yoŋadï يونىدى، چاقتى. اُلْ اَنِ بَكْكا يُنكادي *ol anï bəgkə yoŋadï* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنكارْ - يُنكاماقْ *yoŋar - yoŋamaq*).

فَعْلَلْدي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى

541 III

تُنكتردي[1] təŋtürdi ئۇچۇردى. اُلْ قُشْ تُنكتردي// *ol qux təŋtürdi* — ئۇ قۇش ئۇچۇردى، يەنى قۇشنى قولىدىن ئۇچۇرۇۋەتتى. ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكُتُرُرْ - تَنكُتُرْماكْ *təŋtürür - təŋtürmək*).

تُنكْدَرْدي tənqərdi تۆڭتەردى ~ ئۆڭتەردى. اُلْ اَياقْ تُنكْدَرْدي *ol ayaq tənqərdi* — ئۇ ئاياق (قاچا) ئۆڭتەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُنكْدَرُرْ - تُنكْدَرْماكْ *tənqərür - tənqərmək*).

سِنكْدُرْدي siŋdürdi سىڭدۈردى: يوشۇردى. سُجكْ اَشِغْ سِنكْدُرْدي *süqik axïoq siŋdürdi* — شاراب ئاشنى سىڭدۈردى (سِنكْدُرُرْ - سِنكْدُرْماكْ *siŋdürür - siŋdürmək*). اُلْ اَنِ اَفْكا سِنكْدُرْدي *ol anï əvgə siŋdürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە كىرگۈزدى، يوشۇردى.

مُنكْقَرْدي muŋqardï مۇڭلاندۇردى، قايغۇغا سالدى. اُلْ اَنِ مُنكْقَرْدي *ol anï muŋqardï* — ئۇ ئۇنى مۇڭلاندۇردى (مُنكْقَرُرْ - مُنكْقَرْماقْ *muŋqarur - muŋqarmaq*). 542 III //

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُنكتردي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ كەلگۈسى زامان شەكلى ۋە مەستىرى «تَنكُتُرُرْ - تَنكُتُرْماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. شۇڭا، «*təŋtürdi*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَنْگَـــــرْدِي təngərdi تەڭلەشتۇردى. اُلْ بِـــــيرْ نـــــانكْنِي بِيرْكـــــا تَنْگَـــــرْدِي *ol bir nəŋni birgə təngərdi* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە تەڭلەشتۇردى (تَنْگَرُورْ – تَنْگَرْماكْ *təngərür - təngərmək*).

تَنْكَلَشْدِي təŋləxdi تەڭلەشتى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا تَنْكَلَشْـــدِي *bir nəŋ birgə təŋləxdi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە تەڭلەشتى (تَنْكَلَشُورْ – تَنْكَلَشْماكْ *təŋləxür - təŋləxmək*).

تِنْكَلَشْدِي tiŋlaxdï تىڭلاشتى ~ تىڭشاشتى، ئاڭلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِـــرْلا سُـــوزْ تِنْكَلَشْـــدِي *ol mənin birlə söz tiŋlaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۆز تىڭشاشتى، تىڭشىشىپ باقتى (تِنْكَلَشُورْ – تِنْكَلَشْماقْ *tiŋlaxur - tiŋlaxmak*).

تَنْكَلَشْـــــدِي taŋlaxdï تاڭ قېلىشتى، ھەيران قېلىشتى. كِشِـــــيلارْ بُـــــو ايشِـــــغْ تَنْكَلَشْدِي *kixilər bu iχiŋ taŋlaxdï* — كىشىلەر بۇ ئىشتىن تاڭ قېلىشتى (تَنْكَلَشُورْ – تَنْكَلَشْماقْ *taŋlaxur - taŋlaxmak*). 543 III// شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُردِي بُلِتْ اِنكْرَشُو	*ordi bulït iŋraxu*
اقتِي اقن مُنكرشو	*aktï akin məŋrəxü*
قَلْدِي بُدُنْ تَنكْلَشُو	*kaldï bodun taŋlaxu*
كُكْرَرْ تَقِي مَنكْرَشُورْ	*kokrər takï maŋraxur*

[بۇلۇت ئىگىزىشىپ ئۆرلىدى،
ئېقىن شارقىرىشىپ ئاقتى؛
خەلق ھەيران بولۇپ قالدى،
گۈركىرەر، تېخى چاقنىشار.]

يامغۇر تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: گۈلدۈرلەيدىغان بۇلۇتلار ئۆرلىدى، ئۇنىڭدىن شارقىراپ سەللەر ئاقتى؛ بۇنىڭدىن كىشىلەر تاڭ قېلىشتى، بۇلۇتلار گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، چاقماق چېقىۋاتىدۇ.

مَنكْدَشْدِي məŋdəxdi يىپ سېلىشتى. اِكّي اُراغْتْ مَنكْدَشْدِي *ikki uraoqut məŋdəxdi* — ئىككى خوتۇن 544 III// يىپ سېلىشتى، يەنى يىپ بىلەن بىر - بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى (مَنكْدَشُورْ – مَنكْدَشْماكْ *məŋdəxür - məŋdəxmək*).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر// 617

مُنكَشْدِي mingəxdi مىنگەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا مُنكَشْدِي *ol mənig birlə mingəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن مىنگەشتى، ئاتقا مىنگەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنكَشُورْ - مُنكَشْماكْ *mingəxür - mingəxmək*)[1].

كُنكْرَنْدِي künrəndi گۈڭرىدى، غوتۇلدىدى. اَرْ ايشْ قا كُنكْرَنْدِي *ər ixkə künrəndi* — ئادەم ئىشقا ئۇنماستىن غوتۇلدىدى (كُنكْرَنُورْ - كُنكْرَنْماكْ *künrənür - künrənmək*).

كِينكْرُنْدِي kəŋründi كەڭرىپ كەتتى، بېيىدى، بايىشاتلاندى. اُلْ كِينكْرُنْدِي *ol kəŋründi* — ئۇ (بىر مەزگىل)// 545 III بايىشاتلاندى (كِينكْرُنُورْ - كِينكْرُنْماكْ *kəŋrünür - kəŋrünmək*).

تَنكْلَنْدِي tənləndi تەڭلەندى، ئويلاندى. اَرْ ايشِنْ تَنكْلَنْدِي *ər ixin tənləndi* — ئادەم ئىشىنى ئويلاندى (تَنكْلَنُورْ - تَنكْلَنْماكْ *tənlənür - tənlənmək*).

بۇ بابتكى مسىللار

يِنكْشُرْدِي yiŋxürdi تەڭشىدى، ئارىلاشتۇردى. اُلْ اِسِكْ سُوقُغْ تُمْلُغْقا يِنكْشُرْدِي *ol isïg suvuoq tumluoqka yiŋxürdi* — ئۇ ئىسسىق سۇنى (ئىللىسۇن دەپ) سوغۇق (سۇ)قا ئارىلاشتۇردى (يِنكْشُرُرْ - يِنكْشُرْماكْ *yiŋxürür - yiŋxürmək*).

يَنكْقُرْدِي yaŋkurdï: اَرْ يَنكْقُرْدِي *ər yaŋkurdï* — ئادەم غايىبتىن بىر ئاۋاز ئاڭلىغاندەك ياكى بىر نەرسە سەزگەندەك ئۇياق - بۇياققا قارىدى (يَنكْقُرارْ - يَنكْقُرْماقْ *yaŋkurar - yaŋkurmak*)// 546 III.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. «دىۋان»دا بۇ پېئىلنىڭ زەممە بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تۈرىمۇ ئۇچرايدۇ، بىز بۇ يەردە كەسرىنى ئاساس قىلدۇق.

فَعْلادي fə'ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سُنكْدادي soŋdadï سوقىدىدى، كەينىگە چۈشتى، ئىزمۇئىز قوغلىدى. اُلْ يَغِينِ سُنكْدادي *ol yaoqïnï soŋdadï* — ئۇ دۈشمەننى ئىزمۇ ئىز قوغلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ كەينىگە چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُنكْدارْ – سُنكْداماقْ *soŋdar - soŋdamak*).

مَنكْـــــدادي məŋdədi يۇلىدى، يۇقىدىدى. اُلْ اَنِـــــكْ سَـــــجِنْ مَنكْـــــدادي *ol anïŋ saqïn məŋdədi* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اذُم بَرِبْ سُنكْدادي	*uƶu*[1] *barïp soŋdadï*	[كەينىدىن بېرىپ قوغلىدى،
تكر تُرب اَنكْدِدي	*təgrə turup aŋdïdï*	چۆرىدەپ تۇرۇپ پايلىدى،
سَجن قرا مَنكْدَدي	*saqïn qïra məŋdədi*	چېچىنى قىرىپ يۇلۇشتى،
اَرزُلَيُو اَر اڤار // 547 III	*arzulayu ər avar*	ئادەملەر چىلبۆرىدەك ئولاشتى.]

بىر بەگنى يەڭگەن ئادەم ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئارقىسىدىن پايلاپ باردى، ئۇنى ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئورىۋالدى، ئۇنىڭ چاچلىرىنى يۇلدى. شائىر بۇ يەردە ئادەملەرنىڭ يىغىلغانلىقىنى چىلبۆرىلەرنىڭ توپلانغانلىقىغا ئوخشىتىدۇ. چۈنكى، چىلبۆرىلەر يالغۇز ئادەمنى ئۈچرىتىپ قالسا، ئۇنى چۆرىدىۋېلىپ يەيدۇ (مَنكْدارْ – مَنكْـــداماكْ *məŋdər - məŋdəmək*).

جِنكْرَدي qïŋradï جىرىڭلىدى. اُلْ قُنكْراغُو جِنكْرَدي// 548 III *ol koŋraoqu qïŋradï* — قوڭغۇراق

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ادُم» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنى ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، «ئارقا، كەينى» مەنىسىدىكى «اُذُ *uƶu*» دەپ ئالدۇق.

جىرىڭلىدى[1]. يۇگەن جىرىڭلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِنكْرارْ – جِنكْراماقْ *qïŋrar- qïŋramak*). شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// 618

سُنكْرادِي soŋradï كەينىگە تارتتى، ئارقىغا سۆرىدى. اَرْ ايشْقا سُنكْرادِي *ər ïxka soŋradï* — ئادەم ئىشنى كەينىگە تارتتى، يەنى ئىش قىلىشقا ئۇنىماي، سۆز يانداۋردى (سُنكْرارْ – سُنكْراماقْ *soŋrar - soŋramak*).

قُنكْرادِي k,oŋradï غورۇڭلىدى، يوغىنىدى: قوڭۇلاشتى. اُغْلانْ اُونِ قُنكْرادِي *ooɣlan üni k,oŋradï* — بالىنىڭ ئۈنى غورۇڭلىدى. بۇ، بالا بالاغەتكە يەتكەندە يۈز بېرىدۇ. قُويْ قُنكْرادِي *k,oy k,oŋradï* — قوي قوڭۇلاشتى، قوڭۇر رەڭگە كىردى (قُنكْرارْ – قُنكْراماقْ *k,oŋrar - k,oŋramak*).// 549 III

مَنكْرادِي maŋradï ماڭىدى ~ ۋارقىرىدى. اَرْ مَنكْرادِي *ər maŋradï* — ئادەم ۋارقىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنكْرارْ – مَنكْراماقْ *maŋrar - maŋramak*).

مُنكْرادِي mœŋrədi موڭرىدى ~ مۆرىدى. اُوذْ مُنكْرادِي *uż mœŋrədi* — ئۇي مۆرىدى (مُنكْرارْ – مُنكْراماكْ *mœŋrər - mœŋrəmək*).

مَنكْزادِي mœŋzədi مەڭزىدى، ئوخشىدى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا مَنكْزادِي *bir nəŋ birgə mœŋzədi* — بىر نەرسە بىر (نەرسە)گە ئوخشىدى (مَنكْزارْ – مَنكْزاماكْ *mœŋzər - mœŋzəmək*).

تَنكْلادِي taŋladï تاڭ قالدى، ھەيران قالدى. اَرْ ايشِغْ تَنكْلادِي *ər ïxïoɣ taŋladï* — ئادەم بىر ئىشتىن تاڭ قالدى (تَنكْلارْ – تَنكْلاماقْ *taŋlar - taŋlamak*).

تَنكْلادِي təŋlədi تەڭلىدى، تەڭ قىلدى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا تَنكْلادِي *bir nəŋ birgə təŋlədi* — بىر نەرسىنى بىر (نەرسە)گە تەڭ قىلدى (تَنكْلارْ – تَنكْلاماكْ *təŋlər - təŋləmək*).// 550 III

تِنكْلادِي tïŋladï تىڭلىدى ~ تىڭشىدى، ئاڭلىدى. اَرْ سُوزْ تِنكْلادِي *ər søz tïŋladï* — ئادەم سۆز تىڭشىدى (تِنكْلارْ – تِنكْلاماقْ *tïŋlar - tïŋlamak*).

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى «صَوَّتَ الْحَلاجل — قوڭغۇراق جىرىڭلىدى» دەپ بېرىلگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە «اَلْ *ol*» سۆزى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان.

سَنكْلادِي saŋladï ساڭقىدى، ماياقلىدى. چىچتى. قُشْ سَنكْلادِي *kux saŋladï* — قۇش ماياقلىدى (سَنكْلارْ - سَنكْلاماقْ *saŋlar - saŋlamak*).

بۇ بابتىكى مىساللار

يَنكْرادِي yaŋradï ياڭرىدى، ئاۋاز چىقاردى؛ ئېيتىپ سالدى. اُلْ بِيرْ سُوزْ يَنكْرادِي *ol bir søz yaŋradï* — ئۇ (يوشۇرۇشقا تېگىشلىك) بىر سۆزنى ئېيتىپ سالدى (يَنكْرارْ - يَنكْراماقْ *yaŋrar - yaŋramak*).

يُنكْلادِي yuŋladï قىرقىدى، يۈك قىرقىدى. اُلْ قُويُنْ يُنكْلادِي *ol ḳoyun yuŋladï* — ئۇ قويىنى قىرقىدى (يُنكْلارْ - يُنكْلاماقْ *yuŋlar - yuŋlamak*). /// 551 III

فَعيلادِي fəiladï شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تِنكِيلادِي tïŋïladï تىرىكلىدى. نانكْ تِنكِيلادِي *nəŋ tïŋïladï* — نەرسە تىرىكلىدى، يەنى ھاۋانچىغا ئوخشاش ئېغىر نەرسە يەرگە چۈشۈپ، تىرىكلىغان ئاۋاز چىقاردى (تِنكِيلارْ - تِنكِيلاماكْ[1] *tïŋïlar - tïŋïlamak*).

جَنكِيلادِي qaŋïladï چاڭلىدى، غىڭشىدى. اِتْ جَنكِيلادِي *it qaŋïladï* — ئىت غىڭشىدى، يەنى ئىت تاياق يېگەندە غىڭشىدى. بۇ ھاۋشىشتىن تۆۋەنرەك بىر ئاۋازدۇر. بىر ئادەم يامان سۆز قىلىپ كوتۈلداۋەرسەمۇ «تَلِيمْ جَنكِيلادِنِكْ *təlim qaŋïladïŋ* — تولىمۇ چاڭلىدىڭ» دېيىلىدۇ (جَنكِيلارْ - جَنكِيلاماقْ *qaŋïlar - qaŋïlamak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *ḳ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق - *ḳ*» بىلەن ئالدۇق.

سُنكُولادي sünülədi نەيزىلىدى، نەيزە سانجىدى.//اُلْ اَنِ سُنكُولادي *ol anï sünüladi* — ئۇ ئۇنى نەيزىلىدى، ئۇنىڭغا نەيزە سانجىدى (سُنكُولارْ – سُنكُولاماكْ *sünülər - sünüləmək*).

سِنكِيلادي sïŋïladï غىڭشىدى؛ زىڭلىدىدى؛ سوۋۇدى. اِتْ سِنكِيلادي *it sïŋïladï* — ئىت غىڭشىدى، ئىت سوغۇقتا غىڭشىدى. سُوقْ سِنكِيلادي *suv sïŋïladï*// — سۇ مۇز قاتقۇدەك دەرىجىدە سوۋۇدى. قُلاقِمْ سِنكِيلادي *qulaqïm sïŋïladï* — قۇلىقىم زىڭلىدىدى (سِنكِيلارْ – سِنكِيلاماقْ *sïŋïlar - sïŋïlamaq*).

تُنكالادي toŋaladï باتۇرلۇق قىلدى. اَرْ تُنكالادي *ər toŋaladï* — ئادەم باتۇرلۇق قىلدى، يەنى ئادەم باتۇرلار ۋە پالۋانلارنىڭ ئىشىنى قىلدى (تُنكالَرْ – تُنكالاماقْ *toŋalar - toŋalamaq*).

مَنكِيلادي məŋilədi مېڭە يېدى. اَرْ مَنكِيلادي *ər məŋilədi* — ئادەم مېڭە يېدى. بۇنىڭ تېگى مۇنداق: بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «طُوبَى لَكَ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. مېڭە ئۇچۇنلا قۇي سۆيۈش مېڭىنىڭ قوينىڭ//ئەڭ قەدىرلىك يېرى بولغانلىقىدىنۇر. بىركىمنىڭ ھۆرمىتىگە قۇي سۆيۈپ، مېڭىسىنى تەقدىم قىلىش ئەڭ چوڭ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. كېيىن بۇ سۆز ياخشى غىزا - تائاملارغا ئېرىشكەن ئادەملەرگىمۇ قوللىنىلىدىغان ئىسىم بولۇپ كەلگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَنِ يتبْ سُنكُولادي	*anï yətip sünülədi*
بَشِنْ يَنْدُرُو يَنكِيلادي	*baxïn yandru yaŋïladï*
اَرَنْ بابايُس مُنكِيلادي	*ərən bayup məŋilədi*
اَنِكْ اَلْبِنْ قَرا بُغْدي①	*anïŋ alpïnqïra boоqdï*//

① بۇ شېئىردا بىر قانچىلىگەن ئېنىقسىزلىق بار. بۇلار تۆۋەندىكىچە بىر تەرەپ قىلىندى. بىرىنچى، ئىككىنچى مىسرادىكى «يَنْدُرُو» شېئىرنىڭ ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «*yandru*» دەپ ئېلىندى؛ ئىككىنچى، ئۈچىنچى مىسرادىكى «بايس» سۆزى ئەرەبچىسىگە قاراپ بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھى بويىچە «*bayup* — باي بولۇپ» دەپ ئېلىندى؛ ئۈچىنچى، يەنە شۇ ئۈچىنچى مىسرادىكى «مُنكِيلادي» سۆزى «*məŋilədi*» دەپ ئېلىندى. چۈنكى، بۇ شېئىر «مَنكِيلادي *məŋilədi* — مېڭە يېدى» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان؛ تۆتىنچى، تۆتىنچى مىسرادىكى «قَرا» سۆزى ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، «قىرىش» مەنىسىدە «*qïra*» دەپ ئېلىندى.

[ئۇنىڭغا يېتىپ نەيزىلىدى،
ياۋىسىنى يەنە يېڭىلىدى:
باتۇرلار بېيىپ مېڭە يېدى،
ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قىرىپ بوغدى.]

قوشۇننى يەڭگەن بىر ئادەم تەرىپىلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇنىڭغا يېتىشىۋېلىپ نەيزە سانجىدى، ئۇنىڭ ياۋىسىنى يېڭىلىدى؛ بۇلاپ - تالاپ كەلگەن مالىلىرىدىن ئادەملىرىنى بەھرىمەن قىلدى، دۇشمەن باتۇرلىرىنى قىرىپ، بوغدى.

بۇ بابتىكى مىسال

يَنكِيلادِي yaŋïladï يېڭىلىدى. اُلْ تُونِنْ يَنكِيلادِي *ol tonïn yaŋïladï* — ئۇ تونىنى يېڭىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَنكِيلارْ – يَنكِيلامَاقْ *yaŋïlar - yaŋïlamak*). /// 555 III

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَشانكُرْدِي yaxaŋurdï ياشاڭغىرىدى. اَنِكْ كُوزِي يَشانكُرْدِي *anïŋ kөzi yaxaŋurdï* — ئۇنىڭ كۆزى (كۆن نۇرىدىن) ياشاڭغىرىدى (يَشانكُرْ – يَشانكُرْماقْ *yaxaŋur*[1] *- yaxaŋurmak*).

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «يَشانكُرْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز تىرانسكرىپسىيىدە توغرىلاپ «*yaxaŋurur*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى بەش هەرپلىكلەر

تُنكُرْلَنْدِي tüŋürləndi: اُلْ مَنكا تُنكُرْلَنْدِي *ol maŋa tüŋürləndi* — ئۇ ئۆزىنى ماڭا قۇدا هېسابلىدى (تُنكُرْلَنُورْ - تُنكُرْلَنْماكْ *tüŋürlənür - tüŋürlənmək*).

سِنكِرْلَنْدِي siŋirləndi سۈكۈرلەندى، سۈكۈر كۆپەيدى. اَتْ سِنكِرْلَنْدِي *at siŋirləndi* — ئەت (گۆش)تە سۈكۈر كۆپەيدى. يا سِنكِرْلَنْدِي *ya siŋirləndi* — ياغا سۈكۈر//يۆگەلدى. 556 III باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرْلَنُورْ — سِنكِرْلَنْماكْ *siŋirlənür - siŋirlənmək*).

مَنكِزْلَنْدِي məŋizləndi مەڭزى گۈزەللەشتى، چىرايلىقلاشتى. كِشِي مَنكِزْلَنْدِي *kixi məŋizləndi* — ئادەم چىرايلىقلاشتى، يەنى ئادەمنىڭ مەڭزى گۈزەللەشتى (مَنكِزْلَنُورْ - مَنكِزْلَنْماكْ *məŋizlənür - məŋizlənmək*).

مُنكُزْلَنْدِي müŋüzləndi مۈڭگۈز چىقاردى. قُزِي مُنكُزْلَنْدِي *kozï müŋüzləndi* — قوزا مۈڭگۈز چىقاردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنكُزْلَنُورْ — مُنكُزْلَنْماكْ *müŋüzlənür - müŋüzlənmək*).

سُنكُوكْلَنْدِي soŋükləndi: اُغْلانْ سُنكُوكْلَنْدِي *oŋlan soŋükləndi* — 620 //بالىنىڭ سۆڭەكلىرى چوڭايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُنكُكْلَنُورْ - سُنكُكْلَنْماكْ *soŋüklənür - soŋüklənmək*).

كُنكُلَّنْدِي kəŋüllləndi كۆڭۈلشىدى. اَرْ ايشْقا كُنكُلَّنْدِي *ər ïxka kəŋüllləndi* — ئادەم ئىشقا كۆڭۈلشىدى، يەنى ئىشلەشكە بەل باغلىدى. بالا ئەقلگە كىرسە ۋە زېرەكلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُنكُلَّنُورْ — كُنكُلَّنْماكْ 557 III //*kəŋüllənür - kəŋüllənmək*).

سِنكِلَّنْدِي siŋilləndi سۈكۈل قىلدى. اُلْ قِيزِغْ سِنكِلَّنْدِي *ol kïzïoq siŋilləndi* — ئۇ (بىر) قىزنى (دېدەكنى) سۈكۈل قىلدى (سِنكِلَّنُورْ — سِنكِلَّنْماكْ *siŋillənür - siŋillənmək*).

تۈنگۈرلادى tünürlədi : اُلْ مَنِ تُنگُرْلادِ *ol məni tünürlədi* — ئۇ مېنى ئۆزىنىڭ قۇدىسى ھېسابلىدى، قۇدىسى قاتارىدا كۆردى (تُنگُرْلارْ – تُنگُرْلامَاقْ *tünürlər - tünürləmək*).

سِنگَرْلادِ sïŋarladï يالغۇز كۆردى، بوزەك تاپتى. اُلْ اَنِ سِنگَرْلادِ *ol anï sïŋarladï* — ئۇ ئۇنى يالغۇز، يار - يۆلەكسىز ۋە ئاجىز كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئالدى (سِنگَرْلارْ – سِنگَرْلاماقْ *sïŋarlar - sïŋarlamaq*).

سِنگِرْلادِ siŋirlədi سىڭىرلىدى. اُلْ ياسِنْ سِنگِرْلادِ *ol yasïn siŋirlədi* — ئۇ يانى سىڭىرلىدى، يەنى ياغا سىڭىر يۆگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنگِرْلارْ – سِنگِرْلاماكْ *siŋirlər - siŋirləmək*). 558 III //

كَنگِرْسِيدِ kəŋirsidi قاڭسىدى. اَشَجْ كَنگِرْسِيدِ *əxəq kəŋirsidi* — قازانىڭ تېگىدىكى نەرسە قاڭسىدى، يەنى كۆيگەن پۇراق چىقتى (كَنگِرْسِيرْ – كَنگِرْسِيماكْ *kəŋirsir - kəŋirsimək*).

بَلِنگْلادِ bəliŋlədi چۆچۈدى، ئۈركۈدى. اَرْ بَلِنگْلادِ *ər bəliŋlədi* — ئادەم بىرەر قورقۇنچ سەۋەبىدىن ئۈيقۇسىدىن چاچراپ تۇردى. ھەرقانداق بىر ھايۋان تۈيۇقسىز بىر نەرسىدىن ئۈركۈپ، سەكرەپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَلِنگْلارْ – بَلِنگْلامَاقْ *bəliŋlər - bəliŋləmək*).

تُلُنگْلادِ tuluŋladï: اُلْ قُلِنْ تُلُنگْلادِ *ol qulïn tuluŋladï* — ئۇ قۇلىنىڭ قۇلاق تۈۋىگە مۇشتلىدى (تُلُنگْلارْ – تُلُنگْلاماقْ *tuluŋlar - tuluŋlamaq*).

بۇ بابتكى بەش ھەرپلىكلەر

سَرِنكُولادِي sərηüladi سىيرىلدى، تېيىلدى. اَرْ سَـرِنكُولادِي ər sərηüladi — ئادەم تېيىلدى، يەنى ئادەم مۆز ئۈستىدە تېيىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِنكُولارْ - سَرِنكُولاماكْ[1] sərηülər - sərηüləmək) III 559 //.

سَلِنكُولادِي salηuladï ساڭگىلىدى؛ سالغا ئاتتى. اُزُمْ سَـلِنكُولادِي üzüm salηuladï — ئۈزۈم ساڭگىلىدى، يەنى ئۈزۈم ساپلىرى بېدىشتە ساڭگىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە يۇقىرىدىن پەسكە ساڭگىلاپ تۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ اِتغْ سَلِنكُولادِي ər ïtïoq salηuladï — ئادەم ئىتقا سالغا ئاتتى (سَـلِنكُولارْ - سَـلِنكُولاماقْ salηular - salηulamak).

قَلِنكُولادِي kˌalηuladï سۇ دەسسىدى. اَرْ سُقْدا قَلِنكُولادِي ər suvda kˌalηuladï — ئادەم سۇدا سۇ دەسسىدى، بۇ ئادەمنىڭ پۇتلىرىنى ھەركەتلەندۈرۈپ، مۈرىلىرىنى مىدىرلاتماي، سۇ ئىچىدە ئۆرە تۇرۇشىدۇر// (قَلِنكُولارْ - قَلِنكُولاماقْ kˌalηular - kˌalηulamak) 621.

بۇ بابتكى مسياللار

يَنكْقُولادِي yaηkˌuladï ئاۋاز قايتۇردى، ئەكس سادا چىقاردى. تاغْ يَنكْقُولادِي taoq yaηkˌuladï — تاغ ئەكس سادا//چىقاردى. بۇ، سەن چىقارغان ئاۋازنىڭ ئۆزۈڭگە ئەينەن قايتىپ ئاڭلىنىشىدۇر. اَرْ قُلاقِي يَنكْقُولادِي ər kˌulakï yaηkˌuladi — ئادەم قۇلىقى بىرەر ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك ياكى بىرەر نەرسىنى سەزگەندەك ئۇياق — بۇياققا قارىدى (يَنكْقُولارْ - يَنكْقُولاماقْ yaηkˌular - yaηkˌulamak) 560 III.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل ئاۋۋال «ق - k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - k»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز «ك - k»نى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

يَلىنگُـــــولادىy alŋuladï ئىلەڭگـۈچ ئـۈچتى، گـۈلەڭگـۈچ ئـۈچتى. قِيـــــز يَلىنگُـــــولادى *kïz yalŋuladï* —— قـىز ئىلەڭگـۈچ ئـۈچتى. باشقىلاردىمـۇ شـۇنداق. بـۇ يۈقىرىدا بايان قىلىنىدى (يَلىنگُولارْ – يَلىنگُولاماقْ *yalŋular - yalŋulamak*)[1].

يِنْجِكْـــــالادى yinqkələdi ئىنچىكـە ھېسـابلىدى. اُلْ نـــــانگْنِي يِنْجِكْـــــالادى *ol nəŋni yinqkələdi* —— ئـۇ نەرسـىنى ئىنچىكـە ھېسـابلىدى. نەرسـىنى ئىنچىكـە قىلىشـقىمۇ شـۇنداق دېيىلىـدۇ (يِنْجِكْـــــالارْ – يِنْجِكالامـــــاكْ *yinqkələr - yinqkələmək*). // 561 III

تۆت ھەرپلىكلەردىن مۇزائىفلەر

تَرِنگُكْلَنْـــــدى təriŋüklləndi تېرەنلىـدى، ئۇلغايـدى. سُـــــوقْ تَرِنگُكْلَنْـــــدى *suv təriŋüklləndi* —— سۇ تېرەنلىـدى، ئۇلغايـدى (تَرِنگُكْلَنْـــورْ – تَرِنگُكْلَنْمـــاكْ *təriŋüklənür - təriŋüklənmək*).

كُنكْلَكْلَنْدى kəŋləkləndi كۆڭلەكلىك بولـدى. اَرْ كُنكْلَكْلَنْدى *ər kəŋləkləndi* —— ئادەم كـۆڭلەكلىك بولـدى. باشقىلاردىـمۇ شـۇنـداق (كُـــنكْلَكْلَنُورْ – كُنكْلَكْلَنْماكْ *kəŋləklənür - kəŋləklənmək*).

562 III
خۇداغا شۈكۈر، غۇننىلىكلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

[1] يازما نۇسخا 610 ـ بەتتىكى «يَلىنگُو» سۆزى بىلەن 621 ـ، 622 ـ بەتلەردىكى مۇشۇ ۋەزىندىكى سۆزلەردىن ياسالغان «يَلىنگُولادى»، «قَلىنگُولادى»، «سَلىنگُولادى» پېئىللىرى ۋە «سَلىنگُولادى» پېئىللى بۇ جايلاردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن ئەمەس. يازما نۇسخا 609 ـ بەتتە «سَلىنگُو» سۆزى ئىككى بوغۇم قىلىپ يېزىلغان، 610ـ بەتتە «قَلىنگُـو» سۆزى ۋە بۇنىڭدىن ياسالغان «قَلىنگُولادى» پېئىللىدىكى «ل – *l*» ھەرپى ئاۋۋال كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن كەسرە سىزىۋېتىلگەن. بۇ ھال بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپى —— «ل – *l*، ر – *r*»لار ئۆزىدىن كېيىنكى «نـــك – *ŋ*» بىلەن قوشۇلغاندا، تەلەپپۇزدا بىر ئۆتكۈنچى سوزۇق تاۋۇش «*i*» نىڭ پەيدا بولىدىغانلىقىنى ۋە بۇنى يېزىقتا ئىپادىلەشتە ئىككىلىنىش بولغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىز ۋەزىن تەلىپى بويىچە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپىنى ترانسكرىپسىيىدە ھەممىلا جايدا ساقلىنىلىق ئالدۇق.

الدرك əldrük ئادراسمان ئۇرۇقى.

اُرتمان ərtmən ئۆگزە.

اُرتكُونْ ərtkün چەش.

اَرْسْـــــــلانْ arslan ئارسلان، شىر. خانلارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ سِجْغانْ تُتْماسْ // III 563

alïn arslan tutar küqin sïqqan tutmas

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن چاشقانمۇ تۇتۇلماس.

بۇ ماقال ئىشلاردا زوراۋانلىق يولىنى تۇتماستىن، ياخشى چارە ـ تەدبىر كۆرۈشى لازىم بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُلْدُرُمْ [1] əldrüm ئۆلدۈم، ئۆلەرمەن، پالەچ.

---

[1] بۇ ئىككى ساكىن قاتار كەلگەن سۆزلەر بابى. شۇڭا، بىز بۇ سۆزدىكى «د» ھەرپىنى زەممىلىك ئوقۇمايلا ساكىنلىق ئوقۇپ، ترانسكرىپسىيىدە تۇزەتتۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

تُرْكْمانْ türkmən تۈركمەن. بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار:

زۇلقەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ «شو – xu» ئىسىملىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئىگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شو – xu» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئوچ يۇز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بار ئىكىن؟» دەپتۇ. ئەسلىدە خاقان «شو – xu»[622] خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەينىنىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىمگە بىلدۈرمەيدىكەن. خاقانىنىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقانىنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن، ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئويناىدىكەن. خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمىمزمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۆمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىنىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملىرىنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ. زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىلىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرقە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىنىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن، خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ. ئۇلاغ تاپالمغانلار ئالدىراش ـ تېنەش ئۇدۇل

كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانلىق كەينىدىن مېڭىپتۇ، ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۇپتۇز//بىر[565 III] سايغا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىجاپ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتىكەن. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن، بالا - چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ قاپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ//نامىلىرىنى كىتابنىڭ[623] بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم، مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. مەسىلەن: «قِنِقْ *qïnïq* — قىنىق»، «سَلْغُرْ *salƣur* — سالغۇر» ۋە باشقىلار. بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ، ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يۈك - تاقىلىرىنى دۇمبىلىرىگە ئارتىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ - ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەنىكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېلىپ قالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارغا: «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قېلىپ قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالىمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۇركچە: «قَالْ اَجْ *kal aq* — مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ.//كېيىن[566 III] ئۇلار «خَلَجْ *halaq* — خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. خالاچلارنىڭ ئەسلى شۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر.

زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تُرْكْمانْ اَنْدْ[①] *türk manənd* — تۇركىە ئوخشايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان.

---

① بۇ سۆزنىڭ «تُرْكْ مانَنْدْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ ئىزاھنى توغرا تېپىپ، تراسكرىپسىيىدە «*türk manənd*» دەپ ئالدۇق.

تۇركمەنلەر ئەسلىدە يىگىرمە تۆت قەبىلىدۇر. لېكىن، ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى شۇدۇر.

خاقان «شو xu» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زۇلقەرنەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشۈپتۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىپتۇ، زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىپتۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولۇپتۇ.// 567 III بۇ توقۇنۇش «اَلْتُونْ قانْ altun kan —— ئالتۇن قان» دېگەن يەردە بولغانىكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۇنده «اَلْتُونْ خانْ altunhan —— ئالتۇنخان» دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۇلھى تۈزۈپتۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىپتۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ. زۇلقەرنەين چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، خاقان «شو xu» قايتىپ كېلىپتۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەپتۇ، ئاندىن// 624 ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شو xu» شەھىرىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە بىر تىلسىم قۇردۇرۇپتۇ. بۇگۈنكى كۇندە لەيلەكلەر ئۇ تىلسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ. تىلسىم بۇگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر

سَنْدْرُشْ sandrux تالاش - تارتىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدْرُشْ[1] بُلْسا اُرْتْكُونْ دا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrux bolsa ərtkündə irtəx bolmas

ساپان ۋاقتىدا تالاش - تارتىش بولسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

بۇ ماقال ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.// 568 III

[1] بۇ سۆزنىڭ تۆتىنچى ھەرپى «ر – r» بۇ يەردە زەممىلىك كەلگەن بولسىمۇ، ياسما نۇسخا 203- بەتتە ۋە 373- بەتتىكى پېئىل شەكلى كەسرىلىك ئېلىنغان. بۇ سۆزنىڭ قىسقارغان شەكلى «سَنْدِشْ» (373- بەتتە) بولغىنىغا قارىغاندا تۆتىنچى ھەرپ «ر – r»نىڭ ھەم كەسرىلىك، ھەم زەممىلىك ئوقۇلۇشى مۇمكىن بولسا كېرەك.

بُرسُمَقْ[1] borsmuk, بورسۇق. سېمىزلىك شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م – m»نى چۈشۈرۈپ، «بُرْسُقْ borsuk» دەيدۇ. لېكىن، ئۇلار باشقا تۈركىلەر «باشماق» مەنىسىدە ئىشلىتىدىغان «بَشَقْ baxak» سۆزىنى بىر «م – m» ئارتتۇرۇپ «بَشْمَقْ baxmak» دەيدۇ.

قلدرق k,ïldruk, قىلتىرىق. بۇغداينىڭ باشاقلىرىدا بولىدىغان قىلتىرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُرقْلُقْ k,ork,luk, قورققاق، قورقۇنچاق. قُرقْلُقْ اَرْ korkluk ər — قورقۇنچاق ئادەم.

تُرتْكُلْ tørtkül تۆت چاسا، تۆت بۇرجەك. تُرتْكُلْ اَفْ tørtkül əv — تۆت چاسا ئۆي. ھەرقانداق تۆت چاسا نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَرْسْغانْ barsoqan بارسغان. ئافراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر.

III 569 بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارسغان ئىسىملىك بىر//ئات باقارى بار ئىدى، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئۇ ئاتلارنى شۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ.

بُرْسْلانْ burslan بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى قاپلان. «اَرْسْلانْ بُرْسْلانْ arslan burslan — ئارسلان ـ قاپلان» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بُرْسْلانْ burslan بۇرسلان. ئەرلەرنىڭ ئىسمى. «بُرْسْلانْ burslan» سۆزى يالغۇز قوللىنىلماي، «اَرْسْلانْ arslan» سۆزىگە قوشۇلۇپ، جۈپ سۆز قىلىپ قوللىنىلىدۇ. توغرىسىنى ئېيتقاندا بۇ «قاپلان» مەنىسىدىكى سۆزدۇر. ئەگەر دائىم ئارسلان سۆزى بىلەن بىللىلا قوللىنىلىدىغان بولسا، بۇ سۆز ئەرلەر ئىسمى بولالماس ئىدى. چۈنكى، ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق. ئۇلاردا «هٰذا اَشْيٌ بَسَنٌ» دېيىلمەي «حَسَنٌ بَسَنٌ» دېيىلىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بُرسُمَقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «س – s» نى ساكىنلىق قىلىپ «borsmuk» دەپ ئالدۇق.

قِرقْلم k,irk,lum قىرقلۇم، كەمچەن. قِرقْلم ساغُو *kirklum saoqu* — بىرخىل كەمچەن، لىق توشقىنى بىر بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

ايكِرْجْكُونْ ikirqgün ئارىسالدى. ايكِرْجْكُونْ ايشْ 570 III// *ikirqgün ix* — قىلىش - قىلماسلىق ئارىسىدا ئىككى خىيالدا بولۇنغان ئىش.// 625 كُنكْلُمْ ايكِرْجْكُونْ بُلْدِي *køŋlüm ikirqgün boldi* — كۆڭلۈم قىلىش - قىلماسلىق ئارىسىدا بولدى.

كُكُرْجْكُونْ køkürqgün كەپتەر.

بۇ بابتىكى پېئىللار

اَلْقْتِي alk,ti ئالدۇرۇپ قويدى، يوقاتتى، يوقىتىپ قويدى. اُلْ تَوارِنْ اَلْقْتِي *ol tawarïn alkti* — ئۇ مېلىنى يوقاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْقارْ - اَلْقماقْ *alkar - alkmak*).

شۇنى بىلگىنىكى، ئىككى ساكىن قاتار كەلگەن سۆزلەر ئازدۇر. ئىككى ساكىن تىل ئۇچى ھەرپلىرى دېيىلمىدىغان «ن – *n*»، «ل – *l*»، «ر – *r*» لاردىلا بىر يەردە كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئىسىم ۋە پېئىللاردا نەزەردە تۇتۇشقا تېگىشلىك بىر قائىدىدۇر. ئىككى ساكىن يۇقىرىدىكى ھەرپلەردىلا بىر يەردە كېلەلەيدۇ. بۇ ھەرپلەر سۆزنى يېنىكلەشتۈرىدۇ، ئىككى ھەرپنى بىر ھەرپتەك قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، شائىرلار ئۇچۇن بۇلارنى بىر ھەرپ ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.// 571 III

اُرْكْتِي ürkti ئۇركىتى ~ ھۇركىتى، ئۇركۇدى. قُوىْ اُرْكْتِي *koy ürkti* — قوي ئۇركىتى، يەنى قوي كېچىسى ياكى كۈندۈزى بۆرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ئۇركۇدى. بُدُونْ اُرْكْتِي *bodun ürkti* — (دۇشمەن كەلگەنلىكتىن) خەلق ئۇركۇدى، خەلق ئارىسىدا

قورقۇنچ پەيدا بولدى (اُرْكار - اُرْكاماكْ ürkər - ürkmək).

اِرْكْتِي irkti يىغدى، توپلىدى. اَرْ تَوارْ اِرْكْتِي ər tawar irkti — ئادەم مال يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْكار - اِرْكاماكْ irkər - irkmək)[1].

سُرْجْدِي sürqdi سۈرۈندى، پۈتلاشتى. اَتْ سُرْجْدِي at sürqdi — ئات سۈرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْجار - سُرْجْماكْ sürqər - sürqmək).

سَنْجْدِي sanqdï سانچىدى ~ سانجىدى؛ يەڭدى. اُلْ اَنِي بِجاكِنْ سَنْجْدِي ol anï piqəkin sanqdï — ئۇ ئۇنى پىچىقى بىلەن سانجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 572 III بَكْ يَغِيسِنْ سَنْجْدِي bəg yaqïsïn sanqdï — بەگ دۈشمىنىنى يەڭدى (سَنْجار - سَنْجْماقْ sanqar - sanqmaq).

كُرْسْدِي kürsdi توشتى، تاشتى. يِكِتْ قانكا كُرْسْدِي yigit kanŋa kürsdi — يىگىت قانغا تولدى، سەمرىدى، قۇرامىغا يەتتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى ھەرقانداق بىر قاچىغا بىر نەرسە تولدۇرۇلۇپ بىرەر سائەت ئۆتۈشى بىلەن قاچىغا سىغماي تېشىپ كېتىش دېگەن مەنىدىدۇر. مەسىلەن: خېمىرتۇرۇچ ياخشى بولسا قاچىغا سېلىنىپ بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كۆپجۈپ قاچىدىن تېشىپ كېتىدۇ (كُرْسارْ - كُرْساماكْ kürsər - kürsəmək). بۇ پېئىل «تەكەببۇر، ھاكاۋۇر ئادەم» دېگەن مەنىدىكى ئىسىمغا «سادِي sadï // sədi» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.// 626

سَرْقْدِي sarqdï سارقىدى؛ ئۇيۇشتى، كۈيۈشتى. سُوقْ سَرْقْدِي suv sarqdï — سۇ سارقىدى. ھەرقانداق بىر سۈيۇقلۇق بىر نەرسىدىن تامچىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَذاقِمْ سَرْقْدِي aʒaqïm sarqdï — پۈتۈم ئۇيۇشتى، يەنى ئات - ئۇلاغقا مىنىشتىن پۈتۈم كۈيۈشتى (سَرْقارْ - سَرْقْماقْ sarqar - sarqmaq).

قُرْقْدِي qorqdï قورقتى. قُلْ تَنْكرِيدَنْ قُرْقْدِي// 573 III qul təŋridən qorqdï — بەندە تەڭرىدىن قورقتى. باشقا بىر نەرسىدىن قورقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُرْقارْ — قُرْقْماق qorqar - qorqmaq). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەستىرىنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بۇ ۋەزىندىكى باشقا پېئىللارغا قارىغاندا ساكىنلىق يېزىلىشى كېرەك ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ ساكىنلىق ئالدۇق.

قَرِي اُكُوزْ بَلْدُوقا قُرْقماسْ

qarï öküz balduqa qorqmas

قەرى ئۆكۈز پالتىدىن قورقماس.

بۇ ماقال بىر كىشىنى ئادەتلىنىپ قالغان نەرسىسى بىلەن قورقۇتماقچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، ئۆكۈزنىڭ پالتىغا ئۆگىنىپ قالغىنىدەك، ئۇمۇ قورقۇتۇلغان نەرسىگە ئۆگىنىپ قالغاندۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُرْقما اَنكَرْ اُتْرُو تُرِبْ تَكْرا يرا — *qorqma aŋar utru turïp təgrə yürə*

قَبْسا اَنِكْ اَلْبَغْتِنْ اَنْدَنْ يَرا — *qapsa anïŋ alpaoqutïn andan türə*

[ئۇنىڭدىن قورقما، قارشىسىدا تەڭ تۇر،

ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قاپساپ، ئاندىن پۇكلىۋەت.]

دۇشمەندىن قورقما، ئۇنىڭغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل تاقابىل تۇر؛ ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى چۆرۈۋەت، قەغەز پۈكلىگەندەك پۈكلەپ تاشلا. // III 574

قِرْقْدِي k,ïrk,dï قىرقىدى. اُلْ قُويُنْ قِرْقْدِي *ol qoyun qïrqdï* — ئۇ قوينى قىرقىدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْقارْ – قِرْقْماقْ *qïrqar - qïrqmaq*).

سِلْكْدِي silkdi سىلكىدى. اَرْ يِغاجْ سِلْكْدِي *ər yïoqaq silkdi* — ئادەم دەرەخ سىلكىدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِلْكارْ – سِلْكْماكْ *silkər - silkmək*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَنْدْغَرْدِي andoqardï ئانت ئىچۈردى، قەسەم قىلدۇردى. اُلْ اَنِي اَنْدْغَرْدِي *ol anï andoqardï* — ئۇ ئۇنى ئانت ئىچۈردى (اَنْدْغَرُرْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarur - andoqarmaq*).

كُنْدْكَرْدِي kəndgərdi كۆندۈردى، توغرىلىدى، تۈزلىدى؛ ئىقرار قىلدۇردى؛ باشلىدى. اُلْ يِغاجْ كُنْدْكَرْدِي *ol yïoqaq kəndgərdi* — ئۇ ياغاچنى كۆندۈردى، يەنى ياغاچنى

تۈز قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇغرىنى كۆندۈردى ooqrini kəndgərdi — ئوغرىنى ئىقرار قىلدۇردى. // ئۇ ئۇنى يولغا باشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كۆندۈرۈر – كۆندۈرمەك kəndgürür - kəndgürməк).

575 III

كىرتكۈندى kirtgündi ئىقرار قىلدى، ئىمان كەلتۈردى. قۇل تەڭرىگە كىرتكۈندى kul təŋrigə kirtgündi — بەندە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈردى ۋە تەڭرىنىڭ ئەلچىلىرىگىمۇ ئىشەندى. شۇنىڭدەك، ئادەم ئېيتقان سۆزىگە ۋە قىلغان ئىشىغا ئىقرار قىلسىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ (كىرتكۈنۈر – كىرتكۈنمەك kirtgünür - kirtgünməк).

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «ياغاچ كۆندۈر yïoqaq kəndgür — ياغاچ كۆندۈر، تۈز قىل»، «تەڭرىگە كىرتكۈن təŋrigə kirtgün — // تەڭرىگە ئىمان كەلتۈر» دېگەنگە ئوخشاش.

627

ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىدىغان پېئىللاردىن ئىككىنچى بىر ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۇچۇن، سۆز يىلتىزىغا بىر «ت – t» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ نانىڭ بۆلىكىنى ol nəŋ bərklətti — ئۇ نەرسە ساقلاتتى»، «ئۇ ياغاچ كۆندۈرتتى // ol yïoqaq kəndgürtti — ئۇ ياغاچ كۆندۈرتتى، تۈز قىلدۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

576 III

بۇ بابتا ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىغۇچى «تۇر tür // tur» قوشۇمچىسى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بارتۇردى bartürdi — بارۇردى ~ بارغۇزدى» سۆزىدىكى «تۇر tür // tur»، ياكى «ئۇ تۇغۇردى ol anï todoqurdï — ئۇ ئۇنى تويغۇزدى» جۈملىسىدە كەلگەن «تۇغۇردى todoqurdï — تويغۇزدى ~ تويدۇردى» پېئىلىدىكى «غۇر – oqur» ياكى «تەڭرى ئۈلۈك تىرگۈردى təŋri ölüg tirgürdi — تەڭرى ئۆلۈكنى تىرىلدۇردى» جۈملىسىدە كەلگەن «تىرگۈردى tirgürdi — تىرىلدۇردى» پېئىلىدىكى «گۇر – gür»گە ئوخشاش.

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

تِرْسْكاكْ tərsgək يىڭناسقۇ. كۆز قاپاقلىرىنىڭ چېتىگە چىقىدىغان قاپارتقۇ.

تِرْسْكاكْ tərsgək تەرسەك، بېغىش، قولنىڭ بېغىشى.

577 III

مۇزائىف ئىسىملاردا ئوتتۇرىسى ساكىنلىق// سۆزلەر بولمايدۇ. پەقەت «مَكّەْ *məkkəh* — مىكە، قارا سىياھ» سۆزى باردۇر. بۇنىڭدا «ك – *k*» ھەرپى تەشدىتلىكتۇر. سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ھ – *h*» نىڭ ئەسلى «ا – ئەلىف» تۇر. بۇ چىندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل سىياھ بولۇپ، تۈركىي يېزىقلار شۇنىڭ بىلەن يېزىلىدۇ.

ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان سۆزلەر زىيادىلىك (ياسالما) سۆزلەردىمۇ بولمايدۇ.

بۇ بابتكى پېئىللار

اَرْتّي artti ئارتتى، ئاشتى. اَرْتّي نانىڭْ *artti nəŋ* — نەرسە ئارتتى. اَنِكْ اَياكُوسىي اَرْتّي *anïŋ əyəgüsi artti* — ئۇنىڭ قوۋۇرغىسى ئارتتى. بۇ ھاكاۋۇرلۇق، تەكەببۇرلۇقتىن كىنايىدۇر (اَرْتارْ – اَرْتْماقْ *artar - artmak*).

اُرْتّي ərtti ياپتى، يوشۇردى. اُلْ اُرْتّي نانكْنِ *ol ərtti nəŋni* — ئۇ نەرسىنى ياپتى (اُرْتارْ – اُرْتْماكْ *ərtər - ərtmək*).

اَرْتّي ərtti ئۆتتى. اُذْلُكْ اَرْتّي *özlək ərtti* — زامان ئۆتتى. اَرْ اَفْندَنْ اَرْتّي

578 III

ər əvindən ərtti — ئادەم ئۆيىدىن ئۆتتى. ھەرقانداق كىشى ئۆتۈپ كەتسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرْتارْ – اَرْتْماكْ *ərtər - ərtmək*).

بَرْتّي bərtti زەخمىلىدى، زەخمىلەندۈردى. اُلْ اَنِكْ اَلكِنْ بَرْتّي *ol anïŋ əlikin bərtti* — ئۇ ئۇنىڭ قولىنى زەخمىلەندۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى بىلىنمىگۈدەك دەرىجىدە زىدە قىلىپ قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَرْتارْ – بَرْتْماكْ *bərtər - bərtmək*).

تُرْتّي türtti سۈرتتى، سۈركىدى. كُونْكا ياغْ تُرْتّي *kəngə yaoq türtti* — كۆنگه ياغ سۈرتتى. هەرقانداق نەرسىنى سۈۋىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرتار — تُرْتْماكْ *türtər - türtmək*).

تَرْتّي tartti تارتتى، ئۆلچىدى: سوزدى، سالدى، يەشتى. اُلْ يَرْماقْ تَرْتّي *ol yarmaq tartti* — ئۇ يارماق تارتتى، ئۆلچىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِبْ تَرْتّي *ol yïp tartti* — 628 //ئۇ يىپ تارتتى، سوزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تُرتن تَرْتّي *ol tartïn tartti* — ئۇ تاماق (ئاش) تارتتى. هەرقانداق نەرسىنى تارتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرْتارْ - تَرْتْماقْ *tartar - tartmak*). اُلْ اَتُوكِنْ تَرْتّي *ol ətükin tartti* — 579 III // ئۇ ئۆتۈكىنى تارتتى، سالدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُوفْ كُرْماكِنْجا اَتُكْ تَرْتْما *suv kərməginqə ətük tartma*

سۇنى كۆرمىگۈچه ئۆتۈك سالما.

بۇ ماقال ئىشتا ئالدىرماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرْتّي qərtti قويۇۋەتتى؛ سۈندۈرۈۋەتتى. اُلْ جَرْتّي نانكْنِي *ol qərtti nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قويۇۋەتتى. اُلْ يَرْماقْ اُوجِنْ جَرْتّي *ol yarmak uqïn qərtti* — ئۇ يارماقنىڭ ئۇچى (چېتى)نى سۈندۈرۈۋەتتى. هەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇچىنى سۈندۈرۈۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْتارْ - جَرْتْماكْ *qərtər - qərtmək*).

سُرْتّي sürtti سۈرتتى، سۈركىدى. اُلْ اَتْماكّا ياغْ سُرْتّي *ol ətməkkə yaoq sürtti* — ئۇ نانغا ياغ سۈرتتى. اُلْ يَرْماقِغْ تاشْقا سُرْتّي *ol yarmakïoq taxka sürtti* — ئۇ يارماقنى تاشقا سۈركىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتارْ - سُرْتْماكْ *sürtər - sürtmək*).

كَرْتّي kərtti كەرتتى، بەلگه سالدى. اُلْ يِغاجْ كَرْتّي *ol yïoqaq kərtti* — ئۇ ياغاچ كەرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ قُلِنْ بُيْنِي[1] كَرْتّي *ol qulïn boynï kərtti* — 580 III // ئۇ قۇلنىڭ بوينىنى كەرتتى، يەنى ئۇ قۇلنىڭ بوينىغا بەلگه سالدى. بۇ قۇلنى خورلاشتىن كىنايىدۇر (كَرْتارْ - كَرْتْماكْ *kərtər - kərtmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُيْنِي» شەكلىده يېزىلغان. «بُيْنِنْ *boynïn*» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «اَرْتْ art — ئوت»، «كَرْتْ kart — كەرت، بەلگە سال» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ پېئىللار ئەسلىدە ئۇچ ھەرپلىك بولۇپ، تەلەپپۇز قىلغاندا ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. پېئىللارنىڭ ھەممە تۈرلىنىشلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدە بويىچە بولىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُبُرْتُمْ өpürttüm ھۆپلەتتىم، ئىچۈردۈم. مَنْ اَنكَرْ سُوفْ اُبُرْتُمْ *mən aŋar suv өpürttüm* — مەن ئۇنىڭغا سۇ ھۆپلەتتىم، ئىچۈردۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبُرْتُرْمَنْ — اُبُرْتْماكْ *өpürtürmən - өpürtmək*).

اَسُرْتّي əsürtti مەست قىلدى. سُجكْ اَنِ اَسُرْتّي *süqik anï əsürtti* — شاراب ئۇنى مەست قىلدى (اَسُرْتُرْ - اَسُرْتْماكْ *əsürtür - əsürtmək*).

اِسِرْتّي ïsïrttï چىشلەتتى. اُلْ اَنكَرْ اَتْماكْ اِسِرْتّي *ol aŋar ətmək ïsïrttï* — ئۇ ئۇنىڭغا نان چىشلەتتى. باشقا ھەرقانداق بىر نەرسە چىشلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسِرْ تُورْ - اِسِرْتْماقْ *ïsïrtur - ïsïrtmak*).

اكِرْتّي əgirtti ئېگىرتتى. اُلْ كُنكَّا يبْ اكِرْتّي *ol küŋgə yïp əgirtti* — ئۇ چۆرىسىگە يىپ ئېگىرتتى. بىر قورغاننى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاشقا بۇيرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اكِرْتُورْ - اكِرْتْماكْ *əgirtür - əgirtmək*).

اَلَرْتّي alartti ئالايتتى. اُلْ اَنكارْ كُوزِنْ اَلَرْتّي *ol aŋar kөzin alartti* — ئۇ ئۇنىڭغا كۆزىنى ئالايتتى (اَلَرْتُرْ - اَلَرْتْماقْ *alartur - alartmak*).

اِلَرْتّي ilərtti ئىلدۇردى. اُلْ اَنكْ كُوزِينكا بِرْ نانكْ اِلَرْتّي *ol anïŋ kөziŋə bir nəŋ ilərtti* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىنى ئىلدۇردى، يەنى ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىنىڭ قارىسىنى ئىلدۇردى (اِلَرْ تُرْ - اِلَرْتْماكْ *ilərtür - ilərtmək*).

اَمُرْتّي amurttï باستى، تىنچلاندۇردى. اُلْ بَكْ اُبْكاسِنْ اَمُرْتّي *ol bəg opkəsin amurttï* — ئۇ بەگنىڭ ئۆپكىسىنى باستى. تاينىڭ توسۇنلۇقىنى، قازانىنىڭ قاينىغىنىنى// 582 III ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى تىنچىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُسُنْ مُنُبْ سَكْرْتْسُنْ	*tosun münüp səkirtsün*	[توسۇن مىنىپ سەكرەتسۇن،
اَسِزْلِكِنْ اَمُرْتْسُنْ	*əsizlikin amurtsun*	ئاساۋلىقىنى تىنچىتسۇن،
اِتْقا كَيِكْ قَيْتَرْتْسُنْ	*ïtqa kəyik qaytartsun*	ئىتقا ئوۋنى قايتارتسۇن،
تُتْمَشْ① سانِ اُمْنَلِمْ	*tutmïx sanï umnalïm*	توتۇلدى دەپ ئۇمۇنايلى.]

بىر يىگىت تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ توسۇن تايغا مىنىپ ئۇنى سەكرەتسۇن، ئۇنىڭ ئاساۋلىقىنى// 583 III بېسىپ ئۇنىڭ ئۈستىدە ئوۋ قىلسۇن؛ ئىتنى ئوۋنى بىز تەرەپكە قايتۇرۇشقا سالسۇن، شۇ چاغدا بىز، ئوۋ قولغا كەلدى، دەپ ئۇنىڭ گۆشىنى يېيىشتىن ئۇمىدلىنەيلى.

جُبَرْتّي qubarttï بۇلىدى، تالىدى. اُغْرِي اَرِكْ جُبَرْتّي *oqrï ərig qubarttï* ئوغرى ئادەمنى بۇلىدى، يەنى ئوغرى ئادەمنىڭ مېلىنى بۇلاپ، ئۇنى يالىڭاچلاپ قويدى (جُبَرْتُرْ — جُبَرْتْماقْ *qubartur - qubartmaq*). بۇ سۆز بەزىدە «جُبَرْتُوسِيدِي *qubartusïdï* — بۇلىدى، يالىڭاچلىدى» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

جِبِرْتّي qïbïrttï چۈشۈرىدى، چۈشۈق بىلەن ئۇردى. اُلْ اُغْلِنْ جِبِرْتّي *ol oqlïn qïbïrttï* — ئۇ ئوغلىنى چۈشۈرىدى (جِبِرْتُورْ — جِبِرْتْماقْ *qïbïrtur - qïbïrtmaq*).

قُبُرْتّي kopurttï قوپۇردى، قوپقۇزدى. اُلْ اَرِكْ اُرْنِنْدِنْ قُبُرْتّي *ol ərig ornïndïn kopurttï* — ئۇ ئادەمنى ئورنىدىن قوپۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبُرْتُورْ - قُبُرْتْماقْ *kopurtur - kopurtmaq*).

قَبَرْتّي kapartï قاپارتتى؛ كۆپتۈردى. اَتُكْ اَذاقِغْ قَبَرْتّي *ətük ażakïoq kapartï* — ئۆتۈك ئاياغنى قاپارتتى.// 584 III بۇ ئىششىقتىن ھاسىل بولغان قاپارتقۇدۇر (قَبَرْتُورْ - قَبَرْتْماقْ

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم «تُـ»، ھەم «يـ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «*tutmïx*» دەپ ئالدۇق.

(*qapartur - qapartmaq*). ئۇ سۆزنى قَبَرْتتى *ol sözüg qapartti* — ئۇ سۆزنى كۆپتۈردى. سۆزنى كۆپتۈرۈپ مۇبالىغىلەشتۈرىدىغان ئادەمگە «قَبرتغان *qapartoqan*» دەيىلىدۇ.

كُبُرْتتى kөpürtti كۆپۈكلەتتى. ئوتْ اَشِجْنِى كُبُرْتتى *ot axiqni kөpürtti* — ئوت قازاننى كۆپۈكلەتتى. بىر نەرسە ئېغىز، سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردا كۆپۈك پەيدا قىلىسمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (كُبُرْتُورْ – كُبُرْتْماكْ *kөpürtür - kөpürtmək*).

قَتَرْتتى k¸atarttï قايتۇرتتى، قايتۇرغۇزدى. اَتِغْ قَتَرْتتى *atïoq katartti* — ئاتنى قايتۇرتتى (قَتِرتُرْ – قَتِرْتْماقْ *katartur - katartmaq*).

قَجُرْتتى k¸aqurttï قاچۇرتتى، قاچۇرغۇزدى. اُلْ اَنِى قَجُرْتتى *ol anï kaqurttï* — ئۇ ئۇنى قاچۇرتتى (قَجُرْتُرْ – قَجُرْتْماقْ *kaqurtur - kaqurtmaq*).

قَذِرْتتى k¸ażïrttï قايرىتتى، قايرىغۇزدى. اُلْ اَنكْ بُيْنِنْ قَذِرْتتى *ol anïŋ boynïn każïrttï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى قايرىتتى (قَذِرْتُرْ – قَذِرْتْماقْ *każïrtur - każïrtmaq*). 585 III //

قَرَرْتتى k¸arartti قارايتتى. اُلْ اَنىكْ تُونِنْ قَرَرْتتى *ol anïŋ tonïn kararttï* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى قارايتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرَرْتُرْ – قَرَرْتْماقْ *karartur - karartmaq*).

قِزَرْتتى k¸ïzarttï قىزارتتى. اُلْ قِزَرْتتى نانكْنِ *ol kïzarttï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قىزارتتى (قِزَرْتُرْ – قِزَرْتْماقْ *kïzartur - kïzartmaq*).

سَقُرْتتى savurttï سورۇتتى. اُلْ اَنكَرْ تَرِغْ سَقُرْتتى *ol aŋar tarïoq savurttï* — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي سورۇتتى. 630 //باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَقُرْتُرْ – سَقُرْتْماقْ *savurtur - savurtmaq*).

سَكِرْتتى səkirtti سەكرەتتى. اُلْ اَتْ سَكِرْتتى *ol at səkirtti* — ئۇ ئات سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَكِرْتُرْ – سَكِرْتْماكْ *səkirtür - səkirtmək*).

كَجُرْتتى kəqürtti كەچتۇردى ~ كەچۇردى. اُلْ اَنكَرْ سُوفْ كَجُرْتتى *ol aŋar suv kəqürtti* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچتۇردى. باشقا بىرىگە بىر نەرسىنى كەچۇرگۈزسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (كَجُرْتُرْ – كَجُرْتْماكْ *kəqürtür - kəqürtmək*). 586 III //

بۇ بابنىڭ بۈيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «سَكِرْتْ sakirt —— سەكرەت» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇ تەلەپپۇز قىلغاندا ئۇچ ھەرپلىككە ئوخشايدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان سۆپەت، سۆپەتداش، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرى ۋە قورال - جابدۇق ئىسىملىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن ياسىلىدۇ. بۇلاردا قائىدە ئومۇمىي بولۇپ، ئەكسىچە بولمايدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

يَلْتْغا yaltoqa زاڭلىق، مەسخىرە. اُلْ اَنِ يَلْتْغَا قِلْدِي ol anï yaltoqa qïldï —— ئۇ ئۇنى زاڭلىق قىلدى.

يَلْدُرُقْ [1] yaldruq, يالتىراق. يَلْدُرُقْ نانكْ yaldruq nəŋ —— يالتىراق نەرسە، يەنى داس ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پارقىرايدىغان نەرسە. ياسانچۇق خوتۇنلارغا «يَلْدُرُقْ اِشْلارْ yaldruq ixlər» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى سۆزدىكى III 587 // «ي – يا» زەمىسە بىلەنمۇ كېلىدۇ.

يَرْماقْ [2] yartmak, يارماق، تەڭگە. ئۇيغۇرچە.

بۇ بابتىكى مۇزائەف

يَرْسْغاغْ yarsoqaoq تاغ ۋە باشقا جايلاردىكى تېيىلغاق يەر.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى زەممىلىك، تۆتىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئۇچىنچى ھەرپىنى ساكىنلىق، تۆتىنچى ھەرپىنى زەممىلىك ئالدۇق.

[2] بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئاۋۋال «يَرْتْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «ت - t» ھەرپىنىڭ چېكىتى قىرىپ تاشلىنىپ، «ي – يا»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن تەلىپى بويىچە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، تىرانسكرىپسىيىدە «yartmaq» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يُلْـــدْرُغا yoldruoqa قىلىچقا ئوخشايدىغان، ئېگىز ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك. بەزىدە بۇ سۆزدىكى «د – d» ھەرپى ھەرىكىلىنىپ «يُلْدُرْغا yolduroqa»مۇ دېيىلىدۇ.

يَرْسْـــكُو yərsgü: اَيـــا يَرْسْـــكُو aya yərsgü —— شەپەرەك. چىگىلچە. بەزىلەر بۇنى «يَرِسا yərisə » دەيدۇ.// 588 III

ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يُرِنـــجغا yorïnqoqa بېدە.

يِلِنْجغا yïlïnqoqa لاۋزا. يِلِنْجغا اَشْ yïlïnqoqa ax —— يېغى، تۇزى، تەمى بولمىغان لاۋزا ئاش.

يُمُرْتْغا yumurtoqa تۇخۇم. توخۇ ۋە باشقا قۇشلارنىڭ تۇخۇمى. ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ تاشقىمۇ «يُمُرْتْغا yumurtoqa » دېيىلىدۇ.

يِمِرْتْغا yïmïrtoqa يۇمران. يِمِرْتْغا ياشْ yïmïrtoqa yax —— يۇمران ئوتياش، يەنى پالەك، سەيچېچەك قاتارلىق ھەرقانداق تومۇرسىز ئوتياش. تەرخەمەككە ئوخشاش ھەرقانداق چۆرۈك نەرسىگىمۇ «يُمِرْتْغا[1] yumïrtoqa» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتكى پېئىللار

يادْتِي yażtï يايدى. اُلْ يادْتِي نانكْنِي ol yażtï nəŋni ——// ئۇ نەرسىنى يايدى، داستىخانغا نان يايغانغا ئوخشاش (يَذارْ – يَذْماقْ yażar - yażmak). // 631 589 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا» باشتا كەسرىلىك، ئاياغدا زەممىلىك يېزىلغان. بۇ بەلكىم ئىككى خىل ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكىدىن بولسا كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدىمۇ ئىككى خىل ئالدۇق.

يُوذْتِي yożti سۇرتتى، ئېرتتى: ئۆچۈردى. اُلْ تُبْراقْ يُوزِنْدِنْ يُوذْتِي *ol toprak yüzindin yożti* — ئۇ يۈزىدىن تۆپراقنى سۇرتتى. اُلْ بِتِكْ يُوذْتِي *ol bitik yożti* — ئۇ پۈتۈك (خەت) ئۆچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُوذارْ – يُوذْماقْ *yożar - yożmak*).

يُوذْتِي yüżti يۈدتى، يۈدۈدى. اُلْ يُكْ يُوذْتِي *ol yük yüżti* — ئۇ يۈك يۈدۈدى (يُوذارْ – يُوذْماكْ *yüżar - yüżmək*).

يَيذْتِي yəżti چىڭىتتى. اُلْ يَتْكاكْ يَيذْتِي *ol yətgək yəżti* — ئۇ بوغچىنى چىڭىتتى، يەنى مالنىڭ بېغىنى ياكى بوغچىنى چىڭىتتى (يِيذارْ – يِيذْماكْ *yəżar - yəżmək*).

بۇ بابتىكى ئۇچ ھەرپلىكلەر

590 III

يُرْتِّي yorttï يورتتى. اَتْلِغْ يُرْتِّي *atlïoq yorttï* — ئاتلىق//(ئېتىنى) يورتتى (يُرْتُورْ – يُرْتْماقْ *yortur - yortmak*). بىر شېئىرده «يُرْتارْ *yortar*»مۇ دېيىلىدۇ.

يِرْتِّي yïrttï يىرتتى. اُلْ تُونِنْ يِرْتِّي *ol tonïn yïrttï* — ئۇ تونىنى يىرتتى (يِرْتارْ – يِرْتْماقْ *yïrtar - yïrtmak*).

يَنْجْدِي yənqdi يەنچىدى ~ يانجىدى، چەيلىدى. اُلْ قاغُونُغْ يَنْجْدِي *ol qaoqunuoq yənqdi* — ئۇ قوغۇننى يانجىدى، يەنى قوغۇننى يەرگە ئۇرۇپ، ئايىغى بىلەن چەيلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنى چاينىاپ، بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَنْجارْ – يَنْجْماكْ *yənqar - yənqmək*).

يَلْقْدِي yalqdï يالقىدى ~ يېلىقدى، زېرىكتى. اُلْ ياغْقا يَلْقْدِي *ol yaoqqa yalqdï* — ئۇ ياغدىن يېلىقتى، يەنى ئۇنىڭغا ياغ ئېغىر كېلىپ، ئۇنىڭدىن زېرىكتى (يَلْقارْ – يَلْقْماقْ *yalqar - yalqmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلْقْسا يَما ياغْ اَذْكُو كُويْسا يَما كُونْ اَذْكُو

yalqsa yəmə yaoq əżgü kөysə yəmə kün əżgü

يېلىقسىمۇ ياغ ياخشى، كۆيدۈرسىمۇ كۈن ياخشى.

591 III

ئادەم ياغدىن ھەرقانچە زېرىكسە كەتسىمۇ، قۇرغاق، تۇزلۇق تاماقتىن//ياخشى: قۇياش ھەرقانچە قىزدۇرسىمۇ، قاراڭغۇ تۇمانىدا تۇرغاندىن ياخشى.

يُلْقْدِي yulqdï سويدى، سۇرۇۋەتتى. تاشْ اَنكْ اَذاقِنْ يُلْقْـــدِي *tax anïŋ ażakïn yulqdï* —— تاش ئۇنىڭ ئايىغىنى سۇرۇۋەتتى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى سۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْقارْ – يُلْقْماقْ *yulqar - yulqmaq*).

يُلْقْدِي yulqdï يۇلۇۋالدى. اُلْ اَنْدِنْ نانكْ يُلْقْدِي *ol andïn nəŋ yulqdï* —— ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە يۇلۇۋالدى. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ ئۇنىڭدىن پايدىلاندى، بىر نەرسىنى قولغا كەلتۇردى» دېمەكتۇر (يُلْقارْ – يُلْقْماقْ *yulqar - yulqmaq*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

يَبُرْتِّي yapurttï يوپۇرتتى، يوپۇتۇپ سۆز قىلدۇردى؛ تەكشىلەتتى، تۈزلەتتى. اُلْ سُوزُكْ يَبُرْتِّي *ol sözüg yapurttï* —— ئۇ سۆز يوپۇرتتى. بىر ئىشنى يوشۇرغۇزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ يِرِكْ يَبُرْتِّي *ol yərig yapurttï* —— ئۇ يەرنى سۆرەم سېلىپ تەكشىلەتتى. ھەرقانداق چېچىلغان نەرسىلەرنى يىغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَبُرْتُورْ – يُبُرْتْماقْ *yapurtur - yapurtmaq*). // III 592

يَشَرْتِّي yaxarttï ياشارتتى. يَغْمُرْ اُوتُغْ يَشَرْتِّي *yaoqmur otuoq yaxarttï* —— يامغۇر ئوت - چۆپلەرنى ياشارتتى (يَشَرُتُر – يَشَرْتْماقْ *yaxartur - yaxartmaq*).

يُغُرْتِّي yuoqurttï يۇغۇرتتى. اُلْ اَنكَرْ اُونْ يُغُرْتِّي *ol aŋar un yuoqurttï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ئۇن (خېمىر) يۇغۇرتتى// (يُغُرْتُرْ – يُغُرْتْماقْ *yuoqurtur - yuoqurtmaq*). 632

يُكُرْتِّي yügürttï يۈگىرەتتى. اُلْ اَنِ يُكُرْتِّي *ol anï yügürttï* —— ئۇ ئۇنى يۈگۈرتتى (يُكُرْتُرْ – يُكُرْتْماكْ *yügürtür - yügürtmək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَلْدْرَدِي yaldradï يالتىرىدى. كُونْ يَلْدْرَدِي *kün yaldradï* —— كۈن (قۇياش) يالتىرىدى. چاقماق، ئوت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار سەل - پەل پارىلدىسىمۇ

«يَلْدْرَدِي yaldradï» دېيىلىدۇ (يَلْدْرِيرْ – يَلْدْرِيماقْ yaldrïr - yaldrïmak).

يُلْدْرَدِي yoldradï ۋالىلدىدى، يالت ـ يۇلت قىلدى. قِلِچْ يُلْدْرَدِي kïliq yoldradï — قىلىچ يالت ـ يۇلت قىلدى.// III 593 ھەرقانداق بىر گۆھەر ياكى مەدەن ۋالىلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «ى – يا» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلسە يورۇقلۇق مەنىسىنى، زەممە بىلەن كەلسە گۆھەر ۋە مەدەنلەرنىڭ ۋالىلدىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (يُلْدْرِيرْ – يُلْدْرِيماقْ yoldrïr - yoldrïmak).

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

ئِينْجْ inq خاتىرجەم، تىنچ. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، «كُنكُلْ ئِينْجْمُو køŋül inqmu — كۆڭۈل خاتىرجەممۇ؟» دېيىلىدۇ. ئِينْجْ كَنْدْ inq kənd — ئىنچكەنت. قارا پۈركەنچىلىكلەر ياشىغان شەھەرنىڭ نامى، ئۇ تەڭرىنىڭ لەنىتىگە ئۇچرىغان. بۇ شەھەر كېيىن خاراب بولغان.

كانْجْ kənq بالا. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ كىچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كانْجْ لِيُو kənqliyü بايراملاردا ياكى خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۇچۇن، ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە راسلانغان داستىخان.// III 594

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

قافغر kˌavoqar قاپغار. زەپەر رەڭ يىپەك رەخت.

بارْلِغْ barlïoq بارلىق، قولىدا بار، باي. بارْلِغْ اَرْ barlïoq ər — بارلىق ئادەم، قولىدا بار ئادەم.

اُوزْلُكْ özlük ئۆزلۈك، خۇسۇسىي، ئۆزىگە خاس ئات. ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ھەرقانداق نەرسىسىگىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ.

بۇ بابتكى پېئللار

ايــذْتي *izti* ئەۋەتتى. اُلْ مَنكــا اَتْ ايــذْتي *ol maŋa at izti* — ئۇ ماڭا ئات ئەۋەتتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَنكْري يَلاوَجْ ايذْتي *təŋri yalawaq izti* — تەڭرى ئەلچى ئەۋەتتى (ايذُورْ – ايذْماقْ *izur - izmak*).

بَيذْتي[1] *bəzti* ئاجىزلاشتى. اَنــكْ كُــوزي بَيــذْتي *aniŋ kəzi bəzti* — ئۇنىڭ كۆزى ئاجىزلاشتى، خىرە كۆرىدىغان بولدى (بيذارْ – بيذْماكْ *bəzar - bəzmak*). /// 595 III

بُــوذْتي *buzti* مۇزلىدى. اَرْ تُمْلُغْقــا بُــوذْتي *ər tumluoqka buzti* — ئادەم سوغۇقتىن مۇزلىدى، يەنى سوغۇقتىن مۇزلاپ ئۆلدى (بُوذارْ – بُوذْماقْ *buzar - buzmak*).

تُوذْتي *tozti* توپىدى. مَنِكْ قَــرِنْ تُــوذْتي *məniŋ karin tozti* — مېنىڭ قارنىم توپىدى (تُوذارْ – توذماقْ *tozar - tozmak*). يەنە بىر شېۋىدە «تُوذُورْ *tozur*» دېيىلىدۇ.

تيذْتي *tizti* تىپىدى، چەكلىدى. اُلْ اَنِ اَشْقا تيذْتي *ol ani axka tizti* — ئۇ ئۇنى ئاشتىن چەكلىدى. ھەرقانداق چەكلىمە قويۇش ئۇچۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تيــذارْ – تيذْماقْ *tizar - tizmak*).

سُوذْتي *suzti* تۆكۈردى. اَرْ سُــوذْتي *ər suzti* — ئادەم تۆكۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُوذارْ – سُوذْماقْ *suzar - suzmak*).///ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوكّا سُوذْسا يُوزْكا تُشُورْ *kokka suzsa yüzgə tüxür*
كۆككە تۆكۈرسە يۈزگە چۈشەر.

ئاسمانغا تۆكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر. بۇ ماقال مەرتىۋىسى ئۆزىنىڭكىدىن چوڭ بولغان ئادەملەر بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، دۈشمەنلىك ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرىدىغان جاپاسى خۇددى تۆكۈرۈك يۈزگە چۈشكەندەك ئۆزۈڭگە قايتىدۇ./// 596 III

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ي – يا» بولغىنىغا قارىغاندا، بىرىنچى ھەرپ «ب – *b*» كەسرىلىك بولۇشى كېرەك، بىز كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

سىيذْتي siżti سىيدى. اَرْ سىيذْتي *ər siżti* — ئادەم سىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سيذارْ – سيذْماكْ *siżər - siżmək*).

قاذْتي k̨ażti: اَرْ قاذْتي *ər k̨ażti* — ئادەم شۇرغاندا ئۆلدى (قاذارْ – قاذْماقْ *k̨ażar - k̨ażmak̨*).

قُوذْتي k̨ożti قويدى، تاشلىدى. اُلْ ايشِنْ قُوذْتي *ol ïxïn k̨ożti* — ئۇ ئىشنى قويدى. ھەرقانداق نەرسە تاشلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُوذُورْ – قُوذْماقْ *k̨ożur - k̨ożmak̨*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلُمْ سَنكا قُذُرْمَنْ اَرْدَمْ اُكُتْ خُمارُو
بِلْكا اَرِكْ بُلُبْ سَنْ بَقّلْ اَننكْ تَبارُو

oqlum saŋa k̨ożurmən ərdəm øgüt humaru
bilgə ərig bulup sən yak̨kïl anïŋ tabaru

[ئوغلۇم ساڭا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى مىراس قالدۇرمەن،
سەن ئاقىل ئادەمنى تېپىپ، ئۇنىڭ تەرىپىگە يېقىنلاش.]

ئوغلۇم، ساڭا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى مىراس قىلىپ قالدۇرمەن: ئىلىملىك، ئەقىللىق ئادەملەرنى تېپىپ، ئۇلارغا يېقىنلاش، ئۇلاردىن پايدىلان.// 597 III

كاذْتي kəżti كەيدى ~ كىيدى. اَرْ تُونْ كاذْتي *ər ton kəżti* — ئادەم تون كىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كاذارْ– كاذْماكْ *kəżər - kəżmək*).

كُوذْتي küżti كۈتتى. اُلْ مَنِ كُوذْتي *ol məni küżti* — ئۇ مېنى كۈتتى. اُلْ قُويْ كُوذْتي *ol koy küżti* — ئۇ قوي باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُوذارْ – كُوذْماكْ *küżər - küżmək*). بۇ (كېيىنكى) سۆز ئوغۇزچە.

تۆت ھەرپلىكلەر

زانبى zanbï قارا چېكەتكە. زانبى اَرْتْ *zanbï art* — زانبى ئارت. «قُجْنكارْ باشي قوچقاربېشى » بىلەن « بَلاساغُونْ *balasaoqun* — *koqŋar baxï*

بالاساغۇن» ئارىلىقىدىكى بىر داۋان.

سـاقْجِي savqï ئەلچى. ئۇلۇغ تەڭرى ئەۋەتكەن ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «خەۋەر، ماقال ۋە سۆز» مەنىسىدىكى «ساقْ *sav*» سۆزىدىن ئېلىنغان. پەيغەمبەر مۇشۇلارنى كىشىلەرگە يەتكۈزىدۇ.// III 598

ساقْجِي savqï ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا خەت ـ خەۋەر يەتكۈزىدىغان ئەلچى. ئوغۇزچە.

كـارزۇ kərzü (توپەكتە ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان) لاي قۇمىلاق (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ ـ z» بىلەن).

سالْجِي salqï ئاشپەز. بۇ سۆز ئەسلىدە شۇ مەنىدە بولسىمۇ، كېيىنچە ئاشپەز پىچىقى «سالْجِي بِجاقْ *salqï piqək*» دېيىلىدىغان بولغان.

جاقْلِي qavlï ياڭاق ۋە شاپتۇل شاكاللىرى، ئوت قالاش ئۈچۈن تۇتۇرۇق قىلىنىدۇ.

جَوقْلِي ① qovlï چويلا. تۇتماچ (چۆپ) سۈزۈلىدىغان چويلا. ئۇ ھۆل چۈشىلاردىن چۆمۈچ شەكلىدە توقۇلىدۇ.

كاقْلِي kəvli كويلا، دەريا ئېغىزى. بۇ ئۇچ سۆز كەنچەكچىدۇر.// 634

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر

اَسُرْتْغُو asurtoqu چۈشكۈرتىدىغان. اَسُرْتْغُو اُتْ *asurtoqu ot* —— چۈشكۈرتىدىغان ئوت. // III 599

اَغَرْتْغُو aoqartoqu بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك.

اَسرتغُقْ asurtoquk, ئەقىللىق، زېرەك. اَسـرتغُقْ اَرْ *asurtoquk ər* —— ئەقىللىق، زېرەك ئادەم.

اَمرْجْكا əmirqkə كۆمۈرچەك.

قَلْـدُرْغا k,alduroqa تاراقلايدىغان، شالدىرلايدىغان. قَلْـدُرْغا تُـونْ *k,alduroqa ton* —— تاراقلايدىغان تون. قەغەز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شالدىرلايدىغان، تاراقشىيدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئىككىنچى ھەرپىنىڭ «و ـ ۋاۋ» بىلەن كەلگىنىگە قاراپ، ترانسكرىپسىيىدە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى پېئللار

اَرْتْلادِي artladï كاچاتلىدى، شاپىلاقلىدى؛ ئۇردى. اُلْ اَنِي اَرْتْلادِي *ol anï artladï* — ئۇ ئۇنى كاچاتلىدى (اَرْتْلارْ – اَرْتْلاماقْ *artlar - artlamak*).

اِرْقْلادِي ïrḳladï پال سالدى، رەم باقتى. قَامْ اِرْقْلادِي *ḳam ïrḳladï* — رەمال پال سالدى، رەمال رەم// باقتى. (اِرْقْلارْ – اِرْقْلاماقْ *ïrḳlar - ïrḳlamak*). 600 III

ارْكْلادِي ərglədi دەسسىدى. اُلْ يِيرِكْ ارْكْلادِي *ol yərig ərgladi* — ئۇ يەرنى دەسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ارْكْلار – ارْكْلاماكْ *ərglər - ərgləmək*). بۇ سۆزنىڭ «اَكْلادِي *əgladi*» شەكلىمۇ بار.

اُرْكْلادِي ərklədi ئارقانلىدى، ئارقانداپ قويدى. اُلْ اَتِغْ اُرْكْلادِي *ol atïoq ərkladi* — ئۇ ئاتنى ئارقانلىدى، يەنى ئاتنى ئۇزۇن ئارغامچا بىلەن (ئوتلىتىش ئۈچۈن) باغلاپ قويدى (اُرْكْلارْ – اُرْكْلاماكْ *ərklər - ərkləmək*).

تُرْبْلادِي turpladï ئەندىزلىدى. اَرْ تُرْبْلادِي نانكْنِي *ər turpladï nəŋni* — ئادەم نەرسىنى ئەندىزلىدى، يەنى ئادەم نەرسىنىڭ ئەندىزىسىنى، ئۇلگىسىنى ياسىدى (تُرْبْلارْ – تُرْبْلاماقْ *turplar - turplamak*).

سُرِيلادِي surpladï قۇمىلاق سالدى، پال باقتى. اُلْ اَرْنكاكْ بِلا سُرِيلادِي *ol ərŋək bilə surpladï* — ئۇ بارمىقى بىلەن قۇمىلاق سالدى (سُرِيلارْ – سُرِيلاماكْ *surplar - surplamak*)[1]. 601 III //

كُرِيلادِي kürplədi قاقلىدى، كاۋاپ قىلدى. اُلْ قُزِي كُرِيلادِي *ol ḳozï kürpladi* — ئۇ قوزىنى قاقلىدى، يەنى يەردە بىر ئورەك كولاپ قوزىنى كاۋاپ قىلدى (كُرِيلارْ – كُرِيلاماكْ *kürplər - kürpləmək*)[2].

---

[1] بۇ يەردىكى ھەرپ تەرتىپى بويىچە بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى «ى – يا» ئەمەس، ساكىنلىق «ب – *b*» بولۇشى كېرەك، شۇنىڭدەك بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋازال «ق – *ḳ*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز «ق» بويىچە ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] بۇ يەردىكى ھەرپ تەرتىپى بويىچە بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى « ى – يا» ئەمەس، ساكىنلىق « ب – *b*» بولۇشى كېرەك. بىز بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىنى ترانسكرىپسىيىدە تۇزەتتۇق.

سَـــــرْتْلادِي sartladï سارت هېسابلىدى، سودىگەر هېسابلىدى. اُلْ اَنِ سَـــــرْتْلادِي *ol anï sartladï* —— ئۇ ئۇنى سودىگەر هېسابلىدى (سَـــرْتْلارْ - سَـــرْتْلاماقْ *sartlar - sartlamaq*).

سِرْتْلادِي sïrtladï ئورىدى، ياماشتى. يِيْنِ سَـــرْتْلادِي *yïpnï sïrtladï* —— يىپنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئورىدى. ئادەم كىچىك بىر ژادىدىن يۇقىرىغا ياماشسىمۇ شۇنداق// 602 III دېيىلىدۇ (سِرْتْلارْ - سِرْتْلاماقْ *sïrtlar - sïrtlamaq*)[1].

قَرْتْلادِي q,artladï قىرتلىدى، قىرت هېسابلىدى. اُلْ اَرِكْ قَرْتْلادِي *ol ərig q,artladï* —— ئۇ ئادەمنى قىرتلىدى، يەنى خۇيىنى قىرت هېسابلىدى. بىرەر يارا، جاراھەتنى ساقايتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْتْلارْ - قَرْتْلاماقْ *q,artlar - q,artlamaq*)[2]. 603 III//

تُرْقْلادِي turq,ladï: اُلْ يِرْ تُـــرْقْلادِي *ol yər turq,ladï* —— ئۇ يەرنىڭ بويىنى ۋە ئېنىنى ئۆلچىدى. ئاتنىڭ گەۋدىسىنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۆلچىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْقْلارْ - تُرْقْلاماقْ *turq,lar - turq,lamaq*).

بَرْكْلادِي bərklədi ساقلىدى. اُلْ تَوارِنْ بَرْكْلادِي *ol tawarïn bərklədi* —— ئۇ مېلىنى ساقلىدى. ئادەمنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى سولىسا، ھەرقانداق نەرسىنى ساقلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَـــرْكْلارْ - بَرْكْلامـــاقْ *bərklər - bərkləmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَكْلادِي *bəkladi*»دۇر.// 635 بۇ سۆز «قورۇق سېلىنغان ۋە پۇختا ئېتىلگەن يەر» دېگەن مەنىدىكى «بَرْكْ يِرْ *bərk yər*» دىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «س – *s*» ھەر ئۇچىلا شەكلىدە ئاۋۋال فەتھەلىك يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستىرىدە بىر تەك سىزىق ئارقىلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ كەسرە يېزىلغان. شۇنىڭدەك «ت – *t*» ھەرپىنىڭ ئاستىغا ئىككى چېكىت قويۇلۇپ «ى – يا»غا ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 172- بەتتىكى «تۆپە ۋە ئېدىر» مەنىسىدە كەلگەن «سِـــرْتْ *sïrt*» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ «*sïrtladï, sïrtlar, sïrlamaq*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ق - *q*» ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ قالغان. كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىدە بولسا، فەتھەلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 172 - بەتتىكى «قَـــرْتْ *q,art* —— يارا» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ھەر ئۇچىلا شەكلىدە فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَـــرْكْلادي tərkladi ئالدىراتتى. اُلْ ايشِـــغْ تَـــرْكْلادي *ol ixïq tərkladi* — ئۇ ئىشنى ئالدىراتتى (تَرْكْلارْ - تُرْكْلاماكْ *tərklər - tərkləmək*).

تُرْكْلادي türklədi تۈرك ھېسابلىدى. اُلْ مَنِ تُـــرْكْلادي *ol məni türklədi* — ئۇ مېنى تۈرك ھېسابلىدى. بىركىمنى ئەجدەم (ئەرەبلەردىن باشقا) ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْكْلارْ - تُرْكْلاماكْ *türklər - türkləmək*). III 604 //

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «بَـــرْكْلا نـــانكْنِي *bərklə nəŋni* — نەرسىنى ساقلا» دېگەن جۈملىدىكى «بَـــرْكْلا *bərklə*» ۋە قۇمىلاق سال مەنسىدىكى «سُـــرپلا *surpla*» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ سۆزلەر تەلەپپۇزدا تۆت ھەرپلىكلەرگە ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن،شۇلارنىڭ قاتارىدا بېرىلدى. چۈنكى، بۇلاردىكى ئىككى ساكىننىڭ بىرى تەلەپپۇزدا ئېنىق ۋە ئوچۇق سېزىلمەيدۇ. شۇڭا، شائىرلار بۇنى بىر ھەرپ دەپ ھېسابلىسا بولىۋېرىدۇ. بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. بۇلارنىڭ باشقا تۈرلىنىشلىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن بولىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللار ئۈچ خىل بولىدۇ:

بىرىنچىسى، پېئىل سۆزلەنگەن نەرسە جۈملىسىدىن ھېسابلانغانلىق مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «تُـــرْكْلادي *türklədi*— تۈرك ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچىسى، ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىل بولىدۇ. مەسىلەن: «تَوَى قُرْتْلادي *təwə kurtladi* — تۆگىدىن قۇرتلارنى ئېلىۋەتتى». باشقىلارىمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچىسى، يۇقىرىدىكى مەنىلەردىن ھېچبىرى ئىپادىلەنمەي، پېئىل ئۆز مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: //«اُلْ تَـــوارِنْ اَلْقْـــدي *ol tawarïn alkdï* — ئۇ مېلىنى تۇگەتتى» ۋە «اَرْ يَلْقْـــدي *ər yalkdï* — ئادەم يېلىقتى، يەنى ئادەم مايلىق تاماقنى جىق يەپ، ئۇنىڭدىن زېرىكتى» دېگەنگە ئوخشاش. III 605

تۈلدۈرادىي tuldradï تارقالدى. تُوىْ تُلْدْرادِي toy tuldradï —— توي تارقالدى، يەنى تويغا كەلگەن خەلق تارقىلىپ كەتتى (تُلْدْرارْ – تُلْدْراماقْ tuldrar - tuldramak).

قَلْدِرادىي kaldradï تاراقلىدى ~ تاراقشىدى. تُونْ قَلْدِرادِي tonkaldradï —— تون تاراقشىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَلْدِرارْ – قَلْدِراماقْ kaldrar - kaldramak).

جَلْدِرادىي qaldradï شاراقلىدى، شاراق - شۇرۇق قىلدى. تَاشْ جَلْدِرادِي tax qaldradï —— تاش شاراقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. زەنجىر ۆە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازغىمۇ شۇنداق//606 III دېيىلىدۇ (جَلْدِرارْ – جَلْدِراماقْ qaldrar - qaldramak).

كُلْدُرادىي küldrədi گۈلدۈرلىدى. تَاشْ قُذُغْ اِجْرا كُلْدُرادِي tax kużuoq iqrə küldrədi —— 636// تاش قۇدۇق ئىچىدە گۈلدۈرلىدى، يەنى تاش قۇدۇقتا گۈلدۈرلىدى ۆە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلدۈردى (كُلْدُرارْ – كُلْدُراماكْ küldrar - küldrəmak)[1].

ئُتُنْجْ ötünq ئۆتنە، قەرز. مَنْ اَنكارْ يَرْماقْ اُتُنْجْ بِيرْدِمْ mən aŋar yarmaq ötünq bərdim —— مەن ئۇنىڭغا يارماق ئۆتنە بەردىم. ئوغۇزچە.

607 III
ئُتُنْجْ utunq ئۇيات. نوموس. اُتُنْجْ ايشْ utunq ix —— ئۇيات ئىش. ئوغۇزچە.//

ئُجُنْجْ üqünq ئۇچىنچى. دەرىجە سان. بۇ بىر قائىدە، ئۇ مۇنداق بولىدۇ: ئوندىن تۆۋەن

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۆە بۇنىڭ ئالدىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەربىي ھەر ئۇچىلا شەكىلدە ھەربىكىلىك يېزىلغان. بۇ يەردىكى ۆەزىنىڭ تەلىپى بويىچە ھەر ئۇچىلا پېئىلنىڭ ئىككىنچى ۆە ئۇچىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق كېلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بىز بۇ ئۇچ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپىنى ترانسكرىپسىيىدە ساكىنلىق ئالدۇق.

بولغان سانلاردا تەرتىپ جەھەتتە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى سانغا ئەگەشكەنلىك مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، سانىنىڭ ئۆزىگە «نج – nq» قوشۇلىدۇ: «تُورْتُنْجْ tərtünq — تۆتىنچى»، «بِيشِنْجْ bəxinq — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى «تُورْتْ tərt — تۆت» ۋە «بِيشْ bəx — بەش» تۇر. دېمەك، دەرىجە سان مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «نج – nq» قوشۇلغان.

ئونلۇق سانلاردىمۇ تەرتىپ سانى يۇقىرىدىكى ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ: «اُونُنْجْ onunq — ئونىنچى»، «يِگِرْمِنْجْ yigirminq — يىگىرمىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. چۈنكى، يىگىرمىنچى ئون توققۇزنىڭ داۋامىدۇر. بۇ ئومۇمىي بىر قائىدىدۇر.

اَرِنْجْ ərinq ئېھتىمال، بولسا كېرەك، بولغاي. اُلْ بَرْدِي اَرِنْجْ ol bardï ərinq — ئۇ باردى بولغاي.

اُرُنْجْ urunq پارا.

اِرِنْجْ ərinq موللۇق، بايىاشاتلىق، راھەت، بايىاشات تۇرمۇش كەچۈرۈش. بەزى شېۋىلەردە بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ – z» بىلەن «اَرِنْژْ ərinz» دېيىلىدۇ.// III 608

اَڤِنْجْ avïnq ئاۋۇنچ. كۆڭۈلنىڭ بىر نەرسە بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئوۋلىنىشى، ئارام تېپىشى.

اِكِنْجْ ikinq ئىككىنچى. اِكِنْجْ نانِكْ ikinq nəŋ — ئىككىنچى نەرسە.

اُكُنْجْ öküng ئۆكۈنچ، پۇشايمان، ھەسرەت. اُلْ اَنكَرْ اُكُنْجْ قِلْدِي ol anar öküng kïldï — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى.

اُكُنْجْ ögünq ماختىنىش، مەدھىيە.

اِلَنْجْ ulinq ئەگرى - توقاي، ئەگرى - بۈگرى. اِلَنْجْ يُولْ ulinq yol — ئەگرى - توقاي يول، توز بولمىغان يول.

اِلَنْجْ ilənq تاپا - تەنە. بۇزۇقلۇقى مەلۇم بولۇپ قالغان بىر ئىشتا يول كۆرسەتكەن كىشىنى ئەيىبلەش، تاپا - تەنە قىلىش.

ئۇمۇنچ ~ ئۇمۇنۇش ، ئۇمىد. ئۇمۇنچ تەڭرىكا *umunq təŋrigə* — ئۇمىد تەڭرىگە.

ئىنانچ *inanq* ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. «ئىنانچ باغ *inanq bəg* — ئىشەنچلىك بەگ» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.// III 609

ئۇنۇنچ *onunq* ئونىنچى. ئۇنۇنچ يارماق *onunq yarmaq* — ئونىنچى يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ بابتىكى پېئىل

يىڭجاڭلاندى *yinqkələndi* خۇشامەت قىلدى؛ بويسۇندى؛ ھەرىمىگە ئالدى. ئۇل مانكا يىڭجاڭلاندى *ol maŋa yinqkələndi* — ئۇ ماڭا خۇشامەت قىلدى. ئۇل قىزغ يىڭجاڭلاندى *ol qïziq yinqkələndi* — ئۇ قىزنى ھەرىمىگە ئالدى.// 637 قۇل تەڭرىكا يىڭجاڭلاندى *qul təŋrigə yinqkələndi* — بەندە تەڭرىگە بويسۇندى، يەنى بەندە ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىگە بويسۇنۇپ، دۇنيانى تەرك ئېتىپ، ئىبادەت قىلدى، روزا تۇتتى، نامازغا ئوقۇدى ۋە بويسۇندى (يىڭجاڭلانۇر - يىڭجاڭلانماق *yinqkələnür - yinqkələnmək*).

ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىدىغان بۆلۈم تۇگىدى. بۇ سەككىز بۆلۈمنىڭ ئاخىرقىسىدۇر. ئالەمنى ياراتقۇچى ۋە تەربىيىلىگۈچى تەڭرىگە ئالقىشلار بولسۇن.// III 610

ھۆسەين ئوغلى مەھمۇد ئېيتىدۇكى: تۈركىي تىللارنىڭ سۆزلۈكلىرىنى توپلاش، قائىدە ۋە ئاساسلىرىنى بايان قىلىش، پەرقلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، بۆلۈملەرگە بۆلۈشنى كىتابنىڭ بېشىدا شەرت قىلغانىدۇق. بۇ سۆزنىمىز بەجا كەلدى، ئارزۇيىمىز ئەملگە ئاشتى. ئوشۇقچە، ئورۇنسىز ۋە كېرەكسىز بولغانلىرىنى كىتابتىن چىقىرىپ تاشلىدىم. ئەمدى كىتاب ئۇزاق زامانلارغىچە كەڭ تارقالسۇن، ئەبەدىي يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن. كىتابىمىز مۇشۇ يەردە تاماملانسۇن.

تەڭرىگە ئەبەدىي ئالقىشلار بولسۇن. تەڭرىنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا تەڭرىنىڭ چەكسىز رەھمىتى تەگسۇن.

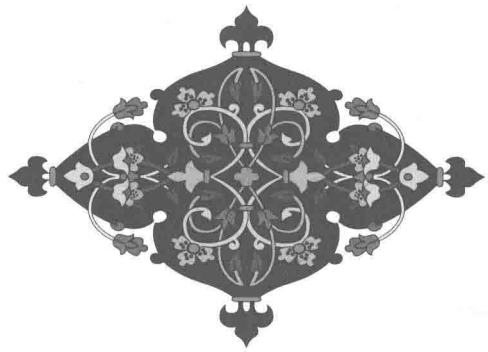
ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ پېقىر قۇلى ساۋەلىك، ئاندىن دەمەشقلىق مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھ (تەڭرى ئۇنى كەچۈرسۇن) بۇ كىتابنى ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈش ئىشىنى 664- يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 27- كۈنى — يەكشەنبە تاماملىدى.

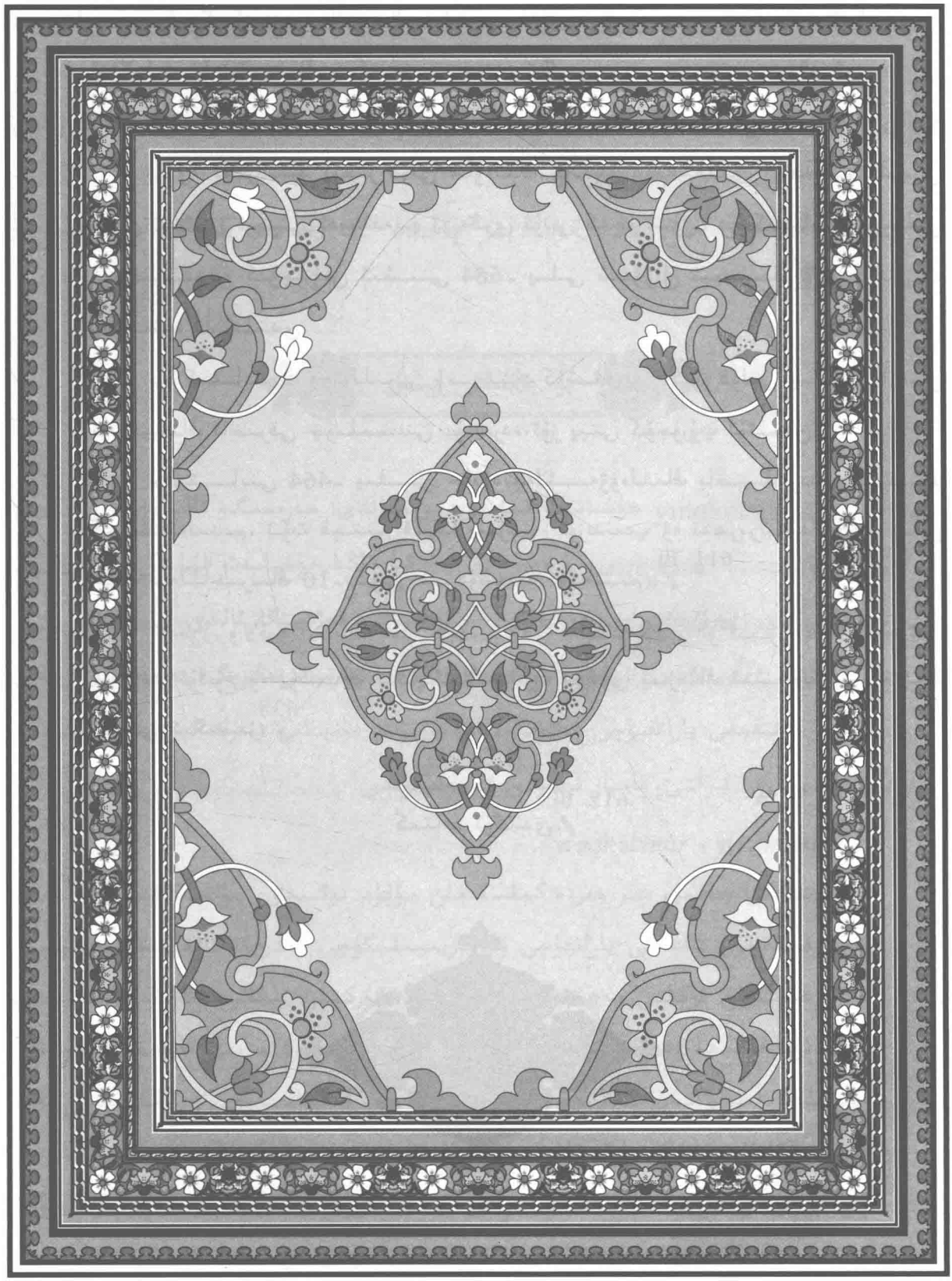
بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى [مەھمۇد كاشغەرلىق] ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىنى بۇ يەردە ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ ئۆتىمەن:

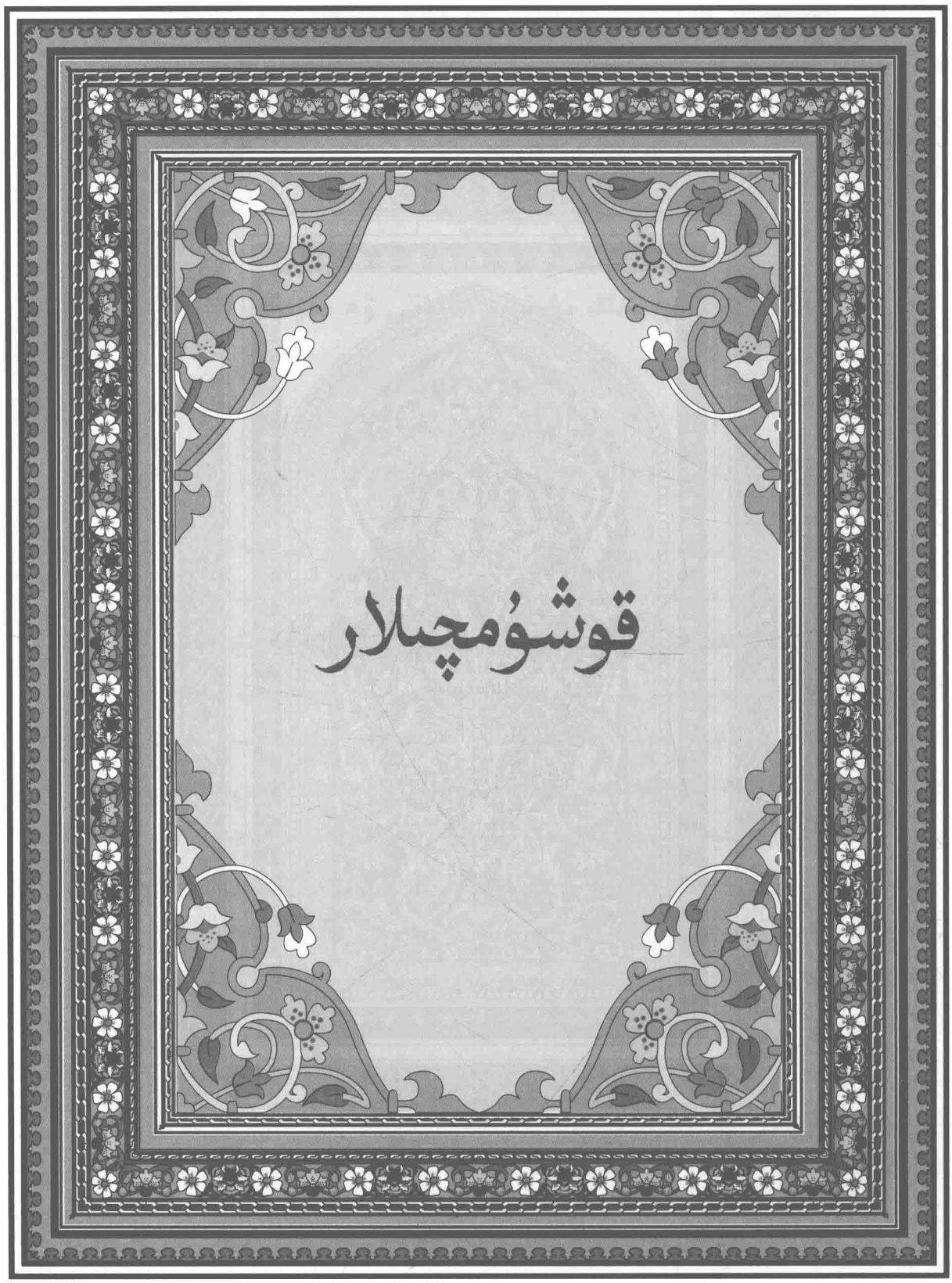
«كىتابنى 464- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، 466- يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10- كۈنى — دۈشەنبە تۈگەتتىم».// III 611

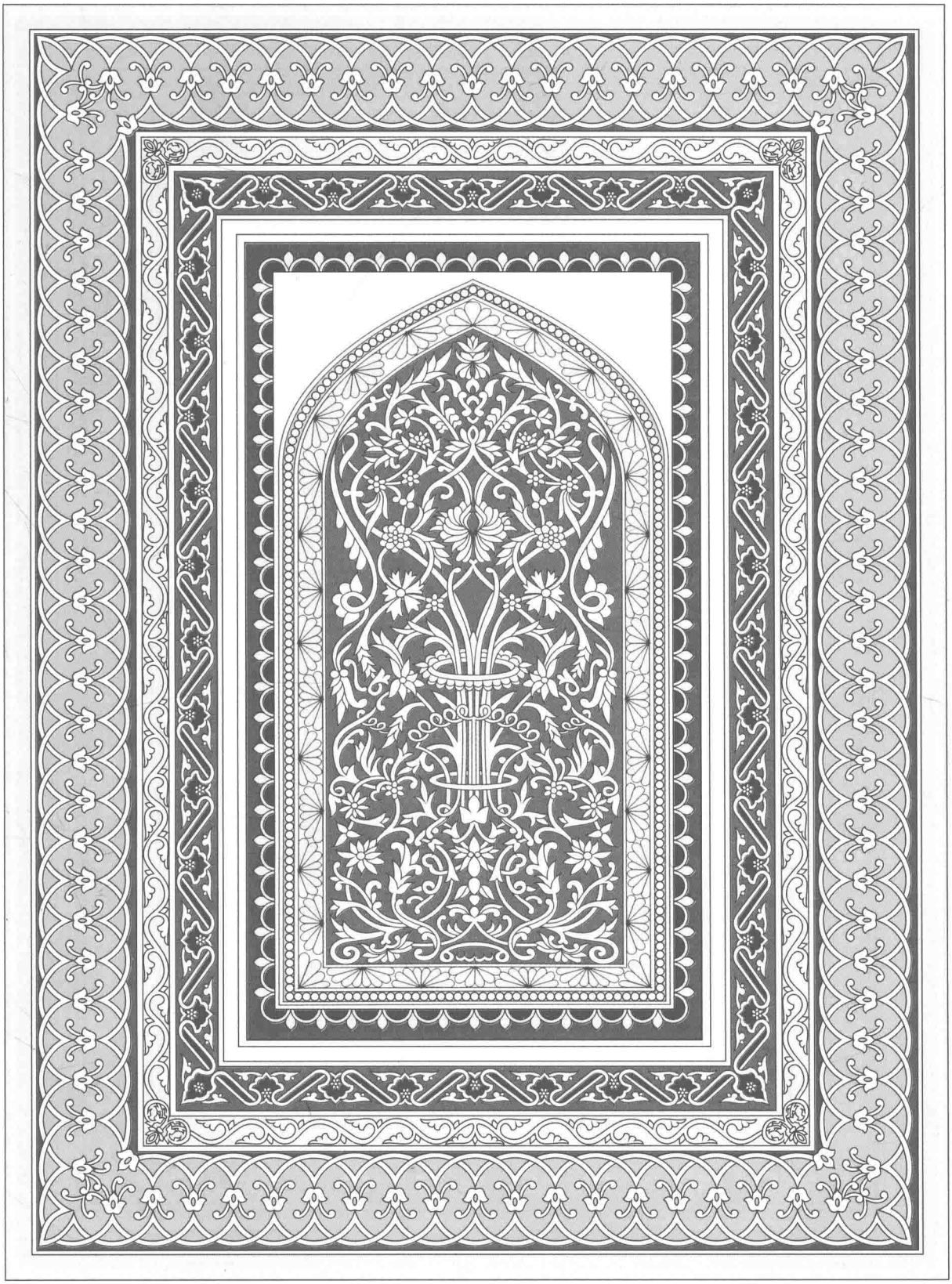
لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَحَسْبُنا وَنِعْمَ الْوَكِيلْ (پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەك ياخشى ئىگىمىز).// 638

كىتاب تۈگىدى.// III 612

قوشۇمچىلار

قوشۇمچە (1)

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا

ئىبراھىم مۇتىئى
مىرسۇلتان ئوسمانوف

مەملىكىتىمىزنىڭ 11- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ھەم قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ئىلىم دۇنياسىدا ھازىرغىچە تولۇق ئېنىقلانماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرلۈك كۆز قاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كەڭ جامائەتچىلىكنى قانائەتلەندۈرەلمەي كەلدى. بەزى كۆزقاراشلار ھەتتا رېئاللىققىتىن ناھايىتى يىراقلىشىپ كەتتى.

بىز ئالىمنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت - تۈرك» (تۆۋەندە «دىۋان» دېيىلىدۇ)دە ئۆز يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىپ كۆرۈش مەقسىتى بىلەن 1982- يىلى 12- ئايدىن 1983- يىلى 3- ئايغىچە قەشقەردە «دىۋان»نىڭ ئۇچىنچى تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىنى نۆۋەتا قىلغان ھالدا بىر نۆۋەت مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇق. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن (1982- يىلى 12- ئاينىڭ 18-، 19- كۈنلىرى) ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام»ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارىخىي ئورۇنلارنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ئاندىن ئوپال ۋە قەشقەردىكى پېشقەدەم ئۆلىمالار، زىيالىيلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئادەملەردىن ئۇلار بىلىدىغان ئەھۋاللارنى ھەم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مازىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىگىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 1982- يىلى 12- ئاينىڭ 30- كۈنى

ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە ئەۋەتتۇق[1]. شۇ ئاساستا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە مەسئۇللىرىدىن يولداش مامۇتوف قۇربان ۋە ئەيسا شاكىرلارنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن 1983- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنى قەشقەردىكى ئۆلىمالار، زىيالىيلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، جامائەتچىلىكتىن پىكىر ئالدۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتە يەنمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ دىققىتى قوزغىلىپ، بىزنى بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم تەقدىم قىلغان، مۇندىن 150 يىلچە ئاۋال يېزىلغان بىر كىتاب ۋەخپىنامىسى تولىمۇ قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ ھەقىقەتەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكى ئوچۇق بايان قىلىنغان. بۇ ھۆججەت بىزنىڭ ئاغزاكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغان بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزدا ئالغا سۈرۈلگەن كۆز قاراشلىرىمىزنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز تولۇپ تاشقان ئىشەنچكە كېلىپ، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق ۋە ئۇنى 1983- يىلى 4- ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا قويدۇق.

ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىز قەشقەر ۋە ئوپالدا دەسلەپ سۆزلەشكەن كىشىلەرنىڭ تولىسى «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنى كۆرگەن ياكى كۆرەلەيدىغان كىشىلەر ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەزەلدىن «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىنى قىلىپ كېلىۋاتقان ئاددىي خەلق، بىر قىسمى كونىچە ئوقۇغان بولسىمۇ، ئىلىم دۇنياسىدا مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن بىخەۋەر كىشىلەر، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ھەزرىتى مولالام»نىڭ مەھمۇد كاشغەرىي ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ھەر خىل رىۋايەتلەر بىزگە خەلقىمىزنىڭ

[1] بۇ دوكلات «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983- يىل 2- سانىدا بېسىلغان.

ئۆزىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر پەرزەنتىنى بىر - قانچە ئەسىرلەر داۋامىدا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ياد ئېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. بىز بۇ ماقالىمىز ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللارنى ئۆز ئەينى بويىچە جامائەتچىلىككە مەلۇم قىلماقچىمىز ۋە ئۆزىمىزنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلىرىمىزنى تەپسىلىي بايان قىلماقچىمىز. بىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارنى ئېلان قىلىشتا ئۇلارنىڭ مېغىزىدىن پايدىلاندۇق، شاكىلىنى تاشلىدۇق، يەنى مەسىلىگە ئالاقىدار بىر قىسىم رىۋايەتلەر ئىچىدىكى ئەسىرلەر داۋامىدا قوشۇلۇپ قالغان بەزى ئەپسانىۋى يېپىنچىلارنى نەزەردىن ساقىت قىلدۇق.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى ھەققىدە بىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

1. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەشقەرلىك ئىكەنلىكى ئۇنىڭ تەخەللۇسىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئىلىم دۇنياسىدا چىنلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلانمايدۇ.

ئالىمنىڭ قەشقەرنىڭ قايسى يېزىسىدىن ئىكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە «دىۋان»دىكى مۇنداق بىر نەچچە پاكىت بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ:

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا قەشقەر ئەتراپىدىكى 20 دىن ئارتۇق يەر ئىسمىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنى «اِسْم بَلْدَة كانَتْ قُرْب كاشْغَرْ» (قەشقەر يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئىسمى)، «اسْم قَرِيَة الْكاشْغَرْ» (قەشقەردىكى بىر يېزا ئىسمى) دېگەندەك ئىبارىلەر بىلەن ئىزاھلىغان بولسىمۇ، لېكىن «اَذِغْ[1] aźiɣ» سۆزىنى ۋە «اُبلْ[2] opal» سۆزىنى «اِسْم قَرِيَة لَنَا» (بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى) دەپ ئىزاھلىغان. «قَسِي[3] kasi» سۆزىنى «اِسْم مَوْضِعِ لَنَا» (بىزدىكى بىر يەر ئىسمى) دەپ ئىزاھلىغان.

[1] «دىۋان» يازما نۇسخا، 44- بەت، 1-، 2- قۇرلارغا قارالسۇن.

[2] «دىۋان» يازما نۇسخا، 49- بەت 7- قۇرغا قارالسۇن.

[3] «دىۋان» يازما نۇسخا، 544 – بەت 5- قۇرغا قارالسۇن.

توغرىسىنى ئېيتقاندا، بىزنىڭ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى تەكشۈرۈشىمىز مانا مۇشۇ يىپ ئۈچى ئاساسىدا، يەنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ئوپال، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى دېگەن ئاساستا ئېلىپ بېرىلدى.

ئوپال قاتناش لىنىيىسى ھېسابىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان تەخمىنەن 51 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جاي بولۇپ، ھازىر قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزا. ئۇ پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىن ئورۇن ئالغان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي. مەھمۇد كاشغەرىي «قەشقەر خان تۇرىدىغان جاي، قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، خاقان ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان»[1] دېگەنده، قەشقەرنىڭ، شۇ جۈملىدىن، ئوپالنىڭ مۇشۇنداق ساپ ھاۋاسىنى ۋە گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆزده تۇتقان بولسا كېرەك.

«اَذِغْ *aziq*» دېگەن يەر ئىسمىغا كەلسەك، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ مەھەللىمۇ خۇددى شۇ ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەخمىنەن 300 — 400 مېتىر جەنۇبىدىكى «ئازىق تېكەن دارىسى» (ھازىرقى ئاتلىشى «سۆسەر ئاغزى») دېگەن ئېقىنىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان.

«قسي *qasi*» ئازىق مەھەللىسىگە تۇتاش بىر جاي ئىسمى، ھازىر بۇ سۆزدىكى «س» تاۋۇشىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ جايدىن ئۆتكەن ئۆستەڭ «قاچى ئۆستەڭ» دېيىلىدۇ.

ئازىق مەھەللىسىدىن 92 ياشلىق داۋۇت زۇنۇننىڭ ئۆز دادىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ مەھەللىنىڭ ئەسلىي ئىسمى «ئازىق» بولۇپ، بۇرۇن سۆسەر ئاغزىدىن بىر قېتىم سەل كېلىپ قۇم سېلىۋەتكەنلىكتىن «قۇمباغ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولغان. مۇندىن 50 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە خەلق «ئازىق» دېگەن ئىسىمنىمۇ تەڭ قوللىنىپ كەلگەن. يەرلىك خەلقنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ئازىق تېكەن دارىسى» دېگەن سۆز «ئاق تېكەن دارىسى»مۇ دېيىلىدىكەن. چۈنكى، «ئازىق

[1] «دىۋان» يازما نۇسخا، 173- بەت، ئۇيغۇرچە بىرىنچى توم 447- بەتلەرگە قارالسۇن.

تىكەن» بىلەن ئاق تىكەن، بىرلا خىل ئۆسۈملۈكنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇششاق قىزىل مېۋىسى بولىدىكەن، بۇ مېۋىنى ئېيىق يەيدىكەن.

بىزگە مەلۇم، «ئېيىق» سۆزى خاقانىيە تىلىدا «ażïoq» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، «دىۋان» دا «اَذِغْ ażïoq» دەپ تىلغا ئېلىنغان ۋە ھازىر «ئازىق» دېيىلىۋاتقان بۇ مەھەللىنىڭ ئىسمى ئەنە شۇ «ئازىق تىكەن دارىسى» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

XI ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىنىڭ ئاساسەن «ذ - ژ»لىق تىل ئىكەنلىكى، كېيىنچە بۇ تاۋۇشنىڭ «ي- y»غا ئۆزگەرگەنلىكى، لېكىن بەزى يەر ئىسىملىرىدا، مەسىلەن، ئوپالدىكى «ئازىق» ۋە ئاتۇشتىكى «ئازاق» سۆزلىرىدە «ي- y»غا ئۆزگەرمەي (جۇغراپىيىۋى ئىسىملار ئومۇمەن تۇراقلىق بولغاچقا، مۇنداق ئۆزگىرىش ئاز بولىدۇ)، ئەسلىي تەلەپپۇزى ساقلىنىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلىنسا، يۇقىرىقى قاراشنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

مانا بۇ بىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى قەشقەر، قەشقەردىكى ئوپال يېزىسى ۋە ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى دېيىشمىزدىكى بىرىنچى ئاساس.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ ئىككى يەر ئىسمى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، بىز بىرىنچىدىن، «دىۋان»نىڭ بىزدىن ئاۋۋالقى تەرجىمىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بروككېلمان، بېسىم ئاتالاي ۋە سالىھ مۇتەللىپوفلارنىڭ «ابُل» سۆزىدە يېزىلىشتىكى سەۋەنلىك تۇپەيلىدىن «ا- ئەلىف» بىلەن «ب - b» ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ قالغان دىئاكرىتىك بەلگە ـــ زەممىنى «ب - b» غا تارتىپ «abul» دەپ ئوقۇغانلىقىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى، بىزنىڭ زەممىنى «ا- ئەلىف» كە تارتىپ «opal» دەپ ئوقۇغانلىقىمىزنىڭ پۈتۈنلەي توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلدۇق؛ ئىككىنچىدىن، بىز 1980- يىلى 6- ئايدا «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە ئالاقىدار تىل تەكشۈرۈش بىلەن قەشقەرگە بارغان ۋاقتىمىزدا، يېڭىسار ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر يىلى ئالدى بىلەن يېڭىساردىكى «ھەزرىتى بېگىم»، ئاندىن «ئوردا خېنىم»، ئاندىن ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئاندىن قەشقەر

پاينا پتىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، يۈسۈپ قادىرخان، ئاندىن ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىدىغانلىقىغا بىنائەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىيلار جەمەتىگە ئائىت شەخسلەرنىڭ مازارلىرى بولغاچقا، «ھەزرىتى موللام»نىمۇ قاراخانىيلار جەمەتىدىن دەپ تونۇغان ۋە «ئېھتىمال، مەھمۇد كاشغەرىي بولسا كېرەك» دەپ «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومىدا ئاز ـ تولا بېشارەت بېرىپ ئۆتكەنىدۇق. بىراق، بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمىزدا (بۇ بەزى ئىزاھلاردا ۋە كىرىش قىسمىدا كۆرۈلىدۇ) مۇجمەللىك بولدى، ئاتۇشتىكى «ئازاق» بىلەن ئوپالدىكى «ئازىق»نى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈن، بەزى سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇلۇپ قالدى.

بىز «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرىگە تەييارلاش خىزمىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن مۇنداق مۇھىم بىر ئىلمىي مەسىلىدە يەكۈنلىتەكلىك قىلغانلىقىمىزنى ۋە شۇنىڭ بىلەن سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى ئېتىراپ قىلىمىز.

ئوپال ئازبقتىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسى ۋە مۇشۇ تەزكىرىدىكى بايانلارغا يانداشقان ھالدا، بۇ مازارنىڭ تا مۇشۇ كۈنگىچە خەلقىمىز تەرىپىدىن «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ، سۆيۈپ، ئاسرىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، «ھەزرىتى مولالام» مازىرى شەيخلىرىنىڭ مازار ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرى (بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز) ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋەخپىنامە ـــ مانا بۇلار بىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ئوپال، ئۇ ھەقتەتەن ئوپال ئازبقتا تۇغۇلغان ۋە ئوپال ئازبقتا دەپنە قىلىنغان دەپ تونۇشىمىزغا ئىككىنچى ئاساس ھېسابلىنىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، ھازىرقى ئوپالدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتانباغ»، «تەكىيەگاھ» (خانلارنىڭ چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان مەخسۇس مېھمانخانىسى) دېگەن جاي ئىسىملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، شۇنىڭدەك، «قاراخان پاشايىم» مازىرى، «ھەزرىتى پاشايىم» مازىرى، «سوپ تېكىن (سەبۈك تېگىن؟)» مازىرى، «ئوپ تېكىن (ئالپ تېگىن؟)» مازىرى، «قىلىچ بۇغراخان» (ئېھتىمال يۈسۈپ قادىرخاننىڭ دادىسى ئوبۇلھەسەن ھارۇن ئىبنى سۇلايمان بولسا كېرەك) مازىرى دېگەندەك مازارلارنىڭ بولۇشى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتە، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا ئېيتىپ

ئۆتكەن ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ سۆز بېشىدا «ھ – h» نى كۆپەيتىش ھادىسىسىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر جانلىق تىلدا قويۇق ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى ئومۇمەن، ئۇيغۇرنىڭ قاراخانىيلار جەمەتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك جاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بولۇپمۇ، تەزكىرىدە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۇزرۇكۋارلىرىم» دېگەن نام ئاستىدىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ۋە ئاتىسى ھۈسەينلەرنىڭ مازىرى: «سەيپىدىن بۇزرۇكۋار» دېگەن نام بىلەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىننىڭ مازىرى (تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كىشىگە «بۇزرۇكۋار» دېگەن ئۇلۇغلاش ئۇنۋانى مەھمۇد كاشغەرىي دۇنياغا كېلىش بىلەن خان تەرىپىدىن بېرىلگەن)؛ «بۇبى رابىيە خېنىكەم» دېگەن نام ئاستىدا ھۆرمەتلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئانىسىنىڭ مازىرى؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئىمام ئەكبەر (ياكى ئىمام ئەژدەر)، ئىمام ئەسقەرلەرنىڭ مازارلىرى، مەھمۇد كاشغەرىي باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن، سەككىز يىل دەرس ئۆتكەن «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابىسى؛ ئالىمنىڭ ئۆز تالىپلىرى بىلەن ھەر پەيشەنبە كۈنى سەيلە قىلىدىغان ۋە ھەر يىلى نوروز ئېيىدا تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا ئىلمىي ئۇنۋانلار بېرىدىغان تارىخىي ئورۇن — ئالىمنىڭ تىرىك گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرمۇ بۇلدۇقلاپ قاينىاپ تۇرغان «نوروز بۇلاق» قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ھەقىقەتەنمۇ ئوپال يېزىسى، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

2. «ھەزرىتى موللام» مازىرى — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى

«ھەزرىتى موللام» (بۇ سۆز ئەسلى ئەرەبچە «مولى *mavla*» — ئىگە، خوجايىن» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئاخىرىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇيغۇر تىلى بويىچە بىرىنچى شەخس بىرلىكتىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان) مازىرى ئوپالنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان تاغ

باغربدا[1]. بۇ تاغدا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ئائىت خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ تولۇق يوقىلىپ كەتمىگەن[2]. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مۇندىن 60 يىللار ئىلگىرى بۇ تاغدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ھەر يىلى بۇ بۇتخانىغا چىقىپ ئىبادەت قىلىپ تۇرغان. ھازىر بۇ تاغدىن قەدىمكى دەۋرلەردىن قالغان دەپپىنىلەر دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن بۇ جايدا تاش دەۋرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت ئەكس ئەتكەن[3]. بۇ يەردىن تېپىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت يارماقلار ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا، «ھەزرىتى موللام» مازىرى ئەنە شۇ تاغ باغرىدىكى «مارجان بۇلاق» («چەشمە زۇلال» مۇ دېيىلىدۇ) سەھنىسىگە جايلاشقان. بۇ بۇلاقنىڭ شىمال تەرىپىدە يەنە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ تۇۋىدە «ھەزرىتى موللام» جامەسى جايلاشقان. «مارجان بۇلاق» تۇۋىدە خەلقنىڭ ئېيتىشىچە، سەل كەم مىڭ يىلدىن بۇيان قايتا ـ قايتا كۆكلەپ كېلىۋاتقان «ھاي ـ ھاي تېرەك» دېگەن تېرەك بار. مەسچىتتىن تۆۋەن چۈشكەندە «ئۇجمىلىك كوچا» دېگەن كوچا باشلىنىدۇ. مازاردىن 30 ـ 40 مېتىرچە جەنۇبتىكى دۆڭلۇكتە «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابە ئىزلىرى بار. مازارنىڭ كۈنچىقىش تەرەپ پەستە «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مەھەللە بولۇپ، بۇ مەھەللىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەددى ـ جەمەتى ئولتۇراقلاشقان.

---

[1] ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ئوپال ئارت» گۆر جىلغا بويىدىكى خارابە «تاشبالىق» دېيىلىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىردىن قارىغاندا، تاغمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، كېيىن «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان. ئوپال دۆڭ ئۆستەڭ لەڭگەرلىك «خوجا قوناق ئاتام» مازىرىنىڭ خاتىپى سۇلايمان ئىمىن (72 ياش) نىڭ رىۋايىتىچە، مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ تۆۋەندىكىدەك مەرسىيىلەر يېزىلغان:

تاشبالىق بولسۇن ئەبەد ھەزرىتى موللامنىڭ تاغى،
نامى ئۆچمەس گۈل چېچەكلەپ مېۋە بولغاي موللام باغى.

[2] ئوپالدىن يەنە غەربىي شىمالغا ماڭسا «ئۇيغۇر قەلئە» دېگەن بىر خارابە بار.

[3] «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1983- يىل 6- سان 18- بەت، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلاتى» غا قارالا.

تاھازىرغىچە نورۇز بايرىمىدا ياكى ئۇجمە پىشقاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن خەلقلەر كېلىپ تاۋاپ ۋە سەيلە قىلىشىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بولسا، بۇ مازاردا ياتقان شەخسنى «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ، دۇئا ـ تەكبىر قىلىشىپ، ھەتتا بىر مەزگىل تۇرۇپ يېنىشىدۇ.

بىز بۇ مازاردا خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بىر زاتنىڭ ياتقانلىقىنى مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە مۇنداق ئۇچ جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق.

1) مازارنىڭ شەيخلىرىدىن تەكشۈرۈش:

«ھەزرىتى مولام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخلىرىدىن باۋدۇن قارى، ئوسمان قارى ۋە مەمەت رېھىم شەيخلەرنىڭ ئاغزاكى گۇۋاھلىقىچە «ھەزرىتى مولام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇدىيە ئىبنى ھۇسەين» ئىكەن. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە: مەۋلام ـــ ئالىملىقىغا قارىتىلغان؛ شەمسىددىن ـــ دىننىڭ قۇياشى، ھۆرمەتلەش يۇزىسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان؛ مەھمۇدىيە ـــ بۇ زاتنىڭ ئىسمى (بىر نەچچە ئەسىر ئۆتكەنلىكتىن، مەدرىسىگە بېرىلگەن «مەھمۇدىيە» دېگەن نامنى ئۇلار دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ ئىسمى دەپ ئادەتلىنىپ قالغان)، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ئەخلاقلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ھۇسەين ـــ دادىسىنىڭ ئىسمى. «ھەزرىتى مولام» شەيخلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ زات ئالىم كىشىكەن، ئەرەبىي، پارسىي، تۈركىي، رومانىي... قاتارلىق سەككىز ـ توققۇز تىلنى بىلىدىكەن، ئىران، ئىراق تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىس بولغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مەن يۇرتۇمغا قايتسام» دەپ مۇشۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسىدە (يەنى مەدرەسەئى مەھمۇدىيەدە) مۇدەررىس بولغان ۋە تۆت ئەتراپىقا ئىلىمنى شۇ كىشى تاراتقان، قايتىپ كېلىپ سەككىز يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئالىم كىشى بولغاچقا، ئۇلۇغلاپ «ھەزرىتى مەۋلام» دېيىلىدىكەن...

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قائىدە بويىچە، خان جەمەتىدىن بولغان شەخسلەرنىڭ مازارلىرىغا خان تەرىپىدىن مەخسۇس شەيخ، جارۇپكەش (قەبرە سۈپۈرگۈچى)، سۈپاربخان، يانتاقچى، مۇتەۋەللى تەيىنلىنىپ، ئۇلار شۇ مازارنىڭ ۋەخپىلىرى

بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرغان، مۇنداق شەيخلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە داۋاملاشقان. يەنى بۇ مازارنىڭ شەيخلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى «موللام بېغى» دېگەن كىچىك مەھەللىنىڭ ھەممە يېرى تاكى 1949- يىلىغىچە بۇ ئەۋلادقا مىراس ۋە ئەۋلادى ۋەخپە (ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا پايدىلىنىدىغان، لېكىن ساتقىلى بولمايدىغان ۋەخپە) بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، 1942- يىلى 10- ئاينىڭ 12- كۈنى ئوپال مەھكىمەئى شەرئىيەسى بىر مەزگىل باشقىلار تەرىپىدىن قانۇنسىز ھالدا تارتىۋېلىنغان شەيخلىقنى «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان قۇددۇس قارى ھاجىم (ھازىرقى شەيخ ـــ ئوسمان قارىنىڭ دادىسى)غا قايتىدىن ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ھۆكۈم چىقارغان[1].

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى بىر مەزگىللىك شەيخلەر بولماستىن، بەلكى بۇ مازار تىكلەنگەن ۋاقىتتىن ئېتىبارەن قانۇنىي ھالدا ئەۋلادتىن- ئەۋلادقا شەيخ بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلەر. ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئەۋلادىنى خاتىرىسىدە ساقلاپ كەلگەن، شۇنىڭدەك، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئىشلىتىپ كەلگەن مەخسۇس مۆھرىمۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ شەيخلەردىن بەزىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى بولغان. مەسىلەن، بىزگە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى تۇردى ھاجىم شەيخ (تەخمىنەن 1793ـــ 1923) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلىمالىرىدىن مولا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم، ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش كاتىپ (غەربىي)، نوروز كاتىپ(زىيائىي)غا ئوخشاش كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان. تۇردى ھاجىم شەيخ يازغان ئەسەرلەردىن «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىدا ساقلانماقتا.

شۇڭا، بىز بۇ شەيخلەرنىڭ «ھەزرىتى موللام» مازىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنى ئۇلار ئەنە شۇنداق مەشھۇر كىشىلەردىن ئاڭلىغان بولغاچقا، مەلۇم ئاساسقا ئىگە دەپ قارايمىز.

[1] بۇ ھۆكۈم «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخى ئوسمان قارىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

تۆۋەندە «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىسىملىكى ئىسخىما بويىچە كۆرسىتىلدى:

2) «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسىنى تەكشۈرۈش:

بۇ مازارنىڭ تەزكىرىلىرىدىن بىرى ياقۇپبەگ زامانىسىدا يېڭىسارغا ئېلىپ كېتىلگەن، يەنە بىرىنى ئوپاللىق مەھەممەت چوڭسا دېگەن كىشى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، 1956- يىلىدىن كېيىن قولدىن قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ يوقالغان. گەرچە بۇ تەزكىرە قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما ئۆز دەۋرىدە مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم ئوقۇلۇپ كەلگەن بولغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەرگە ياد بولۇپ كەتكەن. بىز ئۆتمۈشتە ئۇمەر دامۇللا، قۇناخۇن خەلپەت قاتارلىق كىشىلەردىن بۇ تەزكىرىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان مەمتىمىن ئەخمەت، قاسىم قازى ئاخۇنۇم (بۇ كىشى ئالمىنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە مازىرىنىڭ شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادى، ھازىر 93 ياش)، مۇھەممەت ئوسمان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆز خاتىرىسى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان ماتېرىياللىرى (بۇ ماتېرىياللار «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983- يىلى 1- سانىدا بېرىلدى) دىن ئۇنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق.

بۇ تەزكىرىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغۇچى زاتنىڭ تولۇق ئىسمى ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇد ئىبنى ھۈسەين بولۇپ، ئازىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى، خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى، ھۈسەيننىڭ دەسلەپ «ئەمىرى شەب» بولۇپ، كېيىن «ئەمىرى سۇلتان»لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇم، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا ئۆزىنىڭ خانزادىلىكىنى، تۈرك ئۆلكىلىرىنى (تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى) سامانىي ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى ئۆزىنىڭ بوۋىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن[1].

قاراخانىيلار تارىخىنى تەتقىق قىلغان ئالىم ئو. پرىتساكنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، سامانىي ئوغۇللىرىدىن بىرىنچى قېتىم ھىجرىيە 382 (مىلادىيە 992) –

[1] «دىۋان» ئۇيغۇرچە 1- توم 152- بەتكە قارالسۇن.

يىلى بۇخارانى ئالغان كىشى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئەبۇلھەسەن ھارۇن بىننى سۇلايمان (قىلىچ بۇغراخان) ئىدى، خوتەننى ئالغان يۈسۈپ قادىرخان ئەنە شۇ ئەبۇلھەسەن ھارۇننىڭ ئوغلى ئىدى.

ئەرەب تارىخچىسى ئىبنۇلئەسىردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەين بىننى مۇھەممەد «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ھىجرىيە 448 ـــ 449 (مىلادىيە 1056ـــ 1057) ـ يىللىرى بارسغان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە ئۆز نامىدىن ئاقچىلار سوقتۇرغان. 1048- 1058 ـ يىللاردا «شەمسىددەۋلە ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن سوقۇلغان ئاقچىلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ئوبۇلھەسەن ھارۇننىڭ پەينەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئالىمنىڭ «تۈرك ئۆلكىلىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز» دېگەن بايانلىرى مۇشۇ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

ئىبنۇلئەسىر يەنە، بۇغراخان مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلايمان بىننى يۈسۈپ بىلەن بولغان توقۇنۇشتا غەلىبە قىلىپ، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خانى بولۇپ 11 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، تەختىنى ئوغلى ھۈسەين بىننى مۇھەممەدكە ئۆتۈنۈپ بەرگەن، دەيدۇ. تەزكىرىدىكى «ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەين ئاۋۋال <ئەمىرى شەب> بولغان، كېيىن <ئەمىرى سۇلتان بولغان>» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تارىخىي ئەمەلىيەت بىلەن ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

يەنە شۇ پرىنسىپقا ئاساسلانغاندا ئىبنۇلئەسىردىن ئەقىل كەلتۈرۈشىچە، ھىجرىيە 448 ـــ 449 (مىلادىيە 1056 ـــ 1057) ـ يىللىرى قەشقەردىكى قاراخانىيلار ئوردىسىدا بىر پاجىئەلىك ۋەقە يۈز بەرگەن، يەنى بۇغراخان مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ تەختىنى ئوغلى ھۈسەينگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولغاندا، مۇھەممەدنىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز

ئوغلى ئىبراھىمنى خان قىلىش مەقسىتىدە، تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا زىياپەتتە مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ، مۇھەممەد بۇغراخانىڭ قېرىندىشى ئارسلانخان بىننى يۈسۈپنى بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم بىننى مۇھەممەد تەختكە چىقىرىلىدۇ.

تەزكىرىدە مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ بۇغراخانىڭ ئىسمى زىكىر قىلىنماي، «شاھى ئېھرام» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بىزچە بۇ مۇشۇ پاجىئەلىك ۋەقەنى ئەسلىتىشتىن ئېھتىيات قىلغانلىق بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كەتكەن دېيىلىدۇ. دېمەك، ئالىم قانداقتۇر مۇشۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ۋە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ مېڭىشى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كۆپ ئۆمرىنى سىرتتا ئۆتكۈزگەن. ئاخىر، ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان چەكسىز مۇھەببەت ئۇنى ياشانغىنىدا بولسىمۇ، شۇنچە قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، «ئازىق»قا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغان.

ئالىمنىڭ «دىۋان»دا ئۆزىنىڭ قاراخانىيلار ئوردىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئارتۇق بىر نېمە دېمىگەنلىكىمۇ ئۆز ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلەر ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشتىن ساقلانغانلىقى بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك ئوپالدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەجدادلىرىدىن ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىددىن بۇزرۇكۋارنىڭ مازىرى تىلغا ئېلىنىپ، مۇھەممەد بۇغراخان ۋە ھۈسەينلەرنىڭ مازارلىرى ئوچۇق تىلغا ئېلىنماي، ئومۇمەن «بۇزرۇكۋارلىرىم» دەپ ئاتىلىشى يەنە شۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قانلىق ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي «شەمسىددىن ـــ دىنىڭ قۇياشى» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەينىڭ بارسغان ھاكىمى بولۇپ تۇرغىنىدا «شەمسىددەۋلە (دۆلەتنىڭ قۇياشى) ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقى

نەزەردە تۇتۇلسا كېرەك، ئۇنىڭ ئالىم ئوغلىنىڭ «شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئاتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسلىكى، شۇ دەۋرنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلۇقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

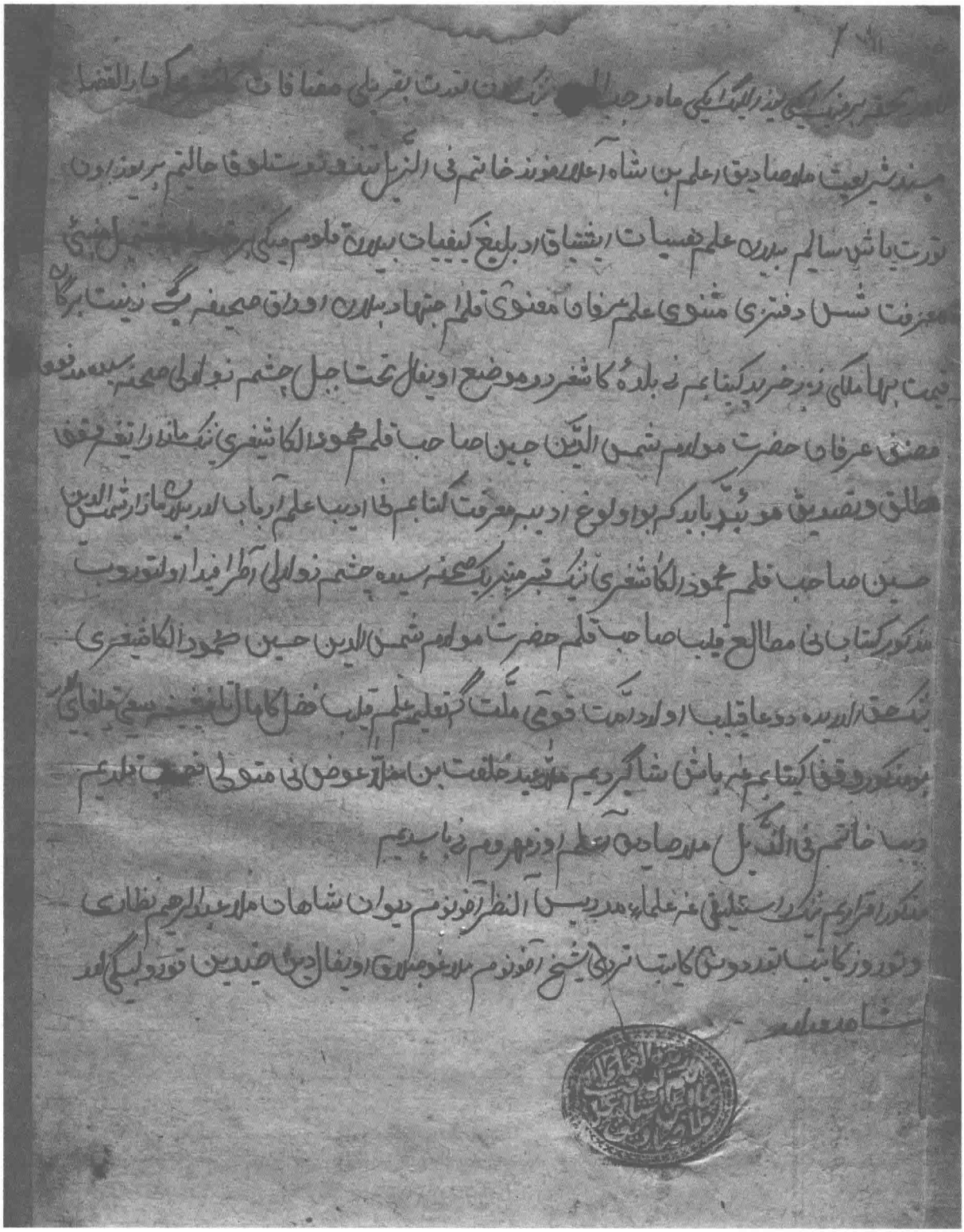
دېمەك، تەزكىرىدە بايان قىلىنغانلار «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ خانزادە ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەين ئوغلى مەھمۇد ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايانلار بىزدىن ئىلگىرى ئالىمنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان پەرەزلەرگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

3) «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا تەقدىم قىلىنغان كىتابتىكى ۋەخپىنامىدىن تەكشۈرۈش:

1983- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنىدىكى سۆھبەت يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئۆلىمالىرىدىن ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم ئىچىدىكى بىر ئاق بەتكە كىتابنى مازارغا ۋەخپە قىلىش ھەققىدىكى ۋەخپىنامە يېزىلغان بىر «مەسنەۋي شەرىف»نى تەقدىم قىلدى. بۇ كىتاب مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىدا قۇرۇلغان كىتابخانىغا كىشىلەرنىڭ بۇ زاتنى ئۆلۈغلاش يۈزىسىدىن تەقدىم قىلغان كىتابلىرىنىڭ بىرى. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلاردا بۇ مازارغا توپلانغان كىتابلار تالان - تاراج بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ «مەسنەۋي شەرىف» بەختكە يارىشا ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئاتىسى مەرھۇم قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى)نىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان.

تۆۋەندە بىز بۇ ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلىي تېكىستى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان يەشمىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

① ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلى:

تېكىست

② مەزمۇنى:

ھىجرىيە 1252 (كالا) ـ يىلى ئۇلۇغ رەجەپ ئېيىنىڭ 14- كۈنى شەرىئەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان قەشقەر ۋىلايىتى قازى مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، تۆۋەندە مۆھرۈمنى باسقۇچى مەنكى مولا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى بىر يۈز ئون تۆت ياشقا كىرگەن تەندۇرۇسلۇق ھالىتىم، ئىلمگە بولغان ھېسسىياتىم، ئىشتىياقىم ۋە ئەدەپلىك كەيپىياتىم بىلەن ئىلىم ـ مەرىپەتنى مەزمۇن قىلغان، ئالتە دەپتەرنى بىر مۇقاۋىغا تۈپلەپ، ۋاراقلىرىغا ئىجتىھات قەلمى بىلەن زىننەت بېرىپ يېزىلغان قىممەت باھالىق، ئالتۇنغا سېتىۋالغان مۇلكۈم بولغان «مەسنەۋي شەرىف» نامىلىق كىتابىمنى قەشقەرنىڭ ئوپال رايونى تاغ باغرىدا، سۇزۇك بۇلاق سەھنىسىدە دەپنە قىلىنغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىغا مۇتلەق ۋەخپە ۋە ئەبەدىي سەدىقە (قىلدىم).

بۇ ئۇلۇغ ئەدىبكە (مۇتلەق ۋەخپە قىلغان) ئىلىم ـ مەرىپەت مەزمۇنىدىكى بۇ كىتابىمنى ئەدىبلەر بىلەن ئىلىم ئەربابلىرىنىڭ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مۇبارەك قەبرىسى ئۈستىدە، سۇزۇك بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىگىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە دۇئا قىلىپ، مۇسۇلمان ئەۋلادلىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق پەزىلەتلىك بولۇشىغا تىرىشىشنى ئۈمىد قىلىمەن. ۋەخپە قىلغان مەزكۇر كىتابىمغا باش شاگىرتىم مولا ئەيد خەلپەت مولا ئەۋەز ئوغلىنى باشقۇرغۇچى قىلىپ تەينىلىدىم، دەپ تۆۋەندە مولا سادىق ئەلەم ئۆز مۆھرۈمنى باستىم.

مەزكۇر ئىقرارنامىنىڭ راستلىقىغا مۇدەررىس ئۆلما ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، باش كاتىپ مولا ئەبدۇرەھىم نىزارى، نورۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، مولا غۇجىلاق، ئوپالدىن زەيدىن قورۇلبېگى قاتارلىقلار گۇۋاھتۇر.

مۆھۈر:

داڭلىق ئۆلىما، دەۋرىنىڭ ئالىمى موللا سادىق شاھ ئەلا ئوغلى.

(مۆھۈر ھىجرىيە 1208- يىلى ئويۇلغان)

③ ۋەخپىنامىدە ئىسمى چىققان شەخسلەر توغرىسىدا:

مولا سادىق ئەلەم ئىبنى شاھ ئەلا: قەشقەر شەھىرىدىن، قەشقەر دۆلەتباغ يېزىسىدىكى مەدرەسەئى ھامىدىيەدە ئوقۇپ، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان. قەشقەر قازىلار مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى.

ئەلنەزەر ئاخۇنۇم: ئەسلى لۈكچۈندىن، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ چوڭ دىنىي ئۆلىمالىرىدىن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ مەدرىسىسىگە مۇدەررىس بولغان.

ئەبدۇرەھىم نىزارى: قەشقەر ئوپالدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن، قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى.

نورۇز كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلاردىن بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى زىيائىي.

تۇردۇش كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەرنىڭ بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى غەربىي.

تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم: شۇ يىللاردا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورى، بىزنى بۇ نۆۋەت ئاغزاكى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى.

موللا غوجىلاق: ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى.

زەيدىن قورۇلبېگى: شۇ دەۋردە ئوپالدا قورۇلبېگى (چېگرا بېگى) بولۇپ تۇرغان شەخس.

④ ۋەخپىنامىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى:

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ۋە مازىرى توغرىسىدا بىزدىن ئىلگىرى باشقىلاردىمۇ ئىزدىنىشلەر بولغان. مەسىلەن، ئابلىمىت روزى ئۆزىنىڭ «ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ <دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك> ناملىق كىتابى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ:

«... مەشھۇر ئەبدۇرەھىم نىزارىنىڭ:
... يەنە ھەزرىتى شەيخ ھەببى ئەجەم،
كى قايراغدا قىلمىش ۋۇجۇدى ئەدەم.
ئوپالدا ياتىپدۇر ھەزرەتى مەۋلەۋى،
كى مۇللام ئاتاپ ھەر زەئىفۇ قەۋى

دېگەن بېشارەتلىرىدىن ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاتىسى ياكى ئۆزىنىڭ قەبرىگاھلىقى خەلق تەرىپىدىن ئوپال يېزىسىدا <ھەزرىتى مۇللام> نامىنى ئالغان بولۇشى كېرەك، دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن»[1].

ماقالىدە «ھەزرىتى مۇللام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىندىن زادى كىمگە مەنسۇپلۇقى ئېنىق بايان قىلىنمىغان. بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوپالنىڭ پېشقەدەم مائارىپچىسى مەرھۇم قاسىم رېھىم «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا» دېگەن بىر ماقالىسىدە ئالىمنىڭ يۇرتى ئاتۇشتىكى «ئازاق» بولماستىن، ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشنى ئىلگىرى سۈردى[2].

مەرھۇم قاسىم رېھىمنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن يازما مەلۇماتىچە، 1928-يىللىرىدىلا ئوپالدىن ئۆمەر زاھىرى (ئۆمەر دامۇللا)، ئۆزبېك ئالىملىرىدىن ئابدۇرۇسۇل دامۇللا، دوختۇر ئابدۇلئەزىم ۋە ئابدۇرۇپ قارى دامۇللىلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەشقەر ئوپالدا تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا، شۇنىڭدەك بۇخارا شەھىرىدىمۇ بۇ ھەقتە بىر مەزگىل بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ، نەتىجىدە، ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغانلىقى ئىسپاتلانغانلىقى توغرىسىدا ئۆزئارا سۆھبەتلەر قىلىشقان.

بىز بۇ قېتىم ئاغزاكى رىۋايەتلەر، تەزكىرە خاتىرىسى قاتارلىقلار ئارقىلىق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ھەققىدىكى ئېنىق كۆز قارىشىمىز ئىپادىلەنگەن بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى يازغان بولساقمۇ، لېكىن ھەرقانداق بىر ئىلمىي

[1] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)»، 1981- يىل 1- سان 17-بەتكە قارالسۇن.

[2] «قەشقەر كونىشەھەر ئەدەبىياتى»، 1981- يىل 2- سان 92- بەتكە قارالسۇن.

هۆكۈم ياكى بىر ئىلمىي قاراش ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىشى لازىم بولغاچقا، بىز بۇنى پەقەت مەسىلىنىڭ باشلىنىشى دەپلا قارىغانىدۇق. بىز گەرچە ئۆز كۆز قارىشىمىزغا خېلى زور دەرىجىدە ئىشەنچىتە بولساقمۇ، ئۇنى تەستىقلايدىغان بىرەر ئەمەلىي پاكىتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتۇق. ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە مەزكۇر ۋەخپىنامىنى تەقدىم قىلدى. بىز 1983- يىلى 5- ئايدا بۇ ۋەخپىنامىنى ئاپىتونوم رايونىمىز ۋە مەركەزدىكى مەخسۇس ئىلمىي ئورگانلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قەلىمى، ئىشلەتكەن سىياھى ۋە قەغىزى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزدۇق. نەتىجىدە، ۋەخپىنامە يېزىلغان بەتتىكى ئىككى خىل قەغەز (يەنى، بىرى ئەسلى «مەسنەۋي شەرىف» كۆچۈرۈلگەن سېرىق رەڭدىكى قەغەز، يەنە بىرى «مەسنەۋي شەرىف» نىڭ ئەسلى بەتلىرى تىككەن جايىدىن يىرتىلىپ كەتكەچكە، ئۇنى قايتا تۇپلەش ئۈچۈن تىكىلىدىغان جايغا چاپلانغان ھال رەڭلىك قەغەز) نىڭ ھەر ئىككىلىسى 100 يىلدىن ئاشقان قەغەز ئىكەنلىكى، خەتنىڭ قوموش قەلەم بىلەن يېزىلغانلىقى، ئىشلەتكەن سىياھنىڭ ھازىرقى زاماندىكى كاربونلۇق قارا سىياھ بولماستىن، قەدىمدە ئىشلىتىلىدىغان قارا سىياھ ئىكەنلىكى، ۋەخپىنامىنىڭ ھەقىقەتەن مىلادىيە 1836- يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغانلىقى ئېنىقلاندى.

ۋەخپىنامىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئالىمنىڭ نامى خەلقىمىز ئارىسىدا تاكى يېقىنقى ئەسىرلەرگىچە ئۆچمىگەن، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ھەرخىل يوللار بىلەن يادلىنىپ كەلگەن. نامەلۇم بىر ئاپتور تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ يېزىلغان:

«ئەلۋىدا ئەي شەيخ مەۋلانايى شەمسىددىن پىرىم،
ئەلۋىدا ئەي مەھمۇد ئىسمىڭ ھەمد ئۈرگەتتىڭ بىزىم.»

دەپ باشلانغان مەرسىيىدىنمۇ بۇنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، بۇ مازارنىڭ ھىجرىيە 1245 (مىلادىيە 1829- 1830) (يولۇاس)- يىلى ۋە ھىجرىيە 1315 (مىلادىيە 1897- 1898) -يىللىرى قايتا رېمونت قىلىنىپ تۈرۈلغانلىقىمۇ ئۇنى خەلقىمىزنىڭ يادلاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ دەلىلى.

گەرچە ئالىمنى ئۇلۇغلاپ ئېيتىلغان «مەۋلام» سۆزى ھازىر «مولالام» دېيىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ۋە ئالىمنىڭ ئىسمى مازار شەيخلىرىنىڭ خاتىرىسىدە «مەھمۇدىيە ئىبنى ھەسەنىيە» ياكى «مەھمۇدىيە ئىبنى ھۈسەين» دېگەندەك شەكىللەردە كۆرۈلسىمۇ، لېكىن بۇ ۋەخپىنامىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەين ساھىب قەلەم مەھمۇد كاشغەرىي» دېيىلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ ۋەخپىنامىدە «ھۈسەين» دېگەن سۆزدىن ئاۋۋال «ئىبنى» (ئوغلى) دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. بۇ بەلكىم بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇزاق جەريانىدا ئالىمنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالىمنىڭ سۈپىتى تەرىقىسىدە چۈشىنىلىپ ۋە شۇنداق قوللىنىلىپ كەتكەنلىكتىن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا «ھۈسەين» سۆزى «ھەسەن – گۈزەل، چىرايلىق، ياخشى» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ (ئەركىلىتىپ) ئېيتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك «ئوپال» سۆزىنىڭ «ئوپپال» شەكلىدە ئېلىنىشى بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى «ئوي» (ئوي يەر) دەپ چۈشەندۈرىدىغان خەلق ئېتىمولوگىيىسى ئاساسىدا بولغان بولسا كېرەك.

3. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر

ئالىمنىڭ خانزادە بولۇپ تۈرۈقلۇق، بىر ھەربىي سەركەردە ئەمەس، بەلكى بىر ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۇنىڭ ھاياتى توغرۇلۇق بولغان تەتقىقاتتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە شۇ جۈملىدىن، ئالىمنىڭ ئائىلىۋى ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئالغاندا، بۇ دەۋر قاراخانىيلاردا ئىلىم – مەرىپەت يۇكسەلگەن دەۋر بولۇپ، ئالىمنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ۋە بولۇپمۇ

ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەسەن بىننى سۇلايمان قاتارلىقلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىدە ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ھامىيسى بولغان شەخسلەر ئىدى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىلىم ھاسىل قىلىشى ئۇچۇن شارائىت تولۇق يار بەرگەنىدى. بۇ ئەھۋال تەزكىرىدە «شاھى ئىبھرام»نىڭ ئۆز ئوغلى ھۇسەينگە ئىلىم - ھۇنەر ئۆگىتىش ئۇچۇن بولغان ئىزدىنىشلىرى ۋە پۇقراغا ئىلىم - ھۇنەر ئۆگىنىش توغرۇلۇق چىقارغان يارلىقى قاتارلىقلار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئائىلىۋى ھاياتىدىن ئالغاندا، ئالىمنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىن ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغان. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ بىردىنبىر پەرزەنتى بولغان بۇبى رابىيەنى كىچىكىدىن ئوقۇمۇشلۇق، ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيىلىگەن. مۇنداق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن مەھمۇد كىچىكىدىن ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم تەربىيىسى كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇ بىر سەركەردە بولۇش ئىستىكىدە بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۇن ھاياتىنى مۇشۇنداق ئەبەدىي ئۆچمەس ئىلمىي ئىشقا سەرپ قىلغان. ئالىمنىڭ ئون نەچچە يىل قىر - سەھرالارنى كېزىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تەتقىق قىلىش روھى، «دىۋان»دا كەلتۇرۇلگەن خەلق قوشاقلىرى بىلەن خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گۈزەل ئىنسانىي خىسلىتى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتى، ئەلۋەتتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن، بولۇپمۇ ئانىسى بۇبى رابىيەدىن سىڭگەن تەربىيىنىڭ نەتىجىسى.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئوپال ئازبقتا، يۇقىرى مەلۇماتنى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مەدرىسىلىرىدە ئالغان. قەشقەر دۆلەتباغدىكى «ھۇسەين پەيزۇللا غوجام» مازىرىنىڭ شەيخلىرىدىن ئىگىلىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا[1]، ھۇسەين پەيزۇللا غوجامنىڭ ئاتىسى سۇرىيە شاملىق بولۇپ، تەخەللۇسى «مىرى مۇئەللا» دېيىلىدىكەن، ئانىسى قەشقەر گۈلباغلىق بۇبى سەلىمە ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە ئابرۇيى چوڭ بولۇپ، سەيىدئەلى ئارسلانخان (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى، بۇبى ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى) ئۇ كىشىنى

[1] بىزگە بۇ ھەقتە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگۈچىلەر: مەزكۇر مازارنىڭ ھازىرقى شەيخى تۇرسۇن شەيخ (66 ياش، ئەجدادلىرىنى بەشىنچى ئەۋلادىغىچە بىلىدۇ) ۋە ھۇسەين پەيزۇللا غوجام مەسچىتىنىڭ ئىمامى ئابلىز ئابدۇقادىرلار.

«دۇئاگۈيۇم» دەيدىكەن. ھۈسەين پەيزۇللا غوجام سەيد ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدە دۆلەتباغدىكى «مەدرەسەئى ھامىدىيە» دە مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان، سەيدئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۆلۈمىدىكى ۋەقەلەرگە ئارىلاشقان. بۇ كىشى ئۇزۇن ياشىغان بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەندىمۇ ھايات ئىكەن... بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا بايان قىلغان «شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەين ئىبنى خەلەف كاشغەرىي» نەق مۇشۇ زاتتۇر. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇنى «ئۇستاز» دەپ تىلغا ئېلىشىمۇ شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇ. م. شاكىر ئۇلكۇ تاشىرنىڭ «قەشقەرلى مەھمۇد» دېگەن كىتابىدا كۆرسىتىلىشىچە، نېمىس شەرقشۇناسلىرىدىن مارتىن ھارتمان «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومى بېسىلىشى بىلەن ئېلان قىلغان بىر ماقالىسىدە (ھىجرىيە 1331- يىلى) «دىۋان» دا مەھمۇدنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى ھۈسەين ئاتلىق بىر ئالىم ھەققىدە تاجۇلئىسلام سەمئانىينىڭ «كىتابۇلئەنساب»دا مەلۇمات بارلىقىنى بىلدۇرگەن. سەمئانىي قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملارنى بايان قىلغاندا، ھۈسەيننىمۇ تىلغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ پەزىلەتلىك، تەقۋادار بىر شەيخ بولۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭ سۆزلىگەن رىۋايەتلىرىگە ۋە ۋەقەلىكلىرىگە ئىشىنىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان[1].

بۇلاردىن باشقا، يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، جامال قارشىنىڭ كانپوردا قەبۇلى مەتبەسىدە بېسىلغان «سۇررا» دېگەن كىتابىدا (يېزىلغان ۋاقتى 12- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) بۇ كىتابنىڭ قەشقەردىكى «مەدرەسەئى ساجىيە» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان تېببىي قامۇس «سۇھاھ جەۋھەرى» (مىلادىيە 1002– يىلى فارابلىق ئىسمائىل جەۋھەرى تەرىپىدىن يېزىلغان) دىن تاللاپ ئېلىنغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ ئەھۋال ئۇ دەۋردە قەشقەردە ھەرقايسى پەنلەر بويىچە يۇقىرى بىلىملەر بېرەلەيدىغان مەدرىسىلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلاردا يېتەرلىك ماتېرىياللار توپلانغانلىقىنى، يۇقىرى بىلىم ئېلىش شەرت ـ شارائىتنىڭ تولۇقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

---

[1] قارالىڭ: م. شاكىر ئۇلكۇ تاشىر، «قەشقەرلى مەھمۇد » 15-بەت، 1972يىل، ئەنقەرە. «دىۋان» ئۇيغۇرچە بىرىنچى تۇم 456- بەت.

ئالىمنىڭ ئەرەب تىلىنى پۈتۈن تۈركىي تىللارنىڭ گراماتىكىسىنى ۋە لۇغىتىنى يېزىپ چىقالىغۇدەك دەرىجىدە ئىگىلىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر ئالىملاردىن تەربىيە كۆرگەنلىكىدىن دېگىلى بولىدۇ.

4. خۇلاسە

يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىزغا بىنائەن تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىمىز:

1) ئالىم قەشقەر ئوپالىنىڭ ئازىق مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

2) ئالىم ئاتا تەرەپتىن ئالغاندا، قاراخانىيلار جەمەتىدىن يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنىڭ نەۋرىسى؛ ئانا تەرەپتىن ئالغاندا، ئازىق مەھەللىسىدىن دەۋرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بۇبى رابىيەنىڭ ئوغلى.

3) ئالىم ئىپتىدائىي مەلۇماتنى ئوپالدا ئائىلىدە، يۇقىرى مەلۇماتنى قەشقەردە ھۈسەين ئىبنى خەلەف كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملاردىن ئالغان.

4) ئالىمنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى تەزكىرىدىكى «ھىجرىيە 450- يىلىدىن باشلاپ ئىلىم نۇرىنى ئالەمگە يايغان» دېگەن ئىبارىلەرگە قارىغاندا، مىلادىيە 1058 — 1059- يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، پىرىتساكىنىڭ مۆلچىرىچە، مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ مىلادىيە 991 — 999- يىللىرى، ھۈسەين بىننى مۇھەممەد 1010— 1019- يىللىرى تۇغۇلغان دېيىلسە، ئۇ چاغدا تازا توغرا بولمىسىمۇ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تەخمىنەن مىلادىيە 1028 — 1037- يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. دېمەك، ئالىمنىڭ يۇقىرىدا سۆزلەنگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەردىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتى ئۇنىڭ 20 ياكى 29 توققۇز ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بىزچە، 29 ياش ۋاقتى ئەقىلگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئالىم ئون نەچچە يىل جەريانىدا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلىغان، ئاندىن بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن. «دىۋان»دىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئالىم ئالدى بىلەن «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِى لُغَاتِ التُّرْكْ» كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللارنىڭ گراماتىكىسىغا

ئائىت جەۋھەرلەر»)نى، ئاندىن بۇ «دىۋان»نى يازغان. شۇنداق بولغاندا، «دىۋان» يېزىلغان ۋاقىتلاردا ئالىم ئومۇمەن 50 ياشلار ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ.

5) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ باغداتقا قانداق بارغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ باغداتتا قالغان ئەمەس. مەيلى تەزكىرىدىن، مەيلى خەلق ئاغزىدىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇ 89 يېشىدا قايتىپ كەلگەن ۋە ئوپالدا سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئەتراپقا ئىلىم ـ مەرىپەت تارقىتىپ، 97 يېشىدا ۋاپات بولغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ ۋاپاتىغا گەرچە 900 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلق ئۇنى ئەنئەنە بويىچە «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قانداق قايتقانلىقىغا كەلسەك، خەلق رىۋايىتىدە، باغداتقا مەخسۇس سودا كارۋىنى ئەۋەتىلگەن ۋە بۇ كارۋان «مۇق يولى» ئارقىلىق تۆگىنىڭ ئۈستىگە شۇڭلىنىڭ ياساپ، شۇنىڭدا ئولتۇرغۇزۇپ، يامان يەرلەردە كىشىلەر يۈدۈپ ئېلىپ كەلگەن، دېيىلىدۇ.

تارىخىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادىيە 1102 ـ 1103- يىللىرى ھۇسەين بىننى مۇھەممەدنىڭ بىر نەۋرە تۇغقانلىرىدىن ھەسەن بىننى سۇلايماننىڭ ئوغلى ئەھمەد بىننى ھەسەن ئارسلانخان تەختكە ئولتۇرغان ۋە 1105- يىللىرى مەھمۇد بىننى ئابدۇلجەلىل كاشغەرىي يېتەكچىلىكىدە باغداتقا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. قاراخانىيلار تارىخىدا بۇ دەۋر ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزالار تۈگەپ، بىر قەدەر تىنچلىق، ئىناقلىق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر بولغاچقا، ئالىمنىڭ مۇشۇنداق بىر شارائىتتا قايتىپ كەلگەنلىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئالىمنىڭ مەيلى خەلق ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ئارقىلىق ياكى باغداتقا ئەۋەتىلگەن شۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل ئېھتىمالنى چەتكە قاقمايمىز. ئەگەر ئۇنى 97 يېشىدا ۋاپات بولدى، دېگەن رىۋايەت توغرا بولسا، يۇقىرىقى پەرىزىمىز بويىچە ئالىمنىڭ ۋاپاتى 1126- يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

6) ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرى ھەقىقەتەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت

يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئوپالدا ئېلىپ بارغان مەخسۇس تەكشۈرۈشىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

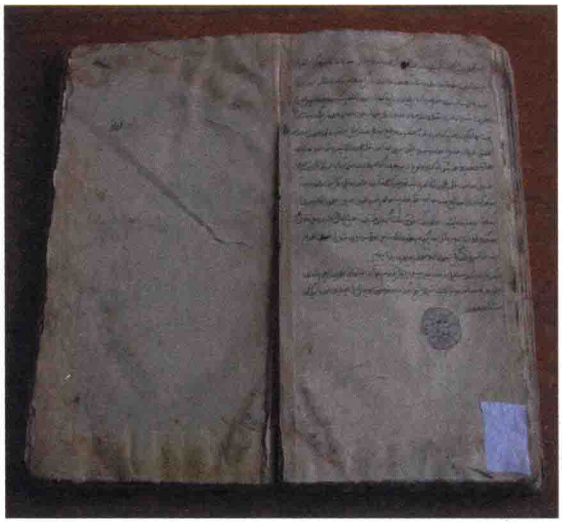
7) مەسىلىنىڭ مۇنداق ئېنىقلىنىشى بىزنىڭ پارتىيە 12- قۇرۇلتىيىنىڭ پارلاق لۇشىيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدە قازانغان زور ئۇتۇقلىرىمىزنىڭ بىرى. بۇ ئىلىم دۇنياسى ئۇچۇن بىر يېڭى خۇش خەۋەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ۋەتىنى، يۇرتى توغرىسىدا غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار ئۇچۇن بىر ئەمەلىي جاۋاب.

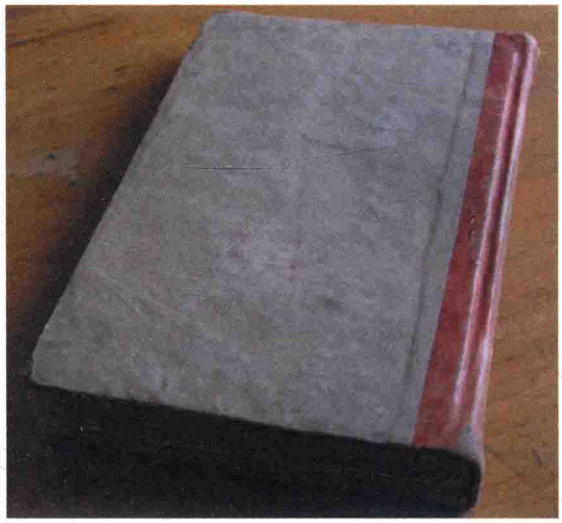
1983- يىلى 12- ئاينىڭ 22- كۇنى، ئۇرۇمچى

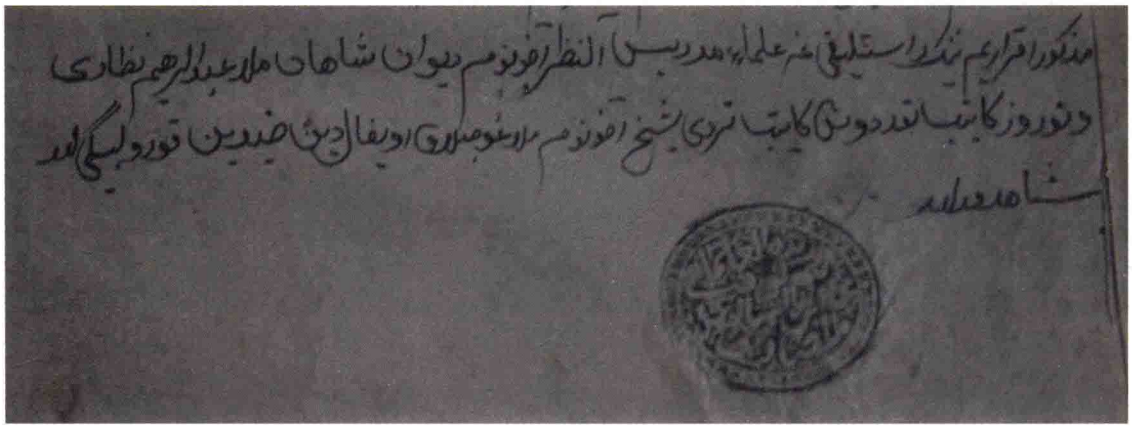
(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1984- يىللىق 3- سانىدىن ئېلىندى)

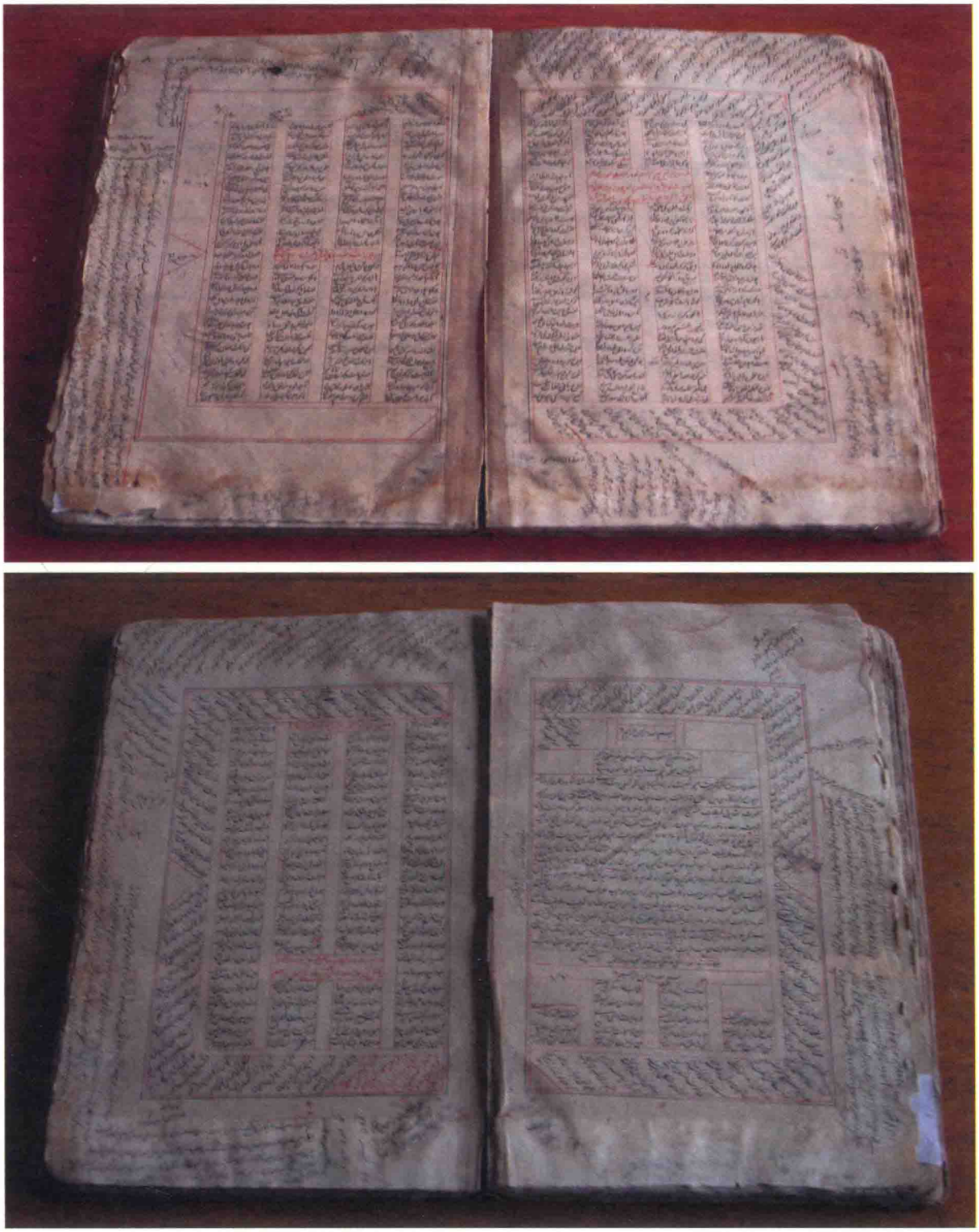
قوشۇمچە (2)

ۋەخپەنامە كۆچۈرۈلگەن «مەسنەۋي شەرىف» قولىازمىسىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر

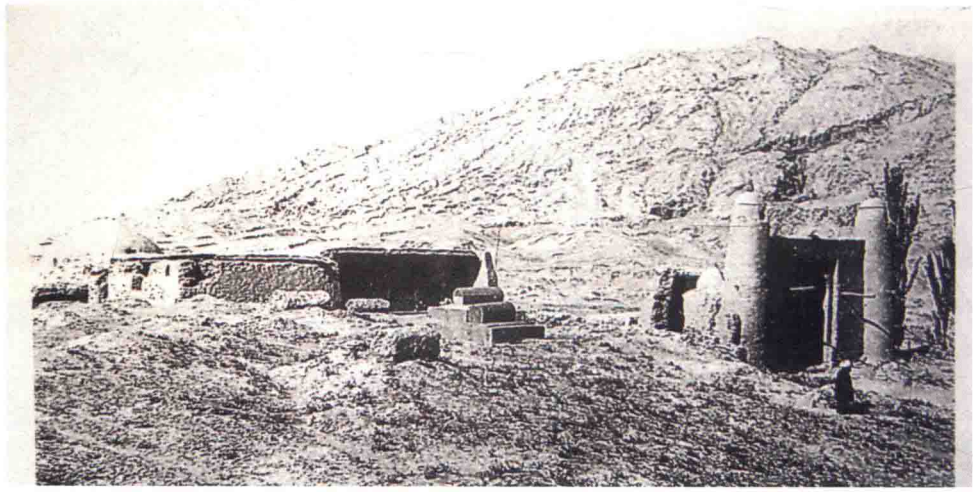

«مەسنەۋی شەرىف»نىڭ تۆتىنچى دەپتىرى ئاخىرلاشقان، بەشىنچى دەپتىرى باشلانغان بەتلىرى (بۇ ئىككى دەپتەر ئارىسىدىكى بوش ئورۇنغا ۋەخپىنامە كۆچۈرۈلگەن).

قوشۇمچە (3)

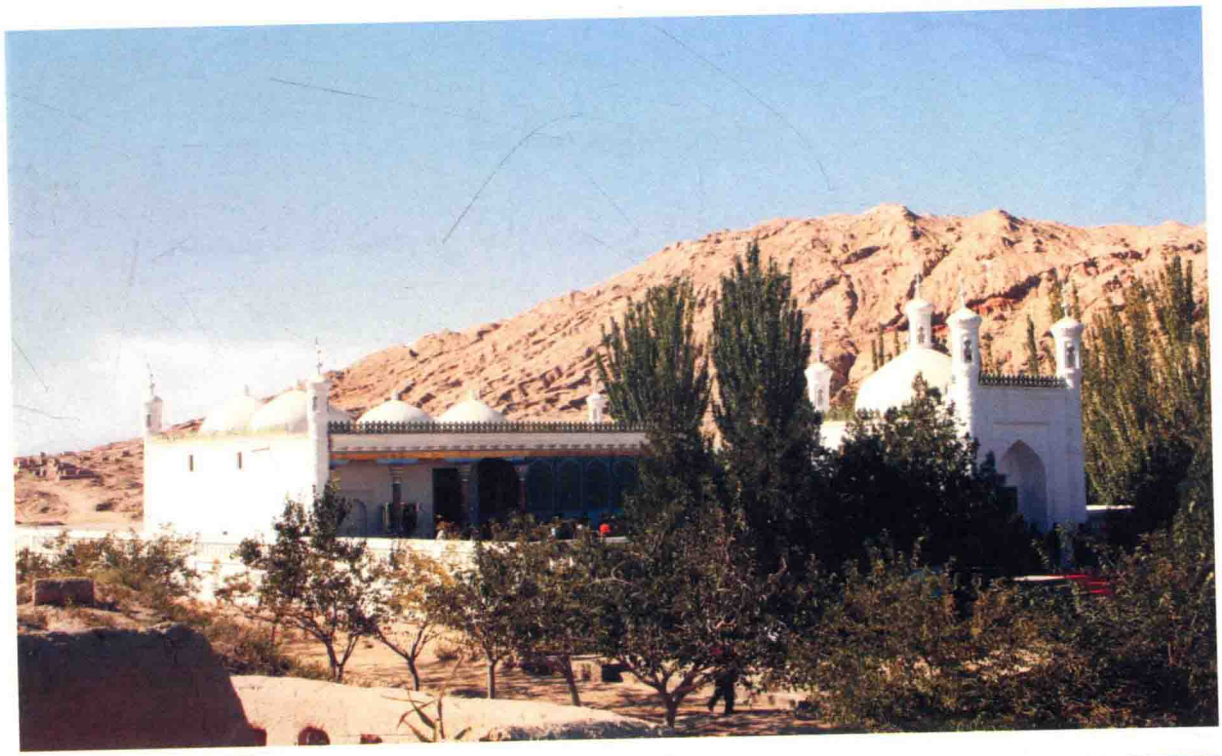
مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ قايتا ياسىلىشتىن بۇرۇنقى كۆرۈنۈشى

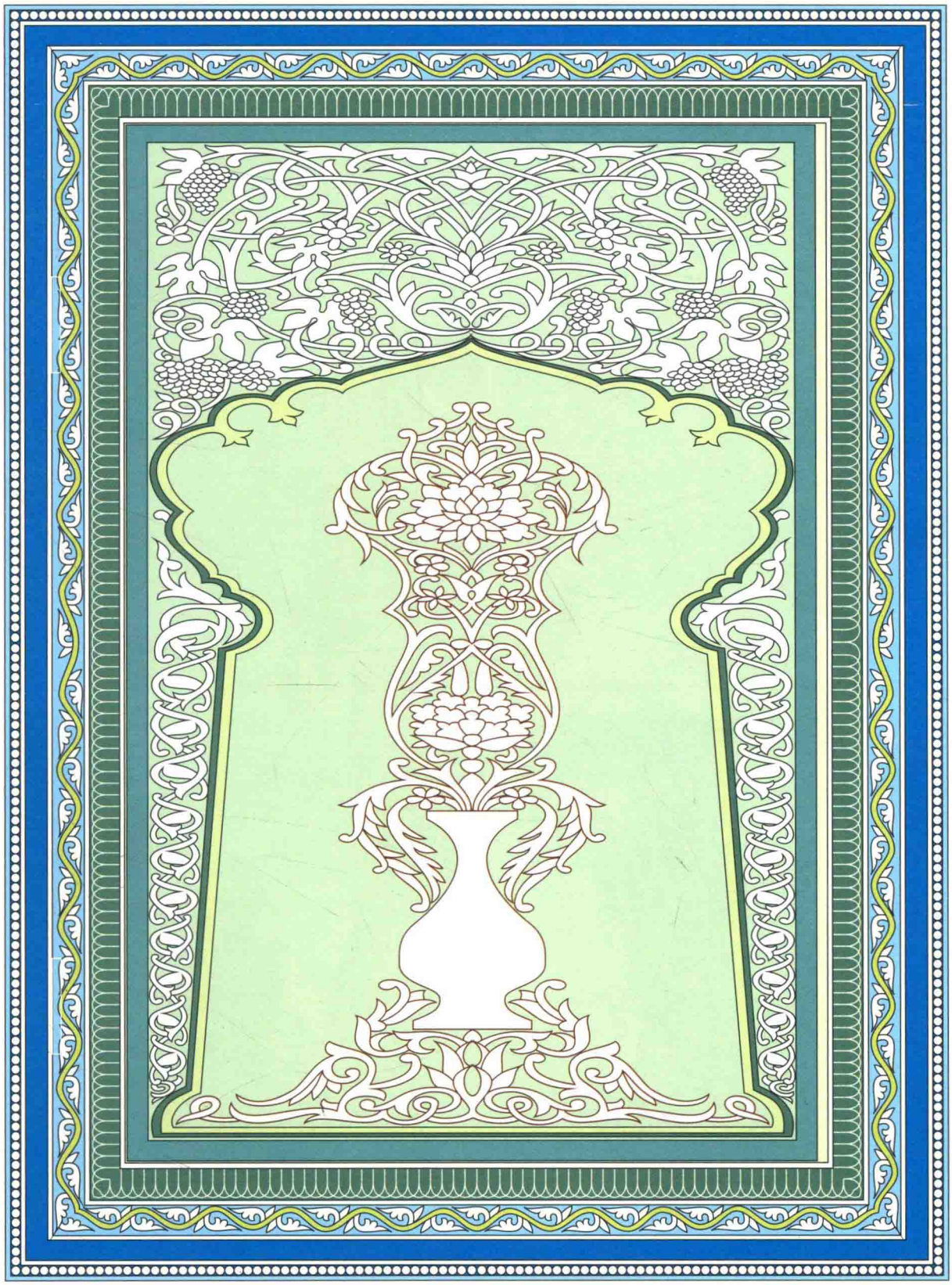
مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى

تېكىست

《新疆文库》第一批出版文献目录

下列未注明文种的均为汉文文献，标注◉者为已出版文献

甲部：新疆各民族经典力作

◉ 1 **福乐智慧**（汉文全译本） 优素甫·哈斯·哈吉甫著 郝关中等译 新疆人民出版社 2013.12

◉ 2 **福乐智慧**（维吾尔文古语散文体今译本） 维吾尔文 优素甫·哈斯·哈吉甫著 新疆社会科学院民族文学研究所译 新疆人民出版社 2013.11

◉ 3 **福乐智慧**（维吾尔文古语诗体今译本） 维吾尔文 优素甫·哈斯·哈吉甫著 新疆社会科学院民族文学研究所译 新疆人民出版社 2013.11

4 **福乐智慧**（手抄本影印本） 回鹘文、阿拉伯文 优素甫·哈斯·哈吉甫著 新疆人民出版社

5 **突厥语大词典**（汉文全译本） 麻赫默德·喀什噶里著 校仲彝等译 新疆人民出版社

◉ 6-7 **突厥语大词典**（维吾尔文全译本） 维吾尔文 麻赫默德·喀什噶里著 新疆人民出版社 2015.4

◉ 8 **突厥语大词典**（维吾尔文索引本） 维吾尔文 麻赫默德·喀什噶里著 新疆人民出版社 2015.4

◉ 9 **突厥语大词典**（手抄本影印本） 阿拉伯文 麻赫默德·喀什噶里著 新疆人民出版社 2015.4

10 **中国维吾尔十二木卡姆**（原始录音图书版） 维吾尔文 库尔班·巴拉提等整理 新疆青少年出版社

◉ 11 **中国维吾尔十二木卡姆**（原始录音CD版） 维吾尔文 新疆音像出版社整理 新疆音像出版社 2015.4

◉ 12-13 **江格尔**（史诗歌手演唱原文记录本）（1）（2）（附光盘） 蒙古文 新疆民间文艺家协会搜集、整理 新疆人民出版社 新疆音像出版社 2013.11

◉ 14 **格斯尔**（史诗歌手演唱原文记录本） 蒙古文 新疆民间文艺家协会搜集、整理 新疆人民出版社 2013.11

◉ 15-18 **玛纳斯**（居素甫·玛玛依演唱原文记录本）（1）（2）（3）（4） 柯尔克孜文 新疆民间文艺家协会搜集、整理 新疆人民出版社 2013.12

19-22 **玛纳斯**（史诗歌手演唱原文记录本）（1）（2）（3）（4） 柯尔克孜文 新疆民间文艺家协会搜集、整理 新疆人民出版社

乙部：新疆珍贵史籍和史料

◉ 1-3 **二十四史西域史料辑注** 陈世明等编注 新疆大学出版社 2014.2

◉ 4 **二十四史西域史料译注——《史记》《汉书》** 维吾尔文 新疆大学中亚文化研究所编译 新疆人民出版社 2013.11

◉ 5 **二十四史西域史料译注——《后汉书》《三国志》《晋书》《宋书》** 维吾尔文 新疆大学中亚文化研究所编译 新疆人民出版社 2013.11

◉ 6 **二十四史西域史料译注——《魏书》《北齐书》《周书》《隋书》《北史》** 维吾尔文 新疆大学中亚文化研究所编译 新疆人民出版社 2013.11

◉ 7 **二十四史西域史料译注——《新唐书》** 维吾尔文 新疆大学中亚文化研究所编译 新疆人民出版社 2013.11

◉ 8 **二十四史西域史料译注——《新五代史》《宋史》《辽史》《金史》《元史》《明史》** 维吾尔文 新疆大学中亚文化研究所编译 新疆人民出版社 2013.11

9 **山海经** 佚名 新疆人民出版社

穆天子传 佚名 新疆人民出版社

佛国记 晋·法显 新疆人民出版社

10 **大唐西域记校注** 唐·玄奘、辩机著 季羡林等校注 新疆人民出版社

◉ 11 **古西域行记十一种** 新疆美术摄影出版社 2013.11

宋云行纪 北魏·宋云

往五天竺国传笺释 唐·慧超

悟空入竺记 唐·悟空

杜环经行记 唐·杜环

高居诲使于阗记 五代·高居诲

西州使程记 宋·王延德

西游录 元·耶律楚材

长春真人西游记 元·李志常

西使记 元·刘郁

北使记 金·刘祁

西域行程记 西域番国志 明·陈诚、李暹

12-13 **西征纪略** 清·张寅 新疆人民出版社

异域录 清·图理琛 新疆人民出版社

从军杂记 清·方观承 新疆人民出版社

西北域记 清·谢济世 新疆人民出版社

昆仑河源考 清·万斯同 新疆人民出版社

西行日记 清·赵钧彤 新疆人民出版社

西征纪程 清·王大枢 新疆人民出版社

西行纪程 清·杨炳堃 新疆人民出版社

轮台杂记 清·史善长 新疆人民出版社

东归日记 清·方士淦 新疆人民出版社

红山碎叶 清·黄濬 新疆人民出版社

莎车行记 清·倭仁 新疆人民出版社

西行日记 清·冯焌光 新疆人民出版社

冰岭纪程 清·景廉 新疆人民出版社

西辕琐记 清·宋伯鲁 新疆人民出版社

辛卯侍行记 清·陶保廉 新疆人民出版社

河海昆仑录 清·裴景福 新疆人民出版社

昆仑旅行日记 清·温世霖 新疆人民出版社

辛亥抚新纪程附壬子归程记 清·袁大化 新疆人民出版社

新疆伊犁乱事本末 清·袁大化 新疆人民出版社

西陲今略(秦边纪略) 清·梁份 新疆人民出版社

塞北纪闻、塞北纪程 清·马思哈 新疆人民出版社

西征纪略 清·殷化行 新疆人民出版社

14-15 **三州辑略** 清·和宁 新疆青少年出版社

16 **乌鲁木齐事宜** 清·永保 新疆青少年出版社

塔尔巴哈台事宜 清·永保 新疆青少年出版社

伊犁事宜 清·永保 新疆青少年出版社

乌什事宜(孚化志略) 清·保恒、达绶 新疆青少年出版社

乌鲁木齐政略 清·索诺木策凌 新疆青少年出版社

喀什噶尔英吉沙尔事宜 清·永保 新疆青少年出版社

喀什噶尔略节事宜 清·珠克登 新疆青少年出版社

喀喇沙尔事宜 清·斐森布 新疆青少年出版社

新疆大记、新疆大记补编 清·阚凤楼 吴廷燮补 新疆青少年出版社

17 **中亚蒙兀儿史——拉失德史** 米尔咱·马黑麻·海达尔著 新疆人民出版社

◉ 18 **中亚蒙兀儿史——拉失德史** 维吾尔文 米尔咱·马黑麻·海达尔著 新疆人民出版社 2014.8

◉ 19 **中国经营西域史** 曾问吾 新疆人民出版社 2014.2

◉ 20–25 **新疆图志** 清·袁大化主修 王树枏主纂 新疆人民出版社 2015.4

26 **那文毅公奏议** 清·那彦成 新疆人民出版社

刘襄勤公奏稿 清·刘锦棠 新疆人民出版社

陶勤肃公奏议遗稿 清·陶模 新疆人民出版社

伊犁将军马广奏稿 清·马亮、广福 新疆人民出版社

◉ 27 **西域图志校注** 清·傅恒主纂 钟兴麒等校注 新疆人民出版社 2014.2

28 **新疆乡土志稿** 马大正等整理 新疆人民出版社

◉ 29–32 **中国史书中有关哈萨克族族源史料选译** 哈萨克文 课题组译 民族出版社 2013.12

◉ 33 **汉文史籍中的柯尔克孜族资料选译** 柯尔克孜文 马克来克·玉买尔拜、曼拜特·吐尔地编译 新疆人民出版社 2015.4

34–35 **西域同文志** 汉文、满文 清·傅恒撰 新疆人民出版社 新疆美术摄影出版社

丙部：新疆历代各类人物文集、传记

1–7 **补过斋文牍** 杨增新 新疆人民出版社

丁部：综合性、专题性著述集

◉ 1 **西域文明史概论等五种** 新疆人民出版社 2015.3

西域文明史概论 （日）羽田亨著 耿世民译

西域文化史 （日）羽田亨著 耿世民译

西域之佛教 （日）羽溪了谛著 贺昌群译

西域研究 （日）藤田丰八著 杨炼译

张骞西征考 （日）桑原骘藏著 杨炼译

2–5 **锡伯文古典文献**(1–4) 锡伯文 佟克力、佟玉泉编 新疆人民出版社

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى

دۇانۇ لۇغاتىت تۈرك (تۈركىي تىللار دىۋانى)

تېكست (ئىككى كىتاب)

ئاپتورى: مەھمۇد كاشغەرىي
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: «دىۋان»نىڭ يېڭى نەشرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى
مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلشەھەر نېغمەت
باش لايىھەلگۈچىلەر: نىڭ چېڭچۇن لىيۇ كەنخەي
باسما نازارەتچىسى: جېڭ جۇڭ
رەسسام: غازى ئەھمەد
بېزەك نەقىشلىرىنى ئىشلىگۈچىلەر: تۇرسۇن غازى، يۈسۈپجان داۋۇت
مۇقاۋا خېتىنى يازغۇچى: مەمەت نەۋبەت

نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
تېلېفون: 2827472 – 0991
بەت ياسىغۇچى: ئۈرۈمچى ئۇممەت خەلقئارا سودا چەكلىك شىركىتى
باسقۇچى: جۇڭخۇا سودا باسما (گۇاڭدوڭ) چەكلىك شىركىتى
نەشرى: 2015 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1 ـ بېسىلىشى
فورماتى: 1194 × 889 1/16
باسما تاۋىقى: 73
تىراژى: 1500 — 1
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 – 7 – 228 – 169991 – 7
ئومۇمىي باھاسى (ئىككى كىتاب) : 330.00 يۈەن

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى» ھۆكۈمەت تور ئادرېسى: http://www.xjwenku.com